ISSN 1820-6700

Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka

GODIŠNJAK **2007**

GODINA I • BROJ 1 • DECEMBAR 2007.

Beograd

Izdavač:
Univerzitet u Beogradu – Fakultet poltičkih nauka
Beograd, Jove Ilića 165
Telefon: 011/3092-999, Fax: 011/2491-501
E-mail: fpn@fpn.bg.ac.yu
http://www.fpn.bg.ac.yu

Za izdavača:
prof. dr Milan Podunavac

Glavni i odgovorni urednik:
prof. dr Milan Podunavac

Izvršni urednik:
mr Žarko Paunović

Redakcija:
prof. dr Ana Čekerevac
prof. dr Branimir Stojković
prof. dr Radmila Nakarada
prof. dr Milan Jovanović

Dizajn i prelom:
Stefan Ignjatović

Recenzetni:
prof. dr Radmila Vasić
prof. dr Milorad Stupar

Štampa:
Čigoja štampa, Beograd

Tiraž:
300 komada

SADRŽAJ

I DEO **POLITIČKA TEORIJA**

Ilija Vujačić
Liberalni revizionizam Džona Stjuarta Mila 9–28

Đorđe Pavićević
Problem doktrinarne represije u liberalnoj političkoj teoriji 29–44

Vukašin Pavlović
Makijaveli: republikanizam i tehnologija vlasti 45–81

Milan Podunavac
Izgradnja moderne države i nacije: Balkanska perspektiva 82–98

Jelena Đorđević
Iskušenja demokratije: strah i neizvesnost 99–110

Slaviša Orlović
Različito shvatanje slobode u političkoj teoriji 111–136

Čedomir Čupić
Poziv novinar 137–151

Vladimir Pavićević
Kada je politički sistem demokratski? Osvrt Džona Plamenca
na neke kritike i neka opravdanja predstavničke demokratije 152–167

Boško Telebaković
Osobine nacizma 168–195

II DEO **POLITIČKI SISTEM**

Zoran Stojiljković
Političke partije i politička participacija – slučaj Srbija 199–217

Jovan Komšić
Autonomija Vojvodine i lokalna samouprava u novom Ustavu Srbije 218–241

Milan Jovanović
Mišljenje Venecijanske komisije o Ustavu Srbije – slučaj slobodan mandat 242–255

Snežana Đorđević
Ko su i kako rade opštinski/gradski menadžeri u Srbiji 256–284

Vladimir Štambuk
Politikologija i nove informacione tehnologije 285–295

III DEO **MEĐUNARODNA POLITIKA I MEĐUNARODNI ODNOSI**

Radmila Nakarada
EU i kraj trećeg puta 299–315

Jelica Štambuk
Posao koji čeka: bolje vezivanje teorije i prakse posredovanja u međunarodnim sukobima 316–340

Tanja Miščević
Novi teorijski pravci u izučavanju međunarodnih organizacija 341–363

IV DEO **SOCIJALNI RAD I SOCIJALNA POLITIKA**

Ana Čekerevac
Globalizacija i reforme socijalne politike 367–385

Milan Petričković
Epistemološka površnost savremene nauke socijalnog rada 386–399

Tamara Džamonja-Ignjatović, Nevenka Žegarac
Medijacija u sistemu socijalne zaštite – karakteristike, primena i edukacija 400–411

Marija Kolin, Žarko Paunović
Neprofitni sektor i socijalna preduzeća 412–426

V DEO **IN MEMORIAM**

Milan Matić
Neoliberalizam i kriza demokratske javnosti 429–438

VI DEO **OSVRTI, PRIKAZI I RECENZIJE**

Čedomir Čupić
Savremene demokratije 441–443

Slaviša Orlović
Politička teorija i odgovori na izazove „političkog“ 444–458

Tihomir Cipek
Poredak, konstitucionalizam, demokratija 459–463

Slaviša Orlović
Demokratska civilnost 464–469

Duško Radosavljević
Povest građanskih (ne)sloboda u Srbiji 470–472

VII DEO **IZ RADA FAKULTETA POLITIČKIH NAUKA U BEOGRADU**

Tamara Džamonja Ignjatović i Đorđe Pavićević
Evaluacija volonterske prakse studenata FPN-a
u Narodnoj kancelariji predsednika Republike Srbije 475–484

I DEO
POLITIČKA TEORIJA

Prof. dr Ilija Vujačić
Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka

UDC 329.12
321.01
32 Mil Dž. S.

LIBERALNI REVIZIONIZAM DŽONA STJUARTA MILA

Sažetak

Autor razmatra političku i socijalnu filozofiju Džona Stjuarta Mila sa ciljem da ukaže na stepen i karakter Milovog odstupanje od klasičnog liberalizma i njegove revizije klasičnog liberalnog učenja. Osnovna teza koja se ovde zastupa jeste da je Džon Stjuart Mil sledeći svoje utilitarističke učitelje (»filozofske radikale«) u svom povezivanju liberalizma sa demokratijom zasnovao novi tip liberalnog učenja, tzv. socijalni liberalizam i tako teorijski otvorio put kasnijoj doktrini države blagostanja. Posebno se izlaže Milovo odstupanje od koncepta negativne slobode, principa slobodnog tržišta i vladavine prava u pravcu pozitivne slobode, socijalne pravde, državnog intervencionizma, diskrecionizma i socijalizma.

Ključne reči: liberalizam, demokratija, pojedinac, sloboda, socijalna pravda, tržište, država.

UVOD

Džon Stjuart Mil (John Stuart Mill) je jedan od vodećih engleskih intelektualaca 19. veka. Rođen je u Londonu 20. maja 1806. godine, kao prvo od devetoro dece čuvenog filozofa utilitarizma, političkog delatnika i osnivača pokreta filozofskog radikalizma Džejmsa Mila (James Mill). Džejms je veoma rano - još u Džonovoj trećoj godini - počeo da se bavi sinovljevim obrazovanjem, primenjujući na sopstvenom sinu eksperiment tzv. utilitarističkog vaspitanja sa strogim racionalističkim kriterijumima i neumoljivom disciplinom. U tome je otac pokazao veliku strogost, tako da se može reći da je malom Džonu bilo uskraćeno opušteno i bezbrižno detinjstvo puno zabave i igre. Naime, već tada je Džona počeo da podučava grčkom jeziku, a potom i latinskom, tako da je do svoje osme godine - dok su druga deca provodila vreme u lagodnoj igri - Džon na starogrčkom pročitao više grčkih tragedija, istorijskih i filozofskih spisa (dela Sofoklea, Tukidida, kao i Aristotelovu *Retoriku*). Nešto kasnije se zdušno bacio na izučavanje hemije, a u dvanaestoj godini i logike, da bi godinu dana kasnije počeo da se bavi i problemima političke ekonomije. Stoga nije nikakvo čudo da je Džon Stjuart Mil bio jedan od najvećih erudita 19. veka, koji je jednako dobro poznavao prirodne, koliko i društvene nauke i to u toj meri da se njegovi radovi kreću u rasponu od književne kritike i estetike, do logike, etike, istorije, ekonomije, prava i političke teorije.

Pa ipak, ovo pravo »čudo od deteta« je odbilo da studira na Kembridžu (Cambridge) i nije se posvetilo akademskoj karijeri, već se u sedamnaestoj godini zadovoljio položajem službenika kolonijalne Istočno-indijske kompanije i slobodnog intelektualca, koji će se uključiti u sve važnije društvene rasprave tog doba u Engleskoj, u kojoj se sredinom 19. veka vodila borba oko društvenih i političkih reformi.

U dvadesetoj godini je mladi Džon doživeo nervni slom u trajanju od šest meseci, koji je predstavljao pravu »mentalnu krizu« izazvanu otkrivanjem jednostranosti strogog racionalističkog obrazovnog eksperimenta kome ga je otac podvrgnuo, pa se okreće antiracionalizmu i senzibilizmu romantičarske književnosti Bajrona (Byron), Wordsvorta (Wordsworth), Kolridža (Coleridge) i Getea (Goethe). U to vreme prevodi i komentariše više Platonovih dijaloga.

Od tada pa sledećih dvadeset godina Džon Stjuart Mil će biti u intenzivnoj vezi sa udatom ženom Harijetom Tejlor (Harriet Taylor), s kojom će se nakon smrti njenog muža, 1851. godine i oženiti. Ta veza će bitno uticati, kako na njegov intelektualni, tako i socijalni razvoj, a pogotovo na odnose sa majkom i ocem s obzirom na moralni šok koji je izazvala u društvu.

Mil je pripadao krugu tzv. filozofskih radikala, a 1830-tih će preuzeti i vođstvo pokreta, kao urednik i vlasnik *Londonske revije*. Filozofski radikali[1] su progresivistički intelektualni, a potom i politički i društveni pokret, koji započinje sa utilitarističkom etikom Džeremi Bentama (Jeremy Bentham), a završava sa modifikovanim utilitarizmom Džona Stjuarta Mila i predstavlja svojevrsno pomeranje ostrvskog liberalizma od njegovih škotskih kritičko-racionalističkih, ka kontinentalnim konstruktivističko-racionalističkim temeljima. Za ovaj pokret - kome su pripadali i Džonov otac Džejms i politički ekonomista Dejvid Rikardo (David Ricardo) - moglo bi se reći da je intelektualni i politički izdanak francuskog prosvetiteljskog racionalizma i revolucije prilagođen engleskim intelektualnim i političkim uslovima, koji je doprineo revolucionarnim promenama engleskog društva bez oružane promene poretka. Filozofski radikali su se borili za društvenu i političku reformu engleskog društva, a pre svega za proširenje prava glasa koje bi vodilo prenosu vlasti sa stare aristokratske klase na srednju klasu, kao deo društva čiji interesi predstavljaju interese celog naroda. Reč »radikalizam« je u tom smislu (politički) prvi put upotrebio Čarls Džejms Foks (Charles James Fox) kada je zatražio »radikalnu reformu« koja bi se proširila na pravo glasa za sve muškarce. Sam pokret je pod uticajem revolucionarnih promena u Francuskoj[2] zagovarao korenitu promenu političkih i

1 Tako su nazvani zbog nastojanja da radikalno rekonstruišu moralnu i socijalnu filozofiju i radikalnih zahteva za parlamentarnom reformom i reformom pravnog sistema. "Radikalnim" zbog odstupanja od utvrđene tradicije *common law*-a i neintervencionizma. Inače, samo ime im je nadenuo Eli Alevi. Up. njegovu klasičnu studiju: Elie Halévy, *The Growth of Philosophical Radicalism*, translated by Mary Morris, Faber and Faber, London, 1972 (1928).

2 Zbog ovog očiglednog uticaja Francuske, Gvido de Ruđero je filozofski radikalizam nazvao "radom Francuske revolucije na daljinu" (Up. Guido de Ruggiero, *The History of European Liberalism*, transl. by R. G. Collingwood, Peter Smith, Gloucester, Mass., 1981 - reprint prvog izdanja Oxford University Press-a iz 1927, p. 106).

društvenih uslova u Engleskoj, a pre svega parlamentarnu reformu. Institucionalno, to je značilo promenu sistema običaja i tradicije, posebno *common law*-a, uz pomoć i na principima razuma. To je pokret koji je duboko promenio englesko tradicionalno društvo prilagođavajući jednu okoštalu i zastarelu političku strukturu novim potrebama jednog industrijskog društva, povezujući liberalizam i demokratiju i predstavljajući jedan od intelektualnih izvora jedne nove ekonomske i političke dokrine - socijalizma sa osobenim engleskim pečatom.

Utilitaristički princip koristi i ličnog interesa - koji je po svojoj prirodi bio striktno individualistički i »leseferovski«, podrazumevajući slobodu preduzetništva i univerzalnu samopomoć - filozofski radikali su držali u ravnoteži sa suprotnim načelom interesa najvećeg broja, shvaćenog kao puki zbir privatnih aktivnosti.[3] U praksi je, međutim, drugi princip mogao da se afirmiše samo veštački, spolja, kroz autoritet države koja oličava interese i potrebe većine i osigurava njenu dominaciju nad sebičnošću pojedinaca. Iz ovog amalgama klica liberalizma, demokratije i socijalizma izrodili su se čisto politički zahtevi čartizma, ali i socijalni zahtevi radničke klase koja je postala svesna sopstvenih interesa.[4]

Rezultat njihove borbe je bila izborna reforma iz 1832. godine, nakon koje su mnogi od njih ušli u parlament i dalje se borili za svoje ideje, formirajući u odnosu na nedemokratske liberale (vigovce) i konzervativce (torijevce) distinktnu skupinu reformskih liberal-demokrata koji su išli za idejom da formiraju Radikalnu stranku. Ipak će učenje filozofskih radikala o »narodu« kao homogenom entitetu, čiji je adekvatan izraz srednja klasa, ubrzo dovesti u pitanje antisistemski nastup i zahteve radničke klase sa kojima će na svoj osoben način da se susretne Džon Stjuart Mil.

Milova interesovanja u vezi sa društvenim reformama kretala su se od ekonomskih i političkih reformi, do uticaja na promenu položaja žena i borbe da im se osigura ravnopravnost sa muškarcima. Tako je 1823. godine čak proveo noć u zatvoru zbog rasturanja letaka u korist kontrole rađanja, a njegov predlog da i žene dobiju pravo glasa je 1863. godine odbijen u parlamentu. Međutim, nije odustajao. Borio se za svoje progresivističke ideale do kraja života. Umro je 8. maja 1873. godine u Avinjonu u Francuskoj. Iza njega su ostala brojna uticajna dela iz logike, ekonomije i političke teorije (*Sistem logike* objavljuje

3 Utilitarizam, kome je i Mil pripadao, treba razlikovati od konsekvencijalizma kao opšteg obaziranja na posledice naših akcija. Konsekvencijalizam u ovom smislu je pre svega naglašen kod filozofa klasičnog liberalizma Smita i Hjuma. Utilitarizam, pak, je poseban oblik konsekvencijalizma, toliko poseban da se ne može bez ostatka izvoditi iz konsekvencijalizma osamnaestog veka, kao što se to često čini, niti se ovaj konsekvencijalizam može nazivati utilitarizmom, kao što se takođe često čini, a to je posebno neopravdano u Hjumovom slučaju. Konsekvencijalisti drže da koordinirajući mehanizam tržišta i sistem podsticaja koje obezbeđuju ustanove sistema privatnog vlasništva uvek proizvode korisne posledice. Za razliku od toga bentamovski utilitarizam pretpostavlja da postoji neko *objektivno* društveno dobro ili cilj. (O tome up. više u: Norman P. Barry, *On Classical Liberalism and Libertarianism*, The Macmillan Press Ltd., London, 1989., p. 19-20). Odatle će biti mali korak za Mila da razdvoji proizvodnju i raspodelu i ovu drugu zasnuje na nekoj ideji pretpostavljene *objektivne* društvene pravde, odnosno, spolja u razmenski proces unetu ideju "društvenog morala". To unošenje u polje ekonomije njoj spoljnih kriterijuma, analogno je onom unošenju moralnih principa iz područja religije u polje trgovine u srednjem veku kada je Crkva propisivala tzv. pravednu cenu.

4 Guido de Ruggiero, navedeno delo, str. 107.

1843, *Načela političke ekonomije* 1848, *O slobodi* 1859, *Razmatranja o predstavničkoj vladi* 1861, *Potčinjenost žena* 1869.) koja će ga proslaviti u intelektualnim krugovima. *Sistem logike* je služio kao univerzitetski udžbenik, a njegova metoda indukcije je postala sastavni deo svake formalne logike. Istu sudbinu su doživela i *Načela političke ekonomije* koja će od svog objavljivanja - turbulentne 1848. godine - za sledeće četiri decenije biti osnovni udžbenik ekonomije na britanskim univerzitetima. Milova dva referentna filozofsko-politička dela, koja i danas izazivaju posebnu pažnju i koja su uticala na mnoge rasprave u političkoj teoriji i filozofiji su: ogled *O slobodi* i *Razmatranja o predstavničkoj vladi*. Ova dva poslednja dela posebno nose pečat njegovog liberalnog duha usmerenog na očuvanje slobode pojedinca od svih vidova ugrožavanja i ugnjetavanja od strane vlasti, javnog mnjenja i drugih pojedinaca. Celokupna Milova socijalna filozofija se može smatrati nekom vrstom reformatorske filozofije kojom se nastoje rešavati iz prethodnog perioda preostali i u dinamičnom razvoju industrijskog društva narasli i novonastali društveni problemi. Ako je uopšte moguće kod Mila jasno razgraničiti spise prema oblastima, onda su za Milovu socijalnu i političku filozofiju važna dela: *Ogledi o nekim nerešenim pitanjima u političkoj ekonomiji* (1831, objavljeno 1844), *Načela političke ekonomije* (1848), *Misli o parlamentarnoj reformi* (1859), *O slobodi* (1859), *Razmatranja o predstavničkoj vladi* (1861), *Utilitarizam* (1861), *Potčinjenost žena* (1869), *Autobiografija* (1873) i *Poglavlja o socijalizmu* (1879).

Ne treba zanemariti ni Milovo političko delovanje, koje je bilo sasvim u skladu sa njegovom socijalnom i »životnom« filozofijom. Pored punog intelektualnog angažmana objavljivanjem tekstova u časopisima i novinama, na aktuelne društvene i političke teme, praktičnog političkog delovanja kroz delenje letaka i uličnu agitaciju, Džon Stjuart Mil je 1865. godine izabran i za predstavnika Vestminstera (Westminster) u Britanskom parlamentu. Sa tog položaja se angažuje u borbi za izbornu reformu i donošenje Izbornog zakona (Reform Bill iz 1867) koji je bitno proširio pravo glasa. Bilo je, naravno, i neuspešnih inicijativa, kao njegov predlog - koji je sasvim u skladu sa njegovim zalaganjem za jednakost žena - da se u taj zakonski tekst umesto reči »čovek« (*man*) koristi reč »osoba« (*person*). Poslednje godine života Mil je posvetio ovom intelektualnom i političkom angažmanu, tako da je učestvovao i u osnivanju prvog društva za prava žena, a plod ovog njegovog opredeljenja je i spis *Podređenost žena* koji objavljuje 1869. godine, a koji će biti veoma uticajan u Evropi.

SLOBODA POJEDINCA I INDIVIDUALNI I DRUŠTVENI NAPREDAK

Džon Stjuart Mil je bio slobodouman čovek, koji je u vreme dok su u Evropi u drugoj polovini 19. veka vladale tiranske vlasti, dok je Francuska drhtala pod diktaturom Napoleona III, dok se Balkan borio za oslobođenje od turskog jarma, Amerika živela na robovskom radu crnaca, a u Rusiji seljak još uvek bio u položaju kmeta bez slobode kretanja i posedovanja, 1859. godine objavio delo koje veliča slobodu pojedinca. U takvom neslobodnom svetu je bilo prirodno da delo koje se suprotstavlja svim oblicima ugnjetavanja pojedinca i zagovara slobodu mišljenja i govora, štampe, delovanja i udruživanja, bude žestoko kritikovano, pa čak i zabranjivano. Ali ipak se naširoko čitalo, a tamo gde je postojala stroga cenzura, tajno štampalo i rasturano, kao, na primer, u Rusiji i među svim slovenskim narodima.

Zanimljivo je da je to delo posrbio mladi francuski oficir Petar Mrkonjić, koji je tada živeo u izgnanstvu u Švajcarskoj, a koji će kasnije postati poznat kao kralj Petar I Karađorđević. Sama kasnija vladavina ovog omiljenog »narodnog« kralja u Srbiji (»čika Pere«), pokazaće da nije ni malo slučajno da je u svojoj mladosti bio toliko oduševljen ovim »manifestom liberalizma«, jer će upravo u delu njegove vladavine u Srbiji biti uspostavljen relativno liberalan poredak od 1904. do 1912. godine, u našoj istoriografiji poznat kao period tzv. »dvorskog liberalizma«.

U odbrani slobode pojedinca Mil polazi od ideje da u svim postupcima koji se ne tiču drugih nego pojedinca samog, društvo nema nikakvog prava da utiče na pojedinca. Svaki pojedinac je najbolji sudija sopstvenog interesa, dobrobiti i sreće i ima apsolutnu slobodu da sam određuje sopstvene ciljeve u životu i sledi ih i jedino opravdanje za mešanje u slobodu pojedinca jeste samozaštita društva:

> ... Jedini cilj radi koga čovečanstvo, bilo pojedinačno ili kao celina, ima pravo da se meša u slobodu delovanja bilo kog svog člana je samoodbrana i jedina svrha radi koje vlast može s pravom da se koristi protiv volje bilo koga člana jedne civilizovane zajednice, jeste da spreči povrede drugih. Vlastito dobro člana društva, bilo fizičko ili moralno, nije dovoljno opravdanje... Jedino ponašanje pojedinca zbog koga je on odgovoran društvu jeste ono koje se tiče drugih. U ponašanju koje se tiče samo njega samog, njegova nezavisnost je, naravno, apsolutna. Nad samim sobom, nad svojim telom i duhom, pojedinac je suveren.[5]

Ovo tvori jedno posebno privatno područje pojedinca koje ne sme da narušava ni jedan drugi pojedinac, država ili društvo:

> … Oko svakoga ljudskog bića postoji krug, čije prekoračenje se ne sme dopustiti ni jednoj vladi, bila to vladavina jednoga, nekolicine ili mnogih. Postoji, naime, deo života svake osobe koja je dospela u zrele godine, unutar kojeg mora vladati individualnost te osobe, i to bez kontrole bilo kojeg pojedinca ili javnosti kolektivno... Ono što treba odrediti jeste gde treba postaviti granicu, koliko je širok opseg ljudskog života koji ovo rezervisano područje treba da zauzima. Držim da ono mora da obuhvata ceo onaj deo koji se tiče unutrašnjeg ili spoljnjeg života pojedinca i koji ne pogađa interese drugih ili ih pogađa samo moralnim uticajem primera.[6]

To što ovaj prostor treba da uključi celokupni život pojedinca koji ne pogađa interese drugih omogućiće svakome da ide za sopstvenim dobrom, da učini od sebe najbolje što može, a to će opet osloboditi raznovrsnost interesa na korist i pojedinca i celine

5 Džon Stjuart Mil, *O slobodi*, »Filip Višnjić«, Beograd, 1988, str. 43-44.

6 John Stuart Mill, *Principles of Political Economy*, ed. William James Ashley, Longmans, Green and Co., London, 1909 (Book V, Ch. 11, par. 4) [Online] dostupno na adresi: http://www.econlib.org/library/Mill/mlP73.html#Bk.V,Ch.XI

društva. Konačno, ovako shvaćena sloboda će podsticati i gajiti racionalnost i kreativnost, a to će opet predstavljati sredstva intelektualnog i materijalnog napretka društva. A napredovanje u idejama, mišljenju i znanju osnov je celokupnog napretka društva. U ogledu *O slobodi* Mil je dao snažnu i elokventnu odbranu slobode pojedinca, naročito slobode misli i raspravljanja. Ova suverenost privatnog suda treba da se položi u temelje skupa građanskih sloboda, koje uključuju slobodu savesti, izražavanja i udruživanja.

Ali se može reći da se već kod pojma slobode Mil pomerio od klasično-liberalnog negativnog shvatanja slobode koje nalazimo kod Loka, Smita, Hjuma i Humbolta. Milov pojam slobode je *pozitivan*. Iako Mil definiše slobodu kao "slobodu delovanja" i u tom smislu je određuje negativno kao "odustvo spoljnih mešanja", on ipak, lako i vrlo brzo sklizne u pozitinu koncepciju slobode kao samoodređenja.[7] Njegova briga je prvenstveno samorazvitak pojedinca (za šta on često koristi izraz "individualnost") i u tom smislu ga povezuje sa tržišnom ekonomijom kao onom koja obezbeđuje okvir potreban za individualnu slobodu. Ali on ide i dalje i nalazi da lični razvitak zahteva ne samo ekonomsku slobodu, to jest slobodu delovanja na tržištu, nego i političku slobodu i participaciju, a ona je opet od male koristi za pojedinca koji nema ekonomsku sigurnost i mogućnost za samorazvitak. Mil je samorazvitak uopšte učinio ključnom temom više svojih spisa.

U izvesnoj meri, ogled *O slobodi* obezbeđuje klasično opravdanje ograničene vlade. Mil je, međutim, proširio tradicionalni liberalni argument, jer je razvio argument o potrebi da se sačuva takva velika oblast individualnog ponašanja od društvene kontrole. Dok su klasični liberali koristili koncept individualne slobode prevenstveno da bi napali arbitrarnu vlast, Mil ga okreće u osudu socijalne tiranije javnog mnenja. On tvrdi da je sloboda razvijena utoliko ukoliko je svaka osoba slobodna da eksperimentiše sa sopstvenim životom. U modernom svetu, međutim, spontanost je razbijena pritiscima socijalnog konformizma, a kao posledica toga, individualni karakter je poništen despotizmom običaja. Efekat ovog »kolektivnog mediokritetstva« nije samo da se masa ljudi čini servilnom, već ih on lišava i vođstva originalnih pojedinaca, koji su uvek u manjini i od kojih u krajnjoj liniji zavisi napredak i konačna sreća društva. Milov ideal je pojedinac koji ima širok dijapazon alternativnih stilova života i načina mišljenja. On ga vidi oslobođenog pritiska običaja i konvencija, konformističkog pritiska društva i kažnjavanja u oblastima gde ne nanosi štetu drugima. U tom smislu se Milov pojam slobode odvaja od klasičnog liberalnog pojma negativne slobode, kao slobode od prinude i iskazuje se kao pozitivni pojam *slobode kao autonomije*.

Svako ograničavanje preduzetništva i samoinicijativnosti ljudi i svaki paternalizam, po Milu, vode moralnom i intelektualnom zaostajanju ljudi i čine ih podložnima za zavođenje i manipulaciju. Nesloboda pojedinca prouzrokovana sveopštim uplitanjem države u krajnjoj liniji otvara put despotizmu. Ovo je i osnov Milovog razmatranja uloge države u ekonomiji, sadržanog u *Principima političke ekonomije*, koji su objavljeni nekoliko godina pre ogleda *O slobodi*.

---

7 Up. o tome H. J. McClosskey, *John Stuart Mill: A Critical Study*, Macmillan, London, 1971, p. 105.; G. W. Smith, "J. S. Mill on Freedom", in: *Conceptions of Liberty in Political Philosophy*, ed. by Zbigniew Pelczynski and John Gray, The Athlone Press, London, 1984, pp. 183-216.

POJEDINAC, TRŽIŠTE I DRŽAVA

Razmatrajući mesto i ulogu države u nastojanju da odredi granice delovanja vlasti, Mil stalno naglašava da se njeno delovanje mora zasnivati na tržišnom načelu, to jest, načelnog neuplitanja vlasti u delovanje pojedinaca. Ovo je načelo opšteg karaktera i svako odstupanje od njega mora se opravdati. Njega Mil zasniva na liberalnoj ideji slobode pojedinca, ograničene jednakom slobodom drugih:

> Ali ni pojedinci ni veći broj ljudi nemaju pravo da drugom ljudskom biću zrelih godina propisuju šta treba da radi sa svojim životom ako se to tiče njegovog ličnog dobra. On je taj ko je najzainteresovaniji za sopstvenu dobrobit.[8]

Ali, uprkos svog načelnog insistiranja na privrženosti principu *laissez-faire*-a, Džon Stjuart Mil je daljim kontekstualnim procenjivanjem posebnih državnih politika po utilitarističkom principu *celishodnosti* (expedience), dao teorijsko opravdanje za napuštanje principa slobodnog tržišta. Otud sva njegova nastojanja i upornost da na početku i na kraju neke rasprave posle svih odstupanja ponovo naglasi *načelnu prednost* nemešanja države u ekonomiju ne mogu da nadomeste utisak da se radi o izvesnom osećanju krivice ili bar svesti da se znatno odstupa od ustaljenog pravila. Kako je to Mil došao do ove revizije?

Mil je prvi, i odlučni, prodor u *reviziju* klasičnog liberalnog ekonomskog učenja učinio svojim *razdvajanjem proizvodnje i raspodele*.[9] Naime, Mil je pretpostavio da za razliku od proizvodnje, gde postoje zakoni i uslovi koji imaju svojstvo neminovnosti prirodnih zakona i u njima nema ničeg što je stvar izbora i proizvoljnosti, stvari sa raspodelom ne stoje tako:

> S raspodelom bogatstva nije tako. Ona je isključivo stvar ljudskog ustanovljenja. Kad stvari jednom postoje, ljudi, individualno i kolektivno, *mogu s njima činiti što požele*. Mogu ih staviti na raspolaganje *kome hoće i koliko hoće* ... Raspodela bogatstva, dakle, zavisi od zakona i običaja društva. Pravila koja je određuju su onakva kakvim ih mišljenja i osećanja vladajućeg dela zajednice učine i znatno se razlikuju u različitim razdobljima i zemljama, a mogu biti i još različitija *ukoliko ljudi tako odluče*. (sva podvlačenja I.V.)[10]

---

8 Džon Stjuart Mil, *O slobodi*, nav. izdanje, str. 106.

9 To što je "uveo razlikovanje između zakona proizvodnje bogatstva, koji su pravi zakoni prirode, koji zavise od svojstava predmeta, i načina njihove raspodele, koji, podložno izvesnim uslovima, zavise od ljudske volje" - naglašavajući da je na to podstaknut čitanjem sen-simonovaca - Mil je u *Autobiografiji* (1873), istakao kao svoj originalan doprinos političkoj ekonomiji. Pritom je među te ljudskim konvencijama podložne institucije nabrojao nadnice, profite i rente. (Up. John Stuart Mill, *Autobiography*, ch. VI "General View of the Remainder of my Life", par. 18, [on line] na sajtu: http://www.utilitarianism.com/millauto/seven.htm, pristupljeno 21. jan. 2007).

10 John Stuart Mill, *Principles of Political Economy*, nav. izdanje (Book II, Ch. 1, par. 2) [Online] dostupno na adresi: http://www.econlib.org/library/Mill/mlP73.html#Bk.II,Ch.1, pristupljeno 17. nov. 2006).

Otud i određivanje nadnica, profita i renti nisu van ljudske volje, nepodložni njenim kapricima, kako su mislili Milovi prethodnici iz 18. veka, već su upravo predmet ljudskog odabira. Iz ovog sledi da možemo preraspodeliti svojinu sa ciljem postizanja veće jednakosti ili veće proizvodnje. Ljudsko znanje je ono koje svojim uvećanjem može uticati i na promenu "zakona" proizvodnje, dok je osnov odlučivanja o raspodeli već dat i bez uvećanog znanja i leži na "osećanjima i idejama" ljudi i socijalnom konsenzusu. Način raspodele dobara zavisi od pravila svojine, ali pravila svojine za Mila nisu ono što su za klasične liberale Smita i Hjuma, čvrsta pravila koja čuvaju svetost privatne svojine, već zavise od mesta i trenutka, pa su "onakva kakvima ih učine mišljenja vladajućeg dela zajednice."

Ipak, Mil nije video da kao što vlada može uticati na "pravila" raspodele, to je jednako moguće i na "zakone" proizvodnje, jer je moguće, na primer, da vlada odluči da "industrijalizuje i elektrifikuje" zemlju, kao što su komunisti uradili u SSSR-u. U oba slučaja, i promenom zakona proizvodnje i promenom pravila raspodele, ljudi će se suočiti sa posledicama. Mil je, međutim, ispustio iz vida da promena "pravila" raspodele utiče i na "zakone" proizvodnje, pa dolazi do poremećaja ponude i tražnje, nestašica i drugih posledica poznatih nam iz sovjetske dirižističke privrede. Sa ovim problematičnim i po posledicama *razornim* odvajanjem raspodele od proizvodnje i uverenjem da se za razliku od ekonomski motivisanih principa proizvodnje, principi raspodele moraju zasnivati na moralnim uverenjima i »opštoj savesti«, Mil je dao osnova za svako buduće široko rasprostranjeno verovanje da se načini proizvodnje i raspodele razlikuju po svom karakteru i da bi se ostvario neki *unapred* zadati obrazac raspodele oni se mogu mešati i zamenjivati *po nahođenju*.

Na isti način kao i principe raspodele, Mil je video i svojinska prava i političke institucije kao tvorevine mesta, vremena i okolnosti koje treba procenjivati i menjati da bi se harmonizovale sa »permanentnim interesima čoveka kao progresivnog bića.« Time je radikalno odstupio od osnovnih principa klasičnog liberalizma - svetosti vlasništva i vladavine prava - što će imati dalekosežne posledice po liberalnu teoriju i trebaće da prođe čitav vek da se ove razorne ideje dovedu u pitanje, a još pola veka da u socijalnoj teoriji i društvenoj praksi dođe do ozbiljnijeg oporavka od loših efekata ovakvog uverenja.[11]

U poslednjoj glavi *Principa* Mil ukazuje na neadekvatnost klasičnog liberalnog političkog principa koji vladino mešanje ograničava na »zaštitu pojedinca i svojine od sile i prevare« - princip tzv. mimimalne vlade - tvrdeći da tako restriktivan princip ne bi dopustio ona delovanja države koja »svaki razuman čovek i svaka postojeća vlada prihvata i mora prihvatiti kao legitimnu delatnost.«[12] Mada je zaštitna funkcija vlade njena osnov-

11 O Milovom odstupanju u ovom pogledu od klasičnog liberalizma up. Ellen Frankel Paul, "J. S. Mill: The Utilitarian Influence in the Demise of Laissez-Faire", *Journal of Libertarian Studies*, Vol. 2, No 2, 1978, p. 135.

12 Nužne i dozvoljene funkcije vlade su: određivanje poreza, donošenje zakona koji regulišu svojinu i ugovore, izvršavanje zakona kroz sudski sistem i policiju. Ove nužne funkcije konstituišu minimum funkcija bez kojih ne ni bilo vlade, a funkcije vlade koje po Milu dovode do skoro univerzalnog slaganja su: donošenje i izvršenje zakona o nasleđivanju, određivanje svojine, obavezivanje ljudi da poštuju ugovore, odlučivanje o tome koji su ugovori oni koje treba osnažiti, kao i ceo skup usluga, koje "vode opštoj pogodnosti": kovanje novca, propisivanje mera i težina, postavljanje trotoara, osvetljavanje i čišćenje ulica, podizanje nasipa i brana, itd. (Up.Isto, Bk V, Ch 1, par. 3-10. [Online] dostupno na adresi: http://www.econlib.org/library/Mill/mlP73.html#Bk.V,Ch.1, pristupljeno 17. nov. 2006).

na dužnost, njeno delovanje se ne može svesti samo na unutrašnju sigurnost, kao što je mislio Humbolt. Ali je teško postaviti i neko opšte načelo. Najviše što se može učiniti pri pokušaju da se postavi neko univerzalno primenljivo načelo, jeste da se kaže da je legitimno svako ono delovanje koje je od »opšte koristi«, ono što »ljudi žele da vlada čini«. Ali ipak, Mil i dalje priznaje leseferovski princip nemešanja kao opšti princip, a odstupanja od njega, kao »razumni izuzeci«, se mogu opravdati argumentima *celishodnosti*:

> Ali dovoljno je rečeno da se pokaže da prihvatljive funkcije vlade obuhvataju mnogo šire polje nego što se može olako uključiti u jedan ograničeni krug i jednu ograničenu definiciju; i da je jedva moguće naći ikakav osnov opravdanja zajednički za sve njih; izuzev jednog obuhvatnog osnova *opšte celishodnosti*; niti da se ograniči mešanje vlade ikakvim univerzalnim pravilom, izuzev jednog prostog i neodređenog - da se ne treba nikada prihvatiti osim kada je slučaj celishodnosti jak.[13]

Kada je prešao od opšteprihvaćenih funkcija vlade na tzv. "opcione funkcije", Mil se opet poziva na princip *laissez-faire*-a kao polazne tačke u raspravi, a da se odstupanja moraju opravdati "opštom celishodnošću, javnom koristi". Nastojeći da se postavi na sredini između zagovornika sveopšteg mešanja i krajnjih neintervencionista, Mil tvrdi da pitanje vladinog mešanja ne dopušta nikakvo *a priori* univerzalno rešenje, već zahteva da se povuče linija u posebnim slučajevima između prevelike i premale intervencije. I dopunjuje i relativizuje nesavitljivo *laissez-faire* pravilo kriterijumom celishodnosti. Mil se čak poziva na neki čudan entitet "opšte savesti", koji je ovlašćen da odluči o opravdanosti zabrana kada se one događaju uprkos principu *laissez-faire*-a.[14]

Ali se na kraju, sa nabrajanjem uslova za vladino mešanje, princip *laissez-faires* u potpunosti negira, jer Mil tvrdi da nema ničega važnog za opšti interes što vlada ne bi mogla da čini ako pojedinci to ne čine ili ne mogu da čine, odnosno da kad god neko »veliko dobro« to bude zahtevalo mora da se odstupi od tog principa:

> *Laissez-faire*, ukratko, treba da bude opšta praksa: svako odstupanje od toga, *ukoliko nije zahtevano od nekog velikog dobra*, je sigurno zlo. [15]

Iako Mil ne zagovara otvoreno utilitaristički kriterijum, ovaj stav vodi upravo utilitarističkom procenjivanju svakog pojedinačnog postupka. Ako neka vladina intervencija može da obezbedi "veće dobro", onda je princip nemešanja prevladan i opravdano je vladino mešanje. Time se pokazuje da je Milov osnovni kriterijum ustvari celishodnost, jer ona ima prednost. Za njega princip nemešanja, na kraju, ipak nema prednost u odnosu na trenutnu korist. Vlada može da uradi *bilo šta* što se proceni da je korisno za opšti interes:

---

13 Isto, Bk. V, Ch. 1, par. 11.

14 Isto, Bk. V, Ch. 11, par. 5.

15 Isto, Bk. V, Ch. 11, par. 16 (podvl. I. V.).

Može se reći uopšte, da radi opšteg interesa treba da se učini sve što je poželjno ... [16]

Naravno, o tome će u svakom posebnom slučaju odlučivati javni službenici. Time je znatno uvećan stepen *diskrecionog odlučivanja* u odnosu na onaj minimum na koji su ga sveli vodeći liberalni zagovornici vladavine prava - Hjum, Smit i Berk. Kako je kod Mila došlo do tog odstupanja? Obnavljajući bentamovski princip koristi ustoličenjem *celishodnosti* kao korektivnog principa i uvodeći metodološku dihotomiju između proizvodnje i raspodele, ali i pokazujući simpatije prema izvesnim socijalističkim merama, Mil je dao teorijsko opravdanje za napuštanje *laisez-faire*-a. Svojim "kvalifikovanjem" bentamovog kvantitativnog "računa koristi" Mil je bentamovski egalitaristički račun promenio iz principa koji daje istu težinu svačijem zadovoljstvu (bez obzira na njihovu prirodu kako ih lično prosuđuje zakonodavac) u princip koji zahteva neku sveznajuću elitu koja će proglasiti koja zadovoljstva treba preferirati, a koja obeshrabrivati zakonodavstvom i time otvorio prostor za znatni stepen diskrecije vlasti uz zadatak vrednovanja politika u svetlu utilitarističkog demokratsko-eudajmonističkog principa najveće sreće za najveći broj. Već je Bentamov princip korisnosti ostavio previše prostora arbitrarnim odlukama vladinih službenika u primeni principa na konkretne slučajeve, jer je sam princip višeznačan: podrazumeva i da pojedinac teži najvećoj sreći i da cilj treba da bude opšte dobro društva u celini (najveća sreća za najveći broj). Milovo objašnjenje principa korisnosti je ostavilo više prostora za diskreciju, za arbitrarno odlučivanje zakonodavaca i moralnih filozofa o tome šta konstituiše prncip najveće sreće društva.

Glavni je utilitaristički pojam celishodnosti, koji služi da se odredi korisnost neke pojave za opšti interes. Ako se privatna svojina pokaže necelishodnom u ovom smislu jer ne obezbeđuje opšte dobro, onda se ona treba ukinuti, jer ono što nije u korist opšteg dobra ne samo da nije poželjno, nego je i nepravedno. To isto važi za svaku drugu instituciju koja se sada počinje procenjivati sa utilitarističkog stanovišta, što je glavno odstupanje od konsekvencijalističkog liberalizma klasičnih liberala Smita i Hjuma za koje postoje neka sveta načela poput slobodnog tržišta, svojina, ugovori i vladavina prava, koje se ne mogu naknadno procenjivati preko utilitarističke probitačnosti.

U odnosu na svoje liberalne prethodnike Mil je znatno pomerio granice vladinog mešanja na tržištu, isto kao što je kroz koncept distributivne pravde uveo mešanje društva u jedinstvenu strukturu razmenskog procesa. Pa ipak, iz toga nije izveo krajnje socijalističke konsekvence, već je socijalizam video nekom dalekom budućnošću. Njegove simpatije za socijalizam su očigledne, naročito u kasnijim godinama, ali je ipak nastojao da socijalističke zahteve za većom jednakošću i "pravednijom" raspodelom ugradi u postojeći sistem privatne svojine, konkurencije i tržišta. [17] Mešanje vlade je tako prošireno na po-

16 Isto, Bk. V, Ch. 11, par. 59.

17 Za Milov put ka socijalizmu se obično kaže da je zaslužna njegova žena. Razlozi za to su, međutim, mnogo dublji i više teorijski. I vezani za Bentama i Rikarda. Što se tiče odstupanja od klasičnog liberalnog shvatanja ekonomije kod Rikarda - koji poistovećuje političku ekonomiju, koja je za Adama Smita bila grana politike i zakonodavstva, sa *teorijom* koja istražuje *zakone* raspodele bogatstva - up. Eli Halevi, navedeno delo, pp. 266-270. Rikardu, kao jednom od izvora socijalizma, za koga više nije proizvodnja, ☞

moć radnicima koji ostaju bez posla zbog uvođenja mašina u proizvodnju, ograničavanje nasledstva (kao "nezarađenog dohotka") progresivnim oporezivanjem, uvođenje poreza na dohodak, regulacija braka i uspostavljanje ograničenja rađanju dece, regulacija radnog vremena, itd. A kada je principe raspodele podredio arbitrarnoj odluci društva, odnosno vlade, kada je zaključio da vlada može s pravom da konfiskuje "nezarađene dohotke" i svojinu učinio podložnom diskreciji društva, Mil je napravio duboku pukotinu u klasično liberalno učenje koja će se dalje samo širiti.

I ova načelna pitanja Mil je posmatrao u sklopu društvene reforme, tako da i samu reformu povezuje sa poboljšanjem životnih uslova radničke klase. Počev od partnerstva u industriji, predloga za ukidanje sistema nadnica i njegove zamene kooperativnim sistemom kolektivnog vlasništva, odnosno radničkog akcionarstva i učestvovanja u podeli profita, do širenja radničkih kooperativa dok jednog dana ne prevladaju privatno preduzetništvo, sve su to mere koje je Mil video kao unapređenje postojećeg sistema, a te mere je mogla da ostvari jedino država čiji je opseg delovanja znatno proširen i vlada koja bi dobila veći stepen diskrecije.

DEMOKRATIJA, PREDSTAVNIČKA VLADA I DECENTRALIZACIJA

Mil pokazuje i kako ovakva »proširena država« umanjuje mogućnosti sopstvenog efikasnog delovanja i napretka društva u celini. Naime, preduzimanjem novih zadataka i tako širenjem svojih funkcija vlada uvećava sopstvenu moć, što predstavlja opasnost po slobodu. Ali time dolazi i do preopterećenosti države u tom smislu da su njeni upravljački kapaciteti nedovoljni za tako veliki broj funkcija, tako da dodatne funkcije neće moći efikasno da obavlja. Pored toga, država će lošije obavljati poslove od onih kojih se oni neposredno tiču. Iz ovakvih uvida će Mil izvesti dalekosežne političke zaključke o potrebi individualnog samo-usavršavanja, dobrovoljnog učestvovanja u poslovima zajednice i decentralizacije vlasti.

Svaljivanjem ogromnog broja obaveza i poslova na sopstvena pleća vlada nije u stanju svim društvenim problemima posvetiti dovoljno pažnje, tako da ogroman broj značajnih pitanja ostaje nerešen. To se naročito odnosi na brojna pitanja koja se tiču potreba lokalnog stanovništva. Obavljanje takvih poslova vlada bi morala prebaciti na organe lokalne vlasti u izvesnoj meri dajući tim telima odrešene ruke, ali u isto vreme i kontrolisati njihov rad:

☞ nego raspodela glavni problem političke ekonomije, takvo posredničko mesto dao je i britanski istoričar socijalizma, M. Bir (Beer). Up. M. Beer, *A History of British Socialism*, George Allen & Unwin Ltd., London, 1948 (1919), pp. 147-155. Što se tiče daljeg Milovog kretanja ka socijalizmu, dovoljno je uporediti kasnija izdanja Milovih *Principa* (već drugo, npr.) ili njegove *Misli o socijalizmu* ili pak delove *Autobiografije*. Jedan od najvećih autoriteta za istoriju socijalističkih ideja u Britaniji i sam (gild)socijalista, Džordž Kol (G. D. H. Cole), iako, naravno, Mila nije smatrao socijalistom, Milovim "velikim simpatijama sa kojim piše o socijalizmu" posvetio je čitavih 5 strana svoje petotomne istorije socijalističke misli (Up. G. D. H. Cole, *A History of Socialist Thought*, vol. I "The Forerunners" 1789-1850), Macmillan, St Martin's Press, London and Basingstoke, 1971[7], pp. 308-313. O uticaju Mila na fabijance Sidnija Veba i Bernarda Šoa, Margaret Kol je na više mesta pisala u svojoj studiji o fabijancima: M. Cole, *The Story of Fabian Socialism*, Heineman, London, 1961.

> Popločenje ulica, rasvjeta, pranje gradskih ulica i u redovnim okolnostima kanalizacija u kućama, od malog su značenja za svakoga osim za stanovnike toga mjesta.[18]

Decentralizacija i učešće građana u odlučivanju u lokalnim pitanjima nisu samo važni zato što će to doprineti boljem obavljanju tih poslova i zadovoljavanju potreba lokalnog stanovništva, nego i iz razloga obezbeđenja samoinicijativnosti:

> Narod koji nije naviknut na spontano delovanje radi kolektivnog interesa - koji po navici upravlja pogled na vladu da nešto naredi ili ga podstakne u svim stvarima od zajedničkog interesa - koji očekuje da će za njega biti urađeno sve osim onog što je stvar puke navike i rutine, samo je napola razvio svoje sposobnosti...[19]

Ovim insistiranjem na potrebi decentralizacije vlasti i poveravanjem većih ovlašćenja lokalnim vlastima Mil je posebno zadužio demokratsku tradiciju. Ne samo da je decentralizaciju video kao sredstvo efikasnije vladavine nego i kao uslov slobode pojedinca i demokratske participacije građana. Lokalne ustanove su pre svega sredstvo obrazovanja slobodnih građana i sredstvo zaštite individualne slobode, ali i sredstvo protiv preteranog uplitanja države. Decentralizacija vlasti omogućava da što veći broj ljudi učestvuje u politici. Zato je decentralizacija i lokalna samouprava neodvojivi uslov svake stvarne demokratije. Pored toga, centralizovana uprava sprečava intelektualni i moralni napredak nametanjem pasivnosti i zavisnosti, dok decentralizacija funkcija i ovlašćenja omogućava stvarno učešće pripadnika zajednice u raspravljanju o zajedničkim interesima i upravljanju zajedničkim poslovima. U tom smislu su lokalne ustanove najbolja »škola« demokratije, koja osposobljava narod za predstavničku vladavinu, jer su glavno sredstvo »javnog obrazovanja građana« lokalne upravne ustanove.

Decentralizacija vlasti omogućava da što veći broj ljudi učestvuje u politici. Ona je korisna i stoga što obezbjeđuje pluralizam koji je neophodan za održavanje slobode, jer postoje uzajamno suprotstavljene snage koje sprečavaju despotizam vlasti. Zato su decentralizacija i lokalna samouprava neodvojivi uslov svake stvarne demokratije. Iz raprave o odnosu centralizma i decentralizacije, odnosno raspodeli poslova između centralne i lokalnih vlasti, Mil izvlači i praktični generalni zaključak koji naglašava princip *supsidijernosti*:

> Autoritet koji najbolje poznaje načela trebao bi vladati tim načelima, dok onaj koji je najsposobniji u detaljima trebao njima i upravljati.[20]

---

18 John Stuart Mill, "Razmatranja o predstavničkoj vladi" u: *Izabrani politički spisi*, nav. izdanje, drugi svezak, str. 156.

19 John Stuart Mill, *Principles of Political Economy*, nav. izdanje (Book V, Ch. 11, par. 13) [Online] dostupno na adresi: http://www.econlib.org/library/Mill/mlP73.html#Bk.II,Ch.1.

20 John Stuart Mill, "Razmatranja o predstavničkoj vladi", nav. izdanje, str. 158.

Mil je najzaslužniji za sistematsko povezivanje dveju tradicija - tradicije liberalizma i tradicije demokratije. Demokratija kao način konstituisanja vlasti, za njega nije samo sredstvo za proširenje legitimacijske osnove vlasti i sredstvo zaštite od posezanja vlasti u slobodu i svojinu građana, nego ona predstavlja i sredstvo samorazvoja ličnosti i napretka društva. Napredak je moguć jedino ohrabrivanjem aktivnog učešća građana u politici, što je izvodivo samo u demokratskoj vladavini. Ovim uvođenjem ideje participacije kao demokratskog principa Mil je uputio liberalizam ka uspostavljanju opšteg prava glasa. Da bi svi imali mogućnosti da zaštite sopstvene interese potrebna su jednaka politička prava. S druge strane, Milu možda i važniji argument u prilog demokratije je taj da ona omogućava veći prostor za individualni samorazvitak jačanjem individualne odgovornosti i podsticanjem individualnog angažovanja. Ali je Mil svestan da demokratija ima i svoje granice. Opšta opasnost u vezi sa demokratijom je u tiraniji većine, posebno društvenoj tiraniji javnog mnenja.

Dominantna teorijska osnova Milovog socijalizovanog liberalizma nalazi se u njegovoj teoriji napretka, koja mu je i sugerisala *melioristički tip* liberalne doktrine, po kojem postoji stalna težnja i mogućnost postepenog napretka i poboljšanja u stabilnom i skladnom razvoju društva. Osnov Milovog razmišljanja o pojedincu, društvu i državi nalazi se u ideji *napretka*. Svaki pojedinac se usmerava sopstvenim izborima i mora sam preuzeti odgovornost za sopstveni izbor, a napredovanje u idejama, znanju i mišljenju je presudno za društvo i osnovni uslov društvenog napretka. Napredak društva zavisi od napretka u polju ideja, a intelektualni i društveni napredak su mogući samo u slobodi. Tako sloboda postaje nužan uslov napretka. Povezujući ideju napretka sa moralnim i intelektualnim samousavršavanjem pojedinca i društva, Mil je postavio osnovni kriterijum po kome se procenjuju individualna delovanja i društvene ustanove, kriterijum *društvene korisnosti*. U tom smislu poboljšanje pojedinca mora da bude temelj društvenog napretka, a iz toga sledi zaključak da je maksimalna sloboda pojedinca preduslov svakog napretka, uz uslov da ne remeti slobodu drugog. Krajnji test slobode je otud načelo korisnosti, a ne neka »ideja o apstraktnom pravu«.[21] Mil je povezao mogućnost postizanja pojedinčeve slobode i individualnosti sa standardima racionalnog ponašanja, tako da njegova argumentacija u korist slobode pojedinca podržava ideju individualnog usavršavanja sa idejom građanskog obrazovanja i demokratske participacije, što ga vodi ka odbrani demokratskog poretka predstavničke vlade.

U svom optiranju za »prosvećenu demokratiju« Mil naglašava da se o političkim pitanjima ne može odlučivati pozivanjem na »neobrazovanu masu«, već da mora postojati vladavina nekog izabranog tela koje sačinjavaju oni koji su sposobni za vladanje, što je neophodan elemenat »dobre vladavine«.

Ali je Mil svestan da prosvećenost naroda i stručnost vlasti nisu dovoljan garant dobre vladavine. Svestan opasnosti koja preti od same vlasti, on posebnu pažnju usmerava na pitanje da li su sva delovanja vlade opravdana i da li na isti način doprinose dobrobiti pojedinca i društva. Sama ideja predstavničke vlade i njen princip odgovornosti i pola-

21 Up. Džon Stjuart Mil, *O slobodi*, "Filip Višnjić", Beograd, 1988, str. 44.

ganja računa nije dovoljan garant dobre vladavine. Tako, nakon što je postavio izvesna ograničenja demokratiji - u tom smislu da demokratija ne znači vladavinu neprosvećene gomile, već njeno učešće u izboru onih koji su stručni za vladanje - Mil nastoji odrediti ukazati na prednosti predstavničke vlade.

> Nije teško pokazati da je idealno najbolji oblik vladavine onaj u kojemu suverenitet ili vrhovna kontrolna vlast u konačnoj instanci pripada cijeloj zajednici; u kojoj svaki građanin ne samo da svojim glasom vrši tu vrhovnu suverenu vlast, nego je barem ponekad pozvan da stvarno suđeluje u vlasti osobnim obavljanjem neke određene funkcije na lokalnom ili općem nivou.[22]

Ukoliko se u jednom društvu formira vlast koju je izabrao narod, ako njegove interese zastupaju legitimno izabrani narodni predstavnici, to još nikako ne znači da je posao završen. Vlast se mora kontrolisati. Mil sledi liberalnu tradiciju ograničenja vlasti putem njene podele. I u tome ide dosledno dalje od engleskog sistema dominacije parlamenta i zalaže se za neku vrstu teže i protivteže između parlamenta i vlade.

> Narodna je skupština još manje sposobna da upravlja ili da zapovjeda u pojedinostima onima kojima je uprava povjerena. Takvo uplitanje čak i kad ima iskrene namjere skoro uvjek je šteteno. Svaka grana javne uprave je stručan posao, koji ima vlastita posebna načela i tradicionalna pravila, a mnoga od njih su na bilo kakav đelatan način poznata samo onima koji su u neko doba imali uđela u vođenju poslova.[23]

Predstavničku vladu Mil zagovara kao onaj oblik vladavine koji najviše doprinosi razvoju individualnosti. Ona upućuje narod na aktivnije učestvovanje u društvenim poslovima od zajedničkog interesa, obezbeđuje moralni »trening« i ohrabruje razvoj društvene solidarnosti. Posledica je navika posmatranja društvenih problema iz bezličnog i nepristrasnog ugla.

Milova odbrana demokratije je vrlo uslovljena i ograničena. Pod uticajem Kolridža (Colredge) i Tokvila (Tocqueville) je cenio konzervativne argumente da je neograničena sloboda opasna. Tako je Milovo zalaganje za demokratiju uslovljeno njegovim uverenjem da je predstavnička vlada najbolji oblik vladavine koji obezbeđuje slobodu i napredak, ali i njegovim strahom od tiranije većine, što se izražava u njegovom konceptu ograničene demokratije. U tom pogledu Mil je posebnu pažnju posvetio pravu glasa. Demokratija sama po sebi podrazumeva da svaki čovek ima prava da bira i da bude biran. Oduzeti nekome pravo da glasa znači okrnjiti osnovna demokratska načela. U tom smislu, Mil se zalaže za univerzalno pravo glasa. Omogućiti nekome da izabere svoga predstavnika tamo gde se odlučuje o njegovim interesima nije samo puka formalnost. To ima mnogo veću

22 John Stuart Mill, "Razmatranja o predstavničkoj vladi", nav. izdanje, str. 34.

23 Isto, str. 53-54.

težinu. Jer ukoliko neko bude uskraćen za to pravo kod takvog člana zajednice dolazi do nezadovoljstva, apatičnosti, osećanja da društveni poslovi nisu njegova stvar.

Pa ipak, kao i u drugim pitanjima Mil i ovde unosi znatna ograničenja, jer postoje slučajevi kada se to pravo nekome mora uskratiti. Ovo je jedno od Milovih korektiva demokratije, koje je nailazilo na oštru osudu radikalnih demokrata, kako u 19. tako još i više u 20. veku. Država svakome mora omogućiti da stekne potrebno obrazovanje, ako ništa drugo, a ono da nauči da čita, piše i računa. To se pre svega mora besplatno omogućiti najsiromašnijim slojevima društva. Ukoliko neko i pored svega toga ne uspe da stekne to preko potrebno minimalno obrazovanje, onda mu se ne sme dozvoliti da izađe na izbore. Takođe, oni koji plaćaju porez imaju pravo da glasaju, dok oni koji takve svoje obaveze ne izmiruju, to pravo nemaju. Mil se boji da ljudi koji ne izmiruju osnovne obaveze prema državi mogu da budu veome rasipni, a da bi preko svojih glasova raspolagali novcem drugih ljudi. Primanje bilo kakvih oblika socijalne pomoći je takođe momenat koji zahteva oduzimanje prava glasa. Onaj ko nije u stanju vlastitim radom obezbediti ličnu egzistenciju, nije ni zaslužio da glasa, jer bi odlučivao o tuđem novcu. Pravo glasa se oduzima i svima onima koji su bankrotirali i na koje se primenjuje zakon o stečaju, sve dok takva osoba dokumentovano ne dokaže da je izmirila svoje dugove i da ne prima bilo kakav vid pomoći.

Mil uvodi još jednu vrstu kvalifikacije. On, naglašava da bi postojanje univerzalnog prava glasa moglo dovesti do problema. Naime, većina glasača bi bili pripadnici radničke klase što bi sa sobom nosilo dvostruku opasnost. Sa jedne strane, to je opasnost od niskog stepena političke inteligencije, a sa druge strane, opasnost od klasnog zakonodavstva. Da bi se to sprečilo Mil se zalaže za ideju da svačiji glas ne vredi jednako. Tako bi glasovi inteligencije vredeli dva ili čak i više glasova (tzv. *pluralni votum*). Ali, ono čemu se on oštro suprotstavlja, jeste davanje veće težine glasovima onih koji poseduju veću imovinu. Nikakva materijalna nadmoć ne može značiti i nadmoć u glasovima, već nju obezbeđuje samo individualna intelektualna nadmoć.

Demokratija kao način konstituisanja vlasti, za Mila nije samo sredstvo protiv uzurpacije vlasti i sredstvo zaštite od posezanja vlasti u slobodu i svojinu građana, nego ona predstavlja i sredstvo samorazvoja ličnosti i napretka društva. Napredak je moguć jedino ohrabrivanjem aktivnog učešća građana u politici što je izvodivo samo u demokratskoj vladavini, za razliku od dobronamernog paternalističkog despotizma koji je po Milu, prava suprotnost predstavničke vlade. Mil posebno naglašava dve prednosti demokratije. Učešće građana u oblikovanju političke volje potrebno je radi zaštite njihovih interesa, s obzirom da je svaki pojedinac najbolji zastupnik sopstvenih interesa. Da bi svi imali mogućnosti da zaštite sopstvene interese potrebna su jednaka politička prava. S druge strane, Milu možda i važniji argument u priklog demokratije je taj da ona omogućava veći prostor za individualni samorazvitak jačanjem individualne odgovornosti i podsticanjem individualnog angažovanja.

Uprkos demokratskom opredeljenju kod Mila postoji snažno naglašen *oprez* prema demokratiji. Za razliku od onih koji su mislili da je sa građanskim revolucijama problem slobode konačno rešen - jer su nestale tradicionalne despotije i tiranske vlade sa uspostavljanjem predstavničke vlasti - Mil je, sledeći Aleksisa de Tokvila, uočio da vladavina

»naroda« donosi neke nove oblike tiranije u odnosu na klasičnu političku tiraniju, koja se uspostavlja političkim sredstvima i državnim ustanovama. Sasvim u duhu Medisona i Tokvila, Mil uočava opasnost »tiranije većine« kao novog oblika tiranije koji preti u demokratsko doba vladavine naroda u vidu političke prevlasti puke numeričke većine:

> Obično se pod imenom demokracije brkaju dvije vrlo različite ideje. Čista ideja demokracije, prema definiciji, jest vladavina cijeloga naroda od strane cijeloga naroda, jednako predstavljenog. Demokracija, kako se uobičajeno zamišlja i dosad provodi, jest vladavina cijelog naroda, od strane njegove tek puke većine - isključivo predstavljene. Prva je sinonim jednakosti svih građana, a druga je, što se na čudesan način pobrkala s prvom, vladavina povlastica u korist brojčane većine, koja praktično jedina posjeduje neki glas u državi. To je neizbježna posljedica današnjeg načina provođenja izbora, sve do posvemašnjeg oduzimanja izbornog prava manjinama.[24]

Međutim, on uočava da pored »političke tiranije većine« postoji jedna vrsta tiranije koja je mnogo sofisticiranija i teže opažljiva, a koja ima iste posledice po pojedinca gušeći njegovu samostalnost i slobodu. Radi se o tzv. »društvenoj tiraniji« ili tiraniji javnog mnenja, preovlađujućih shvatanja i osećanja, konformizma i jednoobraznosti, kao težnji društva da raznim neinstitucionalnim vrstama pritisaka nametne pojedincu neka zajednička osećanja, shvatanja i ponašanja i na taj način sprečava razvitak individualnosti prekoračujući granicu slobode pojedinca. Takva tiranija u vidu tiranije javnog mnenja je inherentna demokratiji i nju je moguće samo umanjiti, ali je nije moguće u potpunosti ukloniti.[25]

REVIZIONISTIČKA SISTEMATIZACIJA LIBERALIZMA

Ako su Džon Lok i Adam Smit dali klasične temelje liberalne doktrine u 17. odnosno 18. veku, a Karl Poper u svom delu *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji* naznačio osnovne elemente liberalne demokratije važeće za 20. vek, onda je Džon Stjuart Mil onaj koji je izvršio sistematizaciju liberalne misli u 19. veku. Tu sistematizaciju Mil je izvršio *revizijom* klasične liberalne doktrine, naglašavajući njene socijalne elemente i povezujući je sa demokratijom.

Mil je bio orijentisan ka razvoju demokratije, koja će svima osigurati poštovanje ličnosti i u kojoj će svi moći jednako da uživaju. Njegova nastojanja za uvećanje političke i socijalne jednakosti, a u izvesnoj meri i jednakosti materijalnih uslova, vodiće ga ka sistematskoj reviziji klasičnog liberalizma u pravcu demokratije, čime bi se kapitalizam kao društveni sistem učinio prihvatljivim za sve pripadnike društva. U tom smislu, njegovo

24 Isto, str. 75.

25 O tome Mil prvenstveno piše u svom ogledu *O slobodi*, naročito u odeljku "O individualnosti kao jednom od elemenata blagostanja". Up. Džon Stjuart Mil, *O slobodi*, navedeno izdanje, str. 87-104. Kod nas je o tome posebno pisao Kosta Čavoški, *Mogućnosti slobode u demokratiji*, IIC SSO Srbije, Beograd, 1981, posebno str. 215-280.

delo predstavlja središte susreta liberalizma i demokratije u smislu prihvatanja unutar liberalizma demokratskog zasnivanja vlasti, ali i obezbeđivanja da se takvo zasnivanje vlasti ne pretvori u dominaciju klasnog interesa i klasnu vladavinu neobrazovane većine. Osnovni stav ovog »novog« ili »modernog« liberalizma,[26] jeste pokušaj da se pronađe neki kompromis sa radničkom klasom u promenjenim uslovima industrijskog kapitalizma i da se stabilizuje liberalno-demokratski društveni poredak. Polazeći od ovog u osnovi pragmatičnog i utilitarističkog razloga Mil je, međutim, znatno revidirao klasične liberalne principe ne samo u pogledu demokratskog zasnivanja vlasti, nego i u pravcu uvođenja »društva« kao entiteta koji se nalazi kadrim da po sopstvenom nahođenju koriguje i menja svojinske odnose, način raspodele, pa, u izvesnoj meri i uslove proizvodnje. Iz tog razloga se Milov liberalizam naziva socijalni liberalizma, jer je u odnosu na individualistički klasični liberalizam uvođenjem kategorije »društva« odstupio od metodološkog individualizma i »društvo« učinio glavnim akterom socijalnog života. Kako se radi o znatnoj reviziji liberalne doktrine, to se Milov liberalizam može još nazivati i revizionistički ili reformisani liberalizam.

Tako će Džon Stjuart Mil otvoriti prostor za takozvani *socijalni liberalizam*, koji će predstavljati dominantnu liberalnu orijentaciju od sredine 19. veka do sedamdesetih godina 20. veka, a na čijim temeljima će se delom zasnovati i savremena doktrina države blagostanja.

U ovom pravcu se Mil pomerao zbog uticaja koji su na njega imali delom utilitaristi i filozofski radikalizam, a delom i Kontova pozitivistička filozofija i sen-simonističke ideje. Džeremi Bentam, britanski obožavalac francuskog konstruktivističkog racionalizma, iako je ostao po mnogo čemu zagovornik *laissez-faire* principa i to u njegovoj fiziokratskoj racionalističko-utilitarističkoj interpretaciji, u skladu sa svojom moralnom i političkom filozofijom utilitarizma, došao je do uverenja da su društvene institucije podložne *povremenom prilagođavanju* konkretnim uslovima i da je čak potrebno i poželjno s vremena na vreme ih racionalno preurediti, čime je u liberalnu tradiciju unet dodatni princip »društvenog inženjeringa«, kako će to Poper kasnije imenovati. Time se *odstupilo* od načela vladavine prava kako je postavljen kod Hjuma i Smita, kao principa koji sprečava diskreciono i arbitrarno *ad hoc* odlučivanje prema trenutnoj probitačnosti. To je pružilo filozofsko utemeljenje i opravdanje za kasniju intervencionističku državnu politiku. Princip korisnosti koji su škotski prosvetitelji i Adam Smit shvatali kao objašnjenje spontanog nastanka društvenih ustanova, Bentam je pojmovno izmenio i pretvorio u

26 Često se Milov liberalizam i uopšte ona vrsta liberalizma koji je on zasnovao, tzv. "socijalni liberalizam" - a koji će predstavljati dominantnu liberalnu doktrinu više od sto godina, sve do sedamdesetih godina 20. veka - naziva i "razvijeni" liberalizam. Razlog tome je trijumfalistički stav socijalnih liberala i njihova progresivistička usmerenost, pa se izrazom "razvijeni" (ali i izrazima "novi" i "moderni") sugeriše da se radi o nekom liberalizmu koji je "bolji", "ispravniji" i "napredniji" od "starog" (klasičnog) liberalizma, koji bi po tome bio "zastareo", "jednostavan", "rudimentaran" i "nerazvijen". Za ovakvo imenovanje i podrazumevanje reformističkog liberalizma kao u najmanju ruku "adekvatnijeg" savremenim uslovima, ma šta to značilo, up. npr. knjigu pisanu u tom duhu Francesco Valentini, *Moderne političke teorije*, Školska knjiga, Zagreb, 1982, str. 264, ali začudo i jednu pisanu skorije, kada je pojam "razvijeni" postao u najmanju ruku sporan: Endrju Hejvud, *Političke ideologije. Uvod*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2006.

kriterijum procene pojedinačnih i konkretnih političkih mera.[27] Bentam je naime u svom pozitivističkom i utilitarističkom prilagođavanju, uz oduševljenje kontinentalnim pravnim sistemom i demokratizmom, napustio tradiciju *common lawa*. Uprkos polaznih principa individualizma, slobode i *laissez-faire-a*, filozofski radikali su u svom reformizmu i demokratizmu, prenoseći utilitarizam u javnu sferu i zahtevajući reforme javnih politika u zdravstvu, državnoj upravi i lokalnoj samoupravi, otvorili put za umnožavanje intervencionističkih mera države i društveni inženjering, koji će značiti znatno udaljavanje od izvornih liberalnih principa. Ovaj trend Mil neće prekinuti, nego će ga dosledno razraditi u svojoj preformulaciji ili dopuni aritmetične kalkulabilnosti bentamovskog utilitarizma i sledeći ideje rođene u socijalističkoj tradiciji. Moglo bi se reći da je Mil u svojom utilitarističkom progresivizmu, reformizmu i demokratizmu dosledan nastavljač posla filozofskih radikala i u tom smislu vrlo udaljen od klasičnog liberalnog pogleda. Mil je u tom smislu dalje produbio pukotinu koju su u liberalnu doktrinu uneli utilitaristi i time stvorio prostor intervencionističkim i etatističkim tendencijama osamdesetih godina 19. i prvih decenija 20. veka.

INTELEKTUALNI I POLITIČKI UTICAJI

Džon Stjuart Mil je verovatno najveći eklektičar u istoriji socijalne i političke misli i pisac koji se često nalazi na sredokraći između suprotstavljenih uticaja, ideja, stanovišta, nastojeći da ih pomiri, nađe kompromis i neki »srednji put«. Tako se u njegovom delu susreću, prepliću i kombinuju utilitarizam i samorazvoj pojedinca, »leseferizam« i državni intervencionizam, liberalizam i socijalizam, demokratija i elitizam. Čest rezultat toga je nedostatak jasnoće i nekonzistentnost, menjanje pozicije i neodlučnost. Ali to je nužna posledica svakog takvog nastojanja da se pomire uzajamno nepomirljive vrednosti koristi i pravde, tržišta i socijalizma, racionalizma i tradicionalizma, demokratije i vladavine prava.

Mil je imao ogroman uticaj na sopstvenu generaciju i ostao među najšire čitanim liberalima. Njegov uticaj se ponajviše osetio u daljim nadgradnjama njegovih »filoetatističkih« ideja i željama da država reguliše ekonomski život čuvajući konkurenciju, ali i realizujući ideal tzv. socijalne pravde. U tom smislu će Mil uticati na progresivistički i racionalistički nastrojene socijalne liberale i na ceo dalji razvoj liberalne doktrine i liberalne demokratije u pravcu zasnivanja ideologije i prakse *države blagostanja*. Najneposrednije se taj njegov uticaj osetio kod Leonarda T. Hobhausa (Hobhouse), koji je jedino Milu posvetio celu glavu u svom uticajnom delu *Liberalizam* iz 1911. godine, s pravom ga proglašavajući medijatorskim likom koji je »premostio razmak između starog i novog liberalizma« i osnivačem socijalnog liberalizma, koji će sam Hobhaus, ne slučajno, imenovati »liberalni socijalizam«.[28] Revizionistički naboj Milovog liberalizma će dalje da razviju hegelovski liberali Tomas Hil Grin (Thomas Heel Green) i Bernar Bosanke

27 Up. Džon Grej, *Liberalizam*, prev. Đurica Krstić, CID, Podgorica, str. 46.

28 L. T. Hobhouse, *Liberalism*, Oxford Unoversity Press, London, 1964 (reprint izdanja iz 1911), p. 58

(Bernard Bosanquet) koji su do krajnosti razvili pojam pozitivne slobode. Mil će snažno i neposredno uticati i na fabijanske socijaliste, pluralistu Harolda Laskija i sve one koji su pokušali na Milovom tragu da prave sintezu liberalizma i socijalizma.

LITERATURA

Norman P. Barry, *On Classical Liberalism and Libertarianism*, The Macmillan Press Ltd., London, 1989;

M. Beer, *A History of British Socialism*, George Allen & Unwin Ltd., London, 1948 (1919);

H. J. McClosskey, *John Stuart Mill: A Critical Study*, Macmillan, London, 1971;

G. D. H. Cole, *A History of Socialist Thought*, vol. I »The Forerunners« 1789-1850, Macmillan, St Martin's Press, London and Basingstoke, 1971;

John N. Gray, "John Stuart Mil: Traditional and Revisionist Interpretations" in: *Literature of Liberty*, vol. ii, No. 2, April – June 1979, Cato Institute [on line] dostupno na: http://www.econlib.org/index.html;

Džon Grej, *Liberalizam*, prev. Đurica Krstić, CID, Podgorica, 1999;

Elie Halévy, *The Growth of Philosophical Radicalism*, translated by Mary Morris, Faber and Faber, London, 1972 (1928);

Endrju Hejvud, *Političke ideologije. Uvod*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2006;

John Stuart Mill, *Autobiography*, [on line] dostupno na sajtu: http://www.utilitarianism.com/millauto/seven.htm

Džon Stjuart Mil, *O slobodi*, »Filip Višnjić«, Beograd, 1988;

John Stuart Mill, *Principles of Political Economy*, ed. William James Ashley, Longmans, Green and Co., London, 1909 [Online] dostupno na adresi: http://www.econlib.org/library/Mill/mlP73.html#Bk.V,Ch.XI;

John Stuart Mill, »Razmatranja o predstavničkoj vladavini« u: *Izabrani politički spisi*, drugi svezak, Informator i Fakultet političkih znanosti, Zagreb, 1989;

Ellen Frankel Paul, »J. S. Mill: The Utilitarian Influence in the Demise of Laissez-Faire«, *Journal of Libertarian Studies*, Vol. 2, No 2, 1978;

Guido de Ruggiero, *The History of European Liberalism*, transl. by R. G. Collingwood, Peter Smith, Gloucester, Mass., 1981 (1927);

G. W. Smith, »J. S. Mill on Freedom«, in: *Conceptions of Liberty in Political Philosophy*, ed. by Zbigniew Pelczynski and John Gray, The Athlone Press, London, 1984.

Ilija Vujačić

LIBERAL REVISIONISM OF JOHN STUART MILL

Abstract

The author considers political and social philosophy of John Stuart Mill with the aim to point at the measure and character of Mill's moving away from classical liberalism and his revision of classical liberal thought. The main thesis which here author advocates is that John Stuart Mil - folowing his utilitarian masters (»philosophical radicals«) - in his binding of liberalism with democracy has founded the new type of liberal teaching, so called social liberalism, and doing so theoretically opened up the way for later doctrine od welfare state. Particularlly are exposed Mill's deprture from the concept of negative freedom, principles of free market and the rule of law in the direction of more positive freedom, social justice, state interventionism, discretional power and socialism.

Doc. dr Đorđe Pavićević
Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka

UDC 323.281:329.12

PROBLEM DOKTRINARNE REPRESIJE U LIBERALNOJ POLITIČKOJ TEORIJI

Sažetak

Tekst se bavi problemom doktrinarne političke represije u liberalnoj teoriji, koji se javlja kada liberalizam shvatimo kao obuhvatno moralno ili filozofsko učenje. Takav liberalizam ne uzima dovoljno u obzir činjenicu pluralizma i vlastitu stabilnost može obezbediti samo pomoću institucionalne i socijalne prinude. Ovaj represivni potencijal u srcu liberalizma otkrio je Džon Rols i to kroz pokušaj redefinisanja vlastite pozicije iz knjige *Teorija pravde*. Njegovo novo rešenje, koje on naziva politički liberalizam, zasniva se na liberalnom principu legitimnosti, koji zahteva potvrdu unutar granica javne upotrebe uma. Samo oni principi koji mogu dobiti dobrovoljni pristanak zasnovan na javno dostupnim razlozima mogu biti kandidati za osnovnu političku povelju društva. Na taj način se moralni princip pravde povezuje sa pravnim i političkim okvirom prema svima dostupnim standardima prosuđivanja, a ne prema standardima obuhvatne teorije, čime se izbegava doktrinarna i institucionalna represija, a teorija ostaje liberalna. Ovakav liberalizam je skromniji po svojim pretenzijama, ali i prihvatljivija ponuda za osnovnu političku povelju slobodnog društva.

Ključne reči: liberalni paradoks, stabilnost, doktrinarna represija, politički liberalizam, legitimnost, javni um.

Zahtev da svaka „ozbiljna“ politička teorija položi račun o uslovima vlastitog važenja naziva se i „uslov sprovodivosti“ (feasibility condition). Uslov sprovodivosti ne zahteva da normativna koncepcija o kojoj govorimo bude ostvariva u realnom političkom okruženju, nego samo da je njeno prihvatanje normativno poželjno i moguće. Postoji neslaganje u pogledu toga šta znači da je jednu koncepciju moguće prihvatiti i koja cena prihvatanja je podnošljiva (Raikka, 1998). Preveliki normativni zahtevi čine neku teoriju utopijskom u lošem smislu, više “snovima zanesenjaka”, nego teorijom. U najboljem slučaju, takvu teoriju možemo shvatiti samo kao još jedan dobronameran utopijski nacrt. Zbog toga politička teorija mora da odgovori na pitanje koji su to najpovoljniji uslovi pod kojima bi njeni principi bili ostvarivi i kolike moralne i socijalne terete nameće onima koji slede njene principe. Normativno najpoželjnija teorija nije uvek najbolja politička teorija.

Zbog toga se naše najbolje moralno samo-razumevanje ne može jednostavno prevesti u političku koncepciju, a da ne promeni svoju prirodu. Pri njegovoj konstrukciji kao političke vrednosti moramo, između ostalog, pokazati njegovu ulogu u političkoj argumentaciji i konfliktima, i uopšteno, mesto koje bi takva moralna koncepcija imala u političkom životu zajednice. To možemo učiniti posmatrajući javnu političku kulturu kako bi uvideli koje su to vrednosti čiji je politički značaj potvrđen dugotrajnim prisustvom i privrženošću u njoj. Ipak, dugotrajno javno prisustvo i ukorenjenost u političkoj kulturi nisu dovoljni. Principi postaju normativno opravdane političke vrednosti ukoliko su u stanju da uspostave okvir unutar koga se odvija političko rasuđivanje i postave prag za vršenje prinude. Oni su osnova za opravdanje prinude nad onima nad kojima se prinuda vrši. Njihovo uspostavljanje se ne sme oslanjati na institucionalizovanu političku i socijalnu prinudu.

Ovaj uslov sličan je testu koji na različit način upotrebljavaju B. Vilijams ili J. Habermas[29]. Radi se o testu koji Bernard Vilijams naziva "test kritičke teorije" (Williams, 1985: 221) i koji se odnosi na procenu pravednosti društvenih praksi i ustanova. Test kaže da se moramo pitati da li je (ili nije) prihvatanje preovlađujućeg shvatanja pravde koje legitimiše raspodelu moći u određenom društvu posledica prinude nastale upotrebom moći koju koncepcija navodno pokušava da legitimiše (*isto*, 166). Kritički test, protumačen kao normativni zahtev za opravdanjem, nameće političkoj teoriji obavezu da pokaže da uslovi sprovodivosti njenih principa ne nameću terete učesnicima koji se ne mogu opravdati samom teorijom. Testom se detektuje manjak legitimnosti političke koncepcije bez obzira na faktički pristanak: politička koncepcija koja svoje važenje može obezbediti upotrebom sredstava za koja nije ponudila normativno opravdanje ne zaslužuje priznanje od onih koji treba da joj se pokoravaju. Javno potvrđeni pristanak može biti dat iz različitih razloga, na osnovu različitih učenja, čije prihvatnje je rezultat dugotrajnog nepovoljnog položaja ili represije.

Mnogi autori smatraju da liberalizam nije održiva politička teorija koja može položiti računa o uslovima vlastite sprovodivosti, nego da se mora oslanjati na institucionalizovanu prinudu kako bi obezbedio vlastito važenje. Želja da svi građani podrže liberalne principe kao javnu povelju društva može rezultirati u, kako to Skiner zove, „paradoksu političke slobode" (Skinner, 1995: 22-23), čija krajnja posledica može biti Rusoovo insistiranje da u cilju onoga što svako duguje kao svoj doprinos zajedničkom cilju, neki moraju biti „prisiljeni da budu slobodni" ili će biti isključeni iz političkog tela (Ruso, 1993: 38).

U daljem tekstu ću analizirati najslavniji noviji pokušaj da se ovaj problem reši unutar liberalnog okvira, koncepciju političkog liberalizma Džona Rolsa. Pokušaću da

29 Obojica ovaj test upotrebljavaju da bi izbegl pozivanje na prethodno prihvatanje bilo koje kontroverzne etičke koncepcije (ili moralnog sistema). Svrha ovog testa jeste kritička, da raskrinka preovlađujuće etičke koncepcije u jednom društvu kao zavaravajuće priče čija je funkcija da prikriju sirovu upotrebu prinude. Razlika je u tome što Vilijam smatra da kritički standard mora biti imanentan i kontekstualan (Williams, 2002: 268) dok Habermas smatra da mora počivati na neprinudnoj snazi dobrog argumenta u idealnoj govornoj situaciji.

pokažem da kantovski protumačena Rolsova politička koncepcija može ispuniti dvostruki zahtev za opravdanjem koji se postavljaju pred normativnu političku teoriju: da je njeno prihvatanje i normativno poželjno i ostvarivo bez prevelikih psiholoških i socijalnih tereta. Rols ovakve teorije naziva realističnim utopijama. To je rekonceptualizacija Rusoovog pitanja iz *Društvenog ugovora*: "da li u građanskom društvu može da postoji osnova za legitimnu i sigurnu vladavinu, kad se uzmu ljudi takvi kakvi su, a zakoni onakvi kakvi mogu da budu. Gledaću, u tom razmatranju, da uvek sjedinim ono što pravo dopušta sa onim što interes propisuje, kako pravda i korisnost ne bi išle u raskorak" (Ruso, 1993: 27).

DOKTRINARNA REPRESIJA: ROLSOVA SAMOKRITIKA

U samokritici vlastite pozicije iz *Teorije pravde* Rols rešava problem moguće doktrinarne represije kojoj liberalizam može voditi. Rols smatra *Teoriju pravde* unutrašnje nekonzistentnom knjigom: "Da objasnim: da bi razradio pravdu kao nepristrasnost kroz knjigu se posvuda upotrebljava ideja dobro uređenog društva koja pretpostavlja da svi u tom društvu prihvataju isto sveobuhvatno gledište[30], kako to sada zovem. Vremenom sam shvatio da se to nikada ne može dogoditi u demokratskom društvu, vrsti društva koje principi iz knjige pretpostavljaju. To je unutrašnja nekonzistentnost. Tako da sam promenio prikaz dobro uređenog društva, što vodi do ideje preklapajućeg konsenzusa i srodnih ideja (Rawls, 1991: 40-41).

Ključni problem koji vidi jeste neadekvatan opis stabilnosti unutar dobro uređenog društva. Promena opisa stabilnosti "začudo … uslovljava mnoge druge promene i zahteva porodicu ideja koja prethodno nije bila potrebna." Odmah zatim Rols dodaje jednu naizgled iznenađujuću konstataciju: "Kažem začudo jer je problem stabilnosti imao veoma malu ulogu u istoriji moralne filozofije, pa može izgledati neobično da nedoslednost ove vrste uslovljava tako opsežne izmene. Ipak, problem stabilnosti ima fundamentalni značaj za političku filozofiju, pa svaka nedoslednost u njoj zahteva prilagođavanja iz osnova" (PLs: 15).

Ovaj deo treba pažljivo čitati, da ne bi Rolsa olako optužili za neinformisanost u pogledu istorije političke filozofije. Problem stabilnosti se ovde ne odnosi na problem uspostavljanja i održavanja poretka. U ovom smislu, stabilnost je jedan od najstarijih problema političke filozofije. Ono što Rols kaže, jeste, da je problem stabilnosti imao veoma malu ulogu u moralnoj filozofiji, iako je toliko važan za političku filozofiju. Problem stabilnosti u moralnoj filozofiji je deo moralne psihologije. Pitanje je kakvu ulogu imaju određene moralne koncepcije u životu pojedinaca. Ono što Rolsa iznenađuje jeste, kako je malo pažnje poklonjeno pitanju veze između uloge koju moralne koncepcije imaju u životu pojedinca u moralnoj filozofiji i pitanja uspostavljanja i održavanja poretka u političkoj filozofiji.

30 Jedno učenje je „obuhvatno kada uključuje shvatanja onoga što je vredno u ljudskom životu, ideje ličnog karaktera, kao i ideale prijateljstva i porodičnih i asocijativnih odnosa, i mnogo više onoga što upravlja našim ponašanjem i ograničava naš život u celini (PL: 13).

Čini se da je Rols uvideo da bi njegov opis dobro uređenog društva mogao biti isuviše zahtevan i nerealističan i „pod najpovoljnijim predvidivim uslovima“ (PLs: 15): on je zahtevao od građana da usvoje određeno moralno shvatanje kao ideal koji bi se odnosio na oblike ponašanja koji se ne odnose samo na uspostavljanje i održavanje sistema društvene saradnje. Cena koja se plaća za to jeste represija u odnosu na razlike u dubokim moralnim uverenjima. U liberalnom društvu koje garantuje određene slobode mogu da se razviju mnoga učenja koja su po svojoj prirodi neliberalna; takva su razna religiozna učenja ili razna moralna i filozofska shvatanja koja ljudi ozbiljno i promišljeno slede. Mnoga od njih usvajaju neliberalne prakse u pogledu mnogih pitanja i zahtevaju i od drugih da slede vrednosti koje leže u osnovi takvih praksi. Njihova učenja ne bi se tretirala ozbiljno pri sastavljanju i održavanju javne političke povelje društva.

Stoga se sada mora uzeti u obzir mogućnost da u društvu kao ravnopravni članovi žive i neliberali, ljudi koji ne prihvataju liberalna etička uverenja (Kantova, Milova ili utilitaristička npr.) ili ona nisu najvažniji deo njihovih ukupnih uverenja sklopljenih u racionalni životni plan o tome šta je najbolji život. Međutim, duboka uverenja i privrženosti moraju se uvažavati, jer čine neraskidivi deo onoga što se savremenim jezikom nazivamo „ne-javni“ identitet osobe (Rawls, 1985: 245). Međutim, „ne-javni“ identiteti afirmišu suprotstavljena i nesamerljiva shvatanja dobra koja su neukloniva odlika kulture modernih društava, makar od reformacije. Pokušaji njihove javne afirmacije, od pojave hrišćanstva kao religije spasenja i ekspanzionističke religije, i podele koju je izazvala reformacija, mogli su voditi samo u „beskonačni građanski rat“ (PLs: 22). Problem koji se javlja jeste što se u sukob uvodi transcedentalni element koji ne ostavlja nedoumice u pogledu prirode najvišeg dobra i sa njim povezanih moralnih obaveza i stoga ne dopušta kompromis: „Taj element nameće ili sukob do smrti koji može ublažiti jedino slučajnost ili iscrpljivanje sukobljenih strana, ili jednakost slobode savesti i slobode misli“ (isto: 24).

Slično važi i za nesamerljive koncepcije dobra koje afirmišu različita filozofska i moralna učenja. Društveno jedinstvo koje se uspostavlja afirmisanjem jednog sveobuhvatnog učenja može se održati samo pomoću dugotrajne represije i „suzbijanja jeresi državnom vlašću“. Zbog toga „u srednjem veku, pojava inkvizicije nije bila slučajnost“. Nakon ovoga, Rols izriče verovatno najradikalniju kritiku liberalnih učenja, uključujući dobrim delom i vlastito učenje iz *Teoriju pravde*: „Isto se, mislim, odnosi i na bilo koju sveobuhvatnu, filozofsku ili moralnu doktrinu, bez obzira na to da li je ona religijska ili nije. Društvu ujedinjenom na razložnoj formi utilitarizma, ili na razložnom liberalizmu Kanta ili Mila, takođe bi bile potrebne sankcije državne vlasti da bi takvo ostalo. Nazovimo to ‘činjenica represije’“ (isto: 70-71)[31]. Ovu tvrdnju Dreben naziva šokantnom i „potpuno radikalno novom“ i dodaje „Ovo, tvrdim, nikada pre nije rečeno u istoriji filozofije“ (Dreben, 2003: 319).

Problem koji Rols identifikuje jeste moralni značaj dokrinarne političke represije,

31 U fusnoti uz ovaj tekst Rols pojačava ovu tvrdnju: „društvo u kome svako afirmiše određenu razložnu liberalnu doktrinu, ako pretpostavimo da ona postoji, ne može dugo da traje“ i dodaje da se takvo učenje, zajedno sa nerazložnim i religijskim doktrinama može svrstati u učenja koja „koja naglašavaju ideju institucionalnog autoriteta“ i da u tom smislu kaže „Poenta teksta je: ne postoje izuzeci“.

koja je prisutna u modernoj tradiciji od pojave hrišćanstva, a koja kulminira u sektaškim podelama i sukobima nastalim sa pojavom reformacije i, što je u stvari šokantno, nastavlja da postoji kroz političku filozofiju, čak i liberalnu. Doktrinarna represija je rezultat uverenja da postoji najviša koncepcija dobra koja je pogodna za to da bude javna povelja političkog društva. Prema Rolsu, upravo su ove podele i njihova nerazrešivost otvorile prostor za liberalni konstitucionalizam. Liberalni konstitucionalizam otvara mogućnost stabilnog i pluralističkog društva, na temeljima pluralizma koji je nastao verskim podelama. U ovom smislu Rols se slaže sa Hegelom koji tvrdi da je činjenica pluralizma, a ne „Luterova i Kalvinova namera" omogućila versku slobodu, odnosno pojavu liberalnih učenja, jer „Luter i Kalvin su bili isto toliko dogmate i netolerantni kao i rimska crkva" (isto: 21). Liberalizam se u ovom smislu vidi kao rešenje dubokih doktrinarnih podela vremena. Ideja liberalne tolerancije donosi novu opciju za duboko podeljena društva da „ne možemo verovati u prokletstvo onih sa kojima, uz međusobnu podršku i poverenje, imamo dugotrajnu i plodnu saradnju u održanju pravednog društva" (isto: 23).

Princip tolerancije je zbog toga suštinski deo liberalizma kao političke koncepcije. Tačnije, to je učinak koji je imao princip tolerancije u odnosu na verske sukobe u XVI i XVII veku. On je stvorio novu konceptualnu, društvenu dimenziju koja je omogućila politički konsenzus zaraćenih strana. Jednostavna ideja, da političko polje ostane neutralno u odnosu na duboke doktrinarne sporove, koja do tada nije postojala kao politička opcija otvorila je prostor izgradnji ustavno-demokratskih društava. Pomoću ideje tolerancije je ocrtano političko polje i konstruisane političke vrednosti na takav način da se afirmišu i vrednosti zajedničkog života i da se izbegnu sukobi. Vremenom je ova ideja zadobila široku podršku u javnoj političkoj kulturi i postala instrisična politička vrednost koja ima moralna obeležja. Ukratko, radilo se o tome da se konstruiše politička koncepcija moralnih vrednosti oko kojih je moguće postići saglasnost.

Stoga svako obuhvatno moralno, filozofsko ili religijsko učenje, pa i ono najbolje, ne može pretendovati na to da bude politička koncepcija ustavno-demokratskog društva, upravo zato što je obuhvatno, a ne zato što nije istinito ili ispravno. U suprotnom bilo bi to samo još jedno takvo učenje koje bi izazvalo još veće podele. Štaviše, upravo pretenzija na obuhvatnu superiornost ili istinitost čine ga nepodobnim da bude javna politička povelja društva. Društva, na sadašnjem stepenu razvoja, nemaju javne resurse pomoću kojih bi se takvi teorijski sporovi razrešili[32]. Problem je što ovi sporovi mogu biti metatorijski

32 Kompletna lista razloga zašto je konsenzus o nekoj obuhvatnoj doktrini nemoguć izložena je kao opšta činjenici političke sociologije koja se odnosi na terete rasuđivanja, kojih ima ukupno šest i mogu se sumirati na sledeći način (*PL*: 56-57):
Prva tri se odnose na opšte teškoće u zaključivanju i postizanju konsenzusa. Njih čine teškoće u pristupu i proceni činjenica, teškoće u pripisivanju jednog tumačenja nekog suda u odnosu na neki drugi i nejasnost svih naših pojmova. Poslednje dve teškoće imaju iste karakteristike kao i *suštinska osporivost* normativnih pojmova, mada Rols odbija da im pripiše epistemološki značaj, neko ih upotrebljava samo da bi objasnio zašto se razložne osobe mogu neslagati i pri iskrenoj upotrebi intelektualnih sposobnosti.
Četvrti se odnosi na različitost ličnih istorija koje čine ukupno iskustvo pojedinca u svetlu koga se prihvataju i procenjuju moralne vrednosti. Razlike u socijalnom i etničkom poreklu, okruženju, obrazovanju, religijskom iskustvu itd, otežavaju saglasnost među pojedincima i grupama i čine je malo verovatnom. ☞

i sa ozbiljnim praktičnim implikacijama. Da su metateorijski znači da ne postoji usaglašena procedura procene njihove istinitosti ili ispravnosti, nego su kriterijumi istinitosti i ispravnosti najčešće ugrađeni u sama učenja i zavise od bazičnih uverenja koja pobornici prihvataju i koja shvataju kao važan deo svog identiteta. Doktrinarni sporovi na taj način mogu prerasti i u identitetska sporenja koja dobiju ozbiljnu javnu dimenziju.

Ni liberalizam zbog toga ne može pretendovati ni na istinitost ni na moralnu superiornost.[33] „Shvaćen na takav način, liberalizam postaje samo još jedna sektaška doktrina" (Rawls 1985: 246). Liberalizam, kao obuhvatno učenje postaje deo problema, a ne njegovo rešenje, on postaje jedna sekta među mnogima, koja pretenduje da su njena učenja jedina istinita i bolja od drugih. Milov individualizam ili Kantova autonomija jesu takva učenja. Ukoliko od političke zajednice zahtevamo da štiti prava pojedinca, da vodi život prema nahođenju (Milova zaštita raznolikosti i ekscentričnosti), onda politička zajednica favorizuje one koji smatraju da su neke vrednosti vredne sleđenja zato što su to njihove lične vrednosti. Oni koji smatraju da je posvećenost zajedničkim vrednostima nešto što treba politički štititi i unapređivati ne bi mogli prihvatiti takvo učenje kao javnu političku povelju. Slično važi i za kantovska učenja o autonomiji koja favorizuju one vrednosti koje su rezultat moralnog izbora. Usvajajući ova učenja kao javnu povelju liberalno demokratskih društava, liberalizam zapada u paradoksalnu situaciju. U želji da omogući raznolikost koncepcija dobra on ih je sveo na one koje su individualističke ili izabrane koncepcije dobra i time iz javne povelje isključio one koji više vrednuju nasleđene ili transcedentne koncepcije dobrog života. Oni su isključeni iz legitimacionog tela. Time se uvodi nejednaka raspodela političkih sloboda koja je sa političkog (i moralnog) stanovišta arbitrarna.

LIBERALNI PARADOKS

Paradoks liberalizma može se izraziti na različite načine. Džin Hempton ga izražava preko pojma tolerancije. Sa jedne strane liberalizam toleranciju shvata kao intrisičnu vrednost i zahteva da država ostane neutralna u postupanju sa suprotstavljenim gledištima građana. Sa druge strane, liberalizam mora zahtevati povlašćen položaj za sebe i zahtevati da se primeni prinuda protiv onih koji se ogreše o princip tolerancije (Hampton, 1989: 803). Ričard Belami i Martin Holis jezgrovitije izražavaju ovu ideju tvrdeći da „liberalizam ne može braniti sam sebe pozivajući se na inherentnu superiornost liberalnog ideala, a da ne postane neliberalan" (Bellamy and Hollis, 1995: 2).

☞ Peti teret rasuđivanja tiče se doktrinarnih neslaganja, odnosno različitih vrednosti koje se pripisuju različitim socijalnim, političkim i moralnim idealima.
Konačno, šesti teret poznat je iz Berlinovih dela i tiče se ličnih i socijalnih životnih uslova koji ne dopuštaju da se sve vrednosti koje odobravamo realizuju. Zbog toga "što smo prisiljeni da biramo između ovih slavljenih vrednosti, suočavamo se sa velikim teškoćama u postavljanju prioriteta" (*PL*: 57).

33 „Pravda kao nepristrasnost, kao konstruktivističko gledište, smatra da nemaju sva pitanja koja smo potaknuti da pitamo u svakodnevnom životu odgovore" (Rawls, 1980: 350). O neodređenosti moralnih sudova u pogledu mnogih važnih pitanja „skromnom" dometu teorije u tom pogledu Rols govori na više mesta (npr. 1985: 226, fn. 7).

Zbog toga se Rols zalaže da filozofija mora primeniti princip tolerancije na samu sebe (Rawls, 1985: 223, PL: 10). Na ovom mestu se izraz filozofija odnosi na političku filozofiju, a pre svega na liberalnu političku filozofiju. Ovde se ne radi o tome da se politizuje ili moralizuje politička filozofija, tako što ćemo određene političke vrednosti staviti iznad teorijskih razmatranja. Radi se o teorijskom zahtevu da politička filozofija produbi vlastitu samo-refleksiju i odgovori na pitanje kako se princip koji liberali promovišu odnosi na njih same. Zbog toga moraju odgovoriti na pitanja koja na različit način postavljaju već pominjani test kritičke teorije i uslov izvodljivosti. U oba slučaja se radi o pitanju da li se teorijom nameću zahtevi koji nisu opravdani samom teorijom. U jednom slučaju to su zahtevi koji su rezultat nasleđenih socijalnih i političkih praksi, koje ne možemo prihvatati kao samorazumljive i čiju opravdanost možemo dovoditi u pitanje. U tom pogledu princip tolerancije mogao bi biti shvaćen samo kao slučajni ishod istorijskih okolnosti i datog rasporeda snaga. Insistiranje na njemu bio bi samo ideološki zahtev da se očuva određeni poredak moći. U drugom slučaju bi se radilo o utopijskim (Rolsovim rečnikom: nerealističnim) zahtevima čije bi prihvatanje uključivalo preveliku moralnu cenu. Argument o stabilnosti ima za cilj da pokaže da nije tako i da građani bez velikih psiholoških i socijalnih tereta mogu da prihvate principe na kojima poredak počiva.

Opravdanje mora biti takvo da nepristrasno rasporedi moralnu cenu prihvatanja. Stoga liberalizam kao politička koncepcija svoje opravdanje mora zasnivati na drugim osnovama. Test pogodnosti liberalnih ideja za javnu povelju dobro uređenog društva jeste njihova sposobnost da budu konstruisane kao političke vrednosti koje mogu prihvatiti građani iz različitih perspektiva, ukoliko sebe vide kao slobodne i jednake sa drugima. Liberalna politička koncepcija za ustavno demokratsko društvo mora biti sposobna da ostvari političko jedinstvo u društvu u kome postoje čak i duboke razlike u pogledu moralnih vrednosti koje slede slobodno razvijajući svoje moralne i intelektualne kapacitete. Ona ne sme žaliti (niti slaviti) činjenicu da slobodni razvoj moralnih i intelektualnih sposobnosti vodi do nesamerljivih razlika, nego ih prihvatiti kao opštu činjenicu ljudske egzistencije (*conditio humana*) čije prevazilaženje nije izgledno imajući u vidu resurse opravdanja koji su svima dostupni, odnosno skup javno prihvaćenih dobrih razloga i načina dokazivanja.[34] U tom smislu ni nauka, ni religija niti filozofija nisu uspele da nametnu svoje metode i vrednosti kao prihvaćene obrasce prosuđivanja javnih pitanja.

Stoga politička teorija mora pokušati da proširi polje društvenog konsenzusa tako da uspostavi plodnu i trajnu shemu saradnje čiji će cilj biti održanje ustanova pravednog društva, čak i između onih koji se smatraju prokletim, opakim, promašenima, ali i onima

34 Smisao ideja u vezi sa teretima rasuđivanja je stoga više istorijski i sociološki nego logički ili konceptualni (Mulhol i Swift, 1992: 224). Alen Bjukenen upotrebljava izraz socijalna epistemologija da bi označio socijalnu uslovljenost naših normativnih uvida, što bi u dobroj meri odgovaralo smislu tereta rasuđivanja. Svedočanstvo koje Rols nudi za nemogućnost postizanja političke saglasnosti jeste sociološko-istorijskog tipa. To je činjenica da verodostojna pretpostavka "trajne nesaglasnosti" ili "trajnog pluralizma" unutar slobodnih društava, a ne nepobitan dokaz unutrašnje nemogućnosti u smislu filozofskog skepticizma što podrazumeva, kao kod Dekarta ili Hjuma, "da nužni uslovi saznanja nikada ne mogu biti dostignuti". Tereti rasuđivanja označavaju "praktičnu nemogućnost postizanja razložne i delotvorne političke saglasnosti u pogledu sudova o istinitosti obuhvatnih učenja" (PL: 63).

koji ne prihvataju faustovsku viziju života koju neke verzije liberalizma zastupaju.[35] Jedini uslov jeste da svoja očekivanja od drugih i sistema saradnje mogu opravdati drugima kao jednakim i slobodnim učesnicima saradnje. Stoga sistem saradnje postaje sistem legitimnih zahteva koji građani mogu opravdati jedni pred drugima.[36]

Zbog toga su nestabilne koncepcije koje ne uvažavaju dovoljno uslove pod kojima građani mogu prihvatiti neku koncepciju kao temeljnu javnu povelju. U konkretnom slučaju radi se o tome da jedna koncepcija, pravda kao nepristrasnost, po Rolsovim rečima, ne uvažava dovoljno činjenicu moralnog pluralizma i stoga smatra da opis stabilnosti u *Teoriji pravde* nije dovoljno dobar. Iz toga proizilazi Rolsovo čuđenje zašto je problem stabilnosti, socijalnih i psiholoških uslova pod kojima građani mogu prihvati, slediti i podržavati određenu koncepciju, igrao malu ulogu u moralnoj filozofiji, a toliko je važan za političku filozofiju. Privrženost određenim moralnim načelima i uopšte dubokim životnim uverenjima sprečava prihvatanje obuhvatne moralne koncepcije kao javne povelje društva. S druge strane društvo bez moralnog konsenzusa je manjkavo. Stoga Rols bira srednji put, da moralni konsenzus protumači kao političku koncepciju koja nema obuhvatne pretenzije[37].

STABILNOST KAO SAGLASNOST ISPRAVNOG I DOBROG

Sada se možemo vratiti pitanju: šta je to što nije u redu sa opisom stabilnosti iz Teorije pravde što zahteva drugačije razumevanje principa pravde? Rols u tom pogledu kaže: "Ali, da bi se razumela priroda i obim ovih razlika, one se moraju sagledati kao razlike koje proizilaze iz pokušaja da se razreši ozbiljan unutrašnji problem pravde kao nepristranosti koji proizilazi iz činjenice da opis stabilnosti iz dela III *Teorije* nije *konzistentan sa gledištem u celini* (*italik* Đ. P). Mislim da su ove razlike samo rezultat nastojanja da se

35 Uporediti: "Moje je gledište da liberali moraju zauzeti stav da su neki načini karaktera, tipovi karaktera bolji od drugih ... Oni moraju smatrati da određeni tip čoveka i društvo u kome on uspešno živi jesu superiorniji u odnosu na druge.
Liberalizam počiva na viziji života: faustovskoj viziji. On uzdiže samoizražajnost, samokontrolu i kontrolu nad okolinom, prirodnom i društvom; aktivnu težnju za znanjem i sukob ideja; prihvatanje lične odgovornosti za odluke koje oblikuju život. Onima koji ne mogu da podnesu slobodu on pruža alkohol, umirujuća sredstva, buljenje u TV, astrologiju, psihoanalizu i tako dalje bez kraja, ali on, po svojoj prirodi, ne može pružiti neku vrstu psihološke sigurnosti. Kao i svako verovanje, on ne može biti ni opravdan ni odbačen na osnovu nečega što je izvan njega." (Bary, 1973: 126-127)

36 Stoga je opravdanje političke filozofije za Rolsa "praktični društveni zadatak" koji se može opisati na sledeći način: "Stoga je cilj pravde kao nepristrasnosti kao političke koncepcije praktični, a ne metafizički ili epistemološki. To jest, ona sebe ne predstavlja kao koncepciju pravde, nego kao koncepciju koja može služiti kao osnova za informisanu i voljnu političku saglasnost između građana kao slobodnih i jednakih … Da bi osigurali ovu saglasnost mi pokušavamo, koliko možemo, da izbegnemo sporna filozofska, kao i sporna moralna i religijska pitanja".

37 „Pravda kao nepristrasnost, kao konstruktivističko gledište, smatra da nemaju sva pitanja koja smo potaknuti da pitamo u svakodnevnom životu odgovore" (Rawls, 1980: 350). O neodređenosti moralnih sudova u pogledu mnogih važnih pitanja „skromnom" dometu teorije u tom pogledu Rols govori na dosta mesta (npr. 1985: 226, fn. 7).

ta nedoslednost otkloni. Izuzev toga, za svrhu ovih predavanja, struktura i sadržaj teorije u suštini ostaju isti" (Pls: 13-14). Ključno pitanje ovde jeste šta znači da opis stabilnosti iz Teorije pravde nije saglasan sa gledištem u celini. Rols ne kaže da je III deo *Teorije* koji se naziva "Ciljevi", čiji je "središnji cilj da se pripremi put za rešavanje pitanja stabilnosti i kongruencije, i da se obrazlože vrednosti društva i dobro pravde" (TP: 357) nesaglasan ne samo sa ostala dva dela *Teorije*, nego sa celinom gledišta. Koje je to "gledište u celini" koje bi trebalo da usaglasi različit delove Teorije pravde? Ukoliko "gledište u celini" nije dosledno izvedeno, zašto onda ne bi menjali sadržaj principa pravde i opis uređenja ustanova osnovne strukture društva, nego samo opis stabilnosti?

Knjiga se završava poglavljem IX čiji je središnji deo argument o saglasnosti ispravnog i dobra.[38] Prethodni delovi, VII i VIII, samo su „priprema puta", za rešavanje problema odnosa stabilnosti i kongruencije. Argument o stabilnosti je dvostepeni. U poglavlju VIII se daje početno objašnjenje stabilnosti osećaja za pravdu koje se oslanja na formativni učinak pravednih ustanova na sticanje osećaja za pravdu. Ovo objašnjenje se oslanja na zakone moralne psihologije, koji potvrđuje uvid da će građani koji žive u dobro uređenom društvu razviti u dovoljnoj meri osećaj za pravdu. Međutim, Rols s pravom smatra da ovaj argument nije niti dovoljan niti konkluzivan.

Svakako se Rolsov argument ne sastoji samo u tome da ćemo, ako kao deca odrastamo u društvu koje je dobro uređeno, vremenom razviti i usvojiti odgovarajući osećaj za pravdu. Nalazi razvojne psihologije bi to mogli potvrditi. Međutim, iz ovako formulisanog kauzalnog argumenta ne možemo zaključiti niti da će on trajati tokom dužeg vremenskog perioda niti da on nije rezultat isključivo formativnih učinaka ustanova, na primer, prinude ili indoktrinacije. Zbog toga je potreban nezavistan argument koji pokazuje da imamo dobre razloge da usvojimo i tokom vremena potvrđujemo određenu koncepciju pravde.

Argument osim toga nije ni konkluzivan jer uslov finaliteta zahteva da moralni razlozi moraju biti nadmoćni razlozi i biti „konačni apelacioni sud u praktičnim razmatranjima". Zbog toga se osećaj za pravdu mora odmeriti i u odnosu na druge izvore moralne motivacije, pre svega u odnosu na racionalnost, odnosno moralnu moć da se formulišu, menjaju i ostvaruju različite koncepcije dobra[39]. Što je još važnije mora se odmeriti tako

38 Najdetaljniju analizu ovih poglavlja izveo je Semjuel Friman (Freeman, 2003, 2004). Zanimljiv pokušaj rešenja problema kongruencije kod Rolsa nudi Suzan Mendus (Mendus, 2002) koja pokušava da, u duhu feminističke tradicije, reši problem kongruencije na nekim supstantivnim karakteristikama pojma pravde koji upućuju na kvalitet odnosa prema drugima, pozivajući se posebno na mesto gde Rols osećaj za pravdu poredi sa ljubavlju. Najžešću kritiku ovog argumenta dao je Brajan Beri (Barry: 1995 i 1995a) koji smatra da je ovaj argument nepotreban ukoliko su ispravni argumenti o teretu pristanka i o sticanju osećaja za pravdu. Jednom kada posedujemo osećaj za pravdu i kada pokažemo da njegovo sleđenje ne predstavlja preveliki teret nije nam potreban argument da on prestavlja dobro za nas, jer svrha argumenta o pravdi jeste upravo da ograniči načine sleđenja dobra.

39 Videti Skenlonovo određenje moralnih motiva koje i Rols prihvata (PL: 50). Ono je dvostruko, kao i Rolsovo, i uključuje razjašnjenje zašto moralne razloge treba uzeti za ozbiljno i zašto oni uživaju dostojanstvo nepovredivosti i neizbežnosti i drugo, da li je prihvatanje ovih motiva saglasno sa ličnim dobrom, odnosno kako Skenlon navodi, da li kao kod Ničea, moralni principi vode u psihološku katastrofu onih koji ih prihvataju i slede (Scanlon, 1982: 106).

da zadovolji uslov javnosti, da građani mogu javno da potvrđuju koncepciju pravde iz istih razloga. Ovde se javlja problem liste dobrih razloga.

Ključno pitanje po Rolsu nije kako osećaj za pravdu nastaje (kauzalna teza) „nego da li je on odlučujući", a odgovor na to pitanje sadržan je u „poznatom problemu balansa motiva" (TJ: 572). Da bi pokazali da je osećaj za pravdu odlučujući moramo pokazati da je delovati pravedno dobro za pojedinca koji postupa pravedno i to je cilj poglavlja IX *Teorije pravde*.[40] Problem je na listi dobrih razloga koju Rols navodi da bi pokazao da će njegova koncepcija pravde biti stabilna. Na listi se nalaze samo dva dobra razloga od kojih je jedan problematičan. Rolsov osnovni argument zašto je koncepcija pravde kao nepristrasnosti pravedna jeste da kada „delujemo na osnovu ovih principa, delujemo autonomno" (TJ: 515).

Dakle, Rolsu je potreban argument koji dovodi u vezu perspektivu pojedinca sa nepristranošću poretka. Potrebno je pokazati da ono što smo nazvali opravdavajući razlozi ima i motivacionu snagu. Rols je za to ponudio kantovski argument, ili čuveno kantovsko tumačenje principa pravde, koje kaže da će građani, u krajnjem, prihvatiti principe pravde jer izražavanje njihove prirode kao slobodnih i jednakih pripada njihovom dobru. Na nekim mestima Rols gotovo izjednačava dve želje, želju da se deluje pravedno i želju da se izrazi slobodna i jednaka racionalna priroda sa slobodom izbora (TJ: 256). I što je još važnije, Rols tvrdi da je „priroda sopstva kao slobodnih i jednakih moralnih osoba ista za sve" (TJ: 565) i ukoliko je želja da se slede principi pravde „racionalna za jednog, ona je racionalna za sve, i stoga ne postoje tendencije ka nestabilnosti" (isto: 568).[41]

Ono što nije realistično u ovakvom shvatanju ideje dobro uređenog društva, mada su kriterijumi, a to koje društvo je dobro uređeno, osim verbalnih detalja, isti u obe knjige (TJ: 453-454, PL: 35), jeste razumevanje trećeg kriterijuma koji zahteva od građana da poseduju jednak delotvorni osećaj za pravdu i da se u načelu pokoravaju osnovnim društvenim ustanovama koje smatraju pravednim (PL: 35), odnosno da imaju delotvornu želju da postupaju u skladu sa principima pravde (TJ: 454). Treći uslov je tumačen kao da svi građani imaju istu delotvornu želju da postupaju pravedno i tu želju javno demonstriraju. Određeno shvatanje pravde, zasnovano na shvatanju moralne osobe kao autonomne ličnosti, u tom smislu postaju vrednosti koje afirmiše javna politička kultura dobro uređenog društva kroz npr. obrazovnu ili kulturnu politiku. To može ohrabriti neke da, uzimajući u obzir formativni učinak političkih ustanova, prihvate da je ovakvo shvatanje pravde intrisično dobro za njih, međutim, za neke druge, to može imati destabilišuće posledice.

---

40 Ovo je stari problem koji se javlja još sa sofističkim izazovima Sokratu i Platonu i koji se svodi na to da je pravda samo izgovor za pravo jačega da vlada. Ako je pravda pravo jačih, onda pravda podrazumeva i odricanje od vlastitog dobra radi dobra jačeg. Pravda dakle nije u skladu sa dobrom slabog pojedinca, a takvi u državi čine većinu. Zbog toga se više isplati biti nepravedan nego pravedan, jer samo tako možemo slediti vlastito dobro u državi. Ako ograničenja koja nameće pravda nisu u skladu sa mojim dobrom, niti uravnotežuju naša dobra na prihvatljiv način, onda nemam dobar razlog da ih poštujem. Upravo to je Trasimahov zaključak iz najpoznatijeg Platonovog dijaloga *Država* (knjiga I).

41 Brajan Beri u navedenom tekstu primećuje nedoslednost u ovom pogledu jer Rols na drugom mestu (TJ: 575) kaže da mogu postojati neki za koje osećaj za pravdu u dobro uređenom društvu neće predstavljati dobro, ali da se takvi građani mogu zadovoljiti dobrom koje im donosi obezbeđenje primarnih dobara . Za one koji se ne pridržavaju propisa pravde međutim ostaje kaznena politika.

To se najbolje može videti po Rolsovom, dosta neosetljivom, viđenju sudbine zajedničkih oblika života koji nisu u skladu sa autonomijom. U društvu kao savezu društvenih saveza mogu preživeti samo oni oblici života koji mogu zadobiti slobodan pristanak tokom vremena. U tom smislu Rols piše: "Dobro uređeno društvo definiše nepristrasno okruženje unutar koga načini života imaju razložnu šansu da se sami uspostave. Ako neko shvatanje dobra nije u stanju da istraje i pridobije pristalice pod ustanovama koje omogućavaju jednaku slobodu i uzajamnu toleranciju, moram se pitati, da li je to održivo shvatanje života i da li njegov nestanak treba žaliti" (Rawls, 1975a:). Ukoliko ovo shvatanje povežemo sa odbijanjem finansiranja velikih kulturnih i umetničkih projekata u dobro uređenom društvu, onda broj stilova života koji će odumreti u dobro uređenom društvu raste, jer neke manjinske zajednice i kulture zavise upravo od političke podrške.

Problem nije u tome što će nestati neki oblici života koje ljudi neće više da slede, nego u tome što javna kultura koja promoviše autonomiju i liberalno obrazovanje jeste neprijateljska prema nekim oblicima života. Postojanje nekih zajednica zavisi upravo od postojanja autoriteta, hijerarhije, svetih tekstova itd, u koje ljudi veruju, a da nisu, niti se mogu formulisati kao rezultat racionalne odluke da ih poštuju. Upravo suprotno, svako insistiranje na racionalnoj kritičkoj rekonstrukciji uništava samu suštinu ovih oblika života. Najočigledniji kandidati za to su religije, ali radi se i o mnogim drugim, tradicionalnim zajednicama, koje ne bi mogle preživeti unutar potpuno liberalnog okruženja. Ova posledica ima dvostruko destabilišuće efekte: a) liberalno okruženje stvara pritisak na ove zajednice i povećava troškove njihovog održavanja i b) troškovi pune socijalizacije u liberalnom okruženju uključuju gubitak u vrednosnom smislu ili su preveliki jer uključuju promenu nasleđenog obrasca socijalizacije.

Rols u *Teoriji pravde* nema problem sa sistemskom prinudom da se sve koncepcije dobra saobraze sa principima pravde jer principi pravde "postavljaju granice u kojima zadovoljenja imaju vrednost; oni nameću ograničenja šta se smatra razložnim shvatanjem nečijeg dobra ... pravedan društveni sistem definiše opseg unutar koga pojedinci moraju ostvarivati svoje ciljeve i obezbeđuje okvir prava i mogućnosti unutar koga i sredstava zadovoljenja pomoću kojih ovi ciljevi mogu da se slede pod jednakim uslovima" (TJ: 31). Ipak može se dogoditi da postoje mnogi kojima to ne odgovara i koji bi hteli više od toga. U takvim okolnostima neophodne su kaznene mere i svako ko ima takvu koncepciju dobra može legitimno biti prisiljen da se vrati u okvire pravde jer je "racionalno odobriti mere potrebne za održanje pravednih ustanova, pod pretpostavkom da su ograničenja jednake slobode i vladavine prava na odgovarajući način poštovana" (TJ: 576).

STABILNOST I LEGITIMNOST

Rols u kasnijim radovima dramatizuje nestabilnost koja nastaje kao posledica prihvatanja koncepcija dobra koje nisu u skladu sa moralnom autonomijom ličnosti. On dopušta mogućnost da građani nemaju *istu* delotvornu želju da postupaju u skladu sa principima pravde, ukoliko imaju delotvornu želju u dovoljnoj meri

iz različitih jednako moralno vrednih razloga[42]. Autonomija je sada samo jedan, možda najlakši, slučaj kongruencije ispravnog i dobrog, koji zavisi od određenog shvatanja osobe. Međutim, privrženost principima pravde ne može se izvoditi za sve slučajeve iz određene koncepcije moralne osobe. Zato Rols postavlja pitanje na drugi način: pod kojim uslovima je moguće biti građanin liberalno-demokratskog društva i dolazi do zaključka da za to nije nužno da sebe javno potvrđujemo kao moralno autonomne ličnosti. Mnogi tolerantni i razumni ljudi daju prednost nekim neautonomnim oblicima delovanja, i to često sa dobrim razlozima[43]. U tom slučaju se kongruencija izvodi iz imperativa građanstva, odnosno "političkog ideala demokratskog građanstva koje uključuje ideju javnog uma" (PL: 62). Razlog za to jeste što Rols sada smatra da "nije razložno koristiti javnu političku prinudu ... da bi rešila pitanja koja se tiču suštinskih ustavnih elemenata u vezi sa kojima se građani, kao razložne osobe, uzimajući u obzir terete rasuđivanja ... beskompromisno razlikuju u sudovima" (Rawls, 1988: 243). Da bi se rešili ovi sporovi, moramo se pozivati samo na javne razloge, razloge koji su shvatljivi svima. Od balansa javnih razloga, a ne više samo od balansa motiva, zavisi kada je dopušteno vršiti javnu političku prinudu.

Argument o odnosu stabilnosti i saglasnosti (kongruenciji) ispravnog i dobrog je dopunjen argumentom o odnosu stabilnosti i legitimnosti. Liberalni princip legitimnosti glasi "naše vršenje političke moći je pravilno i stoga opravdano samo kada je u skladu sa ustavom, ako možemo razložno da očekujemo da će njegove osnovne elemente potvrditi svi građani u svetlu principa i ideala koji su prihvatljivi njihovom zajedničkom ljudskom razumu" (PL, 137). Ključno mesto jeste šta čini zajednički ljudski razum. To je javni um društva, način na koji "društva misle" o političkim pitanjima oslanjajući se na zajednički jezik i zajedničku osnovu za argumentaciju.

Ovo pomeranje međutim, mnogi autori vide u stvari kao promenu vrednosti argumenta o stabilnosti u odnosu na ostatak argumentacije, neki čak i kao davanje prioriteta stabilnosti u odnosu na pravdu (Wingenbach, 1999).

Argument o prioritetu problema stabilnosti u odnosu na problem pravednosti je bez osnova, jer argument o stabilnosti jeste sastavni deo opravdanja principa pravde. Ovaj argument bi imao smisla ukoliko bi dva koraka u Rolsovoj argumentaciji

42 Dok je u *Teoriji pravde,* dobro uređenog društva bilo ograničeno na dva shvatanja dobra, 1) tanku teoriju dobara (primarna dobra) i 2) dobro kao racionalnost (autonomija), u *Političkom liberalizmu* se lista dobrih razloga iz kojih se mogu prihvatiti principi pravde povećava na pet jer pravda kao nepristrasnost, 3) određuje koje su dopuštene koncepcije dobra na neutralan način u pogledu svrhe ustanova i javnih politika, 4) izdvaja neke crte karaktera kao superiorne u odnosu na ostale. Takve političke vrline su građanska uljudnost i tolerancija, međusobno poverenje, razložnost itd. 5) Konačno to je ideja dobra političkog društva kao zajedničkog poduhvata (PLs: 211-252).

43 Klark Volf (2000: 114), na primer, nabraja najmanje pet slučajeva u kojima postoje dobri razlozi da ne prihvatamo racionalnost kao osnovu našeg postupanja, nego je bolje za osobe u takvim situacijama da slede svoja čvrsta uverenja, uobičajene socijalne norme, autoritet ili tradiciju. Slavno je takođe Parfitovo dokazivanje iz I dela knjige *Reasons and Persons* (1984) da oni koji deluju prema principima praktične racionalnosti imaju nekada razloga da odbace i najtemeljnije principe praktične racionalnosti. Naravno ostaje pitanje da li je svesno odricanje od autonomije autonomni izbor.

shvatili kao dva nezavisna dokaza. Ta teza je naprosto netačna. Rols zaista govori o dvostepenom prilazu teorije pravde, prema kome se u prvom koraku ispituje sadržaj teorije i opravdanost takvog sadržaja ili pitanje poželjnosti, a u drugom koraku se ispituje da li je jedna takva teorija stabilna, u smislu da je mogu prihvatiti i slediti slobodni i jednaki građani u demokratskom društvu. Ali to su samo dva koraka istog argumenta, koja je poželjno razdvojiti iz analitičkih razloga i preglednosti izlaganja, a ne dva nezavisna argumenta koje je potrebno naknadno dovesti u vezu (Rawls, 1988d: 245; PL: 240-241, 65-66).

Berijeva teza jeste da Rols nije kasnije pokušavao da reši nerazrešeni (ili pogrešno rešeni) problem stabilnosti iz Teorije, nego da je promenio mišljenje u pogledu toga koliko je značaj problema stabilnosti (Barry: 1995: 888). Tezu da u novoj, političkoj koncepciji pravde, u ukupnom balansu razloga, argument o stabilnosti ima mnogo veću težinu nego što ju je prethodno imao možemo smatrati tačnom. Međutim, to ne možemo reći za tezu da je to potpuno nepotrebno i da je opravdanje potpuno i bez ovako zahtevne koncepcije stabilnosti. Dakle, potrebno je sagledati da li je povećana vrednost ovog argumenta opravdana ili ne.

Politički liberalizam je knjiga o legitimnosti (Dreben, 2003; Buchanan, 2000).[44] Pitanje koje Rols rešava jeste, kada je dopušteno upotrebljavati silu da bi se obezbedilo saobražavanje sa principima pravde. On reflektuje moralni zahtev da politički poredak „realizuje neke vrednosti dobrovoljne saradnje u sistemu ustanova koji je neizbežno prisilan" (Nagel, 1991: 36). Politička prinuda predstavlja moralni problem koji se ne može rešiti samo sa najbolje dostupne moralne tačke gledišta jer ne možemo se pitati samo šta pravda on nas zahteva, nego i na šta nas politički poredak zasnovan na pravdi prisiljava. Zbog toga nije dovoljno opravdati prinudno pokoravanje principima pravde samo sa najboljeg dostupnog moralnog stanovišta kao problem kolektivnog delovanja koje može rezultirati u nepokoravanju, kako to Beri smatra.

Moralni zahtevi, međutim, nisu isto što i politički zahtevi, odnosno pravila uređivanja etičke zajednice nisu identična kao pravila uređivanja političkog poretka. Stoga je potrebno pronaći princip pomoću koga se moralni zahtevi mogu prevesti u političko polje. Ovde još jednom iz Rolsa progovara Kant. Politički principi moraju biti javno potvrđeni. Ideja javnosti ima istu onu ulogu koju kod Kanta ima pojam forme publiciteta (u prvobitnom, nepotpunom, Rolsovom tumačenju to je uslov javnosti). Forma publiciteta jeste način na koji se povezuju moral, pravo i politika u jedan poredak. To se ostvaruje pomoću transcedentalnih principa javnog prava (poretka kod Kanta).[45] Prvi princip ustanovljava granice upotrebe prinude: maksima

44 „Postavljajući odnos pravde i legitimnosti na središte pozornice, Rols je lansirao (njegovu) drugu revoluciju u razmišljanjima o pravdi" (Buchanan, 2000: 73).

45 Prvi transcendentalni princip javnog prava glasi: „Nijedno delovanje koje se tiče prava drugih ljudi nije opravdano ako se njegova maksima ne slaže sa publicitetom". (Kant, 1995: 94). Drugi princip glasi: "Sve maksime kojima je publicitet potreban (da ne promaše svoju svrhu) slažu se istovremeno i sa pravom i sa politikom" (Kant, 1995: 102).

svakog takvog delovanja mora izdržati test publiciteta. Drugi princip kaže da samo maksime koje se tiču prava drugih moraju se slagati sa pravom i politikom, da ne promaše svoju svrhu. Ukratko, samo pod pretpostavkom istovremenog slaganja bezuslovnih moralnih imperativa sa politikom i pravom moguće je ostvariti jedinstvo ciljeva svih. Test publiciteta jeste potvrda ovog slaganja.[46]

Rolsova reinterpretacija (za neke je to zloupotreba) Kanta odnosi se na javnog upotrebu uma. U demokratskom društvu javna upotreba moralnih i intelektualnih sposobnosti (uma) ima, u strukturi argumentacije ali ne i u sadržini, sličan učinak kao kod Kanta: a) principe pravde povezuje sa pravnim i političkim okvirom prema svima dostupnim standardima prosuđivanja i b) vodi ka pravednijem društvu jer b.1) obrazuje građane u pogledu vlastitih zahteva i b.2) uspostavlja javne standarde političkog opravdanja i kritike.

Središnja razlika u odnosu na Kanta jeste što maksime (ili u Rolsovom slučaju principe pravde) ne isporučuju filozofi[47], nego su one deo opšteg sporazuma. Središnja ideja je ista, svi politički principi da bi zasluživali pokoravanje, moraju *moći biti* javno priznati. Razlika je u publici koja ih prihvata. Javnost se ispostavlja kao nužan uslov političke konstitucije ali se ona više ne ispoljava samo kroz filozofsku argumentaciju, nego opštim sporazumom građana. Uslov javnosti oba slučaja snažno legitimaciono sredstvo, kojim se u temeljnom poretku i zakonodavstvu testiraju norme da ne bi sistemski favorizovale jedne i diskriminisale druge. Narušavanje ovog načela, u zavisnosti od stepena i kontinuiteta, daje povoda za opravdano nezadovoljstvo, ako ne i za različite oblike uzurpacije političkog autoriteta: neposlušnost, otpor, revoluciju, secesiju.

Zbog toga se kao uslov stabilnosti postavlja test javnog uma. Politička prinuda, koju u demokratskim društvima vrše građani jedni nad drugima, mora moći biti opravdana javnim razlozima prihvatljivim svima. Međutim opravdanje se ne vrši iz perspektive filozofa koji apeluje na vlast da njegove maksime učini javnim, nego iz perspektive jednog građanina prema drugome. Svima dostupne zalihe javnih razloga prihvatljivih za sve nataložene su u javnoj političkoj kulturi, koja je rezultat prošlog delovanja javnog uma i polje slobodnog delovanja politički aktivnih građana. Standardi javnog uma jesu standardi onoga što Rols naziva razložno.

---

46 Nije lako preterati u oceni koliki je značaj javnosti u njegovoj pravnoj i političkoj filozofiji (test publiciteta je u političkoj filozofiji ono što je kategorički imperativ u moralnoj filozofiji). Međutim, da bi se ostvario puni uslov javnosti potrebne su i neke dodatne pretpostavke. Prema Kantovoj konstrukciji iz filozofije istorije napredak čovečanstva je moguć isključivo kao napredak u kvantumu legaliteta. Kretanje ka "savršeno pravednom društvu" moguće je jedino: a) pod pretpostavkom prosvećenosti naroda (građansko društvo) i b) napretka u legalitetu (pravna država). Oba procesa se odvijaju u medijumu javnosti i povezuju proces socijalnog učenja (prosvećivanje) sa moralnim napretkom (izlaskom iz samoskrivljene nezrelosti) i procesom konstitucionalizacije političkog društva.

47 Samo maksime filozofa, prema Kantu, zadovoljavaju formu publiciteta: "podmuklost jedne mračnjačke politike filozofija bi mogla lako osujetiti publicitetom odnosnih političkih maksima, samo kad bi se politika htela usuditi da filozofu omogući publicitet njegovih maksima" (Kant, 1974: 102).

LITERATURA

Barry, Brian (1973): *The Liberal Theory of Justice*, Clarendon Press, Oxford;

Barry, Brian (1995): "John Rawls and the Search for Stability", *Ethics,* 105;

Barry, Brian (1995a): *Justice as Impartiality*, Clarendon Press: Oxford;

Bellamy, Richard and Hollis, Martin (1995): "Liberal Justice: Political and Metaphysical", *The Philosophical Quaterly*, Vol. 45, Nr. 178, 1-19.

Buchanan, Allen (2000): "Justice, Legitimacy and Human Rights", Davion, Victoria and Wolf, Clark, eds. (2000), str. 73-99.

Dreben, Burton: "On Rawls Political Liberalism", u: Freeman, ed. (2003), str. 316-346.

Freeman, Samuel ed. (2003): *The Cambridge Companion to Rawls*, Cambridge, Massachusetts/London, England;

Hampton, Jean (1989): "Should *political philosophy* be done without metaphysics?". *Ethics*, 99/4, str. 791 – 814.

Kant, I, (1974), *Um i sloboda*, Beograd;

Kant, I, (1990): *Religija unutar granica čistog uma*, pre. Dr Aleksa Buha, BIGZ, Beograd;

Kant, I. (1995) - *Večni mir*, Beograd-Valjevo;

Mulhall, Stephen and Swift Adam (1992): *Liberals & Communitarians*, Oxford/ Cambridge, Mass.

Mendus, Susan **(**2002**):** *Impartiality in Moral and Political Philosophy*, Oxford University Press;

Nagel, Tomas (1991): *Equality and Partiality*, New York: Oxford University Press;

Raikka, Juha (1998): "The Feasibility Condition in Political Theory", *Journal of Political Philosophy*, Vol. 6. Nr. 1, str. 27-41.

Rawls, John (1971/ rev. ed.1999): *Theory of Justice*, Harvard University Press; Navođeno kao TJ. prevod: Rols, Džon (1998a): *Teorija pravde*, prevod dr Milorad Ivović, CID/JP Službeni list SRJ, Podgorica,. Prevod je rađen prema revidiranom izdanju. Navođeno kao TP.

Rawls, John (1975a): „Fairness to Goodness", u: Rawls, John (2001): 267-285.

Rawls, John (1980): „Kantian Conception of Equality", u: Rawls, John (2001): 303-358.

Rawls, John. (1985): "Justice as Fairness: Political not Metaphysical." *Philosophy and Public Affairs* 14:223-251.

Rawls, John (1988d): "The domain of the political and overlapping consensus", preštampano u: D. Copp, J. Hampton and J. Roemer (eds) (1993), *The Idea of Democracy*, Cambridge, Cambridge University Press, str. 245-269.

Rawls, John (1991): "John Rawls: For the Record", Interview by Samuel R. Aybar, Josua D. Harlan, and Won J. Lee, the *Harvard Review of Philosophy*, Spring 1991.

Rawls, John (1993/1996): *Political Liberalism*, Columbia University Press, New York; Navođeno kao PL. prevod: Rols, Džon (1998): *Politički liberalizam*, prevod, Ljiljana Nikolić, Filip Višnjić, Beograd, Prevod je rađen prema izdanju iz 1993. koji se razlikuje po novom predgovoru i tekstu *Odgovor Haberamasu*, koji je naknadno dodat. Navođeno kao PLs.

Rawls, John (2001): *Justice as Fairness: A Restatement*, ed. Erin Kely, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts/London, England. Navođeno kao JFR.

Ruso, Žan-Žak (1993): Društveni ugovor, prev.Tihomir Marković, Radmila Stojanović i Mira Vuković, Filip VIšnjić, Beograd;

Scanlon, Thomas M. (1982): "Contractualism and Utilitarianism", u: A. Sen and B. Williams (eds.), *Utilitarianism and Beyond*, Cambridge University Press;

Skinner, Quentin (1995): "The Paradoxes of Political Liberty", u: Stephen Darwall (ed.): *Equal Freedom: Selected Tanner Lectures on Human Values*, Ann Arbor: The University of Michigan Press;

Williams, Benard (1985): *Ethics and the Limits of Philosophy*, Cambridge, MA: Harvard University Press;

Williams, Benard (2002): *Truth and Truthfulness*, *Princeton University Press*;

Wingenbach, Ed (1999): "Unjust context: The priority of stability in *Rawls*'s contextualized theory of justice", *American Journal of Political Science*, Vol. 43 Issue 1, p213, 20p.

Wolf, Clark (2000): "Fundamental Rights, Reasonable Pluralism, and the Moral Commitment of Liberalism", Davion Victoria and Wolf, Clark, eds. (2000) str. 102-126.

Đorđe Pavićević

PROBLEM OF DOCTRINAL REPRESSION IN LIBERAL POLITICAL THEORY

Abstract

The text deals with the problem of doctrinal repression in liberal theory, which appears when we understand liberalism as a comprehensive moral or philosophical theory. Such liberalism does not take in consideration the fact of pluralism to a sufficient extent, and it can ensure its own stability only by means of institutional and social constraints. This repressive potential in the heart of liberalism has been revealed by John Rawls, through an attempt of redefining his own position from the book A Theory of Justice. His new solution, which he calls political liberalism, is based on the liberal principle of legitimacy, requiring a confirmation within the limits of public use of mind. Only those principles able to gain voluntary approval grounded on publicly available reasons can be candidates for basic political charter of a society. In that way, the moral principle of justice is linked to legal and political framework in compliance with all available standards of judgment, and not according to standards of comprehensive theory, thus avoiding doctrinal and institutional repression, whereas the theory remains liberal. Such liberalism is more modest per its pretensions, but is also a more acceptable offer for basic political charter of a free society.

Prof. dr Vukašin Pavlović
Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka

UDC 321.01
929:14 Makijaveli N.
316.334.3

MAKIJAVELI: REPUBLIKANIZAM I TEHNOLOGIJA VLASTI

Sažetak

Tekst se bavi doprinosom Makijavelija utemeljenju Političke sociologije. U prvom delu ukazuje se na specifičnu društvenu, kulturnu i intelektualnu situaciju pozne Renesanse, doba u kome se pojavljuje Makijaveli. Zatim se razmatra Makijavelijevo shvatanje politike i političkog života. Posle toga tekst ukazuje na Makijavelijeva shvatanja o republici i slobodi. Potom sledi razmatranje o Makijavelijevoj teoriji moći. Nakon razmatranja misterije države ili politike kao tehnologije vlasti, skreće se pažnja na Makijavelijeva shvatanja prirode čoveka i ponašanja masa. U zaključnom delu ukazuje se na značaj Makijavelija za Političku sociologiju. Glavna poenta teksta je, da je Makijaveli značajniji kao teoretičar republike i slobode, nego kao mislilac o politici kao tehnologiji vlasti.

Ključne reči: renesansa, politička moć, ljudska priroda, politički život, republika, sloboda, misterija države, tehnologija vlasti.

MAKIJAVELI I NJEGOVO DOBA

Prvi zasadi političke sociologije idu u korak sa teorijskim utemeljenjem političke nauke u modernom smislu te reči. Najraniji teorijski temelji političke sociologije položeni su u vreme pozne Renesanse (početak šesnaestog veka), kada dolazi do kopernikanskog obrta u načinu mišljenja o politici.

Za postavljanje tih prvih temelja zaslužna su dva vrlo različita mislioca, koji će do danas obeležavati dva ekstremna pola u teorijskom mišljenju o politici. Na jednoj strani je Nikolo Makijaveli (Niccolo Machiavelli), koji će presudno uticati na shvatanje politike kao tehnologije vlasti; a na drugoj - Tomas Mor (Thomas More), koji na politiku gleda kao na viziju ili utopijsku projekciju zajednice.

Često se kaže da se misao nekog autora može najbolje razumeti ako se shvati duhovna situacija doba u kojem živi i stvara. Uvažavanje istorijskog konteksta je u principu korektan stav, a njegova vrednost u punoj meri dolazi do izražaja u nastojanju da se na pravi način razumeju Makijaveli i njegovo delo. Pogotovu je to važno kada se ima u vidu da je kasnija recepcija Makijavelijevog teorijskog stvaralaštva bila usmerena prvenstveno na njegov spis *Vladalac*, dok je njegovo glavno, najambicioznije i najsveobuhvatnije delo *Rasprava o prvoj dekadi Tita Livija*, ostalo u senci poluzaborava. Različita

recepcija Makijavelijevih dela potvrđuje izreku da sudbina svake knjige prvenstveno zavisi od načina shvatanja njenih čitalaca, a ne od namera i želja njenog autora.

Nikolo Makijaveli (Niccolo Machiavelli, 1469-1527) je imao sreću da pripada izuzetnom vremenu, kao što će i to vreme ostati markantno obeleženo, između ostalog, i njegovim delom i imenom.

Ovim ocenama Kasirer dodaje konstataciju da ,,uprkos veoma različitim mišljenjima o Makijaveliju i njegovom delu, postoji bar jedna tačka o kojoj vlada potpuna saglasnost. Svi autori ističu da je Makijaveli ,,dete svoga vremena, da je tipičan predstavnik renesanse,, (Kasirer, 1972:146). Ako je to tako, pogledajmo najpre kakvo je to doba i koje su mu glavne odlike.

Duhovna i kulturna situacija kraja XV i početka XVI veka u tadašnjoj razjedinjenoj Italiji može se po mnogim karakteristikama uporediti još samo sa zlatnim Periklovim dobom stare Grčke. Komparacija ta dva izuzetna perioda u razvitku naše zapadne civilizacije, pokazuje, uz određene razlike, i neke krupne sličnosti.

Čini se da su sledeća zajednička obeležja od posebnog značaja:

Prvo, i u jednom i u drugom slučaju imamo društvene i političke zajednice po meri čoveka i u karakterističnom obliku grada - države. Starogrčkom polisu odgovaraju italijanski gradovi – republike, kontrolisani od kolektivnih tela, magistrata koji se nazivaju sinjorije ili podestie.[1]

Druga, zajednička karakteristika je velika uloga i snažan polet kulture. Oba perioda će ostati upamćena po izuzetnim dostignućima u umetnosti, s tim što u staroj Grčkoj dominira vajarstvo i arhitektura, a u italijanskim gradovima, uz vajarstvo i arhitekturu, cveta čuveno renesansno slikarstvo.

Treće, zajedničko obeležje odnosi se na oblik političke zajednice. Demokratiji starogrčkog polisa odgovaraju republičke ustanove italijanskih renesansnih gradova-državica. „Vrednosti političke slobode i participativnog građanstva mogli su se održavati kroz izborni sistem republikanske vladavine“ (Skinner, 1993:122).

Četvrto, i u polisu i u sinjoriji jedna od glavnih ekonomskih delatnosti je trgovina, tj. onaj vid ekonomske aktivnosti koji podrazumeva razmenu, komunikaciju i otvorenost prema drugima i svetu.

Peta, slična odlika je da, uz svu raznovrsnost i bogatstvo različitih ideja, humanizam shvaćen u najširem smislu, predstavlja opšti duhovni okvir i jedne i druge epohe.

Uz navedene sličnosti, postoje i uočljive razlike.

Prva razlika, koja odmah pada u oči, je činjenica da Renesansa nema velike filozofe. Kao da novo doba u početnom zamahu nema predaha za filozofske kontemplacije.

Sledeća razlika odnosi se na privredni život. U ekonomskoj oblasti, pored trgovine i brodogradnje koje imaju važnu ulogu i u staro-grčkom i u italijanskom gradu-državi, u sinjorijama dolazi do uspona dve nove grane privređivanja koje će postati ključne za novo doba na pomolu. To su industrija i bankarstvo. Prethodni krstaški pohodi dali su

1 Italijanska reč *podesta* potiče od rimskog *potestas* kojim se obeležava vrhovna vlast; a *signoria* ima nekoliko značenja: gospoda, gospodstvo ili gospoštija, i predstavlja naziv za vladu ili kako se u Firenci i Veneciji zvalo Veliko veće.

polet razvoju proizvodnih veština, pa pored uspona brodogradnje dolazi do razvoja prvih oblika industrije[2] - pre svega industrije naoružanja, a povezano sa tim i rudarstva, i mnogih drugih privrednih grana. Trgovina svilom dovela je do razvoja tekstilne industrije, pa je Firenca, uz Flandriju, delila celokupno tržište finih tkanina. Što se tiče bankarstva Firenca je bila ne samo najbogatiji grad Evrope toga doba, nego i središte njenog bankarskog sistema, sa svojim bankarskim filijalama u Milanu, Napulju, Veneciji, Ženevi, Lionu, Brižu i Londonu. Novo bogatstvo što ga sa sobom donose ratnici, hodočasnici i trgovci iz celog sveta, troši se i razmenjuje za usluge koje nude stanovnici italijanskih gradova.

Razvoj trgovine, bankarstva i industrije u gradovima stvara novu društvenu klasu - građanstvo ili buržoaziju.[3] Uspon gradova omogućava njihovo osamostaljivanje od feudalaca i crkve. Osnovu novog gradskog života predstavlja institucija opštine, *il comune*. One se uspostavljaju u periodu od 1080-tih do 1140-tih godina u dvadesetak najznačajnijih gradova srednje i severne Italije. Društvena i politička borba između jakog narodnjačkog pokreta (*popolo*) i aristokratije (*nobilita*) karakteriše čitav dvanaesti i trinaesti vek, da bi se taj sukob često okončao u korist oligarhija i diktatura.[4] U početku je komuna zajednica slobodnih građana, koje ujedinjuje zajednički interes, suprotstavljen feudalnoj samovolji. Svi stanovnici grada u toj ranoj fazi su još jedinstveni i potpuno ravnopravno učestvuju u vođenju javnih poslova. Simbol tada razvijene lokalne samouprave je drvo bresta, koje obično raste pred crkvom. Srednjevekovni gradski statuti se pojavljuju kao konstitucionalna i pravna osnova komunalne demokratije. Ali, kako primećuje D. Grubiša, to zlatno doba urbane demokratije traje vrlo kratko. Nastupa dejstvo centrifugalnih sila klasnih podela pa zanatlije i trgovci ubrzo stvaraju svoje posebne cehove i bratstva. To je osnova za rađanje korporativnog društva u kome punopravni status građanina može da ima samo onaj ko pripada nekom cehu. Od toga nisu izuzeti ni najpoznatiji građani: u srednjevekovnoj Firenci slikar Đoto (Giotto) je dobio status građanina, ali tek kada je posle mnogo peripetija postao član ceha lekara i apotekara. Slično se namučio i Dante, najveći pesnik toga doba (prema: Grubiša, 1985: 13-15). O preovlađujućoj ulozi korporativne oligarhije u renesansnim sinjorijama govori i podatak da je u godini pred obnavljanje republike nakon smrti Lorenca Veličanstvenog (1492) od 90.000 stanovnika Firence samo 3.200 njih imalo status građanina (Jovanović, 1935:158; Plamenatz, 1963:10).

Humanizmu i obnovi republikanskih ideja u doba Renesanse snažno je doprinelo ponovno otkriće i prevođenje Aristotelovih dela. Ugledni firentinski humanista Leonardo Bruni preveo je sa starogrčkog na latinski najpre Aristitelovu *Nikomahovu etiku* (1416), a nešto kasnije i *Politiku* (1438). Smatra se da su renesansni gradovi u Severnoj Italiji bili povoljno tlo za republikanske ideje, zahvaljujući humanistima, koji su klasični srednjevekovni pojam *civitas* zamenili idejom republike. Tome je najviše doprineo Bruni jer je Aristotelov pojam *politeia*, oslanjajući se na Cicerona, preveo sa *res publica*.

2 Reč koja u italijanskom od latinskog industria, znači veštinu i radinost.

3 Na italijanskom borghesia, jer dobija svoje ime po gradu kao mestu rođenja.

4 Detaljnije o nastanku, usponu i kraju pokreta *popolo* i *comune* u knjizi Lauro Martines, *Power & Imagination, Citiy-States in Renaissance Italy*, 2002, London: Pimlico, str. 7-71 .

Na razvoj humanizma i humanističkih studija snažno je uticalo i obnavljanje Platonove akademije (*Accademicia platonica*), koja je upostavljena 1455. godine u Firenci. Akademiju je pomagao Kozimo Mediči (Cosimo Medici), osnivač uticajne i bogate porodične dinastije Mediči. Pod okriljem njegovog unuka, Lorenca Veličanstvenog obnovljena je tradicija simpoziuma koji su se održavali na dan Platonovog rođenja i smrti, sedmog novembra. Simpozijumi su se održavali u vili Kaređi (*Careggi*), domu porodice Mediči, u kojoj je pored mnoštva renesansnih slika i skulptura bila i jedna od najbogatijih renesansnih biblioteka. Najpoznatiji članovi Akademije bili su Marsilio di Fićino (Marsilio di Ficino) i Đovani Piko dela Mirandola (Giovanni Pico de la Mirandola).[5]

U italijsnakim gradovima-republikama, a Firenca je najbolji primer, postojala je realna društvena težnja da se očuva sloboda naroda (*libertas populi*), nasuprot despotskoj vlasti *(tiranida)*. Srednjevekovni feudalni principi vlastelinstva i nasledne vladavine ustupili su mesto magistratima (*podesta* i *singnoria*) kao javnim službenicima komune, izabranim od strane građana na određeni period (Rubinstein, 1993: 4; Skinner, 1993: 121). Skiner tvrdi da je ideologija samoupravnog republikanizma prvi put formulisana u Firenci početkom petnaestog veka. Upravo su tu humanisti započeli argumentaciju da se vrednosti političke slobode i participativnog građanstva mogu održati samo pod izbornim sistemom republikanske vladavine. Tu je rođena nova filozofija političkog angažmana sa idejama koje odgovaraju urbanom životu (Skinner, 1993: 122). Humanizam je, kako kaže Martines, bio program za nove vladajuće urbane klase – najvažnije intelektualno iskustvo tadašnjih italijanskih gradova-državica (Martines, 2002: 191). Ili kako konstatuje Burkhart: „U historiji Firenze nalazimo združene: najvišu političku svijest i najveće bogatstvo razvojnih oblika, i ona u tom smislu zaslužuje ime prve moderne države na svijetu. Ovđe se čitav narod zanima onim što je u kneževinama posao jedne porodice“ (Burckhardt, 1989: 53).

Ideje slobode i republikanizma našle su svoj izraz i u renesansnoj umetnosti Firence. Od Makijavelijevog vremena, to jest od prelaza iz petnaestog u šesnaesti vek, pa do naših dana, dve veličanstvene figure ukrašavaće Trg Sinjorije (*Piazza dela Signoria)* u slavu slobode i republike. Najpre, Donatelova skulptura *Judita i Holofern*, koja simbolizuje pobedu republikanskog režima nad tiranijom. A zatim, Mikelanđelov *David* postavljen ispred same palate Vekio (*Palazza Vecchio*), da bi simbolizovao slobodu i nezavisnost republike Firence. A danas, kad se čovek uputi od Palate Vekio ka reci Arno i Mostu Vekio, prolazi kroz kolonadu statua koje svedoče o tome koje i kakve su sve ličnosti živele i radile u Firenci u vreme rađanja moderne Evrope. Tu su pesnici Dante Aligijeri, Frančesko Petrarka i Đovani Bokačo; vajari i slikari Donatelo, Filipo Bruneleski, Leonardo da Vinči, Mikelanđelo Buonaroti; moreplovac Amerigo Vespuči; humanisti Marsilio di Fićino, Đovani Piko Mirandola, Leonardo Bruni, i mnogi drugi. Među njima je, naravno, i statua Nikola Makijavelija. Ta plejada velikih ličnosti, koje su svoja dela unela u temelje moderne Evrope, svedoči da se sa puno razloga Firenca naziva ne samo Atinom Renesanse, već i kolevkom moderne evropske kulture.

5 Detaljnije o kulturnom razvoju Firence toga doba u knjizi kolektiva autora *The World of Renaissance florence*, Florence: Giuinti, 1999.

Ako se za kulturu i misao stare Grčke kaže da označavaju početak rađanja Evrope i zapadne civilizacije uopšte, onda se za kulturno i umetničko stvaralaštvo Makijavelijevog doba, a pre svega na italijanskom tlu, može reći da predstavljaju ili dovršenje procesa rađanja Evrope i evropske civilizacije ili period njenog ponovnog rađanja. Otuda se ta epoha najčešće naziva Renesansa ili na italijanskom Rinašita (*Rinascite*) odnosno Rinašimento (*Rinascimento*), što i u jednom i u drugom slučaju znači preporod ili ponovno rađanje.

Petnaesti vek, čuven po italijanskom nazivu Kvatročento (*Quatrocento*) svakako predstavlja vrhunac tog perioda, zlatni vek sinjorija. Makijaveli je imao sreću da živi u poslednjim decenijama petnaestog i prvim decenijama šesnaestog veka. To je doba kada Leonardo da Vinči slika *Poslednju večeru* i *Monalizu*, Mikelanđelo kleše *Davida* , vaja *Mojsija* i ukrašava Sikstinsku kapelu svojim *Strašnim sudom*, Rafael slika *Marijino venčanje* i *Sikstinsku Madonu*, a Bramante započinje gradnju *bazilike Svetog Petra* u Rimu.

Da je Makijaveli živeo u vreme neslućene eksplozije materijalnog, umetničkog i duhovnog napretka govore i druge važne činjenice toga doba. Samo godinu dana nakon njegovog rođenja pojavljuje se prva italijanska štampana knjiga, Petrarkin *Kanzonijer*. U vreme kada Makijaveli ima 23 godine Kolumbo otkriva Ameriku, a samo pet godina kasnije Vasko de Gama oplovljava Afriku i uspostavlja pomorski put za Indiju. U godini u kojoj Makijaveli završava svoje kapitalno delo *Rasprave o prvoj dekadi Tita Livija* (1519) Magelan kreće na put oko sveta. U vreme Makijavelijeve mladosti Đovani Piko dela Mirandola piše *Manifest humanizma* (1486), a deset godina pre Makijavelijeve smrti Martin Luter objavljuje u Wittenbergu svojih 95 teza (1517), da bi se četiri godine kasnije pojavio pred crkvenim saborom u Wormsu i odbacio papin autoritet - čime počinje veliki verski raskol i pokret poznat kao *Reformacija*.

Početkom šesnaestog veka, tačnije 1509. godine, veliki holandski humanista i istaknuta intelektualna figura evropske renesanse, Erazmo Roterdamski piše *Pohvalu ludosti*, delo koje će u to vreme postati jedna od najčitanijih knjiga u Evropi. Samo tri godine nakon što je Makijaveli završio *Vladaoca*, delo po kome će ostati verovatno najduže upamćen, Tomas Mor (Thomas More) piše još jedno iz reda najčuvenijih dela toga vremena – *Utopiju* (1516).

Renesansni period je i period velikih političkih sukoba i trzavica, mnogobrojnih ratova i osvajanja, vreme opšte nesigurnosti i doba neprestanog prekrajanja političkih karata na trusnom političkom reljefu tadašnje Evrope. Kako kaže Delimo, Renesansa se, zacelo, začela u bolu, usred gladi i pometnji koje su izazivali stalni ratovi i povremene epidemije crne kuge (Delimo, 1989: 77). To pogotovu važi za razjedinjene italijanske državice, koje su ne samo pune unutrašnjih nemira i borbi, nego su izložene stalnim spoljnim pretnjama osvajanja od strane moćnih evropskih država poput Francuske i Španije. U takvoj situaciji u italijanskom XV veku niče jedna osobena istorijska figura, figura profesionalnog najamnog ratnika – *kondotijera*, koji svojom hrabrošću stiče vojničku slavu, pa i kneževinu, bez obzira na poreklo. Jedan od najčuvenijih i najuspešnijih kondotijera iz Makijavelijevog doba bio je Frančesko Sforca (Francesco Sforza), koji je, sjajnim ratovanjem i bezobzirnom izdajom, uspeo da postane vladar, vrlo poštovani vojvoda Milana.[6]

6 Kondotijeri nisu uvek završavali sjajno, jer su najviše morali da se boje svojih poslodavaca. O tome ☞

Najmarkantnije političke figure na italijanskom tlu u vreme Makijavelijevog života su: Lorenzo Mediči - Veličanstveni (*Il Magnifico*), papa Aleksandar VI Bordžia i njegov sin Česare Bordžija, Girolamo Savonarola i Piero Soderini. Njihove političke sudbine će, i u pozitivnom i u negativnom smislu, biti velika inspiracija za Makijavelijevo teorijsko utemeljenje nove nauke o politici.

U doba Lorenca Veličanstvenog, Firenca je neosporno bila najbogatija evropska država. Mnogi evropski vladari se zadužuju kod ovog i drugih firentinskih bankara. Uspostavljajući ravnotežu spoljnih sila, Lorenco Veličanstveni omogućava cvetanje unosnih poslova, a pre svega trgovine i bankarstva. Firentinski trgovci povezuju hrišćanski Zapad sa islamskim, ili kako se tada govorilo neverničkim, Istokom. Na unutrašnjem planu Lorenco Veličanstveni nastavlja onu političku liniju koju je postavio njegov deda Kozimo Mediči. To je, prema tumačenju Džona Plamenca, linija blage i prerušene, maskirane tiranije (Plamenatz, 1963: 11). Tokom petnaestog veka feudalno plemstvo je izgubilo svoju moć u Firenci. Firenca je, poput drugih italijanskih gradova, bila najmanje feudalna od svih civilizovanih zemalja Evrope. Italijanski gradovi su bili, ne samo najveći i najcivilizovaniji, nego su i italijanske državice bile najsekularnije i najviše urbanizovane evropske sredine. Među njima se izdvajala svojim bogatstvom i svojim kulturnim uticajem Firenca, za koju se s pravom kaže da je u doba Renesanse za Italiju, a možda i Evropu u celini, predstavljala kulturnu, umetničku, finansijsku i duhovnu metropolu. Običan stanovnik Firence je po načinu mišljenja i osećanja bio bliži figuri građanina nego podanika. Glavni društveni sukob nije bio između plemstva i nove građanske klase, već između bogatih trgovaca, na jednoj, i malih zanatlija i trgovaca, na drugoj strani. Mada je pripadala prvoj ili Glavnoj gildi, koja je reprezentovala oligarhijsku partiju, porodica Mediči je stala na stranu tzv. Male gilde, koja je po prirodi bila na demokratskoj poziciji, i tako su vešto koristili taj sukob da su dobili dugogodišnju kontrolu nad državom (Plamenatz, 1963: 10).

Što se tiče pape Aleksandra VI Bordžije, sam Makijaveli za njega kaže da je više od svih papa koji su ikad bili, pokazao koliko jedan papa može da postigne novcem i silom (Makijaveli, 2004: 51). Španski kardinal Rodrigo Bordžija izabran je za papu Aleksandra VI godine 1492, to jest, one iste godine kada je Kolumbo i ne znajući otkrio Ameriku. Te iste godine Španjolci oslobađaju Granadu, označavajući završetak Rekonkviste (*Reconquista*); a u Firenci umire Lorenco Mediči Veličanstveni. Burkhart smatra da je Aleksandar VI predstavljao ozbiljnu opasnost, čak pogibelj, za sam pontifikat. On je u sebi na destruktivan način spajao požudu za vlašću, lakomost i razbludu s jakom i blistavom prirodom (Burckhardt, 1989: 77). Dobar opis prirode Aleksandra VI nalazimo kod Damira Grubiše: ,,Ako prihvatimo termin ,,makijavelizam,, u njegovu pejorativnom značenju, onda možemo reći da je papa Borgia pravi ,,makijavelist": služi se prijevarama, podvalama, ne preza od ubojstava da poveća svoje bogatstvo i svoju političku moć" (Grubiša, 1985: 16).

☞ svedoči anegdota o građanima Siene koji su najmili vojskovođu, konditijera koji ih je oslobodio neprijateljske sile. A onda su dugo većali kako da ga nagrade, pa kad su zaključili da mu ni jedna nagrada nije dovoljno velika za učinjeno delo, pa čak ni da postane gospodar grada – donose neobičnu odluku: da ga pogube, a onda da ga poštuju kao gradskog sveca (prema Burckhardt, 1989: 20).

Njegov sin Čezare Bordžija (Cesare Borgia) je u pogledu "makijavelističkog" karaktera bio slika i prilika svoga oca. Kao papin sin rano postaje kardinal, a nakon nejasne smrti svoga brata preuzima i komandu nad papinom vojskom. Kao uspešan vojskovođa dobija titulu vojvode od Valentina, pod kojim je bio poznat u narodu. Makijaveli u *Vladaocu* upoređuje primer Frančeska Sforce i Čezare Bordžije. Za prvog kaže da je od privatnog lica postao vojvoda u Milanu i da je ono što je hrabrošću i umećem, ali i teškom mukom zadobio, lako i sa malo napora održavao. Za razliku od njega, Čezare Bordžija "zadobio je vladavinu zahvaljujući očevoj sreći, a sa njom je i izgubio, iako je uložio sav trud i učinio sve ono što mudar i hrabar čovek treba da učini kako bi razgranao svoju moć u onim oblastima koje su mu tuđe oružje i sreća ustupila" (Makijaveli, 2004: 32). Makijaveli, međutim, priznaje da ne bi znao kakve bi bolje savete dao novome vladaru od primera Valentinovih dela. On tu pre svega misli na lukav i okrutan način na koji se Čezare Bordžija, odnosno, vojvoda od Valentina, obračunao sa dve moćne italijanske porodice Orsinijevima i Vitelijevima, prevarivši ih poklonima i ljubaznošću. Način na koji je uhvatio i pogubio ove i još neke prvake u Sinagilji (Machiavelli, 1985: 357) omogućio je Valentinu da učvrsti vlast u Romanji i Urbinskom vojvodstvu. Za njegovu vladavinu u Romanji vezan je i drugi primer, koji je po Makijaveliju poučan za novog vladara. Da bi uveo red i poslušnost vojvoda Valentino je u Romanji postavio svog energičnog i surovog čoveka Ramira de Orka, davši mu da u njegovo ime vrši svu vlast. Kada se posle izvesnog vremena situacija u Romanji smirila Valentino "htede da pokaže da, ako je i bilo kakve okrutnosti, to nije došlo od njega, već od upravnikove surove prirode". Zato naredi da ga jednog jutra izlože na trgu, "rastrgnutog na dvoje, sa jednim kocem i jednim krvavim nožem pored njega. Surovost ovoga prizora izazvala je kod naroda istovremeno zadovoljstvo i zaprepašćenje " (Makijaveli, 2004: 35).

Najkontraverznija je figura dominikanskog fratra Đirolama Savonarole, koji je nakon smrti Lorenca Veličanstvenog i kratkotrajne vladavine njegovog sina Pijera Medičija, od 1494. godine i obnove republike, nekoliko godina bio istinski vladar Firence. Svojim vatrenim govorima ovaj populistički prorok je bio veliki kritičar raskalašnog života crkvenih velikodostojnika. Kao vatreni zagovornik povratka izvornim principima hrišćanske vere Savonarola je prethodnik Martina Lutera i prvi glasnik dolazeće Reformacije. Mada je bio obnovitelj republikanskih institucija, on je to sprovodio u formi divljeg i bespoštednog religioznog populizma. Pod njegovu osudu spaljivanja na lomači došla su mnoga remek-dela Renesense i mnoštvo vrlo vrednih antičkih rukopisa. Kao što obično biva sa onima koji podignu i upale mase, i sam Savonarola je završio na lomači - spaljen je 1498. godine. To je inače jedna od dve godine prekretnice u Makijavelijevom životu. Nakon godina učenja i sazrevanja, Makijaveli kao još uvek mlad čovek, sa nepunih trideset godina, dobija izuzetno važno mesto u Firentinskoj republici. Samo pet dana nakon spaljivanja Savonarole, Makijaveli je izabran za tzv. šefa Druge kancelarije, odnosno sekretara Ratne desetorice, to jest tela koje se bavilo spoljnim poslovima i vođenjem rata. Zanimljivo je, da je samo par meseci pre toga bio odbijen u pokušaju da dođe na to mesto, što potvrđuje pretpostavku da je Makijaveli sa neslaganjem gledao na Savonarolu i njegove pristalice. Tada započinje druga, aktivna polovina Makijavelijeva života, koja će opet biti podeljena na dva skoro podjednaka dela: prvih četrnaest godina će provesti u aktivnoj politici i na javnim poslovima, a narednih petnaest u političkom izgnanstvu i pisanju svojih najvrednijih teorijskih dela.

Tako je druga, možda još presudnija godina za Makijavelija bila 1512-ta godina, kada Španci ulaze u Firencu i obezbeđuju povratak porodice Mediči. To je godina istovremenog pada Republike i Makijavelijevog političkog pada. Ovde je momenat da se pomene i poslednja važna politička figura iz Makijavelijevog života. Nakon ulaska Španaca i porodice Mediči, iz Firence beži Piero Soderini, čovek koji je prethodnih deset godina bio prva politička figura Firence. Soderini je, kao građanin velike demokratske reputacije, bio izuzetno omiljen u Firentinskoj republici, pa je 1502. godine izabran za doživotnog šefa države - gonfalonijera. Mada je to bilo u suprotnosti sa proklamovanim demokratskim načelima Firentinske republike i njenim ustavnim uređenjem, ,,Soderini je, čini se uspio oko sebe stvoriti konsenzus, jer su mu svi sugrađani, pa i protivnici, priznavali visoke građanske vrline: pravednost, plemenitost, poštenje, ustrajnost, odgovornost...,, (Grubiša, 1985: 23). Ali, po oceni istog autora, njegova jedina i najveća slabost je bila u tome što je bio previše demokratičan za svoje vreme, previše human i tolerantan (Grubiša,1985: 23). Soderini je, pre nego što se skrasio u Rimu, najpre otišao u Dubrovačku republiku, a prema nekim izvorima pozivao je i Makijavelija da mu se pridruži, no ovaj je to odbio. Verovatno je da su dve okolnosti uticale na takvu Makijavelijevu odluku. Prva, stalna nada da će se dodvoriti porodici Mediči i da će ponovo dobiti neki položaj u Firenci (i to se vidi iz mnogih njegovih pisama prijateljima). Druga okolnost, odnosi se na njegova jaka patriotska osećanja i nadu da će i dalje uticati na proces ujedinjavanja Italije (to je takođe bio jedan od jakih motiva za pisanje *Vladaoca*).

Sva svoja dela Makijaveli je napisao nakon pada u političku nemilost. U poznatom pismu prijatelju Frančesku Vitoriju, Makijaveli opisuje kako provodi dane na svom imanju u okolini Firence. Ustaje rano, sa prvim zracima sunca, i prvi deo dana obilazi drvoseče u šumi i obavlja druge poslove na imanju. Nakon toga provodi neko vreme na jednom kladencu čitajući omiljene pesnike Dantea ili Petrarku. Posle ručka bučno igra karte sa meštanima u lokalnoj gostionici, kako bi se, kako kaže, svetio svojoj zloj sudbini, nadajući se da će je zastideti. A onda dolazi upečatljiv opis večernjih sati. „Kad se smrkne, vraćam se kući i ulazim u svoju radnu sobu. Već na vratima skidam svakodnevno odelo, puno blata i prljavštine, te navlačim kraljevsku i dvorsku odeću. Obučen dolično, ulazim u drevne dvorove starinskih muževa, i tu se, primljen blagonaklono, hranim onim jestivima koja su jedino moja, *jer sam za njih rođen* (kurziv V. P). Tu slobodno razgovaram sa vladarima i postavljam im pitanja o razlozima koji su ih naveli na dela. A oni budući da su ljubazni, odgovaraju mi, te u roku čitava četiri časa zaboravljam na svaku brigu, ne znam za umor, ne bojim se siromaštva, ne plašim se smrti: sav se prenosim u njih. A pošto Dante kaže da nema nauke ako se ne usvoji ono što se doznalo, zabeležio sam ono što mi se u razgovoru s njima učinilo najznačajnijim, te sam sastavio spis *De principatus*“ (Makijaveli, 2004: 7-8). Ovo pismo zaslužuje nekoliko komentara.

Prvo, Makijaveli samosvesno i bez uvijanja o sebi kaže da je rođen za politiku. Istina, on tu pre misli na praktično, nego na teorijsko bavljenje politikom, i to se takođe jasno vidi iz gorkog tona kojim oplakuje svoju sudbinu.

Drugi komentar je povezan sa predhodnim, i odnosi se na njegovu spremnost da prihvati svaku vrstu posla od porodice Mediči („makar u početku gurao i kamenje“)

kako bi se vratio u javni politički život. To samo potvrđuje prvi komentar o Makijavelijevoj opsednutosti praktičnim virusom politike. No, bez obzira što je tvrdio da je naučio mnogo tokom petnaest godina praktikujući i proučavajući državnu veštinu, i što je poručivao da se u njegovu datu reč mora imati poverenje, jer, kako kaže, „o mojoj čvrstini i poštenju najbolje svedoči moje siromaštvo" – povratak u praktičnu politiku mu nije pošao za rukom. Čak je i njegov *Vladalac,* u kome on faktički veliča porodicu Medičijevih, vrlo hladno primljen. Zanimljivo je, i možda ovde vredno pomena, da je Makijaveli od Lorenca II Medičija, kome je posvetio *Vladaoca*, kao nagradu dobio dve boce toskanskog vina, što je bilo manje od onoga što je njegov otac, advokat Bernardo, platio za uvezivanje Livijeve *Istorije rimske republike*. Naime, Bernardo je po svom sedamnaestogodišnjem sinu Nikolu poslao knjigovescu tri boce crnog vina i jednu bocu sirćeta, kao naknadu za koričenje Livijeve knjige (Grubiša, 1985: 18).

Umesto priznanja i zahvale za *Vladaoca*, jedva se izvukao iz tamnice u koju je bio bačen i podvrgnut mučenju zbog jedne zavere protiv porodice Mediči. Tek je pred kraj života nešto malo umilostivio moćnike, pa mu je naručeno da piše *Istoriju Firence*, kao i da obavi nekoliko manje važnih diplomatskih misija. Ta će ga saradnja, međutim, kompromitovati, pa 1527. godine, nakon pada Medičijevih, i ponovnog uspostavljanja republike, ne prolazi na konkursu za izbor na svoje ranije mesto sekretara Druge kancelarije. Vrlo brzo nakon toga umire, ali će se sa progonima nastaviti i nakon njegove smrti. Pod uticajem jezuitskog reda, koji se u praksi dosledno držao devize da cilj opravdava sredstva (*finis sanctifacat media*), Makijavelijeva dela, papa Pavle IV stavlja 1559. godine na *Indeks zabranjenih knjiga* (*Index librorum prohibitorum*), a otada i samo pominjanje njegovog imena u crkvenim redovima postaje opasno. Ova jezuitska osuda dostiže vrhunac 1615. godine, kada je u Ingolstadtu javno spaljen njegov portret.

Treća vrsta komentara odnosi se na čudnu igru sudbine i ono što se može zaključiti o shvatanju uticaja fortune na sam Makijavelijev život. Tu vidimo neobičan paradoks. Sam Makijaveli misli da ga je sa političkim padom fortuna napustila. A da do tog pada nije došlo i da je Makijaveli nekim sticajem okolnosti sve vreme ostao na političkom položaju, pitanje je da li bi išta od svojih dela napisao, i da li bi iko danas nešto znao o drugom firentinskom sekretaru na prelazu iz petnaestog u šesnaesti vek. Dakle, sa istorijskog stanovišta posmatrano, ono što je Makijaveli lično doživljavao kao zlehudost fortune, pokazuje se na paradoksalan način u potpuno obrnutom svetlu, kao istinska naklonost fortune, koja ga je odabrala da uđe u istoriju i koja mu je omogućila da se u miru i daleko od praktične politike posveti pisanju svojih dela.

Najzad, kada je reč o životnom putu Makijavelija, koga neki nazivaju Kolumbom nove političke nauke, sticajem okolnosti, dva značajna događaja u Evropi obeležavaju početak i kraj njegovog života. Naime, rodio se 1469. godine, iste godine kada je venčanjem Ferdinanda od Aragonije i Izabele od Katalonije stvorena jaka država Španija. A umro je 1527. godine, iste godine kada je došlo do pada i pljačke Rima od strane španskog cara Karla V. Po mišljenju velikog britanskog filozofa Bertranda Rasela, godina pada Rima može se označiti kao početak kraja italijanske Renesanse (Rasel, 1962: 488).

MAKIJAVELIJEVO SHVATANJE POLITIKE I POLITIČKOG ŽIVOTA

Uobičajeno se smatra da je Makijaveli unizio politiku u odnosu na antička shvatanja o njoj, jer je odvojio moral od politike i dozvolio upotrebu svih sredstava u političkom životu ukoliko ih opravdava cilj. Na jedan ili drugi način, eksplicitno ili implicitno, mnogi tumače Makijavelijevo shvatanje politike kao igru moći i sebičnih interesa, koji se mogu analizirati pragmatičnim i pozitivističkim jezikom empirijske nauke. Nasuprot takvim shvatanjima Hana Arent piše o Makijaveliju kao jedinom post-klasičnom političkom piscu koji je uložio izvanredni napor da »obnovi politiku u njenom starom dostojanstvu« (Arendt, 1958: 35).

Makijaveli je prvi pisac za koga bi moglo da se kaže da postavlja najranije i najdublje temelje za budući nastanak političke sociologije. Kako lepo primećuje Slobodan Jovanović, Makijaveli je pre i iznad svega čovek koji ume da vidi glavnu tendenciju političkih događaja: „njegova moć opažanja nije onakva kakva bi trebala političaru, već onakva kakva bi trebala sociologu“ (Jovanović, 1935: 150).

Prvo delo koje s pravom može da se prevashodno odredi kao preteča studija iz političke sociologije je knjiga *Rasprave o prvoj dekadi Tita Livija (Discorsi sopra la prima Deca di Tito Livio).*[7] Ovo delo će, istina, biti štampano tek 1531. godine, četiri godine nakon Makijavelijeve smrti. Za to svoje delo sam Makijaveli kaže: „U njemu sam izrekao sve što znam i što sam dugotrajnim iskustvom i neprestanim čitanjem naučio o zbivanjima u svetu“ (Machiavelli, 1985: 151). A u predgovoru za prvu knjigu dodaje, da je odlučio sam krenuti putem kojim još niko nije krenuo i koji će mu možda zato prouzrokovati mnoge neugodnosti i teškoće (Machiavelli, 1985: 153). Međutim, dok je radio na toj knjizi, on će napraviti jednu pauzu[8] i kao u jednom dahu napisati, po obimu, mnogo kraće, ali po pokudama i slavi koju mu je donelo, mnogo poznatije delo *Vladalac (De principatibus,* na latinskom, a *Il Principe,* na italijanskom). To je tekst koji će dati povoda da se iz autorovog imena stvori nov pojam - „makijavelizam“, kojim se označava sve ono što je demonsko, lukavo, i bezobzirno u politici i kojim se za postizanje određenog cilja opravdavaju sva moguća sredstva. Taj rukopis je bio poznat na evropskim dvorovima i pre nego što se pojavio iz štampe (1532. godine, pet godina nakon Makijavelijeve smrti, a godinu dana nakon *Rasprava*).

Mnogo je diskusija vođeno o odnosu Makijavelijeve i klasične antičke političke teorije, kao i o odnosu njegova dva glavna dela *Vladaoca* i *Rasprave o prvoj dekadi Tita Livija*. Nije slučajno što povezujemo ova dva pitanja, jer se najčešće smatra da je glavni Makijavelijev otklon od antičke političke teorije upravo izveden u *Vladaocu*, dok u *Raspravama* Makijaveli uzdiže antičke rimske republikanske vrline.

Osnovna interpretativna dilema u svim ovim raspravama kreće se oko pitanja šta je Makijaveli uistinu uradio sa konceptom politike: da li je razgradio i razorio ili obnovio

7 Makijaveliji je započeo sa pisanjem tog dela 1513, a završio verovatno 1519. godine.

8 Smatra se da su *Rasprave* završene 1519, ali se mnogi slažu da je Machiavelli već 1513. godine napisao prvih osamnaest poglavlja i da na njih aludira u *Vladaru* (Grubiša, 1985: 151).

i afirmisao klasični republikanski pogled na politiku kao umetnost i veštinu institucionalizacije i očuvanja dobre poilitičke zajednice?

Važan ključ za razrešenje ove dileme nalazi se u odgovorima na pitanje šta je Makijaveli podrazumevao pod terminima *politika* (*politico), politički život (vivere politico), politički čovek (politicus vir),* kao i terminima *država (lo stato), zajednica građana (civitas), građanski život (vivere civile) i građanski poredak (ordine civile).* Svako ko traga za odgovorima na ta pitanja mora imati u vidu neke ključne principe i shvatanja politike, rasute u celini njegovog opusa. Rekonstrukcija Makijavelijevog shvatanja politike može se izvesti imajući u vidu njegova sledeća načela ili principe politike i političkog života.

Prvo, neosporno je da je Makijavelijeva politička misao u osnovi ***centrirana na državu.*** Uostalom, njemu se pripisuje i prva upotreba tog termina (*lo stato*) u današnjem, to jest modernom smislu te reči, kao apstraktnog pojma države. U njegovim glavnim delima reč *lo stato* označava status princa, kralja i vladara uopšte, ali i teritoriju nad kojom se vlada, to jest političku organizaciju stanovništva nad nekom teritorijom, nezavisno od posebne forme vladavine i režima. Tako on govori o turskoj državi (*lo stato del Turco*) ili francuskoj državi (*lo stato di Francia*) upotrebljavajući taj termin u današnjem, to jest modernom značenju te reči, podrazumevajući pod njim apstraktni pojam države. Ono što je on nazivao „*arte dello stato*", predstavlja estetsku ideju politike kao umetničkog dela, kojim se oblikuje jedna politička zajednica. Prema mišljenju Virolija *arte delo stato* nije kod Makijavelija isto što i umetnost vođenja grada-republike, jer termin *lo stato* nije u potpunosti ekvivalent za *civitas* i *viviere politico* (Viroli, 1993: 162-3).

Drugo, politika, po Makijaveliju, bitno zavisi od dva osnovna principa: ***vrline*** (*virtu*) ***i sreće*** (*fortuna*). Vrlina ovde znači i umešnost ili sposobnost, a sreća sudbinu, nužnost i (ne)povoljne okolnosti. *Virtu* i *fortuna* su dve izuzetno važne kategorije u Makijavelijevoj političkoj teoriji. To je kategorijalni par koji sačinjava glavnu osovinu njegove koncepcije politike. Od njih i njihove kombinacije u najvećoj meri zavisi stabilnost i uspeh države. U principu, smatra Makijaveli, tokovi događaja u politici pola zavise od sreće i sudbine, a pola od umešnosti i vrline. Dakle, on odbacuje kruti determinizam u politici. Princip vrline (*virtu*) je istovremeno i princip snage i okretnosti, princip političke slobode i političkog aktivizma.

Treće, čitavo Makijavelijevo učenje o politici okreće se oko sunca ***moći***. U krajnje redukovanom smislu moglo bi da se kaže da su, po njemu, politika i moć isto. O Makijavelijevom shvatanju moći biće posebno reči.

Četvrto, Makijaveli smatra da u politici ne postoji tako nešto kao što je perfektno i konačno rešenje. Suštinski povezano sa prethodnim je načelo shvatanja politike kao izbora manjeg od dva zla. To se može imenovati kao ***Makijavelijev neumitni zakon politike*** koji, iskazan njegovim rečima, glasi: *uvek je najmanje zlo najbolja odluka* (Machiavelli, 1985: 204). Svaka akcija u političkom polju ne samo da služi da predupredi buduće veće rizike, već sadrži i sopstvene rizike, koji otvaraju nova pitanja na različitim nivoima. Kako kaže Makijaveli, priroda stvari je takva da čovek uvek kad se trudi da izbegne jednu nezgodu nailazi na drugu. I zaključuje: „a mudrost se sastoji u tome da se umeju prepoznati velike neprijatnosti, te da se izabere između njih najmanja" (Makijaveli, 2004: 95).

Peto, Makijaveli se u politici, kao i u ratovanju, zalaže za jasno opredeljenje i odlučnu akciju vođenu ***logikom ili-ili*** (aut-aut logika). Vladari, i uopšte ljudi politike, koji se kolebaju između dve opcije i krenu srednjim putem, izabrali su, po Makijaveliju, najopasnije rešenje (Machiavelii, 1985: 192). Makijaveli smatra da su slabe one republike koje su neodlučne, koje se ne znaju oprededeliti i koje donose odluke kad ih nagna nužda (*necessita*), a ne slobodan izbor. Od kolebljivih nisu, po njemu, manje štetne ni spore i zakasnele odluke. Pozivajući se na iskustvo Senata u Rimu, on kaže da kada je bila reč o važnim poslovima nikad nisu donosili polovične mere. Takvo rasuđivanje treba da oponašaju i vladari (Machiavelli, 1985: 270). Makijaveli odbacuje Aristotelovo rešenje da vrlina leži u srednjem putu, jer smatra da u politici treba potpuno izbeći osrednjost, pošto je ona opasna. On, dakle, daje izrazitu prednost principu političke efikasnosti u odnosu na politiku kolebljivosti i trulih kompromisa, koji na kraju dovode do slabosti i neuspeha.

Šesto, politika je personifikacija ***razuma, a ne strasti***. Makijavelijevo shvatanje politike je samo u tom smislu instrumentalno što je zasnovano na ***proračunu dobitka i gubitka***. To nije larpurlartističko shvatanje koje vidi politiku radi politike, niti razumevanje politike kao amoralne delatnosti, kako je mislio Kroče. Radije bih se priklonio Gramšijevom tumačenju, po kome se Makijavelijevo shvatanje politike sastoji u ravnoteži između pesimizma intelekta i optimizma volje.

Sedma karakteristika Makijavelijeve misli je ***politički realizam***. Makijaveli uvek ima u vidu realni život političke zajednice i zato naglažava važnost ***duštvenih konflikata*** u političkom životu. U prvoj knjizi *Rasprava* on ocenjuje da je savršenstvu Rimske republike doprinela nesloga između plebsa i Senata (Machiavelli, 1985: 160). U *Istoriji Firence* govori najpre o podelama među plemstvom, zatim o sukobima između plemića i građana, i najzad o konfliktima između građana i plebsa (najsiromašnijeg dela naroda koji nema status građanina). Za srednjevekovnu istoriju Firence, kao i za druge italijanske gradove, bio je važan i sukob između *gvelfa* (koji su sledili crkvu i papu) i *gibelina* (koji su sledili vojvode, kneževe i careve). Nakon pobede gvelfa i proterivanja gibelina iz grada, u Firenci je došlo do nove podele na stranku *belih*, kojoj je pripadao i Dante i koja je na kraju izgubila i stranku *crnih* (Machiavelli, II, 1985: 43, 63, 79, 118). Posebnu pažnju u *Istoriji Firence* Makijaveli posvećuje socijalnom ustanku najamnih radnika, češljača vune. Ta pobuna poznata pod nazivom ustanak kompa (*ciompi,* od žargonskog *compare*, drugar) izbila je u Firenci još u drugoj polovini četrnaestog veka (1378. godine), dakle na samim počecima manufakturne proizvodnje. Pažnju zaslužuju stavovi koje Makijaveli stavlja u usta jednom od vođa ustanka kompa: „Jer svi su ljudi, pošto su imali jedan te isti početak, jednaki od starine, i priroda ih je napravila na isti način. Svucite nas sve do gola, viđet ćete da smo slični; zaodenite nas njihovim ruhom, a njih našim: mi ćemo bez dvojbe izgledati plemenito, a oni prosto; jer samo smo po siromaštvu i bogatstvu nejednaki" (Machiavelli, 1985: 126). Otuda ne čudi što su osnivači marksizma imali visoko mišljenje o Makijaveliju: Marks je u *Istoriji Firence* prepoznao jednu od najranijih analiza klasnih interesa i klasne borbe, a Engels je o Makijaveliju govorio kao o titanu Renesanse.

Osmo, Makijavelijevo shvatanje politike računa sa ***političkim akterima novoga poretka***: velikim političkim čovekom (*politicus vir*) koji zna umetnost politike i masama koje, kako kaže Gramši, simbolizuju hegemoniju kolektivne volje. Zbog toga je za Gramšija,

Makijaveli revolucionarni inovator, prvi glasnik novoga poretka. Na sličan način će i Hana Arendt nazvati Makijavelija predhodnikom novovekovnih revolucija, mada ovaj nikad nije upotrebio taj pojam. Kada je reč o ulozi pojedinaca u istoriji, po Makijaveliju najvredniji slave i hvale su oni koji su bili vođe i osnivači religija. Na drugo mesto stavlja one koji su utemeljili ili republike ili kraljevine. Iza njih su vojskovođe. Slede ih ljudi od pera. A zatim dolaze mnogobrojni kojima hvala pripada prema njihovoj umešnosti ili zanimanju (Machiavelli, 1985: 171). Vrlo je instruktivno njegovo upozorenje iz *Vladaoca* da su svi naoružani proroci pobedili, a nenaoružani propali (Makijaveli, 2004: 30).

Deveto, ***građanski život*** (*vivere civile*) i ***građanski poredak*** (*ordine civile*) predstavljaju važne elemente u Makijavelijevom shvatanju politike i države. U *Raspravama* su sadržane i prve ideje o odnosu društva i politike kao dve relativno odvojene zone, i o vrlinama civilnog života u društvenim oazama autonomnim od državne moći. U jednoj od takvih oaza, u vrtovima vile Orićelari, i sam je našao intelektualno utočište dok je bio u političkoj nemilosti. Ma kako izgledalo marginalno i rasuto po njegovim delima, Makijavelijevo interesovanje za realni građanski poredak (*ordine civile*) je predstavljalo osnovnu kontrapoziciju aristokratskim i feudalnim pogledima na društveni i politički život (Rubinstein, 1993: 3). Izražavajući interese narastajućeg trgovačkog građanstva, on već tada uočava tri važne vrednosti civilnog, građanskog društva i srećnog života u zajednici: mir i sigurnost građana; uživanje u sopstvenoj imovini i bogatstvu; i pravo svakoga da ima i brani svoje mišljenje (Machiavelli, 1985: 173). U tom smislu Makijaveli reprezentuje najraniju, evro-mediteransku liniju uspostavljanja razlike između države i civilnog društva. Treba priznati da je realni društveni i teorijski uticaj evro-mediteranske tradicije u nastanku civilnoga društva bio kratkotrajan. I po opsegu taj uticaj je bio mali, pogotovu kada se uporedi sa druga dva toka u nastanku civilnoga društva: kontinentalno-evropskim i anglo-američkim.[9]

Deseto, shvatanje politike kod Makijavelija je ***republikansko***, a na najdubljem nivou ***demokratsko***. U Makijavelijevom diskursu pojam politike (*politico*) je u tesnoj vezi sa pojmom politički život (*vivere politico*). Pojam politike (*politico*) Makijaveli koristi da bi označio vlast ograničenu zakonom, suprotstavljajući je tiranskoj vlasti (Viroli, 1993: 152). Vladavinu zakona preporučuje i kneževskoj vlasti i vladavini naroda. U građanskom životu (*vivere civile*), a još više u republici nema izuzetaka od vladavine zakona, a privilegije se ne mogu tolerisati (Viroli, 1993: 153). Makijaveli kaže kako su bogati i moćni zbog toga uvek nezadovoljni i nastoje da sebe postave iznad zakona.

Za Makijavelija, kao i njegove republikanske uzore, politika se ne bavi samo formalnom strukturom konstitucionalnoga poretka. Primarni cilj politike je da oblikuje političku strast građana i obuči ih za praktičan život u zajednici. Makijaveli više puta ponavlja da grad koji želi da živi politički, zahteva dobre, vrle i nekorumpirane građane. U tom smislu izraz politički život (*vivere politico*) bavi se realnim životom grada, ali označava i *etos* grada koji je renesansni pandan antičkom *prudentia civilis*. Ali za razliku od antičkog *prudentia civilis,* koji je podrazumevao da građani posvete svoju najveću brigu očuvanju

9 Šire o tome u V. Pavlović, *"Civilno društvo i demokratija"*, FPN, Čigoja, Beograd, 2004.

mira i sloge, Makijaveli naglašava da građani moraju da nauče da očuvaju *vivere politico* baveći se društvenim konfliktima zajednice (Viroli, 1993: 157-8). Možda je zanimljivo, mada ne čudi, što u *Vladaocu* Makijaveli ni jednom nije upotrebio reč *politico*. Kao što vlast vladara, nasledna ili novoosvojena, ne može biti izjednačena sa *civitas*, tako ni umetnost očuvanja vlasti princa ne koincidira sa umetnošću institucionalizacije i očuvanja *vivere politico* (Viroli,1993: 161).

Makijavelijev savet za očuvanje i unapređenje političkog života republike je nedvosmislen: najviši javni položaji (magistrati) moraju biti otvoreni i dostupni najboljim građanima. On tu sledi primer Rimske republike u kojoj je građanska vrlina bila nagrađivana i u kojoj siromaštvo građana nije bilo nepremostiva prepreka za pristup vlasti i dobijanje visokih političkih položaja (Machiavelli, 1985: 328). A suštinu Makijavelijevog shvatanja politike čini mi se da je najpreciznije odredio Slobodan Jovanović, kao veštinu zadovoljavanja državnih interesa nasuprot svim drugim interesima (Jovanović, 1935: 188).

O REPUBLICI I SLOBODI

Da je Makijaveli, pre i iznad svega, bio »pero republike«, kako kaže Slobodan Jovanović, smatra veliki broj tumača njegovog dela. Jedan od prvih koji je još sredinom sedamnaestog veka ukazao na doprinos Makijavelija razvoju republikanske teorije bio je Džejms Harington (James Harrington). Harington je bio vatreni obožavalac Makijavelija zbog njegovog ponovnog otkrića republikanskog ideala, kao protivteže politici tiranije (Viroli, 1993: 144; Sabine, Thorson, 1989: 460). Među sadašnjnim najistaknutijim tumačima Makijavelija ovu poziciju dele Kventin Skiner (Quentin Skinner), Mauricio Viroli (Maurizio Viroli) i Džon Pokok (John Pocock). Sva trojica pokazuju kako se republikanski jezik Makijavelija izgradio oko koncepta *virtu (vrline)* i *vivere civile (građanskog života)* (Fasano Guarini, 1993: 18; Skinner, 1993: 139; Skinner, 1992: 72; Viroli, 1993: 153). Na politiku je Makijaveli prvenstveno gledao kao na umetnost vođenja grada-republike.

Skiner smatra da je Makijaveli uspeo da uklopi svoje osnovne političke ideje u tradicionalni okvir ranog italijanskog republikanizma povezujući koncepte slobode (*liberta*), zajedničkog dobra (*bene comune*) i veličine (*grandezza*) grada-republike. (Skinner, 1993: 137). Po Makijaveliju najviši je cilj republike građanska slava i veličina u istorijskom smislu (*grandezza*).

Makijaveli je, takođe, ukazao na vezu između veličine (*grandezza)* i slobode (*liberta)*. Evo šireg izvoda iz »Rasprava..« koji to najbolje potvrđuje: Iskustvo pokazuje da su gradovi povećavali posede i bogatstvo samo dok su bili slobodni. I zaista je divota, piše Makijaveli, pomisliti koliku je veličinu dostigla Atina u stotinu godina pošto se oslobodila Pizistratove tiranije. Još je više divljenja dostojno do kolike se veličine uzdigao Rim pošto se oslobodio svojih kraljeva. Uzrok je lako shvatiti, jer veličina gradova ne dolazi od pojedinačnog nego od opšteg dobra. A nema sumnje da su *opšte dobro poštovale samo republike*, jer sve što tome doprinosi u njima se ostvaruje, pa makar bilo i na štetu ovog ili onog pojedinca. Makijaveli tu dodaje da je toliko drugih kojima opšte dobro koristi, da je moguće nastaviti s takvim poretkom i protiv raspoloženja pogođene manjine (Machiavelli, 1985: 235).

O tome koliko je Makijaveli uzdizao vrednost slobode neka potvrdi naredni izvod: Gradovi i pokrajine što posvuda žive u slobodi doživljuju golem napredak. U njima imade više stanovništva, jer su brakovi slobodniji i ljudi ih više žele, jer svako rado daje na svet decu koju smatra da može ishraniti, znajući ne samo da se rađaju slobodni a ne robovi, nego i to da pomoću svoje vrline mogu postati značajnim građanima, videći kako se uvišestručuje bogatstvo, i na području kulture i na području umetnosti. Svako, naime, rado poboljšava život i nastoji steći imovinu znajući da će, kad je stekne, moći u njoj uživati (Makijavelli, 1985: 237).

Vezu između slobode i veličine Makijaveli iskazuje i na negativan način: »Čim nad slobodnim životom zavlada tiranija, najmanje je zlo koje zadesi grad što više ne napreduje i ne povećava moć i bogatstvo, nego se većinom, pače uvek, događa da nazaduje« (Machiavelli, 1985: 236).

Makijavelijevu posvećenost slobodi potvrđuju i sledeći njegovi stavovi: »Nije, dakle, čudo što su stari narodi s toliko mržnje progonili tirane, a voljeli slobodan život i što je sama riječ sloboda među njima stekla toliko poštovanje... Nije čudno ni to da se narodi žestoko osvećuju onima koji su mu oteli slobodu« (Machiavelli, 1985: 236).

Na sličan način Makijaveli govori o vrednosti slobode u *Istoriji Firence*. U usta jednog od delegata Sinjorije koji su došli kapetanu Gualtieriju (vojvodi od Atine, koga je na zahtev Fiorentinaca poslao napuljski kralj, i koji će prigrabiti svu vlast u gradu), Makijaveli stavlja, između ostalog, i sledeće reči: »Vi želite podvrgnuti u ropstvo grad koji oduvijek življaše slobodno; jer i gospodstvo što ga nekoć dopustismo napuljskim kraljevima bijaše savezništvo, a ne ropstvo. Jeste li posmislili koliko je važno i junačno, u jednom ovakvom gradu, *ime slobode* (kurziv V. P), koje nikakva sila ne ukroćuje, nikakvo vrijeme ne troši i nikakva zasluga ne nadoknađuje«. I još: »Kojim to svojim đelima vi želite nadoknaditi slast slobodna življenja, ili nagnati ljude da se liše želje za sadašnjim stanjem? Ni da svojoj vlasti dodate cijelu Toskanu, ni da se svaki dan u ovaj grad vratite kao pobjednik nad našim neprijateljima (....) i kad bi vam navike bile svete, postupci blagi, presude pravedne, ne bi bilo dovoljno da vas vole; i ako biste to pomislili, prevarili biste se, jer *onome tko se sviknu živjeti odriješen, težak je svaki lanac i svaka spona ga steže* (kurziv V. P) (Machiavelli, 1985b: 104).

Makijavelijeva teza o opštem dobru (*bene comune, common good*) iskazuje se, prema Skineru, takođe u dve forme: negativnoj i pozitivnoj. Negativni oblik ove teze Makijaveli iskazuje stavom da se opšte dobro krajnje retko može postići pod vladavinom monarha ili princa. Pozitivna forma Makijavelijeve teze je, da jedini način da se opšte dobro promoviše, sastoji se u očuvanju republičkog oblika vladavine (Skiner, 1993: 139). To je stanje u kome se ljudi takmiče oko privatne i javne koristi, "pa se i jedno i drugo divno povećava".

Postoje, po Makijavelijevom mišljenju, dva suprotstavljena pogleda u svakoj republici, onaj koji imaju oni koji vladaju, i onaj koji imaju obični građani. Svi zakoni koji uvećavaju slobodu rođeni su u nejedinstvu ova dva suprotstavljena gledišta (Machiavelli, 1985: 161).

Kada govori o vrlini vladanja, Makijaveli neosporno misli na republikansku vrlinu kao okvir političkog života. Dobro republikama dolazi, po njemu, ili od vrlina pojedinaca ili od vrlina građana. Da bi ustanove republike bile žive potrebna je vrlina građana „koji će se hrabro boriti da one đeluju, nasuprot moći onih koji ih se ne drže" (Machiavelli,

1985: 289). Instruktivno je Štrausovo tumačenje po kome Makijaveli razlikuje republikansku vrlinu od moralne vrline. „Makijaveli razlikuje vrlinu od dobra i zato da bi republikansku vrlinu razlikovao od moralne. Dobrota nije uvek saglasna sa javnim dobrom, dok je vrlina uvek nužni uslov za njega" (Štraus, 1983: 76). Tu Štraus podseća na poznate Makijavelijeve stavove da je najbolje sredstvo jačanja republike bogata država i siromašan narod, a da su jednostavnost i strogost najjasniji znaci republikanske vrline. Ukazujući da je po Makijaveliju republikanska vrlina „stvarna istina" moralne vrline, Štraus još kaže: Republikanska vrlina predstavalja odanost javnom dobru i sadrži sve sklonosti koje doprinose javnom dobru (uključujući i suprotne sklonosti kao što su plemenitost i surovost, ukoliko doprinose dobru republike) (Štraus, 1983: 82).

U pogledu klasifikacije oblika vladavine Makijaveli, preko Polibija, sledi Aristotela. Aristotelovoj podeli na monarhiju, aristokratiju i politeju, kod Makijavelija odgovara klasifikacija na principat, optimat i narodnu ili pučku vladavinu. Kaže da mudriji (tu misli pre svega na Aristotela) smatraju da postoji šest vrsta vladanja – od kojih su tri navedene dobre i njima tri odgovarajuće loše vladavine. Tako principat (ili monarhija, bazileja) lako postaje tiranija; optimat (ili aristokratija) lako prelazi u oligarhiju ili vladavinu bogatih; a politeja lako sklizne u loš oblik demokratije, razuzdanu vladavinu (ohlokratiju ili vladavinu ološa). Makijavelijeva izvorna klasifikacija oblika vladavine i njihovih iskvarenih varijanti glasi: *Principato – Tiranide; Ottimato – Stato di Pochi; i Governo popolare – Governo Lisenzioso* (Grubiša, 1985: 157). Mada se u pogledu promena ovih oblika vladavine koleba između Polibijevog shvatanja o cikličnom, kružnom kretanju istorije i Aristotelovog izvornog shvatanja o mešovitom tipu vladavine kao najboljem – on ipak smatra da promena pojedinih oblika vladavine zavisi od dva osnovna principa: vrline (*virtu*) i sreće (*fortuna*) .

Makijaveli se očigledno odlučuje za mešoviti ili kombinovani oblik vladavine: „Smatram, prema tome, da su svi navedeni oblici vladavine pogubni, jer su one tri dobre vrste kratkotrajne, a tri slabe su nevaljale. Budući da oni što pametno donose zakone znadu za tu manu, izbjegavaju svaki od tih načina sam po sebi, pa izaberu jedan koji je sadržavao sve ostale, smatrajući ga čvršćim i postojanijim, jer se u istom gradu isprepliću principat, optimat i pučka vlast" (Machiavelli, 1985: 159). Po Makijavelijevom mišljenju Rimska republika se učvrstila tek kada je pored konzula i Senata (to jest principata i optimata) uvela i treće svojstvo koje reprezentuje elemente narodne vladavine - narodne tribune. Tako je republika postala savršenom (Machiavelli, 1985: 160). Dakle, u savršenoj republici postoji raznovrsnost oblika vlasti. To samo u naznaci podseća na nešto što će se mnogo kasnije nazvati podela i ravnoteža vlasti. Očigledno ovde nije reč o razlikovanju zakonodavne, sudske i izvršne vlasti, već o odnosima vlasti između inokosnih nosilaca političkog autoriteta (konzula), kolektivnog predstavnika bogatih i uglednih (senata) i predstavnika običnih građana (narodni tribuni).

Zanimljiva je i njegova argumentacija protiv naslednih oblika vlasti. Makijaveli kaže da su u početku društvenog i političkog organizovanja malobrojni stanovnici za svoje vođe birali najsnažnije i najsrčanije. Sa spoznajom pravde i uvođenjem kazni počeli su da razlikuju dobro i loše, pa u biranju vladara nisu išli za snažnijim, već za onim ko je pametniji i pravedniji. Prestanak izbornosti vladara i početak nasleđivanja vladarskih funkcija dovodi do odrođavanja i uzurpacije (Machiavelli, 1985: 158).

Makijavelijeva koncepcija republikanizma je dinamična i računa sa ključnim društvenim konfliktima kao osnovnim pokretačima uređenja života i razvoja zajednice. To je nalaz koji u potpunosti potvrđuje savremena politička sociologija. U svakoj republici, kaže Makijaveli, vladaju dva različita raspoloženja, jedno u narodu drugo u velikaša. Predhodno pomenutoj savršenosti rimske republike pridonela je nesloga između plebstva i Senata, jer su iz tih sukoba nastajali zakoni u korist slobode. „A da je rimska država bila mirnija, nepovoljna bi posljedica bila u tome što bi bila još slabija, jer bi joj se prekinuo put prema veličini do koje je dospela. Da je uklonio razloge pobunama, Rim bi uklonio i razloge svojem jačanju" (Machiavelli, 1985: 164-5). Značaj konflikata i javnog iskazivanja nezadovoljstva za zdrav život republike Makijaveli formuliše na još direktniji način. On kaže da građani treba da imaju pravo i mogućnost da iskažu svoje nezadovoljstvo i da podignu optužbu protiv svakoga ko se ogreši o slobodu u republici. Ako im nije dozvoljeno da iskažu nezadovoljstvo i srdžbu kroz institucije države, oni će ih iskazati nedozvoljenim sredstvima i na nedopustiv način, što upropašćuje republiku. „I ništa toliko ne osigurava i ne učvršćuje republiku nego zakoni koji omogućavaju da takva raspoloženja nađu oduška" (Machiavelli, 1985: 166).

Makijaveli je svestan važnosti zakona za zdrav život države i političke zajednice i smatra da nema gore stvari za republiku nego kad se donese zakon pa se ne poštuje, pogotovu kad ga ne poštuje onaj koji ga je doneo.

Potvrdu za Makijavelijevo uvažavanje opšteg dobra nalazimo i u njegovoj kritici korupcije. Osnovni uzroci koji dovode do korupcije su po njemu moralna degradacija, loše vaspitanje i loša vera. Korumpirani građanin je, po njemu, onaj koji svoje lične ambicije ili prednosti svoje stranke stavlja iznad opšteg dobra. Podstaknut svojim gorkim iskustvom političkog pada, Makijaveli savetuje da republika treba da polaže više poverenja u građanina koji je s višeg položaja sišao da služi na manjem, nego u onoga koji se s manjeg popeo na vlast u višem (Machiavelli, 1985: 202). Ako građani deluju samo u korist svojih privatnih i partijskih interesa to će uvek dovesti do političke korupcije i razaranja slobodnog načina života. Makijaveli je tu oštar kritičar tadašnje italijanske stvarnosti i sopstvenog društva, za koje smatra da ima mnoge simptome dekadencije i korumpiranosti. Upoređujući antičko doba sa sopstvenim, on na jednom mestu kaže: "da vrlina koja je onda prevladavala i porok koji sada prevladava nisu jači od sunca, moj bi govor bio suzdržaniji" (Machiavelli, 1985: 232). Možda tu, u toj razočaranosti sopstvenim vremenom i porocima koji su u njemu vladali, leže neka objašnjenja Makijavelijevog nepovoljnog mišljenja o ljudskoj prirodi, kao i neosporne protivurečnosti između oduševljenog branioca rimske republikanske tradicije, na jednoj, i advokata neke vrste prosvećenog despotizma, koji treba da ujedini Italiju i da izleči njeno bolesno društvo, na drugoj strani.

Mudro utemeljena republika zahteva, kaže Makijaveli, uspostavljanje čuvara slobode. Neke su republike (poput Sparte) ulogu čuvara slobode poveravale aristokratiji, a druge (poput Atine, Rima i Firence) tu su ulogu poveravale građanima, puku. Demokratski karakter republikanizma kod Makijavelija dolazi do izražaja u jasno iskazanom uverenju da je narod (puk) najbolji čuvar slobode. Želje su slobodnih ljudi retko kada opasne za slobodu, jer im je povod ili potlačenost ili bojazan da ne budu potlačeni. Kad građani čuvaju slobodu s razlogom se za nju više brinu (Machiavelli, 1985: 161, 162).

Saglasno ovome je i njegovo mišljenje da su republike dugovečnije od vladavine pojedinaca. Makijaveli kaže da je republika dugovečnija i da joj je fortuna duže sklona nego vladavini pojedinaca, jer se ona može bolje prilagoditi vremenima nego vladar, zbog različitosti građana koji u njoj žive (Machiavelli, 1985: 308).

Suština Makijavelijevog republikanizma može se sumirati u sledeća dva povezana stava: prvo, grad ili bilo koja politička zajednica, ne može postići veličinu ukoliko nema slobodan način života; i drugo, slobodan način života ne može opstati ukoliko nema republikanskog uređenja.

MAKIJAVELIJEVO SHVATANJE MOĆI

Opšteprihvaćen stav je da se čitavo Makijavelijevo učenje o politici može svesti na učenje o moći. Između politike i moći, po njemu, postoji znak jednakosti.

Uspostavljajući znak jednakosti između politike i moći, odnosno polazeći od shvatanja da je politika veština ili umetnost dolaska na vlast, očuvanja vlasti i uvećanja moći, Makijaveli daje čitav niz saveta vladaru kako se to može postići. Te savete možemo grupisati u nekoliko tema, koje u osnovi konstituišu Makijavelijevu teoriju moći.

Po mom uvidu i tumačenju, Makijavelijeva teorija moći sadrži sledećih deset osnovnih elemenata, dimenzija ili svojstava i karakteristika moći.

Prvu karakteristiku možemo nazvati ***principom dvojnih izvora moći***: jedna polovina njenih snaga izvire iz fortune, a druga polovina iz vrline vladaoca. Fortuna kod Makijavelija, kao što smo videli, označava sudbinu, ali i sreću; a vrlina (*virtu*) je oznaka za umešnost i sposobnost vladaoca. Dakle, prvi i najopštiji elemenat Makijavelijeve teorije moći odnosi se na ulogu sudbine, odnosno sreće, na jednoj, i veštine, odnosno umešnosti vladara, na drugoj strani. Makijaveli uopšte, pa i u pitanjima moći, odbacuje kruti determinizam sudbine, jer bi to, kaže, značilo »da stvarima u svetu upravljaju sudbina i Bog, da ljudi svojom mudrošću ne mogu da utiču na njih, i da tu nema leka« (Makijaveli, 2004: 101). Po njegovoj proceni sudbina može da odlučuje u polovini naših dela, a ostalo zavisi od čovekovih sposobnosti. Moć sudbine je veća tamo gde čovek nema hrabrosti da joj se suprotstavi. Za oznaku sudbine Makijaveli upotrebljava termin *fortuna*, koja ima dva značenja – pored sudbine ili kobi, znači i sreću ili slučaj.[10] Poznato je Makijavelijevo upoređenje fortune sa ženom, »*la fortuna e la donna*«, ali i uputstvo koje govori kakav je u to vreme bio opšti stav prema ženama. »Sudbina je žena, te ko hoće njome da zavlada treba da je tuče i kroti«. I dodaje: »I vidi se da je pre savladaju naprasiti nego oni koji postupaju hladno. I stoga je uvek, kao žena, prijateljica mladića, zato što su nesmotreniji, besniji, pa joj i odvažnije zapovedaju« (Makijaveli, 2004: 104). Ma koliko skandalozno zvučao ovaj citat u naše vreme, on na grub način i neprikladnom metaforom reprezentuje ideju Renesanse o ljudskim potencijalima u oblasti politike. Zbog svega toga je Makijavelijevo mišljenje i savet da se na vlasti duže održao onaj ko se manje oslanjao na sreću, a više na

10 U engleskom jeziku imenica fortune ima još dva značenja: bogatstvo i budućnost, a kao glagol znači dogoditi se, slučiti se.

veštinu. Sudbina vladarima i moćnicima dodeljuje samo srećne prilike, a od umešnosti ovih zavisi kako će to iskoristiti (Makijaveli, 2004: 28).

Drugo svojstvo moći, po njegovoj koncepciji, može se odrediti kao ***princip etičke indiferentnosti***. Moć je ravnodušna u odnosu na moral. Postizanje, održavanje i uvećanje moći je dovoljno opravdanje za upotrebu svih sredstava. Uspeh moći je ona legitimacija koja pokriva primenu i najokrutnijih dela. Moglo bi da se kaže da je druga bitna odlika Makijavelijeve koncepcije izjednačavanje vrline i moći u čuvenoj formulaciji da cilj opravdava sredstva. Da bi se ovo izjednačavanje bolje razumelo neophodna je i jedna etimološka napomena. Za oznaku vrline Makijaveli koristi izraz *virtu*, koji ima latinski koren u reči *virtus* sa značenjem čestitosti i vrline, ali i dodatnim značenjem muževnosti i srčanosti, odnosno sposobnosti. Razlog moći je taj koji određuje šta se može koristiti u borbi za njeno ostvarenje ili opstanak na vlasti. Makijaveli je prvi i najveći pragmatista u politici; sve što je efikasno i uspešno, dozvoljeno je. Opravdanje neke mere, postupka ili osobine vladaoca nije podložno apriornom moralnom vrednovanju, već samo naknadnom, aposteriornom procenjivanju sa stanovišta da li je bilo uspešno ili ne. Takvo procenjivanje je indiferentno u odnosu na moralne vrednosti. Između moći i etike uspostavlja se neobičan odnos: sve što ide u prilog moći vladaoca je etički dozvoljeno.

Treća karakteristika moći može se označiti ***principom prednosti odbojne (averzivne) nad privlačnom (insentivnom) stranom moći.*** Ovaj elemenat u Makijavelijevoj teoriji moći povezan je sa njegovim shvatanjem glavnih odlika ljudske prirode, o čemu će kasnije biti nešto više reči. Tu je ključno pitanje da li moć vladaoca treba da bude zasnovana na ljubavi ili strahu podanika? Makijaveli u principu nema previsoko mišljenje o ljudima. Smatra da je ljudska priroda nepostojana i da ih je lako u nešto ubediti, ali teško ih je održati u tome. Zato kaže da moć vladara ne može da zavisi samo od volje ljudi i sudbine, jer su to dve veoma prevrtljive i nestabilne stvari. Mada na jednom mestu ističe da su težnje naroda časnije od težnji velikaša (Makijaveli, 2004: 45), na drugom upozorava vladaoca da u nesrećnim vremenima kada su državi potrebni građani malo ih je na usluzi (Makijaveli, 2004: 47). Takođe kaže, da zbog novih dobročinstava, ljudi ne zaboravljaju stare uvrede; kao i da ljudi vređaju iz straha ili mržnje. I pored toga, Makijavelijev odgovor vladaocu na ključno pitanje, da li je bolje da ga ljudi vole ili da ga se boje, vrlo je jasan i precizan. Vešt vladalac će učiniti da ga se ljudi istovremeno i boje i da ga vole. Ali, kako to najčešće nije moguće, on nudi sledeće rešenje kao savet vladaocu. »Odgovor je: poželjno bi bilo i jedno i drugo; ali pošto je teško složiti ovo dvoje, mnogo je sigurnije, kada čovek već mora biti bez jednog, da te se boje nego da te vole« (Makijaveli, 2004: 70, 71). Razlog za takav odgovor nalazi u ljudskoj prirodi. »Jer o ljudima uopšte, može se reći ovo: nezahvalni su, nepostojani, pritvorni, beže od opasnosti, lakomi su na dobit: i dok im činiš dobro, sasvim su tvoji, nude ti svoju krv, imanje, život, decu, kao što sam ranije rekao kad nema potrebe; ali, zadesili te nevolja, okreću glavu od tebe« (Makijaveli, 2004: 71). Dakle, po Makijaveliju, moć vladaoca je sigurnija ako se zasniva na strahu, nego na ljubavi podanika (ako već ne može na oboje, što bi bilo najoptimalnija kombinacija). Današnja politička formula koja se popularno naziva »taktikom štapa i šargarepe« jednim delom izražava ovu Makijavelijevu dimenziju moći. Iz svega ovoga može se zaključiti da je, po Makijavelijevom mišljenju, mnogo prirodnija i stabilnija veza između moći i straha, nego između moći i ljubavi.

Četvrta dimenzija Makijavelijevog shvatanja moći sadržana je u ***postulatu o izboru najmanjeg zla***. Moć vladaocu služi da manjim neprijatnostima predupredi veće. Makijavelijevo shvatanje moći uvek ima u središtu pažnje dve važne i međusobno vezane ideje vodilje: prva, da je politička moć sama sebi cilj; a druga, da njeno osvajanje, uvećanje i održavanje mora da bude efikasno. Priroda je stvari kod moći takva, kaže Makijaveli, da čovek, odnosno vladalac, kako god se trudio da izbegne jednu nevolju, nailazi na drugu. Imajući to u vidu on formuliše svoj postulat moći kao izbora najmanjeg zla na sledeći način: »Mudrost se sastoji u tome da se umeju prepoznati velike neprijatnosti, te da se izabere između njih najmanja« (Makijaveli, 2004: 95). Makijaveli odobrava upotrebu okrutnih sredstava i dela, ali razlikuje situacije u kojima su ona upotrebljena dobro ili loše. »Dobro upotrebljena mogu se nazvati ona (ako se zlo sme nazvati dobrim) koja se čine odjednom, iz potrebe da se vladalac osigura, a potom se ne nastavljaju nego se preobraćaju, u stvari što je moguće korisnije za podanike. Loše upotrebljene su one svireposti koje, mada u početku malobrojne, vremenom pre rastu nego što nestaju« (Makijaveli, 2004: 43). Valadaoci koji upotrebljavaju okrutna dela i svireposti na ovaj drugi način, nemaju po njegovom mišljenju, velike izglede da se dugo održe na vlasti.

Peti elemenat u Makijavelijevoj koncepciji moći može se nazvati ***formulom o tri stuba moći***. Ta tri stuba, na kojima počiva i na koje se oslanja moć, su dobri zakoni, vojska i veliki poduhvati. Po njegovom mišljenju »glavni temelji svih vladavina, kako novih, tako starih ili mešovitih, jesu dobri zakoni i vojska« (Makijaveli, 2004: 53). Na par drugih mesta ovome će dodati i značajna dela i velike poduhvate, koji služe kao dobri primeri. U pogledu donošenja dobrih i uvođenja novih zakona Makijaveli ukazuje koliko je to osetljiv i rizičan posao. Njegov opšti savet je da razuman čovek treba da ide stazama koje su probili veliki ljudi i da podražava one koji su bili bolji (Makijaveli, 2004: 27).

Što se tiče značaja vojske kao stuba moći, potrebno je podsetiti na Makijavelijev stav da »ne može biti dobrih zakona gde nema dobre vojske, a gde su dobre vojske treba da ima i dobrih zakona« (Makijaveli, 2004: 53). Dakle, kao da u pogledu važnosti i značaja za moć države Makijaveli stavlja stub vojske ispred stuba zakona. Za potvrdu toga dovoljno jasno govori njegovo upozorenje da su svi naoružani proroci pobedili, a nenaoružani propali (Makijaveli, 2004: 30). Za razliku od tada raširene prakse u Evropi, Makijaveli savetuje da će se mudar vladalac služiti svojom, a ne najamničkom vojskom (Makijaveli, 2004: 59). Smatra da je najamnička vojska nepouzdana i teško ju je kontrolisati. U načelu savetuje vladara da pre zadovolji narod nego vojnike.

I najzad, što se dobrih primera i velikih dela tiče, kaže: »Ništa ne podiže toliko ugled vladaoca koliko veliki poduhvat i junačka dela« (Makijaveli, 2004: 92).

Šestu dimenziju možemo označiti kao dvostruko ***Janusovo lice moći: zakon i sila***. Moć se, naime, po Makijaveliju, jednom stranom zasniva na zakonu, a drugom na sili. Sila pak ima dva obličja: lukavstvo lisice i odvažnost lava. Kao što se, dakle, vidi, Makijaveli u razmatranju dva različita lica moći nudi dvostepeni bifokalni model. Na prvom, opštijem nivou, Makijaveli pokazuje da u državi postoje dva načina borbe i moći: zakonom i silom. Istina, priznaje da je prvi više svojstven čoveku, a drugi životinjama, ali pošto prvi često nije dovoljan, mora se pribeći drugom. Zato tvrdi da svaki vladalac treba da ume da se

ponaša i kao čovek i kao životinja (Makijaveli, 2004: 73).[11] Vladalac, dakle, treba da bude i jedno i drugo; zato što jedno bez drugog nije trajno. Na sledećem nivou, na kome se vladalac ugleda na životinje, Makijaveli pravi poznatu razliku na ponašanje u stilu lava i u stilu lisice. »Treba biti lisica, pa poznavati zamke, i lav, pa zaplašiti vukove« (Makijaveli, 2004: 74). Svojstva koja, po ugledu na lava, treba da krase vladaoca su hrabrost, srčanost, nepopustljivost, agresivnost, odlučnost. Osobine koje treba da ima, po ugledu na lisicu, su lukavost, promišljenost, opreznost, brzina, prevrtljivost. U vezi sa ovim poslednjim svojstvom njegov savet je vrlo izričit: »Mudar vladalac ne treba da se osvrće na datu reč kada je to protiv njega i kada su nestali uzroci koji su ga naveli da ga da« (Makijaveli, 2004: 74). Današnji političari se uglavnom drže prvog dela ovog saveta, to jest lako zaborave ili pogaze datu reč, računajući između ostalog, i na kratko političko pamćenje masa. Makijaveli, dalje, savetuje vladaoca da drugima poveri sprovođenje neprijatnih i okrutnih stvari, kako bi na njih prebacio mržnju naroda.

Sedmi ključni momenat u Makijavelijevom shvatanju moći je ***razlika između stvarne i virtuelne moći***. Ova osobina može se iskazati i kao simultano realno i prividno dejstvo moći. Makijaveli smatra da moć deluje istovremeno i kao realna i kao virtuelna snaga. Uspostavljanjem ove distinkcije on je neobično blizak idejama i fenomenima našeg doba. Makijaveli, naime, smatra da je za moć i odgovarajuće osobine vladara bitniji izgled, pojava i utisak nego realno stanje stvari. Kad nabraja osobine koje vladaocu mogu doneti pohvale ili pokude (darežljivost ili grabljivost; svirepost ili blagost; verolomnost ili pouzdanost; blagost ili surovost; čovečnost ili oholost, čednost ili pohotnost; srčanost ili malodušnost; upornost ili popustljivost; ozbiljnost ili lakomislenost; pobožnost ili nevernost) on zna da bi bilo lepo da vladalac ima samo one koje se smatraju dobrim (Makijaveli: 2004: 66). Ali kako nije moguće da jedan čovek ima sve te, i samo pozitivne, prvonavedene osobine, Makijaveli kaže: »Jednom vladaocu, dakle, nije potrebno da ima sve ranije navedene osobine, ali je *potrebno da se pravi da ih ima*« (kurziv V. P). I dodaje: »Usudiću se da kažem i ovo: kada vladalac ima ove osobine i služi se njima, štetne su, a kada se pravi da ih ima, korisne su« (Makijaveli, 2004: 74). Time Makijaveli ukazuje na dve važne osobine ili svojstva moći. Jedno svojstvo je, da je moć relaciona kategorija, društveni odnos. To je prema javnosti otvorena odlika moći. Drugo svojstvo ukazuje takođe na jednu značajnu, ali često prikrivenu, dimenziju moći. Naime, veličina ili opseg i uticaj ili dejstvo moći ne zavise samo od realnih kapaciteta osobe koja ih nosi i emituje, nego i od percepcije i utiska svih onih koji to emitovanje moći primaju. Zbog toga je moć, od svojih prvih magijskih oblika, preko raznih političkih rituala, svetkovina i parada, pa do medijskih prezentacija naših dana, nastojala da mnogim spoljnim i virtuelnim obeležjima ostavi što snažniji utisak kod onih kojima je namenjena i nad kojima se primenjuje. U takvim situacijama ponekad se srećemo sa paradoksom: moć se otkriva u svom virtuelnom obliku, da bi što bolje prikrila svoje realno lice.

11 Ovde se Makijaveli poziva na stare pisce i primer Ahila, koga su poverili na vaspitanje kentauru Hironu, koji je bio pola čovek a pola životinja.

Osmo svojstvo moći je njena temporalnost, odnosno ***vezanost za vreme i pogodan momenat*** ili kako bi se to danas reklo tajming (timing). Pogodan momenat i vođenje računa o duhu vremena su važne dimenzije moći vladaoca. Upoređujući državne nevolje sa bolešću, Makijaveli upozorava na sledeću sličnost. Kao i kod bolesti koje se u početku lako leče, a teško ustanovljavaju, tako je i sa državnim nevoljama i pitanjima moći: kada se saznaju na vreme brzo se i lakše leče; kada se dopusti da uzmu maha, nema im više leka (Makijaveli, 2004: 18). Makijaveli kritikuje mudre ljude svoga doba koji savetuju da se treba uzdati u vreme. Za razliku, recimo, od Perikla koji je imao običaj da kaže nestrpljivim grčkim vojskovođama, »Ako ne verujete meni, poslušajte najboljeg savetodavca – vreme«, Makijaveli oštroumno zapaža da »vreme goni pred sobom sve, te može da donese dobro koliko i zlo, zlo kao i dobro« (Makijaveli, 2004: 18). Na drugom mestu, opet, kaže kako ni jedna stvar ne može škoditi vremenu koliko vreme samo (Machiavelli, 1985b: 121). Samo u jednom slučaju vreme i brzina akcije nemaju prednost: kad je u pitanju krajnje nepovoljan odnos realnih snaga. U takvim situacijama vreme ustupa pred snagom moći. Tako Makijaveli kaže: »Kad nevolja u državi ili protiv države naraste, spasonosnije je dobivati na vremenu, nego se s njom sudariti... Kada se pojavi opasnost u republici ili protiv republike, uzrokovana unutrašnjim ili izvanjskim razlozima, i postane toliko velika da svakog uplaši, mnogo je sigurnije dobivati na vremenu nego se pokušavati s njom sukobiti, jer oni što pokušavaju opasnost smanjiti često jačaju njezinu moć i ubrzaju zlo kojeg su se bojali« (Machiavelli, 1985a: 198).

Videli smo da Makijaveli ne savetuje da se vladalac osloni samo na fortunu, jer »onaj vladalac koji se sav oslanja na sreću, propada čim se sreća promeni«. I dodaje važno upozorenje koje se tiče odnosa moći i vremena: »Smatram još da je srećan onaj koji se u svojim postupcima rukovodi duhom vremena, pa, prema tome, da je nesrećan onaj čiji postupci nisu u skladu s vremenom« (Makijaveli, 2004: 102). Pored ovog generalnog upozorenja Makijaveli daje vladaocu još neke savete koji imaju temporalni značaj, a od kojih izdavajam sledeća dva. Prvi, »uvrede treba činiti sve zajedno kako bi, prolazeći brže, manje vređale; dobra dela treba činiti malo pomalo kako bi se u njima više uživalo« (Makijaveli, 2004; 43). I drugi, ljude više zaokupljaju sadašnje stvari nego prošle (Makijaveli, 2004: 100).

Deveta dimenzija moći je ***veto moć***. Pored pune ili aktivne moći, Makijaveli ukazuje i na tzv. negativnu ili veto moć. Veto moć je ona vrsta umanjene moći koja nije sposobna da nametne neku odluku, ali zato ima snage da spreči i zaustavi nepoželjno rešenje. U tom pogledu moć, po Makijaveliju, ima dva vida, ili dva oblika i načina delovanja. Jedan možemo nazvati, aktivnim, a drugi, pasivnim vidom moći. Aktivni vid moći je u njenoj sposobnosti da nametne svoju volju i rešenje. To je potpuniji vid moći, od pasivnog, u kome se moć ispoljava kao sposobnost da se nešto spreči, ali ne i da se postigne. Analizirajući primer vladavine Čezara Bordžije vojvode Valentina, Makijaveli ukazuje na njegovu ulogu u izboru pape, nakon iznenadne smrti njegovog oca, pape Aleksandra VI. Čezare Bordžija, već teško bolestan, nije mogao da nametne izbor novog pape, ali je još uvek imao dovoljno moći da spreči izbor koji njemu ne bi odgovarao. Makijaveli komentariše to na sledeći način: »Ako nije mogao učiniti da papa postane onaj koga je on hteo, mogao je bar udesiti da ne postane onaj koga on neće« (Makijaveli, 2004: 37). Današnjom

terminologijom rečeno, moć se može iskazivati i kao negativna ili veto moć, to jest kao sposobnost da se zaustavi nepoželjno rešenje. Veto moć se danas koristi u onim ključnim i osetljivim situacijama u kojima je potreban konsensus, to jest saglasnost, svih učesnika u odlučivanju. Ponekad se ustavom daje šefovima država da mogu da zaustave donošenje nekih zakona, a još češće se primenjuje u konfederativnom tipu političkih zajednica, međunarodnih političkih organizacija ili vojnih saveza, gde je potrebna saglasnost svih za neku odluku. Najpoznatiji današnji primer veto moći je pravo dato državama stalnim članicama Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija.

Deseto obeležje Makijavelijevog shvatanja moći je ***princip i svojstvo proračunljivosti***. Proračunljivost uvećava instrumentalne i kalkulabilne kapacitete moći. Kako je svet moći vladaoca enormno složen, promenljiv i nepredvidiv neophodno je da princ ima veliku sposobnost proračunljivosti. Kako samo superljudski kalkulativni um može da izađe na kraj sa tako složenom situacijom, vladar mora da se potrudi da uspostavi sistem i izvore informisanja, kako bi znao koje su ličnosti imale koristi od prethodne vladavine, a koje od nove. Na primeru pape Aleksanda VI Bordžije, Makijaveli pokazuje šta je sve moguće učiniti novcem, silom i lukavstvom. Iz toga se može zaključiti o jednoj važnoj dimenziji moći; naime, velika moć ima velike instrumentalne kapacitete. Vladalac, dalje, mora da ohrabruje rivalitet među različitim grupama i strankama, kako bi mogao da lakše vlada. Vladalac treba da zna koji grad može držati strankama, a koji podizanjem tvrđava.

MISTERIJA DRŽAVE (*ARCANA IMPERII*) ILI POLITIKA KAO TEHNOLOGIJA VLASTI

Videli smo na prethodnim stranicama republikansko lice Makijavelija. Ali, kao što je na početku rečeno, a u prikazivanju njegove teorije političke moći, nadam se i dovoljno reljefno pokazano, slika o Makijaveliju nije jednoznačna. Za mnoge je on autor koji svojim stavovima i razmatranjima izaziva ne samo duboku i trajnu nelagodnost nego i moralnu mučninu (Berlin, 1994: 32, 34). Ili kako veli Majneke: »Makijavelijeva doktrina bila je mač zaboden u telo zapadnog humanizma, od koga je zavapio i zaratovao sam sa sobom« (navedeno prema Berlin, 1994; 42-43).

Dve decenije nakon što je Makijaveli završio *Rasprave*, a samo sedam godina nakon prvog objavljivanja[12] *Vladaoca*, Redžinald Pol (Reginald Pole) objavljuje knjigu (1539. godine) u kojoj tvrdi da je upravo Makijaveli bio inspiracija za odluku Henrija VIII da raskine sa papom. Nije glavni problem u tome što je za mnoge Henri VIII bio Makijavelijev *Prince* u akciji, kada je proglasio sebe za poglavara Engleske crkve i usput prigrabio svojinu mnogih njenih manastira. Mnogo je veći problem što je sam Makijaveli smatran Antihristom i personifikacijom samog đavola. Knjiga *Vladalac* je, po Polovim rečima, pisana prstima samog Satane (navedeno prema Donaldson, 1992: 9).

12 Zanimljivo je da je Vladalac, nakon što je cirkulirao kao tajni rukopis po evropskim dvorovima, objavljen 1532, pet godina nakon Makijavelijeve smrti, pa ostaje nejasno da li bi ga on sam učinio dostupnim javnosti.

Druga, manje kritična linija tumačenja Makijavelijevog dela išla je u pravcu koji mu je pripisivao intenciju da otkrije duboke antičke tajne ne samo tiranske, već svake kraljevske i prinčevske vladavine. Prvi koji je povezao Makijavelija sa antičkom literarnom tradicijom o tajnama vladanja (*arcana imperii*) bio je niko drugi do Žan Boden (Jean Bodin), 1566. godine.

Najzad, treći vid tumačenja uspostavlja vezu i znak jednakosti između misterije vladavine državom (*arcana imperii*) i novovekovne sintagme o državnom razlogu (*region di stato*). Osnivačem ove škole tumačenja smatra se italijanski autor Botero, koji je već krajem šesnaestog veka (1589) gledao na Makijavelija primarno kao pisca o državnom razlogu, mada ovaj nikad nije direktno upotrebio takvu vrstu termina (prema Donaldson, 1992: 112). Ostalo je do danas da se upotreba nemoralnih postupaka, koji se preduzimaju u ime države, u manje ili više izuzetnim okolnostima, opravdava interesom države ili državnim razlogom (*raison d etat, staatsrason, reason of the state*).

Za razliku od koncepta državnog razloga, Mauricio Viroli ističe da u Makijavelijevom jeziku ključnu ulogu ima politika shvaćena kao »*arte delo stato*«, kao umetnost vođenja države (Viroli, 1993: 161). Međutim, prema preciznijem Virolijevom tumačenju, ovde je reč *stato* upotrebljena u užem značenju od države, u smislu reči status ili položaj princa ili kralja ili teritorije kojom oni vladaju. Kasirer će, u nešto drugačijoj intonaciji, oceniti da *Vladalac* nije ni moralna ni nemoralna knjiga, već priručnik političke tehnike i političke veštine. Mnogi autori ukazuju na modu renesansnog vremena da se pišu priručnici za vladare. Taj žanr, kome pripada i *Vladalac*, obično se naziva »kraljevo ogledalo«. Ostaje međutim pitanje zašto se upravo *Vladalac* izdvojio iz velikog broja takvih i sličnih trebnika za vladare i postao predmet mnogobrojnih kontroverzi. Upravo ta činjenica pokazuje da bi bilo pogrešno redukovati njegovu političku teoriju na instrumentalnu tehniku, a Makijavelija proglasiti za hladnokrvnog tehničara (kao što misli Karl Šmit), ili krajnjeg realistu (kao što kaže Bekon).

Jedan od razloga za enigmatičnost slike o Makijaveliju je i u činjenici da njegova politička teorija ima više lica. *Vladalc* jeste delo u kome je Makijaveli, na prvi pogled, suvi i surovi realista, neprevaziđeni tehnolog vlasti. Ali, formulaciju njegove klasične maksime »da u politici cilj opravadava sredstvo« nalazimo i u *Raspravama*: »Mudar tvorac poretka u republici, koji ne kani koristiti sebi nego općem dobru, ne svojim nasljednicima nego zajedničkoj domovini, mora se truditi da sam ima svu vlast, i tko je pametan nikad neće prekoreti onoga koji će se poslužiti neuobičajenim sredstvima da bi uspostavio poredak u kraljevstvu ili republici. Ako ga djelo optužuje, potrebno je da ga ishod opravda« (Machiavelli, 1985: 170).

Da se iz ovoga navoda ne bi doneli jednostrani zaključci, kako u pogledu prednosti koju Makijaveli daje vlasti jednoga čoveka, tako i u pogledu odnosa cilja i sredstava, potrebna su dva razjašnjenja. Prvo, on odmah dodaje da ukoliko je jedan čovek i sposoban da uspostavi poredak, »ono što je uspostavljeno neće dugo potrajati, ostane li na leđima pojedinca, nego naprotiv, kada postane brigom mnogih i kada je mnogima stalo do toga da se to održi« (Machiaveli, 1985: 170). Drugo, kod odnosa cilja i sredstava, nije reč o bilo kom ishodu, već o onom kojim se ostvaruje »opšte dobro«, što kod Makijavelija podrazumeva očuvanje tri temelja civilnog društva u državi: sigurnost

imovine, odsutnost ugnjetavanja i slobodu. Na jednom drugom mestu, kada govori o srećnom životu u političkoj zajednici, on će te tri vrednosti koje država treba da brani i čuva, definisati kao: sigurnost građana, uživanje u svojem bogatstvu i pravo svakoga da ima i brani svoje mišljenje.

Dakle, suština Makijavelijevog principa političke vrline nije samo efikasnost, kako se često tumači, već efikasnost upotrebljena u korist države i radi ostvarenja opšteg dobra. Kao što je već rečeno, maksima vodilja Makijavelijeve političke teorije je koncepcija političke odluke kao izbora između dva manja zla. On smatra nesretnim vladare koji se služe neuobičajenim sredstvima da bi očuvali svoj položaj, pa preporučuje kao najbolji način primenjivanja vladavine nastojanje da se pridobije naklonost naroda (Machiavelli, 1985: 181). Makijaveli priznaje da je najbolja tvrđava koja postoji i koja može zaštiti vladaoca, »to je ne biti omrznut od naroda, jer baš i kad imaš tvrđave, a narod te mrzi, one te ne mogu spasti« (Makijaveli, 2004: 91).

Vladalac sadrži puno saveta koje Makijaveli upućuje vladarima. Ti saveti kod njega imaju, kako kaže Meklilend, snagu političkih aksioma. O jednom od tih aksioma je već bilo reči. Ako vladar ne može istovremeno da obezbedi da bude voljen i da ga se plaše, onda aksiom glasi: za princa je bolje da ga mrze i da ga se plaše, nego samo da je voljen. Razlog za to Makijaveli nalazi u činjenici da je ljubav manje sigurna osnova za prinčevsku vladavinu, jer je manje stabilna i trajna od straha.

Makijaveli, dalje, preporučuje da vladar, suprotno možda svojoj prirodi i karakteru, mora da nauči i da ne bude dobar, i da može da primenjuje okrutna, surova dela, mada na jednom mestu kaže: »Ne može se ipak nazvati vrlinom ubijanje svojih sugrađana, izdaja prijatelja, gaženje date reči, odsustvo milosrđa i vere. Sve to može da donese vlast, ali ne i slavu«. I dodaje: »Grozna svirepost i nečovečnost ne dopuštaju da se on ubroji u velike ljude« (Makijaveli, 2004: 40-41).

Vladar, po Makijavelijevim savetima, treba da se ponaša pritvorno ljubazno prema svima, jer mu od svakog preti opasnost. Svako mu je potencijalni protivnik, i svako je potencijalni atentator. Zato vladar ostaje u krugu svoga dvora, porodice i savetnika. Vladar mora da se ponaša lukavo i prevrtljivo, da krije svoja osećanja i misli, da stalno bude »pod maskom«, kako bi lakše demaskirao sve druge (McClelland, 2003: 155, 156).

Uprkos svemu ovome, Makijaveli o apsolutnoj vlasti, u osnovi misli vrlo kritički, jer kaže da ona za kratko vreme iskvari narod. Makijaveli, dakle, nipošto nije ljubitelj okrutnih dela, jednostavno zbog toga što je protivnik tiranije, a pobornik republike. To se najjasnije vidi iz njegovog radikalnog stava prema tiranima: »ako su za liječenje bolesti naroda dovoljne riječi, za vladarovu je bolest potrebno oružje« (Machiavelli, 1985: 228). Dakle, on je pristalica tiranicida, prava na ubistvo tiranina. Sa druge strane, u republici se, po njegovom mišljenju, nikad ne bi smelo da dogodi nešto što se mora rešavati izvanrednim merama. Ono što Makijaveli želi da kaže kad dozvoljava ili traži da se vladalac ponaša okrutno je, da se u politici ništa ne postiže isključivo čovečnošću i dobrim delima. Politika je u njegovo vreme, a to je moderno doba sve više potvrđivalo, postala prljava igra u kojoj su maltene sva pravila i sva sredstva dozvoljena. Ako bi se zaključivalo po Makijavelijevom *Vladaocu* političari, odnosno vladari, zaslužuju prekor ne zbog neoprostivih zločina nego zbog neoprostivih grešaka.

Uz temu o tehnologiji vlasti idu i Makijavelijeva shvatanja o vojsci i ratovanju. Videli smo da je za Makijavelijevo shvatanje države, kao i političke moći, vojska jedan od važnih, centralnih stubova. Svoju knjigu *Umeće ratovanja (Dell' arte della guera*, naslov originala *De re militarum*) Makijaveli započinje ocenom: »ništa nije tako nespojivo niti se toliko razlikuje kao građanski i vojnički život« (Machiavelli, 1985: 381). Uzgred rečeno, to mu je jedina knjiga objavljena za života, 1921. godine.

U vreme pozne Renesanse dolazi do velikih promena u načinu ratovanja i organizaciji vojske. Sa pronalaskom baruta i usavršavanjem vatrenog oružja, umesto konjice, kao aristokratskog vida vojske, ključnu ulogu preuzima pešadija, koja se može smatrati demokratskim oblikom vojne formacije. U *Umeću ratovanja* Makijaveli kaže kako su »žila kucavica svake vojske, nesumnjivo, pješadije« (Machiavelli, 1985: 389). Makijaveli je veliki kritičar plaćenih najamničkih vojski koje tada dominiraju Evropom, a posebno, koje haraju bogatim severom Apeninskog poluostrva. Pobornik je stvaranja narodne vojske ili narodne milicije, koju sačinjavaju naoružani građani. I sam dok je bio, kako bi se to danas reklo, ministar vojni, isprobao se na tom poslu, uključujući i vođenje nekih ratnih operacija, ali se nije baš proslavio. Radomir Lukić čak smatra da je Makijaveli stvorio svoju opštu političku i vojnu teoriju i postavio vojsku u same temelje države, zato što se osećao krivcem za pad Republike, jer je vodio njenu vojnu organizaciju (Lukić, 1964: 239). Bilo kako, ostaje činjenica da je Makijaveli prvi u novije doba postavio pitanje o odnosu politike i ratovanja, države i vojske. Oslanjajući se na mudrost starijih, on se poziva na Perikla, odnosno Tukidida: »Svatko može otpočeti rat kad ga je volja, ali ga ne može kad hoće okončati« (Machiavelli, 1985: 247); kao i na Livija: »Pravedan je rat kad ga vode oni kojima je neophodan, a sveto je ono oružje u kome ti još jedino leži nada« (Makijaveli, 2004: 106).

O ČOVEKOVOJ PRIRODI I PONAŠANJU MASA

Makijavelijev doprinos modernoj političkoj teoriji i političkoj sociologiji odnosi se i na razumevanje složene čovekove prirode kao političkog bića. Makijavelijevo delo je puno zapažanja, ne samo o prirodi čoveka kao pojedinca, nego i o prirodi i karakteristikama ponašanja ljudskih masa. Ili, kako bi to današnjom terminologijom bilo rečeno, Makijavelijev doprinos je relevantan kako za političku sociologiju masa, tako i za političku antropologiju.

Na osobenost Makijavelijevog shvatanja ljudske prirode posebno je ukazao poznati nemački filozof Fihte, koji piše početkom devetnaestog veka jedan duži pohvalni tekst o Makijaveliju. Ovaj tekst je izazvao dosta nedoumica, jer se činilo da ostupa od glavnih načela Fihteove filozofije. Fihte se tu, pre svega, bavi pitanjem u kojoj meri se Makijavelijeva politika može primeniti na vreme kada Napoleon hara Evropom. U odgovoru na to pitanje Fihte ukazuje da je glavno načelo Makijavelijeve politike sadržano u sledećim njegovim rečima: »Svaki onaj koji uspostavlja republiku (ili uopšte državu) i daje joj zakone, mora pretpostaviti da su svi ljudi rđavi i da će, bez ikakvog izuzetka, svoje unutrašnje zlo ispoljiti čim za to budu

našli sigurnu priliku« (Fihte, 1983: 52).[13] I dodaje, da bez zaziranja smatra da je to i njegovo načelo: »i naše – a po našem mišljenju i svakog učenja o državi koje razume samo sebe« (Fihte, 1983: 52).

U uobičajenom tumačenju Makijavelijevog shvatanja ljudske prirode preovlađuje ono na koje se naslanja i Hobs, a koje u čoveku vidi samo njegovu lošu stranu. Na snagu i značaj Makijavelijeve pesimističke antropološke pretpostavke ukazuje i Leo Štraus. Po njegovom mišljenju Makijaveli se razlikuje od antičkih mislilaca o politici upravo po shvatanju ljudskog zla (Štraus, 1983: 73). On, kaže Štraus, jasno uči da je većina ljudi zla, da je želja za prisvajanjem prirodna, da bogatstvo i slava privlače sve ljude, da se čak i pravda zasniva na čvrstim temeljima društvenog sebičnjaštva.

Osnove za takvo tumačenje nalazimo na mnogim mestima u Makijavelijevom delu. Pozivajući se na mudrost starih pisaca da se ljudi podjednako ojade u zlu i umore u dobru, Makijaveli dolazi do zaključka da se ljudi bore među sobom, bilo zato što ih na to nagoni nužda, bilo zato što ih na to nagoni častohleplje, »koje u ljudskom srcu ima toliku moć da ljude ne napušta neovisno o položaju do kojeg su se uspeli«. Uzrok on vidi »u tome što su ljudi od prirode takvi da sve mogu poželjeti, ali sve ne mogu dobiti, a kako je želja uvijek veća od mogućnosti da se ostvari, dolazi do nezadovoljstva onim što se ima i do neispunjenosti« (Machiavelli, 1985: 202). Verovatno da u tome Makijaveli nalazi razlog za sud da se ljudi mogu lako potkupiti.

Postoji, međutim, i drugačije gledanje na ovaj deo Makijavelijeve teorije. Ima i onih koji smatraju da u citiranom i sličnim stavovima Makijaveli ne kaže da je čovek uvek i po sebi zao, već da zakonodavac ili vladar mora pretpostaviti da su ljudi zli, i da se društvo protiv toga može osigurati samo valjanim zakonima. Fihte neosporno spada u ovu drugu grupu, jer izričito kaže: »Uopšte nije potrebno da se upuštamo u pitanje da li su ljudi stvarno sazdani onako kako se pretpostavlja u toj rečenici ili nisu; ukratko, država, kao prinudna ustanova, nužno ih pretpostavlja kao takve, i samo ta pretpostavka obrazlaže postojanje države« (Fihte, 1983: 53).[14] Njegova argumentacija u korist Makijaveli - Hobsove pretpostavke o zloj prirodi ljudi kao osnove i razloga uspostavljanja države ide sledećim nizom: (a) ako su ljudi već hteli ono što je pravo, država je ta koja će im reći šta je pravo; (b) a pošto se država čuva i štiti krivičnim zakonom, svakako će pretpostaviti da ljudi nemaju dobru volju već zlu, koja se mora obuzdavati strahom od većeg zla; (c) kakva god bila njihova unutrašnja volja, spoljni rezultat će biti takav da niko nema zlu, nego da svi imaju dobru volju; i (d) a ako neko u sebi ima samo dobru i pravednu volju, on će

13 Potpun tekst ovog stava kod Makijavelija glasi: "Kao što pokazuju svi koji rasuđuju o političkom životu, i povijest koja je puna primjera, tko utemeljuje republiku i uspostavlja joj zakone treba da sve ljude smatra opakima i da pretpostavlja kako će protiv njega svoju pakost okrenuti kad god im se za to ukaže povoljna prilika; a kad pakost neko vrijeme ostane prikrivena, tome je prikriven uzrok, koji je nepoznat jer se ničim nije odao, ali zatim ga otkrije vrijeme, o kojemu se zna da uvijek sve izbaci na vidjelo" (Machiavelli, 1985a: 160).

14 Fihte tu hobsovsku ideju Makijavelija izražava i sledećim rečima: "Kao prinudna ustanova, država pretpostavlja rat svih protiv sviju, a njena je svrha da stvori barem spoljašnji privid mira, a ako bi i u srcu jednako ostala mržnja svih protiv sviju i želja da nasrnu jedni na druge, da ipak spreči da ta mržnja i ta želja ne izbiju u delima" (Fihte, 1983: 53).

činiti pravo i sa, i bez krivičnog zakona – jedino što će radije umreti nego što bi učinio nepravo, makar ono bilo zapovođeno krivičnim zakonom (Fihte, 1983: 53).

Upravo u ovom poslednjem koraku argumentacije vidimo Fihtea kao osvedočenog filozofa slobode, koji jasno stavlja do znanja svemoćnom Makijavelijevom *Princu* ili Hobsovom *Levijatanu* da ne mogu od ljudi da traže da čine nepravdu i zlo. Čini se da taj momenat nije dovoljno uočen u onim pokušajima koji Fihteovo pohvalno mišljenje o Makijaveliju tumače kao »ožiljak na Fihteovom političkom mišljenju« i »kratkotrajno otstupanje od magistralnog puta Fihteove filozofije slobode«. Uz tu ocenu, Danilo Basta dodaje da je Fihte vođen svojim hermeneutičkim stajalištem bio spreman da odustane i od sopstvenog mišljenja o državi i politici, kako bi se razumelo Makijavelijevo imanentno stanovište. »Spremnost da se u tumačenju drugog ide čak na uštrb svoga mišljenja, to je zaista primer etosa hermeneutike kakav se retko može sresti« (Basta, 1983: 65). Za Bastu je presudno sledeće pitanje: »da li je Fihte, načinom i postupkom interpretacije Makijavelija, u svojoj hermeneutici otišao dotle, da je onome što je tumačio do samozaborava *podredio* vlastito mišljenje, odnosno obrnuto, da je predmet tumačenja *nadvladao*, pa čak i *suspendovao* mišljenje samog tumača, Fihtea« (Basta, 1983: 65)? U odgovoru na ovo pitanje Basta s pravom ukazuje na važnost istorijskog konteksta u kome Fihte piše o Makijaveliju. To je vreme francuske okupacije nemačkih teritorija nakon izgubljene bitke kod Jene, kontekst istorijskih okolnosti u kojima »Makijaveli nije više, ili nije jedino, sagovornik; on postaje saborac« (Basta, 1983: 66). Basta takođe ispravno uviđa da Fihte stavlja akcenat na onaj deo Makijavelijeve teorije politike koji se tiče međunarodnih odnosa, i koji je sačuvao svoju legitimnost i upotrebljivost za tumačenje tadašnjih događaja i odnosa među državama. Ostaje, međutim utisak da je Fihte ovde branjen i jače i više nego što treba, jer se uzima u obzir samo jedno, ono ozloglašeno lice Makijavelijeve teorije, a ispušta iz vida republikanska dimenzija njegove političke teorije, unutar koje sloboda takođe predstavlja jednu od ključnih vrednosti. Drugim rečima, Fihte nema previše razloga da se stidi što ima visoko mišljenje o Makijaveliju, i takav sud nije samo cena plaćena hermeneutičkoj metodi čitanja i tumačenja njegovog dela.

Kada je reč o mišljenju Makijavelija o narodu (puku, masama) u njegovom delu ima toliko različitih sudova da se njegovo osnovno stajalište može očitavati sa potpuno suprotstavljenih pozicija. Štraus tako zaključuje da su Makijavelijevi osnovni zaključci na ovu temu sledeći: »Većina ne može da vlada. U svim, pa i najboljim republikama, samo veoma mala manjina može da dođe do položaja vlasti. Masa je glupa, neodlučna i lako može da bude zavedena, pa je bespomoćna bez vođa, koji moraju da je ubede ili prisile da korisno dela« (Štraus, 1083: 73). Makijaveli utvrđuje da narod mnogo puta sebi donese propast jer ga zavara prividno dobro, a još lakše postane, biva zaveden velikim nadama i jakim obećanjima. Ovde vidimo onu interpretaciju Makijavelija koja u njemu nalazi preteču elitista (Moske, Pareta i Mihelsa), kao i teoretičara masa (Le Bona, Ortege i Gaseta i drugih) sa kraja devetnaestog i početka dvadesetog veka. Pozivajući se na Makijavelijevu *Istoriju Firence,* Štraus konstatuje da je ona puna primera užasnih dela firentinskog naroda i ocenjuje da je glavna razlika između naroda i vladara što je narod »nesposoban da ulepšava svoja zlodela; narod ne shvata poredak stvari u svetu« (Štraus, 1983: 83).

Ono što Makijaveli međutim kaže o ljudima i njihovoj prirodi, čini mi se da je nešto drugačije, i da nam nudi jedan složeniji sud o tom inače vrlo kompleksnom pitanju, o kome i moderna teorija i nauka nema jedinstveno mišljenje. On sudi o ljudskoj prirodi po njihovom ponašanju i primećuje da ljudi delaju ili po nuždi ili po izboru, zaključujući »kako je veća vrlina tamo gde je manja mogućnost izbora« (Machiavelli, 1985: 155). Dakle, ako se ljudima pusti na volju, ako ih ne suspregnu strogi zakoni ili strah od kazne, ljudi manje vode računa o vrlini svojih postupaka, a više o koristi i interesima i lakše se izopače. »Ljudi dobra đela čine iz nužde, ali čim im se pruži sloboda odlučivanja te se uzmognu raspojasati, odmah posvuda nastanu neredi i poremećaji« (Machiavelli, 1985: 160). Zanimljivo je da Makijaveli misli o ljudskoj prirodi kao o nečemu što se lako kvari, ne samo u uslovima prevelikih sloboda (ili besporetka u ekstremnom slučaju), nego i u uslovima prejakog i neslobodnog, tiranskog poretka: »apsolutna vlast u vrlo kratko vrijeme iskvari narod i pribavlja si prijatelje i pristaše« (Machiavelli, 1985: 202). U svakom slučaju, nije lako odlučiti se o karakteru Makijavelijevog mišljenja o ljudskoj prirodi. Da li je to mišljenje o ljudima i njihovoj ćudi, neizlečivo mizantropsko, kako kaže Jovanović (Jovanović, 1935: 231) ili duboko pesimističko, kako misli Skiner (Skinner, 2002: 137), ili pak vrlo realistično, kako misle mnogi drugi? Odgovor na ovo pitanje je: možda sve to zajedno, iskazano u jednostavnoj činjenici o nestalnosti ljudske prirode. Tu prevrtljivost ljudske prirode dobro ilustruje sledeća njegova ocena. U mirno doba, kada je, kako veli Makijaveli, država građanima potrebna, svako trči, svako obećava, svako hoće da umre za njega (vladara) kada je smrt daleko; »ali u nesrećnim vremenima kada su državi potrebni građani, tada ih je malo na usluzi« (Makijaveli, 2004: 47).

Tačno je da Makijaveli smatra da je osnovna motivacija ljudskih postupaka zadovoljavanje vlastitog interesa. Predmet tog interesa su težnja za časti i materijalnim dobrima. Ljudi su često pohlepni, sujetni i sumnjičavi, lakomi i nezahvalni. Iza mnogih Makijavelijevih stavova o ljudima, društvu i politici stoji pretpostavka o čovekovoj prirodi kao suštinski sebičnoj. Politički poredak, bez obzira da li je reč o vladaru ili republici, mora da ima u vidu, pa čak i da se osloni na ljudski egoizam, kao najjači i najefikasniji motiv delovanja. U pogledu ljudske prirode Makijaveli utire put kojim će kasnije krenuti Hobs. Obojica polaze od pretpostavke da je ljudska priroda agresivna i posesivna: ljudi žele da zadrže ono što poseduju, i da steknu još više. I kao u pogledu moći, tako i u pogledu posedovanja imovine, nema normalne granice u ljudskim željama. Zbog toga su mnogi spremni da kod Makijavelija nađu potvrdu za stav o univerzalnom egoizmu čoveka (Sabine, 1973: 321).

Ali, po Makijaveliju, vrlo retko ljudi umeju biti potpuno zli ili potpuno dobri. Meni se čini da se osnovna Makijavelijeva intencija u pogledu čovekove prirode ne iscrpljuje u tome da ukaže na njenu zlu i opaku stranu (kako se najčešće misli), niti pak da ukaže i na pozitivna svojstva ljudske prirode u određenim povoljnim okolnostima (kako se ponekad može zaključiti iz njegovih formulacija o uticaju političkog poretka, zakona, običaja i vladaoca na ponašanje ljudi) već jednostavno da utvrdi i pokaže nestalnost i prevrtljivost ljudske prirode. Kao što kaže za volju i sudbinu da su veoma prevrtljive i nestalne stvari, tako Makijaveli kaže da je i »priroda ljudi veoma nepostojana: lako ih je ubediti u jedno, ali je teško održati ih u tom ubeđenju« (Makijaveli, 2004: 30). U svakom

slučaju, Makijaveli polaže velike nade u moć politike da utiče na ljudsko ponašanje i da ga oblikuje. Svrha je političkog života (*vivere civile*) upravo da reši problem nepostojanosti ljudske prirode. Ukoliko prevladaju egoistični interesi, nezdrave ambicije, dekadencija i zlo, politika je ona Arhimedova poluga koja može da utiče na ljude i njihovu prirodu, podvrgavajući ih zakonima i mudroj vladavini, pretvarajući ih iz pohlepnih i samoživih bića u pristojne i vrle građane.

Na drugoj strani, tačno je da Makijaveli kaže, kako je mnoštvo bez vođe beskorisno. »Narod je zapravo samo divlja životinja, koja se, premda je po prirodi okrutna i divljačna, uvijek čuvala u zatvoru i ropstvu, a kad se prepusti sudbini u slobodnoj prirodi, nenaviknuta da se hrani i ne poznavajući skrovišta gđe se može skloniti, postane žrtvom prvoga koji je opet nastoji sputati lancima« (Machijavelli, 1985: 180). Makijaveli, međutim, zaključuje da mudar čovek nikad ne sme izbegavati sud naroda o pojedinim pitanjima, kao što su podela položaja i časti, »jer se jedino o tome narod ne vara, a ako se kadšto i prevari, to se događa mnogo ređe nego malobrojnim ljudima koji te pođele obavljaju« (Machiavelli, 1985: 215). Suprotno uobičajenom mišljenju, Makijaveli smatra da je narod razboritiji, postojaniji i razumniji od vladara. On u tom smislu izričito formuliše sledeće stavove: »Mnoštvo je mudrije i postojanije od vladara« (Machiavelli, 1985: 226); »Bolje upravlja narod nego vladari« (Machiavelli, 1985: 228); »Narod manje griješi nego vladar, i zato se u njega može više pouzdati nego u vladara« (Machiavelli, 1985: 229); »Griješi li narod, krivci su vladari« (Machiavelli, 1985: 332).

Na jedan čudan i paradoksalan način moglo bi da se kaže da je Makijavelijev *Vladalac* ne samo priča o vladarima, nego i priča o narodu. Uostalom, to na izvestan način kaže i sam Makijaveli: „čovjek, ako hoće dobro da upozna narav puka, mora biti vladar, a ako hoće da upozna narav vladara, mora biti pučanin“ (Machiavelli, 1985: 99). Neki, poput Spinoze, čak misle da je *Vladalac* delo koje ima za cilj da upozori ljude šta tirani mogu da budu i da čine, a da je Makijavelijeva osnovna namera bila da narodu da uputstvo kako bi se suprotstavio tiranskoj vladavini. Drugi pak, poput Štrausa i Berlina, misle da je Makijaveli autor koji nije mogao niti želeo da piše otvoreno, već je svoje misli skrivao zbog dva moćna protivnika – crkve i Medičija. Tumačenju Makijavelija kao pisca koji koristi ezoteričan način izražavanja, pridružuje se i Kosta Čavoški, koji smatra „da je njegov način kazivanja bio mnogo oprezniji, uzdržaniji, pa i zagonentiji nego što bi se na osnovu površnog uvida moglo zaključiti“ (Čavoški, 1983: 94-95). Čavoški tvrdi da je Makijaveli sledio ne samo način izlaganja Tita Livija, nego i njegovo pravilo da je ćutanje mudrog čoveka isto tako značajno kao i njegovo izričito kazivanje (Čavoški, 1983: 97). Podsećajući na Makijavelijevu visoku ocenu Rima u doba Marka Aurelija zbog toga što je tada svako mogao da iznosi i brani svoje mišljenje, Čavoški smatra da u vremenu u kome je živeo Makijaveli, takve slobode uopšte nije bilo. A dok se takva sloboda ne postigne „slobodoljubivi pisci će, kako je to Makijaveli pokazao, slaviti Bruta, misleći na mrtvog Cezara“ (Čavoški, 1983:104).

Svoja kritička zapažanja o ljudskoj prirodi Makijaveli je izrazio i u književnoj formi. Nakon pada u političku nemilost, Makijaveli piše komediju *Mandragola*, koja je u njegovo vreme doživela veliki uspeh, a koja se i danas izvodi, jer ima trajnu pozorišnu vrednost. U komediji, koja odgovara lascivnom duhu toga doba, Makijaveli ismejava

ljudsku glupost, lakovernost, pokvarenost i prevrtljivost. Mnogi ovu komediju smatraju remek delom renesansne književnosti.

MAKIJAVELIJEV DOPRINOS POLITIČKOJ SOCIOLOGIJI

Oko ocene Makijavelija ima mnogo teorijskih sporenja, beskompromisnih podela i fundamentalnih neslaganja. Kao što lepo konstatuje Isaia Berlin u izvrsnom eseju o originalnosti Makijavelija, ,,dok u pogledu značenja pojedinih termina i teza sadržanih u Makijavelijevom delu postoji normalan stepen neslaganja, u pogledu centralnog gledišta, osnovnog Makijavelijevog političkog stava, postoji zapanjujući stupanj razilaženja,, (Berlin, 1994: 31).

Mada piše izuzetno jasno i jednostavno, Makijavelijeva ukupna politička misao ostaje na izvestan način zagonetna. Ocena tog dela praktično i na bitan način zavisi od toga čemu se daje prednost i centralna pozicija za određenje njegovog osnovnog stanovišta – da li *Vladaocu* ili pak *Raspravama o prvoj dekadi Tita Livija*. Otuda nije čudno što su se mnogi tumači, koji su prvenstveno imali u vidu *Vladaoca,* užasavali Makijavelija i izjednačavali ga sa Satanom i Principom zla, prvobitnim pronalazačem ambicije, osvete i krivokletstva (Kasirer, 1972 : 134). Na drugoj strani, nije mali broj onih koji su ga obožavali i podarili mu epitaf da nijedna pohvala nije dovoljna za njegovo ime (prema: Grubiša, 1985: 17). Možda je u pohvalama Makijavelija, nakon Bekona, Spinoze, Herdera i Fihtea, najdalje otišao Hegel koji je pledirao da se *Vladalac* čita tako što će se uzeti u obzir, ne samo tadašnje italijanske okolnosti, nego i istorija stoleća koje mu je prethodilo, "i tada će ta knjiga biti ne samo opravdana već će izgledati i sasvim izvanredna i iskrena zamisao *pravog političkog genija sjajna i plemenita uma*" (kurziv V. P., navedeno prema Kasirer,1972: 140). Na drugoj pak strani, i za razliku od Hegela, Leo Štraus smatra da je Makijaveli genije zla. Po stavovima i ocenama uticajne Štrausove studije iz 1958. godine, Makijaveli je subverzivni politički mislilac, više ideolog nego teoretičar, jer metoda kojoj nas on uči jeste politika sile; umesto antičkog morala on nudi moral osvajača i nasilnika koji se preobražava u volju za moć i slavu; a politički poredak koji zagovara nije ništa drugo do tiranija.

Među današnjim ocenama Makijavelija izdvojio bih onu koju daje Bruno Latur (Bruno Latour). On kaže da je Makijaveli, republikanac od srca i do srži, u *Raspravama* uspostavio osnove modernog mišljenja o demokratiji. Uprkos tome, o njemu se često misli kao opasnom i amoralnom ciniku koji je napisao *Vladaoca*. Po Laturu, oba dela su deo jedne i iste celine koju povezuje sledeća ideja: ako demokratija treba da bude stabilna, mora se razumeti gruba i neomiljena stvarnost odnosa moći. Ovo dvojstvo ne dolazi iz Makijavelijeve analize, pa čak ni iz delanja vladara koje analizira, već od istoričara koji su na arbitraran način razdvojili vrlinu i zlo. Da bi povtrdio ovu ocenu Latur koristi Makijavelijev primer o Hanibalu. Hanibal je bio u stanju da drži ujedinjenu armiju sastavljenu od mnogih rasa i nacija. Da bi to postigao neophodna mu je bila nečovečna okrutnost. Ovo, uz još neke druge njegove kvalitete kao vojnog statega, učinilo je da su ga se vojnici plašili, ali i respektovali. Bez okrutnosti svi drugi njegovi kvaliteti ne bi bili dovoljni da održi jedinstvo svoje armije i u najtežim uslovima. Istoričari, koji ovo previđaju, odušev-

ljavaju se Hanibalovim postignućima, na jednoj, a osuđuju ga zbog onoga što je njegova postignuća učinilo mogućim, na drugoj strani. Po Laturovom mišljenju Makijaveli je u svojim knjigama ponudio niz pravila za vladare, koja idu s onu stranu podele na dobro i zlo u očima moralista, građana i istoričara. Sva ova pravila vladavine mogu se dedukovati iz jedne od njegovih glavnih ideja: kako što duže održati moć i vlast uprkos neprijateljima i nesklonoj fortuni (Latour, 2006) .

Kasirer nam u pogledu sporova oko Makijavelija nudi dva zanimljiva i međusobno povezana zaključka. Prvi je, da su stranka ljubavi i stranka mržnje učinile nejasnim Makijavelijev teorijski portret, pa se mišljenje o njemu u toku istorije radikalno menja i ide iz jedne krajnosti u drugu. U šesnaestom i sedamnaestom veku najoštrije kritike na račun Makijavelija dolaze iz Engleske. Osamnaesti vek, vek prosvetiteljstva, doneće blažu sliku o Makijaveliju, možda najviše zbog njegovog kritičkog stava prema crkvi. U devetnaestom veku, veku uspona nacionalnog romantizma, Makijaveli će dobiti visoke ocene, posebno u još uvek razjedinjenoj Nemačkoj, svakako najviše zbog svog nacionalno-patriotskog sna o ujedinjenju Italije. Dvadeseti vek je doneo izrazito povećanje interesa za Makijavelija, koje traje i danas i koje se očituje o nekoliko hiljada objavljenih knjiga i tekstova o njemu. Kao što vidimo, nakon razdoblja krajnjih osuda dolazila su razdoblja izuzetnih pohvala.

Sledeći Kasirerov zaključak je da upravo u toj sprezi i leguri oprečnih stavova i ocena leži jedan od glavnih uzroka trajne moći i prisustva Makijavelijeve teorije u čitavoj novovekovnoj političkoj misli (Kasirer, 1972: 133-136).

Pogledajmo sada u krajnje sažetom obliku u čemu se sastoji Makijavelijev glavni doprinos političkoj sociologiji.

Ono što se ne može osporavati, i što nikako ne sme da ostane u senci različitih interpretacija, je Makijavelijeva osnovna i čvrsta republikanska pozicija. Svakako je prejaka ocena Meklilenda da je Makijaveli jedan od najvećih republikanaca koji je ikad živeo (McClelland, 2003: 154), ali je glavna osa njegove političke teorije neosporno i uverljivo republikanska. Republikanska orijentacija Makijavelija nije samo plod renesansnog povratka antičkim, posebno rimskim uzorima. U odnosu na predhodna antička republikanska shvatanja politike, kod Makijavelija nalazimo najmanje dva bitno nova momenta.

Prvo je, stanovište značaja socijalnih borbi i društvenih konflikata za politički život zajednice. Shvativši da društveni konflikti i politički nemiri nemaju samo negativna obeležja, nego i da predstavljaju najdublje uzroke boljih zakona i većih sloboda, Makijaveli je doveo u pitanje ne samo jednu, nego dve značajne tradicije mišljenja o politici. On je neosporno bio prvi koji je odlučno i beskompromisno raskinuo sa čitavom srednjevekovnom skolastičkom tradicijom mišljenja za koju je hijerarhija bila važnija od svake druge regulativne ideje političke zajednice. Najradikalnija konsekvenca tog otklona je bila odbacivanje do tada dominantne i opšteprihvaćene srednjevekovne ideje i hrišćanske ideologije o božanskom poreklu i prirodi države. Kao što lepo primećuje Slobodan Jovanović, Makijaveli je raskinuo vezu između politike i bogoslovije i načinio politiku svetovnom naukom (Jovanović, 1935: 246).

S druge strane, Makijaveli je napravio odlučan rez i u odnosu na prethodnu republikansku tradiciju uticajnog političkog mišljenja koja je hipostazirala princip harmonije,

a stavljala glavu u pesak pred principom interesa i praksom društvenih sukoba u realnom političkom životu. Tu tradiciju je u periodima pre Makijavelija možda najbolje reprezentovala Ciceronova vizija harmoničnog poretka (*concordia ordinum*).

Druga novina je njegova doktrina političke akcije, koja se ne vrednuje na osnovu svojih unutrašnjih, odnosno intrističkih vrednosti, već na osnovu spoljnih efekata te akcije, odnosno na osnovu političkih učinaka. Dvostruka je posledica Makijavelijevog učenja o politici koja ne bira sredstva da bi se postiglo opšte dobro. Prvo, to je radikalan otklon od etičkog shvatanja politike, to jest od moralnog prosuđivanja politike i njenih koraka. Drugo, to je spremnost da se odustane od političkog ideala pravde, u korist ideje opšteg dobra. A država je najviše opšte dobro čovekovo.

Umesto situiranja ideje opšteg dobra u krug etičkih načela i principa pravde, kako su to radili antički mislioci i filozofi politike, Makijaveli nudi jedan drugi okvir koji sačinjavaju koncept slobode (*liberta*) i ideja civilne veličine (*grandezza*). Dakle, Makijaveli nije, kako se često i pojednostavljeno misli, samo prvi apostol sebičnog i pohlepnog individualnog interesa. On istina kaže, da su ljudi niski čim je u pitanju lična korist, i da brže zaboravljaju smrt oca nego gubitak očevine (Makijaveli, 2004: 71). Ali, ne sme se izgubiti iz vida da Makijaveli nije odustao od klasične ideje opšteg dobra političke zajednice, samo što je na politički put za ostvarivanje opšteg dobra gledao na drugačiji način od antičkih političkih uzora. Koliku je važnost pridavao ideji opšteg dobra vidi se iz njegovog stava da "veličina gradova ne dolazi od pojedinačnog nego od općeg dobra. A nema sumnje da su opće dobro poštivale samo republike, jer se sve što tome doprinosi u njima ostvaruje" (Machiavelli, 1985: 235).

Značaj Makijavelija za zasnivanje modernih političkih nauka ne iscrpljuje se samo u obnovi republikanskih ideja nakon dugog srednjevekovnog perioda u kome su dominirali monarhijski oblici vladavine i političkog poretka.

Drugi njegov veliki doprinos modernoj političkoj teoriji i političkoj sociologiji odnosi se na zahtev za desakralizacijom političkog života, što je u vreme neprikosnovene dominacije hrišćanstva u Evropi, bio pravi podvig. Mada Makijaveli u mnogim svojim formulacijama odaje utisak opreznog pisca, bilo je potrebno i mnogo lične hrabrosti da se dovede u pitanje feudalna paradigma o božanskom karakteru države.

Naredni, i možda najvažniji Makijavelijev doprinos je u ideji o potrebi uspostavljanja novog političkog poretka koga on naziva građanskom vladavinom (*il principato civile*), odnosno građanskim poretkom (*ordine civile*). U potpunosti prihvatam ključnu ocenu Damira Grubiše, iz njegove inače odlične studije o Makijaveliju, da je novi oblik vladavine, takozvana građanska vladavina, njegov osnovni politički projekat, a ne tiranija, kako neki misle (Grubiša, 1985: 37). Potvrda za tu tezu nalazi se, ne samo na mnogo mesta u *Raspravama*, već i u *Vladaocu*, a posebno u IX glavi, koja upravo i ima naslov: o građanskoj vladavini. "Osnovni smisao Machiavellijeva *Vladara* jest stvaranje *građanske vladavine*, političkog oblika u kojem će se vladar oslanjati na narod, a ne na plemstvo". Osnovna socijalna snaga takvog poretka je građanstvo, novi društveni sloj u usponu "koji je pravi politički subjekt u renesansnoj, republikanskoj Firenci i koji u restauraciji aristokratske vladavine vidi gaženje svojih stoljetnih, komunalnih sloboda te, najzad, negiranje svoje uloge subjekta ekonomskog procvata

koji je doveo malu Firencu na svjetsku scenu ravnopravno uz bok evropskih velesila" (Grubiša, 1985: 33).

Sekularno shvatanje politike, kao i republikanski projekat građanskog poretka, doveli su Makijavelija skoro nužno i do sledećeg velikog otkrića od važnosti za političku sociologiju i političku nauku. Reč je o značaju i ulozi interesa u političkom životu. Makijaveli je neosporno prvi mislilac politike koji je je otkrio i uvrstio interese u ključne kategorije moderne političke nauke. Da su interesi jedan od osnovnih motiva i pokretača akcije ljudi u politici, kao i u svakodnevnom životu, potvrdila je i savremena politička sociologija. Mada je, zbog svojih saveta vladaru, kao i zbog ukazivanja na egoističnu i isključivu prirodu interesa, Makijaveli često osuđivan za imoralizam, ima mnogo autora koji ga cene upravo zbog realističnog pristupa političkom životu. Tako Agneš Heler visoko ceni specifičnu Makijavelijevu etiku, koju naziva etikom iskustva, u kojoj upravo interes, ne samo da predstavlja osnovni motiv ljudskog delovanja, nego i važnu kategoriju objašnjenja i tumačenja čovekovog ponašanja.

Postoji još jedna tačka u kojoj Makijaveli i danas dobija skoro nepodeljena priznanja. Reč je o novom metodskom pristupu politici, o uvođenju nove racionalne i pragmatične metode u proučavanju političkih fenomena. Nakon plejade antičkih političkih filozofa, koji su se bavilim etičkim, vrednosnim i drugim normativnim pitanjima politike i političkog poretka, Makijaveli je prvi teoretičar politike koji zaslužuje da ponese naziv naučnika. Taj naziv će mnogo kasnije postati karakterističan za moderno doba. Za njegov pristup je osobena empirijska analiza realnih činjenica, koja nastoji da otkrije objektivnu istinu protivurečnog političkog života sa ciljem da se iznađu univerzalni zakoni politike i razotkriju opšti obrasci ljudskog ponašanja i delovanja. Time Makijaveli predskazuje dolazak novog doba nauke. Zato nije bez razloga Kasirer nazvao Makijavelija Galilejem Renesanse.

Što se tiče ocene "makijavelizma", nesumnjivo je da su za stvaranje tog koncepta zaslužniji od Makijavelija njegovi interpreti. Više je nego očigledna činjenica da su ljudi i pre Makijavelija znali da zli vladari mogu da imaju uspeha, kao i da nemoralna dela mogu da donesu koristi. Ako je to tako, postavlja se pitanje zašto je ta istina tako gorka i neprijatna, a ponuđena u Makijavelijevom *Vladaocu* na tako lucidan, direktan i jedak način (za koji mnogi misle da je bio uzor renesansne proze), naišla na toliko odbojnosti, nerazumevanja i odbacivanja. Kasirer smatra da nisu u pitanju pobude i svrha zbog koje je ta knjiga napisana, pa čak ni čitaoci, ukoliko su pogrešno shvatili smisao njegovog dela. Ako prihvatimo tu vrstu objašnjenja, koje smera na protivurečnost između njegovog političkog učenja i univerzalnosti njegove teorije, ostaje nam, kako kaže Kasirer, na raspolaganju loš izlaz: da negiramo Makijavelijevu originalnost i značaj. Za razliku od toga Kasirer smatra da je bolje i ispravnije rešenje da se u Makijaveliju vidi osnivač nove nauke o politici, veliki mislilac "čija su shvatanja i teorije revolucionisali moderni svet i potresli društveni poredak do samih temelja" (Kasirer, 1972: 145).

Meklilend nudi jednostavniji odgovor na prethodnu dilemu. Po njemu, *Vladalac* nije šokantno delo po onome o čemu govori, nego po načinu kako to iskazuje (McClelland, 2003: 152). Ta vrsta političkog realizma, ne samo da je bila šokanta za njegove savremenike, nego je ostala neprevaziđena do naših dana.

Neke od posledica onog dela Makijavelijeve teorije koji se označava kao „makijavelizam“ pojavile su se tek u naše doba u zastrašujućim oblicima, kojima idu na ruku izumi i usavršavanja tehnologije političkih zločina. Istina je, međutim, da iz Makijavelijevog dela sledi pouka da u političkom životu nikad nije lako povući jasnu granicu između vrline i poroka. To izgleda da važi i danas, kao što je važilo i u Makijavelijevo vreme. Bilo bi, naravno, pogrešno, i po političku teoriju i praksu pogibeljno, izvući iz toga zaključak da treba odustati od traganja za tim razlikovanjem.

To što i danas, pet vekova kasnije, neprestano raste i uvećava se broj knjiga i tekstova u kojima se analizira Makijavelijevo delo, najbolje svedoči o veličini i značaju tog dela. Za mnoge istinsko značenje Makijavelijeve teorije ostaje jedna od najvećih enigmi moderne istorije ideja (Sabine, 1973: 328). Zagonetka o Makijaveliju ostaje otvorena, jer je ne samo teorijski produktivna, nego i važna za realan život ljudi, kao opomena građanima i vladarima šta politika jeste i šta može da bude. Kao da je slutio do kakvih će razmimoilaženja doći povodom njegovog dela, Makijaveli nam se zagonetno osmehuje sa jednog od retkih portreta koji je, više decenija nakon njegove smrti, uradio poznati italijanski slikar Santi di Tito. Nisu bez razloga mnogi primetili da u tom osmehu ima neke sličnosti sa tajanstvenim osmehom Đokonde na Da Vinčijevoj slici *Mona Liza*.

LITERATURA

Arendt, Hana (1989), *The Human Condition,* Chicago and London: The University of Chicago Press;

Basta, Danilo (1983), *Da li je Fihte bio makijavelist?*, Časopis DELO, Godina XXIX, broj 2, Beograd;

Berlin, Isaija (1994), *Protiv struje*, Pančevo: Zajednica književnika;

Bock Gisella, Skinner Quentin and Maurizio Viroli, Edited by (1993), *Machiaveli and Republicanism*, Cambridge: Cambridge University Press;

Bock, Gisela (1993), „Civil discord in Machiavelli‘s Istorie Fiorentine“, u: *Machiaveli and Republicanism*, Edited by G. Bock, Q. Skinner and M. Viroli, 1993,Cambridge, Cambridge University Press;

Burckhardt, Jacob (1989), *Kultura renesanse u Italiji,* Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića;

Čavoški, Kosta (1983), *Makijavelijeva veština pisanja*, Časopis Delo, Godina XXIX, broj 2, Beograd;

Delimo, Žan (1989), Civilizacija renesanse, Novi Sad: Književna zajednica Novoga Sada;

Donaldson, Peter (1992), *Machiavelli and Mystery of State*, Cambridge: Cambridge University Press;

Fihte, Johan Gotlib (1983), *O Makijaveliju*, časopis Delo, godina XXIX, broj 2, Beograd;

Gligorov, Vladimir (1983), *Makijavelijevo shvatanje političke konkurencije*, Časopis Delo, godina XXIX, broj 2, Beograd;

Grubiša, Damir, (1983), *Etika i politika u Makijavelijevom đelu*, Časopis Delo, Godina XXIX, broj 3, Beograd;

Grubiša Damir (1985), „Uvod u Machiavellija: Vrijeme, čovjek, djelo“, u: Niccolo Machiavelli, *Izabrano djelo*, Prvi svezak, Zagreb: Globus;

Guarini, Fasano Elena (1993), „Machiavelli and the crisis of Italian Republic", u: *Machiavelli and Republicanism*, Edited by: G.Bock, Q. Skinner and M. Viroli, 1993, Cambridge University Press;

Hjum, Dejvid (1983), *O mogućnosti svođenja politike na nauku*, časopis Delo, godina XXIX, broj 2, Beograd;

Jovanović, Slobodan (1935), *Iz istorije političkih doktrina, Platon, Makijaveli, Berk, Marks*, Beograd: Geca Kon;

Kasirer, Ernest (1972), *Mit o državi*, Beograd: Nolit;

Lukić, Radomir (1954), *Istorija pravnih i političkih teorija*, I knjiga, Beograd: Naučna knjiga;

McClelland J.S. (2003), *A History of Western Political Thought*, London: Routledge;

Machiavelli, Niccolo (1985), *Izabrano djelo*, Prvi svezak, Izabrao i priredio Damir Grubiša, Zagreb: Globus;

Machiavelli, Niccolo (1985b), *Izabrano djelo*, Drugi svezak, Izabrao i priredio Damir Grubiša, Zagreb: Globus;

Makijaveli, Nikolo (2004), *Vladalac*, Beograd: Ušće;

Martines, Lauro (2002), *Power and imagination, City-States in Renaissance Italy*, London: Pimlico;

Plamenatz, John (1963), *Man and Society*, Volume 1, Harlow: Longman;

Sabine, Georg and Thorson Thomas (1989), *A History of Political Theory*, Fourth Edition, Orlando: Harcourt Brace College Publishers;

Skinner, Quentin (1992), „Machiavelli", u knjizi *Great Political Thinkers*, Oxford: Oxford University Press;

Skinner, Quentin (1993), „Machiavelli's Discorsi and the pre-humanist origins of republican ideas", u: *Machiavelli and Republicanism*, Edited by G.Bock, Q. Skinner and M. Viroli, 1993, Cambridge: Cambridge University Press;

Skinner, Quentin (2002), „The Foundations of Modern Political Thought", Volume 1, *The Renaissance*, Cambridge: Cambridge University Press;

Strauss, Leo (1987), „Machiavelli", u knjizi: *History of Political Philospohy,* Third Edition, Edited by Leo Strauss and Joseph Cropsey, Chicago: The University of Chicago Press;

Štraus, Leo (1983), *O javnom dobru*, Časopis Delo, godina XXIX, broj 2, Beograd;

Viroli, Maurizio (1993), „Machiavelli and the republican idea of politics", u: *Machiavelli and Republicanism,* Edited by G.Bock, Q. Skinner and M. Viroli, 1993, Cambridge: Cambridge University Press;

The World of Renaissance Florence (1999), Florence: Giuinti.

Vukašin Pavlović

MACHIAVELLI: REPUBLICANISM AND TECHNOLOGY OF POWER

Abstract

This text is dealing with the Machiavelli's contribution to the foundation of Political sociology. First part is focused on the specific social, cultural and intellectual situation of the late Renaissance, the epoch of the Machiavelli. The next part considers the Machiavelli's thoughts on republic and liberty. The third part is about Machiavelli's theory of power. After the consideration of mistery of state and politics as a technology of power, text draws attention to Machiavelli's oppinion on human nature and mass behavior. The concluding part is devoted to the Machiavelli's importance for Political sociology. The main point of the text is the statement that Machiavelli is more significant as the thinker of republic and liberty, than as the writer of politics in terms of tehnology of power.

prof. dr Milan Podunavac
Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka

UDC 321.01(497)
323.2
342.2:342.31

IZGRADNJA MODERNE DRŽAVE I NACIJE

Balkanska perspektiva

Sažetak

Dva su razloga, podjednako teorijske i praktičke naravi, koji obnavljaju interes za temu koja je, ne tako davno već bila gotovo sasvim potisnuta, ako ne i zaboravljena u političkoj teoriji. Prvi je, razlog opšti i tiče se promene u diskurzivnom univerzumu političke teorije. Označiću ga sažeto kao *centralnost države* (nacionalne države) u diskursu savremene političke teorije; drugi, kontekstualizira ovo opšte polazište i označiću ga kao *centralnost izgradanje moderne države u regionu* "zakašnjelih nacija" (Balkan). Opšti plan analize sačinjen je od tri koraka. *U prvom,* izložiću opšti plan izgradnje moderne države i nacije (state and nation building) i naznačiti osnovne formativne principe (građanstvo, nacionalitet, suverenitet) ovog fundamentalnog modernizacijskog procesa. *U drugom,* koraku naznačiću osnovna obeležja političke dinamike Balkana**.** *U trećem,* uvodim u raspravu pojam nedovršene države koju ću označiti kao osnovnu političku formu ovog procesa u regionu.

Ključne reči: savremena politička teorija, država, nacionalna država, nacija, moderna država, modernizacija, Balkan, nedovršena država, građanstvo.

UVOD

„Crni septembar" i udar na dva simbola globalizacije savremenog društva, praćen posvemašnjim procesom *globalizacija straha i terorizma*, obnovio je interes i praktično političku releventnost za onu formu države *(security state)* koju će Karla Schmit (Šmit) čitajući Tomasa Hobsa (Th. Hobbes) označiti „armaturom moderne evropske države". Odnos sistemskih imperativa i javnih dobara modernih političkih poredaka temeljno se menja: imperativi sigurnosti i izgradnje zajedničkog kolektivnog identiteta koloniziraju javno polje i zakonito proizvode strukturne deficite u liberalnom (konstitucionalizam), demokratskom (legitimitet) i socijalnom (blagostanje) polju. Šmitova teorijska matrica dominira podjednako u političkom diskursu i levice i desnice. Drugi je, poticaj došao s trećim talasom izgradnje modernih država i nacija postkomunističkih društava i novih

demokratija. Izgradnja i uspostava države simbolički se označava kao znak zrelosti jednog političkog društva. Stvar nije nova: Kant nas još uči da je *pactum unionis civilis* znak zrelosti jedne političke zajednice. Ovaj će opšti okvir odrediti i metodički plan ove studije u kojoj se demonstrirana jedna *teorija okolnosti* koja u argumentativnoj formi demonstrira i harmonizuje *opšte teorijske principe i kontekstualnu analizu.*

IZGRADNJA MODERNE DRŽAVE I NACIJE - OPŠTI PLAN

Temeljna teza koju demonstriram u ovoj studiji zasnovana je na sledećem opštem polazištu: *nacionalna država* osnovna je forma političke integracije savremenih društava; *nacija,* pak, osnovna je forma kolektivnog identiteta i osnovna jedinica moderne političke zajednice. Na političkom planu moderno (svetsko) društvo sačinjeno je od nacionalnih država. Nacionalna je država u poslednja tri veka potisla sve predmoderne tipove političke vlasti. To je onaj tip države koji su iznedrile dve velike moderne političke revolucije, Francuska i Američka, i koja je usidrena u temeljnim vrednostima zrelog prosvetiteljstva. Ovu tendenciju dodatno ojačava generička povezanost između nacionalne države i poliarhije (ustavne demokratije) kako to argumentovano pokazuje Robert Dal (Dahl), pa njegovu tezu, da su sve moderne države poliarhije ili to teže da postanu, možemo čitati u ključu koji je odlučujući za našu argumentaciju: sve su moderne države nacionalne države ili to nastoje da postanu. Ukratko postoji generička veza između nacionalne države i poliarhije (ustavne demokratije) i ja ću u ovoj studiji nastojati da potpomognem u obašnjenju te veze. Politička dinamika regiona u kome živimo dodatno ojačava ovu tezu. Proces *state and nation building* pokazuje da je **nacionalna država** osnovna forma ovoga modernizacijskog procesa. Da sažeto označimo ovaj moderni tip politčke formacije. Za razliku od predmodernih sistema političke vlasti, modernu nacionalnu državu karakteriše dovršeni proces teritorijalizacije vlasti, funkcionalna specifikacija vlasti (razdvojenost građanskog društva i političke države), centralizovana državna organizacija i racionalna forma političke legitimacije. Franc Nojman, u paradigmatičnom tekstu, što ga piše kao prilog možda najboljem radu 20. veka *(Behemot)* koji nosi naslov *„Da li je Nemačka država"*, formativna svojstva modernog poretka sažima u principima *vladavine prava, ujedinjenog sistema političke moći i političke teorije države* (Neumann, 1966: 469-478)**.** Moderna je država ako pažljivo čitamo Nojmana onaj tip političke formacije koji u sebi harmonizuje tri politička polja: polje moći, polje prava i polje legitimnosti. Ona je onaj tip poretka koji čuva sva tri tipa moderne evropske države (hobesijanska država moći, liberalna pravna prava i demokratska država). No, da temeljitije analiziramo transformaciju predmodernih tipova moći u moderni politički poredak. Mada premoderni sitemi generalno podrazumevaju kontrolu nad teritorijom, takva kontrola zasnivala se na činjenici da je teritorija o kojoj je reč predstavljala domovinu ljudima koji su bili povezani personalnim lojalnostima prema vladaru. Osnovu lojalnosti ove političke formacije čini politička posesija, longus tempus i formula božanskog utemeljenja vlasti. Za razliku od predmodernih formi teritorijalne države, nacionalnu državu karakteriše centralizovana organizacija vlasti. To sažeto znači da ona ima vrhovnu vlast i da joj je svako drugo

telo untar teritorije podređeno, dok sama centralna vlast nije podređena nijednom telu unutar teritorije. Moderna nacionalna država istovremeno mora da traži druga izvorišta sopstvene *legitimnosti.*

Pored ovog obeležja, za razliku od većine predmodernih sistema, nacionalna država ima direktan pristup svim svojim subjektima koji žive na teritoriji. Njihova osnovna prava i obaveze definisana su na nivou centralne vlasti i njihovo ostvarivanje nije prenosivo. To je ono obeležje savremene države koje daje posebnu i odlučujuću ulogu formativnim svojstvima prava. Kada A. Tokvil označava *pricipi legaliteta* kao prvi princip moderne evropske države onda on ima upravo to u vidu. To je ono mesto iz *Staroga režima,* u kome Tokvil kaže, kako se evropski narodi mnogo više boje arbitrane nego autoritarne vlasti (Tocqueville, 1994). Drugo ime, za vlast koja nije utemeljena na pravu je u evropskoj tradiciji sve od Monteskjea, je *despotija*. Centralnost je Monteskjeove inovacije u određenju despotije kao osnovnog tipa *negativnih političkih režima.* Ova inovacija bitno menja diskurzivno polje u evropskoj političkoj teoriji. U evropskoj političkoj kulturi čitava plejada konzervativnih liberala (Monteksje, Tokvil, Gizo, Konstan), oblikuje osobitu vrstu *straha od despotije.* Judit Sklar (Judith Skhlar) u studiji što je posvećuje analizi osnovnih formativnih principa moderne evropske države *(Legalism)* pokazuje kako ova distanca u odnosu na ne evropsko političko iskustvo ostaje trajno obeležje evropske političke kulture (Skhlar, 1994). Sažeto, dakle, *teritorijalnost, funkcionalna specifikacija, centralizacija i direktan pristup građana da učestvuju u raspodeli političkih dobara (prava),* osnovna su obeležja države u modernom smsilu. To je ona vrsta modernizacijskog procesa koju je Aleksis Tokvil (Tocqueville) označio u pojmovima *„centralizacije" i „republikanizacije politike"* i definisao ih kao „glavne političke produkte Francuske revolucije" (Tocqueville, 1995). Poslužićemo se i Tokvilovim političkim prevodom ovih opštih pojmova. *Centralizacija,* čitamo Tokvila, drugo je ime za dovršeni proces teritorijalizacije politike i transformaciju teritorijalne u modernu nacionalnu državu. To je ona država koja ima isključivu vlast na svojoj teritoriji i koja je jedina u stanju da održi red i mir na unutrašnjem planu i odbrani svoje granice od pretnji spolja. Ona mora biti u stanju da pobedi sve konkurentske sile unutar granica i da se na međunarodnom planu potvrdi kao ravnopravan takmac i time potvrdi, da nadgradim ovu argumentaciju, onim što nemački jurista Pufendorf naziva garantom „kolektivne svojine nacije nad određenom teritorijom". *Princip suvereniteta* je pravno politička artikulacija ovoga modernizacijskog procesa, dakle dovršenog procesa *teritorijalizacije politike.* Ako se temeljitije analizira ono tradicijsko polje koje ide od Makijavelija, Bodena i Hobsa, da se zapaziti da je ono dominantno zaokupljeno upravo ovim pitanjem. Ključno je pitanje što ga ova tradicija postavlja, *zašto država***,** a odgovor što ga nude jeste, da je država garant javnoga mira, ona je *creator et defensor pacis.* Osnovno političko dobro koje poredak države mora da obezbedi jeste **sigurnost.** „Moć suverena za Hobsa prosto je deo ugovora u kome vladar treba da ispuni svoje obaveze, tj. da sačuva red i zakon tako da mogu ostvariti slobodu trgovine i međusobnih ljudskih odnosa, sloboda da ljudi biraju svoje prebivalište, ishranu, profesiju i da rađaju i podižu svoju decu. Ako vladalac ne može da ispuni svoj deo pogodbe on gubi vlast" (Neumann, 1966). Šmitijanska tradicija će obnoviti u modernoj političkoj teoriji ovu vrstu argumenta prigovarajući liberalnom konstitucionalizmu da se, kako kaže Smit, Monteskje i

njegovi liberalni sledbenici boje političke moći, što će reći stabilnog i robusnog političkog poretka. Time smo dovršili analizu ovog modernizacijskog procesa. Prelazimo na onu vrstu modernizacijskog procesa koja je u temelju moderne države, koju Tokvil označava pojmom republikanizacije politike.

„*Republikanizacija politike*"je ona vrsta modernizacijskog procesa koja se izražava u „postupnom procesu osvajanja građanskih i političkih prava". Ova vrsta modernizacijskog procesa ima tri vrste političkih učinaka koji su u temelju moderne (nacionalne) države. Država se konstituiše u formi pozitivnog prava, a narod u značenju zajednice punopravnih građana, nosilac je pravnog i političkog poretka. Nejednakost statusa „starog režima" supstituira se jednakošću pravnog statusa i jednakim mogućnostima da se učestvuje u prisvajanju i raspodeli ključnih političkih dobara svih koji su punopravni članovi političke zajednice. Ovaj modernizacijski proces ima sasma jasnu pravnu i političku artikulaciju i ona se zove **princip građanstva**. „Državna sila konstituiše se u formi pozitivnog prava, a narod je nosilac pravnog poretka čija se jurisdikcija ograničava na državnu teritoriju. U rečniku politike pojmovi „nacija" i „država" imaju isti obim. Osim značenja koje mu se pridaje u pravu, terim nacija označava i političku zajednicu koju su oblikovali zajednički preci, ili barem zajednički jezik, kultura i istorija. Narod postaje nacija u tom istorijskom smislu samo u konkretnoj formi određenog načina zivota" (Habermas, 2001).

Na ovu generičku vezu nacije i građanstva u procesu konstituisanja moderne države upravo i upućuje Sjejes kada označava naciju kao političko telo građana ujedinjeno zajedničkim pravnim poretkom i zajedničkim političkim ustanovama. U osnovnom značenju nacija je u biti transformisana iz forme pretpolitičkog identiteta koju još Hobs označava „prostim mnoštvom" naznačavajući njegovu nepolitičku prirodu u formu čiji je učinak ugrađen u konstitutivno obeležje političkog identiteta građana unutar temeljno transformisanog političkog poretka. Otuda ovako razumevana nacija građana ne izvodi svoja konstitutivna svojstva iz etničkih i kulturnih zajedničkih svojstava, već iz mogućnosti građana da u jednoj ugovornoj i pristancima ujedinjenoj zajednici demonstriraju svoje mogućnosti prisvajanja prava, participacije i na ravnopravnosti uređene kooperacije slobodnih individua. „Politički humanizam u kojem je ovakva zajednica utemeljena omogućuje da se bude i postane pripadnik zajednice bez obzira na prirodne osobine pojedinca ili osobine određene socijalnim i etničkim odlikama njegovih poredaka. Nacija se tako uspostavlja kao zajednica državljana koji žive unutar istog pravnog poretka. Ona je istovetna sa subjektivnim prihvatanjem vrednosti u kome je utemeljena republika država. To su vrednosti slobode, jednakosti, svetovne vlasti itd. Jedno je od temeljnih načela konstitucije ovakve zajednice narodna suverenost koja ustanovljava oslobađanje monarhove vladavine i staleških povlastica. Sloboda u uspostavljenoj državi i unutrašnje samoodređenje ujedinjenih pojedinaca su temelj države i nacije. Zastupanje liberalnih i demokratskih načela ustrojstva države i društva, te konstituisanje nacije protiv vlastitog monarha, su različiti aspekti istog i istodobnog pravca koji bitno određuje nacionalnu svest" (Prpić, 2007).

U dubljem teorijskom smislu ovako razumevan koncept republikanizacije politike (građanstvo) oslonjen je na Rusoov koncept samoodređenja i narodnog suvereniteta. Argument više. U jednom dubljem teorijskom smislu ovi koncepti u temelju su i modernog pojma demokratije koju označavamo kao glavno postignuće zrelog političkog prosveti-

teljstva. Otuda ispravnost teze da je Rusoova koncepcija demokratije u temelju generičkog pojma moderne demokratije (Saphiro). Ova vrsta modernizacijskog procesa otkriva da se koncept narodne suverenosti incijalno u biti razumeva kao ograničenje vladarske (monarhijske, kraljevske) suverenosti koja u osnovi počiva na osobitoj formi historijskog ugovora i saglasnosti *(consensus fidelium)*. I Ruso i Kant pokazuju jasno da u njihovom razumevanju, narodna suverenost nije naprosto transfer vlasti od gore (vladara), ka dolje (narodu), već naprotiv, koncept narodne suverenosti u biti otkriva proces transformacije same vlasti koja se razumeva kao delo same političke zajednice (zajednice građana) i osobita forma samoupravljanja i autozakonodavstva. Stari historijski pakt kako pokazuje Lok u kritici Filmera supstituira se formom civilnog, konstrukcijskog ugovora, koji služi kao saglasnošću uređena procedura preko koje se obezbeđuje legitimiziranje vlasti u formi koja jamči političku autonomiju političke zajednice. Ova radikalna promena uzrokuje promenu u dijalektici vladavinske kontrole i osobitu formu, kako drži Gidens, deflaciju moći. Dok je u predmodernoj teritorijalnoj državi administrativni opseg državnih ovlasti ostavio polje svakodnevnog života netaknutim.

Međuzavisnost političkog jezgra poretka i njemu podvrgnute populacije relativno je niska i uređena dobrovoljnom pogodbom dve strane. Istovremeno, administrativni opseg i domašaj vlasti oslonjen je na (vojnu) silu. Moderna država menja ovu dijalektiku kontrole. „U modernoj državi, porast administrativne moći generisane prevashodno proširivanjem nadzora, marginalizuje zavisnost države od kontrole nad sredstvima nasilja kao medijuma vladavine sebi podređene populacije. Međutim, administrativna moć koja zavisi od mobilizacije društvenih aktivnosti kroz ekspanziju nadzora, neizbežno umnogostručava recipročne veze između onih koji vladaju i onih nad kojima se vlada. Što je na delu veći stepen recipročnosti, veće su mogućnosti vršenja uticaja na vladara koje dijalektička kontrola nudi subordiniranim grupama. Ovo smatram „strukturnom pozadinom" naspram koje se poliarhija razvija, najprije u senci apsolutističke države, a zatim otvorenije i direktnije u toku tranzicije ka naciji državi" (Giddens, 1996). No, u dubljem strukturnom značenju ona već temeljno menja i samu prirodu političke vlasti. Vlast se oslobađa u osnovi kvazi-naturalnih primesa nasilja, *auctoritas* države sve je manje *violentia*, novi racionalni tip *legitio*, se da upotrebimo Rusoovu formulu, utemeljuje na „ujedinjenoj i usaglašenoj volji svih (...) obliku udruženja koji svojom zajedničkom snagom brani i štiti osobu i imovinu svakog od nas i kroz koju svako ujedinjujući se sa svima, ipak pokorava samo sebi, te ostaje jednako slobodan kao i prije". To je temeljno pitanje na koje odgovor daje ugovor, pa se s pravom može utvrditi, da tek klasični kontraktualizam udara temelje jedne autentične političke teorije države. Najpre tako što određuje konkretne strukture individualnih i grupnih autonomija, privatno vlasništvo i građanska prava, s jedne strane, te politička prava i narodnu suverenost s druge strane. Zatim, zato što državu poima kao formu pluralističke razrade javnog i opštega dobra. To je upravo ona tačka na kojoj se presecaju Kantov konstruktivizam i Rusoov republikanizam.

Saglasnosti do kojih se dolazi u kooperaciji slobodnih i jednakih individua utemeljuje se na jedinstvu procedura (ugovora), koji su u temelju saglasnosti. No, pravo nije samo medij pozitiviranja opštih i jednakih statusa, ono je i medijator razrešavanja

društvenih i političkih konflikata na nepersonalan i opšteobavezujući način. Za raziku od predmoderne apsolutističke države u kojoj je vladar istinski zakonodavac i u čijim rukama je ujedinjena podjednako zakonodavna, izvršna i sudska vlast, pa otuda kada njegov način vladavine dođe u sukob sa realnošću država se raspada, u modernoj državi, proces političke integracije mora se završiti na opšteobavezujući način, tj. kroz apstraktni, racionalni zakon ili kroz racionalno funkcionalnu birokratiju. No, ovo je samo jedno lice boga Janusa. Pokazuje se, da republikansko i konstrukcijsko jezgro moderne države ne može savladati pretpolitičko polje moderne države. Ova vrsta napetosti prisutna je u procesu uspostave moderne države, a kontekstualna iskustva Francuske i Nemačke samo otkrivaju različite asimetrije u ovom procesu. Dok je, kako pokazuje politička dinamika, republikanska ideja nacionaliteta u Francuskoj zadobila ujedinjavajuća, univerzalistička, racionalistička, asimilatorska i politička obeležja, nemačaka tradicija iznedrila je drugi tip nacionaliteta koji je po svojim obeležjima partikularistički, organski, isključiv i nepolitički. Sažeto, nemačka ideja nacije, ishodišno niti je politička, niti je povezana sa apstraktnom idejom građanstva. Ova nepolitička i pretpolitička ideja nacionaliteta nije razumevana kao nosilac univerzalanih vrednosti, već kao jedna organska, kulturna, lingvistička i rasna zajednica, kao osobena i neponovljiva narodna zajednica ili zajednica usuda. Dosledno izvedena, ova ideja nacionaliteta kaže da je, nacionalitet oblikovan formama etnokulturnog ujedinjavanja koje zakonito traži svoj izraz u političkom jedinstvu države. Kako to ističe Franc Nojman, za razliku od Francuske, nemački razvoj nikada nije naglašavao nacionalni suverenitet, pa otuda koncept političke nacije nikada nije ni bio prihvaćen u Nemačkoj. To se podjednako odnosi na utemeljenje rasne ideje nacije (Fihte), konzervativnu teoriju (Trajčke će nacionalne principe označiti kao čistu apstrakciju), pa čak i liberalno jezgro teoretičara, poput Humbolta, koji negira ideju nacionalnog suvereniteta strahujući od totalizirajućeg potencijala ovog principa. To je opšti nacrt, koji upućuje ne samo na različite modele u uspostavi moderne države i nacije, već i strukturno obeležje procesa uspostave kao takvog.

U diskurzivnom polju političke teorije i filozofije prava ova će se napetost izraziti u koncepciji dve međusobno povezane *politike priznanja* koje su u temelju modernog koncepta građanstva. Prvi je, usidren u formama političke autonomije građana, drugi, pak u etičkom polju političke zajednice koja se iskazuje u partikularnom tipu „načina života“ i „koncepcije dobra“. Č. Tejlor (Ch. Taylor) će ova dva konkurirajuća tipa politika priznanja označiti na sledeći način. „Prva počiva na dominantno individualnim pravima i jednakom uvažavanju, kao i na vladavinskim učincima koji uzimaju u obzir preference građana. To je ono što treba da bude osigurano. Kapacitet građana sastoji se uglavnom u moći da se zaštite njhova prava i osigura jednaki tretman, kao i da se obezbedi uticaj na proces političkog odlučivanja. Ove institucije imaju naglašeno instrumentalnu ulogu i nijedna vrednost u procesima participacije nema zasebitu vrednost. Drugi model, naprotiv, definiše participaciju usidrenu u „načinu života“ kao esenciju slobode, kao ono jezgro koje svaka politička zajednica mora osigurati. To je esencijalna komponenta građanskog kapaciteta. Puna participacija i samoodređenje vidi se kao sposobnost da se bude deo vladajućeg konsensusa koji je polje u kome se mi identifi-

kujemo sa drugim. Vladati i biti objekt vladanja znači u konačnici da su upravljači uvek deo „nas", a ne „njih" (Taylor, 1989: 178-179). To je ona tačka na kojoj se republikanska ideja građanstva preseca sa pretpolitički zatečenom zajednicom i posvećena joj je sledeća dionica ove studije. No, pokazaće se da ova vrsta kontigenecije nosi u sebi duboke napetosti. U procesu konstituisanja moderne demokratske države ovaj uslovni odnos između prisvojenog nacionalnog identiteta i osvojenog demokratskog građanstva zadobiće potpuno drugu vrstu usmerenja.

Unutrašnja napetost nacionalizma i republikanizma proizvodi nerešive strukturne deficite modernoj ustavnoj državi. Pokazaćemo da osobita vrsta strukturne napetosti i deficita prati i odnos nacionalizma naspram drugog temeljnog formativnog principa države, principa legaliteta. Ova vrsta napetosti opet proizvodi učinke u polju diskurzivnog univerzuma savremene filozofije politike i prava. Analizirajmo ove vrste strukturnih deficita. Uzrokom prve vrste deficita, naznačili bismo osobitu vrstu transformacije klasično razumevanog republikanskog koncepta „kolektivne slobode". Uspon nacionalne države ne samo da menja značenje principa legitimiteta („narodni suverenitet") već istovremeno menja i percepciju spoljašnjeg suvereniteta. Dovršeni proces teritorijalizacije politike, kako smo pokazali, uvodi posebnu formu „kolektivnog prava na teritoriju" (Pufendorf) koja je generički povezana sa političkom voljom nacije na samopotvrđivanje. Sve to uzrokuje, da se zahtevi i volja modernih država za samopotvrđivanje u osnovi iskazuje kao forma samopotvrđivanja nacija. To proizvodi jednu sasvim drugačiju interpretaciju koncepta „kolektivne slobode". Ona se prevashodno razumeva kao sposobnost nacije za samoodržanje i nezavisnost. Za razliku od republikanskog koncepta „kolektivne slobode", koji inherentno pretpostavlja saglasnost sa konceptom individualne „pozitivne slobode" i „individualnih autonomija" (vidi sjajan traktat Makijavelija o pojmu „kolektivne negativne slobode"), „novo" razumevanje kolektivne slobode u dubokoj je napetosti podjednako sa idejom individualnih automonija. Otuda trajni i zakoniti sukob „nacije" i „države" (H. Arendt), ali i sa onom vrstom slobode koja prati i uslov je političke autonomije građana. Otuda je napetost između univerzalizma egalitarne pravne zajednice i partikularizma etičke zajednice, povezane pretpolitičkom formom ujedinjavanja, ugrađana u same temelje nacionalne države. Sažeto, dakle, potraga za integrativnim silama političke zajednice u polju koje je izvan formacije formiranja političke volje građana, ugrožava ne samo republikansko postignuće moderne države (građanstvo), već istovremeno uvođenjem „dvostruke jednakosti" (uslov za prisvajanje temeljnih prava i jednakosti izbora je pripadnost jednoj u osnovi predpolitičkoj i supstantivno ujedinjenoj zajednici, naciji) razara i princip *legaliteta* kao temeljno formativno svojstvo moderne države. Demokratska mobilizacija pripadnika zajednice zasnovana na principu građanstva temeljno menja dijalektiku vladanja. Deflacija moći vladara oslobađa poredak oslona na nasilje, a stara formula religijskog utemeljenja traži novo sekularano utočište u demokratiziranoj formi pristanka. Princip građanstva i osvajanje građanskih i političkih prava, tako na neki način označava, okončanje procesa razaranja starog režima i feudalnog društva. Istovremeno princip građanstva je onaj fundamentalni modernizacijski princip koji će biti osnovna osa ustavnih i političkih borbi u procesu preobražaja starog režima u modernu državu.

T. H. Maršal (Marshal) u jednoj od najboljih analiza evolucije principa građanstva (civilno, političko, socijalno) i njemu odgovarajućih pravno-političkih formacija (pravna država, demokratska država, socijalna država), analizira ovu vrstu modernizacijskih procesa. Nećemo je sada uvoditi u analizu. Moja knjiga „*Princip građanstva i poredak politike*" analizira ovu vrstu modernizacijskih procesa.

No, mada *princip građanstva* temeljno menja dijalektiku vladanja i tip legitimacijske formule (formula legitimiziranja političke vlasti se sekularizira i demokratizira), pokazuje se da politička integracija ne može ostati samo adminsitrativna i institucionalna. Mobilizacijski učinak institucionalizcije vlasti je nedovoljan (to je ono što jezikom Habermasa možemo označiti pojmom *ustavnog patriotizma*). Unifikacija političkog poretka, kako smo pokazali, uvodeći u analizu dve strategije priznanja, ne može ostati samo administrativna, ona pretpostavlja i traži formu kulturne homogenosti. Politička moblizacija tražila je ideju koja je dovoljno snažna i dovoljno jaka, da oblikuje uverenja građana koja su njihovim srcima i dušama privlačnija od suvih pojmova narodnog suvereniteta i ljudskih prava. Tu prazninu popunjava moderni pojam ***nacije*,** a upotreba zajedničkog jezika i zajedničke političke memorije (zajedničke istoričnosti kako piše Herder), najtemeljitiji su putevi ostvarivanja ove homogenosti i mobilizacije. Ako princip građanstva, kako smo pokazali, omogućava da moderna država osigura novi tip legitimnosti i istovremeno pripadne kroz mogućnost pristupa i učešća u distribuciji političkih dobara svim svojim građanima, građani sa svoje strane moraju istovremeno biti povezani i ujedinjeni horizontalnim vezama lojalnosti i prepoznati jedni druge kao pripadnike iste političke zajednice. Moderna država je moguća samo ako se njeni subjekti priznaju kao ravnopravni članovi političke zajednice i, državu priznaju kao sopstvenu političku organizaciju. Ako su, kako smo pokazali, podanici dinastijskog sistema bili lojalni prema vladaru i svoje poverenje zasnivali na zajedničkom uverenju da je vladarski tron božanskog porekla, sekularizacija i demokratizacija moderne države (građanstvo) razara ovaj legitimacijski temelj i nužno uspostavlja sledeću vrstu pitanja: "Ako je osnov moći sekularan, i ako smo svi jednaki, kako se od individue može tražiti da bude lojalan državi na čijoj teritoriji živi i koja je vrsta legitimacijskog opravdanja da podanik bude lojalan upravo toj državi, a ne nekoj drugoj." Jedini, manje ili više jasan odgovor na ovo pitanje od kraja 18. veka je princip ***nacionalizama*** (Kiss, 1966: 190-245). Nacionalizam u formi predpolitičkog ujedinjavanja pripadnika jedne zajednice, se uspostavlja kao osnovna strategija oblikovanja *kolektivnog identiteta* jedne političke zajednice, a nacija kao prva moderna jedninica kolektivnog identiteta. Tamo gde je moderna država nacionalna država, a to je naša polazana teza, *politička zajednica* koju ona kreira je *nacija***.** Nacija je drugo ime za modernu političku zajednicu. Kao što se sistem modernih država pojavio kao sistem nacionalnih država, tako ni izgradnja nacije nije imala konkurenta u izgradnji modernih političkih zajednica. Postoji generička veza između formiranja moderne države i nacije, a formiranje nacionalnih država izvršilo je ogroman pritisak na stanovništvo da se transformira u nacije.

Ova dva modernizacijska procesa, uspostava moderne nacionalne države i moderne nacije, kao osnovne forme kolektivnog identiteta (političke zajednice), u osnovi je dovršen krajem 18. veka. "Nacionalizam nije svakako čista ideologija. Ali, on zaista teži

da se na bespovratan način poveže sa administrativnom unifikacijom države. *Suverenitet, građanstvo, nacionalizam, ovi fenomeni teže da budu povezani (...)* Nacionalizam ne samo da nudi osnovicu grupnog identieta, on to čini u kontekstu prikazivanja svog identiteta kao ishoda samosvojnih i dragocenih postignuća (..) Nacionalistički ideali teže da povežu koncepciju domovine, odnosno koncepciju teritorijalnosti sa mitom o poreklu, pridajući kulturnu autonomiju zajednici koja je smatrana nosiocem ovoga ideala. Solidarnost koju priželjkuju nacionalisti zasniva se na posedovanju tla, ne bilo koga, već istorijskog tla, tla minulih naraštaja, tla koje je bilo svedok cvetanja duha nacije" (Giddens, 1996). Proces osvajanja države od strane nacije je složen i protivrečan, i on se odvija na način da ujedinjeni nacionalni jezik postaje državni (oficijelni) jezik, da nacionalna kultura postaje oficijelna kultura, da nacionalni praznici, simboli i insignije postaju državni praznici i državni simboli, da historijska, nacionalna tradicija postaje državna tradicija. Identifikacija države i nacije jača i osnažuje administrativni opseg vlasti. Dve *politike priznanja* koje demonstrira Tejlor i koje smo analizirali, upućuju upravo na ovu vrstu modernizacijskog procesa.

Međutim, ovde je neophodno da se učini još jedna važna napomena. *Nacionalistička* strategija oblikovanja modernih država (a to jeste moderni evropski obrazac), duboko je protivrečna i na određeni način uzrok osobite forme strukturnog, legitimacijskog deficita, koji prati modernu nacionalnu i modernu ustavnu državu. Nacionalizam je kao strategija oblikovanja kolektivnog identiteta u osnovi egalitaran i demokratski omogućavajući posebnu formu transformacije „aristokratske nacije" u „narodnu naciju" (svi pripadnici iste nacije dele iste vrednosti, svi delimo istu tradiciju, isti jezik, iste insignije) i omogućujući pripadnicima političke zajednice da uspostavi odnos između „mi" i „oni" i da odgovori na temeljna pitanja „ko to mi jesmo kao pripadnici jedne zajednice, i zašto smo zajedno". Međutim, nacionalizam je istovremeno i strategija prisvajanja ključnih političkih dobara na političkom tržištu. U obe ove funkcije nacionalizam je agresivan i isključiv. Kao što su u procesu oblikovanja modernog kolektivnog identiteta, glavnu cenu ovog procesa platile manjinske zajednice (asimilacija, progon, etničko čišćenje), tako se i u procesu pristupa osnovnim političkim dobrima i raspodeli ovih dobara, nacionalna država javlja kao bitno *nepravična*. To je razlog osobitog strukturnog legitimacijskog deficita koji u sebi nosi ovaj tip oblikovanja moderne države i nacije. Nejednakost manjinskih zajednica u ovome tipu države je strukturan, a ne kontigentan. Rolsova formula, koja počiva na drugom principu pravde i koja kaže da nejednakosti treba raspodeljivati tako da u raspodeli nejednakosti najmanje budu oštećeni oni koji su u najrđavijem položaju, svakakao je najbolji, ali ne i dovoljan odgovor moderne ustavne države na ovaj legitimacijski deficit. Mada sam na neki način već označio jedan od fundamentalnih izazova moderne nacionalne države, izostavićemo tu vrstu problema iz ove studije.

Multikulturalizam i globalizacija mogu se označiti kao najsnažniji izazovi nacionalnoj državi kao osnovnoj formi moderne političke organizacije. Opšte je mesto, da multikulturalizam u savremenim političkim društvima predstavlja poželjnu političku strategiju u odnosu na imigrantske grupe, prihvatanje teritorijalnih autonomija i jezička prava manjina, kao i u priznavanje samouprava autohtonom stanovništvu. Ipak, teško se može reći da je politički ideal multikulturalizma postao sastavni deo vodećih principa savremenog svetskog društva. Naprotiv, mnogo je više argumenata za tvrdnju

da savremena politička društva nemaju dostatan odgovor na pitanje kulturnih identiteta i prava na različitost (Rosenfeld). U pravu je J. Raz, kada u odgovoru na pitanje šta je to poželjno u multikulturalizmu, tvrdi da multikulturalizam ulazi na jedan gotovo jeretički način u evropsku liberalnu političku kulturu. Multikulturalizam ne pripada redu tradicionalnih principa na kojima počiva moderna evropska država. Imperativi mira i stabiliteta postižu se oslonom na negovanje dominantne nacionalne političke kulture. Otuda, multikulturalizam se javlja kao osobita vrsta otklona u odnosu na gotovo trovekovnu tradiciju nacionalne homogene države. Sve to građanima modernih ustavnih demokratija, naviknutih na postojanje širokog moralnog i političkog konsensusa stvara polje neizvesnosti i dezorjentacija. Zapaža se, i to je opšte mesto, da nijedan od klasičnih liberala (Lok, Mil, Kant) nema sistematičan odgovor na ovo pitanje. Izuzetak je Mil, koji temeljito brani principe moderne nacionalne države utemeljene na univerzalnim i liberalnim načelima. Mil je pravi začetnik političke škole *liberalnog nacionalizma.* U širokom traktatu koji je posvećen tadašnjim imperijama (Austro Ugarska), Mil izričito tvrdi da su slobodne institucije gotovo nemoguće u višenacionalnim društvima. Svi koji pripadaju istoj državi treba da veruju istim liderima, čitaju iste novine i izgrađuju ujedinjenu političku zajednicu. Granice slobodnih institucija i granice nacija se podudaraju. Izazov je multikulturalizma u tome, da on inherentno narušava liberalnu i univerzalističku shemu dobro uređenog poretka. Sažeto, multikulturalizam traži takvu shemu dobro uređenog poretka koji priznaje jednaku vrednost svih stabilnih i životnih zajednica koje postoje u društvu. To implicira ne samo postojanje stabilnih i životnih zajednica koje postoje u društvu, već i jednaku vrednost svih zajednica koje u okviru društa postoje kao i da se multikulturalna društva sama preurede na način da u njima nema mesta za manjinsko pitanje kao posebno pitanje ili pak za onu strategiju koja se označava kao većinsko tolerisanje manjina. Političko društvo sačinjeno je od različitih zajednica i ne pripada unapred ni jednoj od njih. Oba izazova temeljno smo analizirali u knjizi *Poredak, konstitucionalizam, demokratija.*

TIPOVI IZGRADNJE MODERNE DRŽAVE I NACIJE

Pre nego što pređemo na formu kontekstualne analize (balkanski kontekst), naznačiću osnovne forme ovoga procesa. Poslužiću se formulom što ju je teorijski oblikovao Majneke (Friedrich Meineke). Dva su ključna obrasca formiranja država u savremenoj Evropi utvrđuje Majneke. Prvi je, označen u formuli *nacionalizacije države,* drugi, pak koji odgovara zemljama centralne i istočne Evrope, Majneke označava kao proces *etatiziranja nacija.* Ovaj je obrazac značajan za nas, jer proces uspostave moderne države na našem prostoru u biti odgovara drugom obrascu.

Kako smo to i naznačili, klasične nacionalne države severne i zapadne Evrope razvile su se unutar postojećih teritorijalnih država. To je onaj sistem evropskog državnog sistema koji je svoj oblik dobio Vestfalskim mirom iz 1745. godine. Tome nasuprot *"zakašnjele nacije"* u centralnoj i istočnoj Evropi razvijale su se drugim putem (Plesner, 1997). U ovim je društvima anticipirana nacionalna svest, koju je širila propaganda i zacrtala pozicije koje su vodile kao formiranju nacionalnih država. Istovremeno i akteri ova dva

različita modernizacijska procesa bili su različiti. Prvi, u biti nosi politička klasa, ono što Veber naziva „racionalna državna birokratija"; drugi, pak dominantno oblikuje politička inteligencija ovih društava. Srednju klasu koja je nosilac modernizacijskih procesa supstituira neprosvećena i korumpirana politička i militarna klasa.

BALKANSKA DINAMIKA

Balkanski prostor u osnovi pripada ovome drugom tipu. Sve to u balkanskim društvima rađa ne samo osobitu vrstu *asimetrije* u političkom razvoju, već istovremeno *nacionalizam* uspostavlja kao najsnažniju i najekspanzivniju silu ovoga regiona. Ova društva ne poznaju onu vrstu identiteta između nacija i država (potsećam na sjajnu ideju J. S. Mila koji u čuvenom traktatu posvećenom evropskim imperijama, pre svega Austro Ugarskoj, utvrđuje da "granice nacije i granice slobode moraju biti identične"), koju poznaju klasične evropske države. Sve to uzrokuje, da u ovim društvima prosvetiteljski univerzalizam i liberalizam nikada nisu zadobili onu ulogu koju su imali u starim nacionalnim državama. Osobita vrsta podele rada između *nacionalizma i liberalizma* i u kojoj je nacionalizam osnovna forma oblikovanja kolektivnog identiteta, a liberalni univerzalizam forma oblikovanja individualnih autonomija i konstitucionalizacije političke vlasti, u ovome regionu nikada nije zaživela.

Recepcija liberalizma na ovome prostoru je u osnovi imitativna i ograničena. Razlog za ovu nadmoć nacionalizama, kako smo to naznačili upravo je u osobitoj formi izgradnje države i nacije u ovom regionu. „Etatizacija nacija" da upotrebimo formulu F. Majnekea, nije imala ništa sa onom vrstom postupnosti i spontaniteta, o kojoj govori T. Maršal, i koja je karakterisala zapadnu Evropu. To je istovremeno uzrokovalo u ovome delu Evrope onu vrstu nacionalizma, koji je bio nekontrolisan, nasilan, razarajući, kao i svaka politička sila *in status nascendi*. S druge strane, postojanje ekspanzivnog i nekontrolisanog nacionalizma i pre nego je dovršen proces uspostave modernih država, ostavilo je otvoreno pitanje teritorijalnog opsega nacija i pitanja ko kome pripada. Sve to uzrokuje da politički sukobi ostaju usidreni u najdubljem polju kolektivnih identiteta. Osporavanje Bošnjaka od strane srpskih nacionalista i imperijalne aspiracije prema Bosni (zaboravili su svoje srpsko poreklo) idu upravo iz ovih pretpostavki. Ova društva nemaju socijalnu snagu koja je bila spremna da prihvati političke produkte zrelog prosvetiteljstva. Posebno je političko nasleđe otomanske imperije onemogućilo uspostavu moderne političke klase, srednje klase i urabaniteta. A to su, ako još dodamo protestantsku etiku, upravo one fundamentalne modernizacijske sile na kojima počiva moderna evropska država (čitajmo Vebera). Odsustvo identiteta između granica nacija i granica država vodile su stanju koje I. Bibo označava pojmom *egzistencijalnog straha malih nacija* i šizofrene *političke kulture* koja je onemogućavala formiranje stabilnih političkih poredaka. To zakonito rađa osobitu formu permanentne fragmentacije, stvarajuću od Balkana kako kaže I. Bender, *kriznu zonu Evrope*, koja se kolokvijalno označava i pojmom *balkanizacije*. U osobitom ključu formativnih principa (građanstvo, nacionalitet, suverenitet) dominira onaj tip odnosa koji formativna svojstva nacionalizma usmerava ka principu suvereniteta, što zakonito rađa stanja sukoba, nepoverenja, ratove i nestabilnosti. To je stanje koje još uvek prekriva ovaj prostor.

Drugi, važan faktor koji utiče na formiranje modernih država je političko nasleđe velikih imperija. Ne samo da su velike imperije po svojim strukturnim obeležjima predmoderne političke formacije, već je i njhov uticaj na ovom prostoru naglašeno negativan. Otomanska, ruska i austrougarska imperija, ostavljaju na ovom prostoru vrednosti podaništva, organicizma, cezaropapizma i autoritarnosti. "Balkanska društva uobičajeno označavaju se kao "nedovršena društva". Ovo obeležje objašnjava se kao konzekvenca otomanske vladavine koja je onemogućila rađanje moderne elite i moderne srednje klase. Mesto ovih grupacija zauzela je militarna i politička elita, koja je uzela učešće u oslobađanju ovih društava i počela da izgrađuje administrativne strukture nacionalne države. Većinu stanovništva, međutim, čine seljaci, koji mada oslobođeni od vlasti turskih posednika, žive u velikoj bedi i siromaštvu. Jednako slaba je i srednja klasa preduzetnika. Prilike usložnjava korumpirana, neprosvećena militarna i politička elita koja se bogati na leđima osiromašenog naroda. Sve ovo uzrokovalo je, da su uslovi za stabilno i prosperitetno društvo bili jako ograničeni (Musil, 1997). Nacionalni pokreti su u osnovi romantičarski i populistički, te po svojim političkim učincima antiliberalni i antikapitalistički. Oni u osnovi, i ideološkim profilom, i aketrima koji ih nose izražavaju stavove onih društvenih grupacija koje se boje modernizacije i koje u romantičarskom nacionalizmu supstituiraju prosvetiteljski i liberalni univerzalizam. Sve su ovo vrednosti koje ovaj prostor ostavljaju lakim plenom ***neprijatelja demokratije i liberalnih sloboda.*** Organska ideja zajednice, koja dominira u pravoslavnoj tradiciji duboko je *antiliberalna* i nju je moguće vrlo jasno prepoznati u modernom ideološkom diskursu koji je u temelju ideološke racionalizacije savremene srpske države. Ćosićeva ideja "tla" kao nasigurnijeg orijentira u životu zajednice, ideja o seljacima i ratnicima kao najsigurnijem oslonu države, samo je jedan od izdanaka ovako razumevane koncepcije o državi. Koncepti "narodne države" i "narodne politike" usidreni su u organskom političkom obrascu. Organski politički obrazac, ne samo da je u osnovi antiliberalan i antiindividualistički, pa se iz njega ne mogu izvesti temeljne vrednosti civilnih i protektivnih prava, negativne slobode i konstitucionalnih limita vlasti, već je uvek, kako dobro pokazuje C. Lefort, totalitaran. S druge strane, recepcija pravne države koja je oslonjena na nemačku tradiciju u osnovi je autoritarna i odgovara onome što se u nemačkoj tradiciji označava kao "policijska država".

BELICIZAM I POSTDIKTATORSKA MEMORIJA

U čitavom postjugoslovenskom prostoru još su dva faktora od velike važnosti za razumevanje procesa političke i demokratske konsolidacije. Prvi je, *rat* (sva su postjugoslovenska društva u osnovi *postratna društva*); drugi je, *diktatura* (postjugoslovenska društva, osobito Srbija i Crna Gora su postdiktatorska društva i proces njhove političke demokratske konsolidacije odvija se u ambijentu *postdiktatorske političke memorije*. Ovo su činioci koji u polju duboke politike ograničavaju proces konsolidacije političkog društva u regionu, posebno u Srbiji. Taljeran je, da podsetimo, u analizi političke dinamike francuskog društva nakon pada bonapartističkog režima upozorio, da je Francuzima trebalo pedeset godina da povrate poverenje u republikanske političke institucije. Uzrok je, drži Taljeran, u osobitoj formi postdiktatorske politič-

ke memorije koja je zavladala francuskim društvom i koju karakteriše nepoverenje i razaranje pravnih i političkih institucija i forma personalizovanog i po političkim učincima regersivnog tipa identifikacije naroda sa vladarom (diktatorom). Nojman je ovu formu identifikacije označio pojmom *cezarističke identifikacije* i označio je najregresivnijim tipom političke identifikacije. Ona počiva na supstituciji individualnih autonomija posebnom formom dobrovoljnog ropstva.

Srbija se sa stanovišta formativnih principa suočila sa ovom vrstom problema. Postdiktatorska politička memorija u Srbiji ostavlja iza sebe "političku pustoš", neživotno političko telo, koje razara svaku formu društvenog pakta među građanima i bilo kakve jasne orijentire prema kojima bi građani u svom individualnom i kolektivnom ponašanju rutinizirali svoje iskustvo. Represivnom i nasilnom političkom mobilizacijom, u osnovi su razoreni socijalni, kulturni i politički temelji zajedničkog života, ono polje horizontalne saglasnosti u kome uređujemo "naš život u zajednici i koji svi po pretpostavci umemo da prepoznamo i koje s dobrim razlozima možemo da prihvatimo (..) naš zajednički život u svakom slučaju proizveo je nekoliko tačaka ili neki zajednički imenitelj na osnovu koga sudimo o našem identitetu, našim odnosima i zajednici u kojoj živimo" (Dimitrijević, 2005: 190-243). S druge strane, opšte je mesto, samo da podsetim, da je javni mir uslov utemeljenja dobrih političkih i pravnih ustanova. Niko to, kako pokazuje politička teorija nije bolje znao od Makijavelija, koji u sjajnom traktatu o drugome rimskom kralju Numi Pompiliusu, odgovara na pitanje zašto je Numa Pompilius, najvažniji vladar u istoriji rimske republike. Odgovor je sledeći: Numa Pompilius je dao Rimljanima najbolje institucije, a to je mogao zato jer su vrata rata bila zatvorena četrdeset i tri godine, a vrata mira isto toliko otvorena. Ovaj region i društva u kojima živimo, to nema.

Koji su negativni učinci rata i postdiktatorske memorije. Sažeto, *rat razara legalitet*. Osnovna motivacijska sila u individualnom i kolektivnom ponašanju ljudi u odsustvu jasnih pravila, prema kojima bi ljudi rutinizirali svoja ponašanja je, osobita vrsta egzistencijalnog, hobesijanskog *straha*. Postdiktatorska memorija, osbito u Srbiji imala je dva negativna učinka. Ona je nasilnom homogenizacijom razorila ujedinjavajuće spone političke zajednice, obezvredila političke institucije razarajući ujedinjavajuće niti koje su oblikovale prirodu i unutrašnju filozofiju političke zajednice. Istovremeno, regrutuje se tip militarno političke grupacije, koja je krhki protodemokratski okvir koristila da bi razarala demokratska pravila i procedure. To je grupacija koju bih označio pojmom **neprijatelja demokratije.** Ona i danas u Srbiji ma podršku trećine biračkog tela. Bez političke normalizacije ove političke grupacije (SRS, SPS), proces demokratske i političke konsolidacije će u Srbiji biti bitno ograničen i blokiran.

NEDOVRŠENA DRŽAVA

Politička dinamika regiona u kome živimo pokazuje nekoliko temeljnih obeležja. Prvo je, težnja "zakasnelih nacija" da se politički organizuju kao nacionalne države. Druga je, da su sve ili gotovo sve ove države po svojim formativnim svojstvima

nedovršene države. I treće, izgradnja modernih država u regionu odvija se uz snažan uticaj međunarodnog okruženja, pa se sa pravom može govoriti o osobitoj formi *international state and nation building*. Osnovne razlike između ovih država uspostavljaju se, pak, u načinu na koji ove države odgovaraju na ključno pitanje: kako se u procesu izgradnje moderne nacije države na ovome prostoru, rešava osobita napetost i uspostavlja balans između dve osnovne poluge koje su u temelju moderne nacionalne države: *predpolitičke forme ujedinjavanja (nacija kao forma kolektivnog identiteta) i saglasnosti građana o moralnim i političkim principima poretka koji su delo i rezulatat ugovornih i konstrukcijskih formi političkog poretka (sposobnost ustava i političkih i pravnih ustanova da mobilišu osobitu formu podrške i autolegitimacije)*.

Prihvatajući predloženi obrazac u regionu bih označio *tri* obrasca u procesu konstituisanja države i nacije. Govorim o procesu, jer još stabilnih političkih formacija nema.

Prvi obrazac, bih označio pojmom *dualne države i nekonstituisane političke zajednice* (Bosna i Hercegovina, Makedonija). Obe države duboko su podeljene duž etničkih linija, a percepcija država od strane ključnih etničkih zajednica je potpuno različita. Nema onog što smo označili horizontalnim poljem lojalnosti u kome članovi jedne zajednice prepoznaju jedni druge kao pripadnike iste zajednice i na osnovu toga uspostavljaju granicu prema drugim političkim zajednicama („mi" i „oni"). Otklon od *korporativnog ka liberalnom konsocijativizmu* mogao bi biti prvi korak u oblikovanju *novog društvenog ugovora* bosanskoherecegovačkog društva.

Drugi je, obrazac nedovršene države. Srbija i Crna Gora pripadaju ovome modelu. Počeću analizu sa Srbijom. Dva su razloga tome. Prvi je evidentan i označio bih ga kao otvoreni problem *teritorijalizacije države (Kosovo)*. Drugi, je fundamentalniji. Mada Srbija u *Ustavu* iskazuje pretenziju da se konstituiše kao *nacionalna država,* nekoliko je razloga zbog kojih ona ne može obnoviti klasični evropski obrazac koji harmonizuje formu predpolitičkog ujedinjavanja njezinih članova i formu ugovorne, konstrukcijske saglasnosti o moralnim i političkim principima poretka. Negativno nasleđe bliske prošlosti delegitimiziralo je naciju kao osu rekonstitucije nove političke zajednice. Drugo, Srbija je po svojoj prirodi multikulturalno društvo. I treće, nasilna ideološka homogenizacija koja je u temelju diktature, u osnovi je razorila ne samo političke ustanove, već i srpsku naciju kao sociološki supstrat. Četvrti razlog je ono što bih nazvao politički ispražnjenom ulogom *osnivačkog mita* (mit o Kosovu). I tu vidim veliku razliku između Srbije i Hrvatske. U procesu izgradnje moderne države i nacije *osnivački mit domovinskog rata* Hrvatskoj je doneo obeležje stabilne države i širokog konsensusa o kolektivnom identitetu. To je razlog da Hrvatska ima stabilan poredak i široki sporazum o temeljnim pitanjima političke zajednice. Hrvatska ima, sa druge strane, neke druge strukturne legitimacijske deficite. Predpolitička priroda bazičnog konsensusa i osobita asimetrija između javnih dobara *kolektivnog identiteta i političke legitimnosti* osnovni je, strukturni faktor koji ograničava uspostavu poretka ustavne demokratije. Važnost mita o utemeljenju države i zajednice od velike je važnosti. Karl Fridrih na jednom mestu jasno upućuje: "nema stabilne države bez osnivačkog mita". U tom pogledu postoje dva problema

sa kojima se Srbija suočava. Prvi, je, da kolevka osnivačkog mita (Kosovo) nije pod efektivnom kontrolom Srbije. Ta činjenica ima snažan simbolički učinak. Druga je, činjenica sa stanovišta prirode političkog poretka još značajnija. U novijoj političkoj istoriji Srbije, untaoč pokušajima u procesu ustavnih i političkih borbi, uključujući i oktobarsku promenu, koja je nosila mnoga obeležja liberalne revolucije, nije dovršen proces *republikanizacije osnivačkog mita.* Srbija je nasuprot tome imala jednu formu *rutinizacije* osnivačkog mita, ali u njegovoj najregresivnijoj formi *cezarističke identifikacije.* To ima višestruko značajne negativne učinke na proces rekonstitucije Srbije kao moderne i otvorene političke zajednice. Sve ovo upućuje na onu vrstu političke formule (ustavni patriotizam) koja bi omogućila političkom društvu u Srbiji da temelje kolektivnog identiteta potraži s onu stranu države nacije i omogući rekonstituciju trajnih zajedničkih identiteta i lojalnosti u sferi koju proizvodi sam ustav. Obzirom na razoreno predpolitičko polje i neuspeh u procesu republikanizacije politike u Srbiji, ovaj se temeljni konsensus može graditi na tankoj osi onih vrednosti i načela koji imaju nepristrasno i neograničeno značenje za sve građane, a demokratska legitimnost izvodila bi se iz poverenja u vrednosti koje su i same izvan ovoga procesa (Dimitrijević, isto).

Crna Gora pripada također obrascu *nedovršene države,* ali razlozi ovog stanja nisu isti. Crna Gora je u procesu oblikovanja svog ustavnog ugovora i bazičnog ustavnog konsensusa, što je samo drugo ime za zajednički kolektivni identitet. I tu je Crna Gora pred jednim složenim procesom. Ona mora da odgovori na pitanje ko to mi jesmo kao članovi crnogorske političke zajednice i zašto smo zajedno. Crna Gora je duboko podeljeno društvo i ta podela ide linijom zajedničkog kolektivnog identiteta. To je teret koji fragilne i slabe institucije na duži rok teško mogu da nose, a da se ne oslone na forme nasilne integracije. Međutim, Crna Gora u ovom procesu pokazuje dve komparativne prednosti u odnosu na ostale zemlje regiona. Prvo, proces razdvajanja sa Srbijom bio je miran, proceduraln i sa velikim stepenom demokratske legitimnosti. Drugo, unatoč dubokoj podeljenosti, pokazalo se da je politički okvir (institucije) pokazao kapacitet da kontroliše i artikuliše konfliktni potencijal društva. Politička borba ostala je, u okviru poretka i institucija, i u okviru uređenih pravila političke igre. Treći važan faktor je, *samostalnost.* On se često zaboravlja i njegov se uticaj nedovoljno ističe. Kao što sam istakao u uvodom delu, postoji generička veza između uspostave države i izgradnje nacije kao moderne političke zajednice. Formiranje samostalnih država izvršilo je odlučujući pritisak na stanovništvo da se konstituiše u naciju. Takvu vrstu dinamike u procesu konstituisanja Crne Gore kao moderne političke zajednice, također očekujem. To je ono gde ja vidim komparativne prednosti Crne Gore u odnosu na druge zemlje regiona i ne vidim bilo kakvu mogućnost političke regeresije.

LITERATURA

Neumann, Franz (1966), *Behemoth*, Harper and Row, N. York, str.469-478;

Tocqueville, Alexis de (1994), *Stari režim i revolucija,* Politička kultura, Zagreb;

Skhlar, J. (1994), *Legalism,* Harvard University Press, Cambridge;

Tocqueville, Alexis de (1995), *Democracy in America,* Vintage, New York;

Neumann, Franz (1966), *isto*;

Habermas, J. (2001), „The European Nation – State: On the Past and Future of Soveregnity and Citizenship", in *The Inclusion of Others: Studies in Political Theory,* MIT Press, Cambridge;

Prpić, Ivan (1997), „Pravodobne i zakašnjele nacije", u H. Plessner, *Zakašnjela nacija,* Naprijed, Zagreb;

Giddens, Anthony (1996), „Class, Sovereignty and Citizenship", in *Nation State and Violence*, Polity Press, Cambridge;

Taylor, Charles (1989), "Cross-Purposes: Liberal Communitarian Debate", in N. Rosenblum, *Liberalism and Moral Life,* Cambridge, 178-179;

Kiss, J. (1966), „Beyond National State", *Social Research,* Vol. 63, Spring, str. 190-245;

Giddens, Anthony, *isto*;

Plessner, H. (1997), *Zakašnjela nacija,* Naprijed, Zagreb;

Musil, J. (1997), „Burden of the Past", in, *Meaning of Liberalism in Central Europe* (ed: J. Musil amd Z. Suda), Praha;

Dimitrijević, Nenad (2005), „Kad padne režim: zašto je prošlost važna", *Reč*, broj 73, str.190-243.

Milan Podunavac

MODERN STATE AND NATION BUILDING: BALKAN PERSPECTIVE

Summary

There are two reasons, both of theoretical and practical nature, which renew interest in the topic that not so long ago was almost entirely suppressed, if not even forgotten in political theory. The first one is a general reason, pertaining to change in discursive universe of political theory. I shall define it briefly as centrality of state (national state) in discourse of contemporary political theory; the second reason contextualizes this general starting point and I shall define it as centrality of modern state building in the region of «delayed nations» (the Balkans).

The general plan of analysis consists of three steps. In the first step, I shall present a general plan of modern state and nation building and indicate basic formative principles (citizenship, nationality, sovereignty) of this fundamental modernization process. The second step shall point to basic characteristics of political dynamics of the Balkans. The third one introduces to the debate the term of an unfinished state, which I shall consider as the basic political form of this process in the region.

Prof. dr Jelena Đorđević
Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka

UDC 321.7:141.78
130.2
321.7:159.923

ISKUŠENJA DEMOKRATIJE: STRAH I NEIZVESNOST

Sažetak

Rad se bavi problemom odnosa straha i demokratije u svetlosti odnosa poretka i slobode. Strah o kome je reč, je pritajen, bezobličan, sveopšti strah lišen jasno imenovanog i ocrtanog objekta. On se u psihijatriji zove anksioznost, a u filozofiji strepnja.
Na pitanje odakle toliko zebnje u poretku koji se smatra najboljim u dosada otkrivenim i oprobanim, odgovara se na osnovu teorijskih pretpostavki postmoderne filozofije i na osnovu analize elemenata "postmodernog stanja".

Ključne reči: demokratija, strah, postmodernizam, sloboda, poredak, relativizam, kultura.

Strah i neizvesnost su prateći elementi procesa modernizacije, distinktivna crta moderniteta, obeležje *condition huamaine*, te se nameću istovremeno i kao važna tema vezana za iskušenja demokratije. Utoliko pre, što je demokratizacija postala svetski proces, a demokratija određenje za civilizaciju u kojoj živimo. U tom smislu, ona je mnogo više od političke ili politikološke kategorije, uliva se u mnoštvo drugih pojmova, *nove tehnologije i zahtevi tranzicije,* a kada se analizira u svom konkretnom ispoljavanju, teško je ne uzimati u obzir kulturološke, ekonomske, ali i psihološke i antropološke aspekte društvenog života u čijem okviru se ona i ostvaruje. S druge strane, kada je reč o iskušenju, onda ono uključuje na istovremeno delovanje moći i nemoći, neznanje, grešku u vrednovanju, slabost volje, ali i otkrivanje i osvajanje raznih mogućnosti, na slobodu izbora i obilje života. Strah i neizvesnost, međutim, ne sadrže tu pozitivnu dimenziju, ili tačnije, strah karakterističan za moderna demokratska društva nije strah koji diže odbrambene sposobnosti, želju za suprotstavljanjem i pobeđivanjem izvora straha. To je pritajen, bezobličan, ali sveopšti strah lišen jasno imenovanog i ocrtanog objekta. Podao, mlitav, kameleonski, prilagodljiv, nečujan, ali bolan i razarajući. Zato strah o kome bih želela da govorim, nema pobedonosni karakter borbe sa iskušenjima, borbe iz koje čovek izlazi kao pobednik ili gubitnik. Taj strah se u psihijatriji naziva anksioznost, a u filosofiji strepnja. Odakle toliko zebnje u poretku koji se smatra najboljim u do sada otkrivenim i oprobanim?

Strah bez jasno ocrtanog objekta stoji u direktnoj vezi sa uvećavanjem mogućnosti izbora u savremenom svetu i sa problemom odnosa poretka i slobode kao od antičkih vremena, osnovnim problemom demokratije. Konceptualno određenje demo-

kratije ne nudi gotova i zaokružena rešenja o tome šta su i gde su granice slobode, a još manje je to moguće kada se ona ispoljava u živom društvenom i političkom iskustvu. Međutim, i pored nepostojanja definitivnog i univerzalno dobrog rešenja, neophodnost traganja za odgovorom ostaje imperativ svakog demokratskog društva. Nužno je razgraničti prostor u kome sloboda obezbeđuje samorealizaciju i zadovoljstvo pojedinaca od prostora u kome se ona doživljava kao opterećenje ili haos. A demokratija je »marker« oba ova prostora slobode.

Poredak kao jedini način postojanja, i u biološkom i u kulturnom smislu, te sloboda kao pokretačka sila stvaranja, stvaralaštva i samorealizacije čoveka, trebalo bi da stoje u odnosu fine ravnoteže. Ta ravnoteža gotovo je oduvek bila i ostala najviši ideal ne samo u politici već u mnogim oblicima individualnog i društvenog, materijalnog i duhovnog života. Ravnoteža donosi spokoj, unutarnji mir, stanje bez straha i strepnje. Sloboda kao »saznanje nužnosti« ima smisla samo kad se ostvaruje u poretku i u odnosu na poredak. U odnosu na tu finu ravnotežu, višak poretka rađa strah, a višak slobode strepnju. Demokratija je upravo najranjivija u onim tačkama gde se ova dva principa bore ili usaglašavaju. Najranjiva zbog toga što je bez njihove ravnoteže ugrožena iznutra i podložna osporavanju spolja. U tom smislu ona je uvek na iskušenju što čini osnovu njenog dinamizma, ali dinamizma koji u stvarnosti može imati tragične posledice, s obzirom da ga istovremeno podstiče silina želje za slobodom i moć poretka, kao suprotstavljenih principa. Njihovo usklađivanje, složen je i težak zadatak jer ni sloboda, ni poredak nisu jednoznačni, zaokruženi pojmovi, a još manje su to pojave jasno ocrtanog lika. Međutim, onda kada se činilo da imaju konačno obličje, kako je to, na primer, bilo u vreme podele sveta na dva bloka, kada je sloboda bila svojstvo demokratskog Zapada, a poredak komunističkog Istoka, i strah i neizvesnost imali su ocrtanu konturu i pre svega jasan objekat: Istok se plašio slobode Zapada, Zapad poretka sa Istoka, a pojedinci, oni o kojima želim ovde da govorim, pratili su, uklapali su se u ponuđene konstelacije. Na Istoku se poredak zasnivao na strahu, na njemu je crpeo moć: strah od logora, progona, denuncijacije, krivokletstva, izdaje, sva sila straha, velikog, sveobuhvatnog, smrtonosnog, ali straha druge vrste od onog koji danas naseljava mentalni kosmos slobodnih pojedinaca, obezbeđenih ljudskim, humanitarnim i ostalim pravima i slobodama. Tražeći, tragajući, saplićući se, iskušavana i iskušavajuća, upravo se demokratija poziva na odgovornost za stanje duha razjedano strepnjom i stanje sveta razjedano neizvesnošću.

Romantičarski *mal du sciecle* pretočen kroz iskustva 20 veka prerastao je u *horreur du sciecle* što je posledica svima dobro poznatih događaja i procesa: holokausta i drugih genocida, svetskih ratova, takmičenja u nuklearnoj moći, ekološke katastrofe nesagledivih razmera i posledica, transnacionalnog organizovanog kriminala, epidemije narkomanije, terorizma, trgovine ljudima, genetske izmene hrane, bespoštedne tržišne utakmice, nezaustavljivog razvoja i samovlašća tehnologije, degradacije znanja, dominacije jedne supersile i multinacionalnog kapitala, neokolonijalnog robovlasništva itd. Demokratija često figurira kao katalizator ovih procesa i kao zaštitni znak totalnog poremećaja koji se dogodio. Ni ovi strahovi prouzrokovani užasom mnogih, gotovo nepojamnih događaja, nepravičnošću ekonomskih, i socijalnih odnosa, ludošću, neodgovornošću, licemerjem politike, te kolapsom mehanizama koji bi zaustavili poremećaj prirodne ravnoteže

i obezbedili biološki opstanak svih živih vrsta, ne odgovaraju pojmu straha vezanog za promene u percepciji i tumačenju sveta nastalih kao posledica «opšte demokratizacije» sveta i društva. Taj strah, onaj o kome je ovde reč, paradoksalno, proizlazi iz pozitivnih procesa i promena koji se često smatraju i najznačajnijim dostignućem modernog i postmodernog demokratskog sveta. Taj strah bez lica i jasnog objekta je niskog intenziteta i ne motiviše na borbu i suprotstavljanje. To je zebnja koja se kao dim širi i uvlači u dušu uprkos činjenici da se uistinu nešto «strašno» i nije dogodilo. Naprotiv. Dogodilo se ono čemu teži svaka radikalana demokratija. Sloboda se otvorila kao mogućnost na dohvat ruke: možemo da mislimo i govorimo šta hoćemo, da to javno prezentujemo svim krajevima sveta, možemo da biramo stil života, identitet, u stalnom smo procesu takmičenja i igre koji nam nude samorealizaciju, možemo da živimo istovremeno na svim tačkama zemljine kugle, možemo aktivno da učestvujemo u političkom životu, da neprekidno biramo vlade, partnere, informacije, ili bolje mesto pod suncem.

Filozofski okvir koji istovremeno predstavlja i dijagnozu sveta u kome živimo ponudila je postmodernistička filozofija. Njenu središnju tačku čini Liotarovo prepoznavanje smrti metanaracija koje su dirigovale modernističkim naučnim optimizmom, istorijskom teleologijom i prosvetiteljskom verom u moć umnog subjekta, njegovog znanja i sposobnosti da stvori racionalan i pravedan politički i socijalni poredak. Metanaracije su legitimisale poredak sveta u kome je »veliki umni subjekat« bio garant univerzalnosti vrednosti koje je proklamovalo prosvetiteljstvo i modernizam. U poretku sveta učvršćenom u velikim pričama zna se šta je Čovek, a šta Priroda, šta je cilj istorije, domen države, gde je mesto žene, odakle dolazimo, gde idemo, šta treba da čitamo. Mislilac radikalnog pluralizma, Liotar, zapaža ne samo da su velike priče koje su nadahnjivale i davale orijentir modernom dobu dovele do koncentracionih logora, već da su se u jednoj novoj konstelaciji sveta raspale i raspršile u mnoštvo malih priča koje se sada nalaze na kompetitivnom tržištu znanja.

Sam pojam priče nastavljao je tradiciju »lingvističkog obrta« s početka dvadesetog veka, koji je od Sosira, preko strukturalizma, do Deride i Fukoa, ukazivao na arbitrarnost ljudskog znanja i njegovu diskurzivnu, a ne ontološku utemeljenost. Diskurzivna priroda znanja ukazuje da ne postoji ništa što bi ukazivalo na vanvremenske i univerzalne dimenzije »ljudskosti«, već da naši stavovi, vrednosti, verovanja, društveni odnosi i sama stvarnost ne postoje po sebi, već zavise od načina na koji se o njima govori, to jest načina na koji se stvarnost diskurzivno konstruiše. Sa te tačke gledišta nije moguće ni uspostaviti objektivno znanje o svetu (stvarnosti) jer je ona plod kulturnog konstruisanja, i nama se prikazuje na različite načine zavisno od toga kako, ko i sa kojim motivima o njoj govori. Istovremeno, ne postoji nikakvo pravilo kako će se različite diskurzivne konstrukcije i govor o stvarnosti interpretirati. U osnovi ovakve interpretacije leži radikalan antiesencijalizam koji nužno vodi relativizmu i raskrinkavanju opšteprihvaćenih istina, zdravorazumskih truizama, »zvaničnih« interpretacija, »prirodnog« poretka stvari, »objektivnog« znanja, odričući mogućnost otkrivanja Istine o svetu koji nas okružuje. Drugim rečima, svet koji nam se otkriva vazda ostaje nepoznat, uhvaćen u mreže različitih priča koje nisu ni tačne, ni netačne, ni istinite ni neistinite, već su tu nužne da bi tu istu stvarnost uredile i dale joj nekakav oblik. »Ne postoji ništa van teksta«, kaže Derida.

Postmodernistička filozofija, s jedne strane, afirmiše antiesencijalizam, relativizam, diskurzivnu prirodu znanja, dok, s druge strane, pravi svojevrsnu dijagnozu sveta s kraja dvadesetog veka. Ona konceptualizuje procese i pojave, ali neretko predstavlja oslonac radikalne demokratije i mnogih društvenih, idejnih, umetničkih i uopšte kulturnih procesa koji uobličavaju ono što se zove postmoderno stanje. Zato se čini da postmodernizam i postmoderno stanje nisu sasvim odvojene pojave kako to mnogi teoretičari misle. Nemajući nameru da ulazim u već prošle diskusije o tome da li je postmodernizam u kome danas živimo samo nastavak onoga što je započeo modernizam ili među njima postoji rez i diskontinuitet, navešću one aspekte tog stanja koji stoje u vezi sa problemom o kome je ovde reč: zebnjom i strahom. Stojim na stanovištu da mi danas živimo na nasleđu velike transformacije koju je doneo novi vek i modernizam u svim domenima života i da je opsesija modernizma novinama poslednja dva veka ubrzavala istoriju i umnožavala mogućnosti do granice podnošljivosti.

Velika transformacija započeta sa razvojem naučnog pogleda na svet, prosvetiteljstvom, Velikom Revolucijom, nastavljena u devetnaestom i dvadesetom veku kroz osamostaljivanje nauka, otkriće podsvesti, istorijskog Isusa, relativnosti vremena-prostora, pa kroz rasturanje umetničkih obrazaca, pojavu i razvoj masmedija, novih tehnologija, usložnjena povezivanjem sveta, rušenjem kolonijalizma i velikim migracijama stanovništva iz siromašnih u visokorazvijene zemlje. Ona je nametnula saznanje da svet nije jedinstven, skrojen po meri evropskih prosvetiteljskih mislilaca i da se može posmatrati i tumačiti iz različitih uglova. Različiti uglovi gledanja su legitimni i istiniti, bilo da se radi o nauci, religiji, umetnosti, ekonomiji, politici ili zdravom razumu, ma koliko da su međusobno u opreci. Svakog dana, iz nekog novog naučnog saznanja, novog istraživanja, nekog novog (ili starog, novootkrivenog) religijskog učenja, novog umetničkog eksperimenta, pojavljuju se nova otkrića, opovrgavaju prethodna, nudeći gotovo neograničen broj saznanja podjednako legitimnih i istinitih. Establišment i *mainstream* kultura se, doduše, drže onih koje smatraju ispravnim ili oportunim, interesi dominantnih grupa regulišu i odlučuju o tome koji je ugao gledanja prihvatljiv, šta je i kakva je istina, i do kojih granica ona sme da se otkriva. Međutim, demokratski ambijent savremenog sveta omogućuje da i pored dominacije nekih, i svi ostali dobiju pravo na život. Celokupna građevina saznanja za koje se verovalo da je objektivno i utemeljeno, stoji na labavim nogama, a to se doživljava kao nepostojanje mogućnosti da se pronađe čvršća tačka oslonca koja bi kratko i neizvesno ljudsko trajanje nekako poduprla i «spolja» obezbedila.

Kreacionizam i teorija evolucije, antropocentričnost hrišćanstva i kosmološke religije, verovanje u spasenje i sudbinski poredak zvezda, analitički, parcijalni pristup prirodnim procesima i holističko razumevanje totaliteta itd. itd., istovremeno nude odgovore na »osnovna pitanja« zbunjujući umove ljudi koji, slabi i prolazni kakvi jesu, čak i u hipermaterijalističkom svetu današnjice, ne odustaju od traganja za smislom i kontinuitetom. Pred naletom neograničenog broja informacija i različitih «priča» oni pokušavaju, svako za sebe, prema trenutku, osećanju, stepenu informisanosti, spontano ili namerno da naprave odabir koji bi im odgovarao. Velike riznice informacija svih mogućih vrsta, od «starinskih» do masmedija i Interneta, mogu da otvore tajne prastarih mudrosti, novih naučnih otkrića, marginalnih inovacija, tajnih znanja. Sve je

dostupno i svako može za sebe da pronađe ono što ga zanima, do najsitnijeg detalja. Nepregledno mnoštvo mogućnosti, saznanja koja je nemoguće uskladiti, osmisliti i dovesti do neke inteligibilne forme daju iluziju o ogrommnosti znanja, dok se, ono svodi na kvantitativno uvećavanje zasnovano na «eksponencijalnom rastu» koji, po logici stvari teži beskonačnosti, a time samoukidanju.

Ogromna prostranstva komunikacionog globalnog svetskog prostora, prostor otvoren za sve vrste eksperimenata, od kloniranja i genetske modifikacije hrane, do umetničkih eksperimenata svih vrsta čine da su ukinute sve međe i granice koje organizuju percepciju i vrednovanje stvarnosti. To isto važi za poimanje fizičkog prostora koji, ne samo zahvaljujući novim tehnologijama, već i zbog političkog rekonstruisanja sveta, postaje unifikovan, bez repera, bez početka i kraja. Ideja o transparentnosti granica, ukidanje državnog suvereniteta, propusnost svih dosada poznatih državnih, teritorijalnih i drugih granica za uticaje i intervencije, prepustili su prostornu podelu i zaokruženost određenih celina procesu ujedinjavanja i homogenizacije sveta. Međe i granice, u smislu u kom je ovde reč, predstavljaju referencijalne tačke, koordinate u okviru kojih beskonačnost dobija oblik da bi čovek u njoj mogao da se snađe, a ne podele i tačke razdora, kako je o tome moguće govoriti sa neke druge tačke gledišta.

Isto se događa sa vremenom koje, podložno ubrzanju do granica podnošljivosti, guta znanja i informacije, misli i osećanja, odnose, razmenu roba i ljudskih kontakata čineći od svakodnevnog života »histeričnu seriju prenaseljenih trenutaka« (Eriksen) čime se ukida i samo vreme i ono osnovno što ga karakteriše, a to je trajanje. Pored tog osnovnog «civilizacijskog» ubrzanja, i osnovni zakon demokratije - promena ili smenljivost - podupire sveopšte stanje privremenosti, što, uz ekonomsku nesigurnost, menja i percepciju tri osnovne dimenzije postojanja: prošlost, sadašnjost i budućnost. Ubrzano kretanje vremena, između ostalog, proizlazi i iz dinamike rada i tržišne logike koja nalaže da se poslovi menjaju brzo, a da je navika da se ceo život radi isti posao i živi na istom mestu anahronizam kome su skloni samo nerazvijeni narodi i oni koji se tvrdoglavo drže tradicionalizma svih vrsta. Običan dan, kratak da se ispuni svim obavezama i informacijama, ubrzava vrtoglavo tempo do one mere, da se dimenzije vremena sažimaju u jednoj tačci. Budućnost je već sledeći trenutak, sadašnjost ne stiže da se seća prošlosti, ne postoje dugoročni planovi koje treba izvoditi pažljivo i sa nekim ciljem. Dinamične smene vlada, pa i režima znače da svaki budući trenutak može da poništi sadašnji čime se još jednom, i sa druge tačke gledišta osporava mogućnost da ljudi svoju bolnu kratkovečnost na neki način ipak prevaziđu oslonjeni na »siguran« poredak stvari. Svest o tri dimenzije postojanja je oduvek čoveku nudila tu iluziju izmeštajući ga kao «diskontinuirano» biće u kontinuum nužan da bi vlastitu smrtnost mogao da doživi bez temeljnog, sveobuhvatnog i samodestruktivnog straha (Bataj).

Kada dođe do ukidanja dve osnovne kategorije na osnovu kojih ljudi grade odnos prema stvarnosti (prostor i vreme) gubi se fundament normalnog mentalnog funkcionisanja. Prostor i vreme uvećani za neograničeno veliki broj mogućnosti postaju amorfni i zastrašujući. Ovde je dobro setiti se jednog važnog zaključka antropologije: u osnovi saznanja sveta leži napor da se strogo razdvoje domeni nebo – zemlja, bog – čovek, život - smrt, muško – žensko, mi – oni, itd.. Među ovim opozitima leži amorfni, liminalni svet

»pomešanih« formi - bezobličan, otvoren za najrazličitije kombinacije, bez jasnog identiteta. On je dobrodošao kad je privremen (u svetkovinama na primer), inače, kao evokacija haosa, ovaj liminalni prostor izaziva strah. U tradicionalnoj kulturi, pa i kasnije čudovišta, poluljudi-poluživotinje, »živi mrtvaci« vampiri izazivaju strah. Oni su snažne metafore stanja »ni ovde ni onde, ni tamo ni ovamo« (V. Tarner).

Niti prazna beskonačnost vremena, niti prazna bezgraničnost prostora, kao što je dobro poznato, nisu pojmljivi. Različite kulture upravo ovim osnovnim dimenzijama daju nužnu formu, uspostavljaju poredak nasuprot pretećoj bezobličnosti. Strah, strepnja su, između ostalog, odgovor na tu bezobličnost koja se sa različitih nivoa, iz različitih perspektiva pomalja kao izazov i podsticaj «širenju svesti», ali i kao osnovno obeležje nespokojstva ogromne populacije savremenog sveta.

Poststrukturalizam i postmodernizam učinili su veliki teorijski napor da ospore binarne podele, ukinu i pokažu da su one konstrukcija "logofalocentrizma", ideologije moćnih: etnocentrične evropske kulture, patrijarhalnog poretka, zatvorenog uma jedne uobražene i metafizici sklone civilizacije. Da bi se objasnio svet savremene kulture u kojoj dolazi do "brkanja domena egzistencije", mešanja kultura, menjanja naučnih paradigmi, kulturne globalizacije, promene demografske strukture zapadnog sveta, ukidanja razlike između visoke i niske kulture, zamagljivanje razlike između polova, i najzad između ključne dihotomije čovek - priroda, ukidaju se poznati binarni redovi i klasifikacije i ključni pojam postaje pojam *hibrida*. Najupečatljivija slika novog poretka sveta je simbolička konstrukcija kiborga (Dona Haravej) kao bića budućnosti. Kiborg je sazdan od muškog i ženskog, prirode i mašina, on u sebi sabira na jednom mestu rasturene i preokrenute odlike prirodnog i društvenog sveta za koji se mislilo da je prirodan. Jer, pokazuje se da prirodno uopšte i ne postoji, da ne može biti reper na osnovu koga se meri i razume svet ne-prirode ili kultura u najširem smislu. Priroda i prirodnost su ideološke konstrukcije, a ne stvar po sebi. Prirodno je ideološka konstrukcija onih koji imaju moć i predstavlja se kao takvo da bi se afirmisao željeni, ali arbitrarni i prolazan poredak sveta. Prirodno je uveliko organizovano, uređeno prema pravilima kulture. Darvinističke teze o uspehu najjačih koje objašnjavaju nejednakosti u društvu, prirodnost podređene uloge žene, prirodna predodređenost rasa, prirodnost kapitalizma, biološki zakoni života tela - delo su kulture, koja je binarnu logiku stavila u svoje osnove, a sve prema interesima, znanjima onih koji imaju moć – pre svega muškarca, nosioca civilizacije Zapada. Kiborg je utopija budućnosti, metafora sveta koji se rađa i koji će ukinuti do sada poznate koncepte prirodnosti, obznaniti novi hibridni poredak koji se neprekidno, i na svim nivoima kreće između "ovde i tamo, ni tamo ni ovamo". Liminalnost koja se definisala kao evokacija haosa postaje pravo i jedino stanje stvari. Ono je pozitivan pojam jer omogućuje razumevanje brisanja granica i međa. Hibridno je novo ime za liminalno i ono označava srž kulture savremenog sveta.

Ne ulazeći u pitanje pravičnosti novog hibridnog poretka koji širi ljudsku svest u neočekivanim pravcima, a koji nagoveštava da više nismo ono što smo nekad bili i da možemo biti bolji i srećniji kada rasturimo svet u kome je naše biološko biće bilo usud od kog je nemoguće pobeći, a društveni život zasnovan na mržnji, konfliktu, nerazumevanju, podređivanju i eksploataciji – postavlja se pitanje da li smo spremni da taj poredak,

sa mirom i zadovoljstvom prihvatimo. Ili se osećamo nesigurni, uplašeni, izgubljeni jer nam se čini da smo izgubili tlo pod nogama. Verovanje u „prirodnost" određenih stvari i zdravog razuma obezbeđivalo je mentalnu udobnost koje moramo da se odreknemo. Da li smo spremni na to?[1]

Sve ovo dalje se usložnjava i umnožava u okvirima različitih procesa rasturanja dosadašnjih "velikih priča" i proizvodnji neizvesnosti i straha koji odatle proizlaze. Dinamična istorija dvadesetog veka do te mere je preokrenula, razmrskala, pobrkala tradicionalne autoritete i vrednosti da je pred pojedinca postavila gotovo nerešiv zadatak: da pronađe kriterijume na osnovu kojih može da uspostavi određeni sistem vrednosti koji bi mu omogućio da se snađe i valjano proživi vlastiti život. Kriterijumi su difuzni jer se ispostavilo da oni zavise od «svesne proizvodnje značenja» koji proizlaze iz različitih diskursa. Različiti diskursi ukazuju na heterogenost sveta jer njih proizvode različite grupe koje se identifikuju po mnoštvu osa. Demokratija obezbeđuje slobodu različitim grupama da stvore i promovišu vlastiti diskurs, ili rečeno drugačijim jezikom, vlastite interese, kulturu i pogled na svet. Nužnost razumevanja «drugog» i «drugojačijeg» koje se svakodnevno umnožava, između ostalog zbog komunikacione dinamike i migracionih tokova u savremenom svetu, kao i promena u odnosu polova, slobodi veroispovesti, masmedijskog povezivanja sveta, postaje imperativ bez čijeg poštovanja hipersložena društva današnjice ne mogu da funkcionišu. Međutim, apsolutno razumevanje i poštovanje drugog i drugojačijeg, otvara pitanje kako je uopšte moguće imati određeni sistem vrednosti ukoliko je svaki sistem podjednako vredan i prihvatljiv.

Na prvi pogled ovo retoričko pitanje kome su skloni konzervativci različitih vrsta, nameću nova tumačenja i pristup kulturi koja se odavno pomerila iz visokih, elitnih oblasti duha i preselila u samu srž svakodnevnog života i političkih igara i manipulacija. Opšta demokratizacija kulture iznedrila je i sasvim nove pristupe i razumevanja kulture i njenog mesta i uloge u društvu. Na osnovu tih tumačenja saznaje se da svaka društvena grupa, dominantna ili marginalna, svaki oblik kulture bio on umetnost, rok kultura ili kultura delikvenata, okultnih društava, etničkih zajednica ili homoseksualaca, predstavlja "značenjsku" celinu. Visoka i niska kultura, elitna i popularna, spajaju se u nove forme sve više smanjujući jaz koji ih je ranije nepomirljivo razdvajao deleći zajedničku zavisnost od tržišta. «Trash» kultura i umetnost postaje legitimni kulturološki koncept isto koliko i svaki drugi. Svaki glas, individualni napor može postati značajan i relevantan ukoliko u igri promocije učestvuju određeni centri moći i ukoliko je «demokratski ambijent» spreman da prihvati sve i svakog koji nešto želi da kaže. Nema nikakvog pouzdanog kriterijuma na osnovu koga smemo da tvrdimo da je Šekspir bolji pesnik od Boba Dilana, Leonardo od Marine Abramović, a Mocart od Lepe Brene. Postoje samo konteksti u kojima oni nastaju i o njima je moguće govoriti.

S druge strane, pokazuje se i dokazuje (poststrukturalisti, postmodernisti, studije kulture itd.) da su ljudske jedinke i grupe konstrukti različitih diskursa, a ne osobe po

1 Upotreba Mi, koje se odnosi na ljude (sve ljude) je nedozvoljiv u okviru teorijsko paradigme o kojoj je ovde reč, jer ona osporava mogućnost da se govori o nečemu što bi supstancijalno odredilo vrstu kojoj pripadamo. Postoji samo mnoštvo Mi ili mnoštvo Ja.

sebi, tako da njihov identitet zavisi od toga koji diskurs u kome momentu dominira i kome se diskursu voljno ili nevoljno prepuštaju. Identitet je, tako, krajnje difuzan, nezaokružen, neuhvatljiv, zavisan od onoga šta se u njega upisuje spolja, te je i nemoguće govoriti o uporišnim tačkama koje bi čoveku obezbedile samoprepoznavanje. Nekad se mislilo da uspešan prolazak kroz period adolescencije dovodi čoveka do stabilnog identiteta. Nekada se verovalo da rođenjem i životom u određenoj sredini stičemo određene kulturne navike i jezik zbog čega se znalo kome narodu ili naciji pripadamo. Nekada smo bili sigurni da pol određuje i naš doživljaj sebe kao žene ili muškarca, te da je to nešto što je sigurno «po prirodi» dato i da je to sam fundament identiteta pojedinca. Međutim, ispostavlja se da identitete možemo da menjamo, da mnoštvo identiteta čini jednu ličnost, da se oni slažu, ukrštaju ili sukobljavaju prema nekim spoljnim podsticajima i prema potrebi. Dolazimo do saznanja da su u stvari naši identiteti prolazni, mnogostruki, da zavise od okolnosti i ugla gledanja. Metafora za civilizaciju u kojoj živimo je "šizoidnost" (Delez i Gatari), a potpora teorija haosa (C. Barker).

U izgradnji identiteta učestvuju dva oprečna principa. S jedne strane, kako to konstrukcionisti različitih teorijskih provenijencija dokazuju, identitet je diskurzivna tvorevina, a diskurse stvaraju oni koji imaju neku moć. Mi smo prazan papir na kome se ispisuju tuđe priče (Fuko). Ženski ili muški identitet je puki kulturni proizvod i zavisi od načina na koji se, u određenim uslovima definiše. Nema ničeg opšteg ili univerzalnog u ljudskoj prirodi i ona se menja prema tome kako je određuje određena kultura, ovaj ili onaj "blok moći". S druge strane, imamo slobodu da izaberemo identitet koji nam odgovara. Na tržištu se nudi mogućnost da danas budemo hrišćani, sutra budisti, da budemo tradicionalisti ili futuristi, pankeri ili hipici, glamurozni ili skromni. Biramo stilove života, a time i identitet. S jedne strane se nalazimo u kandžama moći, s druge pred nesagledivim obiljem mogućnosti izbora. Kako da se u njima snađemo? Pol, etnija, nacija kao konstrukcije određenih diskursa jesu fikcije «lažne svesti» stvorene u okviru određene «priče» kojom dominantne grupe obezbeđuju «hegemoniju» nad ljudskom dušom. S te tačke gledišta, istorija, nacionalni junaci, vrednosti, ideali, sve je - ne samo podložno promeni i dekonstrukciji - već su sve te, doskora, prirodne, nužne istine samo jedan od mitova za koji smo se «zalepili». Ne znamo da li je istorija ikada izgledala onako kako smo mislili, ali znamo da ona nema neki nužan smisao i pravac jer je samo plod ukrštenih diskursa nastalih na osnovu logike (mitske) priče ili na osnovu logike interesa onih koji pričaju. Zbog toga upravo u društvu u kome je definitivno završeno sa monopolom «večnih istina», razgovor o manipulaciji i manipulacijama, postao opsesivna tema razmišljanja i preduslov sveopšte sumnjičavosti i zebnje.

Veličanstveni samosvesni subjekat, pojedinac od volje, znanja i integriteta na osnovu čije snage i nastaje moderni pojam demokratije kao da je nekako smrvljen među iskonstruisanim pričama. Paradoks je i ovde prisutan. Oslobođenje od «lažnih idola», lažnih znanja i autoriteta, podsticaj da se oni ruše, menjaju, dopunjuju, preokreću, započeto u «herojskom dobu» moderniteta, logikom ubrzanja, kvantifikacijom znanja, kapitala, i napose, slobode, u postmodernoj eri, dovodi u stvari do poništavanja humanog jezgra onog velikog subjekta koji je ceo proces osobađanja i započeo. Slobodni svesni pojedinac, kamen temeljac demokratije suočava se sa saznanjem da je,

skriven u igri diskursa, u stvari predmet manipulacija, fikcija i laži kojima je u vremenu modernog uspostavljanja demokratije verovao da se može odupreti. U takvoj situaciji postmoderni subjekat ne oseća se lagodno, nesiguran je i prožet strepnjom.

Kultura, koja je temeljno razorila tradicionalne vrednosti do najsitnijeg detalja i promovisala ne samo slobodu već i imperativ da se sve preispita, promeni i neprekidno inovira - od državnih uređenja, preko odnosa polova, do naučnih koncepata, filozofskih ideja, umetničkih oblika - susrela se sa odsustvom poretka, oslonca i strukture, do mere da je izgubila mogućnost da pojedincu ponudi smislenu egzisteniciju, koja će se oslanjati na "neki viši smisao postojanja". Podaci govore da su neuroza, strah i depresija, poprimili takve razmere u celom svetu da je samo za proteklih deset godina farmaceutska industrija izbacila na tržište toliku količinu psihoaktivnih lekova koja nije ravna onome što je ikada do tada proizvedeno u toj oblasti. Da ne govorimo o epidemijskim razmerama narkomanije svih vrsta. Nezavisno od toga da li se radi o zemljama koje su imale više vremena da se prilagode promenama jer su upravo u njima nastali novi civilizacijski obrasci (post) moderniteta, ili o zemljama u kojima se modernizacijski procesi odvijaju pod prisilom i sa zakašnjenjem, odsustvo oslonca, međa, granica, temelja, oblika, poretka u mislima, pojmovima, idejama, idealima, istoriji, umetnosti, religijama, stvara anksioznost i nesigurnost, zebnju i neizvesnost. Takvo stanje nužno proizvodi vrednosni relativizam[2] koji ima nekoliko očiglednih posledica: dezorijentisanost, ali i potrebu da se relativnost zauzda i ospori nekim čvrstim merilom. Mnoštvo, različitost, prihvatljivost svakog sistema vrednosti dovodi do osećanja izgubljenosti u šumi izbora i navodi da se ljubomorno čuva svoje, zatvara u ono što se percipira kao sigurno, kao oslonac.

Fantastično uvećanje mogućnosti što svakom pojedincu može da ponudi ono što mu treba, od trešanja sa dve koštice, do po njemu skrojene institucije, ili verovanja, uvodi u igru različitost kao jednu od osnovnih jedinica na osnovu koje se meri obim i uspeh demokratije. Poštovanjem različitosti, se obezbeđuju, s jedne strane, potrošačka kultura i nezaustavljivo širenje tržišta u svim pravcima, a demokratija sa svojim postulatom jednakosti i ideologijom ljudskih prva, s druge strane. Onemogućiti monopole, utišati stroge glasove autoriteta, otvoriti mogućnost iskazivanja različitih interesovanja i interesa, marginalnih i podređenih grupa, učiniti političko odlučivanje transparentnim, a društveno ponašanje tolerantnim, njeno je suštinsko određenje. Međutim, demokratija kao svetski proces prerasta u monetu u rukama centara moći koji rukovode globalizacijom koja, predstavljena kao prirodno stanje stvari, definiše, određuje slobodu prema vlastitim interesima. Isti onaj kulturni poredak koji je osporio prirodnost prirode, iznedrio je i ideju prirodnosti globalnih procesa. U toj tačci se seku postmodernizam i modernizam: prvi koji utemeljuje relativizam na »kostima« umirućih metanaracija, drugi koji oživljava prosvetiteljske i modernističke metanaracije napretka, istorijske teleologije koja teži univerzalnom poretku sveta.[3]

2 Relativizma se klone i one struje mišljenja koje ga zagovaraju. Relativizam nije nužno netačan, već je nepodnošljiv i zastrašujući jer ne obezbeđuje utemeljenje za kojim čovek traga svestan svoje prolaznosti.

3 Odnos globalizacije i univerzalizma je veoma kompleksan i zahtevao bi posebnu obradu.

Naše društvo predstavlja dobar primer zapletenosti u teško razmrsivu mrežu različitih tendencija i logičkih aporija koje karakterišu procese o kojima je reč. Demokratija je poredak koji se teško probija u srpskom društvu. Osporavanje, međutim, nije samo posledica ideoloških opterećenja, niti političkih preferencija, već je vezano za jednu opsesivnu misao, koja, mnogo dublje nego što se čini, uzdrmava naše društvo: misao da je demokratija uvezeni proizvod i posledica volje «spoljnih faktora», a ne želja ovog društva i izbor na osnovu slobodne volje građana. Suočena sa posledicama ratova, bombardovanja, izbeglicama, gubitkom suvereniteta i teritorije, siromaštvom, ekonomskim i kulturnim zaostajanjem, nepismenošću, strah od «drugog», stranog, tuđeg, nametnutog, obavezujućeg, boji opšte stanje zebnje i neizvesnosti. Nije ovde reč samo ksenofobiji, netoleranciji, zatvorenosti male tradicionalne, «neistorijske»i primitivne sredine zasnovane na kolektivizmu i ratničkim idealima. Reč je, paradoksalno o strahu od neslobode, jer je demokratija inače i u principu zasnovana na ideji slobode, ovde doživljava kao diktat i obaveza. Govor o nezavršenim i fiktivnim identitetima, otvaranje prostora za uporedno postojanje različitosti svih vrsta, uvođenje u žižu problema manjina, nacionalnih, etničkih i homoseksualnih, insistiranje na nužnosti tolerancije, doživljava se kao ozbiljna (zaverenička, izdajnička, mondijalistička) pretnja nacionalnom identitetu, nacionalnoj politici i opstanku države. Ideja pluralnosti tumači se kao žargon onih koji žele da porobe, degradiraju i unize državu kao garanta nacionalnog identiteta.[4] Ali, sa druge strane potrošački mentalitet, popularna i medijska kultura, nove tehnologije, princip »sve je dozvoljeno« i prateći vrednosni relativizam uveliko ulaze u svakodnevni život, kulturu, umetničke i modne stilove, civilno društvo, javnu sferu, politiku itd. Dakle, čitava lepeza civilizacijskih promena uvlače se kao «stanje» i u našu sredinu da bi se izvor straha i neizvesnost koji odatle proističe tumačili kao posledica izdaje nacije i nacionalnih vrednosti.

«Višak poretka» karakterističan za bivše komunističke režime pretočen u ekstazu nacionalističke euforije i ratove, istopio se u amorfnoj haotičnoj zbilji. Poništavanje ne samo tradicionalnih već i istorijskih autoriteta, nepostojanje klasne i kulturne stratifikacije društva koja bi predstavljala fundament kakve takve društvene strukture, dominacija parohijalne političke kulture, stvaraju ambijent u kome treba da se definiše novi demokratski poredak. Takav ambijent pogoduje voluntarizmu i potrebi da se poredak definiše na osnovu ličnih interesa, znanja i neznanja, navika, verovanja, dakle, da se u jednoj opštoj (civilizacijskoj) dezorijentaciji iznedri nekakva smislena struktura. Princip «sve je dozvoljeno» ugrađuje se u političke institucije, medijski govor, svakodnevnu komunikaciju, tako da on, prenesen iz postmoderne kulture «velikog» sveta, na teren jedne duboko podeljene, konfliktne sredine ne samo da unosi zebnju, već podstiče agresivnost. Tako, strah od neslobode nametnute spolja prerasta u stihijsko «osvajanje slobode», graničeći se sa haosom. A, strah od haosa, kako nas uči antropologija, razrešava se u kulturi na dva načina: ili stvaranjem poretka, ili padom u nasilje i destrukciju. Zbog toga su poredak, forma, sistem, struktura, institucija, nužnost svakog opstanka. Kada, na žalost, nije moguće uspostaviti finu ravnotežu između slobode i poretka, već dolazi do viška i jednog i

4 Odatle tako snažan animozitet prema nevladinim organizacijama.

drugog, onda dolazi i do jačanja radikalizama različitih vrsta: od agresivnog nacionalizma do «denacifikacije», od ksenofobije do samoponištavanja, od patološkog etnocentrizma do podaničkog mondijalizma. Onda, zaoštrene, do krajnosti dovedene suprotnosti zbog nepostojanja delotvornih i osmišljenih mehanizama harmonizacije, strepnju, nelagodnost i zbunjenost pretvaraju u nasilje i (samo)destrukciju.

Pred savremenim društvom i pojedincima otvara se na svim mestima jedno osnovno pitanje: da li je strah od nasilja lakše podneti od neidentifikovanog straha bez lica i imenovanog objekta? Da li postmoderni subjekat odagnava nasiljem «teret slobode» koji demokratija nužno nameće?

LITERATURA

Barker, Chris (2002), *Making Sense of Cultural Studies*, London, Sage;

Bataj, Žorž (1980), *Erotizam*, Beograd, BIGZ;

Bauman, Zigmunt (1994), *Intimantions of Postmodernity*, London New York, Routledge;

Bauman, Zigmunt (1997), Postmodernity and its Discontents, Oxford, Polity Press

Bodrijar, Žan (1991), *Simulakrumi i simulacija*, Novi Sad, IP Svetovi;

Derida, Žak (1990), *Bela mitologija*, Novi Sad, Bratstvo i jedinstvo;

Derida, Žak (1976), *O gramatologiji,* Sarajevo, IP Veselin Masleša;

Eriksen, Tomas Hilan (2003), *Tiranija trenutka*, Beograd, XX vek;

Fuko, Mišel (1997), *Nadzirati i kažnjavati*, Sremski Karlovci, Izdavačka knjižnica Zorana Stojadinovića;

Fuko, Mišel (1980), *Istorija ludila u doba klasicizma*, Beograd, Nolit;

Fuko, Mišel (1971), *Riječi i stvari*, Beograd, Nolit;

Haraway, Donna (1992), "A Manifesto for Cyborgs: Science, Technology and Social Feminism in the 1980s" iz Nicholson Linda (ed.): *Feminism/Postmodernism*, New York, Routhledge;

Levi-Stros, Klod (1988), *Strukturalna antropologija II*, Zagreb, Školska knjiga;

Levi-Stros, Klod (1980), *Divlja misao*, Beograd, Nolit;

Lič, Edmund (1972), *Klod Levi-Stros*, Beograd, Duga;

Liotar, Žan-Fransoa (1988), *Postmoderno stanje*, Novi Sad, Bratstvo i jedinstvo;

Tarner, Viktor (1986), *Varijacije na temo liminalnosti*, Gradina, br. 10, god. XXI;

Tarner, Viktor (1969), *The ritual process*, New York, Cornell Paperbacks;

Vatimo Đani (1991), *Kraj moderne*, Novi Sad, Bratstvo i jedinstvo;

Velš, Volfgang (2000), *Naša postmoderna moderna,* Sremski Karlovci, Izdavačka knjižnica Zorana Stojadinovića.

Jelena Đorđević

TEMPTATIONS OF DEMOCRACY: FEAR AND UNCERTAINTY

Summary

The article deals with problem of relation between fear and democracy in light of relation between order and freedom. The fear we are talking about is tacit, shapeless, overall fear, without clearly named and delineated object. In psychiatry, it is called anxiety, and in philosophy, it is misgivings.
The reply to the question of where that abundance of uneasiness comes from in the order considered as being the best found and practiced so far is based on theoretical assumptions of postmodern philosophy and on the basis of analysis of elements of «state of postmodernity».

Doc. dr Slaviša Orlović
Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka

UDC 123:32
340.131

RAZLIČITA SHVATANJA SLOBODE U SAVREMENOJ POLITIČKOJ TEORIJI

Sažetak

Predmet ovog rada je razmatranje različitih shvatanja slobode u savremenoj političkoj teoriji. U prvom delu ćemo se osvrnuti na pokušaje određenja slobode. Ideja slobode se razmatra od shvatanja unutrašnje slobode čoveka, preko svesti o slobodi, zatim odnosa svojine i slobode, slobode i moći, slobode, dostojanstva i morala, slobode i vrednosti, do slobode i odgovornosti. Istorijski put slobode ide u Hegelovom smislu od slobode jednog u orijentalnom despotizmu, preko slobode nekolicine u aristokratiji, do slobode svih u zapadnim demokratijama. U drugom delu se sloboda posmatra kao raskršće između liberalizma i demokratije. Reč je o demokratskim revolucijama i njihovim dostignućima u slobodama i pravima čoveka i građanina. U odnosu na pitanje da li pojedinac može da bude slobodan, ako društvo nije autonomno u odnosu na državu, razmatra se značaj civilnog (građanskog društva). U ovom delu se, takođe, ukazuje na raspravu egalitaraca i libertanijanaca. Treći deo je posvećen udnosu pozitivne i negativne slobode, odnosno, slobode za i slobode od. Na kraju se sloboda postavlja u okvire konstitucionalizma i vladavine prava.
U domenu "pozitivne" slobode možemo prepoznati i koristiti građanska i političkih prava, ako takvu vrstu angažmana uslovno nazovemo aktivnim bavljenjem politikom, to je način da sprečimo da se politika bavi našim sudbinama, pri čemu štitimo "negativnu" slobodu, odnosno, čuvamo zaštićenu sferu privatnosti. U trajnom odnosu poretka i slobode, konstitucionalizam i vladavina prava utemeljuju slobodu u ustavu i zakonima, kao okviru u kojem se vlast vrši, odnosno postavljanja granice koje vlast ne sme, ili ne bi trebala da pređe. U modernim društvima, potreba za "negativnom" slobodom je narasla usled sve veće težnje države da zagospodari privatnom sferom građana. Ako je pitanje o poretku ostalo bez pravog odgovora u okvirima tradicije prirodnog prava, liberalna misao ga u "poretku slobode" i vladavini prava - izvodi do kraja, iako poredak i državu ne treba poistovećivati, jer je država najčešće "poredak prinude".

Ključne reči: sloboda, pozitivna i negativna sloboda, demokratija, poredak slobode, vladavina prava.

UVOD

Pokušaji da se dosegne i odgonetne sloboda verovatno su stari koliko i sam čovek. Pitanje o slobodi je najopštije i najtrajnije. Pesnici i umetnici su oduvek veličali slobodu. Vladari su pod zastavom slobode kretali u osvajačke pohode, kao što su pod parolom slobode građanima oduzimali slobodu. Poznato je da čovek teži slobodi dok ne zadobije moć, kada stekne moć, teži nadmoćnosti. Život u ljudskoj zajednici isprepleten je slobodom i njenom suprotnošću – ropstvom, prinudom, prisilom i represijom. Šiler je pisao da se "najlepši snovi o slobodi sanjaju u tamnici", a prema Vilhemu fon Humboltu, „čežnja za slobodom se otuda javlja isuviše često tek iz osećaja da nje nema."[1] Današnje tamnice nemaju arhaičan izgled, sa rešetkama i prugastim odelima. Često smo zatočenici sopstvene sudbine, živeći u prividu slobode, dajući makar i prećutnu saglasnost, pristajanjem, pasivnošću i povlačenjem u sebe, pred najezdom svemoćnih. Kao da sami držimo ključeve sopstvenih tamnica. Jedan rumunski pesnik je slikovito opisao odnos slobode i vlasti, rekavši da su u njegovoj zemlji, samo on i njegov vladar slobodni; vladar je slobodan da radi šta hoće, a on - pesnik je slobodan da peva kako hoće. Pod pojmom slobode ljudi očigledno ne podrazumevaju istu stvar. Otuda imamo različite prideve slobode: politička, ekonomska, ljudska, duhovna, stvaralačka, ili sloboda mišljenja, sloboda delovanja, sloboda govora, sloboda izbora i slično. Bliže ćemo obraditi odnos "negativne" (individualne) i "pozitivne" (kolektivne) slobode.

Predmet ovog rada je razmatranje različitih shvatanja slobode u savremenoj političkoj teoriji. U prvom delu ćemo se osvrnuti na pokušaje određenja slobode. U drugom delu se sloboda posmatra kao raskršće između liberalizma i demokratije. Treći deo je posvećen odnosu pozitivne i negativne slobode. Na kraju se sloboda postavlja u okvire konstitucionalizma i vladavine prava.

POKUŠAJ ODREĐENJA SLOBODE

Istorijski put slobode

Hana Arent dobro primećuje: "slobode ili njene suprotnosti postajemo svesni tek u opštenju sa drugima, a ne u opštenju sa samim sobom."[2] Čovek dakle, sebe kao delatno biće potvrđuje tek u odnosu sa drugima ljudima. Po mišljenju Hane Arent iskustva unutrašnje slobode su izvedena povlačenjem iz spoljašnog sveta u kojem je sloboda bila poreknuta "u neki unutrašnji prostor u koji niko nema pristupa". Taj unutrašnji prostor kao mesto apsolutne slobode, otkrili su oni koji nisu imali svoje mesto u svetu, koji su proterani iz zajednice. To svetovno stanje je od antičkog doba do XIX veka smatrano preduslovom slobode.

Ne samo građanima, već i političkim misliocima je retko kada bilo prijatno i lako da iznose i saopštavaju neprijatne istine o politici svoga vremena. Kako bi rekao Tacit,

1 Vilhem fon Humbolt, *Ideje za pokušaj određivanja granica delotvornosti države,* str. 7.

2 Hana Arent, *O slobodi i autoritetu*, str. 78.

"retka su sretna vremena kad je slobodno misliti što hoćeš i govoriti što misliš". Anaksagora je, na primer, morao da pobegne iz demokratske Atine, jer bi bio optužen da ne poštuje bogove. Sokrat je oteran u smrt na osnovu demokratske volje izražene u atinskim zakonima. Aristotel je, takođe, morao da beži, kako je rekao, da se Atina ne bi po drugi put ogrešila o filozofiju. Ali i mnogo kasnije kroz ljudsku istoriju, trojica američkih "očeva utemeljivača" Hamilton, Medison i Džej su svoje *Federalističke spise* potpisivali pod pseudonimom "Publius", što je javnosti otkriveno tek 1792. godine (a pisani su 1788), a Monteskje nije smeo u Francuskoj pod svojim imenom da objavi *Persijska pisma*, pa je našavši utočište u Engleskoj, hvalio slobodu u toj zemlji."[3] Ovi primeri ukazuju da je potrebna ne samo sposobnost da se stvari zapaze, već i hrabrost da se to saopšti, upravo ono na šta je Kant mislio, kada je uzviknuo *Sapere aude*! - "imati hrabrosti da se služi sopstvenim razumom". Ljudi stupaju u "dobrovoljno ropstvo" (Boesi), ili robuju nekom čoveku, zato što ne umeju da izgovore jedan jedini slog, a to je "NE", kako bi rekao Plutarh. Međutim, postizanje slobode u suštinskom smislu predstavlja veoma dug put.

U antičkom svetu, čovek je mogao biti slobodan ako je bio aktivan član zajednice. Toj slobodi je predhodilo oslobađanje životnih nužnosti kao i javni prostor za susretanje sa drugim ljudima "rečima i delom". Kada ne postoji svet javnosti – "sloboda nema svoju svetovnu realnost". Umesto svetovnog prostora pojavljivanja, i područja javnosti, u političkim zajednicama u kojima vladaju despoti, pojedinci se proteruju "u skučenost doma", a "ljudsko srce je vrlo tamno mesto", kako tvrdi Hana Arent. Izvesno je da se antički pojam slobode razlikuje od modernog. Kako ističe Bendžamin Konstan, „tako je individua kod starih, skoro uobičajeno suverena u javnim stvarima, rob u pogledu svojih privatnih odnosa."[4] Po njemu, Grci nisu poznavali ideju individualne slobode. Antička sloboda sastajala se u aktivnoj i konstantnoj participaciji u kolektivnoj moći. Naša, pak, sloboda sastoji se u uživanju u privatnoj nezavisnosti. On kaže: "... cilj starih je bio podela društvene moći među svim građanima jedne otadžbine. To je ono što su oni zvali slobodom. Cilj modernih naroda je sigurnost u privatnom uživanju i oni nazivaju slobodom garancije koje tim uživanjima obezbeđuju institucije."[5] Pretpostavku o potpunoj vlasti političke zajednice nad pojedincem najbolje potvrđuje ostrakizam. To je tipično grčka ustanova, proterivanja građana iz grada. Aristotel je govorio da "onaj ko ne može da živi u zajednici ili kome ništa nije potrebno jer je sam sebi dovoljan, nije deo države, to je ili zver ili bog", odnosno izvan zidina grada su samo robovi, bogovi i životinje. Na taj način se, po mišljenju Hane Arent "svetovno iskustvo tranformisalo u iskustvo unutar sopstva". Drugačije rečeno, život u neslobodi, ponekad nam pomaže da osetimo pravu vrednost slobode.

Hegel samu istoruju poima kao "napredovanje u svesti o slobodi" od starog Istoka u kojem je slobodan samo jedan, preko antičkog sveta, u kojem je slobodna nekolicina, do modernog zapadno-evropskog društva u kojem su slobodni svi.[6]

---

3 Prema, Vojislav Stanovčić, *Politička teorija*, str. 611.

4 Bendžamin Konstan, *O slobodi starih u poređenju sa slobodom modernih naroda*, str. 3.

5 Bendžamin Konstan, *Isto*, str. 5.

6 G.W. Hegel, *Filozofija povijesti*, Zagreb, Naprijed, 1996.

"Unutrašnja sloboda"

Često se nezadovoljstvo spoljnim svetom završava povlačenjem čoveka u sebe, u neku vrstu unutrašnjeg egzila ili azila, odnosno unutrašnje emigracije. Isaija Berlin ovaj proces naziva "povlačenje u unutrašnju tvrđavu". Čovek, želeći da bude sopstveni gospodar ili gospodar svog sveta, svestan izvesnih nesigurnosti, sužava taj svet, prostor i njegove granice. Usled straha od ugrožavanja imovine ili drugih ljudskih vrednosti, postoji mogućnost da se traži spasenje u stavu da čoveku više nije stalo do toga, jer će se povlačenjem u sebe uzdići iznad situacije i osloboditi ovozemaljskih strahova. Po Berlinu, to je "tradicionalna samoemancipacija asketa i kvijentista, stoika ili budističkih mudraca."[7] Isto tako, određene vrste "političkog izolacionizma" ili ekonomske samodovoljnosti, mogu se približavati takvom stavu. Ponekad čovek, usled nemogućnosti realizacije neke želje - odustaje od nje, usled nemogućnosti da ostvari neki cilj - odustaje od cilja. To je pokušaj da se "uklanjaju prepreke na putu tako što se napušta put"[8], jer čoveku je svaka prepreka neprelazna ako je sprečen da se ispred nje povuče. Zato što je spoljašni svet "nezanimljiv, okrutan ili nepravedan" ili zato što su "putevi delanja zakrčeni", iskušenje i izazov da se čovek povuče u sebe može postati neodoljivo ali time čovek neće proširiti svoju slobodu[9].

Unutrašnja sloboda se često približava pojmu individualne slobode, ali se i lako brka sa njim. Po Fridrihu A. Hajeku, nasuprot ove "unutrašnje", "metafizičke" ili "subjektivne" slobode, ne stoji neka prinuda od strane drugih, već je "uticaj čovekovih trenutnih osećanja i moralne ili intelektualne slabosti", odnosno čovek odustajanjem ili gubitkom želje, mogućnosti ili odlučnosti da ostvari neku svoju želju ili nameru postaje "rob svojih strasti".

Svest o slobodi ("znanje oslobađa")

Ovde se čini bitnim uporediti dva različita pristupa ili shvatanja Epikurovog stava da "znanje oslobađa". Isaija Berlin smatra da naše "strasti, predrasude, strahovi i neuroze dolaze od neznanja i poprimaju oblik mitova ili iluzija"[10], a znanje čini naš život delatnijim, osmišljava ga, uvećava našu slobodu i oslobađa nas iracionalnih strahova i predrasuda. Svoj pristup zaokružuje na sledeći način: "Znanje oslobađa, ne time što nam nudi više otvorenih mogućnosti među kojima možemo da biramo, već tako što nas pošteđuje nezadovoljstva koje doživljavamo kada težimo nemogućem"[11]. Po Hajeku, "kad kažemo da neznanje ili praznoverje sprečava ljude da čine nešto što

7 Isaija Berlin, *Četiri ogleda o slobodi*, str. 219.

8 Isaija Berlin, *Isto*, str. 220.

9 Isaija Berlin: "Asketsko samo poricanje može biti izvor integriteta ili spokojstvo ali teško nam je da uvidimo kako se ono može nazvati proširenjem slobode", *Isto,* str. 224.

10 Isaija Berlin, *Četiri ogleda o slobodi,* str. 227.

11 Isaija Berlin, *Isto*, str. 229.

bi činili da su bolje obavešteni i tvrdimo da "znanje oslobađa""[12]. Mnogi su smatrali i verovali da razumeti svet znači steći slobodu. Ipak, svest o slobodi nije isto što i sloboda, možda je samo put do nje.

Sokratovo načelo je, da je uviđanje neznanja početak mudrosti, možda je najbolje potvrdio Herbert Spenser rekavši da "napretkom nauke raste obim potvrđenog neznanja". Ali razvojem nauke drastično je povećana i kontrola ljudskog života. Gotovo da postoji saglasnost oko toga da je neke od najvećih uspeha u prošlosti čovek postigao zahvaljujući tome što nije mogao u potpunosti da kontrološe ljudski život. Razvojem mnogih tehnoloških sredstava, mehanizmi kontrole su napredovali do te mere da mogu lako razoriti svu onu spontanost koja je napredak učinila mogućim.

Hajek primećuje da "znanje postoji samo kao znanje pojedinca", koje nije nigde sakupljeno kao uklopljena celina, pa nam je utoliko teže da se koristimo njime. Ono postoji kao rasuto znanje koje često poprima oblike suprostavljenih uverenja ljudi. Ta različita znanja u slobodi bez kontrole, omogućavaju nam ono što je "nesagledivo i nepredvidivo". Gotovo sve političke teorije i naročito političke vlasti, svoje stavove zasnivaju na pretpostavci da su pojedinci u većini vrlo neobrazovani i neuki. Na toj pretpostavci počivaju i razni mehanizmi kontrole i dominacije.

Svojina i sloboda

Različiti autori su na različite načine dovodili u vezu svojinu i bogatstvo čoveka sa njegovom slobodom. Džon Lok je među prvima, ako ne i prvi, istako da je čovek apsolutni gospodar i vlasnik svoje ličnosti, života, zdravlja, slobode i imovine odnosno poseda. Ali za njega "ovo stanje slobode, to ipak nije stanje samovolje" .

Vilhem fon Humbolt nastoji da odredi „granice delotvornosti države", pri čemu se pod delotvornošću države može smatrati sve ono što bi ona mogla da uradi za dobrobit društva, ne povređujući „da se meša u privatne stvari građana svuda tamo gde one nemaju neposredne veze sa povredom prava jednoga od strane drugoga."[13] Po Humboltu, „čovek više voli delatnost nego posedovanje, ali delatnost samo ukoliko je to samodelatnost. Upravo bi najkrepkiji i najdelatniji čovek najčešće iznuđenom poslu pretpostavio dokolicu. A ideja svojine raste samo sa idejom slobode, upravo za najenergičniju delatnost imamo da zahvalimo osećanju svojine."[14]

Ako carstvo slobode počinje tamo gde prestaje carstvo nužnosti, teško se može očekivati interesovanje za slobodu od onih ljudi koji nemaju rešena osnovna egzistenicijalna pitanja, poput hrane i toplote, skloništa i staništa, i minimum sigurnosti. Drugim rečima, "nespojiva je sloboda sa siromaštvom, meterijalnim i duhovnim."[15] Hajek sličnost između slobode i bogastva vidi u tome što su i jedno i drugo dobre stvari i što

12 Fridrih A. Hajek, *Poredak slobode*, str. 22.

13 Vilhem fon Humbolt, *Ideje za pokušaj određivanja granica delotvornosti države,* str. 19.

14 Vilhem fon Humbolt, Isto, str. 43.

15 Ratko Božović, *Razbijeno ogledalo*, str. 91.

nam omogućavaju da postignemo ono što želimo. Ipak, te dve stvari ne treba poistovećivati, jer "dvoranom koji živi u krilu raskoši, ali na mig i poziv svog vladara može biti manje slobodan nego siromašan seljak ili zanatlija, manje je u mogućnosti da živi sopstveni život i da bira sopstvene prilike."[16] Međutim, svojina je način da se zaštiti i omeđi privatni domen pojedinca od tuđih uplitanja. I upravo to "pravo na privatnost i tajnost", odnosno shvatanje da je "kuća čovekov zamak"[17] i da niko nema prava da zna šta se u njegovoj kući dešava, jedan je od uslova čovekove slobode. Još je Lord Akton zapazio da je "narod koji se gnuša ustanove privatne svojine bez prvog osnova slobode". Hajek zaključuje da je jedno od dostignuća modernog društva i to što pojedinac može (ili bi trebalo da može, S. O) da uživa slobodu bez praktično ikakve svojine.

Sloboda i moć

Nagomilavanje bogatstva često može biti izvor moći individualnim vlasnicima. Konkurencijom među njima vrši se disperzija svojine i sprečava moć prinude. Po Veberu, "moć sasvim uopšteno podrazumeva izglede jednog čoveka ili više ljudi da sprovedu sopstvenu volju u nekom zajedničkom delanju, čak i uprkos otporu drugih koji u tom delanju učestvuju."[18] Dakle, moć se u ovom smislu određuje kao nametanje volje. Ovaj proces najčešće ima oblik prinude,[19] a sloboda je moguća samo u odsustvu prinude. "Moć kao kadrost" ili mogućnost da čovek postigne ono što želi, nije loša, već samo onda kada čovek prelazi sopstvene granice i počinje da nameće svoju volju pretnjom prinude ili nanošenja štete. Sloboda se sa pojmom moći obično meša na dva načina. Prvo, pogrešno je mešanje slobode sa fizičkim mogućnostima ljudi da postignu ono što žele, kada imaju nameru da menjaju svoje okruženje ili zabludu da mogu da lete "slobodni kao ptica."[20] Drugo, ljudi često zavedeni i povedeni kolektivnom moći odustaju od slobode u ime slobode.

Prema Vilhemu fon Humboltu je „za čoveka uopšte privlačnija vladavina nego sloboda, ili bar staranje oko održavanja slobode privlačnije nego uživanje u njoj."[21] Serž Moskovisi je slično rekao: „Da je iskušenje slobode bilo jače, svet bi danas imao

16 Fridrih A. Hajek, *Poredak slobode*, str. 24.

17 Ovu ideju Hajek koristi kao argument kojim potvrđuje postojanje individualne slobode u Grčkoj i kaže: "S obzirom na navodno osustvo individulane slobode u klasičnoj Grčkoj, zaslužuje da se pomene da je u Atini i V veku pre nove ere, svetost privatnog doma bila u tokokoj meri priznata da čak i pod vladavinom Tridesetorice tirana čovek je mogao sačuvati život ostajući kod kuće" , *Isto*, str. 128, fusnota na str. 380.

18 Maks Veber, *Privreda i društvo*, drugi deo, str. 31.

19 Fridrih A. Hajek, "Politički filozofi su češeće raspravljali o moći nego o prinudi, jer politička moć obično znači moć prinude", *Poredak slobode*, str. 122.

20 Po Helvecijusu "slobodan je onaj čovek koji nije u okovima, niti u tamnici, koga ne muče strahom od kazne kao kakvog roba… nemogućnost da se leti kao orao ili pliva kao kit ne znači nedostatak slobode", navedeno prema Isaija Berlin, *Četiri ogleda o slobodi*, str. 205.

21 Vilhem fon Humbolt, *Ideje za pokušaj određivanja granica delotvornosti države*, str. 6.

drugačiji izgled od onoga koji poznajemo."[22] Mil smatra da je sama moć nelegitimna, a brojne su potvrde da moć i vlast kvare ljude, teže zloupotrebama i žele da budu neograničene.[23]

Sloboda, ljudsko dostojanstvo, moral

Sloboda je u tesnoj vezi sa moralom i moralnim načelima. Bez usađenih moralnih verovanja, ona se teško može ostvariti. Moralno delovanje je najčešće i najviše u skladu sa opštim načelima, i otuda potreba da se ljudi i u svojim individualnim i drugim postupcima povinju ovim "savitljivim dobrovoljnim pravilima". Kantov je ideal da čovek ne može biti sredstvo, već samo cilj. Njegov kategorički imperativ glasi: „Postupaj tako kao da bi trebalo da maksima tvoga delanja postane tvojom voljom opšti prirodni zakon."[24] Kantova opšta teorija morala pojam slobode vidi kao "nezavisnost od svega drugog osim moralnog zakona."[25] Isaija Berlin ima odnos prema slobodi kao i Kant prema moralu, i svodi se na načelo "ne činiti drugima ono što ne biste želeli da oni vama čine". Otuda, kako tvrdi Hajek, "sloboda nije samo jedna od pojedinačnih vrednosti, nego je ishodište i uslov većine moralnih vrednosti."[26] Teorija prirodnog prava, kao izvorište liberalnih ideja, iznedrila je i misao o ljudskom dostojanstvu. Ovaj proces je započet od momenta kada logos nastupa umesto mithosa, a logos je podsticanje za ethos. Težište je u pravcu ukidanja odnosa u kojima je čovek mučen i tlačen i zamišljanju društva u kojem neće biti poniženih i uvređenih. Ideja prirodnog prava nam dolazi od stare Grčke preko Rima. Pod pokroviteljstvom i u krilu crkve postojalo je uverenje da pojedinac sam stvara i pokreće sav društveni život. Dva su velika događaja u istoriji Evrope pripremila uslove za pobedu individualizma: renesansa i reformizam.

Ideal italijanskog humanizma u kome počivaju koreni renesanse, je slobodna i potpuna ličnost. Iako se smatra da je Marko Aurelije prvi istako ideju ljudskog dostojanstva (dignitas humana), veliki humanista, Đovani Piko dela Mirandola u svom delu "De dignitate hommi" 1486. godine, (*O ljudskom dostojanstvu*), šire je izrazio

22 Serž Moskovisi, *Doba gomile*, str. 302.

23 Fridrih A. Hajek navodi više autora koji ukazuju na kvarljivu prirodu vlasti: "Jer, ako i najboljeg popnemo na presto, on će promeniti svoju ćud - Herodot, "dugotrajanost moći može iskvariti i najiskrenijeg čoveka" - Džon Milton, "večito iskustvo da je svaki čovek koji ima vlast sklon da je zloupotrebi i zloupotrebljava je sve dok ne naiđe na granice" - Monteskje, "Duh zakona", "posedovanje moći neizbežno umanjuje slobodni sud razuma" - I. Kant, "prema istorijskim izvorima, mnogi od najvećih tirana počeli su svoju vladavinu na najispravniji način. Ali je istina da ova neprirodna moć kvari srce i razum" - Edmund Berk, da se "moć uvek zluopotrebljava ako nije ograničena i uravnotežena" - Džon Adams, "sva vlast u ljudskim rukama sklona je zloupotrebi" i da "moć, gde god da je smeštena, sklona je, manje ili više, zloupotrebi" - Džejms Medison, prema, F. A. Hajek, *Poredak slobode,* str. 379.

24 Imanuel Kant, *Zasnivanje metafizike morala*, str. 63.

25 Imanuel Kant, *Kritika praktičnog uma*, str. 110.

26 Fridrih A. Hajek, *Poredak slobode*, str. 13.

mišljenje da sam čovek oblikuje svoje vlastito biće.U zamišljenom obraćanju Boga Adamu, prvom čoveku, postavivši ga u središte sveta, rekao mu je: „Ne podarih ti ni stalno boravište, ni kakav poseban izgled, niti ikakav dar da te obogatim, o Adame: sve zato da bi boravište, izgled i darove koje za sebe želiš, mogao da po nahođenju svom i po volji svojoj biraš i određuješ. Priroda ostalih bića određena je i ograničava se na prostor zakona, mnome donesenih. Ti ćeš, po svojoj volji, jer te ruci njezinoj poveravam, prirodu svoju određivati, ne bivajući ograničavan nikakvim stešnjenjima. Postavih te u središte sveta, odakle će ti zgodnije biti da osmatraš šta sve na svetu ima. Ne učinih te ni nebeskim, ni zemaljskim, ni smrtnim, ni besmrtnim, kako bi ono obličje samoga sebe stvorio, koje sam za sebe poželiš, sebi za volju i sebi na čast, bivajući svoj slikar i svoj vajar. Dato ti je da se možeš odroditi u niži, a on je životinjski, svet. Dato ti je da se možeš, sa odluke duha svojega, ponovo rođen, vratiti u viši, a on je božanski, svet."[27] Dostojanstvo čoveka je, i po njemu, izjednačeno sa slobodom kao mogućnošću izbora vlastite sudbine, ali i odgovornošću za sebe samog, kao i "uzdizanjem iznad svih stvari". To je Pikoov antropocentrizam. Ideja ljudskog dostojanstva je, u suštini, ideja koja označava odlučujući preokret ka "subjektivnosti subjekata" kao temelju novovekovnog načina razmišljanja. Ovo je naročito razrađeno i potvđeno u Kantovom *Zasnivanju metafizike morala*. Kantov stav, po kojem je ljudsko dostojanstvo neuporediva i apsolutna vrednost, najbolje je iskazan u podvlačenju razlike između cene i dostojanstva, gde kaže: "U carstvu svrhe sve ima ili neku cenu ili neko dostojanstvo. Ono što ima neku cenu takvo je da se na njegovo mesto može postaviti i nešto drugo kao ekvivalent; naprotiv, ono što je uzvišeno iznad svake cene, to ima dostojanstvo."[28] A odgovor na pitanje, "Šta je to što čoveka čini dostojanstvenim i na čemu se zasniva njegovo dostojanstvo - nalazi se u Kantovoj rečenici: "Autonomija je, dakle, temelj dostojanstva ljudske i svake umne prirode."[29] Čovekovo moralno zakonodavstvo, moralna autonomija ili samozakonodavstvo nije nametnuto spolja već proizilazi iz slobode kao njegove suštine. Zato se između moralne autonomije i ljudskog dostojanstva može staviti znak jednakosti. Po Kantu, niko ne može polagati pravo na sopstveno dostojanstvo ako nije spreman da prizna dostojanstvo drugoga.[30]

---

27 Đovani Piko dela Mirandola, *Govor o dostojanstvu čovekovu*, Filip Višnjić, Beograd, str. 31-33.

28 Imanuel Kant, *Zasnivanje metafizike morala*, Beograd, BIGZ, 1981, str. 81-82, prema D. Basta, str. 104.

29 Imanuel Kant, prema D. Basta, *Pravo pod okriljem utopije, str*. 105.

30 U *Metafizici morala* (1798) u paragrafu 38 "Etičke elementarne nauke", Kant kaže: Sama je čovečnost dostojanstvo; jer čoveka ni jedan čovek (niti drugi niti on sam sebe) ne može upotrebiti tek kao sredstvo, nego se u svako doba mora upotrebljavati ujedno kao svrha, te se upravo u tome sastoji njegovo dostojanstvo (ličnost) kojim se uzdiže iznad svih drugih bića sveta koja nisu ljudi a ipak se mogu upotrebljavati, dakle iznad svih stvari. Kao god što on, dakle, sama sebe ne može dati ni po koju cenu (što bi protivrečilo dužnosti cenjenja sebe sama), tako on ne može ni delati suprotno isto tako nužno samocenjenju drugih kao ljudi, tj. obavezan je da praktično prizna dostojanstvo čovečnosti kod svakog drugog čoveka, dakle na njemu počiva dužnost koja se odnosi na poštovanje što ga nužno treba iskazivati prema svakom drugom čoveku", prema D. Basta, *Isto*, str. 106.

Sloboda i vrednosti

Čovek ne samo što predstavlja najveću vrednost, već je i stvaralac vrednosti.[31] Isto tako, svaki čovek ima "sopstvenu skalu vrednosti"[32] koju smo dužni poštovati, bez pokušaja da silom namećemo svoje vrednosti, jer kada pokušavamo da ljude usrećujemo našom srećom, moramo biti svesni opasnosti da ih možemo unesrećiti našom nesrećom. Otuda je paternalizam najveći despotizam koji se može zamisliti jer postupa sa čovekom kao neslobodnim bićem, kao sa sredstvom za sopstvene ciljeve i na taj način ga unižava. Mil, polazeći od individualne vrednosti kao najviše, kaže da i "vrednost države, na kraju krajeva, jeste skup vrednosti svih pojedinaca."[33]

Sloboda i odgovornost

Sloboda i odgovornost su tesno povezane, čak neodvojive. Ljudi mogu uživati u svojoj slobodi sve dotle dok ne ugroze slobodu drugih. Mil je smatrao da "jedino ponašanje pojedinca zbog koga je on odgovoran društvu, jeste ono koje se tiče drugih."[34] Pojedinac, dakle, mora biti spreman da snosi posledice svojih postupaka i odluka, jer sloboda može biti "povlastica" i "teret", zahtevajući razborito i obzirno ponašanje. Kada hoćemo da slušamo glasnu muziku, potrebno je da vodimo računa da li time ugrožavamo slobodu onih čiji to nije izbor ili im nije po ukusu. Hajek zapaža: "Da bi bila delotvorna, odgovornost mora biti individualna"[35], jer zajednička ili podeljena odgovornost je kao i svojina svih, koja na kraju nije ničija. Dobar primer je i kod slobode javne reči, odnosno slobode štampe, gde mora da postoji i odgovornost za izgovorenu reč, ali pre svega odgovornost za sopstvene postupke i položaj u društvu. Upravo zbog ove odgovornosti, većina se i plaši slobode[36], odnosno plaši se "da preuzme odgovornost za vlastito iskušavanje života u slobodi."[37] Da bi čovek postao ličnost, neophodno je da zna da koristi i brani svoja prava, da praktikuje svoje slobode, sa napomenom da uz slobodu ide i razvijena svest o odgovornosti u odnosu na druge ljude.

---

31 Isaija Berlin, "Ali ako vrednost može nastati samo slobodnim ljudskim činom kao što je Kant smatrao, iako je samo tada možemo nazvati vrednošću, onda nema više vrednosti od individualne", *Četiri ogleda o slobodi*, str. 222.

32 Fridrih A. Hajek, "Priznavanje da svaka osoba ima sopstvenu skalu vrednosti koju treba da poštujemo čak iako je ne odobravamo, deo je same ideje vrednosti individualne ličnosti. Kako vrednujemo drugu osobu, nužno će zavisiti od njenih vrednosti. Ali verovanje u slobudu znači da sebe ne smatramo konačinim sudijama u pogledu ideala druge osobe, da se ne osećamo ovlašćenima da je sprečavamo u njenom sleđenju ciljeva s kojima se sami ne slažemo, sve dok ne narušava jednako zaštićeno područje drugih", *Poredak slobode*, str. 75.

33 Džon Stjuart Mil, *O slobodi*, str. 143.

34 Džon Stjuart Mil, Isto, str. 43.

35 Fridrih A. Hejek, *Poredak slobode*, str. 79.

36 Džon Bernard Šo, "Sloboda znači odgovornost. To je ono zašto se većina nje plaši", prema Fridrih A. Hajek, *Isto*, str. 368.

37 Ratko Božović, *Razbijeno ogledalo*, str. 91.

SLOBODA I DEMOKRATIJA

Slobode i prava čoveka i demokratske revolucije

Slobode i prava čoveka se uzimaju kao jedan od značajnih ograničenja svake vlasti, koja se stavlja u položaj da ih mora prihvatiti i poštovati. Načelne razlike u shvatanju mislilaca o karakteru ljudskih zajednica, kako navodi Vojislav Stanovčić, dovele su do podela među velikim misliocima na apostole poretka: Hobs, Hegel, Staljin, kao i mnogi konzervativni politički mislioci i ideolozi fašizma i apostole slobode: Aristotel, Akvinski, Lok, Monteskje, Džeferson, Konstan, Mil, Spenser i drugi.[38] Dve struje mišljenja, od kojih jedna više naginje autoritarizmu, socijalnoj kontroli i stabilnosti, a druga više liberalnom poretku političke organizacije, prema Stanovčiću, na samom početku stoje dva velikana političke filozofije Platon i Aristotel. U engleskoj političkoj filozofiji XVII veka, ona će svoje antipode imati u Hobsu kao »apostolu reda i autoriteta« i Loku kao »apostolu slobode i demokratije«. Takođe, u Nemačkoj, na prelasku iz XVIII u XIX vek u pitanju slobode i države imamo Kanta i Hegela. Gotovo da u svakoj epohi imamo parove značajnih mislilaca među kojima se zapaža ova značajna razlika. Nužno je istaći da struja koja stavlja naglasak na slobodi, ne negira potrebu za autoritetom »ali ga je nastojala konstituisati na demokratskim osnovama uz učešće ili pristanak onih nad kojima on ima uticaj ili vlada«.

Postepeno napredovanje u oblikovanju ljudskih prava i sloboda, njihovo osvajanje i proširivanje može se pratiti od akata koji su prethodili deklaracijama i ustavima, od *Magna charta Libertatum* (1215) do danas. Vojislav Stanovčić grupiše četiri velike grupe ideja (teorija) koje nadahnjuju i inspirišu deklaracije o pravima. Na prvom mestu su ideje o društvenom ugovoru i prirodnim pravima. Druga je, teorija britanskog konstitucionalizma (principi opšteg prava *Common Low*, značaj valjanog postupka u primeni prava (*due process of low*) i izvesno uravnoteživanje snaga između vlasti i građana kroz postepeno prihvatanje da pored vlade deluje i opozicija). Temelj britanskog konstitucionalizma bilo je razvijanje ideje o vladavini prava (*Rule of low*) umesto vladavine bilo koje ličnosti. Treći izvor predstavlja prosvetiteljstvo započeto u Engleskoj, koje se uzdiglo do vrhunca u Francuskoj, u drugoj polovini XVIII veka (kojima su pripadali i Ruso i Moneskje), a koje je imalo specifične predstavnike u uticajnim političarima u Americi (B. Franklin i T. Džeferson). Četvrti i prevashodni uticaj imale su ideje liberalizma - političke ideologije koja je u sam vrh političkih vrednosti stavila čovekovu slobodu i kao osnov ustava, ponudila jedan, u ljudskoj istoriji novi koncept čovekovih prava.[39]

Poseban doprinos afirmaciji pitanja slobode dale su demokratske revolucije: Holandska, dve Engleske, i naročito Američka i Francuska revolucija. »Iako su izvorne inspiracije revolucijama u Americi i Francuskoj bile vrlo slične njihovi ishodi su bili različiti usled načina ustavnog uobličavanja i konstitucionalizacije«, odnosno, nastojanja da se

38 Vojislav Stanovčić, *Politička teorija*, str. 263. i 678.

39 Vojislav Stanovčić, *Vlast i sloboda*, str. 179-181.

neka od polaznih načela uobliče u trajne političke i pravne ustanove, i pre svega ustav. Američka revolucija svoj adekvatan izraz imala je u *Deklaraciji nezavisnosti* iz 1776. godine, a Francuska revolucija u *Deklaraciji o pravima čoveka i građanina* iz 1789. godine. Od ovih revolucija, »prava i slobode postaju jedan od kriterijuma za ocenu i kvalifikaciju političkih režima«.

Sloboda (civilnog) društva u odnosu na državu

Može se pretpostaviti da čovek ne može ostvariti svoju autonomiju u odnosu na vlast, ako društvo nije slobodno i autonomno u odnosu na državu, koja je još uvek najveća koncentracija monopola prinude. Međutim, kako je primetio Norbeto Bobio: „U istoriji čiji smo neposredni naslednici, država nije sve, i u svakoj epohi uvek je, pored države, postojala neka ne-država u vidu religioznog društva suprostavljenog političkom društvu, ili u vidu kontemplativnog života suprotstavljenog aktivnom životu ili čak samo skup ekonomskih odnosa, zatvorenih u okvire porodice ili otvorenih ka tržištu, različitih od odnosa čiste prevlasti kojima se odlikuje država."[40] Autonomna sfera u odnosu na državu, koja oblikuje polje individualne slobode je sfera civilnog (građanskog) društva. Kako navodi Vukašin Pavlović: "Civilno društvo je okvir u kome se traga za sintezom privatnog i opšteg dobra; oblast zajedništva (*community*), ali i slobodne individue (*individualism*); polje prava, ali i eksploatacije; javne etike i individualnih interesa; individualnih strasti i javne brige."[41] Osim toga, to su još njegovo antietatističko značenje, autonomnost u odnosu na političku sferu i pluralizam.Ovde možemo uočiti bliskost i povezanost civilnog društva sa liberalnim principima, što se ogleda u akcentu na individualnom građaninu, važnosti zaštite privatne svojine, na kontroli, odnosno kontrabalansu u odnosu na državu. Reč je o kontroli, ograničavanju i suprostavljanju svakoj arbitrernosti, halapljivosti i grabežljivosti države („*predatory state*").

Odnos prema slobodi – raskršće liberalizma i demokratije

Raskršće liberalizma i demokratije je pitanje prevage jednakosti, odnosno egalitarizma i slobode. Kod pitanja slobode, problem je nešto složeniji nego kod pitanja jednakosti. Moderna država, uz pomoć razvijenih tehnoloških sredstava iskazuje tendencije totalitarizacije, unapređujući mahanizme kontrole i dominacije. Građani, uvećanjem svojih saznanja, razmenom informacija i "izlaskom iz vlastitom krivicom prouzrokovane nezrelosti" (Kant) pokazuju sve naglašeniji proces individualizacije. Sloboda ili njena suprotnost, najbolje se iskazuju u tom napetom polju između pojedinca i države. Poredak slobode sluša svoje građane, apsolutna vlast ih prisluškuje.[42]

40 Norberto Bobio, *Budućnost demokratije*, str. 77.

41 Vukašin Pavlović, *Civilno društvo i demokratija*, str. 80.

42 Norberto Bobio: "Ideal onoga ko drži vlast uvek je bio da ima uvid u svaki pokret i da čuje svaku reč svojih podanika (po mogućnosti, da pritom ne bude ni viđen ni slušan). Ovaj ideal danas je moguće ☞

Država teži da drži pod kontrolom građane, građani žele da kontrolišu vlast. Imajući u vidu da je ovo u suštini jedan liberalan koncept slobode, vredi naznačiti bitne postavke liberalizma; najpre, individua prethodi društvu, društvo treba da omogući svim pojedincima da se iskažu sa svim svojim različitostima, svaki pojedinac je podjednako vredan i jedini egalitarizam koji ne narušava, već garantuje slobodu, jeste jednakost pred zakonom u svemu nejednakih pojedinaca.

Potrebno je istaći da se često brkaju pojmovi liberalizma i demokratije. Dok se demokratija bavi pitanjima kako se bira vlast i ko će je vršiti, liberalizam traga za granicama u delokrugu vlasti. Demokratija poštuje pravilo većine koja je nosilac suverenitета (vlast naroda od naroda za narod), liberalizam počiva na suverenitetu pojedinca-građanina (ličnosti), koji je izvor vlasti. Sledeći reči Bertranda Rasela, Vojislav Stanovčić se pita „kako možemo kombinovati onaj stepen individualne inicijative, koji je potreban radi progresa, sa onim stepenom socijalne kohezije koji je potreban radi održanja."[43] U tom smislu, liberalizam, konstitucionalizam i vladavina prava imaju zajedničku nit koja ih spaja. To je sa jedne strane ograničavanje vlasti, odnosno, nastojanje da se ona ponaša u okvirima (granicama) prava i u granicama zakona. To je u osnovi stara paradigma o vladavini prava, a ne vladavini ljudi, jer vladavina ljudi ako nije u granicama prava može olako da sklizne u samovolju, diskrecionost i arbitrernost. Reč je o kvarljivoj ljudskoj prirodi (Lord Ekton), ili kako bi rekao Brajs „Niko nije dovoljno pošten da bi mu se dala apsolutna vlast". Dejvid Hjum govori o pobudi da se u „svakoj slobodnoj državi, sa krajnjom revnošću, sačuvaju oni oblici i ustanove koji osiguravaju slobodu, savetuju javno dobro i ograničavaju i kažnjavaju gramzivost i ambiciju pojedinaca", a u politici „za svakog čoveka treba pretpostaviti da je nitkov."[44] Hajek postavlja slobodu kao potencijalno vezivno tkivo između liberalizma i demokratije. On kaže, ako je demokratija u konfliktu sa slobodom onda ja nisam demokrata, odnosno, „ako je demokratija sredstvo da se sačuva sloboda, onda je sloboda pojedinca ništa manje suštinski uslov za funkcionisanje demokratije."[45]

Đovani Sartori, kao zastupnik liberalno-konstitucionalnog modela demokratije, daje dobro objašnjenje odnosa između liberalizma i demokratije. On je odlično naglasio polje kompatibilnosti ali i prostor latentne tenzije između ova dva pojma. Polazeći od Konstanovog stava da su ustavni režimi liberalni režimi, Sartori ističe: „Liberalna politika je ustavnost, a ustavnost je rešenje problema slobode u kontekstu ustavnog legaliteta."[46]

☞ dosegniti. Ni jedan despot iz antičkog doba, nijedan apsolutistički monarh modernog doba, ma koliko bio okružen hiljadama špijuna, nikad nije uspeo da pribavi o svojim podanicima sve one informacije, koje i najdemokratskija vlada može pribaviti putem elektornskih mozgova. Staro pitanje koje se provlači kroz ceolokupnu istoriju političke misli: "Ko čuva čuvare? danas može biti formulisano kao "ko kontroliše kontrolore?", *Budućnost demokratije,* str. 28-29.

43 Vojislav Stanovčić, *Vlast i sloboda*, str. 84.

44 Dejvid Hjum, *"That Politics may be reduced to a Science", Essays*, p. 108. i p 117, prema Ilija Vujačić, *Politička teorija, studije – portreti - rasprave*, str. 139.

45 Fridrih A. Hajek, *Poredak slobode*, str. 105.

46 Đovani Sartori, *Demokratija – šta je to?,* str. 195.

Po njemu je pojam jednakosti najteži pojam u politici. Problem jednakosti među ljudima je problem pravde. On ima antički koren u reči *iso* – isti (*isonomia* – isti zakoni, *isogoria* – jednako učešće na skupštini). Po Sartoriju, suština je sledeća: "Izjednačiti u ishodu, znači distribuirati, redistribuirati, i na kraju oduzeti posedovanje."[47] Pitanje distribucije i redistribucije u cilju jednakosti i/li socijalne pravde je upravo ono raskršće, kako socijaldemokratije i liberalizma, tako i demokratije i liberalizma. Ono što spaja demokratiju i socijaldemokratiju – jednakost, upravo je to razdvaja od liberalizma. To je ono mesto zbog kojeg iz libertarijanske perspektive demokratija deluje levičarski. Drugi momenat je akcenat demokratije na masovnom učešću građana u političkom životu i princip narodnog suvereniteta, zbog čega za libertarijance demokratija uvek, potencijalno, ima elemente populizma. Liberalizam insistira na individualnosti i zaštićenoj sferi privatnosti. Po Sartoriju, liberalizam, „to je teorija i praksa individualne slobode, sudske zaštite i ustavne države"[48], odnosno, kako ističe, „u suštini prevladao je liberalizam u smislu da su demokrate prionule uz tezu da je sloboda cilj, a demokratija njen instrument".

Rezimirajući svoje viđenje i objašnjenje odnosa liberalizma i demokratije, Sartori piše: „Na kraju jednakost je horizontalno širenje, sloboda vertikalni skok, logika slobode se rezimira u formuli: jednake prilike da se postane nejednak. Logika jednakosti ide ka obrnutom: nejednake prilike da bi se postao jednakim. Demokratija teži socijalnoj integraciji, liberalizam ceni izbijanje na površinu i inovaciju. Razlika je u tome da se liberalizam vrti oko individue, demokratija oko društva". Sartori zaključuje: "Liberalizam je pre svega tehnika granice moći države, dok je demokratija ubacivanje narodne vlasti u državu."[49]

"NEGATIVNA" I "POZITIVNA" SLOBODA

U društvenoj teoriji se mogu identifikovati dve vrednosti ili dva sistema ideja. To su relacije slobode i poretka, pojedinca i vlasti, prirodnog prava i državnog razloga, individualizma i kolektivizma. Suštinsko je pitanje kako uskladiti slobodu pojedinca sa zahtevima političkog poretka. Moderna država, uz pomoć razvijenih tehnoloških sredstava iskazuje tendencije totalitarizacije, unapređujući mahanizme kontrole i dominacije. Građani, uvećanjem svojih saznanja, razmenom informacija i "izlaskom iz vlastitom krivicom prouzrokovane nezrelosti" (Kant) pokazuju sve naglašeniji proces individualizacije. Sloboda ili njena suprotnost, najbolje se iskazuju u tom napetom polju između pojednica i države.

Mil je među prvima ustao protiv težnje društva i države da prošire vlast nad pojedincem, videvši između ostalog, da se pojedinci gube u mnoštvu i utapaju u kolektivnu prosečnost. Zato nastoji da odbrani individualnost pre nego što se dovrši "prinudno izjednačavanje".

47 Đovani Sartori, *Isto*, str. 219.

48 Đovani Sartori, *Isto*, str. 222.

49 Đovani Sartori, *Isto*, str. 230.

Poredak slobode sluša svoje građane, apsolutna vlast ih prisluškuje. Država teži da drži pod kontrolom građane, građani žele da kontrolišu vlast. S obzirom na to da su građani i u strukturi političke vlasti, s pravom primećuje Berlin, jedni "žele da zauzdaju vlast kao takvu", "drugi žele da je dobiju za sebe."[50] Ovaj suptilan i senzibilan odnos i proces on razmatra preko pojmova "negativne" i "pozitivne" slobode, preuzevši te pojmove od svojih prethodnika.

"Negativna" sloboda

U pokušaju bližeg određenja pojma slobode, valja poći od tri relativno slična pristupa i shvatanja. Po Milu, jedina sloboda koja zaslužuje to ime je sloboda da tražimo sopstveno dobro na svoj način, ukoliko ne pokušavamo da to drugima uskratimo ili ih ne sprečavamo u naporima da je postignu."[51] I. Berlin vidi "slobodu kao odsustvo prepreke koje stoje na putu ispunjenja čovekovih želja"[52], odnosno, čovek je slobodan ako je neometan od drugih. Hajek vidi "slobodu kao odsustvo prinude", odnosno, po njemu je stanje slobode ono u kojem je prinuda jednih nad drugima - smanjena na najmanju moguću meru.[53]

Ono što je ovim autorima zajedničko, to je saglasnost da u privatnoj sferi svakog pojedinca postoje izvesna suverena prava koja drugi, kao društvo, ili država ne smeju narušavati. Pošto su granice privatnog područja svakog pojedinca rastegljive, razlikuje se stepen intervencije države i uplitanja javne sfere.

Berlin smatra da je, značenje "negativne" slobode sadržano u odgovoru na pitanje:

"U kom području, subjektu - osobi ili grupi osoba - treba da bude ostavljeno na volju da radi ili da bude ono što je sposoban, bez uplitanja drugih osoba?"[54] To područje lične slobode ne sme ničim biti ugroženo. I ma kakvim se načelima rukovodilo pri određivanju tog područja; "prirodnim pravom", "kategoričkom imperativom", "društvenim ugovorom" ili drugim, to je uvek "sloboda od – nemešanja u područje koje je definisano pomičnom, ali uvek raspoznatljivom granicom."[55] To je ono područje u kojem čovek nije "sputan".

Imajući u vidu da je ovo u suštini jedan liberalan koncept slobode, vredi naznačiti bitne postavke liberalizma; najpre, individua prethodi društvu, društvo treba da omogući svim pojedincima da se iskažu sa svim svojim različitostima, svaki pojedinac je podjednako vredan i jedini egalitarizam koji ne narušava, već garantuje slobodu, jeste jednakost pred zakonom u svemu nejednakih pojedinaca.

Potrebno je istaći da se često brkaju pojmovi liberalizma i demokratije. Dok se demokratija bavi pitanjima kako se bira vlast i ko će je vršiti, liberalizam traga za granicama

50 Isaija Berlin, *Četiri ogleda o slobodi*, str, 253.

51 Džon Stjuart Mil, *O slobodi*, str. 46.

52 Isaija Berlin, *Četiri ogleda o slobodi,* str. 41.

53 Fridrik A. Hajek, *Poredak slobode*, str. 19.

54 Isaija Berlin, *Četiri ogleda o slobodi*, str. 204.

55 Isaija Berlin, *Isto*, str. 210.

i delokrugom vlasti. Demokratija poštuje pravilo većine koja je nosilac suvereniteta (vlast naroda od naroda za narod), liberalizam počiva na suverenitetu pojedinca - građanina (ličnosti), koji je izvor vlasti.

Pojam slobode smešten je u međuodnosu pojedinca i političke vlasti.To bi trebalo da bude recipročan odnos. Po ugovornoj teoriji potrebna je saglasnost, izričita ili prećutna. Ako vlast počiva na suverenitetu pojedinca, u tom smislu što je on bira i oblikuje, on ima pravo i da je kontrolše, kao i da je drži na odstojanju od svoje sfere privatnosti, tražeći demarkacionu liniju nemešanja u njegov način života. "Negativna" sloboda znači ukidanje ograničenja koja stoje čoveku na putu da sam uređuje svoj život, da bira svoje ciljeve i svoje vrednosti.

Po Milu je takva sloboda ograničena jedino slobodom drugih, i on uz Konstana za koga I. Berlin kaže da je najveći pobornik "negativne" slobode, nastoji da ovo privatno područje proširi na najveću moguću meru, a suzi polje legitimnog mešanja države. Prema Milu, sloboda pojedinca je važna za napredak društva. Slično tome i Hajek smatra da je sloboda delovanja i sloboda preduzetništva važna za napredak društva i stvaranje društvenog bogatstva. Ovde je reč o odnosu ekonomske i političke slobode. Ekonomska sloboda zahteva nesputanost, kao prepostavku privatne inicijative. Radeći za sebe pojedinac omogućava i doprinosi razvoju društva. Bendžamin Konstan, "negativnu" slobodu naziva "moderna sloboda", a cilj savremenog čoveka je uživanje u sigurnosti i privatnim zadovoljstvima koja se garantuju pomoću političkih ustanova. Konstan ovo opisuje sledećim rečima: "To je za svakog čoveka pravo da bude potčinjen zakonima, da niko nema pravo da ga stavi u zatvor, da ga tu drži, da ga osudi na smrt ili da ga zlostavlja na neki drugi način na osnovu samovolje jedne ili više individua – ličnosti; to je pravo svakoga da izrazi svoje mišljenje i da izabere posao kojim će se baviti, da raspolaže svojom imovinom, da nju čak zloupotrebljava ako hoće, da putuje kuda hoće, a da za to ne traži dozvolu, i da nikome ne polaže računa o onome što su mu motivi i nastojanja; to je pravo svakog da se druži sa drugima, bilo da je to njegov interes, bilo da mu se propoveda veru koju on i njemu bliski najviše uživaju, bilo pak prosto da ispuni svoje dane i časove na način koji najviše odgovara njegovim naklonostima, svojim pomislima. Najzad, to je pravo svakoga da utiče na administraciju vlade, bilo u pogledu imenovanja svih ili određenih službenika, bilo svojim kandidovanjem, peticijama, zahtevima koje je vlast u većoj ili manjoj meri dužna da uzme u razmatranje."[56]

Problem je u tome što je gotovo izvesno da postoje ljudi koji ne cene slobodu na ovaj način, i ne vide mogućnost da iz nje izvuku neku korist, pa su spremni da je žrtvuju za neke druge pogodnosti i vrednosti[57], ne razumevši pravu vrednost slobode. Sloboda je važna kao vrednost za sebe, ali i kao instrumentalna vrednost i za pojedinca i za društvo u celini.

---

56 Bendžamin Konstan, *O slobodi starih u poređenju sa slobodom modernih naroda*, str. 2.

57 Isaija Berlin: "Veći deo čovečanstva uglavnom je bio spreman da taj zahtev žrtvuje drugim ciljevima: sigurnosti, statusu, napretku, moći, vrlini, nagradi na onom svetu, ili, pak, pravdi, jednakosti, bratstvu i mnogim drugim vrednostima koje su na izgled potpuno, ili delimično, nespojive s postizanjem najvećeg stepena individualne slobode, koji, uostalom, nije preduslov za njihovo ostvarivanje", *Četiri ogleda o slobodi*, str. 248.

"Pozitivna" sloboda

Za I. Berlina značenje "pozitivne" slobode je sadržano u odgovoru na pitanje: "Šta ili ko je izvor kontrole ili uplitanja koje može nekoga da natera da radi ili da bude pre ovo nego-li ono?"[58]. Po njemu, ovo pozitivno značenje reči sloboda, proizilazi iz želje svakog pojedinca da bude svoj sopstveni gospodar. Ljudi ne samo da žele da upravljaju svojim životima i da učestvuju u procesima koji ih kontrolišu, već imaju želju da prošire područje slobodnog delovanja. Suprotnost između "negativnog" i "pozitivnog" shvatanja slobode ogleda se i u razlici pitanja - "ko mnome vlada", i "koliko se vlast meša u moj život?" Jedni smatraju da treba da postoji široko područje svakog pojedinca u koje ne smeju zakoračiti drugi, ni vlast, ni država. Drugi smatraju da treba proširiti centralizovanu kontrolu i suziti individualnu slobodu.

Ovaj problem Isaija Berlin razmatra i kroz kategoriju dva "sopstva". Ako jedno sopstvo vidimo kao nešto što je šire od pojedinca, kao društvenu celinu sastavljenu od pojedinca (crkvu, državu, partiju i druge oblike kolektiviteta), onda se ta celina shvata kao "istinsko" sopstvo koje nameće "više" sopstvo. Upravo u tom nametanju kolektivne ili organske volje svojim članovima, kako bi zadobili "višu" slobodu, I. Berlin je video veliku opasnost za opravdanje prinude. Jer, takve organske metafore "u ime više ciljeva" i "u ime naroda", mogu raznim manipulantima i špekulantima poslužiti, da pojam slobode tumače prema svojim potrebama. Ako pođemo od pretpostavke da je čovek često usamljen i slab, potrebno mu je da se udružuje i da zavisi od nekoga. Ljudskoj prirodi kao da su potrebna čuda da ih objašnjavamo, tajne da ih otkrivamo, a da ih nekada ne možemo otkriti do kraja, i autoritet da nas vodi.

Ako nema verovanja u slobodu, onda je ono što postoji – čist determinizam. Ako postoji verovanje, onda je čovek sklon zloupotrebama da njegovo verovanje bude sredstvo vođenja i zavođenja. Tako je verovanje da postoji "viši stepen slobode", "viši ciljevi", "viša stanja", koristilo raznim tiranima i despotima da opravdavaju svoje postupke. Građani su na taj način u ime slobode ostajali bez slobode.[59]

Konstan je na stanovištu da je politička (pozitivna) sloboda garancija moderne (negativne) slobode: „Individualna sloboda - ja to ponavljam - je istinska moderna sloboda, politička sloboda je njena garancija i politička sloboda je na kraju obavezna; zahtevati od naroda našega vremena da žrtvuju, kao nekadašnji narodi, puninu svoje individualne slobode svojoj političkoj slobodi, siguran je način da ih odvojimo od jedne, a kada se tu stigne, neće proći mnogo vremena da im se otme i ona druga."[60]

Hajek, pridajući "političkoj slobodi" – značenje učešća ljudi u biranju vlade, postupku donošenja zakona i nadziranju nad upravom, vidi je kao neku vrstu kolektivne slobode i kaže: "Ali slobodan narod u ovom smislu, nije nužno narod slobodnih ljudi, niti neko mora da ima udela u ovoj kolektivnoj slobodi da bi bio slobodan kao pojedinac."[61]

---

58 Isaija Berlin, *Četiri ogleda o slobodi*, str. 204.

59 Isaija Berlin, "Sloboda za vukove, često je značila smrt za ovce", *Četiri ogleda o slobodi* str. 49.

60 Bendžamin Konstan, *O slobodi starih u poređenju sa slobodom modernih naroda*, str. 8.

61 Feidrih A. Hajek, *Poradak slobode*, str. 21.

Monteskje je ovo karakterisao ovako: "Vlast naroda brkati sa njegovom slobodom". Ovo je taj momenat kada se moć i sloboda mešaju. Iako čovek ima potrebu za "statusom" i za identitetom, svaki osećaj moći koji pojedinac zadobija dok je u grupi, masi ili nekom kolektivitetu, gubi izlaskom iz te celine. Taj "trenutni" ali trajniji osećaj moći nije isto što i čovekova sloboda. Iako se nekada potreba vezivanja za grupu javlja usled osećaja ugroženog indentiteta, treba biti svestan da u masi čovek gubi svoju individualnost i obezličuje se. Za Hajeka je "primena pojma slobode na neki kolektiv, a ne na pojedinca, jasna kada govorimo o želji naroda da bude slobodan od stranog jarma i da određuje sopstvenu sudbinu"[62]. Isaija Berlin otvoreno optužuje Rusoa, smatrajući da su njegove ideje sadržane u konceptu "opšte volje", koja usput nije isto što i volja svih, uticale na to da je Francuska revolucija, u svom jakobinskom vidu, poput svih velikih revolucija, bila "upravo takvo izbijanje žudnje za "pozitivnom" slobodom kolektivnog samousmeravanja". Rezultat revolucije je većina Francuza, po I. Berlinu, doživela kao oslobađanje svog naroda, iako je mnogima od njih ona znatno ograničila individualnu slobodu."[63]

Uveravanjem građana da postoji neki "viši cilj" opravdavaju se sva sredstva na putu do njegovog ostvarenja. Slobodi ne treba opravdanje, za razliku od vlasti kojoj je neophodno da se opravda, odnosno legitimiše. I. Berlin smatra da se upravo "pozitivni" pojam slobode nalazi u jezgru velikih zahteva za nacionalnim ili društvenim samopotrđivanjem. On sam ne želi da kaže "da je individualna sloboda jedino, pa čak ni najvažnije merilo društvene aktivnosti; ona to nije čak ni u najliberalnijim društvima."[64] Međutim, dok krajnji individualni liberalizam ne predstavlja neku značajnu snagu, "retorika "pozitivne slobode nastavlja da igra svoju istorijsku ulogu - da prikriva despotizam u ime šire slobode."[65] Isto tako, pozivajući se na Konstana, uviđa da bi bez "pozitivne" slobode bilo lako ugušena i "negativna" sloboda. Praktikovanje političke slobode znači i učešće u oblikovanju političke zajednice. S obzirom na to da su ljudi upućeni jedni na druge i zavise jedni od drugih, oni su slobodni da sebi biraju društvo, da se udružuju u razne oblike civilnih asocijacija. Jer "pojedinac je i lično i društveno biće."[66] Svojim ulaskom u javnu sferu, iz svoje privatnosti, čovek je ne napušta, već je može obogatiti. Javnim delovanjem čovek daje svoj doprinos u oblikovanju javnog dobra (*res public*a).[67] Javni prostor nam služi za susretanje sa dru-

62 Fridrih A. Hajek, *Isto*, str. 22.

63 Isaija Berlin: "Za Rusoa, "sloboda" ne znači "negativnu" slobodu pojedinca unutar određenog područja, već učestvovanje svih sposobnih članova društva, a ne samo nekih, u jednoj upravi koja sme da se upliće u svako područje života svakog pojedinca. Liberali iz prve polovine devetnaestog veka tačno su predvideli da bi sloboda u tom "pozitivnom" smislu lako mogla uništiti previše "negativnih" sloboda koje su oni smatrali svetinjama. Oni su isticali da bi suverenitet naroda lako mogao poništiti suverenitet pojedinca", *Četiri ogleda o slobodi*, str. 250.

64 Isaija Berlin, *Isto*, str. 256.

65 Isaija Berlin, *Isto*, str 51.

66 Čedomir Čupić, *Politika i zlo*, str. 148.

67 Milan Podunavac: "Javni "građanski" duh usmerava čoveka ne samo da napušta sferu privatnosti ☞

gim ljudima, odnosno "niti sloboda može bez javnosti, niti javnost bez slobode."[68] Za Hanu Arent, pozitivna sloboda je uslov ili garant negativnih sloboda.

Traženje srednjeg rešenja - pokušaj pomirenja "dve" slobode

I. Berlin je svestan, imajući u vidu da jedni više žele da kontrolišu vlast, drugi da je prigrabe za sebe, da se tu radi o različitim ciljevima života, "iako se u praksi često mora tražiti srednje rešenje"[69]. On je svestan da ne postoje konačna rešenja, već u "paralelizmu različitih vrednosti i ciljeva života, ljudi su izloženi slobodi izbora. Ostvarivanjem jednih vrednosti ili ciljeva, žrtvuju se drugi i zato je od velikog značaja sloboda izbora, iako je to "mukotrpan čin". Svaki pluralizam je bliži "negativnoj" slobodi, jer priznaje mnoštvo različitih ciljeva, dok monizam teži redu. Po mišljenju I. Berlina, Konstan je najbolje sagledao konflikt između dve slobode ukazujući na to da "prelaženje neograničene vlasti, koja se obično naziva suverenitet, iz jednih ruku u druge ne uvećava slobodu već samo premešta breme ropstva"[70]. Konstan, nazivajući individualnu slobodu - "pravom modernom slobodom", smatra da je politička sloboda njena garancija i zato "tražiti od današnjih ljudi da žrtvuju, kao ljudi u prošlosti, svu svoju individualnu slobodu političkoj slobodi, jeste najsigurniji način da se oni liše prve i, kada rezultat bude ostvaren, bilo bi lako uskratiti im drugu vrstu slobode" i zaključuje: "Prema tome, gospodo, daleko od toga da odričem bilo koju od dve vrste slobode koje sam vam opisao, smatram da je nužno naučiti da se te dve vrste kombinuju". Konstan je upozorio na opasnost da uživanjem u privatnoj slobodi ne treba odustati od učešća u političkom životu i mogućnosti oblikovanja vlasti: "Opasnost sa modernom slobodom (pojedinca) jeste u tome da obuzeti uživanjem u našoj privatnoj nezavisnosti, uživanjem u upražnjavanju naših sopstvenih interesa, ne odustajemo lako od našeg prava na učešće u političkoj moći. Nosioci vlasti često nas na to pozivaju. Oni su toliko spremni da nas poštede svakojake muke osim one da budemo poslušni i da plaćamo poreze! Oni nam kažu: 'Koji je u suštini cilj svih vaših napora, razlog vašeg rada, predmet vaših nadanja? Zar to nije sreća? Pa ako je tako, pustite nas da radimo i mi ćemo vam tu sreću doneti'. Ne gospodo, nemojmo ništa da pustimo. Ma kako dirljiva ova ponuda bila, moramo da zamolimo vlast da ostane u svojim zadatim okvirima. Neka se ograniči na to da bude pravedna, a mi ćemo se pobrinuti da budemo srećni. Da li bismo mogli da budemo srećni putem zadovoljstava, ukoliko bi ta zadovoljstva bila odvojena od jemstva? Gde bismo ta jemstva našli, ako bismo odustali od političke slobode? Odustati od političke slobode predstavljalo

---

☞ zarad javnog delovanja, već isto tako, kada je to neophodno, da svoje privatne interese podvrgne javnim interesima. Odsustvo javnog delovanja i javnog duha, ima katastrofalne efekte na prirodu i kvalitet savremenih političkih poredaka. Iskustva totalitarizma odveć su sveža i jasna", *Princip građanstva i poredak politike,* str 143.

68 Čedomir Čupić, *Politika i zlo*, str 29.

69 Isaija Berlin, *Četiti ogleda o slobodi*, str. 253.

70 Isaija Berlin, *Isto*, str. 250.

bi ludost sličnu ludosti čoveka koji pod izgovorom da živi na prvom spratu, na pesku zida građevinu bez partera."[71] Očigledno je za Konstana, "pozitivna" sloboda put do očuvanja "negativne" slobode.

Nije bitno ko nas lišava slobode. Nismo ništa više slobodniji, ako nas slobode lišavaju naši rođaci ili sunarodnici, iako to ima izgled nečeg "svojeg", "nešto što pripada meni ili čemu ja pripadam", iako sigurno postoje ljudi koji smatraju da su na taj način "oslobođeni". Izvor neslobode je nagomilana apsolutna vlast. Takva vlast teži da postane svemoćna, sveznajuća, ničim ograničena, i kao takva, otežava i ugrožava slobodu građana, pa čak i život. Sloboda koju onemogućavaju svemoć države i nemoć pojedinca, nalazi realno utemeljenje u subjektivitetu pojedinca i ograničenju moći države. Demokratija se ponekad poistovećuje sa slobodom. To nisu sinonimi, osim što demokratski uređeno društvo omogućava institucionalno utemeljenje slobode.

U domenu "pozitivne" slobode možemo prepoznati korišćenje građanskih (civilnih) i političkih prava. Ako takvu vrstu angažmana uslovno nazovemo aktivnim bavljenjem politikom, to je način da sprečimo da se politika bavi našim sudbinama, pri čemu štitimo "negativnu" slobodu. Iako politika ima elemente oslobađajućeg u sebi[72], ipak, ona nije polje u kojem se može "spasti duša" i "pronaći sreća"[73].

SLOBODA I VLADAVINA PRAVA

"Poredak slobode"

Hajek razlikuje slobodu u stepenu, ali ne i u vrsti. Za njega, iako je u upotrebi mnogo sloboda, sloboda je jedna. Primetno je da ga od Berlinovog i Konstanovog shvatanja razlikuje mišljenje da su i u atničkoj Grčkoj poznavali ideju individualne slobode. On smatra da je "put ka slobodi istorijski vodio kroz postizanje posebnih sloboda."[74] Vrlo je precizno formulisao razliku između slobode i sloboda, rekavši da je to "razlika koja postoji između stanja u kome je sve dopušteno što nije zabranjeno opštim pravilima i onoga stanja u kome je sve zabranjeno što nije izričito dopušteno."[75] Ipak, ono čime on u svojoj odbrani individualne slobode naginje "negativnoj slobodi, to je određenje slobode" kao odsustvo sprečavanja i primoravanja"[76]. Osim ograničenja

71 Bendžamin Konstan, *O slobodi starih u poređenju sa slobodom modernih naroda,* str. 326.

72 Čedomir Čupić: "Oslobađajuće u njoj i ono čime ona podiže protiv prisile i pritiska uverava me da nije uzaludno baviti se njome", *Politika i zlo*, str. 95.

73 Maks Veber: "Ko teži sreći vlastite i spasenju drugih duša, neka to ne pokušava na putu politike, jer njeni zadaci su sasvim drugog tipa: takvi da se mogu rešiti samo primenom sile", *Politika kao poziv,* str 95.

74 Fridrih A. Hajek, *Poredak slobode*, str. 25.

75 Fridrih A. Hajek, *Isto*, str. 26

76 Fridrih A. Hajek: "…ona označava odsustvo jedne naročite prepreke - prinude od strane drugih ljudi. Ona postaje pozitivna samo kroz ono što mi učinimo od nje. Ne osigurava nam nikakve posebne prilike, već ostavlja nama da odlučimo kako ćemo iskoristiti okolnosti u kojima sa nađemo", *Isto*, str. 23.

i sprečavanja ljudi da nešto čine, on uvodi u pojam "prinude"[77], kao naglašenog primoravanja ljudi da čine određene stvari.

Hajek je svestan da se prinuda ne može potpuno izbeći, jer se jedna prinuda sprečava drugom prinudom, a "slobodno društvo je ovaj problem rešilo prenoseći monopol prinude na državu". Isaija Berlin smatra, da bi obustavljanje svake kontrole moglo da znači da jači tlače slabije. U ekonomskim odnosima regulator indivudualnih delovanja, pojedinca - privatnika je tržište. A merilo uspešnosti je profit. Milton Fridman je sažeto formulisao liberalne principe u privredi, rekavši da u sferi privatnog kapitala država nema šta da traži, njeno je samo da odredi visinu poreza.

Pomirenje sukobljenih interesa i usklađivanje individualnih delovanja za Hajeka (kao i za njegove prethodnike: Loka, Hjuma, Smita, Berka), uspešno kanališu "dobro uređene ustanove", gde se usklađuju "pravila i načela konkurentskih interesa sa usaglašenim prednostima", odnosno, kako kaže Hajek, "njihov argument nikada nije bio usmeren protiv države kao takve ili anarhistički, koji je logična posledica racionalističke laissez faire doktrine, već je bio argument što je uzimao u obzir i funkcije svojstvene državi i organičenja delovanja države."[78]

Korektivna uloga države u međuljudskim odnosima svodi se na suzbijanje prinude, "kontrole nastale proizvoljnom voljom neke osobe". Po I. Berlinu, pravda zahteva garantovanje jednog minimuma slobode za svakog pojedinca i tu se država javlja u Lasalovom smislu kao "noćni čuvar" ili "saobraćajac". Problem nastaje, kada se rukuje prinudom bez utvrđenih pravila. Građani imaju izvesne obaveze prema državi kao što su plaćanje poreza, taksi, vojna obaveza i sl. Ove obaveze su predvidljive. Zloćudni karakter prinude je kada ona nije predvidiva i kada se ne može izbeći. Za Hajeka je "ideja slobode pod zakonom", glavni predmet njegove knjige *Poredak slobode*. Njegovo je uverenje da kada se povinujemo zakonima u smislu opštih apstraktnih pravila, nismo potčinjeni volji drugog čoveka i zato smo slobodni. Jedan od velikih ciljeva borbe za slobodu bilo je i to da se jednakost u strahu zameni jednakošću pred zakonom. Opšti i jednaki zakoni pružaju zaštitu individualne slobode ako važe za sve pojednako. Međutim, postoje navike i tendencija da se od njihovog važenja i delotvornosti izuzme država i njeni predstavnici, ili da se takve povlastice podaruju pojedincima.[79] A ono što je, povlastica za neke, uvek je diskirminacija za druge, smatra

77 Fridrih A. Hajek: "Pod "prinudom" podrazumevamo takvu tuđu kontrolu okruženja ili okolnosti u kojima naka osoba živi da je ona prisiljena, ne bi li izbegla veće zlo, da deluje prema nekom sopstvenom utvrđenom planu, već da služi ciljevima onog drugog koji kontroliše njegovo okruženje i prilike. U situaciji koju joj je drugi nametnuo, osoba nije u mogućnosti da bira osim biranja manjeg zla, ni da koristi sopstveni razum ili znanje, niti da sledi sopstvene ciljeve i uverenja. Prinuda je zlo upravo zato što na taj način eliminiše pojedinca kao osobu koja misli i vrednuje i čini ga golim oruđem u postizanju tuđih ciljeva. Slobodno delovanje u kome osoba sledi lične ciljeve, sredstva na koje joj ukazuje njeno sopstveno znanje, mora se zasnivati na podacima koje ne oblikuje volja drugoga", *Isto*, str. 27. Slično Maks Veber određuje državu: "Država je ljudska zajednica koja zahteva monopol legitimne primene fizičke sile", *Politika kao poziv*, str. 56.

78 Fridrih A. Hajek, *Poredak slobode*, str. 60.

79 Prema Hajeku *privilegium* (lat.) - povlastica - od *privus* (pojedinačni) i *lex* (zakon), a odnosi se na ☞

Hajek. Drugi problem je, što svaka vlast teži da se ponaša arbitrarno[80], odnosno da proizvoljno odlučuje. To su oni slučajevi kada se po osnovu "delegiranja zakonodavnih ovlašćenja", nekada stiče moć da se "svakoj odluci dodeli snaga zakona", ili da nečija reč ima snagu zakona. Hajek smatra da je u moderno doba ovo postalo presudan problem, a to su "zakonske granice upravne diskrecije ili sloboda odlučivanja državne uprave". Po njemu je upravo to, "mala pukotina kroz koju vremenom sva čovekova sloboda može da nestane."[81] Upravo su diskrecione odluke neobavezne za upravljače, a obavezne za sve druge.[82]

Vladavina prava kao uslov i mogućnost ostvarenja slobode

Očigledno je da se vladavina zakona potiskuje vladavinom pomoću zakona. A sloboda nije stvar povlašćenih slojeva već opšte stanje svih ljudi. Ideja vladavine prava je mnogo šira od puke zakonitosti postupaka, jer ono što je legalno ne mora da je i legitimno. Konstitucionalizam[83] je utemeljenje slobode video u ustavu kao okviru u kojem se vlast vrši. Ustav postavlja granice koje vlast ne sme, ili ne bi trebala da pređe. Podela vlasti takođe je bitan princip vladavine prava, sadržan u Monteskjevom upozorenju da "samo vlast zaustavlja vlast". Nezavisno sudstvo je bitno da bi sudije prilikom tumačenja pravnih pravila, vodile računa "da otkriju podrazumevanja koja sadrži duh celog sistema punopravnih pravila" (Hajek), odnosno duha zakona, a ne da vode računa o prolaznim ciljevima vlade, kao i da njihovo tumačenje bude podvrgnuto proveri višeg suda. Mnoge deklaracije i povelje o ljudskim pravima i slobodama, sadrže čitav spisak zaštićenih prava. Razvoj društva i tehnologije, stalno otvara nove pretnje individualnoj slobodi, tako da nijedan spisak ne možemo smatrati iscrpnim i konačnim. Veliki je problem što sudije i dr-

---

☞ zakone koji su u Rimu važili samo za pojedine ličnosti, za razliku od zakona (*leges*) kao opštih pravila koja važe za sve podjednako, *Isto*, str 383.

80 Prema Hajeku, *arbitrium* (lat.) samodovoljno ili proizvoljno odlučivanje, nevezano bilo kakvim pravilima. Kada neka vlada u nekom pojedinačnom slučaju na postupa u saglasnosti sa prethodno postojećim zakonom ili pravilom ponašanja koje je sama donela, za njen čin se kaže da je arbitraran, *Isto*, str. 383.

81 Fridrih A.Hajek, *Isto*, str. 186.

82 Čedomir Čupić: "Vrlina diskrecionih odluka za upravljače je u neobaveznosti za njih i u obaveznosti za sve druge, kao i u mogućnosti brze izmene ovih odluka", *Isto*, str. 247.

83 Karl Joakim Fridrih: "Konstitucionalizam, zasnovan na izvjesnim bazičnim uvjerenjima, prije svega na uvjerenju u dostojanstvo čovjeka i uvjerenju u čovjekovu sklonost kao zloupotrebi vlasti." I nastavlja, „Tako struktuiranje, zaštitom privatne sfere svakog pojedinačnog člana zajednice, služi slobodi kao osnovnoj vrijednosti, odnosno vlasti, bolje reći mogućnosti svakog pojedinca, da uredi svoj sopstveni život, u skladu sa sopstvenim uvjerenjima i željama. Nezavisnost ili sloboda ličnosti kao ključna vrijednost je blisko povezana sa konstitucaonalizmom", i dodaje, „Zbog ovog razloga, konstitucionalizam je isprepletan sa ideologijama liberalizma, individualizma i racionalizma. Tako sloboda pojedinca, postaje kompatibilna sa slobodom svih, na osnovu zakona i prava. Njeno ostvarivanje, kako smo pokazali, pretpostavlja postojanje efektivnih institucija; jer one obezbeđuju ograničenja, bez kojih bi vlast - vlast, moć pojedinca, grupe, odnosno države - vjerovatno bila zloupotrebljena", *Konstitucionalizam*, str. 188-189.

žavni službenici[84] kao tumači i čuvari zakona, svoju poziciju zasnivaju na paroli "Čovek iz ministarstva zna najbolje."[85] To je oblik paternalizma. Podsećamo na Kantovo upozorenje da je paternalizam najveći despotizam koji se može zamisliti. Poznata je sklonost države da sve što može uvuče u službu javnih ciljeva i na taj način guta privatnost umesto da je štiti.[86] Hajek je svestan da postoje okolnosti kada se apsolutna prava i slobode pojedinaca moraju privremeno žrtvovati "ali samo kada je u pitanju očuvanje slobode na duži rok, kao u slučaju rata". U ovom slučaju mora da postoji zaštita od moguće zloupotrebe koja bi bila sadržana u dva principa; prvo "nikakva eksproprijacija bez pravedne nadoknade", znači uz puno obeštećenje, i drugo, - "javni dobitak mora nedvosmisleno i jasno da premašuje gubitak."[87] U ratu dominira uniformnost i gubi se individualni identitet.[88]

U normalnim uslovima vlast može da naruši privatno područje pojedinca, samo u vidu kazne, kada ovaj prekrši neki objavljeni opšti propis. Ovo načelo sadržano je u pravnom principu " *Nullum crimen, nulla poena sine lege*" (Bez zakona nema ni prestupa ni kazne). Uticaj javnog mnjenja je uvek dobra zaštita.[89] Pred najezdom države, ustupa i individualno mišljenje i sloboda govora, koje počivaju na vrednosti istine. Esencija javnosti je istina. Sloboda misli je dragocena onima kod kojih postoji stvaralačka misao i malo je potrebna onima koji misao na cene, govorio je Berđajev.[90]

Ako je otkrivanje i istraživanje istine stvar nauke, odnosno akademska stvar, širenje istine je širenje svesti o slobodi ili same slobode, i zato ne može odgovarati neprijateljima slobode, već za njih ima političke posledice. Upravo zbog širenja istine, za Sokrata i njemu slične, važilo je i važi, da "ne veruju u bogove" i pripisuje im se da "kvare mladež". Za I. Berlina, to je "kobna moć ideja" odnegovanih u tišini profesorskih kabineta.[91] Prednost istitne, po Milu, je u tome, što ona, iako se privremeno može ugušiti, na kraju ipak trijum-

84 Prema Hajeku, "Judex est lex leguens" - Sudija predstavlja usta zakona, "Kroz službenika zakoni progovaraju" (Ciceron) , *Poredak slobode*, str. 392.

85 Ilija Vujačić u pogovoru knjige *Poredak slobode*, Fridriha fon Hajeka (koju je i preveo), navodi kako je paternalizam 40-tih godina u Engleskoj izražavala krilatica "Čovek iz ministarstva zna najbolje".

86 Fridrih A. Hajek, "Neizbežna sklonost profesionalnih upravljača koji se bave ovim zadacima jeste da sve što mogu uvuku u službu javnih ciljeva koje slede. Upravo je vladavina prava danas tako važna, uglavnom kao zaštita privatnih građana od ove sklonosti narastajuće upravne mašinerije da proguta privatni domen". *Poredak slobode*, str. 189.

87 Fridrih A. Hajek, *Isto*, str. 191.

88 Mlan Podunavac: "Pokazalo se da rat uvek ojačava jedinstvo i uniformnost; u njemu sve postepeno gubi svoj posebni karakater i političku boju. Pravo na razliku (koje je Jelinek svojevremeno označio uslovom i ishodištem civilnih prava) zatomljuje se naglaskom na kolektivnim vrednostima, a individualna autonomija gubi se u dominaciji kolektivnih identiteta. Sve što se protivi ovim vrednostima označava se za napredak u anarhiju. Individualna sloboda ustupa pred državnim razlogom, a nacionalni patriotizam postaje okosnica kroz koju se oblikuje političko - kulturni identitet nacije", *Princip građanstva i poredak politike,* str. 212.

89 Fridrih A. Hajek, "Ukoliko je ideal vladavine prava postojan element javnog mnjenja, zakonodavstvo i pravosuđe će nastojati da mu se sve više i više približe", *Poradak slobode*, str. 182.

90 Nikolaj Berđajev, *Carstvo duha i carstvo ćesara,* str. 75.

91 Isaija Berlin, *Četiri ogleda o slobodi*, str. 251.

fuje nad proganjanjem.[92] Zato se od intelektualaca uvek očekuje da progovore u odbranu slobode, ali da ne budu ni ćutači, ni bukači. Znajući da obrazovanje vodi do istine, a istina do slobode, iz tih razloga "su oni koji u ime države tutorišu narod, preduzeli napor da narod zaglupe."[93] Svaka vlast pokazuje netrpeljivost prema slobodnom mišljenju.

Za Mila "opštedržavno obrazovanje je samo način da se ljudi ukalupe da budu nalik jedni drugome", odnosno "uspostaviti prvo despotiju nad duhom, što će prirodno dovesti i do despotije nad telom,"[94] Vlast koja kontroliše čovekova sredstva za život lako uspostavlja kontrolu nad njegovim duhovnim životom i zato razvlašćuje vlasnike.[95]

Čovek je često sam kriv za svoj podanički status i podaničku sudbinu, bilo iz lenjosti ili iz nedostatka hrabrosti. Kant je smatrao da je iz konformističkih razloga "veoma udobno biti nezreo", odnosno "građanin pokorni"[96].

U uslovima ugrožene privatne slobode, nezaštićeni građanin, može pribeći poziciji "ketmana"[97] izobličavanjem svoje ličnosti ili koristiti pravo na otpor. To je stanje u kome se građani ponašaju "tako da se ne usude da prošapću nekoliko reči", odnosno pozicija u kojoj će ljudi "misliti jedno, a govoriti drugo"(Spiniza). Kada vlast krši "dogovor" i gazi slobode i prava, potrebno je pružiti otpor ugnjetavanju, jer svi ljudi imaju pravo "da odbiju da se ponašaju neljudski."[98] Od spolja nametnutog, gore je samo unutrašnje ropstvo.[99] Sloboda, dakle, predstavlja supstanciju vladavine prava, a vladavina prava je garancija slobode.

---

92 Džon Stjuart Mil, *O slobodi*, str. 61.

93 Vojislav Stanovčić, *Slobode i prava čoveka i građanina*, u Enciklopediji političke kulture, str. 1084.

94 Džon Stjuart Mil, *O slobodi*, str. 135.

95 Maks Veber: "Vladar od onih koji su materijalno sasvim zavisni od njega pravi "kućne podanike", "neposedničke slojeve" bez vlastitog društvenog ugleda koji ne mogu da se oslone ni na kakvu materijalnu moć kojom bi mu konkurisali. Ovaj proces je počinjat tako što su vladari razvlašćivali vlasnike upravnih i finansijskih sredstava", *Politika kao poziv*, str. 59.

96 Prema Vojislavu Stanovčiću, *Slobode i prava čoveka i građanina,* u Enciklopediji političke kulture, str. 1080.

97 Česlav Miloš: "Pojam ketman upotrebio je Gobino u delu *Religons et philosophos dans l`asie centrale*. Ovim pojmom obuhvaćena su različita ponašanja ljudi kod kojih je zajedničko prikrivanje sopstvenih pogleda i uverenja od sredine koje žive. Ti pogledi i uverenja su u sredini u kojoj žive nepoželjna i nedopuštena. Ketman preporučuje da se o svojim pravim uverenjima ćuti. Čak, po Gobinou, "ima slučajeva kad ćutanje nije dovoljno kad ono može da prolazi kao priznavanje. Tada se ne treba kolebati. Ne samo što se tada treba javno odreći svojih pogleda nego se preporučuje i korišćenje svih lukavstava, samo da se protivnik zavara", u "Zarobljeni um", BIGZ, Beograd, 1985, str. 66. Prema Čedomir Čupić, *Politika i zlo,* str. 61-62.

98 Isaija Berlin: "Po Konstanu, Milu, Tokvilu i liberalnoj tradiciji kojoj oni pripadaju, društvo se može nazvati slobodnim samo ako njime vladaju barem dva uzajamno povezana načela: prvo, da se apsolutnom ne može smatrati nikakva moć, već samo pravo, tako da svi ljudi, ko god njima vladao, imaju aspolutno pravo da odbiju da se ponašaju neljudski, i drugo, da postoje granice nepovredivosti čoveka i da se one ne određuju proizvoljno, već pomoću pravila koja tako dugo važe, i tako su široko rasprostranjena da su postala deo samog pojma normalnog ljudskog bića tako da se pomoću njih definiše i nehumano i nenormalno ponašanje", *Četiri ogleda o slobodi*, str. 253.

99 Ratko Božović: "… nema tiranstva bez pristanka na njega, bez tiranstva u sopstvenom biću. Nema slobode bez slobode u nama", *Razbijeno ogledalo,* str. 92.

Jasno je da se ljudska sloboda za razliku od političke, ne može ni normirati ni determinisati. Jednostavno, da bismo slobodu imali i uživali u njoj, nužno ju je deliti sa drugima,[100] jer je ona univerzalna vrednost. Ističući značaj ideje vladavine prava, Vojislav Stanovčić kaže, da su »veliki pobornici slobode pisali o slobodi u okviru zakona, o priznavanju slobode drugima kao granice svoje sopstvene slobode, i o zakonu kao granici vlasti i garantu slobode.«[101]

ZAKLJUČNO RAZMATRANJE

Čoveku je neophodno da sam osmisli svoj način života i pronađe tačku oslonca u sebi, odnosno, "čovekova sloboda je pretpostavka da čovek ostvari svoj smisao, ili da mu se približi."[102] Moralna autonomija ličnosti podrazumeva život u skladu sa vlastitim uverenjima. Usamljenom pojedincu je potrebna sigurnost koju nudi poredak, ali po mogućstvu da za nju, i zbog nje, ne izgubi svoje dostojanstvo. Totalitarno društvo, u kojem su najvažniji poslušni ljudi i prislušni uređaji, teži da svakog uvuče u vlast. Oni koji se između slobode i vlasti opredeljuju za vlast, previđaju da je svaka vlast prolazna, a sloboda je trajnija kategorija. Život u slobodi omogućava nam da oblikujemo vlast, ali i da uredimo privatan život nezavisno od vlasti. Individualna sloboda je povezana sa neophodnošću postojanja autonomne sfere civilnog društva. U modernim društvima, potreba za "negativnom" slobodom je narasla usled sve veće težnje države da zagospodari privatnom sferom građana. Ako je pitanje o poretku ostalo bez pravog odgovora u okvirima tradicije prirodnog prava, liberalna misao ga u "poretku slobode" i vladavini prava - izvodi do kraja, iako poredak i državu ne treba poistovećivati, jer je država najčešće "poredak prinude". Sloboda i poredak su jedno drugom potrebni. S razlogom nas Isaija Berlin podseća da pojedinac ne mora da zna kako će iskoristiti svoju slobodu, on jedino želi da se oslobodi jarma, jer "sloboda je više mogućnost delovanja, nego samo delovanje."[103]

LITERATURA

Arent Hana (1995), *O slobodi i autoritetu*, Gradska biblioteka, Zrenjanin;

Berlin Isaija (1992), *Četiri ogleda o slobodi*, Filip Višnjić, Beograd;

Bobio Norberto (1990), *Budućnost demokratije*, Filip Višnjić, Beograd;

Božović Ratko (1996), *Razbijeno ogledalo*, Savana - Prometej, Beograd - Novi Sad;

Berđajev Nikolaj (1992), *Carstvo duha i carstvo ćesara*, IP Svetovi - Dobra vest, Novi Sad;

100 Ratko Božović: "U svojoj opsežnoj knjizi "Nevidljiva ruka", Ralf Eperson pokazuje da niko ne može imati slobodu ako nije spreman da je deli sa drugima", *Razbijeno ogledalo*, str. 91.

101 Vojislav Stanovčić, *Vlast i sloboda*, str. 256.

102 Dušan Kosović, *Dođe mi da poludim,* str. 43.

103 Isaija Berlin, *Četiri ogleda o slobodi*, str. 46.

Basta Danilo (1988), *Pravo pod okriljem utopije*, Rad, Beograd;

Veber Maks (1988), „Politika kao poziv", u *Kritika kolektivizma*, Filip Višnjić, Beograd;

Veber Maks (1976), *Privreda i društvo*, Prosveta, Beograd;

Vujačić Ilija (2003), *Politička teorija, studije – portreti - rasprave*, Fakultet političkih nauka, Čigoja štampa, Beograd;

Vujačić Ilija (1998), *Pogovor knjige "Poredak slobode"*, Global book, Novi Sad;

Kant Imanuel (1981), *Zasnivanje metafizike morala*, BIGZ, Beograd;

Kant Imanuel (1965), *Kritika praktičnog uma*, Kultura, Zagreb;

Konstan Bendžamin (1989), „The Liberty of thr Ancients compared whith that of the Modern", u *Political Writtings* (ed: B. Fontana), CambridgeUniversity Press, Cambridge;

Konstan Bendžamin (1989), „The Liberty of thr Ancients compared whith that of the Modern", u *Political Writtings* (ed: B. Fontana), CambridgeUniversity Press, Cambridge; ili, *O slobodi starih u poređenju sa slobodom modernih naroda,* „Republika", br. 262/ 2001, Beograd;

Kosović Dušan (1997), *Dođe mi da poludim*, Savana - Plavi jahač, Beograd;

Mil Džon Stjuart (1988), *O slobodi*, Filip Višnjić, Beograd;

Moskovisi Serž (1997), *Doba gomile*, Biblioteka XX vek, Beograd;

Pavlović Vukašin, (2004), *Civilno društvo i demokratija*, Udruženje za političke nauke Srbije i Crne Gore, Čigoja štampa, Građanske inicijative, Fakultet političkih nauka, Beograd;

Podunavac Milan (1998), *Princip građanstva i poredak politike*, Princip, Fakultet političkih nauka, Beograd;

Sartori Đovani (2001), *Demokratija – šta je to?*, CID, Podgorica;

Stanovčić Vojislav (1993), „Slobode i prava čoveka i građanina", u *Enciklopedija političke kulture* Savremena administracija, Beograd;

Stanovčić Vojislav (2003), *Vlast i sloboda*, Udruženje za političke nauke i Čigoja štampa, Beograd;

Stanovčić Vojislav (2006), *Politička teorija*, Službeni glasnik, Beograd;

Fridrih Karl Joakim (1996), *Konstitucionalizam (ograničavanje i kontrola vlasti)*, CID, Podgorica;

Hajek Fridrih A. (1998), *Poredak slobode*, Global book, Novi Sad;

Hegel G. W. H. (1996), *Filozofija povijesti*, Naprijed, Zagreb;

Humbolt Vilhem fon (1991), *Ideje za pokušaj određivanja granica delotvornosti države*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci;

Čupić Čedomir (1990), *Politika i zlo*, Univerzitetska riječ, Nikšić.

Slaviša Orlović

DIFFERENT UNDERSTANDINGS OF FREEDOM IN CONTEMPORARY POLITICAL THEORY

Abstract

The topic of this paper is the consideration of different understandings of freedom in contemporary political theory. In the first part we shall review the attempts to define freedom. The idea of freedom has been contemplated from the understanding of internal freedom of a man, through consciousness of freedom, than through relationships between and among ownership and freedom, freedom and power, freedom, dignity and morality, freedom and value, up to freedom and responsibility. Historical path of freedom goes, in Hegel's sense as well, from freedom for one, in oriental despotism, through freedom for some in aristocracy, to freedom for all in Western democracies. In the second part, that freedom is observed as a crossroad between liberalism and democracy. It is about democratic revolutions and their achievements in freedoms and rights of man and citizen. In respect to the question if an individual can be free if the society is not autonomous in relation to the state, the importance of civil society is considered. This part, also, points to the debate between egalitarians and liberals. The third part is devoted to relation between positive and negative freedom, that is, freedom for and freedom from. Finally, freedom is put into frameworks of constitutionalism and rule of law. In the domain of "positive" freedom we can recognize and use civil and political rights; if we conditionally name that kind of arrangement as an active involvement in politics, that is the way to prevent politics from dealing with our destinies, while protecting "negative" freedom, i.e. maintain the protected sphere of privacy. In permanent relation between order and freedom, constitutionalism and rule of law embed freedom in Constitution and laws, creating a framework in which the governance is executed, i.e. setting the limit which government must not, or should not cross. In modern societies, the need for "negative" freedom has grown, due to increasing efforts of the state to master the private sphere of citizens. If the question about the order was left with no real reply in the frameworks of tradition of natural law, in "order of freedom" and rule of law the liberal thought brings it to an end – although the order and the state should not be equalized, as the state is most often the "order of constraint".

Prof. dr Čedomir Čupić
Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka

UDC 070.11/.17
316.77
070.422

POZIV NOVINAR

Sažetak

Značaj novinarskog poziva za civilizaciju. O intelektualnim, stručnim i moralnim zahtevima novinarskog poziva. Uloga medija i novinara je trostruka: da prenose informacije bitne za javni život; da posreduju između vlasti i građana; i da su prvi spoljni kritičar i kontrolor vlasti. Profesionalni standardi novinara: istina, tačnost, poštenje (objektivnost), nepristrastnost, odgovarajući odnos prema izvorima informacija, poštovanje ličnosti koje su predmet informacija, eliminisanje bilo kojeg oblika diskriminacije i odgovornost novinara. O moralnim vrlinama kod profesionalaca.

Ključne reči: poziv, novinar, istina, tačnost, poštenje, nepristrasnost.

Civilizacija je izdvojila tri sveta poziva: lekar, učitelj (profesor) i sudija. Prva dva su najstarija, a treći nastaje s pojavom prvih organizovanih zajednica i država. Svi pozivi su značajni jer zadovoljavaju ljudske potrebe i interese, ali ova tri se izdvajaju jer pripadaju primarnim i najbitnijim za održanje života. Zdravlje, znanje i duh su najprimarnije potrebe, interesi i vrednosti za sigurnost, stabilnost, produženje i razvoj života. Pravda je najznačajnija za društveni i politički život, zbog čega je sudijski poziv dobio značaj svetosti. Ako su ljudi u društvu i državi obespravljeni gube smisao i uporište zajedničkog života: nadu i veru u njega. Poziv koji će verovatno dobiti oreol svetosti u trećem milenijumu jeste novinarski.

Živimo u sveri informacija i informatičkom društvu. Imati i posedovati informacije, a tako će biti i u budućnosti, znači biti u toku razvoja. Informacija postaje najznačajnija roba – od nje zavisi održanje i kvalitet života. Oni koji se profesionalno bave informacijama i informisanjem postaju i značajni i bitni. Zbog toga je novinarska profesija na putu da dobije najveću čast i zaslugu – da postane sveta. Svetost poziva je nešto što izuzetno obavezuje. Poziv zahteva da dve moći s kojima profesionalac raspolaže – moć znanja (stručnost) i moć savesti, budu u skladu i da jedna drugu prožimaju. Moć znanja (stručnost) bez moći savesti može biti i najčešće je opasna. Jer, stručnjaci bez savesti na smišljen i organizovan način pripremaju i realizuju zlo. Zato novinarski poziv zahteva intelektualne, stručne i moralne kvalitete. Kod takvog profesionalca podjednako su značajni strast za obavljanje poziva, visok osećaj odgovornosti i mera u saopštavanju. Zbog toga oni koji znaju i osećaju šta je misija poziva ne dozvoljavaju da im bilo kakva naredba, zapovest, pretnja dovede u pitanje logiku poziva i savest. Oni koji to dovedu u pitanje dovode u pitanje i profesiju i sebe. Jer, kad jedanput to prekrše i prepuste se zloupotrebama drugih – više sobom ne raspolažu.

Novinari su javno oko i uvo, koje sagledava i osluškuje javnost i javni duh. Oni su prenosioci, posrednici i kritičari u društvu i državi. Prenose poruke, posreduju kao spoljni omotač između vlasti i građana i kritički prosuđuju javne poruke ali i društvene i životne probleme.

Za novinarsku profesiju, kao slobodnu i otvorenu, potrebni su literarni dar, radoznalost, volja i strast, znanje, zanatsko umeće, moć zapažanja i prosuđivanja stvarnosti. Tom moći prodire se u stvarnost i onu vidljivu (realnost) i onu nevidljivu (skrivenu od oka i uva) ali stvarnu. U nevidljivoj stvarnosti najčešće se odigrava drama života čije se posledice kasnije vidljivo i javno žive.

Preko položaja i značenja novinarske profesije u jednom društvu može se proceniti njegova otvorenost i demokratičnost, odnosno poštovanje i garantovanje slobodnog mišljenja, izjašnjavanja, udruživanja i uopšte slobodnog života.

PROFESIONALNI STANDARDI NOVINARA

Da bi što bolje obavljao i održavao novinarski poziv potrebno je da novinar poseduje znanja i sposobnosti, iskustvo i savest. To su preduslovi da se profesija

obavlja prema logici poziva, ali i to su njeni temeljni standardi. Nema dobrog novinara bez povišene radoznalnosti i dovitljivosti. Radoznalost rasplamsava želju da se vidi ono što se događa, a dovitljivost da to što se događa na najbolji način dospe do javnosti.

Da bi ovi temeljni standardi profesije bili dostignuti potrebno je ulagati u obrazovanje i kulturno uzdizanje novinara. Praćanje savremenog života ne može da obuhvati univerzalna površnost (novinar kao „univerzalni neznalica") već samo visoko obrazovana upućenost. Zato novinar, da bi mogao da se profesionalno bavi pozivom, treba da je visoko obrazovan, odnosno da poseduje enciklopedijska znanja, široku kulturu, stručnost za ono što prati i dijaloški i tolerantan pristup stvarnosti.

Među novinarima, međutim, nisu retki oni koji nemaju ni visoko obrazovanje, ni široku kulturu, ni stručnost. Posledica takvog stanja je neobavljanje posla prema visokim standardima struke. Na žalost, mnogo je primera da to tolerišu vlasnici medija ali i oni na vlasti. Jer, upravo takvima lako su manipuliše. Vlasnici medija preko takvih novinara štite vlastiti interes koji je često u suprotnosti s javnim interesom. Vlast, pak, preko njih šalje poruke koje joj odgovaraju. Na gubitiku su građani i javnost, ali i profesionalna logika. To je razlog što su građani nepoverljivi prema medijima i što novinarska profesija gubi ugled koji bi trebao da ima imajući u vidu njenu moguću realnu moć. Moć medija i novinara proizilazi iz njihovog značaja i uticaja na javnost i formiranje javnog mnjenja.

Uloga medija i novinara je trostruka: da prenose informacije bitne za javni život; da posreduju između vlasti i građana, odnosno države i građanskog društva; i da su prvi spoljni kritičar i kontrolor vlasti. Takođe, mediji i novinari šire kulturni obrazac i time utiču na podizanje opšteg nivoa kulture građana, posebno demokratske političke kulture. Oni utiču i na socijalizaciju ličnosti ali i političku socijalizaciju, prenose univerzalne ali i posebne ljudske vrednosti. Na taj način nije zanemarljiv njihov uticaj na formiranje i širenje vrednosti i vrednosnog sistema. Nesporno je da njihova uloga može biti i negativna i opasna – do širenja agresije i destrukcije. Pretvarajući se u propagandno sredstvo i propagatore mediji i novinari mogu da utiču na širenje laži, obmana, huškanja, rđavih osećanja (zavisti, mržnje, pakosti) i stanja (straha, strepnji, panike, lukavstva), do stvaranja mentalnih stanja kod pojedinaca i društvenih grupa koja lako prerastaju u agresiju i destrukciju do organizovanog zla i zločina. Savremeni ratovi, posebno građanski, počinju verbalnim ratovima koje prenose, stvaraju ili potpiruju novinari i mediji. Verbalna piromanija kao požar koji snažno širi vetar podstiče monstruozne zločine. Duhovno i duševno nasilje završava kao fizičko razaranje i uništenje čoveka, njegovog sveta i prirode.

Suočavajući se s mogućom dvostrukom ulogom novinara i medija potrebno je stalno insistirati i potpomagati da se novinarski poziv i medijska misija pridržavaju logike profesije odnosno standarda koji su do sada izgrađeni. Oni afirmišu najbolju stranu poziva i njegovu misiju.

Duga je i mukotrpna istorija stvaranja novinarskih profesionalnih standar-

da[1]. U različitim periodima razvoja novinarskog poziva i misije medija dolazili su do izražaja profesionalni standardi. U početku se profesionalna borba odnosila na *slobodu izražavanja* i *slobodu kritike* da bi se potom borba odvijala za *nezavisnost* i *integritet*. Pored toga, sada su sastavni deo profesionalnih standarda i *istina*, *tačnost*, *poštenje (objektivnost)*, *nepristrasnost*, *odgovarajući odnos prema izvorima informacija*, *poštovanje ličnosti koje su predmet informacija*, *eliminisanje bilo kojeg oblika diskriminacije i odgovornost novinara*.

Sloboda izražavanja i *sloboda kritike* su preduslovi za ostale profesionalne standarde. *Sloboda izražavanja* proizilazi iz jednog od osnovnih ljudskih prava – prava na slobodu. To je jedno od četiri prirodna prava. Bez slobode nema ni slobodnih pojedinaca ni slobodnog društva. Iz tog elementarnog prava proističu i druga posebna prava na slobodu kao što su sloboda duha i sloboda komuniciranja s drugima. U okviru slobode duha su sloboda misli i savesti i sloboda izražavanja, odnosno sloboda mišljenja i sloboda izražavanja mišljenja i ideja – sloboda informisanja. Sloboda izražavanja je ljudsko pravo koje je istovremeno i građansko i političko. Sloboda izražavanja omogućuje pojedincu, u ovom slučaju profesionalcu (novinaru), pravo da ga niko ne može sprečiti da se slobodno izražava, znači ni država ni trenutna vlast. Istovremeno, to pravo omogućava mu slobodu da utiče na sopstvenu vlast i državu. Gde se to pravo dovodi u pitanje ili ograničava, odnosno onemogućava izražavanje mišljenja, objavljivanja i saznavanja činjenica, podataka, događaja, tu nema demokratske javnosti niti demokratije[2].

---

1 Daniel Korni, *Etika informisanja*, Clio, Beograd, 1999.

2 Pogledati izvanredan udžbenik o ljudskim pravima: Vojin Dimitrijević, Milan Paunović u saradnji s Vladimirom Đerićem, *Ljudska prava,* Beogradski centar za ljudska prava, Dosije, Beograd, 1997, str. 318–320. „Svako ima pravo da bude obavešten o onome što ga interesuje, da traži i prima obaveštanja, mišljenja i ideje. Ovo pravo nije omeđeno granicama. Nikome se ne sme zaprečiti put izvorima informacija i ideja, bilo otkuda onome poticale. U novije vreme se ovo pasivno pravo aktivizira tako što se donese zakon o pravu na informisanje kojima se državni organi obavezuju da svakom građaninu stave na raspolaganje sve podatke koje imaju o njima ili o stvarima koje on ima pravo da zna. Ograničenje u tom pogledu mogu biti samo ona koja su zakonom propisana i u skladu s međunarodnim obavezama. Državna tajna tako gubi od svoje iskonske svetosti i građani koji plaćanjem poreza izdržava državni aparat, ima mogućnost da bude upućen u njegov rad i tako sprečava nezakonitosti i zloupotrebe. Ne treba naročito pominjati da je birokratski otpor ostvarivanju ovog prava svuda veoma jak. Svako može slobodno da saopštava obaveštenja i svoja ili tuđa mišljenja i ideje svake vrste. Suština slobode izražavanja je u javnosti, u tome da se ono što se zna i misli može saopštiti drugima. Obaveštenja, mišljenja i ideje mogu se primati i saopštavati na sve zamišljive načine. Pri tome se ne misli samo na tehnički prenos takvih sadržaja koji seže do usmenog izlaganja užem ili širem skupu, umnožavanja privatnih spisa, slika, štampe, radija, televizije, do najsavremenijih oblika elektronskog komuniciranja, nego i na formu u kojoj se ovi sadržaji saopštavaju koja može biti najprostija i najdirektnija, ili dobiti oblik umetničkog dela". Op. cit., str. 319–320.

Naravno, slobodu izražavanja nije lako sačuvati. Ona je bila i biće na udaru onih koji u ime državnih, nacionalnih, privrednih i finansijskih interesa hoće da je kontrolišu i ograničavaju. Pošto poseduju moćne instrumente (vlast, finansiranje itd.) oni pokušavaju, često i uspevaju, da je ne samo kontrolišu i ograničavaju već je stavljaju i u svoju službu. To se radi raznim oblicima manipulacija i domišljatosti. Tako da se jasno posledice teško mogu „pravno kvalifikovati".[3] Zbog tog mogućeg ograničavanja slobode izražavanja u Američkoj konvenciji se „izričito zabranjuje posredno ograničavanje slobode izražavanja".[4]

Grublji oblik ugrožavanja i ograničavanja slobode izražavanja u novinarskoj profesiji je cenzura. Nju može sprovoditi država (što je teško narušavanje ljudskog prava na slobodno izražavanje i informisanost), ali i vlasnik ili uređivački kolegijum. Cenzura može da ima tragične posledice po novinarsku profesiju, posebno kad prelazi u autocenzuru. Autocenzura razara sve profesionalne standarde novinara. Jedini lek protiv te pojave jeste razvijanje visokog osećaja odgovornosti. Ukoliko je razvijena, odgovornost sprečava širenje autocenzure i ohrabruje novinare da se suprotstave svakom obliku cenzure.

---

3 Op. cit., str. 321. „Pre svega, svaki čovek, pa i onaj koji nema potrebu da stalno saopštava svoja mišljenja i inofrmacije, može se grubo sprečavati da to uopšte čine time što se kažnjava zbog 'delikta mišljenja', kao što su 'neprijateljska propaganda', 'uznemiravanje' itd. pri čemu se pod javnošću podrazumeva i najmanji broj primalaca poruka (takav je npr. bio famozni čl. 133. Krivičnog zakona SFRJ). Totalitarni sistemi su uspevali na razne načine da spreče i najrudimentalnije oblike komunikacije između ljudi uhođenjem, cenzurom pisma, zaplenom ličnih spisa itd. Dok se to uglavnom radilo po administrativnim nalozima političke policije, neke takve države nisu sprečavale da donose i zakone koji su otvoreno sankcionisali ovakvu praksu. Najdalje je verovatno otišla Rumunija, pod predsednikom Čaušeskuom (Ceausescu), gde su zakonima i podzakonskim aktima praktično poništavana prava tobože garantovana ustavom. Ovo je bila svojevrsna iskrenost jer su ostale slične države ništile ta prava u praksi ne govoreći o tome ništa u svojim propisima. Glavni je cilj da se područje slobode izražavanja suzi time što će domašaj prenetih poruka biti što manji i svesti se na privatne kontakte autora mišljenja ili informacija. Čak i kada se napusti gonjenje pojedinaca, zbog toga što je uopšte nešto izgovoreno ili napisano, karakteristično za totalitarne sisteme, njegov glas se može sasvim utišati, time što mu se ne omogućava dostup *sredstvima javnog opštenja (medijima),* koja su u razvijenom i složenom društvu jedini način da se mišljenja, ideje i informacije ozbiljno čuju. Sloboda izražavanja ne može se svesti na čisto individualno pravo da se nešto sazna ili saopšti. Ono ima svoju kolektivnu dimenziju koja pretpostavlja postojanja stabilnih ustanova i organizacija čijim posredstvom se mogu primati i odašiljati poruke od javnosti i ka javnosti. Bez njih bi čovek koji ima izolovanu i atomiziranu slobodu izražavanja izgledao kao neko ko bi imao tranzistorski radio-aparat u srednjem veku: ne bi imao struje da ga uključi, i kad bi ga uključio ne bi bilo stanice koja emituje program". (Op. cit., str. 321–322).

4 Op. cit. 322. „Pravo na izražavanje ne može se ograničavati posrednim postupcima i sredstvima, kao što su zloupotreba vladavine ili privatne kontrole nad snabdevanjem novinskim papirom, radijskim frekvencijama ili napravama ili opremom koji se koriste za širenje informacija ili bilo koji postupak koji ima za cilj da spreči saopštavanje i kruženje ideja i mišljenja (čl. 13. st. 3) (Op. cit. str. 322).

Sloboda kritike nije nešto poželjno za javnost i javni život. Kad je reč o novinarima, ona proističe iz važne uloge profesije kao prvog spoljnjeg kritičara i kontrolora vlasti. Kritika je značajno sredstvo za donošenje odluka i njihovu realizaciju. Kritika ukazuje na propuste, moguće zloupotrebe i štete, posebno u javnom prostoru, pomažući da nešto bude obavljeno na bolji način, da budu izbegnute rđave posledice i zaustavljeni oni koji razaraju i uništavaju. Kritika je opomena, besplatan savet, bolji pogled i uvid u stvarnost. Kritika je razumno, razborito, racionalno, i argumentovano suočavanje s nekim mišljenjem, idejom, verovanjem, ubeđenjem, konceptom, problemom, odlukom, rešenjem i realizacijom. U kritičkom preispitivanju problemi se razrešavaju na razuman, racionalan i bolje argumentovan način.

Razborita vlast i mediji pospešuju kritiku jer im ona pomaže da u prašumi problema iznađu bolji put, način i realizaciju. Imati dobrog kritičara znači besplatnu pomoć i saradnju. Novinari koji su razvili kritičko mišljenje i svest izuzetni su profesionalnci. Naravno, kritike se plaše svi koji se egoistički zalažu za pojedinačne i grupne interese i koji te interese predstavljaju opštim. U takvoj kalkulaciji kritika je velika smetnja. Malo koja moć i vlast podnose kritiku – bilo državna, privredna ili finansijska. Nema slobodnih i otvorenih medija i novinara bez mogućnosti kritičkog pristupa i prosuđivanja stvarnosti. Pojam stvarnosti je složen i višeznačan. Stvarnost čini i njen vidljivi i nevidljivi deo. Vidljivi deo je realnost, a nevidljivi je teško dokučiti, a može bitno da utiče na događaje, delovanje, ponašanje, odnosno život. Teško je prodreti u ljudske misli – a one su stvarne. Slikovito o nevidljivoj stvarnosti piše norveški pisac Justejn Gorder opisujući razgovor kosmonauta i neurohirurga. Kosmonaut govori da je više puta bio u Kosmosu (na nebu), ali da nije video Boga. Na to mu neurohirurg odgovara da je priličnom broju umnih ljudi operisao mozak a da misao nije video. I jedno i drugo je nevidljivo. Za verujućeg Bog je stvaran, a za naučnika misao je takođe stvarna. Iako se golim okom ne može videti.

Kritika je izuzetno važna i zbog drugog bitnog svojstva u javnim poslovima: kontrole. Tamo gde su kritika i kontrola razvijene garantovano je uredan i normalan poredak i sistem. Bez kritike i kontrole nema demokratije niti demokratskog društva, a novinari podstiču razvoj i kritike i kontrole. Posebno je kritika potrebna u periodima kad društva i države prelaze iz autoritarnih, zatvorenih u demokratske, otvorene sisteme. U tom prelasku je bitno da novinari izoštre kritičko mišljenje i razviju kritičku svest, ali i da se oformi i raširi mreža kontrolnih mehanizama (ona treba da funkcionišu kao neka vrsta društvenog „sita"). Novinarska kritička svest sa znanjem i radoznalošću pretpostavka je za utemeljenje i pridržavanje ostalih profesionalnih standarda. Kritika spaja dve moći bitne za profesiju: moć znanja i moć savesti. Razvijena kritička savest kod profesionalca je ono što održava etiku i moral novinara.

Sloboda izražavanja i kritike omogućava profesionalnu nezavisnost i integritet. Nezavisnost se stiče odbacivanjem bilo kakvih privilegija (materijalnih i moralnih) i neprihvatanje spoljašnjih uticaja na obavljanje novinarskog posla. Integritet iziskuje intelektualnu sposobnost, visoku stručnost i moralnu kulturu. Samo sposob-

ni i stručni, uz moralno delovanje i ponašanje, mogu da steknu integritet u profesiji. Kad je u pitanju treći elemenat integriteta – moralna kultura – treba imati u vidu da ona presudno deluje na ukupan profesionalni identitet. Intelektualna sposobnost i visoka stručnost nisu dovoljni za integritret profesije. Često se intelektualna sposobnost i stručnost zloupotrebljavaju. Bez moralne komponente profesionalni integritet se ne može postići. Ova dva elementa mogu da završe u profesionalnosti bez savesti, odnosno stručnjaku bez savesti. Stručnjak bez savesti je velika opasnost za poziv i profesiju. Francuski pisac Anatol Frans u romanu „Savremena istorija" u 19. veku piše da je glupost pogubnija od zločina. Zločinac počini zločin pa se odmara, a glupak ne prestaje s glupostima. Da je doživeo 20. vek i sve što se u njemu događalo verovatno bi shvatio da su od gluposti još pogubniji stručnjaci bez savesti. Jer, upravo su oni smišljali monstruoznu i agresiju i destrukciju – koncentracione logore, fabrike smrti, eksperimente nad ljudima. U tome su učestvovali razni stručnjaci: lekari, arhitekte, pravnici, istoričari, doktori književnih nauka... Glupost, ludost i stručnost bez savesti ne zavise od prostornih i klimatskih uslova. Mnoge bolesti i prirodne i društvene klimatski su uslovljene, ali ove tri su na planeti bezuslovne.

Za moralnu kulturu (najbitniji elemenat integriteta) potrebno je razlikovati dobro od zla, postupati prema tom razlikovanju čak i po cenu lične štete, stalno i otvoreno o tome govoriti i pisati i spremno preuzimati odgovornost za svoja dela i ponošanje.[5]

Istina je temelj svake profesije, a u novinarstvu svi ostali standardi na njoj počivaju i iz nje izrastaju. Informacija je istinita ili je uopšte nema. Neistinita informacija je laž, prevara ili manipulacija. Novinar treba da dâ tačnu informaciju o događajima. To je prvi uslov istine. Svaka činjenica koja se javno saopštava ili objavljuje mora se proveriti, odnosno zasnivati na dovoljnim i čvrstim dokazima. Ako su

5 Stephen L. Carter, Inegrity, New York, 1996. u Lusi Alvin Dej, *Etika u medijima*, Medija centar, Beograd, 2004, str. 29. Tako Dej piše: „Oni s integritetom nisu samo posvećeni otkrivanju dobrog, već mnogo vremena provode pokušavajući da unaprede moralnu ekologiju. Na primer, protivnik eutanazije, dakle, osoba koja iskreno veruje da je svaki oblik eutanazije nemoralan, trebalo bi aktivno da se suprotstavlja pokušajima ozakonjivanja ovakve prakse. Slično tome, reklamni stručnjak koga brine problem stereotipnog prikazivanja polova u TV reklamama trebalo bi da se u samoj struci potrudi da se takvi stereotipi eliminišu. Drugim rečima, moralni agenti koji poseduju integritet *rade* ono što govore. Trude se da nešto postignu. Naravno, ljudi dobre volje mogu da se ne slože s preduzetim pravcem delovanja, ali uspevaju da očuvaju svoj integritet. Novinski urednici npr., mogu agresivno da brane politiku svojih redakcija koja novinarima ne dozvoljava političku aktivnosti, čak ni onima koji nisu zaduženi da prate političke događaje, s opravdanjem da se time ugrožavaju nezavisnost i integritet redakcije vesti. Novinari, s druge strane, mogu da tvrde kako politička aktivnost ne podrazumeva sukob interesa sve dok novinar nije aktivno uključen u kampanju o kojoj izveštava. Obe strane uspevaju da sačuvaju integritet dokle god kritički razmišljaju o svojoj poziciji, dokle god su istinski uverene u etičku snagu svojih stavova (što znači da su ti stavovi zasnovani na čvrstim moralnim principima i dokle god su spremni da javno brane svoje pozicije". (Op. cit., str. 29).

činjenice sporne ili sumnjive, takođe je potrebno o tome javnost obavestiti. Kad je reč o izjavama treba uvek proveriti njihovu istinitost i tačnost. Izjave se ne smeju prepravljati, ni po cenu da se poboljšaju. U izjave se ne smeju unostiti činjenice koje oni koji su ih dali nisu upotrebili. Iako, ponekad, te činjenice ne menjaju suštinu izjave. Ne sme se u izjavama menjati sadržaj niti izmišljati ono što u njima nema.

Istina o događaju, pored tačnosti, odnosno dokaza i provere, treba „da promoviše razumevanje".[6] Razumevanje zahteva znanje. Ponekad bukvalno prenošenje činjenice može da izazove velike probleme. „Vremenska i prostorna ograničenja nekada sprečavaju davanje detaljnih objašnjenja, odnosno razumevanje svake situacije. Cilj bi trebalo da bude davanje *suštinski kompletnog izveštaja*. Priča bi trebalo da sadrži što više dostupnih relevantnih informacija, a od suštinskog značaja je to da se prosečnom čitaocu ili gledaoacu ponudi bar objašnjenje činjenica i njihovog konteksta. To novinara postavlja negde između dva ekstrema – punog i nikakvog iznošenja činjenica".[7]

U „Deklaraciji o pravima i obavezama novinara" usvojenoj u Minhenu 1971. godine u delu o dužnostima ističe se da novinar mora „da poštuje istinu, ma kakve bile posledice po njega/nju, zbog prava javnosti da istinu dozna".[8] Istina nije samo profesionalni standard već i etička norma i moralna dužnost i odgovornost. Istina u novinarstvu trostruko obavezuje: kao pravo, kao dužnost i kao odgovornost.

Istina se zbog važnosti i bitnosti za javnost i javni život zakonski štiti, čime se pravno garantuje i brani. Ko se u novinarskoj profesiji drži istine taj se štiti i od mogućih sudskih tužbi i procesa. Preporučuje se novinarima da se drže pravila koji glasi: „Ne objavljujte ništa što ne možete na sudu dokazati i odbraniti".

Ono što je opasno ili rđavo i za novinarsku struku i za javnost jeste objavljivanje nepotpunih istina ili poluistina. Njima se urušava i srozava struka i dezorijentiše javnost. Na žalost, mnogi u novinarskoj profesiji skloni su da ne proveravaju ono što objavljuju. Razlozi su brzina ili trka za uspehom ili slavom. Brzina pokazuje površnost, a trka za uspehom i slavom nezajažljivost i ambicije bez pokrića. Pravilo je da se ne piše o onome što nije viđeno, što nije plod saznanja iz poverljivih tačnih izvora i što nije provereno.

---

6 Luis Alvin Dej, *Etika u medijima,* Medija centar, 2004, str. 108.

7 Klaidman, *The Virtuous Jorunalist,* str. 40–41, u Luis Alvin Dej, str. 108. „Razmotrimo ovaj slučaj koji je u *New York Times-u* opisala saradnica za verska pitanja Lori Goldman. Novinar poslat da izveštava o Pentakostalnoj molitvi na stepenicama američkog Kongresa stavio je u svoj izveštaj i ove uznemiravajuće reči voditelja Hrišćanskog radija izgovorene sa bine: 'Pomolimo se da Bog pobije sve na Kapitolu'. Novinar je pomislio da 'pobiti' (engl. *slay)* znači baš to – ubiti. Međutim, pripadnici Pentagostalne vere znaju da tražiti od Boga da 'pobije' nekoga znači nadvladati ga duhom i moliti se da će i njega ispuniti ljubav prema Isusu. Na žalost, novinar to nije znao i nije se potrudio da proveri naizgled neverovatan poziv na ubistvo čitavog Kongresa". (Op. cit. str. 109).

8 Minhenska deklaracija o pravima i obavezama novinara Evropske zajednice, u Daniel Korni, *Etika informisanja*, Clio, Beograd, 1999, str. 146.

Jedan od velikih problema novinarske profesije jeste trka za novim događajima. Bez novih događanja dan je dosadan, a novinari nemaju šta da saopšte. Taj problem đavolski izaziva profesiju, iskušava je i nudi joj izmišljanja, laži i manipulacije. Često se zbog toga izmišljaju događaji ili izjave. Ponekad su te vesti izmišljotine teško proverljive.

Tačnost je sledeći standard dobrog obavljanja profesije. Istine nema bez tačnosti. Tačnost je prvi i osnovni element istine. Ona garantuje da nešto potpuno odgovora onome što se dogodilo ili šta predstavlja ili na čemu se zasniva. Tačnost je pokazatelj stvarnog stanja. Ona se uvek odnosi na vidljivi deo stvarnosti – realnosti. Karakteristike tačnosti pokazuju se i preko istinitih podataka, pravilnog postupanja, pravilnog funkcionisanja, pravilne mere izmerene ispravnim instrumentima (visina, težina, vreme). Također, tačnost se odnosi i na urednost, ispunjavanje obaveza i nekašnjenje.

U novinarstvo se često tačnost dovodi u pitanje. Tako se prenose događaji ili izjave ali se ne daju tačni podaci – vreme događaja, ime i prezime učesnika u njima, funkcija, sve činjenice, mere itd. Najčešće se greši u pisanju imena i prezimena, a za to se s nemarom kaže: „Nije važno – važno je da je data vest o događaju, a greška u imenima i prezimena aktera je beznačajna". Ta beznačajnost govori o tačnosti, a može ponekada da izazove vrlo neugodne posledice za pojedince, firme, institucije.

Koliko je tačnost značajna pokazuju izjave velikih novinara, kao što je Džozef Pulicer: „Tačnost, tačnost, tačnost". Na tačnosti insistiraju i teoretičari novinarstva kao što su Lajl Spens (Lyle Spence), Majkl Kunčik (Michael Kunczik), Volter fon Laroš (Walther von La Roche).[9]

Poštenje (*objektivnost)* je svojstvo čestitosti koje se pokazuje otvorenošeću i ispravnog postupanju u odnosu prema drugima i javnosti. Poštenje u novinarstvu pretpostavlja objektivnost i posebno isključuje ličnu pristrasnost. Poštenje u obavljanju novinarske profesije podrazumeva neizostavljanje činjenica, celovit pristup obradi događaja, primerenost (relevantnost), odnosno isticanje važnih u odnosu na nevažne činjenice a ne obrnuto, iskrenost prema javnosti (nikakvo zavođenje ili manipulacija) i jasnoću umesto fraziranja. Poštenje novinara isključuje bilo kakvu ličnu korist i privilegiju, posebno materijalnu. Poštenim odnosom novinara umiruju se

9 U odličnom udžbeniku Stjepana Malovića, *Osnove novinarstva*, Golden Marketing-Tehnička knjiga, Zagreb, 2005. autor citira definiciju vesti Lajla Spensa: „Vijest se može definisati kao bilo koja točna činjenica ili ideja koja će zanimati veći broj čitatelja: a od dvije vijesti koje zanimaju veći broj čitatelja, bolja je ona točna". Majkl Kunčik „nabraja pravila za točno opisivanje zbilje koja je objavio Walther von La Roche u 8. izdanju svog udžbenika *Uvod u praktično novinarstvo*: – Sve iznesene činjenice moraju da budu točne. Nesigurni podaci moraju ostati vidljivi. U točnost se ubrajaju i potpunost i uravnoteženost. Autor ne smije iznostiti svoje mišljenje. Izbjegavati floskule (moguće ne namjerno mišljenje). Ako je izražavanje mišljenja predmet izvještavanja to treba označiti. Bez ukrasnih nadopunjujućih činjenica (neopravdane tendencije) La Roche je proširio pojmove točnosti na opću definiciju vijesti vjerojatno želeći istaknuti važnost točnog informiranja". (Op. cit. str. 32)

svi koji pokušavaju raznim sponzorstvima, poklonima, putovanjima, čašćavanjima da izvuku ličnu i posebnu korist u javnosti. Saradnja sa sponzorima je opasna po profesionalne standarde, a posebno poetiku i moral novinara.

Nepristrasnost podrazumeva da se novinar ne sme svrstavati na bilo koju stranu o kojoj javnost obaveštava. Događaj se prikazuje onako kako se dogodio. Bilo kakvo komentarisanje jeste gubljenje nepristrasnosti. Novinar gledišta i naklonjenosti može da predstavi u komentaru. Ako se ovako pristupa ne gubi se ni nepristrasnost ali ni vrednosna orijentacija. Događaji podležu logici nepristrasnosti a u komentarima dolaze do izražaja vredosni sudovi. Nepristrasnost ojačava poštenje novinara.

Nepristrasnost ne znači da novinari nemaju uverenja, sklonosti i shvatanja. Nepristrasni novinari događaje ne pokazuju već se drže činjenica i istina. Koliko je nepristrasnost važna za novinarsku profesiju ističu i medijske kuće. Tako u Producers' Guidelines BBC-ja piše da je to „najvažnija vrednost i nijedan deo programa nije izuzet od poštovanja nepristrasnosti".[10]

Nepristrasnost uključuje poštenje, nenaklonjenost, uravnoteženost u informisanju. Ona ne znači do kraja „vrednosnu neutralnost". „Vrednosna neutralnost" je značajna za opis događaja. Na opštem planu nema „vrednosne neutralnosti". Svaki čovek pa i profesionalac polazi od vrednosti i vrednosnog sistema kao i od obrasca društva u kojem živi kada formira stav o nečemu. Ako polazi od univerzalnih vrednosti kao merila onda se on na najbolji način i kao čovek i kao profesionalac orijentiše. Standard nepristrasnosti oslanja se na univerzalne vrednosti kao i na društveno prihvatljive posebne vrednosti u određenom društvu. To znači da taj standard podržava određene društveno prihvatljive vrednosti. Na primer, nehumano je objavljivati fotografije koje pokazuju izmasakrirano ili unakaženo telo jer se na taj način dovodi u pitanje jedna od univerzalnih ljudskih vrednosti – poštovanje ljudskog dostojanstva. Ovaj primer dovoljno ilustruje složenost pitanja novinarske nepristrasnosti.

Izvori informacija su jedan od značajanih i važnih standarda profesije. U Minhenskoj deklaraciji u okviru dužnosti ističe se da novinar treba „da poštuje profesionalnu tajnu i ne odaje izvor informacija dobijenih u poverenju".[11] Izvor poverljivih informacija treba da ostane tajna čak i slučaju svedočenja na sudu. Postoje informacije od javnog značaja koje se mogu dobiti ali pod uslovom da se identitet onoga koji ih daje ne saopštava niti odaje. Obaveza neodavanja tajnog izvora informacije je moralne prirode. To je jedna vrsta moralnog ugovora između novinara i tajnog izvora informacija.

Poslovna tajna je zakonski obavezujuća za pojedine profesije – lekare, sveštenike, advokate. U slučaju da je prekrše oni mogu da budu kažnjeni. Za razliku

10 *BBC Producers Guidelines*, BBC, London, str. 14.

11 Deklaracija o pravima i obavezama novinara, u Daniel Korni, *Italikom informisanja*, Clio, Beograd, 1999, str. 146.

od ovih zakonskih obavezujućih profesija kada je u pitanju profesionalna tajna, u novinarstvu bi izvor trebalo da ostane tajna ali ne i informacija. Izvor se čuva, upravo da bi se od njega dobijale informacije od javnog značaja. Tako se štiti profesionalno traganje za informacijama a istovremeno se postiže uvid u delovanje svih koji se bave javnih poslovima. Zato se izvor štiti da ne bi bio u situaciji da izgubi posao ili da sedi na optuženičkoj klupi. Koliko je to delikatno i teško pitanje pokazuje praksa različitih zemalja. U mnogim zemljama taj profesionalni standard u suprotnosti je sa zakonskim odredbama.[12]

Jedan od profesionalnih standarda novinarskog poziva je i *poštovanje ljudske ličnosti*. Taj standard proističe iz dva principa pozitivnog prava: poštovanje privatnog života i zaštite od povrede časti. Minhenska deklaracija novinara obavezuje „da poštuje privatnost drugih lica"[13] i da se „teškim povredama profesije" smatra plagiranje, blaćenje, uvreda, kleveta i neosnovane optužbe.[14]

---

12 „U Sjedinjenim Američkim Državama je Vrhovni sud, sa pet glasova 'za' i četiri glasa 'protiv' doneo 1972. godine odluku da novinari ne uživaju nikakav posebni imunitet koji ih oslobađa obaveze da se pojavljuju pred sudom. Međutim, Vrhovni sud je ipak prvi put priznao da poštovanje slobode štampe može, u izvesnoj meri, da se proširi i na prikupljanje informacija. Ostavio je s druge strane, otvorena vrata za mere koje bi eventualno mogle da preduzmu razne države u sastavu SAD kako bi omogućile novinarima da ćute u vezi sa poverljivim izvorima svojih informacija. Izvestan broj država iskoristio je tu mogućnost i doneo zakone koji su okarakterisani kao 'zakoni-štitovi'. Međutim, situacija je i dalja takva da se američkim novinarima izriču brojne presude. U Evropi je, tokom 90-ih godina, rezolucijama Evropskog saveta i Evropske unije preporučno zemljama koje to još uvek ne predviđaju da u svoje zakonodavstvo uvedu odredbe na osnovu kojih se priznaje pravo da izvori novinarskih informacija ostaju poverljivi. Te rezolucije nisu, naravno, imale obavezujuću pravnu snagu, ali su ukazivali na postojanje atmosfere povoljne za približavanje profesionalne etike i pozitivnog prava. Prve zemlje u kojima su poverljivi izvori dobili zaštitu su: Nemačka, Austrija, i skandinavske zemlje. U Nemačkoj je to načelo bilo reafirmisano, i pojačano zakonom koji je stupio na snagu 1. avgusta 1975. godine. U Francuskoj je ta zaštita uvedana znatno kasnije i proizilazi iz jednog zakona o reformi krivičnog postupka, donetog 4. januara 1993. godine. U Španiji je novinarska tajna predmet garancije koju pruža jedna odredba u Ustavu. U Velikoj Britaniji, Danskoj, Italiji i Portugalu ta tajna se priznaje uslovno. Tu je predviđena margina prosuđivanja, objektivno ili subjektivno, u zavisnosti od ozbiljnosti prekršaja, što je prepušteno kao diskreciono pravo sudiji koji odlučuje u skladu sa potrebama istrage. Svuda se zapaža opšta tendencija da se poverljivim izvorima obezbedi bolja zaštita, a to bi doprinelo jačanju slobode informisanja. Takva tendencija dobila je značajan podsticaj od Evropskog suda za prava čoveka (presuda u slučaju *Gudvin protiv Velike Britanije* od 27. marta 1996. godine), koji smatra da je zaštita novinarskih izvora 'jedan od kamena temeljaca slobode štampe'. Nalog da sud objavi identitet nekog poverljivog izvora, po mišljenju Evropskog suda za prava čoveka, u skladu je sa čl. 10 Konvencije samo ako se 'opravdava nekim zaista jakim imperativom koji je u javnom interesu'". (Daniel Korni, *Etika informisanja,* Clio, Beograd, 1999, str. 49–50.)

13 Op. cit. str. 146.

14 Op. cit. str. 146.

Od antičke Grčke i starog Rima do današnjih dana pravi se razlika između javnog i privatnog. Javno se kod starih Grka i Rimljana vezuje za politički život, odnosno za političko odlučivanje i odluke (život slobodnih ljudi na agori ili forumu) a privatno ili intimno za život pojedinca u domaćinstvu (kod Grka u oikosu a kod Rimljana u familiji).

Razgraničenje javnog i privatnog života kodifikovano je u pravnoj doktrini, odnosno zakonodavstvu kao javna i privatna sfera u životu pojedinaca. Javna sfera pojedinca podleže javnom uvidu u njegovo javno delovanje i ponašanje. To znači da se njome mogu legitimno baviti novinari. Privatna sfera je stvar svakog pojedinca i ona pripada samo njemu. Ako se u nju zadire bez odobrenja krši se poštovanje privatnosti ili intime pojedinca.

Teorijski i pravno to razgraničenje je jasno, ali u konkretnim slučajevima se pokazuje kao složeno i delikatno. To proističe iz konkretnih odluka pojedinaca koji često javno delovanje koriste za što duže prisustvo i slavu, pa u ime toga dopuštaju da se piše i o njihovom privatnom ili intimnom životu (timske i pozorišne zvezde, istaknuti sportisti i drugi). Drugi primer su političari. Teško je razgraničiti javno i privatno kod ljudi čiji je izbor bavljenje onim što pripada javnoj stvari, opštoj koristi (interesu) opštem dobru i opštoj pravdi. Da li oni mogu da vode dva potpuno odvojena života? Koliko njihov privatni život utiče na javno delovanje i odluke? Da li se njihovo neprimereno ili loše ponašanje u privatnom životu može tolerisati?

Iako je zakon precizan, delatnost političara se teško pred javnošću može braniti u podeli na javno i privatno, zbog odgovornosti političara ali i posledica njihovog delovanja, ponašanja i odluka. U spornim slučajevima sudovi najčešće presuđuju na osnovu zakona, što često dovodi u pitanje rad novinara da informišu javnost o pravim razlozima i motivima postupanja nekog političara. Motivi i razlozi njegovog javnog života često su duboko smešteni i proističu iz njegovog privatnog ili intimnog života.

Iz standarda poštovanja ljudske ličnosti proističe još jedan – podjednako tretiranje svakog pojedinca, odnosno *odbacivanje diskriminacije po bilo kojem osnovu*: rasnom, verskom, nacionalnom, slojevnom, hendikepu (fizičkom ili mentalnom). Ljudska obeležja na osnovu rase, verovanja, ubeđenja (ideologija), osećanja ili položaja, posebnosti su koje treba prihvatati i poštovati, ali ne podrazumevaju ni privilegije ni odbacivanje u javnosti. Jedina održiva podela među ljudima jeste na osnovu univerzalnih vrednosti kao najviših merila: istine, pravde, dobra, ljubavi, lepote, slobode, solidarnosti i ljudskog dostojanstva. Ono što te vrednosti dovodi u pitanje treba da se javno obeležava: laž, nepravda, zlo, mržnja, neukus, nesloboda, nesolidarnost i nedostojno delovanje i ponašanje pojedinaca. Misija i zadatak novinara je da te pojave javno saopšti i žigoše. Jer, one razjedaju, urušavaju i uništavaju život.

Svi prethodni standardi novinarskog poziva oslanjaju se na svest novinara o sopstvenoj *odgovornosti* ali i *odgovornosti medija* u kojem radi kao i *odgovornosti globalnog delovanja informacionog sistema*. Samo odgovorne novinare obavezuje i od-

govornost medija i samo odgovorni novinari podižu kapacitet odgovornosti celokupne informativne delatnosti. Prema tome, odgovornost u informacionom sistemu je slojevita: od pojedinačnog novinara, preko medija, do sistema.[15]

Bez učenja, prihvatanja, i življenja navedenih profesionalnih standarda nema valjanog novinara ni novinarstva. Profesija se podržava i održava usvajanjem standarda i svešću o značaju i bitnosti standarda. To je ono što se naziva dostojanstvom poziva, ali i života onoga koji se opredelio za novinarsku profesiju.

15 „Novinar je prvi koji je odgovoran za zapažanja koja prenosi, za osmišljavanje podataka i za način na koji će ispričati određeni događaj. Ali, njegov rad je deo jednog sistema koji ima svoja pravila i ograničenja i taj sistem takođe mora biti smatran apsolutno odgovornim za ono što objavljuje i što se tiče teksta, i što se tiče slike. Činom difuzije informacija se dovodi do svog krajnjeg stadijuma: upravo mediji upoznaju javnost sa tom informacijom i šire je u društvu, tako da ona postaje veoma rasprostranjena. Svakom pojedincu, članu zajednice i pripadniku javnosti, ostaju sloboda i odgovornost da bira među tesktovima i slikama koji su mu ponuđeni i među raznim izveštajima o određenom događaju koje dobija zahvaljujući postojanju pluralizma u informisanju." (Op. cit. str. 61).

LITERATURA

Breton, Filip, *Izmanipulisana reč*, Clio, Beograd, 2000.

Čupić, Čedomir, *Politika i poziv*, Udruženje za političke nauke Jugoslavije, Beograd, 2002.

Dej, Luis Alvin, *Etika u medijima*, Medija centar, Beograd, 2004.

Dimitrijević, Vojin, i Dragan Paunović, *Ljudska prava*, Beogradski centar za ljudska prava, Dosije, Beograd 1997.

Gidens, Entoni, *Posledice modernosti*, Filip Višnjić, Beograd, 1998.

Kangrga, Milan, *Etika*, Golden Marketing, Tehnička knjiga, Zagreb, 2004.

Kolakovski, Lešek, *Filozofski eseji*, NOLIT, Beograd, 1964.

Korni, Danijel, *Etika informisanja*, Clio, Beograd, 1999.

Malović, Stjepan, *Osnove novinarstva*, Golden Marketing, Tehnička knjiga, Zagreb, 2005.

Nikšić, Stevan, Ana Davičo, *Etika novinarstva: priručnik za profesionalne novinare*, Centar za profesionalizaciju medija, Beograd, 2005.

Singer, Piter (ur.), *Uvod u etiku*, Izdavačka knjižnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, Novi Sad, 2004.

Šušnjić, Đuro, *Ribari ljudskih duša*, Čigoja štampa, Beograd, 1995.

Žaket, Dejl, *Novinarska etika*, Službeni glasnik, Beograd, 2007.

Čedomir Čupić

OCCUPATION: JOURNALIST

Summary

Significance of journalist profession for civilisation. On intellectual, professional and moral requirements of journalist profession. The media and journalists have threefold role: to provide information important for public life; to mediate between the authorities and citizens; and to be the first outer critics and controllers of power. Professional standards of journalists: truth, accuracy, honesty (objectivity), impartiality, appropriate treatment of sources of information, respect for personalities treated in media, eliminating every form of discrimination, and accountability of journalists. On moral virtues of professionals.

Mr Vladimir Pavićević
Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka

UDC 321.72
342.53
342.8

KADA JE POLITIČKI SISTEM DEMOKRATSKI?

Osvrt Džona Plamenca na neke kritike i neka opravdanja predstavničke demokratije

Sažetak

U ovom radu analiziramo kritička promišljanja Džona Plamenca o prednostima i nedostacima predstavničke demokratije koje su u svojim delima ponudili utilitaristi, anarhomarksisti, te predstavnici tzv. akademskog napada na demokratiju - Mihels, Pareto i Moska. Tekst je podeljen na tri celine i dodatak. Prvi deo rada posvećen je utilitarističkom argumentu za predstavničku demokratiju koji se temelji na Bentamovom principu najveće sreće najvećeg broja. Razmatraju se: ideja političke jednakosti, formula da je svaki čovek najbolji sudija svog interesa, te Plamenčeva dopuna utilitarističkoj odbrani demokratije.
U drugom delu teksta nalazi se pregled anarhomarksističkih sumnji i sumnji koje je u pogledu predstavničke demokratije imao Žan Žak Ruso. Dve su ključne teze o kojima se raspravlja: jedna je, da predstavnička demokratija ne uspostavlja političku jednakost za sve, a druga, da ona ne doprinosi stvaranju odgovorne vlade.
Treća celina usmerena je na teorije Mihelsa, Pareta i Moske. Gvozdeni zakon oligarhije, teorija elite i koncept političke odgovornosti tumače se u kontekstu mogućnosti da se ostvari istinska demokratija.
Dodatak sadrži kratak uput na Plamenčevo razumevanje predstavničke demokratije.

Ključne reči: predstavnička demokratija, jednakost, politička odgovornost, elite.

Politički život Atine u 5. veku pre Hrista oslanjao se na političke ideale i političke institucije koje su građane izjednačavale i omogućavale im da se kandiduju i vrše određeni položaj u javnoj službi. Politička teorija, kao svesno i organizovano istraživanje političkih problema, nastala je na tlu antičke Grčke upravo u vreme ili nešto pre razvitka demokratije.[1]

1 George H. Sabine, *A History of Political Theory*, Dryden Press, Illinois, 1973, p. 4.

Otuda Džon Plamenac na uvodnim stranicama knjige *Demokratija i iluzija* (Democracy and Illusion) saopštava da su demokratija i politička teorija rođeni blizanci.[2]

Na osnovu tog uvida Plamenac smatra da su novovekovne političke ideje, a među njima i razvoj ideje demokratije, ukorenjene u tradiciji antičke političke misli. Bez obzira što nam antika kroz platonovsku i aristotelovsku teoriju nudi mogućnost različitog tumačenja vrednosti demokratskih ideala, obe velike teorije su bile značajne za utemeljenje modernog koncepta demokratije koji, kako tvrdi Plamenac, počinje Rusoom.[3]

Uprkos tome što postoji jasna povezanost između demokratske misli koja je pratila razvoj neposredne demokratije u antičkim polisima i demokratske političke teorije koja se razvijala u zemljama Zapada tokom i nakon 18. veka, važno je napomenuti i razliku koja jaz između dve vrste demokratskih teorija čini skoro nesavladivim. Ova razlika uslovljena je nastankom moderne države i istorijskim zbivanjima na tlu Evrope i Amerike. Razvoj moderne države onemogućio je primenu principa neposredne demokratije na politička uređenja velikih zajednica, ali je istovremeno otvorio pitanje načina dolaska do ključnih političkih odluka. Društvene promene koje su obeležile istoriju 18. i 19. veka nagoveštavale su promenu odnosa među klasama uspostavljenim u evropskim društvima i utemeljenje oblika vladavine koji će odgovarati na zahteve narastajućeg građanstva. Usledio je i demokratski odgovor na izazov promena, a kao prvo postavljeno je pitanje o kakvoj vrsti demokratije govorimo.

Od vremena kada su veće zemlje Zapada postale demokratske javlja se i novi tip demokratskog uređenja koji nazivamo predstavnička ili reprezentativna demokratija. Ona počiva na principu da građanstvo jedne zajednice ima mogućnost da utiče na proces odlučivanja preko svojih predstavnika. Predstavničko telo u tom slučaju zastupa volju građana koji svoje predstavnike mogu, ukoliko su nezadovoljni načinom na koji ih zastupaju, s vremena na vreme menjati. Upravo je predstavnička demokratija predmet analize Džona Plamenca. Pažnja je u ovom tekstu usmerena na deo Plamenčevih kritičkih promišljanja o prednostima i nedostacima predstavničke demokratije koje su ponudili utilitaristi, anarhomarksisti, te predstavnici tzv. akademskog napada na demokratiju – Mihels, Pareto i Moska.

---

2 John Plamenatz, *Democracy and Illusion*, Longman, New York, 1973, p. 33. Plamenac dodaje: „Dve velike političke teorije antike koje su došle do nas, platonska i aristotelska, bile su reakcije na demokratiju: prva potpuno neprijateljska, a druga umerenija i nepristrasnija. Ali tako sofisticirane teorije ne nastaju iznenada u intelektualnoj pustinji; one su plodovi kontroverzije. One se pojavljuju u jako artikulisanim i samokritičkim društvima. Politički, demokratije su vrlo samosvesna društva. One postoje samo tamo gde građani imaju relativno razvijenu predstavu o političkoj zajednici kojoj pripadaju. Zbog te predstave oni žele da budu politički aktivni, mada je stiču u procesu formulisanja svojih političkih aspiracija i nastojanja da ih ostvare. Demokratska društva su politički zaokupljena sobom: ona sebe ne uzimaju zdravo za gotovo. Ona su introvertna, ponekad samozadovoljna, a ponekad anksiozna. Sistematska politička teorija u njima je obilnija, uticajnija, vezanija za praksu nego u svim ostalim društvima – uz jedan važan izuzetak. Izuzetak predstavlja samozvana revolucionarna država kakva je bila Francuska pod jakobincima ili Rusija pod boljševicima." pp. 28-9.

3 Plamenatz, *Ibid*, p. 7.

UTILITARISTIČKI ARGUMENT ZA PREDSTAVNIČKU DEMOKRATIJU

U delu *Engleski utilitaristi* (The English Utilitarians) Džon Plamenac navodi da se utilitaristička doktrina najviše razvila u Engleskoj i da predstavlja najznačajniji doprinos pisaca na ostrvu razvoju moralne i političke teorije.[4] To ne znači da u ostatku Evrope nije bilo autora koji su razvijali ideje koje bazično pripadaju ovoj teoriji. Međutim najdalje su otišli pisci koji su stvarali na ostrvu. Među brojnim imenima po značaju se izdvajaju: Dejvid Hjum (David Hume), Džeremi Bentam (Jeremy Bentham), Džejms Mil (James Mill) i Džon Stjuart Mil (John Stuart Mill).

Utilitaristička teorija se najčešće prepoznaje po načelu najveće sreće, koje je u političku teoriju uveo Bentam. Ovo načelo sugeriše da pojedinac treba da deluje tako da što je više moguće osigura da on i osobe na koje njegovo delovanje može uticati steknu što veću moguću sreću.[5] Načelo je, međutim, deo utilitarističke doktrine, koju možemo definisati samo ukoliko pokušamo da otkrijemo karakteristike koje su zajedničke Hjumu, Bentamu, te Džejmsu i Džonu Milu. Prema Plamenčevom razumevanju, definišući elementi utilitarizma i elementi koje kao istinite i prihvatljive afirmišu sva četvorica autora su sledeći:[6]

1. Zadovoljstvo je dobro ili poželjno zbog njega samog; ljudi nazivaju dobrim one stvari koje donose ili su sredstva za postizanje zadovoljstva;
2. Jednaka zadovoljstva dvoje ili više ljudi predstavljaju jednaka dobra;
3. Nijedna aktivnost nije ispravna ukoliko subjektu aktivnosti, pod datim okolnostima, ne pomaže da ostvari najveću sreću;
4. Obaveze ljudi prema vladi države u kojoj žive i obaveze vlade prema njima nemaju nikakve veze sa načinom na koji je vlada prvobitno stekla moć ili je upravo održava, osim u slučaju kad način sticanja prvobitne moći i način njenog održavanja utiču na sposobnost vlade da realizuje svoje obaveze.[7]

---

4 John Plamenatz, *The English Utilitarians*, Basil Blackwell Oxford, 1949, p. 2.

5 Princip najveće sreće nalazimo već u uvodu prvog značajnog Bentamovog dela *Fragment o vladi (The Fragment on Government)* koje je prvi put objavljeno 1776. Sadržaj knjige dostupan je na internet stranici: http://www.efm.bris.ac.uk/het/bentham/government.htm (posećeno 22. maja 2007. godine).
U najznačajnijem Bentamovom delu *Uvod u načela morala i zakonodavstva* (*The Introduction to the Principles of Morals and Legislation*), koje se prvi put pojavilo 1789. godine, princip najveće sreće i definisanje pojma korisnosti preko pojmova zadovoljstva i bola zauzimaju prva poglavlja. Sadržaj knjige dostupan je na internet stranici: http://www.la.utexas.edu/research/poltheory/bentham/ipml/ipml.toc.html (posećeno 22. maja 2007. godine).

6 Plamenatz, *The English Utilitarians*, p. 2.

7 Sledeća dela su relevantna za analizu utilitarisičkih ideja i razmišljanja o demokratskom obliku vladavine Hjuma, Bentama, Džejmsa i Džona Mila: David Hume, *A Treatise of Human Nature*, Clarendon Press, Oxford, 1896; David Hume, *An Enquiry Concerning the Principles of Morals*, Clarendon Press, Oxford, 1902; Jeremy Bentham, *The Fragment on Government* (delo je dostupno na internetu, pogledati fusnotu 5); Jeremy Bentham, *The Introduction to the Principles of Morals and Legislation* (delo je dostupno na internetu, pogledati fusnotu 5); James Mill, *Government*, (sadržaj teksta je dostupan na internet stranici: http://www.mdx.ac.uk/www/study/xMilGov.htm, posećeno 23. maja 2007. godine); John Stuart Mill, *On Liberty*, Toronto University Press, Toronto, 2006; John Stuart Mill, *Utilitarianism*, Toronto University Press, ☞

Prema utilitarističkoj teoriji krajnji cilj svakog čoveka jeste postizanje maksimalnog stepena zadovoljstva. Da bi čovek ostvario ovaj cilj neophodno je da prihvati uslov da i svaki drugi čovek ima za cilj ostvarenje sopstvenog zadovoljstva. Stoga je interes ljudi koji žive u zajednici da jedni drugima priznaju da primarni interes onog drugog jeste upravo njegova sreća i da će se shodno tom priznanju ophoditi prema svima ostalima.[8]

Pisci koji pripadaju utilitarističkoj tradiciji argumentuju u prilog tvrdnje da oblik vladavine koji više nego drugi oblici obezbeđuje ostvarenje maksimalnog zadovoljstva ljudi koji žive u zajednici jeste predstavnička demokratija.[9] Budući da nam Plamenac saopštava „da dobar deo teoretisanja o demokratiji na Zapadu, naročito u akademskim krugovima, mada retko eksplicitno ili potpuno utilitarno, sadrži snažnu utilitarnu predrasudu“,[10] u ovom tekstu nas interesuje na koji način utilitaristička teorija daje snažnu podršku demokratskom političkom sistemu. Nameravamo, dakle, da analiziramo argumente koje utilitaristi koriste kako bi dokazali tvrdnju da predstavnička demokratija obezbeđuje najveću sreću najvećeg broja ljudi.

U pokušaju da otkrijemo kako su ideje utilitarizma povezane sa demokratskim političkim sistemom neophodno je da se podsetimo jedne od definišućih teza utilitarizma. Ona kaže da pravo jednog čoveka da ostvari svoje zadovoljstvo ili sreću ne može biti manje ili više vredno od prava drugog čoveka da ostvari svoje zadovoljstvo ili sreću. Ovu ideju Plamenac naziva pravom na jednakost i zaključuje da ono, uz izvesne pretpostavke o ljudskoj prirodi, čini temelj utilitarističkog argumenta za demokratiju.[11] Ukoliko među ljudima postoji jednakost, ovako definisana, onda će najbolja vladavina biti ona koja može da obezbedi ostvarenje te vrste jednakosti. Ukoliko nečije pravo na sreću nije niti nadređeno niti podređeno pravu na sreću bilo koga drugoga, onda će najbolja vlada biti ona koju čine predstavnici koji, kada učestvuju u upravljanju zajednicom, osluškujući zahteve upućene upravljačima, nikada ne zaboravljaju da, i kada su na vlasti, njihovo pravo na sreću ne može biti pretpostavljeno pravu na sreću bilo koje druge osobe. Vladavina koja to obezbeđuje, prema mišljenju utilitarista, jeste predstavnička demokratija.

Druga ideja, koja služi kao osnova za utilitarističko opravdanje predstavničke demokratije, polazi od pretpostavke da je svaki čovek najbolji sudija svog interesa. U slučaju da je ova pretpostavka tačna, ljudi će za svoje predstavnike uvek birati one osobe čija će ideja vodilja biti najveća sreća najvećeg broja ljudi, što je Bentamova formula javnog dobra. Ako

---

☞ Toronto, 2006; John Stuart Mill, *Considerations on Representative Government*, The Online Library of Liberty, 2005, http://oll.libertyfund.org/Home3/Book.php?recordID=1263 (posećeno 23. maja 2007. godine).

8 Pogledati više u: Džon Plamenac, *Čovek i društvo* (prvi deo), CID/Pobjeda, Podgorica, 2006. str. 11.

9 Plamenac navodi da su Bentam i Mil stariji kao osnovni društveni problem videli "osiguranje da ljudi, težeći svojim interesima, što manje stoje na putu jedni drugima i da je prava uloga zakona očuvanje uslova u kojima ljudi mogu delotvorno da teže svojim interesima". Iz ovako definisanog problema crpli su dokaz u prilog predstavničke demokratije kao najboljeg oblika vladavine. Videti: Plamenatz, *Democracy and Illusion*, p. 11.

10 Plamenatz, Ibid, p. 15.

11 Džon Plamenac, *Čovek i društvo* (drugi deo), CID/Pobjeda, Podgorica, 2006. str. 23.

za predstavnike izaberemo takve ljude, onda će, prema Plamenčevoj analizi, oni uvek voditi računa o javnom interesu koji će biti sastavljen od pojedinačnih interesa. Budući da oni koji vladaju, a tu moć u reprezentativnoj demokratiji imaju predstavnici, pored javnog dobra kojem služe kao svoj cilj imaju i sopstvenu sreću, oni će nastojati da koliko god je moguće osiguraju da se ostvarenje njihove sreće i najveće sreće najvećeg broja poklope. Samo u tom slučaju smanjuju rizik da izgube vlast, a upravo zbog toga je logično očekivati da će javni interes biti pretpostavljen ili u najgoroj varijanti izjednačen privatnim interesima.

Plamenac daje primedbu argumentaciji Bentama i Džejmsa Mila. On postavlja pitanje relevantnosti tvdnje da je svaki čovek najbolji sudija svojeg interesa za utilitaristički zaključak u prilog predstavničke demokratije.[12] On proširuje dokaze koje su ponudili utilitaristi dopunjujući i načelo najveće sreće pravilom da treba da radiš tako da osiguraš da ljudi, što je više moguće, dobiju ono što žele u skladu sa svojim sklonostima.[13] Utilitaristički argumenti za demokratiju postaju potpuni samo uz dodatak ovog pravila i uz prihvatanje dva načela koje Plamenac smatra nužnim kako bi utilitaristička teorija u pogledu opravdanja predstavničke demokratije bila zaokružena.

Nije moguće, tvrdi Plamenac, da, u uslovima postojanja velikog broja grupa ljudi koje definišu svoje interese i kao zahteve ih upućuju vladi, svako od nas pojedinačno, pepoznavši šta nas čini srećnim stupi u direktan kontakt sa vladom ne bi li ostvario svoju sreću. Jedino je moguće da preko grupa koje organizovano šalju zahteve prema vladi pokušamo da zadovoljimo i sopstveni interes. Tada, ipak, nije moguće očekivati da će baš nas interes, baš naša sreća biti u potpunosti ostvarena jer se, pre nego što bude razmatrana u vladi, naša želja susreće sa željama mnogih i u tom susretu neumitno menja. Tako dolazimo do situacije u kojoj, uprkos tome što sami prepoznajemo šta je naš interes i šta nas čini srećnim, nismo u mogućnosti da zadovoljimo tu našu potrebu.

Otud Plamenac zaključuje da tvrdnja da je svaki čovek sudija sopstvenog interesa nije nužno argument za predstavničku demokratiju.[14] Jer u sistemu vladavine koji nazivamo predstavnička demokratija svaka osoba saopštava šta je njen interes glasajući na izborima. Prebrojavanje glasova, međutim, nije način da se otkrije šta su glasači mislili da će njih učiniti srećnima ili koji njihov pojedinačni interes treba da bude zadovoljen. Zato Plamenac uvodi novi argument koji je postavljen kao indiferentan u odnosu na sreću bilo kog čoveka i koji se bavi zahtevima koji dolaze od potčinjenih. „Pravi posao vlade je da zadovolji aktualne i verovatne buduće zahteve vladi“[15], smatra Plamenac. Samo ovako formulasan, utilitaristički dokaz za demokratiju ima logički smisao, jer se prirodno nadovezuje na načelo najveće sreće.[16]

12 Ibid., str. 31.

13 Ibid., str. 38.

14 Ibid., str. 32-3.

15 Ibid., str. 34.

16 Ovako formulisan argument sasvim je u duhu utilitarne teorije kako je vidi Plamenac. On kaže: „Društvena teorija je utilitarna ako društvena pravila i institucije objašnjava tako da služe dugotrajnim interesima pojedinaca ili grupa koje teže da što je moguće više zadovolje svoje potrebe ili ako se u njoj pretpostavlja da je to prava funkcija pravila i institucija.“ Videti: Plamenatz, *Democracy and Illusion*, p. 18.

Plamenac uvodi još jedan dodatak utilitarističkom argumentovanju u prilog predstavničke demokratije. Uvođenjem ovog argumenta, prema Plamencu, utilitaristička teorija postaje sasvim smislena i celovita. On piše da vlada, osim što treba da odgovara na zahteve koje joj iznose potčinjeni, ne sme da odlučuje koji zahtevi će joj biti upućeni.[17] Odgovornost vlade prema potčinjenima meri se i mogućnošću da oni sami, mimo učešća vlade, razumeju šta su interesi koje žele da ostvare. U savremenom svetu, vlada često nastoji da ostvari kontrolu i nad time šta potčinjeni smatraju da jeste njihov interes i šta ih čini srećnim. Ukoliko je, međutim, ostvarena puna odgovornost vlade prema njenim potčinjenima, onda se vrsta kontrole koju smo pomenuli automatski gubi. Na osnovu izloženog utilitaristički argument za predstavničku demokratiju postaje potpun.

Demokratska teorija ne počiva isključivo na idejama utilitarizma. Ona sažima tradicije različitih političkih teorija i istovremeno se suočava sa napadima autora koji su mišljenja da demokratski ideali i vrednosti predstavljaju varku. Analizirajući demokratsku teoriju, Plamenac razmatra i napad na demokratiju kao na iluziju. Ovaj napad, sugeriše Plamenac, imao je dva različita oblika: prvi anarhomarksistički, dok drugi naziva akademskim.[18]

ANALIZA ANARHISTIČKOG I MARKSISTIČKOG NAPADA NA DEMOKRATIJU

Demokratski ideali su ostvarljivi, prema anarhistima i marksistima, ali ne u postojećim društvima Zapada.[19] Zato sistemi vladavine u njima treba da budu transformisani. Da bismo razumeli otklon koji anarhisti i marksisti prave u odnosu na tzv. „buržoaske" demokratije Zapada, neophodno je da otkrijemo koju vrstu argumenata koriste protiv takvih društava.

Anarhomarksistički napad na demokratiju počinje dilemom o potrebi postojanja države i njenih institucija budući da državni aparat najčešće deluje tako da prisiljava ljude da rade ono što ne žele da rade i da vlada ima znatan prostor za neodgovorno upravljanje zajednicom.[20] Ako demokratska teorija polazi od pretpostavke da odgovornost vlade prema narodu treba da bude jedan od preduslova ostvarenja njenih ideala, anarhomarksisti zaključuju da je svaka vlada koja nije odgovorna narodu nedemokratska ili, ako se i naziva demokratskom, da je to onda samo privid demokratije ili lažna demokratija. Anarhomarksisti takav sistem nazivaju varkom.[21]

17 Plamenac, *Čovek i društvo* (drugi deo), str. 35.

18 Plamenatz, *Democracy and Illusion*, p. 34.

19 Anarhisti i marksisti označavaju zapadne demokratije iz prve polovine 20. veka tzv. buržoaskim društvima, pa oštricu kritike usmeravaju na buržoaske demokratije. U delu *Demokratija i iluzija* Plamenac je prihvatio ovu terminologiju.

20 Plamenatz, *Democracy and Illusion*, p. 41.

21 Ibid., p. 42.

Osim na neodgovornosti vlade prema narodu, tumačenje ovog sistema vladavine kao varke počiva i na sledećim razlozima:[22]

1. Tamo gde postoje velike nejednakosti u bogatstvu, vlast i uticaj, bez obzira na oblik vladavine, uvek najviše pripada bogatima, jer jedino oni svojoj deci mogu da pruže skupo obrazovanje potrebno za položaje koji nose vlast i uticaj;
2. Tamo gde politički sistem, da bi funkcionisao efikasno, iziskuje velike organizacije, vlast i uticaj pripadaju onima koji su im na čelu, a ne običnim članovima;
3. Tamo gde postoje velike društvene nejednakosti, vođe, ma kako da je skromno njihovo poreklo, brzo stiču stavove i ambicije privilegovanih i gube dodir sa svojim sledbenicima;
4. Vlast i uticaj u velikoj meri zavise od informacija i bogati su u boljem položaju od siromašnih da ih steknu i kontrolišu.[23]

Navedeni razlozi, smatra Plamenac, mogu biti grupisani u dva ključna argumenta koje anarhomarksisti koriste u napadu na demokratiju kao varku. Prvi argument polazi od jednakosti kao centralne vrednosti demokratskog poretka pokazujući da društvene nejednakosti nužno sprečavaju političku jednakost. Drugi argument se odnosi na odgovornost vlade i njime se tvrdi da vlada ne može biti odgovorna narodu onda kada je mala frakcija ili grupa ljudi odabrana na javne dužnosti na opštim izborima.[24]

Vrsta argumenata iz prve grupe udaljava nas od rasprave o strukturi vladavine i usmerava nas ka razmatranju demokratskih ideala i kategoriji moći. Ona nam kaže da treba ukinuti društvene nejednakosti kako bi bila ostvarena politička jednakost koja je ideal demokratije. Društvene nejednakosti mogu biti eliminisane samo ukoliko svi građani imaju priliku da vrše vlast. Iz ovog stava sledi da predstavnička demokratija nikada ne može da ostvari političku jednakost.

Sa druge strane, ona eliminiše neposredno odlučivanje građana i već time doprinosi izdvajanju jednog broja osoba koje, budući da zauzimaju pozicije na kojima se donose najvažnije odluke, osvajaju političku moć. Politička moć vodi ka sticanju ekonomske moći i uticaja, a time se dolazi do diferencijacije unutar građanstva i stvaranja društvene nejednakosti. Otud, tvrde anarhomarksisti, treba ukinuti vlast koju ne vrše građani i na koncu treba ukinuti državu.

Prethodnom raspravom smo nagovestili i drugi argument koji anarhomarksisti koriste protiv predstavničke demokratije. On se temelji na neodgovornosti odabrane grupe ljudi koja upravlja zajednicom prema građanima zajednice. Samo građanstvo koje je u stanju da saopšti svoju političku volju može da stvori uslove za odgovorno upravljanje zajednicom. Građanstvo koje kreiranje takve volje prepusti svojim predstavnicima nema političku volju, a time ne može imati ni odgovornu elitu. Tako nas anarhomarksisti u svo-

22 Navedeni razlozi nisu nastajali isključivo u polju anarhističkih promišljanja o društvu, već predstavljaju deo razmišljanja o demokratiji i onih autora koji pripadaju drugim tradicijama u razvoju političke misli. Plamenac, ipak, tvrdi da sva četiri argumenta mogu biti posmatrana kao deo anarhističkih ideja.

23 Ibid., p. 43.

24 Ibid., p. 43.

jim razmišljanjima o predstavničkoj demokratiji suočavaju sa razmišljanjima akademskih skeptika[25], čije ideje ćemo analizirati u narednom poglavlju, ali i sa idejama Žana Žaka Rusoa, koji je više nego ijedan moderni politički teoretičar zagovarao društvo jednakih.

I anarhomarksisti i Ruso vide društvo jednakih kao ideal. Oni ne posmatraju predstavničku demokratiju kao dobro uređeno demokratsko društvo. Razlozi koje Ruso koristi u napadu na velike države mogli bi da posluže anarhistima u kritikovanju „buržoaske" demokratije. Rusoovo društvo jednakih komplementarno je sa idejama anarhomarksista.[26]

Ruso tvrdi da društvo jednakih postoji kada se stvori nekoliko uslova. Prvi uslov jeste da svaki čovek može da učestvuje u donošenju odluka koje se tiču zajednice.[27] Ovaj uslov lako možemo da dovedemo u vezu sa anarhomarksističkom tezom da svi građani treba da imaju priliku da vrše vlast i da učestvuju u odlučivanju. Argument se tiče pristanka ili davanja saglasnosti ljudi kao elementa donošenja suverenih odluka.

Drugi uslov odnosi se na razumevanje pojedinca kao subjekta koji individualno treba da učestvuje u odlučivanju o najvažnijim pitanjima, a ne da svoje aktivnosti obavlja kao deo grupe ili udruženja.[28] Time se onemogućava stvaranje organizacija koje, apsorbujući interese i mišljenja pojedinaca, postaju jedini polagaoci prava na odlučivanje i vlast.

Treći uslov najviše raduje anarhomarksiste. Ruso tvrdi da je društvo jednakih moguće samo ukoliko građani sami donose svoje zakone i ne biraju predstavnike da to čine umesto njih. Ova Rusoova primedba sasvim se uklapa u anarhomarksističko viđenje slabosti predstavničke demokratije. Ruso primećuje da je odgovornost predstavnika prema biračima u najboljem slučaju povremena i neodređena, a kao primer daje Englesku, za čije građane kaže da „zamišljaju da su slobodni, a da to jesu samo posle dugih intervala, kada se late nevolje da izaberu predstavnike."[29]

Četvrti uslov odnosi se na jednaki status svakog građanina pred zakonom. Ruso kaže da je to moguće ostvariti samo ukoliko telo koje donosi zakone nema nikakvog uticaja na kasnije sprovođenje zakona.[30] Pravi motiv građana koji učestvuju u donošenju

25 Akademskim skepticima Plamenac naziva Mihelsa, Mosku i Pareta, čije ideje su značajno uticale na predstavu o demokratiji na Zapadu.

26 To ne znači da Rusoa možemo da nazovemo anarhistom ili marksistom, već da anarhomarksisti temelje neke od svojih ideja i na Rusoovom učenju. Vidi Plamenatz, *Democracy and Illusion*, p. 46-7; i Plamenac, *Čovek i društvo* (drugi deo), str. 428-452.

27 Na tragu ove tvrdnje nalazi se i Rusoova ideja da demokratski poredak jeste moguć samo u malim zejdnicama. O prednostima koje navodi u prilog malih država videti drugu knjigu u: Jean Jacques Rouseaux, Du Contrat Social, The Online Library of Liberty, 2005, http://oll.libertyfund.org/EBooks/Rousseau_0374.pdf, str. 23-24 (posećeno 26. maja 2007. godine)

28 Jačanje udruženja čini interese partikularnih grupa dominantnim u odnosu na opštu volju. Budući da je priroda društvenog ugovora takva da svaki akt opšte volje ili suverena na jednaki način tretira interese svih građana, jačanje posebnih grupacija će učiniti da interesi građana koji im pripadaju postanu dominantni u odnosu na interese druge grupe građana. Time se, po Rusoovom sudu, onemogućava postizanje jednakosti svih građana u društvu i gubi smisao društvenog ugovora. Videti drugu knjigu u: Rouseaux, *Du Contrat Social*, pp. 17-20.

29 Plamenac, *Čovek i društvo* (drugi deo), str. 433.

30 Videti: Rouseaux, *Du Contrat Social*, pp. 29-30.

zakona u tom slučaju bilo bi donošenje odluka koje su primenljive na sve građane podjednako. Verujemo da ovaj uslov ne bi osporio bilo koji anarhomarksista.

I Ruso i anarhomarksisti ponudili su ideje kojima su pokušavali da ospore mogućnost funkcionisanja predstavničke demokratije. Oni su smatrali da predstavnička demokratija ne postiže dva važna demokratska cilja: ona ne uspostavlja političku jednakost za sve i ona ne doprinosi stvaranju odgovorne vlade. Zbog toga su anarhomarksisti predstavničke demokratije svog vremena nazivali varkom.

Jednako značajan bio je osvrt na demokratiju tzv. akademskih skeptika. I oni su smatrali da su savremeni demokratski sistemi Zapada iluzija. Za ovu tvrdnju ponudili su nove argumente u odnosu na one koji su dolazili iz polja anarhizma i marksizma.

NAPAD AKADEMSKIH SKEPTIKA NA DEMOKRATIJU

Akademskim napadom na demokratiju Plamenac naziva argumente koje protiv predstavničke demokratije iznose Mihels, Moska i Pareto. Iako su pristupi analizi demokratskog poretka ove trojice autora slični, svaki od njih unosi u raspravu i nove pojmove. Mihels nam tako ostavlja raspravu o „gvozdenom zakonu oligarhije", dok Pareto i Moska ispituju pojmove elite i vladajuće klase. Plamenac posvećuje pažnju svakom od ovih pojmova posebno.

Gvozdeni zakon oligarhije

U knjizi *Političke partije*, Mihels se poziva na deo iz *Društvenog ugovora*, u kojem Ruso tvrdi da demokratija nije postojala i da nikada neće ni postojati.[31] Uprkos tome što tumače različite koncepte demokratije, i jedan i drugi autor se susreću u onome što nazivaju posledicom demokratske vrste upravljanja – težnjom da vlast pređe sa mnoštva na nekolicinu. Ovu pojavu Mihels naziva gvozdenim zakonom oligarhije i tvrdi da upravo on uništava demokratski karakter jednog poretka.[32] Rusoovu tvrdnju koja se odnosi na starogrčki koncept demokratije Mihels usmerava na tumačenje predstavničke demokratije. On zaključuje da velike demokratije Zapada predstavljaju iluziju, jer težnja ka oligarhiji, koja se u njima nužno javlja, onemogućava ili barem umanjuje odgovornost onih koji su izabrani da upravljaju.[33]

Suština Mihelsovog argumenta koncentrisana je u sledećem: gvozdeni zakon oligarhije deluje u svim organizacijama bez obzira na njihove ciljeve. Ako predstavnička demokratija počiva na delovanju različitih grupa koje se nadmeću za ostvarenje svojih zahteva i interesa i koje prema gvozdenom zakonu oligarhije postaju autoritarne i oli-

31 Rouseaux, Ibid., p. 29.

32 Videti: Robert Michels, *Political Parties*, Batoche Books, Kitchener, 2001 (sadržaj knjige je dostupan na internet stranici: http://socserv.mcmaster.ca/econ/ugcm/3ll3/michels/polipart.pdf, posećeno 31. maja 2007. godine) .

33 Plamenatz, *Democracy and Illusion*, p. 53.

garhijske, onda se takav politički sistem ne može nazvati demokratskim.[34] Na osnovu karaktera grupa i organizacija koje politički život u jednom sistemu čine mogućim Mihels izvodi zaključak o nedemokratičnosti političkog sistema. Džon Plamenac sugeriše nekoliko primedbi Mihelsovoj argumentaciji.

Plamenac je najpre saglasan sa Mihelsovim stavom u pogledu mogućnosti da pozicije lidera ili donosilaca odluka mogu da učine osobe koje zauzimaju te pozicije manje odgovornima prema članovima svoje organizacija, ili prema biračima. Ali, to ne mora uvek da bude tako. Moguće je da se elita koja donosi odluke ponaša tako da sledi sve demokratske procedure koje su uspostavljene formiranjem organizacije i da se prema svojim „podređenima" ponaša sasvim odgovorno. Postojanje vođstva nije dokaz nedemokratičnosti, kaže Plamenac. „Moramo praviti razliku između vrsta vođstava i pokazati kako neke od njih isključuju istinsku odgovornost a neke ne."[35]

Osim toga, postojanje organizacija koje su oligarhijski uređene još ništa ne mora da nam govori o političkom sistemu u okviru kojeg deluju. Politički sistem predstavlja posebno polje, sa svojim pravilima u čiji okvir treba da se smeste svi akteri koji žele da učestvuju u političkom životu. „Priroda političkog sistema, bar ne u istom smislu, nije ekvivalentna prirodi onoga što uključuje."[36] Tako Plamenac pokazuje da pretpostavke od kojih Mihels polazi ne dovode nužno do zaključaka koje je docnije izveo.

Koristeći Mihelsa, Plamenac tvrdi da pitanje političke odgovornosti manjine, koja predlaže i donosi odluke, prema biračima jeste centralno pitanje predstavničke demokratije. Ono je važno zbog toga što se u modernim demokratijama često suočavamo sa neodgovornošću elite na vlasti. Ali razlog koji ovu vrstu neodgovornosti čini prisutnom nije oligarhijski karakter političkih partija i drugih grupa koje deluju u političkom polju. Elite postaju neodgovorne jer veličina zemlje, njen politički sistem i raznovrsnost interesnih grupa čine birače nesigurnim u pogledu mogućnosti da naprave sopstveni izbor.[37] Birači se u modernim društvima nalaze u konfuziji oko odlučivanja o tome koja ponuda ili koja politika je najbolja. Kompleksnost delovanja institucija, postojanje sve zamršenijeg sistema procedura, sve veća birokratizovanost javne uprave čine birače udaljenim od predstavnika koji donose odluke.

U toj tvrdnji nalazi se pravi uzrok neodgovornog ponašanja vlade prema narodu. Čak i kada su veoma birokratizovane i oligarhijski uređene, političke partije i grupe za pritisak, budući da same kreiraju i predlažu politike, uvek doprinose da birači bolje razumeju politički proces i ideje oko kojih se najvažniji akteri takmiče u političkom polju. Suprotno onome što tvrdi Mihels, organizacije i grupe najčešće doprinose učvršćenju demokratije i njenih vrednosti, a struktura organizacija i pitanje karaktera vođstva teško se mogu dovesti u direktnu vezu sa karakterom predstavničke demokratije.

34 Videti: Michels, *Political Parties*, pp. 218-235.

35 Plamenatz, *Democracy and Illusion*, p. 56.

36 Ibid., p. 55.

37 Ibid., pp. 62-3.

Pitanje elite ili vladajuće klase je posebno polje istraživanja u okviru demokratske teorije. Ovim pitanjem su se, i pre nego što je Mihels napisao knjigu *Političke partije*, bavili italijanski pisci Moska i Pareto. I jednog i drugog Plamenac svrstava među autore koji pripadaju tzv. akademskom napadu na demokratiju. Njihovi argumenti dodiruju se sa argumentima koje Mihels koristi u svojoj analizi predstavničke demokratije. Plamenac se pak u svom komentaru usmerava na delove njihovih teorija koji nude dodatne razloge za tumačenje predstavničke demokratije kao iluzije.

Elita i problem odgovornosti

Veći deo osvrta na akademski napad na demokratiju Plamenac posvećuje idejama Moske i Mihelsa. Manje ga interesuju Paretovi stavovi zbog toga što u *Raspravi o opštoj sociologiji* nema razmatranja o funkcionisanju demokratskih institucija koja vode ka zaključku o postojanju nesklada između onoga šta demokratske institucije rade i ciljeva koje nameravaju da postignu.[38] Otud je oštrica rasprave o političkoj klasi u Plamenčevom delu *Demokratija i iluzija* usmerena na ideje Gaetana Moske.

U svakom društvu, smatra Moska, postoji manjina koja upravlja zajednicom. Ona se se zove elita ili politička klasa.[39] Ova manjina se razlikuje od preostalih članova zajednice po tome što raspolaže uticajem i moći - ona vlada ostatkom zajednice.[40] Upravo to što ova grupa ljudi, zbog pozicija moći koje je zauzela i uticaja koji sa tih pozicija može da vrši u okviru predstavničkog sistema vladavine, postaje dominantna, čini predstavničku demokratiju iluzijom. Dominantnost političke klase čini je, na koncu, neodgovornom u odnosu na one koji su je birali.

Predstavničke demokratije se, ako sledimo argumentaciju Moske, po karakteru vladanja, nekada više razlikuju između sebe nego što je razlika između takvog oblika organizacije vlasti i oligarhija ili čak monarhija s kraja 19. i početka 20. veka. Uprkos tome što njena elita jeste izabrana od onih kojima upravlja, način odlučivanja i raspodela moći unutar zajednice ne čine je, nužno, različitom u odnosu na autoritarne sisteme vladavine. Otud se Moski čini da su ideali demokratije u predstavničkim sistemima vladavine nedostižni.

Teorija elite koju nalazimo u delima italijanskih pisaca s kraja 19. i početka 20. veka nudi nam još jedan argument za nemogućnost ostvarenja demokratskih principa. Tim argumentom se ističe da elitu koja nestane zamenjuje nova klasa upravljača i da ceo proces upravljanja čini kružno smenjivanje elita. Budući da svaka nova elita zadržava karakteristike vladanja svake prethodne, to je i predstavnička demokratija nemoguća ukoliko se temelji na ovom sistemu vladavine.

---

38 Videti: Vilfredo Pareto, *The Mind and Society*, Brace & Co, New York, 1935.

39 Gaetano Mosca, *The Ruling Class*, McGraw-Hill Book Company, New York, 1939.

40 "U svim društvima, od onih koja su veoma nerazvijena ili su jedva dostigla civilizacijske norme življenja do onih koja su napredna i imaju veliku moć, postoje dve klase ljudi – klasa koja vlada i klasa kojom se vlada. Klasu koja vlada uvek čini manjina; ona vrši sve političke funkcije, ima monopol nad moći i uživa u privilegijama koje moć donosi (...). U stvarnosti lako prepoznajemo postojanje ove vladajuće ili političke klase." Mosca, *The Ruling Class*, p. 50.

Džon Plamenac smatra da Moska previđa nekoliko elemenata funkcionisanja predstavničke demokratije koji mogu biti determinišući za njeno razumevanje.

On je najpre saglasan da u sistemu predstavničke demokratije postoji kruženje elita. Uvek postoji, piše Plamenac, aktivna manjina i pasivna većina.[41] Takođe, uvek će postojati odabrana elita koja će da vrši vlast. Važno pitanje je, međutim, kako je elita došla do vlasti. U predstavničkoj demokratiji elita dolazi na vlast putem izbora i to je već dovoljno da napravimo razliku između ovog i drugih sistema vladavine. Svaki sledeći izbori nose verovatnoću da će druga grupa ljudi osvojiti vlast. Kruženje elita uvek donosi promenu i nije moguće da svaka naredna elita vlada na isti način na koji su to činile prethodne. Otud Plamenac kaže da smenjivanje elita nije „pitanje nasleđivanja", čime se potire Moskina tvrdnja o istom načinu vladanja političke klase koliko god da je prisutna promenljivost u njenom članstvu.[42]

Značajnijom se čini Plamenčeva primedba upućena Moski kojom se problematizuje zaključak da samo postojanje elita, koje se smenjuju na vlasti, onemogućava istinsku demokratiju. I Moska i Plamenac smatraju da je postojanje dominantne manjine koja vlada konstanta predstavničke demokratije. Za razliku od Moske koji nas ubeđuje da ukoliko smo saglasni sa tvrdnjom o elitama kao konstanti političkog sistema time automatski prihvatamo nemogućnost ostvarenja istinske demokratije, Plamenac tvrdi da takav zaključak treba dodatno argumentovati ako hoćemo da budemo saglasni sa njim. Nije po sebi jasno da je postojanje elita nužno u suprotnosti sa idealima demokratskog poretka.

I Pareto i Moska pretpostavljaju da zauzimanje pozicija vlasti otvara velike mogućnosti uticanja na volju drugih ljudi. Plamenac prihvata tu pretpostavku, ali zaključuje da preuzimanje vođstva ne znači nametanje volje drugima. Demokratičnosti jednog sistema ne doprinosi samo upravljačka elita već i karakter i efekti aktivnosti građana prema onima koji vladaju.[43] Neprecizno je opisivati predstavničke demokratije shvatajući elitu kao nedodirljivu i neodgovornu prema građanstvu. Ovaj sistem vladavine moguće je tačno predstaviti samo ako se u obzir uzme način na koji elita stiče vlast, način na koji se ona menja i način na koji dobija podršku za ostvarenje svojih politika. Sve to nije moguće uraditi ako upravljače posmatramo izdvojeno od birača, koji periodično saopštavaju svoje zahteve i interese. Ako političke procese u predstavničkoj demokratiji posmatramo na ovaj način, onda se, po mišljenu Džona Plamenca, ne treba plašiti argumenata koji se javljaju protiv nje.

Kao što je navedeno u prvim rečenicama ovog poglavlja, Plamenac je više zainteresovan za kritiku Moskinih nego Paretovih ideja. Postoje, ipak, barem dve tačke u kojima Plamenac preispituje značaj Paretovih razmišljanja o vrednosti predstavničke demokratije. U oba primera zaključuje da Pareto nedovoljno dobro argumentuje svoje stavove.

Prva teza kojom Pareto potvrđuje svoju sumnju u demokratiju tiče se ljudskog ponašanja. Pareto tvrdi da je samo mali deo ljudskog ponašanja logičan ili racionalan.[44]

41 Plamenatz, *Democracy and Illusion*, p. 73.

42 Ibid., p. 73.

43 Ibid., p. 86.

44 Ibid., p. 79.

A tamo gde najveći deo ljudskog ponašanja nije racionalan, vera u demokratiju ne može biti jaka.

Plamenac smatra da je ova vrsta argumenta nedovoljna za ozbiljnu upitanost o vrednosti predstavničke demokratije. On tvrdi da se ljudsko ponašanje ne može na ovaj način dovoditi u vezu kako sa demokratijom tako ni sa drugim oblicima vladavine. Ako pretpostavimo da je političko ponašanje manje racionalno od drugih oblika ponašanja, čak i u tom slučaju predstavnička demokratija nije manje moguća nego bilo koji drugi oblik vladavine.[45]

Paretov argument o racionalnom ponašanju može imati smisla samo ako ga dovedemo u vezu sa političkom odgovornošću. To se može postići sledećom logikom: da bi osobe koje su izabrane na javne funkcije mogle da budu odgovorne, neophodno je da njihovi birači budu dobro obavešteni o namerama kandidata za te funkcije i da budu u stanju da procene njihov učinak dok su na položaju. Ključno pitanje je koliki je nivo znanja koje birač treba da ima u pogledu kandidatovih namera i politika koje će realizovati da bismo njegov izbor mogli da smatramo racionalnim. Politička odgovornost, prema Paretu, ne može da postoji upravo zbog neracionalne prirode samog čoveka. Ako ne postoji politička odgovornost unutar zajednice, tada ne možemo da govorimo o ostvarenju vrednosti predstavničke demokratije.

Nema mogućnosti da se utvrde kriterijumi koji će određivati nivo racionalnog korišćenja glasova, smatra Plamenac.[46] To, ipak, ne znači da prilikom glasanja birači nisu u stanju da donesu svesnu odluku. Donošenje svesne odluke, prema Plamenčevom sudu, podrazumeva da birač razume situaciju u kojoj se nalazi i mogućnosti koje mu se izborom pružaju. Da bi mogli doneti svesnu odluku, birači treba da razumeju kakva je priroda položaja za koji se kandidat bori na izborima. Oni treba da znaju da će on imati inicijativu u pogledu donošenja odluka, ali i da će oni biti u stanju da kandidata za koga su glasali liše njegovog položaja.

Plamenac, s druge strane, prihvata stav da definišući element ostvarenja predstavničke demokratije jeste postojanje političke odgovornosti. On piše da „politička odgovornost postoji tamo gde postoje dva uslova: gde su građani slobodni da kritikuju svoje vladare i iznose zahteve i steknu podršku za politiku kojoj su naklonjeni i za uverenja kojih se drže; i gde su najviši donosioci zakona i kreatori politike izabrani na slobodnim i periodičnim izborima."[47] Ako prihvatimo ovo tumačenje političke odgovornosti i vežemo ga za Paretovo razumevanje čovekovog ponašanja kao neracionalnog i potom se upitamo za mogućnost postojanja predstavničke demokratije, dolazimo do zaključka da ostvarenje demokratije nema direktne veze sa shvatanjem čoveka kao više ili manje racionalnog bića. Ono ima veze sa političkom odgovornošću koja jasno pozicionira birača u odnosu na predstavnike za koje je glasao. Ostvarenje demokratije ima veze sa mogućnošću da pojedinac ili grupa ljudi nastupa prema vlasti

45 Ibid., p. 79.

46 Ibid., p. 81.

47 Ibid., pp. 184-185.

sa zahtevima i kritikama, i da pojedinci ili grupa ljudi imaju slobodu da biraju svoje predstavnike na pozicije vlasti.

Druga Paretova teza kojom dovodi u sumnju mogućnost ostvarenja ideala predstavničke demokratije odnosi se na elite. Pareto tvrdi da su u svakom društvu važne elite, a da mase idu tamo kuda ih one vode.[48]

Plamenac ne negira Paretovu tvrdnju o važnosti elita, ali je smatra irelevantnom za pitanje mogućnosti demokratije. Naznačivši da postojanje odgovornosti elita omogućava postojanje istinskog demokratskog poretka, Plamenac radije objašnjava razlike koje postoje među vrstama vođstva i političku odgovornost isključivo vezuje za jednu od njih.

Tri vrste delatnosti, kada je reč o vođstvu, su važne za organizovanje i politiku: menadžment, upravljanje i vođstvo.[49] Menadžeri usmeravaju rad drugih i sa njima su angažovani u istoj organizaciji i na istom poslu. Upravljanje čini donošenje pravila za rad i njihova primena. Vođstvo se, prema Džonu Plamencu, sastoji u promovisanju ideje ili određivanju nekog razloga koji ljudi dele. Dok u menadžmentu mogu da postoje potčinjeni, a u upravljanju podređeni, u vođstvu postoje sledbenici i vođa je njihov predstavnik.

Vođstvo je postalo značajna karakteristika političkog života modernih demokratskih država. Ono podrazumeva da je elita na vlasti aktivna, da vodi svoje sledbenike i da ima inicijativu. Istovremeno, vođstvo znači odgovornost prema svojim sledbenicima koja nekada podrazumeva da klasa koja zauzima pozicije vlasti treba da prihvati inicijativu svojih glasača. Otuda politička odgovornost, više nego bilo koja druga kategorija, jeste merilo demokratskog upravljanja elite koja je na vlasti.

DODATAK

Rasprava o demokratskom političkom poretku podrazumeva određenje demokratije kao i razumevanje njenog značaja i značenja za politički život. Često nije jasna stvar, bilo da je reč o autorima koji nalaze reči opravdanja ili sumnje, šta se podrazumeva pod demokratskim sistemom vladavine. Analizirajući Plamenčevu kritiku utilitarističkog argumenta za demokratiju, zaključili smo da on nije dovoljan. Baveći se sumnjama koje su u odnosu na predstavničku demokratiju saopštili Ruso, anarhomarksisti, Mihels, Pareto i Moska, izdvojili smo nekoliko pojmova koje su, prema sudu ovih autora, definišući za oblik vladavine koji istražujemo. Politička jednakost, odgovornost elita i racionalnost glasača uzeti za sebe ipak nam nisu omogućili da formiramo jasnu sliku o tome šta demokratija jeste. Najveći broj pogrešaka koji je došao iz polja ovih teorija nastao je zbog nepreciznog definisanja toga šta čini demokratiju.

Demokratija je, smatra Plamenac, stvar prava, obaveza i procedura koje obezbeđuju da su prava i obaveze ispunjeni.[50] U modernim društvima, demokratski sistem podrazumeva interakciju između nosilaca moći, koji su izabrani da donose važne odluke u

48 Ibid., pp. 78-79.

49 Ibid., p. 85.

50 Ibid., p. 181.

ograničenom vremenskom periodu, i građana, koji slobodno saopštavaju svoje zahteve onima koji odlučuju i slobodno ih kritikuju. Procedure postoje kako bi komunikacija između jednih i drugih tekla neometano, i kako bi bilo osigurano da prava pojedinaca i grupa neće biti ugrožena.

Demokratiju je moguće vrednovati prema njenom funkcionisanju i rezultatima koje daje. Plamenac je na osnovu argumenata došao do zaključka šta je potrebno političkom sistemu da se on okarakteriše kao demokratski. Na osnovu toga on je stao da brani demokratiju od onih koji su je osporavali. On to nije uradio iz predubeđenja ili iz osećaja simpatije prema demokratskoj tradiciji, već dokazivanjem. Argumenti su ga uverili da je predstavnička demokratija moguć i opravdan sistem vladavine.

LITERATURA

Jeremy Bentham, *The Fragment on Government,* (http://www.efm.bris.ac.uk/het/bentham/government.htm), internet stranica posećena 22. maja 2007. godine);

Jeremy Bentham, *The Introduction to the Principles of Morals and Legislation*, (http://www.la.utexas.edu/research/poltheory/bentham/ipml/ipml.toc.html, internet stranica posećena 22. maja 2007. godine);

David Hume, *A Treatise of Human Nature*, Clarendon Press, Oxford, 1896;

David Hume, *An Enquiry Concerning the Principles of Morals*, Clarendon Press, Oxford, 1902;

Robert Michels, *Political Parties*, Batoche Books, Kitchener, 2001; (sadržaj knjige je dostupan na internet stranici: http://socserv.mcmaster.ca/econ/ugcm/3ll3/michels/polipart.pdf, posećeno 31. maja 2007. godine);

James Mill, *Government*, (sadržaj teksta je dostupan na internet stranici: http://www.mdx.ac.uk/www/study/xMilGov.htm, posećeno 23. maja 2007. godine);

John Stuart Mill, *Considerations on Representative Government*, The Online Library of Liberty, 2005, (http://oll.libertyfund.org/Home3/Book.php?recordID=1263, posećeno 23. maja 2007. godine);

John Stuart Mill, *On Liberty*, Toronto University Press, Toronto, 2006.

Gaetano Mosca, *The Ruling Class*, McGraw-Hill Book Company, New York, 1939.

Videti: Vilfredo Pareto, *The Mind and Society*, Brace & Co, New York, 1935.

Džon Plamenac, *Čovek i društvo* (prvi deo), CID/Pobjeda, Podgorica, 2006.

Džon Plamenac, *Čovek i društvo* (drugi deo), CID/Pobjeda, Podgorica, 2006.

John Plamenatz, *Democracy and Illusion*, Longman, New York, 1973.

John Plamenatz, *The English Utilitarians*, Basil Blackwell Oxford, 1949.

Jacques Rouseaux, *Du Contrat Social*, The Online Library of Liberty, 2005, (http://oll.libertyfund.org/EBooks/Rousseau_0374.pdf, posećeno 26. maja 2007. godine);

George H. Sabine, *A History of Political Theory*, Dryden Press, Illinois, 1973.

Vladimir Pavićević

DEFINING REPRESENTATIVE DEMOCRACY

Abstract

Representative democracy is the system of governance that is based on the interaction between the governing elite and citizens of the community. The elite is elected in free elections and is entitled to make key decisions within the system. Citizens are free to deliver inputs to the decision-makers and make critiques on their work. This paper questions the key elements and values of representative democracy through John Plamenatz's critical study on democracy. We revise Plamenatz's comments on the main ideas of the utilitarians, anarchomarxists and representatives of the academic attack on democracy – Michels, Pareto and Mosca.

Prof. dr Boško Telebaković
Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka

UDC 329.18
321.64

OSOBINE NACIZMA

Sažetak

Nacistička netrpeljivost prema razlikama i naglašavanje monolitne jedinstvenosti bile su određene pomoću termina rase ili nacije i izražavale su kontrarevoluciju. Nacisti su isticali novost svojih ideja, ali izvori njihovih uverenja nisu bili moderni. Osnov doktrine bio je protivrečan, s elementima levih i desnih političkih teorija i veoma udaljen od kritičkog duha. Jadikujući nad prošlim vremenima, nacizam je predlagao iracionalnu i nemoralnu varvarsku utopiju u kojoj nije bilo mesta za različitost, individualnost i mnogostrukost gledišta.

Ključne reči: fašizam, nacional-socijalizam, totalitarizam, antisemitizam, rasa, nacija, masa, lideri, država, partija, politika, propaganda.

Takozvana "svađa istoričara" pre četvrt veka podstakla me je da obnovim interes za problem "fašizma".[1)] Neki istoričari su tada nastojali da relativizuju zločine nacista i da ih umanje, poredeći ih sa zločinima u vreme Staljina. Nemačka je očekivala ujedinjenje i bilo joj je potrebno "peglanje" istorije, "brisanje pamćenja". I na drugim stranama su tvrdili da fašizam i nije bio tako crn. Mnogi su pitali "da li je fašizam mrtav". On je bio pobeđen, ne i uništen. Može li da bude uništen? Vredi pokušati. Parola *„smrt fašizmu, sloboda narodu"* je prerano uklonjena. Fašizam može da se obnavlja, čak i kada to nije neposredno vidljivo, pa se ne sme ostati kod parole. Da li danas može da bude pobeđen fašizam? Možda je poraz fašizma bio istorijska greška, koju kasniji razvoj preti da ispravi? Mora li se i fašizam iživeti, da bi postao, preživeo? Možda su savremeni ljudi osuđeni da stalno iznova ratuju s nekim oblikom fašizma, jer još nije sazrelo vreme za njegov potpuni nestanak? I kada bi borba (zasad) bila sasvim uzaludna, ne bi smela da se izbegava. U toj borbi je važno da se zna šta je fašizam i koje su mu osnovne osobine. Ako se ostane samo kod floskule o fašistima kao kriminogenim političarima, ili o Hitleru kao o ludaku na vlasti, ostaje se u neznanju i ne prepoznaje se nakaznost mnogih savremenih političkih poduhvata, koji su često sakriveni privlačnim omotima.

Fašizam ima svoju predistoriju. Kao reakcija na ideje prosvetiteljstva pojavila su se u 18. veku prva shvatanja (na primer rase, nacije), koja su kasnije mogla da budu iskorišćena u fašizmu. Po nekima je u Francuskoj revoluciji bilo osnova, ne samo za razvoj kasnijih demokratskih, već i za razvoj kasnijih totalitarnih pokreta. Fašisti i nacisti nisu

priznavali vezu sa idejama 1789. godine, ni sa Pariskom Komunom 1871, ali im je revolucionarno nasilje bilo vrlo blisko.[2)] Posle 1848. godine, revolucije su se u Evropi događale samo u državama poraženim u ratu. Među gubitnicima se javljala i težnja za revanšom. Socijalističke ideje nisu spajane samo sa internacionalizmom, već od kraja 19. veka sve češće i sa nacionalizmom. U periodu imperijalizma, klasne suprotnosti su se prenele i na međunarodni plan. Države, koje su htele da isprave „nepravdu", morale su da budu organizovane na poseban način. Karl Šmit, koji je imao nacističku člansku kartu, ali pokušavao da trezveno promisli prilike u svetu, predviđao je dvadesetih godina 20. veka da će preživeti samo države zasnovane na vanrednom stanju. Partije levice Zapada su u 20. veku više puta ustuknule pred fašizmom. Da li su fašisti uspevali da osvoje vlast i zbog toga što im je građansko društvo svojim garantovanim slobodama otvaralo vrata? Slobodu javnog izražavanja mišljenja, fašisti su umeli da iskoriste za masovno pridobijanje pristalica. Treba li zbog opasnosti od fašizma ograničavati slobode?

Nije uvek lako odrediti da li negde vlada fašizam. On, kako tačno konstatuje Stanovčić, nema jedinstvenu ideologiju. Nju zamenjuju eklektičnost, pragmatičnost, socijalna demagogija (Fašizam i neofašizam, 1976: 67). Po Nolteu, mora postojati „fašistički minimum", da bi neki režim bio označen kao fašistički. Ali, kako postići saglasnost o tome šta obuhvata taj minimum? U njega sigurno spadaju indukovanje masovne podrške i otvoreno partijsko-državno nasilje prema protivnicima. Da li u fašizmu moraju da budu naglašene uloge nacije,[3)] rase,[4)] vođe, partije, centralizovane države, porodice, vaspitanja i "natklasno stanovište"?[5)] Ima li fašizma bez antidemokratskog, antiliberalnog, antiparlamentarnog, antisocijalističkog, antihumanističkog, militarističkog, opskurnog i korporativnog aspekta? Mora li fašizam uvek da sadrži potrebu za ratom? Da li je moguć fašizam bez eksploatacije osećanja i razvijanja ogromne propagandne mašinerije za ujednačavanje, odnosno stvaranje mase? Šta je s odnosom prema religiji? Umberto Eko je nabrojao 13 osobina pra-fašizma, ali se neke od njih odnose na sve totalitarne režime.

Fašisti su jadikovali zbog propasti Rimskog carstva ili zbog nestanka srednjovekovnog agrarnog germanskog društva. Iskrivljavajući predstave o prošlosti, gradili su grube iracionalne mitove i antiutopije, ali su u stvarnom životu često nastojali da budu sasvim praktični. Fašizam o sebi uvek misli kao o "novom dobu", bez obzira na to koliko je utonuo u tradiciju i koliko je različitih, čak i suprotstavljenih, tradicija pomešao. On je stvar akcije, a ne teorije, tako da razne teorije bivaju u njemu upotrebljene i odbačene. Kritika neke teorije povezane s fašizmom nije isto što i kritika fašizma. Cela kultura, čak i kada izvire iz tradicije, fašistima je sumnjiva. U kulturi cveta mnogo cvetova, a fašist bi hteo ceo svet da obuče u *camicie nere*, košulje crne (ili neke druge, ali za sve iste) boje i da svima u poplavi informacija stavi crne naočare. Jednobojnost se ne mora spolja primećivati: opasnije je kada su iznutra svi premazani istom bojom ili je u njima šarenilo kiča i gluposti. Onog druge boje, odnosno onog koji je po nečem viši od ostalih, treba skratiti za glavu ili mu isprati mozak. „Visina" je dozvoljena samo unutar fašističke hijerarhije, gde pojedinac vredi onoliko koliko visoko stoji na hijerarhijskim lestvicama (i samo dok je na njima). Ni lestvice ne moraju da budu vidljive. Može izgledati i da postoji podrška kulturi, mada fašizam doista podržava samo masovnu kulturu i samo u njoj dopušta raznovrsnost.

Tomas Man je smatrao da je, fašizam sveprisutna bolest vremena, a „ponosno poslušni Nemci“ su lako oboleli. Fašisti su smatrali da naciju treba očistiti od bolesnika i "izdajnika", odnosno od onih koji se ne slažu s fašizmom. Nacisti su imali programe za stvaranje zdrave nacije. Oni su otkrili naciji njene unutrašnje i spoljašnje *neprijatelje*: intelektualce, masone, Jevreje,[6] Cigane, Slovene, homoseksualce, komuniste.[7] Neprijatelji su „jačali“ jedinstvo nacije.[8] Verovatno se fašizam vezivao za naciju, a ne recimo za klasu ili religiju, jer je samo nacija mogla da mu pribavi dovoljnu „masu“.[9] Fašizam nije bio usamljen u tom oslanjanju na naciju.

Da li klasični fašizam, kao izraz totalitarne desnice, može po mnogim osobinama da se poveže sa staljinizmom, kao izrazom totalitarne levice?[10] Da li se u oba slučaja radilo o fanatizmu, spremnosti da se žrtvuju tuđi, pa čak i sopstveni interesi zbog nekakvih ideala.[11] Neki su smatrali da je totalitarizam ono što se odmah uočava u nekom društvu (kao održavanje državnog jedinstva uz stalnu i neograničenu prinudu, potpuno kontrolisanje svih dešavanja u društvu), da su fašizam i staljinizam samo oblici ispoljavanja totalitarizma.[12] Verovatno su fašizam i staljinizam imali mnoge slične osobine totalitarnih političkih ustrojstava, ali su i razlike među njima bile velike.[13] Krajnji cilj fašizma i staljinizma bio je isti: vlast nad svetom, ali se ka njemu išlo različitim putevima. Isti cilj je preodredio da se Moskva (kao „treći Rim“) i Berlin (kao prestonica „Trećeg carstva“) sukobe. Od njihovog sukoba su drugi izvukli dugoročnu korist.

Bilo je mišljenja da su pokretači fašizma u građanskom društvu bili oni koji nisu bili u stanju da izdrže konkurenciju, oni koji su loše prošli i smatrali da je to neopravdano i da društvo treba promeniti i graditi na mnogo čvršćoj osnovi i uz jače okvire. Propagirano je ublažavanje ili čak izmirenje klasnih suprotnosti. Ima shvatanja da su u Nemačkoj nacisti, ukidajući ostatke feudalnog slojevanja društva, brutalno krčili put njegovom osavremenjavanju (Dahrendorf, R., 1968: 442). Oni koji su stajali iza fašizma nisu bili neuspešni, već su uz pomoć fašizma čuvali ili jačali svoju ekonomsku i političku moć.[14] Fašizam se, kao i staljinizam, ne može svesti na određenu ideologiju. Bogatstvo raznih oblika fašističkog ponašanja daleko je veće od osnovnog sadržaja fašističke ideologije. Nekad izgleda da je fašizam „ideal-tip“, kome u stvarnosti ništa potpuno ne odgovara. Ponekad izgleda da oni koji danas upotrebljavaju pojam „fašizam“ uopšte ne brinu o njegovom osnovnom značenju.[15]

Šopenhauer je rekao da svaki čovek zna šta hoće sada i posle toga, ali nijedan ne zna šta hoće uopšte. Može li i treba li neko to da mu kaže? Fašističke vođe su sebe videle u toj ulozi i smatrale da je najvažnije pridobiti masu i uticati na nju. Musolini je oktobra 1922. godine pre marša na Rim, tvrdio da je stvoren veliki mit italijanske nacije i da ga je moguće realizovati samo pomoću fašizma, a ne pomoću inferiorne socijalističke ideologije. Hitler je otvoreno pisao da vođa nije onaj koji zna, već onaj koji ume da pridobije.[16] Fašistički vođi su bili majstori dvostruke igre. Prikazivali su se kao glasnogovornici nezadovoljne mase, ali su umeli tu masu da drže na uzdi. Uspešno su isključili, ne samo uticaj radnika, već i uticaj malograđana uz čiju su podršku došli na vlast. Fašisti su „slabo ja“ efikasnije pridobijali od radničkih partija i sovjetskog sistema. Pozivali su se na starinu, zemlju, krv, a gradili autoputeve, centralizovanu industriju. Nemačkom malograđaninu se, kaže Bloh, činilo da mu je lakše iza tezge odkad zna da je Nordijac. Mnogi su se

kasnije sećali izgradnje, reda i sigurnosti (a zaboravljali užase rata i razrušene gradove) i smatrali da im pod fašizmom i nije bilo loše. Nacisti su postigli uporedo postojanje malograđanštine i ciljeva krupnog kapitala. Da bi se održala malograđanština, podsticani su glupost i agresivnost. Nacisti su tvrdili, da se ne umire za program koji se razume, već za program koji se voli.

Fašizam je pokušao da razvije svoj ekonomski sistem i on se obično označava kao „dirigovana privreda" (Befehlswirtschaft). U Italiji su insistirali da je preduzeće zajednica vlasnika i radnika. U Nemačkoj se posle 1933. godine propaganda bavila „privrednim čudom". Očekivalo se i „političko čudo", pre svega obezbeđivanje životnog prostora na evropskom kontinentu. Fašisti su u Italiji ponudili drugačiji početni san: il mare nostro. Nacisti su umeli da uvećaju, organizuju i iskoriste predrasude. "Problem Jevreja" rešavali su uništavanjem Jevreja,[17)] a tako su rešavani i „problem Cigana" i „problem Slovena".

Dok su u Italiji insistirali na totalitarnoj državi, kod nacista su bili važniji pokret i narod. Rozenberg je isticao da osnovni nacistički cilj nije totalitet države, već totalitet pokreta. Po nekim nacističkim teoretičarima nema nacističke države; postoje samo *narod i njegov vođa* koji ima izuzetne osobine.[18)] Harizma vođe nije racionalno opravdavana. Fašistima je bilo stalo do masovne podrške, ali i do toga da vođi i onima oko njega niko ne ometa vlast. Musolini je pisao 1922. godine da će država ponovo da postane država malobrojnih. U Italiji je Veliki fašistički savet 1928. godine ugrađen u državni pravni sistem. U Nemačkoj nisu mnogo brinuli o pravu (mada je „noć dugih noževa" pravdana i rečenicom „Vođa štiti pravo"). Vođine odluke bile su iznad prava, a propaganda je i u Nemačkoj i u Italiji umela da stvori harizmatskog vođu. Nacizam je više „napredovao" u stvaranju antiutopije, pa kritički opis nacizma može da posluži kao osnov razumevanja ukupnog fašizma.

Šta je uslovilo rađanje nacizma? Još početkom 19. veka je Fridrih Ludvih Jan govorio o „narodu gospodara". Paul Betiher (koji je sebi dao ime Paul de Lagard), profesor u Getingenu, planirao je "presađivanje" Jevreja u Palestinu. Za Betihera su Jevreji u Nemačkoj "nacija u naciji". Oni su kao bacili i ne mogu se prevaspitavati, već ih treba uništiti. Svi narodi u Austro-Ugarskoj, s izuzetkom Južnih Slovena, su politički bezvredni, teret za Evropu. Što pre propadnu, biće bolje i za Nemce i za njih. Prostor od Baltičkog do Crnog mora treba da bude nastanjen jedino Nemcima. Betiher je predviđao i rat s Rusijom oko životnog prostora. Istoričar Hajnrih fon Trajčke, sin saksonskog generala, zalagao se za potpunu poslušnost svih državljana. On je svoje članke u "Pruskom godišnjaku" završavao rečenicom koju je i Hitler kasnije prihvatio: "Jevreji su naša nesreća".[19)] Nemci su se, kada su pokušavali osvajanja, podsećali Fihteovih "Govora nemačkoj naciji" i Ničeovog shvatanja nadčoveka. Nacisti su želeli velike preteče. Iako su zloupotrebljavali mnoge Fihteove i Ničeove sudove, povezivanje nacizma s ovim filozofima ostalo je nedovoljno opravdano, mada mnogi smatraju kao Gudac "da je Niče bio jedan od idejnih preteča fašizma" (Fašizam i neofašizam, 1977: 176).

Nemačka je počela naglo da se razvija posle 1870. godine. Gradovi su do početka 20. veka udvostručili broj stanovnika. Sve više je bilo radnika. Naglo je rastao uticaj socijaldemokratske partije Nemačke. Da bi se tome suprotstavio, Adolf Šteker je u Berlinu osnovao Hrišćansku socijalističku radničku partiju. Upozoravao je da je Berlin postao

jevrejski grad. Jevreje, kojih je bilo mnogo među bankarima i trgovcima, označio je kao glavne krivce zbog bede u kojoj su živeli radnici. Bizmarku je 1881. godine, podneta antisemitska peticija, koju je potpisalo 225.000 ljudi. U to vreme paljene su jevrejske radnje. Počela je i priča o "jevrejskoj zaveri", odnosno nameri da se pomoću novca i prevara zavlada svetom. "Pronađeno" je da Jevreji vrše ritualna ubistva hrišćana.

Partije, koje su uticale na razvoj nacizma, u Austriji su se razvile nekoliko decenija ranije nego u Nemačkoj (Bracher, K. D., 1969. i Cartsen, F. L., 1969). Možda Austriju treba smatrati prvom kolevkom fašizma? U Beču je 1910. godine bilo 175.000 Jevreja, uglavnom doseljenih iz Galicije, koji su se odevanjem, ponašanjem i jezikom razlikovali od okoline. Smetali su i jevrejski bankari, trgovci, intelektualci. Razvio se snažan antisemitizam. Adolf Šteker, dvorski kapelan, prevodio je hrišćansku socijalnu radničku partiju, koja je bila orijentisana nacionalistički, antisemitski, antiliberalno i antisocijalistički. Georg Riter fon Šenerer, poslanik u Parlamentu, smatrao je da su Jevreji niža rasa i da ih treba sprečiti da dalje sisaju germansku krv i da u školama truju arijevsku omladinu. Pisma je završavao "s nemačkim pozdravom" (*mit deutschen Gruß*), što su kasnije preuzeli nacisti. Zahtevao je da roditelji daju deci samo nemačka imena, da se slave germanski praznici, da bude uveden germanski kalendar (koji bi počinjao 113. godine pre nove ere, kada su kod Noreje prvi put poražene rimske legije). Smatrao je, da Germani treba da se odvoje od Vatikana. Karl Lueger, iz Hrišćansko-socijalne partije, od 1897. godine gradonačelnik Beča, nije bio protiv katoličanstva. Priznavao je pravnu jednakost Germana, Mađara, Slovena, nije bio rasist, ali su mu smetali oni Jevreji koji su ostali neprilagođeni austrougarskom društvu. Zapamćena je njegova rečenica: "Ja odlučujem ko je Jevrejin". Bio je uspešniji od Šenerera u antisemitskoj propagandi. Povezao se i s mađarskim antisemitom Komlošijem. Jevreji su isključeni iz raznih udruženja, čak i iz gimnastičkih društava. Mnogi austrijski studenti su sanjali o pangermanskom carstvu i prekidali izvođenje austrijske himne pevajući "Nemačka iznad svega" (Deutschland über alles). „Nemačku radničku partiju“ osnovali su 1904. godine u Bavarskoj radnici iz Češke, Moravske i austrijskih gradova. Partija se predstavljala kao "slobodna narodna partija". Reorganizovala se 1913. godine za borbu protiv socijaldemokratske partije "Svetog Marksa" i njenog internacionalizma i povezanosti s jevrejstvom. Godine 1918. partija je u Beču promenila ime u "Nemačka nacionalsocijalistička radnička partija" (Deutsche Nationalsozialistische Arbeiterpartei - DNSAP). U njenom programu je zapisano da članovi treba da se bore za oslobođenje nemačkih radnika i protiv svih koji tom oslobođenju stoje na putu, na primer nadnacionalnih udruženja, plemstva, crkve, kapitalista, jevrejskih bankara i jevrejskih intelektualaca koji ugrožavaju nemački duh. Predviđeno je nacionalizovanje velikih imanja i preduzeća i uspostavljanje radničkih i vojničkih saveta. Mnogi se vojnici posle rata nisu vratili kućama, već su u raznim grupama vršili nasilje nad onima koje su smatrali neprijateljima velike Nemačke, a često i nad običnim građanima. Većina ovih vojnika se kasnije pridružila nacistima. Adolf Hitler, Austrijanac iz Braunaua na Inu, sa 18 godina je stigao u Beč.[20] Na njega su uticale austrijske pangermanski i antisemitski orijentisane stranke. Bio je Šenererov pristalica, ali je smatrao da je Šenerer pogrešio što se obraćao višoj, a ne građanskoj klasi.

Nemački nacionalizam je rano spojen ne samo s antisemitizmom, već i s militarizmom. Grof fon Moltke, šef generalštaba, pisao je da je rat deo Božjeg uređenja sveta i da će, sve dok ljudi budu imali istoriju, postojati i ratovi.[21)] Julijus Langeben, potekao iz redova nemačke malograđanštine, dodao je nacionalizmu iracionalno. Smatrao je da oni Nemci, koji mu nisu po volji, imaju u sebi dodatak „loše“, slovenske krvi. Nagovestio je i potrebu za narodnim vođom. Zanimljivo je da je najveću pažnju posvetio Rembrantu, "najnemačkijem od nemačkih umetnika". Tvrdio je da su moderni Jevreji otrov i da od njih ne mogu nastati Nemci. Njegova parola je bila "Nemačka Nemcima". Nemački nacionalizam usmerio je i Bizmark svojim uverenjem da "protiv demokratije mogu da pomognu jedino vojnici". Oto Bekel, sa Univerziteta u Marburgu, vođa antisemita, bio je i predvodnik antisemitske grupe poslanika Rajhstaga. Konstantin Franc se zalagao za federalnu Nemačku, ali nije imao podršku. Stvaranje nemačkog carstva smatrao je greškom i preprekom stvaranju nemačke nacije.[22)] Bizmark je poveo Nemce putem na kome je moralo da bude mnogo žrtava. Nemci su ubeđeni da treba da budu kao čekić. Kada je postao smetnja imperijalnoj politici i Bizmark je sklonjen.[23)] Teodor Friš je u listu "Čekić" smatrao da se hrišćani moraju odreći i Starog zaveta u kome se veličaju Jevreji. Treba se vratiti nemačkim običajima, nemačkoj odeći, nemačkim imenima. Frišova "Carska čekić liga" i "Nemački red" su delovali do Prvog svetskog rata. Izdali su i popularno izdanje "Protokola cionskih mudraca". U ovim grupama je korišćena crna "svastika" na belom polju uokvirena crvenim krugom. Taj znak su kasnije preuzeli nacisti. Čekić liga je bila kolektivni član Pannemačke lige (Alldeutscherverband), koja je zahtevala militantniju spoljnu politiku, koja bi obezbedila širenje životnog prostora i nove kolonije. Vođa ove lige Hajnrih Klas nasledio je od svog profesora Trajčkea stav prema Jevrejima. Predlagao je da se prema Jevrejima postupa kao prema strancima i da budu posebno oporezovani. Smatrao je, da je carstvu potreban diktator koji će ga spasti liberalizma. Klas se povezao s Agrarnom ligom i mnogim uticajnim političarima. Mnogi članovi pomenutih i sličnih liga su kasnije bili prvi članovi nacističke stranke, a Friš je bio čak i nacistički poslanik. Na naciste je uticala i priča o Tevtoncima, Hjustona Stjuarta Čemberlena, koji je živeo u Nemačkoj. Po njemu su samo severni Evropljani čisti Tevtonci, dok je u Nemačkoj bilo mešanja sa Keltima, Slovenima i drugima. Čemberlen je stigao da pre smrti pozdravi, 1924. godine Hitlera kao bogomdanog vođu Nemačke. Predsednik svenemačkog udruženja Hajnrih Klaus objavio je 1912. godine, pod pseudonimom Daniel Friman knjigu "Kada bih bio car". U njoj je opisao političke ciljeve koje su kasnije prihvatili nacisti. Smatrao je da Slovene treba prisilno iseljavati u daleke krajeve da bi se oslobodio prostor za Nemce. Zahtevao je političku diktaturu. Da bi obezbedio masovnu podršku, osnovao je Nemačku otadžbinsku partiju, ali je ona posle rata nestala.

Nemačka je 1914. godine ušla u rat s parolom "mirno na osnovu pobede". Nemački general Bernhardi je poručivao iste godine, da moć obezbeđuje pravo da se podjarme manje moćni. Kada je Nemačka poražena u Prvom svetskom ratu, nisu ispitivani uzroci poraza. Posle kratkotrajne diktature krajem rata, počeo je parlamentarizam Vajmarske Nemačke, prestrašene mogućnošću proleterske revolucije. Jedino su socijaldemokrati bili za ovu republiku. I komunisti i monarhisti i nacisti su težili da je ukinu. Ponovo se razbuktao ekstremni nacionalizam. "Razjarena tradicija" je značila odbacivanje svega razu-

mnog i umnog kao proizvoda "demokratskog ološa". "Nordijska vertikala" upućivala je na povratak idealu germanskog "večnog jutra" i slavljenju heroja. Mistika carstva i nacije povezana je s osećanjem da versajski epilog rata treba promeniti i obezbediti „životni prostor« (Lebensraum). Taj talas su iskoristili nacisti da dođu na vlast. Oni su omiljenu kategoriju "život" iskoristili da mnogima poreknu pravo na život.[24)] Neki su smatrani predodređenim za vladanje, drugi za mukotrpni rad, treći za uništenje. Kaže se da su nacionalna frustracija zbog poraza u ratu, teška ekonomska situacija i politička žabokrečina pospešili dolazak nacista na vlast.

Po Otu Baueru su streljanja radnika i intelektualaca 1919. godine bila početak krize koja je omogućila rađanje *nacionalsocijalizma* (nacizma). Fašizam se upotrebljava onda kada u društvu postoji ravnoteža snaga. Tada, govorio je Talhajmer još 1923. godine, postaje otvoren put ka diktaturi krupne buržoazije. Kasnije je predviđao spremnost Nemačke za novi bonapartizam. Eduard Štatler iz katoličkog sindikalnog pokreta planirao je posle Prvog svetskog rata da stvori nacionalsocijalističku stranku koja bi sprečila nemačku reprizu Oktobarske revolucije. Osnovao je antiboljševičku ligu. Krupni industrijalci i bankari pomagali su Štatlera i plaćali naoružane grupe koje su ubijale pripadnike tek osnovane Komunističke partije Nemačke, između ostalih, po Štatlerovom nalogu, Rozu Luksemburg i Karla Libknehta. Iako je uspešno baratao demagogijom i nasiljem, preračunao se. Za njegovu priču o socijalizmu i čak o "sovjetima" bilo je prerano.

Osvald Špengler je u jesen 1919. godine, objavio knjigu "Prustvo i socijalizam" (Preussentum und Sozialismus), u kojoj je pokušao da izjednači pruski imperijalizam i socijalizam. Špenglerov cilj je bio da "oslobodi" nemački socijalizam od Marksa. Tvrdio je da su prvi socijalisti bili pruski kraljevi, koji su autoritarnim vladanjem prigušili proboj liberalizma. Špengler je poručivao "prvo sila, onda izgradnja". Špenglerova shvatanja nisu postala popularna.

Štetler, fon Glajhen i van den Bruk su osnovali u Berlinu "Udruženje za nacionalnu i socijalnu solidarnost". Oni su obezbedili ideološke osnove nacizma. Umesto klasne borbe nudili su borbu nacija, odnosno ponovnu borbu Nemaca za vladanje svetom. Knjige van den Bruka "Pravo mladih naroda" (Das Recht der jungen Völker) i "Treće carstvo" (Das dritte Reich), su kasnije korišćene u nacističkoj propagandi. Nasuprot "Novembarskom klubu" levih liberalnih intelektualaca, osnovan je "Junski klub" koji je okupljao nacionaliste. Sa sličnim grupama se povezao u "Krug" (Ring), koji je postao jako središte nacionalista. Krug je izdavao svoje novine i uticao na mnogo drugih novina. Na podsticaj Kruga osnovana je u Berlinu „Visoka škola za politiku“ (Hochschule für Politik), a zatim i „Politički kolegijum za nacionalno-političko školovanje i obrazovanje“, u kome su organizovani kraći kursevi političkog obrazovanja. I u Visokoj školi i Kolegijumu su brinuli o sklapanju nacionalističkog ideološkog mozaika. Konzervativci Kruga su se plašili masovnosti metoda koje su nudili nacisti, tako da su uglavnom ostali daleko od njih. Hitler je želeo ideološku pomoć Kruga. Navodno je rekao van der Bruku: „Vi imate sve ono što meni nedostaje. Vi izrađujete duhovnu opremu za obnovu Nemačke. Ja nisam ništa drugo nego bubnjar i skupljač, zato - radimo zajedno“ (Pechel, R., 1947: 280).

Petog januara 1919. godine, osnovana je u Minhenu "Nemačka radnička partija" (Deutsche Arbeitspartei - DAP), koja je podsećala na raniju partiju istog naziva. Ona je ubrzo promenila ime u "Nacionalsocijalistička nemačka radnička partija" (Nazionalsozialistische Deutsche Arbeitspartei - NSDAP). Predsednik partije je bio novinar Karl Harer.[25)] U Berlinu je marta 1920. godine uz podršku vojske i konzervativnih snaga proklamovana vlada dr Volfganga Kapa, ali je posle nekoliko dana Kap morao da podnese ostavku. Ta epizoda se označava kao "Kap-puč".

Nacisti su se obraćali svima koji su osećali beznađe zbog izgubljenog rata i bili protiv demokratskih, liberalnih i internacionalno-socijalističkih težnji. Bivši borci nisu videli budućnost i okretali su se prošlosti (Tasca, A., 1969: 124). Nacisti od početka nisu okupljali pripadnike prema klasnoj pripadnosti. Smatrali su da je nacija iznad klasa. Od austrijske nacionalsocijalističke partije preuzeta je "svastika" kao sibol rasne čistoće. Kombinacija crne svastike na belom polju, na crvenoj traci, značila je ponavljanje crne, bele i crvene boje stare nemačke zastave. Bilo je i socijalističkih parola. Nacisti su računali na srednju klasu, ali i na radnike, što se vidi i iz naziva partije, i na sve koji su očekivali da će od promena izvući neku korist (krupne buržuje, ugroženu aristokratiju, lumpenproletere, pa čak i bivše socijaliste). Godinama su koristili revolucionarne simbole, čak crvenu zastavu, srp i čekić i prvi maj.[26)] Umesto o proletarijatu, govorili su o "radnom frontu".[27)] Hitler je vrlo brzo postao šef partije, a kapetan Ernst Rem, koji je čuvao učesnike partijskih skupova, šef njegovog obezbeđenja. Obrazovana je i paravojska, u kojoj je među predvodnicima bio i Herman Gering, vazduhoplovni junak iz Prvog svetskog rata. Gotfrid Feder, član "Germanskog reda", kružoka nacionalističkih intelektualaca čiji je simbol bila "svastika", omogućio je Hitleru da list koji je pokrenuo s Ditrihom Ekartom ("Völkische Beobachter“) pretvori u zvaničan partijski organ. Partijski program je usvojen 25. februara 1920. godine. Iako je Hitler učestvovao u stvaranju programa, najviše su njegovom stvaranju doprineli Anton Dreksler, bravar i prvi šef minhenskog ogranka partije, i Gotfrid Feder. U programu je zahtevano stvaranje centralistički uređene Velike Nemačke. Traženo je da podanici države budu samo članovi nemačke nacije, kojima se mora obezbediti život i pravo na rad i socijalno staranje. Zahtevano je, da vaspitanje i obrazovanje budu u nacističkom duhu i da školovanje talentovane mladeži bude besplatno. Isticana je neophodnost borbe sa svima koji ugrožavaju Nemce i Nemačku.

Hitler je voleo jarko crvene plakate. Morao je rano da se suprotstavlja onima u partiji koji su zastupali internacionalno-socijalističke ideje oslonjene na proletarijat. Braća Štraser, Gregor i Oto, su smatrali da nacisti moraju da se bore i za prava radnika i da u borbi protiv socijaldemokrata treba da se udružuju i s komunistima. (Na primer: Carsten, F. L., 1969, 125f) I mladi Gebels je u početku bio Hitlerov protivnik u partiji, koji je čak tražio da Hitler bude isključen iz partije, jer nema ničeg zajedničkog sa socijalizmom.[28)] Gebels je u to vreme imao na plakatama mrkokošuljaše, nemačke proletere, oko kojih se viju crvene zastave. Kasnije je bio Hitlerov gaulajter za Berlin. Nacionalsocijalizam (NS) je narastao s parolom "bratstvo i jedinstvo".[29)] Suprotstavio se nemačkoj socijaldemokratskoj partiji 1932. godine, parolom da je marksizam "anđeo zaštitnik kapitalizma" i da na izborima treba glasati za prave socijaliste - naciste. Štraserova grupa istupila je iz stranke s parolom "socijalisti napuštaju partiju".[30)] Posle toga je bilo teško govoriti o Hitlerovoj

partiji kao o delu levice. Komunisti to nisu shvatili, pa su se čak nadali da će, kada Hitler preuzme vlast, doći do stvaranja jedinstvenog proleterskog fronta.[31)] Okretanjem od liberalizma konzervativizmu i nacionalizmu nacisti su privukli malograđane. Tek od 1933. godine nacisti su se otvoreno suprotstavili radničkom pokretu i sto godina nemačkog radničkog pokreta zamenili bukom o carstvu.[32)]

Hitlerov pokušaj osvajanja vlasti 1923. godine nije uspeo.[33)] Bilo je dovoljno da se policija suprotstavi onima koji su mislili da stignu do Berlina, pa da Hitler i "saborci" pobegnu. Hitler je do 1925. godine bio u zatvoru i tada je napisao knjigu "Moja borba" (Mein Kampf). Prvi tom je objavljen 1925, drugi 1927. godine.[34)] U knjizi je opisao svoja shvatanja, na koja je dosta uticao Gistav Le Bon, i svoj pristup organizovanju. Strahovao je da će stara kultura da propadne posle uvođenja čoveka na veliku istorijsku scenu i da u promenjenom svetu neće biti mesta za Nemačku. Bio je ubeđen da su za državu važni kulturni nivo i spoljnopolitička moć, ali da su nacionalne institucije mnogo bitnije. U državi je najvrednije ono što je za nju korisno i što odgovara njenom dugoročnom interesu. Nemci su se na žalost od tridesetogodišnjeg rata mešali s drugima i u toj mešavini ima svakojakih elemenata (čak i Dinaraca). Najopasniji su Jevreji.[35)] Nacija ne može da napreduje bez jedinstvene krvi i zato njenu krv treba očistiti. Ona ne može da bude jaka ako u njoj postoje razne podele. Druga Hitlerova opsesija bio je "životni prostor". Nemačko carstvo mora da se proširi i obuhvati sve Nemce, uključujući i etničke Nemce (Volksdeutsche) koji su ostali daleko izvan njegovih granica, odnosno da Nemcima obezbedi dovoljno mesta za život (Hitler, A., 1969: 358 ff).

Hitler je posle zatvora odustao od terorističkih metoda i dugo je mirno čekao na vlast[36)] (pri tome dugi niz godina nije imao nemačko državljanstvo). Njegov novi uspon počeo je u vreme ekonomske krize savezom s Hindenburgom i krupnim industrijalcima. Njegova stranka se od partije s malo pristalica preobrazila u masovnu partiju srednjeg staleža. Komunisti i socijaldemokrati nisu uspeli da se slože protiv njega, već su jedni druge optuživali zbog narastanja nacizma. Politički protivnici tada još nisu shvatali ozbiljno Hitlera i nadali su se da će njegovu partiju, najjaču u Rajhstagu, moći da uvedu u kolotečinu. Pogrešno: Hitler nije na vlast došao revolucijom, već koristeći strah od revolucije (kasnije su nacisti govorili o svojoj "legalnoj revoluciji"). U svakom društvu ima manjih grupa sklonih krajnjoj netolerantnosti. Problem nastaje kada se neka takva grupa domogne vlasti.

Krupni industrijalci i bankari rešili su da Hitleru otvore pristup vlasti. Oni su Hitleru dali novac, a srednji sloj mu je dao glasove. Deset godina posle propalog pokušaja uzimanja vlasti (30. 1. 1933. godine), Hindenburg (koji je imao 85 godina) mu je poverio mesto kancelara (u vreme kada je za NS stranku glasalo 33,1% birača).[37)] Tog dana je, može se reći, umro Hegel, pisao je Karl Šmit. Na dan pada Bastilje (14. jula 1933. godine), država je povezana s NS strankom. Posle Hindenburgove smrti, Hitler je postao i predsednik Rajha, ali mu je milija bila titula "vođa Carstva" (Reichsführer, skraćeno Führer), koja je izražavala njegovu neprikosnovenu doživotnu vlast u svim društvenim oblastima.[38)] To je nazvano „princip vođe“ (Führerprinzip). „Jedan narod, jedno carstvo, jedan vođa.“ Nacistička propaganda je »vođu« u carstvu popularno opisivala kao »narodnog cara«, koji je iznad partijskih politika i brine o in-

teresima nacije. »Vođa« je bio iznad zakona i njegove presude su bile konačne. Vojska ga je prihvatila i on je postao i vrhovni komandant štaba armije (Oberkommando der Wehrmacht). Uveravano je da se njegova genijalnost pokazuje u mnogim oblastima. Vođa je i sam podlegao propagandi i počeo da smatra sebe nezamenjivim. "Narodni car" je počeo da očekuje da ga obožavaju. Cela zemlja je slavila 20. april, njegov rođendan. Posle Staljingrada mnogi Nemci više nisu verovali u ratnu pobedu i Hitler im više nije ličio na boga.

Zapovest vođe (Führerbefehl) je izvršavana bez pogovora. Poslušnici su ubeđeni da pripadaju narodu gospodara (Herrenvolk). ‚'Od crvića do delića velikog zmaja." Natčovek (Übermensch) je morao da se dokaže pred potčovekom (Untermensch). Jevreji nisu smatrani ljudima, a podljudi su bili ‚'varvarski boljševici", odnosno Sloveni. Nemačka je izabrala svoj ‚'poseban put" (Sonderweg) i zadatak da u svetu uvede "novi poredak" (Neuordnung). U krug najbližih Hitlerovih saradnika spadali su Gering, Hes, Rozenberg, Gebels i Himler, a posle Hesovog leta u Englesku i Martin Borman. Hitlerov politički savetnik bio je penzionisani general, profesor Karl Haushofer, direktor Instituta za geopolitiku u Minhenu.[39)] Njegovo osnovno načelo je bilo da onaj koji ima prostor ima i moć.[40)] Haushoferov učenik, profesor Evald Banse, bio je teoretičar munjevitog rata (Blitzkrieg-a).

Mada se pričalo o "novom pogledu na svet" (Weltanschauung), dalje od ideoloških pokušaja nije se odmaklo. Glavni ideolog nacizma bio je Nemac iz Rige Alfred Rozenberg[41)]. On je tvrdio da je nemački nacionalizam pravi socijalizam. (Rosenberg, A., 1935: 596). Bio je to antidemokratski, antirevolucionarni, totalitarni, rasni i nacionalistički „socijalizam".[42)] Zahtevani su rasna i nacionalna čistoća i jedinstvo. Tvrdilo se da je rasa ospoljena duša i da od nje zavise kultura i religija. Najvažnije je izgraditi mit o novom životu i novom čoveku, koji u Nemačkom carstvu nalazi rešenje svih sumnji i odgovor na sva pitanja. Rozenberg je smatrao da nemačku narodnu dušu ne sme ništa da omete. Jevreji su opasni jer njihovo materijalizovanje života ugrožava nemačku dušu, koja se ne može meriti novcem. Nakon 2000 godina nemačko nacionalsocijalističko carstvo će konačno rešiti problem "jevrejskog otrova". Nemačka krv ne sme se prolivati ni zbog klase ni zbog hrišćanske dogme, već samo zbog nemačkog uzvišenog nacionalnog i rasnog istorijskog zadatka. Oni hrabri, koji hoće da u istoriji napreduju, moraju za sobom da poruše sve mostove. Rozenberg je smatrao da nacistički cilj nije totalna država, već totalni nacionalsocijalistički pokret. On omogućava nepostojanje razlike između državne politike i teorije, odnosno NS pogleda na svet. Sve što se promišlja mora da bude politički primenjivo (Rosenberg, A., 1970: 191 f).

Nacisti su odbacili konzervativizam, jer nije uspeo da koncentriše narodnu snagu. Liberalizam je smatran opasnom bolešću. Cilj teorije više nije bilo saznanje, već priznanje vrednosti nacizma.[43)] Očekivalo se da doktrinu prati nešto nalik religijskom uverenju. Verovalo se da će pomoću jedinstva naroda biti prevaziđene sve klasne suprotnosti.[44)] Nacisti su sebe nazivali "narodni drugovi" (Volksgenossen), a ne partijski drugovi. Hitlerova prošlost je predstavljana kao izraz spoja raznih delova društva. Tvrdilo se da je bio građevinski radnik, umetnik, student, vojnik, političar. Predstavljan je kao "prvi radnik nacije".[45)]

Po Hitleru, neki roditelj može da misli da je na suprotnoj strani, ali je njegovo dete upućeno na stranu nacista, pa će i on zbog deteta da promeni mišljenje. U školama su predavali članovi nacionalsocijalističkog prosvetnog udruženja (Nazionalsozialisticher Lehrbund), čiji je vođa Hans Šlem poručivao da budućnost kontroliše onaj koji pridobije omladinu. Samo 5% nastavnika bilo je van udruženja. Proslavljan je "dan mladosti carstva" (Reichsjugendtag). Nacistička dogma ušla je i na univerzitet. Čak je i Hajdeger 1933. godine prihvatao da ima više instancije od teorije i studentima je kao rektor u Frajburgu poručivao, da nisu sudovi i ideje pravila bića, već je sam vođa i samo on sadašnja i buduća nemačka stvarnost i njen zakon. Te godine je s nemačkih univerziteta otpušteno 15% nastavnika. Omladina je u organizaciji "Hitlerova mladež" (Hitler-Jugend, skraćeno HJ) vaspitavana da bespogovorno sledi uputstva i žrtvuje se ako to od nje zatraže. Mnogi mladi su bili naklonjeni HJ, jer tu nije insistirano na učenju.[46)] Milioni tako "vaspitanih" skončali su na raznim ratištima. Nojman je tvrdio da je nacistička partija bila iznad države, Behemot iznad Levijatana (Neumann, F.L., 1963).

U osnovi nacističkog plana bili su uvećanje profita, naoružavanje i osvajanje. Nacistička propaganda je govorila o "privrednom čudu" (Wirtschaftswunder). Nije potpuno lagala. Proizvedena su jeftina "narodna kola" (Volkswagen), a preduzeće iz Volfsburga i danas radi pod tim imenom. Pokrenuti su veliki javni radovi. U prvih pet godina nacizma veliki broj nezaposlenih je dobio posao.[47)] Cene su pale za 15-35 %, ali su nadnice ostale niske, niže nego u sličnim zemljama, što je omogućilo velike profite i obezbedilo podršku kapitalista novoj vlasti. Kapitalisti su proglašeni "vođama preduzeća". Neki su rat shvatali kao "dobar posao". Činilo im se da će moći da sudeluju u vlasti. Doista su mogli da ostvare samo ono što se poklapalo ili bilo paralelno interesima nacista. Da je bilo pune podele vlasti (o čemu neki pišu), Hitlerova vladavina ne bi trajala do maja 1945. godine. Nacisti su rano ostvarili potpunu nezavisnost čak i u odnosu na najkrupniju buržoaziju (Kühnl, R., 1971: 141).

Već 1934. godine, opozicione partije su se „same raspustile“, a u "noći dugih noževa" poubijani su Rem i druge vođe Hitlerovih jurišnih trupa (SA - Sturmabteilungen) i Hitlerovi neistomišljenici unutar nacističke partije. Pobijeno je nekoliko stotina ljudi. Hitler se dalje oslanjao samo na zaštitne komandose (SS - Schutz-Staffeln), koji su se zaklinjali njemu, a ne Nemačkoj. Postignuto je jedinstvo partije i države. Hitlerov zamenik Hes postao je državni ministar zadužen da objedinjuje državnu i partijsku upravu. Partijski "gaulajteri" su zamenili lokalnu samoupravu. Formalno je u svakoj pokrajini i dalje postojao državni guverner (Reichstatthalter), ali je obično gaulajter bio i guverner. Neki su smatrali da je partija iznad države. Drugi, kao Hitlerov ministar unutrašnjih poslova Frik, bili su ubeđeni da se država oslanja na dva stuba: na partiju i državni aparat (Maunz, Th., 1937: 116). Državni ministar Frank,[48)] zadužen za ideologiju prava, naglašavao je da su Francuska i Oktobarska revolucija uništile državni aparat, a Nemačka (nacionalsocijalistička) revolucija ga je ojačala. Zapovest vođe je sudbina uprave. (Frank, H., 1939: 7 ff). Takva uprava je bila spremna i da šalje ljude u gasne komore logora u Aušvicu, nad čijim je ulaznim vratima stajalo "rad oslobađa" (Arbeit macht frei).

Hitler je priznavao da partija nije došla do apsolutne većine u parlamentu, ali je dodavao da je uspela da dobije potpunu narodnu podršku. Doneti su zakoni "o za-

štiti naroda i države".[49] Teženo je sveorganizovanosti. Potpuna kontrola obuhvatila je ujednačavanje svih vidova života (Gleichschaltung). Neobaziranje (osim deklarativno) na moralne i pravne norme je bilo toliko da je Franc Nojman smatrao da nacistički režim i nije bio država. Volja vođe bila je jedini zakon.[50] Vođa nije predstavljao samo vrhovnu izvršnu vlast, već i vrhovnog zakonodavca i vrhovnog sudiju. Uz apsolutni autoritet bio je odgovoran jedino sebi. Odustalo se od racionalnog legitimisanja. Hitler je poručivao "Mi smo varvari i varvari želimo da ostanemo" (ali je ne-nemce smatrao većim varvarima). Pribegavao je i plebiscitarnim izjašnjavanjima i dobijao "punu podršku" građana.[51] Hitler je govorima 1934. i 1935. godine izrazio prezir prema državi.[52] Ipak je smatrao da totalitarna država kao oblik postojanja naroda može da bude upotrebljena za potvrđivanje i održanje rase. Nacisti su se trudili da suzbiju početnu nespremnost birokrata da slušaju partijske direktive.

Partijski funkcioneri i Gestapo (die Geheime Staatspolizei) nadziravali su proizvodnju i sve odnose u društvu, a vojni odredi SS (Waffen SS) obezbeđivali su podršku „hiljadugodišnjem" Trećem carstvu (koje je trajalo nešto više od 12 godina).[53] SS je imao svoju „službu sigurnosti" - SD (Sicherheitsdienst der SS), partijsku tajnu policiju. Za godinu dana Hitler je potpuno preuzeo sve poluge državne vlasti, a postao i neograničeni komandant vojske. Ludendorf i Rem su podstakli njegovu želju za pobedonosnim ratom, „najjačim i najklasičnijim oblikom života", i osvajanjem teritorija tamo gde se jedino mogu dobiti u Evropi: u Rusiji.[54] Feder je potvrdio njegovu težnju da se bori protiv "kamatnog ropstva" i teži nečemu što ponekad zovu "malograđanski socijalizam". Kada je krenuo u nadiranje, popustljivost protivnika mu je u početku pomogla da raširi državne granice.[55] U Austriji, gde je još 1933. godine, uspostavljena konzervativna diktatura, većina ga je oduševljeno dočekala. Nije bio spreman da stane. "Danas Nemačka, sutra svet." Na kraju se preračunao. Smatrao je, da Francuska i Engleska neće ni zbog Poljske zagaziti u rat.[56] Objava rata ga je iznenadila.[57] Početak rata su Nemci dočekali s oduševljenjem, kao i 1914. godine.

Spaljivanje knjiga odmah je osuđeno u celom svetu. Uništavanje Jevreja, Slovena, komunista, svet dugo nije hteo da vidi ili je to prećutno odobravao. Zatim se probila svest o uništavanju Jevreja, dok je svest o daleko većem uništavanju Slovena još nedovoljno razvijena u svetu.[58] Slovene[59] i Jevreje Hitler nije računao u višu arijevsku rasu koja treba da vlada svetom.[60] Pseudonaučna ideja rase lako je povezana s nacističkom ideologijom. "Viša rasa", kojoj je potrebno širenje "životnog prostora", izgledala je kao dovoljan razlog imperijalističke politike. "Krv i zemlja" proglašeni su temeljom nemačke istorije. Proklamovano je, da je jedinstvena "narodna zajednica" (Volksgemeinschaft) ispred pojedinca. Ljudi su navođeni na zajedništvo na razne načine. Zimi je prikupljana pomoć i organizovani su dobrotvorni obedi. I Hitler je prikazivan kako se sa saradnicima hrani iz istog lonca. "Eintopf" obedi bili su vrlo popularni.

I brak je bio pod prismotrom i smatran je neprirodnim ako bi supruga bila više od tri godine starija od muža. Gaulajter (Gauleiter - predvodnik oblasti) Štrajher je poručivao Nemicama "Nikada ne budite dame, ostanite nemačke žene i majke". Gebels je tvrdio da je misija žene da bude lepa i da rađa. Nacistički slogan za ženu je bio KKK ("Kinder, Kirche, Küche" - deca, crkva, kuhinja). Nacionalističke (NS) organizacije po-

krivale su sve delove društva. Paula Ziber, predvodnica nacističke organizacije nemačkih žena (Nazionalsozialistische Frauenschaft - NSF) poručivala je da ‚biti žena znači biti majka". Ženi je namenjen zavisan i podređen položaj. Hitler je bio ubeđen da politika nije za žene. One treba da pripremaju decu za služenje otadžbini. Mnoge žene su, pri prolasku Hitlerovog automobila, od uzbuđenja padale u nesvest.

Smatrano je, da zajednica mora da bude potpuno zdrava. Hitler je predlagao 1929. godine, da u Nemačkoj, kao u staroj Sparti, budu odmah ubijena novorođenčad koja ne zadovoljavaju najviše zdravstvene standarde. Jula 1933. godine, donet je zakon o sterilisanju mentalno bolesnih, onih sa naslednim ili neizlečivim bolestima, zatim onih fizički deformisanih i onih koji ne mogu da se oslobode alkohola. U prve tri godine primene zakona sterilisano je 170.000 osoba. Sledeći korak je bila eutanazija, vršena u skladu s vođinim naređenjem od avgusta 1941. godine.

Insistirano je, da zajednica mora da bude očišćena od stranih elemenata (17% bankara, 17% advokata, 10% lekara su u Nemačkoj bili Jevreji). Od 1. aprila 1933. godine bojkotovane su jevrejske radnje. Na partijskom mitingu u Nirnbergu (1935. godine), najavljen je zakon o zaštiti germanske krvi i germanske časti. Iste godine je zabranjeno da se krave kupljene od Jevreja vode opštinskom biku. Krajem 1937. godine je pokrenuta "arijanizacija ekonomije". U novembru iste godine je u Minhenu otvorena izložba "Večni Jevrejin". Nju je do kraja januara sledeće godine posetilo 412.300 posetilaca. Nakon pripajanja Austrije 1938. godine je "arijanizacija" ubrzana, a rasizam uokviren. Seksualni odnos među osobama "nejednake krvi" postao je kažnjiv, ali je kazna predviđana samo za jači pol. U noći između 9. i 10. novembra 1938. godine ("kristalnoj noći") zapaljene su jevrejske sinagoge i razlupane jevrejske radnje. Gebels je 1939. godine zabranio upotrebu termina "antisemitizam" i preporučio termine "odbrana od Jevreja" i "suprotstavljanje Jevrejima". U oktobru 1939. godine počelo je deportovanje Jevreja na istok, jer je ostvarenje "plana" Ministarstva inostranih poslova o iseljavanju evropskih Jevreja na Madagaskar bilo sprečeno ratom. Hitler je u svom govoru govoru 1941. godine poručio: "Ukoliko međunarodnom zelenaškom jevrejstvu uspe da još jednom uvuče narode u svetski rat, rezultat neće biti pobeda jevrejstva, već uništenje jevrejske rase u Evropi". U decembru 1941. godine počele su da rade gasne komore. Sprovođenje "konačnog rešenja" (Endlösung) ‚jevrejskog problema" imalo je šifrovan naziv ‚Operacija Rajnhard" (Operation Reinhard), možda po imenu SS-ovca Hajdriha koji je nadgledao izvršenje.

Hitler je u razgovorima s Ditrihom Ekartom (koji je 1919. govorio o "čistoj nemačkoj krvi") optuživao Jevreje za sva zla tokom istorije. Smatrao je da Jevreji uvek parazitski žive na tuđem prostoru. I hrišćanstvo i boljševizam i liberalizam su izmišljotine Jevreja koji nastoje da u svojim rukama drže konce sudbine čovečanstva.[61)] Iza "proleterskog internacionalizma" je jevrejska internacionala. Po Hitleru su Jevreji nasledno bolesni i asocijalni. Oni šire korupciju, kriminal, haos i homoseksualnost. (Hitler je čak govorio o "jevrejskom virusu" i sebe poredio s Pasterom, Kohom i s Hristovom borbom protiv "jevrejskog otrova"). Intelektualci najlakše podležu jevrejskom uticaju. Po vegetarijancu, protivniku lova, duvana, alkohola, čitaocu romana Karla Maja - Hitleru, jedina "terapija" protiv Jevreja je njihovo potpuno uništenje.[62)] Time će, nadao se, biti postavljen osnov iskorenjivanja jevrejsko-hrišćansko-marksističkog učenja o spasenju

sveta.[63)] Jevreji su glavna unutrašnja opasnost. Komunizam je unutrašnji i spoljašnji neprijatelj.[64)] Sloveni su glavna spoljašnja opasnost. Po proceni SS-a je u Evropi početkom rata živelo oko 10.500.000 Jevreja. Skoro 60% (oko 6.000.000) je pobijeno.[65)] „Hitlerovi dobrovoljni egzekutori", kako je Danijel Goldhagen naslovio svoju knjigu o krivici Nemaca za rešavanje „jevrejskog problema", nisu uspeli da do kraja sprovedu vođinu zamisao. Spasli su se uglavnom Jevreji u delovima Evrope koje Hitler nije osvojio ili nije potpuno kontrolisao. Egzekutori su rešavali i „ciganski problem" (Zigeunereproblem) i ubili oko 250.000 Roma. U zarobljeničkim logorima ubijeno je oko 3.000.000 Rusa i mnogo pripadnika drugih nacija.

Nacisti nisu dopuštali samostalno političko delovanje. Sve je svođeno na dopuštene oblike mišljenja i ponašanja. Organsku solidarnost zamenilo je mehaničko udruživanje. Od sunarodnika je očekivana apsolutna poslušnost. Volja vođe postala je pravni princip. Njegovo privatno pismo moglo je, na primer, da znači uputstvo za ubijanje duševnih bolesnika. On je odlučivao ko spada u neprijatelje „narodne zajednice". Dok je u Italiji postojao i kralj, vođu u Nemačkoj nije ništa formalno ograničavalo.

Na petom kongresu Kominterne 1924. godine, Zinovjev je o socijaldemokratiji govorio kao o krilu fašizma. U Kominterni se 1931. godine tvrdilo da je socijalfašizam opasniji od nacionalfašizma. Tek 1935. godine, na sedmom kongresu Kominterne, progovoreno je o potrebi stvaranja jedinstvenog antifašističkog bloka. Bilo je prekasno. Georgi Dimitrov je predlagao i taktiku "trojanskog konja". Komunistima je naređivano, antifašistima preporučivano da se uvuku u nacističke redove, čak u SS. Mnogi od ovakvih "konjića" napravili su blistave karijere. Posle pakta Molotov - Ribentrop, Valter Ulbriht je 1939. godine tvrdio da je svaki protivnik sporazuma neprijatelj nemačkog naroda.

Nacisti su uspevali da priličan deo stanovništva održavaju u stanju zanosa. Zanetost je podsticana kod mladih, naročito devojaka (Bund deutscher Mädel), kod žena (NS-Frauenschaft), kod radnika (Deutsche Arbeitsfront) itd. Masovne organizacije bile su pogodne kao baza vlasti i kao mehanizam kontrole. Bloh je nacističku politiku nazivao "hloroformpraksom". Smatrao je da su vulgarni marksizam i revizionistička socijaldemokratija doprineli nacističkom osvajanju vlasti. Levica je izgubila propagandnu bitku zanemarujući nejednovremene. Nacisti su popunili oblast iracionalnog, napuštenu od strane marksista (Bloch, E., 1973: 149 f). Nacistički agitatori umeli su da razgovaraju sa osiromašenim srednjim slojem, sa seljacima, pa i sa radnicima. Masa je poverovala da je "pravedno i istinito samo ono što služi nemačkom narodu". Bloh je mislio da se nacizam može raskrinkati ukazivanjem na raskorak između pozajmljenih ideala i stvarnosti. Ukazao je 1939. godine na osnovne razloge nastanka nacizma: "Čovek ne živi samo od hleba, naročito ne onda kada ga uopšte nema" (Bloch, E., 1970: 321).

Po Arturu Rozenbergu, nacizam je uspeo da iskoristi osobenosti nemačke istorije, zloupotrebi malograđane i okrene ih nacionalizmu. (Bauer, O., Marcuse, H., Rosenberg, A., 1968). Nacisti su govorili o obnovi srednjovekovnog carstva. Oslanjali su se na konzervativnu političku teoriju, ali im je uvek bila važnija akcija (stalno počinjanje, suprotstavljanje, negiranje, osvajanje). Oni su samo dovršili ideologiju krvi i tla, koja je podrazumevala istrebljenje pripadnika „niže rase" tamo gde je potrebno obezbediti "životni prostor višoj rasi".

Iako je Hitler govorio da sluša naredbe cele nemačke nacije, doista je veći deo te nacije, koji je sebe smatrao prirodno superiornim u odnosu na pripadnike drugih nacija, bio bezlična masa kojoj je stalno bio neophodan staralac i vođa. Nije očekivano da pripadnici nacije razmišljaju, već da veruju rečima vođe i parolama njegove propagandne mašinerije. Traumatizovana masa tražila je "rođenog" vođu koji bi joj izgledao kao oslonac. Totalitarizam je bio praćen širokim entuzijazmom. Vođa je smatran pravim predstavnikom celine i ništa mu nije zamerano. Sve što bi rekao tumačilo se kao korisno za partiju, državu i naciju. Hitler je tvrdio: "Spreman sam sve da potpišem, na sve da pristanem… Što se mene tiče, sposoban sam sasvim iskreno danas da potpišem ugovore i sutra da ih hladno raskinem ako je u pitanju budućnost nemačke nacije".[66] Vođi društva potpunog "jedinstva", bez klasnih borbi, odgovarala je nacija koja ga bespogovorno sluša i ide za njim u pobedu ili propast. Skoro niko nije razmišljao, većina je samo očekivala, izvršavala i prenosila zapovesti.[67] Sistem je jačao uz pomoć neprijatelja koje je proizvodio i o kojima je "brinuo" SS[68] i Gestapo. Traženi su krivci za sve što uznemirava masu. Nije bilo dovoljno imenovati krivce. Masa je morala da se zabavi krivcima i da ih uništi. Ubijanjem je onaj životniji od mase izjednačavan s njenim mrtvilom. Nije bilo nevinih: vladalo je uzajamno dostavljanje i zlostavljanje. I visoki partijski funkcioneri su se plašili. Kada su stvari krenule nizbrdo, kada je vođa osetio da gubi, kada su oko njega u Berlinu bile samo ruševine, oglasio je da je nacija kukavička i zrela za uništenje.[69] Gebels je objavio smrt "vođe" uveče 1. maja 1945. godine. Vest je bila praćena Vagnerovom i Bruknerovom muzikom.

Iako im je glavni oslonac uvek bilo nasilje, nacistima je bila jasna važnost propagande. Različito su joj pristupali u vreme dok nisu bili na vlasti, u vreme kada su zauzeli vlast i u vreme Drugog svetskog rata. U prvom periodu je direktna retorika smatrana važnijom od upotrebe radija i novina. Organizovani su skupovi, marševi i brojne tuče s političkim protivnicima. Preterana je, međutim, tvrdnja da su nacisti došli na vlast i da su se održavali na vlasti zahvaljući efikasnoj propagandi.

U drugom periodu nacisti nisu obezbeđivali vlast samo pomoću državnog aparata i nasilja partije i već i propagandom. Hitler je dugo uspevao da se predstavi inostranstvu kao čovek mira. Propaganda je ipak bila pre svega usmerena prema Nemcima. Po Hitleru, ona ima veliki zadatak da se probije do srca mase, da bi je moralno preobrazila. "Vraćanje na večne vrednosti" je moguće samo uz potpunu "političku dekontaminaciju" koja garantuje moralno i fizičko ozdravljenje naroda (Völkischer Beobachter, 23. 3. 1933). Propaganda treba da se oslanja na jednostavne slogane, zasnovane na osećanjima ljubavi i mržnje, koji se neumorno ponavljaju. Hitler je dugo verovao da je propaganda bitna u periodu dok se nacisti ne učvrste na vlasti, a da je kasnije važnija organizacija.

Gebels je bio organizator nacističke propagande na izborima 1933. godine. Smatrao je, da propaganda mora da se oslanja na psihologiju mase, da je uspešan onaj propagandist koji dobro poznaje dušu naroda i koji ume da prilagodi pristup svakom pojedincu i svakoj grupi.[70] Suština propagande je jednostavnost, snaga i koncentrisanost.[71] Nacistička propaganda je, pomoću iracionalnog novogovora, neke stvari prećutkivala, druge prenaglašavala. Hitler je Gebelsa nakon izbora zadužio da "duhovno rukovodi nacijom". Dve nedelje posle paljevine Rajhstaga, Gebels je postao ministar zadužen za nacističku

propagandu.[72)] Obraćajući se tom prilikom štampi, naglasio je njenu odgovornost za "kreativno pisanje", odnosno propagiranje vrednosti (nacističkog) revolucionarnog pokreta, ubeđivanje naroda da je vlast "narodna vlast", brisanje razlike između ciljeva "narodne revolucije" i nacističkog programa (Dokumente der deutschen Politik, 1939-1940: 25 ff). Sve je po nazivu postalo "narodno" (narodno pozorište, narodni muzej, narodni radio, narodni film, narodne novine). Narod je imao i svog neprijatelja - Jevreje. Oni su umesto kritike u kulturu uneli "kriticizam". Smišljen je poseban termin za obračun s Jevrejima. To je "Entjudung", što bi direktno prevedeno značilo "odjevrejivanje".

Gebels je bio makijavelistički "spiritus movens" nove vlasti, uveren da je "kreativna propaganda" veoma važna i kada se čvrsto drži vlast, jer bez nje nije moguće "ujednačavanje" ljudi u masu (Gleichschaltung), stalno mobilisanje mase i održanje njenog entuzijazma. Tvrdio je da je u propagandi, kao i u ljubavi, dozvoljeno sve što vodi uspehu. Čuvena je njegova rečenica: "Mi smo živi ušli u vladu, samo kao leševe mogu iz nje da nas iznesu." (Proročanstvo se ostvarilo).

Pakt o nenapadanju, koji su 1939. godine potpisali Ribentrop i Molotov, propaganda nije mnogo objašnjavala. Većina Nemaca smatrala je da će Nemačka ipak morati da zarati sa Sovjetskim Savezom. Propaganda je bila malo angažovana i u vezi početka napada na Sovjetski Savez. Tvrdilo se kako se na istočnom frontu vodi borba za "ujedinjenu Evropu", za pobedu vrednosti zapadne kulture.[73)] Posle 1942. godine problem je bio kako sakriti stvarnu situaciju na frontu. Govorilo se o "herojskoj smrti" hiljada Nemaca koji su svojom žrtvom sudbinski povezale sve Nemce.[74)] Donekle je prihvaćen Čerčilov pristup propagandi da teškoće ne treba skrivati. Nemcima je poručeno da je alternativa "totalni rat ili totalno uništenje".[75)] Gebels je smatrao da se o svemu može govoriti osim o kapitulaciji. Počela je priča o odbrambenom ratu (Verteidigungskrieg). Da bi svi bili uključeni u odbranu formirana je "narodna odbrana". U to vreme su sve češći bili vicevi o Hitleru, iako se zbog njihovog pričanja mogla izgubiti glava.[76)] Juna 1943. godine počela je priča o spasonosnom "tajnom oružju" koje će promeniti ishod rata. Verovatno se radilo o raketama isprobavanim u Pinemindeu. Nemački inženjeri su razvili i prototip mlaznog aviona. Razmišljali su i o atomskoj bombi, ali su je prvi upotrebili Amerikanci nakon završetka rata u Evropi. Po Gebelsu je sudbinska uloga spasla Hitlera od atentatora. Dužnost propagande je da ojača poverenje naroda u vođu. Gebels nije odustajao od propagande ni kada su Rusi bili pred Berlinom. Podsticao je otpor "jevrejskom boljševizmu", ali i pretio vešanjem onima koji ne učestvuju u borbi. Gebelsova velika "pobeda" je održanje volje za borbom sve do kraja rata.

Da bi propaganda bila efikasna, bilo je potrebno kontrolisati sva sredstva javnog informisanja. Iako su korišćena mnoga sredstva (konferencije za štampu, kominikei Vermahta, usmena propaganda *Mundpropaganda*), najviše uspeha je postignuto s radijom. Gebels je tvrdio da je radio najjače duhovno oružje totalitarne države, pa je "nacionalna revolucija" morala da "osvoji" radio-stanice, centralizovane još 1932.[77)] Upotrebu radija isprobao je organizujući 1934. godine radio-kampanju za priključenje Sarske oblasti. Radio je prenosio i događanja s olimpijskih igara 1936. godine. Pokušano je i s televizijskim prenosom, ali se odustalo kada su zlatne medalje počeli da osvajaju pripadnici niže rase. Odustalo se i od snimanja vođinih govora u studiju. Prenosi njegovih govora s nacistič-

kih mitinga bili su mnogo ubedljiviji. Radio-stanicama je dozvoljeno jedino da prenose zvanična saopštenja i puštaju muziku. Omiljene su bile borbene pesme. U jednoj se kaže: *Wir werden weitermarschieren, wenn in Scherben fällt; unsere Feinde sind die Rotten, die Bolschewisten der Welt* (Marširaćemo dalje, makar se sve rušilo oko nas; naši neprijatelji su crveni, boljševici celog sveta).

S novinama je situacija bila komplikovanija. U Nemačkoj je 1933. godine izlazilo više novina nego u Velikoj Britaniji, Francuskoj i Italiji zajedno, pa je bilo potrebno izvesno vreme da se novinari "ubede" da moraju da slušaju. Gebels je štampu poredio s klavirom, a vladu s pijanistom koji svira ono što želi. Za pet godina je broj novina prepolovljen. U novinarstvu su ostali rasno i politički podobni "kreativni" novinari, koji su prihvatili Gebelsov uput da je dužnost štampe, ne toliko da obaveštava, koliko da upućuje i naređuje. Jevrejske izdavačke kuće, kao što je "Ulstein Verlag", su zaplenjene. Partijska izdavačka kuća "Eher Verlag" stalno je uvećavala svojinu i postala najveći vlasnik među nemačkim izdavačima. Partijske novine "Völkischer Beobachter“ postale su primer ostalim novinama. Svi su bili obavezni da prenose vesti Nemačke novinske agencije (Deutsches Nachrichtenbüro), koju je kontrolisala partija.

I Hitlera i Gebelsa je zanimao film. Gebels je kao uzore isticao filmove "Krstarica Potemkin" i "Ana Karenjina".[78)] Prvi je smatrao izuzetnom političkom propagandom boljševika, dokazom da se i loše ideje mogu uspešno propagirati. Drugi film, s Gretom Garbo u glavnoj ulozi, je smatrao vrhunskim umetničkim filmom. Uveravao je da i pomoću filma treba obznaniti da je Nemačka preuzela predvođenje sveta. Osnovana je Filmska kreditna banka pod kontrolom nacista, koja je do 1936. godine finansirala stvaranje tri četvrtine novih filmova, kojih je 1941. godine bilo stotinak. Gebels je 1942. godine odlučio da nacionalizuje filmsku industriju. Nacionalna kompanija je dobila naziv UFI, koji je podsećao na ime ranije najveće privatne kompanije UFA. Snimani su i razni propagandni filmovi i pregledi nedeljnih vesti. Najpoznatije nacističke dugometražne dokumentarne filmove napravila je Leni Rifenštal. "Trijumf volje" iz 1935. godine posvećen je partijskom skupu u Nirnbergu. "Olimpijada" iz 1938. traje četiri časa. Namera je bila da nacistički ideali budu predstavljeni svetu. O "jevrejskom problemu" je bilo snimaka u pregledima nedeljnih vesti sve do kraja rata (ali publika nije obaveštavana kako SS rešava "jevrejski problem"). Snimani su i "umetnički" filmovi o Jevrejima ("Rotšildovi", "Jevrejin Zis", "Večiti Jevrejin"),[79)] partijskom programu ("Staro pravo", "Ja za tebe, ti za mene") ili "nemačkim vrednostima". Čak je eutanazija propagirana filmom "Optužujem". Za završavanje filma "Kolberg" (sada Kolobrceg na poljskoj baltičkoj obali), u kome se opisuje otpor nemačkog grada Napoleonu, Gebels je koristio skoro 200.000 vojnika i mornara. Smatrao je da je film njegov testament i da je važniji od borbe. Gebels se plašio da će Nemačka biti "švajcarizovana", da će izgubiti politički smisao i istorijsko značenje. Nije "švajcarizovana", ali je, za razliku od Švajcarske, bila 1945. godine u ruševinama.

Svi Nemci nisu u sebi podržavali naciste i ne može se govoriti o njihovoj kolektivnoj krivici, ali pravog otpora u Nemačkoj nije bilo. Priče o "beloj ruži" i atentatu na Hitlera nisu dovoljan protivteg dvanaestogodišnjem pokornom izvršavanju svih nacističkih naređenja. U Berlinu se borba vodila za svaku kuću.[80)] Kada su Englezi i Amerikanci

oslobodili logore Belzen, Buhenvald, Dahau, Mauthauzen, želeli su da stanovnici vide šta se tu događalo. Oni to nisu želeli, pa su stražarno dovedeni. Prisilni obilazak je obavljen u potpunoj tišini i stanovnici su se vratili kućama. Mnogi Nemci su 1945. godinu doživljavali kao "kraj Nemačke" (finis Germaniae) i smatrali da nemačka nacija više ne postoji. Nakon rata se nisu baš najbolje snalazili u objašnjenjima nacizma. U Istočnoj Nemačkoj je osećanje stida zbog nacističkih zločina prekrivano trudom da se pokaže kako ova država najvernije sledi politički kurs Moskve. U Zapadnoj Nemačkoj je bila popularna teza da je za sve kriv Hitler i mala grupa oko njega, koji su prevarili naivni narod.[81)] Užasi nacizma su zataškavani pričom da je nacionalsocijalizam bio samo dečje obdanište u odnosu na staljinizam.[82)] Zapadna Nemačka je, verovatno zbog pritiska međunarodne javnosti, ipak prihvatila da isplati Izraelu preko 30 milijardi maraka na ime odštete za zla pričinjena Jevrejima.

Oni, koji su zaboravljali užase fašizma ili čak zabranjivali da se oni pominju (a nacistima davali penzije i pomagali da zločinci "iščeznu"), doprineli su da se užasi opet pojave. Zapad je posle Drugog svetskog rata zahvatila antikomunistička histerija, koja je zaklonila opasnost obnove fašizma. Masa se još uvek može varati. Sredstva da se stvori i "mesi" masa sve su moćnija.[82)] "Grupni eksperiment" Instituta za društveno istraživanje 1950. i 1951. godine pokazao je da većina Nemaca odbija svoju krivicu i prebacuje je na naredbodavce. Mnogi su ukazivali na dobre strane nacizma i čak opravdavali nacističko nasilje (na primer zaverom imperijalističkih sila ili Jevreja, masona i komunista protiv Nemačke). Smatrali su, da su Nemci i ovog puta izgubili rat koji su zaslužili da dobiju. Hitler im je izgledao kriv kao ratni gubitnik, a ne kao predvodnik nacizma. Bilo je i onih koji su govorili da ne znaju šta se zaista dogodilo. Najmanje je bilo Nemaca koji su prihvatali krivicu.[83)]

Kada je došlo do ponovnog ujedinjenja Nemačke, pokrenuta je priča o "Četvrtom carstvu". Mnogi su osećali potrebu da na nov način govore o nacizmu. Spiker Bundestaga Filip Jeninger je novembra 1988. godine održao komemorativni govor posvećen pedesetogodišnjici "kristalne noći". Reagovali su Jevreji. Predsednik Bundestaga Hans Galinski se obrušio na kritičare govora. Jeninger je u časopisu "Vreme" nastojao da objasni kako su i zašto Nemci podržavali Hitlera. Kada je Kancelar Kol pokrenuo gradnju nacionalnog istorijskog muzeja u Berlinu, usprotivila se zelena stranka. Istoričar Štirmer je branio Kola i tvrdio da država ne može da postoji bez memorije.

Počela je i "svađa istoričara" o mestu "Trećeg carstva" u nemačkoj istoriji. Ernst Nolte i Andreas Hilgruber pokušali su da daju novo objašnjenje nastanka nacizma. Po Nolteu je nacizam "prošlost koja neće da prođe". On je još 1963. godine tvrdio da je nacizam reakcija na boljševizam, koji je opet "nezakonito dete liberalizma".[84)] Četvrt veka kasnije je "pronašao" da je koren Aušvica u Gulagu. Praotac svih genocida, čak i Idi Aminovog, je Staljin. Nolte je smatrao da su, posle izjave 1939. godine Haima Vajcmana, predsednika Jevrejske agencije, da su Jevreji u ratu s Nemačkom, Nemci s njima postupali kao s protivnicima u ratu. Po Nolteu, svetski rat je trajao od 1914. do 1945. godine, a za izbijanje rata nije kriva Nemačka. Po toj logici je za sve što se dogodilo posle 1914. godine kriv Gavrilo Princip, odnosno krivi su Srbi. Da su Nemačka i Austro-Ugarska pobedile 1918. godine, ne bi bilo nacizma. Razmišljanja "šta bi bilo da je bilo" izlaze

iz okvira istorije. Da li je zaista nešto kao što je Aušvic slučajna epizoda, koja ne može da naruši "slavnu" nemačku istoriju? Nemačka vlada se nadala da će spomenik žrtvama rata moći da obuhvati i vojnike zaraćenih strana i sve koji su ubijeni daleko od fronta. U mnogim nemačkim krajevima đaci su počeli da uče po revidiranim udžbenicima istorije. U Britaniji je Dejvid Irving dokazivao da je holokaust slučajna, "neobjašnjiva tragedija", a ne planirano sistematsko ubistvo. Suprotstavila mu se Debora Lipsted iz SAD, uz pomoć nekoliko istoričara iz Kembridža.

Po Danijelu Goldhagenu, Nemci su hteli da budu egzekutori u holokaustu, jer su uživali u tome. Goldhagen je pratio razvoj antisemitizma od Lutera do Hitlera. Smatrao je da su Hitler i nacisti samo izrazili antisemitizam duboko ukorenjen u Nemcima. Kritičari su Goldhagena označavali kao "arogantnog mladog politikologa" i ukazivali da je jak antisemitizam bio razvijen i u drugim evropskim zemljama. Goldhagena je podržao Robert Gelateli, koji je tvrdio da je prosečan Nemac učestvovao u bojkotu jevrejskih radnji posle 1933. godine, podržavao nirnberške zakone, učestvovao u "kristalnoj noći", koja je označila put ka Aušvicu, prihvatio da postoji "jevrejski problem" koji mora da bude rešen. Oko 1.000.000 Nemaca učestvovalo je u izvođenju "konačnog rešenja". U mnogim evropskim zemljama bilo je onih koji su dobrovoljno pristupili SS-u i doprineli holokaustu. U "etničkom čišćenju" je stradalo mnogo Slovena. "Generalni plan Istok" (General Plan Ost) je predviđao da posle pobede bude pobijeno još 30.000.000 Slovena da bi se oslobodio životni prostor za Nemce. Iako su eugenika, eutanazija, sterilizacija primenjivane na Nemce, skoro da nije bilo otpora.

Članovi Instituta za društveno istraživanje su neko vreme potcenjivali opasnost od fašizma. Prvi je Erih From ukazao 1933. godine na političko korišćenje podsvesnog u prvoj verziji knjige "Masovna psihologija fašizma".[85)] Ostali frankfurtovci su pisali teorijske studije koje nisu direktno razmatrale fašizam. Tek kada su izbegli iz Nemačke, izveštaji o masovnim ubistvima Jevreja su ih trgli. Otada su o fašizmu govorili kao o najstrašnijoj bolesti, burbonskoj osveti revoluciji. Horkhajmer je poručivao "Ko ne želi da govori o kapitalizmu, treba da ćuti i o fašizmu". Markuze je primetio da je do 1938. godine još postojala nada da će pobeda nad fašizmom otvoriti vrata ljudskog sveta. Onda je postalo jasno da je građansko društvo spremno da potpuno odstupi od načela liberalizma i da zahteva potpuno uključivanje pojedinaca u poredak. Tehnologija je postala instrument ovog podjarmljivanja, Aušvic je dokaz da fašizam nema moralne ograde. Po Markuzeu je u liberalizmu, mistifikovanjem pojedinačnog, potvrđivano postojeće. Fašizam je mistifikovao celinu, "narod", "prirodu", ali je i dalje bilo naglašeno potvrđivanje postojećeg. Nacistima je bio potreban herojski čovek da za njih obavi pokoravanje sveta (Bauer, O., Marcuse, H., Rosenberg, A., 1968: 42). Po Markuzeu su osnovne osobine fašističke ideologije univerzalizam, odnosno naglašavanje vrednosti celine, naturalizam, gde su osnovne vrednosti narod, krv i zemlja, i iracionalno opravdavanje za sve što se ne može racionalno opravdati (Markuze, H., 1977: 13 ff). Prva dva elementa je sadržavao i liberalizam, ali ih je fašizam, kao totalitarno prevazilaženje građanske prošlosti, doveo do krajnosti. Neko je na Korčuli pitao Markuzea čega se najviše boji. Odgovorio je da se najviše plaši obnove fašizma. Njegov odgovor tada je mnogima izgledao čudan. (Telebaković, B., 1993: 72).

Po Adornu se u fašizmu totalitarizovano reprodukuju autoritet i malograđanština. Malograđanima se nudi poistovećivanje s moći koju nemaju, bespogovorna poslušnost vođi koji ih vodi u "pobede". Od poslušnih su lako napravljeni "činovnici smrti", ali i žrtve koje mirno čekaju u redu za krematorijum. Adorno je smatrao da je u fašizmu nestalo ono što je valjalo u građanskom svetu, nezavisnost, istrajnost, promišljanje, obazrivost. Građani su postali zli u atmosferi opšte nesigurnosti i straha. Fašizam je uništavao one koji bi se pobunili protiv "reda tamnice" (Nacisti su, po ulasku u Austriju, pretresli Frojdov stan. Bili su vrlo uglađeni i zamolili su da im Frojd posle pretresa napiše svoj utisak. Frojd im je napisao da *svakom koji veruje u novi poredak preporučuje Gestapo*). Govor je zanemeo, a misao o autentičnosti čoveka je stigla do kraja. (Telebaković, B., 1988: 104) Reč ipak nikad ne može da bude sasvim uništena, kao ni govor o autentičnosti.

Zašto su nacisti došli na vlast? Luj Bonaparta je svojevremeno došao na vlast jer nije zastupao samo buržoaziju, već i najbrojniji deo francuskog društva - male zemljoradnike. Da li su nacisti zavladali kao zastupnici najbrojnijeg - srednjeg sloja društva? Horkhajmer je pokušao da odredi sličnosti i razlike raznih oblika građanskog društva. Po njemu je već poredak iz 1798. godine nosio u sebi težnju ka nacionalsocijalizmu (Horkheimer, M., 1967: 29). Fašizam je jedan od likova istine modernog društva i u teoriji je to odmah shvaćeno. (Horkheimer, M., 1967: 9). Po Pulancasu, fašizam pretstavlja rešenje koje se primenjuje u trenutku povlačenja radničke klase i nehomogenosti vladajućih slojeva. (Poulantzas, N., 1972: 61 ff).

Više je razloga što fašizam nikada nije do kraja uništen. Sovjetski Savez kao protivnik fašizma imao je takođe totalitarno ustrojstvo. Na Zapadu su posle rata fašisti često prihvatani kao neprijatelji komunizma, u skladu sa parolom "neprijatelj našeg neprijatelja je naš prijatelj". Na kraju, mnogi su na raznim stranama sveta smatrali da je u fašizmu bilo dosta pozitivnih osobina. Veliki kapital nije se odrekao militantnosti. Posle Drugog svetskog rata izgledalo je, da je otklonjena pretnja svetskom miru. San o svetskoj vlasti nije uništen, već je samo dobio druge oblike. Nova desnica tvrdi da treba da opstanu i da se šire samo one nacije koje su u stanju da se same brinu o svom opstanku. Jedina sloboda o kojoj treba brinuti je sloboda kapitala. Oni koji se ispoljavaju kao smetnja ovoj slobodi označavaju se kao fašisti. Važno je ko može da stavlja etikete s oznakom "fašizam". Oni mali i slabi ne mogu da velike i moćne optuže da naginju fašizmu, ali lako mogu sami da budu "promovisani" u fašiste.[86)] Bertold Breht je tvrdio da je utroba, koja je jednom rodila fašizam, sposobna da ga ponovo rodi.[87)] Ima li nade da se izbegne planetarno ropstvo?

FUSNOTE

1) Naziv "fašizam" potiče od imena pokreta "Fasci italiani di combattimento", osnovanog 1919. godine.

2) Po Musoliniju, fašistički pristup je suprotan idejama sadržanim u osnovnoj paroli Francuske revolucije "sloboda, jednakost, bratstvo", a po Gebelsu je "1789. izbrisana iz istorije".

3) Fašizam se iskazivao kao imperijalistički, ali ima i nefašističkih nacionalnih imperijalizama. Fašizam je bio autoritaran, ali svi autoritarni režimi 20. veka nisu bili fašistički. U Berlinu je pre Drugog svetskog rata bilo sedište Međunarodne akcije nacionalista, koja je okupljala i neofašističke stranke i pokrete.

4) Hana Arent je u delu „Izvori totalitarima“ (The Origins of Totalitarianism, 1951) pokazala da nisu sve evropske fašističke partije razvijale antisemitizam. Na primer, u Holandskoj nacionalsocijalističkoj partiji (NSB) nije bilo antisemitskog raspoloženja. Italijanski fašisti su tek pred rat prihvatili neke antisemitske parole.

5) Izraz „il stato totalitario“ (totalitarna država) je prvi upotrebio Musolini 1925. godine. Ipak je o fašizmu govorio i kao o „višem obliku demokratije“.

6) Antisemitizam, kome se zapadna civilizacija uvek vraćala, odudara od njenog osnovnog lika. Nirnberški „Zakon protiv rasne sramote“ je prototip rasističkog zakona. Nacistima nje bilo važno šta se o Jevrejima misli, već da Jevreja više ne bude. Ako bi Jevrejin poljubio nemačku devojku ili joj se samo udvarao, to je značilo „uvredu krvi“. Mos je nacizam označavao kao „anti-jevrejsku revoluciju“.

7) Da li se svi koji su bili deklarisani kao protivnici Jevreja, masona i komunista mogu svrstavati u fašiste? Kada bi svi koji su za „britanski način života“ i protiv onih drugačijih bili označeni kao fašisti, u Velikoj Britaniji bi fašisti bili većina.

8) Nemački komunisti su predviđali da će Hitler biti kratka epizoda i nisu mu se suprotstavljali. Njihovi teoretičari su frazirali i tražili pogodne citate. Jedino je deo Crkve pokušao da se odupre.

9) Taska je smatrao da je nacija za fašizam samo puki instrument.

10) Zar parola mladih italijanskih fašista "verovati, biti poslušan, boriti se" ne održava suštinu svih totalitarističkih režima?

11) Posle Drugog svetskog rata na Istoku je bio omiljen i opasan sledeći vic. U toku rata su sukobljene strane prebacivale svoje uvrede preko linije fronta. One su se završavale uzvicima "krvavi fašisti", "prokleti komunisti", a u jeci od okolnih brda čulo se samo "isti, isti".

12) U početku su pojam "totalitarizam" primenjivali samo na fašizam (na primer Frenkel i Nojman), kasnije i na boljševičke diktature.

13) Kada su komunistički režimi odustajali od utopijskih ciljeva i navodno privremeno suspendovali građanske slobode, kada su napuštali internacionalizam i prihvatali nacionalne programe, razlika u odnosu na fašističke režime se smanjivala. Leva i desna totalitarna ustrojstva su se često ugledala jedna na druge i „takmičila“ u strahotama. I fašizam i staljinizam su hteli čoveka po meri svoje politike. U proizvodnju obezljuđenih jedinki koje ne štrče su prilično "napredovali" u odnosu na ranije režime. "Ispiranje mozga" je od vremena Hitlera i Staljina dalje usavršeno. Ljudima se utiskuju određene potrebe i želje, da bi bilo "ljudi po želji".

14) Fašizam i nacizam su na ekonomskom planu bili uspešniji od sovjetskog modela.

15) U borbama političkih stranaka često se manipuliše istorijom. Svaki dolazak na vlast pokreće novu reviziju istorije. I termini "fašizam" i "antifašizam" menjaju značenja. Teško je prihvatiti političku vezu s prošlošću koja bi bila označena kao fašistička ili profašistička. Zato "antifašizam" postaje rastegljiv i u njega se umeće i ono što s njim doista nema veze.

16) I bez poznavanja psihologije mase, Hitler je umeo da je pridobije. To mu ne bi trebalo poricati. Iako je o sebi mislio kao o umetniku, umetnik nije bio, a zbirke koje su pravljene po njegovom nalogu svedoče o odsustvu ukusa. U politici se oslanjao samo na laž i golu silu, a u vojnoj strategiji se povodio za trenutnim osećanjima.

17) Često se čulo da nacisti spasavaju zapadnu kulturu jevrejske i boljševističke kuge. Naravno, nacisti nisu izmislili antisemitizam. U Nemačkoj je Teodor Frič bio protomajstor nemačkog antisemitizma, a i Bizmark se poigravao antisemitizmom. Razlikovan je nejevrejski, "stvaralački", i jevrejski, "izrabljivački kapital".

18) Ideja zajednice je bila prisutna i u socijalističkom pokretu. Za fašiste zajednica već postoji i svi koji hoće da menjaju društvo da bi stigli do zajednice su narodni neprijatelji.

19) Duhovne preteče nacističkog antisemitizma su i Diring, koji je smatrao da Jevreje kao pripadnike niže rase treba isključiti iz poslova i finansija, zatim Klages, Meler van den Bruk, Ditrih Ekart i drugi. I Šopenhauer je pisao o suprotnosti Jevreja i Arijevaca.

20) Hitlerovo poreklo nije najjasnije. Adolf je bio četvrto dete u trećem braku oca, carinika Alojza Hitlera. Otac je do 40. godine nosio prezime svoje majke Šiklgruber, neudate u vreme kada ga je rodila, a onda preuzeo prezime očuha - Hidler (Hiedler). Po nekima je Adolfov deda bio Jevrejin. Kada je Hitleru bilo tri godine, porodica se preselila u Pasau, zatim u Linc. U Lincu je ponavljao prvi razred niže gimnazije. Omiljeni predmeti su mu bili crtanje i fiskultura. Nije uspeo da pređe u peti razred i sedeo je dve i po godine u kući. Pokušao je 1907. godine da se upiše na Umetničku akademiju u Beču, ali nije primljen. Ostao je u Beču, i nasuprot legendi koju je kasnije sam o sebi stvarao, imao je dovoljno sredstava za udoban život. Do svoje 23. godine živeo je uglavnom od rente. Čitao je brošure o rasnoj higijeni i potrebi borbe protiv Jevreja. 1909/10 izbegao je da služi vojni rok u austrougraskoj vojsci. 1913. prešao je u Minhen. Tu je sačekao izbijanje Prvog svetskog rata, koji će, činilo mu se, rešiti i njegove životne probleme. Rat je proveo u prijavnici štaba regimente, dobio čin kaplara i bio odlikovan. Kraj rata dočekao je u vojnoj bolnici, gde je bio smešten zbog lakšeg trovanja bojnim otrovom. Posle rata je do 1920. bio vezan za vojsku. Demobilisanim vojnicima pričao je o neprijateljima koji ugrožavaju Nemačku, pre svega o Jevrejima. To je uspešno obavljao, tako da se uskoro potpuno posvetio politici. Dok je još radio za vojsku učlanili su ga u "Nemačku radničku partiju", kojoj je ubrzo dodat i naziv "nacionalsocijalistička". Partija je osnovana bez Hitlerovog prisustva. Kao zanimanje novog člana navedeno je "slikar" (Maler). On se brzo istakao u diskusijama u pivnici "Šterneker" i govorom u pivnici "Hofbrojhaus". (O Hitlerovom životu opširnije: Bracher, K.D., 1969: 60 ff).

21) Nacisti su zloupotrebili učenje kaluđera cistertitskog reda iz 12. veka Joahima od Fiore. Po ovom učenju, nakon prvog carstva, Boga Oca, opisanog u Starom zavetu, i carstva Boga Sina, opisanog u Novom zavetu, mora uskoro da nastupi "treće carstvo", carstvo Svetog Duha. Nacisti su bili protiv hrišćanstva, ali nisu stigli da izvrše radikalno sekularizovanje.

22) U Nemačkoj je uglavnom postojala saglasnost da narod u okviru države (Staatsvolk) nikad nije dostigao granice naroda u okviru jezika (Sprachvolk).

23) Neki govore o nemačkom ratu od 1914. do 1945, drugi čak o kontinuitetu nemačke politike od 1870. do 1945. Možda ideja iz 1870. još nije mrtva?

24) General Ludendorf je u "Memoarima" zapisao da je Nemačkoj potreban revanš - totalni rat protiv Jevreja i Slovena. Ludendorf je u tekstu "Na izvoru nemačke snage" tvrdio i da plašljivi zec nije nemačka životinja. Zato lav zaslužuje naziv "Nemac u inostranstvu". Ludendorf je neko vreme šurovao s nacistima, ali se kasnije s njima razišao.

25) Krajem 1919. održan je u Austriji prvi "međunarodni" sastanak nacionalsocijalista. Bili su prisutni predstavnici iz Austrije, Čehoslovačke i Nemačke.

26) A. Taska je ukazivao da je fašizam diktatura koja zloupotrebljava i proleterske simbole. Po Vilfordu su se fašisti inspirisali čak i "Komunističkim manifestom" (Political ideologies, 2003: 123).

27) Tomas Man je u svom izbegličkom Manifestu upozoravao da su nacisti zloupotrebili revolucionarni rečnik, misli, umetnička dela.

28) Gebels je studirao germanistiku uz stipendiju Katoličke crkve. Neko vreme posle promocije u Hajdelbergu je radio za "jevrejske" redakcije, na primer za "Berliner Tageblatt". Mrzeo je i kapitalizam i Jevreje. Prvo je pripadao nacističkoj levici, ali se kasnije priklonio Hitleru i stvorio kult "Vođe".

29) I nemačkom caru su klicali kada je, uvodeći zemlju u svetski rat, objavio da poznaje samo Nemce, a ne partije.

30) Braća Štraser su razmišljala o novofeudalnom, konzervativno-socijalističkom ustrojstvu. Predlagala su zatvoreno nemačko tržište i savez sa SSSR-om.

31) Da li je KP Nemačke pogrešila označavajući socijaldemokrate kao socijalfašiste? Hitler izgleda nije mrzeo marksizam zbog boljševičke revolucije, koju je smatrao delom Jevreja, već zbog nemačke socijaldemokratije, koju je dugo smatrao konkurentnom snagom koja, pored toga, umanjuje nemačku vojnu moć. (Mnogi su smatrali da je novembarska pobuna 1918. bila nož u leđa nepobedivoj nemačkoj vojsci).

32) Jedino je antisemitizam bio prisutan u svim periodima razvoja nacizma.

33) Hitlerov puč finansirali su bavarski kapitalisti. Među njima je bio i proizvođač klavira „Bechstein".

34) Ovu i druge slične knjige neopravdano uklanjaju iz biblioteka. Kako se boriti protiv onog što se ne poznaje?

35) Kasnije je ponavljano „Jevreji su naša nesreća". I liberalizam i boljševizam su smatrani jevrejskom rabotom, a vajmarska Nemačka je nazivana „Židovska republika".

36) Izgleda da su vodeći bankari i industrijalci 4. 1. 1933. godine, odlučili na sastanku kod kelnskog bankara Kurta fon Šredera da Hitleru otvore pristup vlasti, a vojska i krupni zemljoposednici su se saglasili.

37) Nešto kasnije iste godine nacisti su dobili 44 % na izborima. Kasnije izbori nisu održavani. Hitler je možda bio svestan da mnogi Nemci i dalje nisu za njega.

38) Vođa je 1933. godine izveo Nemačku iz Društva naroda. Pola godine ranije iz Društva naroda istupio je militaristički Japan.

39) Haushofer je posećivao Hitlera u zatvoru i neke ideje ovog geopolitičara su se našle u „Mojoj borbi".

40) Nemački geopolitičari su 1935. smatrali da su velike sile Velika Britanija, Francuska, "Rusija", SAD, Kina i Japan. Nemačka tek treba da postane velika sila, a Italija se ne spominje. Haushofer je bio za savez Nemačke i "Rusije", ali ga Hitler nije poslušao.

41) Alfred Rozenberg je u nacističkoj partiji bio zadužen za oblasti kulture i obrazovanja. Hitler ga je 1934. imenovao za svog zastupnika za nacističku intelektualnu i ideološku indoktrinaciju. Vremenom je Gebels postao daleko uticajniji od njega. Kasnije se Alfred Rozenberg "istakao" kao ministar za okupirane teritorije na istoku. U Nirnbergu je osuđen i pogubljen.

42) Pri pravljenju nacističke "mešavine" nacisti su se pozivali na Hegela, Fihtea, Šopenhauera, Ničea, Špenglera, Jingera, Gobinoa i Čemberlena. Po Rozenbergu je Niče "izrazio očajnički krik miliona ugnjetenih". Alfred Bojmler se trudio da poveže Ničeovu "volju za moć" s "principom vođe". Ničeova sestra se zahvaljivala Hitleru i tvrdila da u Hitleru vidi natčoveka. Ničeova "volja za moć" je, međutim, bila daleko od nacizma i njegov natčovek od "esesovca".

43) Hitler je smatrao da nemačko pravo mora da se zasniva na rasi, tlu, radu, državi i časti. Karl Šmit je zahtevao da ukupno nemačko pravo bude prožeto duhom nacionalsocijalizma.

44) U Nemačkoj je 1933. bilo 62,7% protestanata i 32,4% katolika. Jula 1933. Vatikan i Hitler (koji je kršten u Katoličkoj crkvi) sklopili su konkordat, a Protestantska crkva je prihvatila novu vlast. Nacisti su smatrali da u naciji ne sme da se oseća religijska podeljenost. "Svastika na grudima i krst u srcu." Smatralo se da je i klasna podeljenost prevaziđena. Ipak su smišljani posebni propagandni pristupi radnicima i bavarskim katolicima.

45) Svako treba da oseti »radost i lepotu rada«. Pored radnika koji radi rukama, pominjan je i radnik koji radi mozgom. "Svako prema sposobnostima" treba da doprinese zajednici. Najveće su zasluge teškog rada, pa je govoreno o »plemstvu teškog rada«.

46) Bilo je izuzetaka. "Sving-mladež" (Swing-jugend) je bila apolitična grupa mladih oduševljenih američkom muzikom. "Runolist-pirati" (Edelweisspiraten) su okupljali tinejdžere koji su adolescentski odbijali društvene vrednosti. Nacisti su drugu grupu smatrali opasnijom od prve i s njom su se žešće obračunavali.

47) Hitler je 1933, po ugledu na sovjetske "petoletke", uveo četvorogodišnji plan.

48) Neka državna ministarstva su nazivana po ministrima. Takvo je bilo i "Državno ministarstvo dr Frank".

49) Po krivičnom zakonu iz 1935. je sve, što je "suprotno zdravom narodnom duhu", postalo krivično delo.

50) U vreme kada je među nacistima jačao kult Hitlera, u KP Nemačke je rastao kult predsednika partije Telmana. Njegovo pojavljivanje na 12. kongresu partije dočekano je burnim ovacijama i pevanjem Internacionale.

51) Neki su već tada uočili da se u hitlerizmu krije još nešto. „Nije u pitanju ova ili ona demokratska dogma, dogma parlamentarizma, diktatorskog režima ili verske politike. Sama čovekova čovečnost dovedena je u pitanje." (Levinas, E., 2000, 15).

52) Dok je kod fašista u prvom planu bila totalitarna država (Statto), oslonjena na korporativnu državu i jednu partiju, kod nacista je naglašavan narod (Volk). Hitler je upotrebljavao pojam "totalna država". Partija, koja teži da bude iznad države, i vođa, koji hoće da bude iznad partije i države, narušavaju jedinstvenost pristupa državi. "Totalna država" je uspešno korišćena i u unutrašnjim, a kao "totalni rat", i u spoljašnjim obračunima. Smatralo se da "narodna zajednica" određuje život čoveka, da "krv i tlo" usmeravaju istoriju.

53) Za Nemce je treće carstvo dolazilo posle srednjovekovnog carstva Karla Velikog (koje je francusko koliko i nemačko) i poraženog prusko-nemačkog carstva. Često je spominjan i „četvrti Rim" - Berlin (posle Rima, Konstantinopolja i Moskve).

54) Hitler je smatrao da životni prostor može da obezbedi samo nacija seljaka i vojnika, jer je uvek mač štitio plug, a plug hranio mač.

55) Hitler je u početku bio vešt da navede protivnike na popuštanje. Kada su drugi shvatili da se više ne može popuštati, Treće carstvo je bilo dovoljno snažno da se upusti u rat. Casus beli je bila Poljska, iako je mogućih sličnih povoda pre toga bilo mnogo.

56) Versajski poredak je možda bio kuća od karata koja bi se vremenom srušila, ali je Hitler postigao da rušenje bude katastrofa za mnoge nacije, uključujući i nemačku.

57) Nolte je postavio pitanje: »Da li bi Hitler, da je posle minhenskog trijumfa umro, ušao u istoriju kao jedan od najvećih Nemaca?" (Nolte, E., 1990, 358).

58) Kancelar Brant je klekao u Varšavi, ali niko došao da klekne u Kragujevcu, gde je Vermaht đake izveo iz školskih klupa na streljanje.

59) Hitler je za pokorene Slovene predviđao ograničavanje obrazovanja.

60) Rasizam je možda nagovešten u 16. veku pokušajima opravdanja varvarskih postupaka konkistadora prema prastanovnicima Amerike. Po De Sapulvedi, urođenici i nisu ljudi. U 19. veku je Gobino povezao aristokratska osećanja s mitom o arijevskoj rasi (čiji je koren u pretpostavci lingviste Džonsa o postojanju "arijevskog jezika"). Na pretpostavku o "prajeziku, iz koga su nastali indoevropski jezici, nadovezana je pretpostavka o narodu, "arijevcima", koji su govorili tim jezikom. I socijaldarvinist Amon koristio se mitom o arijevcima. Ponemčeni Englez Stjuart Čemberlen, zet Riharda Vagnera, je o "Tevtoncima" govorio kao o najvišoj rasi, a u "Tevtonce" je ubrajao velike istorijske ličnosti, čak i Aleksandra Makedonskog. Vagner je bio nacionalist, a u delu "Jevrejstvo u muzici" ispoljo se i kao rasist. Bangert je povezivao karakter i rasu, Rozenberg govorio o "mističnoj sintezi" kojom se može objasniti život jedne rase, Milman smatrao da treba odstraniti sve koji kvare rasu i pobrinuti se za uzgoj velikog broja rasno čistih jedinki. V. Šalmajer je ponudio "rasnu etiku" kao sredstvo sprečavanja čovekovog degenerisanja.

61) Jevrejima u vreme Hitlera nije dozvoljavano pokrštavanje.

62) Antisemitizam ("snobizam siromašnih", kako ga je nazivao Sartr) počeo je u srednjem veku iz religioznih i ekonomskih razloga. U Nemačkoj je i pre Hitlera razlikovan jevrejski finansijski od nejevrejskog poljoprivredno-industrijskog kapitala. Antisemitizam je otvarao mogućnost da se bude protiv kapitalizma i istovremeno ostane u njemu. I Veber je razlikovao špekulativni i parazitski jevrejski kapital od puritanskog, stvaralačkog nejevrejskog kapitala.

63) Nacisti su stalno pojačavali svoj antikomunizam.

64) Pakt između Nemačke, Italije i Japana uspostavljan je potpisivanjem takozvanog "antikominterna-ugovora".

65) Ovi brojevi su užasni, ali je Hana Arent ukazala da su iza brojeva zaboravljani ljudi. Oni su izgubili pravo na ljudsku smrt (Arendt, H., 1962, 661ff).

66) Za druge nacije Hitler je predviđao sistematsko zaglupljivanje. Nijedan njihov pripadnik ne sme da nauči da čita i piše, ne sme da poznaje istoriju ni da se bavi politikom.

67) Na sudu u Nirnbergu optuženi su se upinjali da dokažu da su izvršavajući zapovesti pokušavali da izmene njihov smisao (Kartje, R., 1951).

68) SS je nastao iz "jurišne jedinice Hitler" čiji je zadatak bio da štiti vođu. Kada se oslobodio konkurentske SA na čelu sa Remom, SS je rastao, prepleo se s policijom. Hitler i šef SS Himler smatrali su da je SS zdravo jezgro nemačkog naroda.

69) Kako se stvara vođa? Neobično je da se Hitler oblikovao u Beču, u kome su cvetale umetnost i slobodna misao. Nepriznat kao slikar, jer nikad nije napredovao dalje od zanatski korektnog, Hitler je u Beču uočio „neprijatelje", pre svega Jevreje, masone i komuniste, zatim i sve nearijevce. Kasnije je Hitler sebe smatrao i najvišim arbitrom u području umetnosti, podsmevao se slikarima koji slikaju žuto nebo i zelene oblake i Nemačku je "očistio" od moderne umetnosti.

70) Moguće je da je Gebelsovo shvatanje propagande bilo oslonjeno na delo Gistava L Bona "Gomila".

71) Gebelsov govor predstavnicima štampe 15. 3. 1933 (Welch, D., 2005, 180).

72) O propagandi je brinulo "carsko ministarstvo narodnog prosvećivanja i propagande" Reichs-ministerium für Volksaufklärung und Propaganda). Ovo ministarstvo nije bilo na državnom budžetu, već se uspešno izdržavalo od izdavanja licenci za rad radio-stanica. Ne samo što nije naplaćivano korišćenje radio-aparata, već su oni prodavani vrlo jeftino (model "narodni prijemnik" /Volksempfänger - VE 3031/ za 35 rajhsmaraka), da bi svi mogli da čuju vođine i Gebelsove govore. Do početka rata je 70% domaćinstava imalo radio, što je bio najviši procent u svetu. Vođini nastupi bili su praćeni Vagnerovom ili Betovenovom muzikom. Smatra se da je vođine govore 1935. slušalo 56.000.000 Nemaca.

73) U pribaltičkim republikama su naciste dočekali kao oslobodioce. Seme separatizma, posejano u Ukrajini, nije istrulilo sve do raspada SSSR-a.

74) 3. februara 1943. su radio-stanice emitovale pesmu „Imao sam druga" i objavile vest o porazu kod Staljingrada. Zatim su intonirane nemačka, italijanska i hrvatska himna. Nakon trominutne tišine pušten je deo Betovenove 5. simfonije. Sledeća tri dana su u znak žalosti bili zatvoreni bioskopi i pozorišta.

75) Neke nacističke propagandne filmove, na primer film „U Katinskoj šumi", koristio je kasnije Zapad u vreme hladnog rata. Gebels je za zločin u Katinskoj šumi optuživao Jevreje i boljševike. Jevreji su, po njemu, glavni krivci, jer su hteli rat i odgovorni su za najstrašnije zločine u ratu. Na Zapadu su optuživani samo boljševici.

76) U jednom vicu se pita kakva je razlika između Sunca i Hitlera. Odgovor je da Sunce na istoku izlazi, a Hitler na istoku zalazi. U drugom vicu se kaže da neplivači Hitler, Gering i Gebels prelaze Rajnu čamcem. U jednom trenutku čamac počinje da tone. Na pitanje „šta će se dogoditi" pravi odgovor je „Nemačka će se spasti".

77) Gebelsov govor predstavnicima radija 25. 3. 1933. (Welch, D., 2005: 183).

78) Gebelsov govor nemačkim proizvođačima filmova 29. 3. 1933. (Welch, D., 2005: 186). Primer lošeg filma bio je "Na zapadu ništa novo", po Remarkovom romanu. Film se nije smeo prikazivati.

79) "Jevrejin Zis" se bavio štutgartskim Jevrejinom iz 18. veka, ogrezlom u raznim prevarama. Film se jako dopao Hajnrihu Himleru, pa je naredio da svi SS-ovci moraju da ga vide. U "Večitom Jevrejinu" je publika upozorena da će gledati užasne scene jevrejskog nasilja. Prikazano je ritualno klanje životinja. Skrivena poruka je bila da takve neljude treba izolovati u koncentracionim logorima.

80) Džordž Mos je ukazao da je većina Nemaca podržavala Hitlera. (Mosse, G., 1978).

81) U svim zapadnonemačkim vozovima bila je 1960. okačena karta nemačke železničke mreže. Na njoj su bile ucrtane granice obe posleratne Nemačke, ali i granice Carstva. One su obuhvatale i Istočnu marku (Austriju), Sudete, Dancig, Istočnu i Zapadnu Prusku, Luksemburg, Alzas, Lotaringiju i manje oblasti koje su u vreme Hitlera pripojene Carstvu (na primer Malmedi).

82) Po nekim procenama Hitler je kriv za više mrtvih u periodu rata nego Staljin (za 50 miliona naspram 40 miliona). Staljin je "zaslužan" i za dvadesetak milona žrtava u vreme kada se nije vodio rat. Kasnije ih je Mao Ce Tung nadmašio. (Smatra se da je on odgovoran za smrt bar 65 miliona ljudi.)

82) Adorno je s grupom istraživača radio na stvaranju osnovne (F) skale koja bi jasno izdvajala one s autoritarnim karakterom (Adorno, T. W., 1977: 149 ff).

83) Ginter Gras je 2006. priznao da je 1945, kada je imao 17 godina, pristupio SS trupama. Možda njegovo posleratno književno delovanje ukazuje da se brzo osvestio? Dugo, međutim, nije imao snage da prizna greh svoje mladosti.

84) U to vreme je i Hans Momzen dokazivao da je jedina nevolja u Trećem carstvu bila što su se glupi i cinični ljudi domogli vlasti (Mommsen, H., 1966: 64 ff). Andreas Hilgruber je smatrao da su za sve kriva Hitlerova „ludačka shvatanja".

85) I Munije je to vreme nastojao da objasni fašistički uticaj na masu. Smatrao je da fašisti uspešno koriste iracionalno.

86) Žilijar je govorio o "kamufliranju ponovnog uvođenja rasnog principa u međunarodno pravo" (Žilijar, Ž., 1999; 33).

87) Po Brehtu je u nama onoliko varvarstva koliko je potrebno za održavanje varvarskog stanja.

LITERATURA

Adorno, T. W., *Soziologische Schriften 2*, Erste Hälfte, GA IX, Suhrkamp, Frankfurt/M., 1977.

Arendt, H., *Elemente und Urspünge totaler Herrschaft. EVA*, Frankfurt/M., 1962.

Baran, P. A., *Unterdrückung und Fortschritt*, Frankfurt/M., 1966.

Bauer, O., Marcuse, H., Rosenberg, A., *Faschismus und Kapitalismus*, Europa-Verlag, Wien, Frankfurt/M., 1968.

Bloch, E., *Erbschaft dieser Zeit*, Suhrkamp, Frankfurt/M., 1973.

Bloch., E., *Politische Messungen, Pestzeit, Vormärz*, Suhrkamp, Frankfurt/M., 1970.

Bracher, K.D., *Die deutsche Diktatur,* Kiepenheuer & Witsch, Köln Berlin, 1969.

Cartsen, F.L., *The Rise of Fascism*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1969.

Dahrendorf, R., *Gesellschaft und Demokratie in Deutschland*, Piper, München, 1968.

Dokumente der deutschen Politik, I, izd. Meier-Benneckenstein, P., Berlin 1939-1940.

Fašizam i neofašizam, Fakultet političkih nauka Sveučilita u Zagrebu i Centar društvenih djelatnosti SSO Hrvatske, Zagreb, 1976.

Frank, H., *Recht und Verwaltung*, Franz Eher, München, 1939.

Hitler, A., *Mein Kampf*, trans. by R. Mannheim, Hutchinson, 1969.

Horkheimer, M., *Autoritärer Staat (Aufsätze 1939 - 1941)*, de Munter, Amsterdam, 1967.

Kartje, R., *Ratne tajne otkrivene na suđenju u Nirnbergu*, Međunarodmi problemi, Beograd, 1951.

Kühnl, R., Formen bürgerlicher Herrschaft. Liberalismus - Faschismus, Rowohlt, Reinbeck, 1971.

Levinas, E., Nekoliko refleksija o filozofiji hitlerizma. Sa esejom Migela Abensura, Filip Višnjić, Beograd, 2000.

Markuze, H., Kultura i društvo, BIGZ, Beograd, 1977.

Maunz, Th., Vervaltung, Hanseatische Verlagsanstalt, Hamburg, 1937.

Mommsen, H., Das Beamtentum in dritten Reich, Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte, 13, Stuttgart, 1966.

Mosse, G., Nazism: A Historical and Comparative Analysis of National Socialism, Basil Blackwell, Oxford, 1978.

Neumann, F. L., Behemoth. *The structure and Practice of National Socialism, 1933 - 1944*, New York, 1963.

Nolte, E., *Fašizam u svojoj epohi*, Prosveta, Beograd, 1990.

Pechel, R., *Deutscher Widerstand*, Erlenbach, Zürich, 1947.

Political ideologies, Routledge, London and New York, 2003.

Poulantzas, N., Fascisme et dictature, Paris, 1972.

Rosenberg, A., *Der Mythus des 20. Jahrhunderts*, Hocheneichen Verlag, München, 1935.

Rosenberg, A., *Totaler Staat*?, u: Selected Writings, ed. R. Pois; Johnatan Cape, 1970.

Tasca, A., *Glauben, gehoren, kämpfen. Aufstieg des Faschismus,* Wien, Frankfurt/M., Zürich, 1969.

Telebaković, B., *Razum i sreća*, Nauka, Beograd, 1993.

Telebaković, B., *Negacija i sloboda*, Naučna knjiga, Beograd, 1988.

Welch, D., *The Third Reich Politics and Propaganda,* Routledge, London and New York, 2005.

Žilijar, Ž., *Fašizam koji nadire*, Radio B92, Beograd, 1999.

Boško Telebaković

CHARACTERISTICS OF NAZISM

Abstract

Nacism's intolerance of difference and preference of monolitic unity, whether defined in racial or national terms, represented a counter-revolution. Nacists asserted the novelty of their ideas, but the mainsprings of their believes were pre-modern. The base of the doctrine was antithetic, with elements of right and left political theories and very far from critical spirit. Lamenting a lost past, nacism proposed a non-rational and immoral barbarian anti-utopia from which all diversity, individualism and pluralism would be extinguished.

II DEO
POLITIČKI SISTEM

Doc. dr Zoran Stojiljković
Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka

UDC 329.1/.6(497.11)
321.7(497.11)
321.02

POLITIČKE PARTIJE I POLITIČKA PARTICIPACIJA

Slučaj Srbija

Sažetak

Partijsku scenu Srbije, kao neka vrsta usuda odlikuje i prati izrazito visok stepen dinamičnosti, nestabilnosti i konfliktnosti, kako međustranačkih, tako i unutarstranačkih odnosa. Serija ujedinjavanja i razjedinjavanja, sukoba, rascepa i novih integracija, u klimi stvorene permanentne predizborne groznice, govori o nestabilizovanom političkom tlu. Posledično, partijski sistem Srbije spada u grupu nedovoljno institucionalizovanih i stabilizovanih sistema. On za osnovnu odliku ima polarizovani pluralizam – oštru političku konkurenciju i polarizovanost političkih snaga, koje su istovremeno, fragmentizovane – razdeljene na veći broj relevantnih političkih partija, sa krajnje promenljivom snagom i uticajem. Partijska scena i sistem oslanajaju se, na takođe nestabilno i rascepima razdeljeno socijalno tlo.
Analogijom sa pozorištem, na političko-pozorišnoj sceni uloge su podeljene na: soliste – relevantne političke stranke, odnosno njihove lidere; epizodiste – sve ostale političke stranke, kao i civilno-društvene aktere; statiste i posmatrače – građane koji osciliraju između letargije, polovične zainteresovanosti i povremenog, eruptivnog uskakanja na političku scenu i šaptače, odnosno »veto-igrače« - ključne lobi grupe i predstavnike međunarodnih organizacija, koji iza scene pokušavaju da (pre)usmere političke događaje.

Ključne reči: političke partije, politička participacija, ideologija, struktura, politički pluralizam.

Svaka dosledna i skrupulozna analiza partijsko-političke scene podrazumeva celovito i koherentno razmatranje sledećih šest užih problemskih celina: 1) odnosa partija i partijskog sistema prema celini političkog sistema čiji su važan, konstitutivni deo; 2) zakonske regulative koja utvrđuje, pravila partijske igre; 3) pozicije partija unutar političkih institucija, pre svega parlamenta; 4) strukture partijskog sistema i političko-ideoloških podela; 5) brojnih aspekata unutrašnjih odnosa i procesa odlučivanja u partijama, uključiv i 6) odnos novca i politike, pre svega iz ugla finansiranja stranaka i njihovih izbornih kampanja.

POLITIČKI SISTEM

Prvu, normativnu grupu faktora koji su u odnosima korelacije sa partijskim sistemom, čini celina političkog sistema, čiji je partijski sistem konstitutivni element. Pre svega, karakter partijskog sistema i realni odnos snaga partija, određuju strukturu parlamenta, a preko njega i vlade, odnosno, njenu kabinetsku, kancelarsku ili »skupštinsku«, nestabilnu prirodu i sastav. Đovani Sartori u tom pogledu zapravo definiše tri ideal-tipska modela: 1) vezu relativno-većinskog izbornog sistema, sa dvostranačkom strukturom parlamenta i jakom kabinetskom vladom; 2) odnos umerene stranačke fragmentacije parlamenta, i postojanje dominantne stranke vlasti i kancelarske vlade i 3) relaciju između visoko proporcionalnog izbornog sistema, krajnje fragmentiranog partijskog sastava parlamenta i slabe „skupštinske" vlade (Sartori, 2003: 69-82).

Povratno, po funkcionisanje institucija, značajna je relacija između prirode i broja partija i predsedničkog, odnosno parlamentarnog sistema.

Jedno od ključnih obeležja političkog sistema Srbije čini polu predsednički sistem vlasti, odnosno bicefalni – "dvoglavi" karakter izvršne vlasti u kome i predsednik i Vlada i premijer crpu autoritet iz neposrednih izbora.

Bez obzira na ograničen krug nadležnosti koje ima, samo postojanje neposredno biranog predsednika ima tri značajne konsekvence po dinamiku partijsko-političkog života i karakter partijskog sistema. Prvu, čini pripadanje ili, u daleko većoj meri, nepripadanje predsednika i premijera istoj partiji i koaliciji. Stanje kohabitacije, nastalo u Srbiji 2004. godine između premijera Koštunice i njegove manjinske koalicione vlade i predsednika Tadića šefa opozicione Demokratske stranke (DS), proces vladanja čini složenijim, nestabilnijim i traži šire procese konsultovanja i usaglašavanja, ukoliko se svesno ne ide na uzajamnu blokadu i izazivanje kriza.

Drugu, prethodnu karakteristiku čini, posebno u situaciji fragmentarnog partijskog sistema u kome nijedan partijski kandidat nema šanse na pobedu, priroda koalicionog dogovora oko podrške zajedničkom kandidatu. Najčešće, ovaj dogovor i podrška, određuju karakter i širinu koalicije koja nakon parlamentarnih izbora formira vladu, kao i sam raspored pozicija i resora u njoj.

Najzad, prilikom istovremenog raspisivanja parlamentarnih i predsedničkih izbora, popularni predsednički kandidat može snažno na više povući rejting i izborne izglede stranke/koalicije koja ga podržava.

Ključni uticaj na određenje prirode partijskog sistema, pre svega broja relevantnih partija koje efektivno mogu vršiti uticaj na proces formiranja i vršenja vlasti, ima, međutim, usvojeni izborni sistem. Odabrana varijanta proporcionalnog ili većinskog sistema, ili njihovo kombinovanje unutar mešovitih izbornih sistema jesu konkretan mehanizam i kanal unutar koga se volja birača i njihove političke preferencije transformišu u strukturu parlamenta i drugih političkih institucija. Pošto je izborni sistem predmet odlučivanja parlamentarnih stranaka moglo bi se reći da se radi o partijskom (samo)izboru određenih izbornih pravila.

Izborni sistem

Od prvih višestranačkih izbora 1990-te u Srbiji su promene izbornog sistema i pravila bile relativno česte.

Dvokružni, većinski sistem primenjen je samo na prvim republičkim parlamentarnim izborima (1990) da bi, zbog protesta opozicije motivisanih visokim nivoom njegovih disproporcionalnih učinaka, već 1992. godine bio napušten. No, sve do izbora 2004. godine, on je primenjivan na lokalnim izborima i pokrajinskim izborima u Vojvodini.

Mešovit izborni sistem, u kome se polovina poslanika bira po većinskoj, a polovina po proporcionalnoj izbornoj formuli, primenjen je na saveznim izborima za Skupštinu SRJ (1992), kao i na pokrajinskim izborima 2004. godine.

Aktuelno, dominira proporcionalni izborni sistem sa D'Ontovom formulom izračunavanja broja mandata. On se, od izbora 2004. godine primenjuje, uz Nimajerovu izbornu formulu, i na lokalnim izborima. No, pre svega zbog zatvorenog karaktera listi, u kome partijska rukovodstva potpuno autonomno odlučuju o rasporedu poslaničkih mesta, sistem je sve više kritikovan u javnosti.

Deo kritika i primedbi odnose se i na činjenicu da se, uz primenu relativno visokog izbornog cenzusa od 5 % i sa Srbijom kao jedinstvenom izbornom jedinicom nakon izbora decembra 2003. godine, u parlamentu nije, našla nijedna partija etničkih manjina.

Izmenama izbornog zakona za političke predstavnike manjina predviđa se uvođenje prirodnog cenzusa koji (sa parlamentom koji čini 250 poslanika) iznosi 0,4 %. Uz efektivno, u zemlji prisutno biračko telo od oko 5.500,000 i prosečnu izlaznost na republičkim izborima od 60 %, partijama manjina je dovoljno da osvoje 12-15 hiljada glasova da bi ušle u parlament. Ovaj sistem sa ugrađenim konsensualnim elementom će prvi put biti primenjen na izborima zakazanim za 21. 01. 2007. godine. On, bar hipotetički, omogućuje čak i pluralnu političku zastupljenost brojnim manjinama – Mađarima, Bošnjacima/Muslimanima, Albancima sa juga Srbije, Hrvatima, kao i Romima i Vlasima.[1]

Pored toga, principijelno prihvatljiv i za izbore na nacionalnom nivou optimalan proporcionalan sistem sa 8-10 izbornih jedinica i cenzusom od 5 % praktično je činjen disproporcionalnim – povećanjem broja izbornih jedinica na čak 29 (1997. godine) ili visoko prohibitivnim – određenjem čitave Srbije kao jedne izborne jedinice (izbori 2000. i 2003. godine) (Goati, 2004:122).

Na drugoj strani, na izborima za lokalne vlasti, dvokružni većinski sistem, koji je bez mandata ostavljao partiju koja osvoji 20-30 % glasova, zamenjen je (2004. godine) proporcionalnim sistemom sa cenzusom od 3 %. Jedna krajnost zamenjena je drugom krajnošću. Potpuno nelogično rešenje po kome je cenzus niži na lokalnom nego na nacionalnom nivou uvelo je naime u lokalne parlamente 6-10 partija i politički nedovoljno profilisanih grupa građana i učinilo ih krajnje nestabilnim.

1 Stranke teritorijalno koncentrisanih manjina (Mađara, Bošnjaka, Albanaca) uspevale su i ranije, uz primenu većinskog ili proporcionalnog sistema sa 9 izbornih jedinica, u kojima se bira 20-30 poslanika, da uđu u parlament Srbije.

Načelno bi se ipak moglo konstatovati da izbori i izborni sistem Srbije imaju karakteristike slobodnih (opštih, neposrednih izbora sa tajnim glasanjem i jednakim pravom glasa), ali ne i do kraja fer izbora. Naime, i nakon promena iz oktobra 2000. godine, pojavljuju se propusti u izbornoj administraciji i kontroli izbora, birački spiskovi su nedovoljno ažurirani a raspodela medijskog prostora i (državnih) finansijskih sredstava održava i uvećava prednosti velikih parlamentarnih stranaka, pre svega onih vladajućih.

ZAKONSKA REGULATIVA

U Srbiji je još Miloševićevim Ustavom iz 1990. godine ukinuta partijska država, odnosno izbačena je ranija ustavna odredba o vodećoj, idejno-usmeravajućoj ulozi Saveza komunista, čime su omogućeni kompetitivni, višestranački izbori.

U novom Ustavu Srbije, usvojenom 8. 11. 2006. godine, pozicija i uloga političkih partija se definiše unutar osnovnih ustavnih načela. Ustavom se jemči i priznaje uloga političkih stranaka u demokratskom oblikovanju političke volje građana, a da se pri tom ne preciziraju njihove funkcije u agregiranju i sintezi interesa, političkoj mobilizaciji i edukaciji građana, regrutovanju i nominaciji kandidata na izborima, odnosno u konstituisanju i delovanju političkih institucija. U otklonu na raniju praksu i prisutne snažne partokratske tendencije ističe se da partije ne mogu neposredno vršiti vlast, niti je potčiniti sebi. Osnivanje partija je slobodno i ne podleže nikakvim prethodnim uslovima. Delovanje partija nije dopušteno samo ako je usmereno na nasilno rušenje ustavnog poretka, kršenje zajemčenih ljudskih i manjinskih prava ili izazivanje rasne, nacionalne ili verske mržnje (Ustav Srbije, 2006, čl. 5).

Detaljnije, ali ne i dovoljno precizno, osnivanjem i delovanjem političkih partija bavi se Zakon o političkim organizacijama, iz 1990. godine. On sadrži anahrona rešenja poput onih o potrebi zaštite osnova sistema socijalističkog samoupravljanja. U međuvremenu, ali na saveznom nivou (SRJ) donet je, decembra 2000-te, Zakon o političkim strankama, kojim je Socijalističkoj partiji (SPS) kao partiji naslednici komunističke partije oduzeta nasleđena imovina. Time je ova partija, sa decenijom zakašnjenja, lišena znatne startne prednosti. Pomenuti zakoni međutim, i ne uspostavljaju specifične zahteve u pogledu garantovanja prava članstva i interne demokratske organizacijske strukture, niti preciznije definišu njihovu ulogu i funkcije u eksternim procesima odlučivanja.

Srbiji je, posebno nakon raspada državne zajednice sa Crnom Gorom, neophodan novi zakon o partijama. Njime bi se, pored ostalog, definisala uloga partija odredili minimalni standardi prava članstva i unutrašnje – decentralizovane i demokratske strukture, kao i precizirale disciplinske mere, uključiv i razloge i postupak (privremene) zabrane stranaka. Novim Zakonom bi trebalo uvećati broj potpisa neophodnih za registrovanje partije sa sadašnjih 100 na bar 2000-3000, odnosno 500 za partije manjina, čime bi i nadalje partiju bilo moguće formirati uz podršku 0,03 % biračkog tela. Istovremeno bi trebalo pojednostaviti postupak brisanja sa evidencije i osloboditi aktera koji gasi stranku plaćanja taksi (80 eura). Time bi se broj evidentiranih stranka sa gotovo neverovatnih

416, sveo na stotinak koji podnose finansijske izveštaje ili na 60-70 koji na izborima na svim ravnima osvoje bar jedan mandat.[2]

I isticanje kandidata i učešće na izborima je pod jednakim uslovima - potpisivanje kandidatura i prikupljanje određenog broja potpisa podrške, omogućeno svim partijama, kao i grupama građana. Odluku o ispunjenosti uslova za učešće na izborima donose republička i lokalne izborne komisije sastavljene od dela koji čine stručna lica i predstavnika partija.

Politička partija može biti zabranjena pravosnažnom odlukom Vrhovnog suda samo u slučajevima dovođenja u pitanje teritorijalnog integriteta zemlje, poziva na nasilno rušenje poretka i raspirivanja mržnje na rasnoj, nacionalnoj ili verskoj osnovi. Osnov za zabranu stranke je i uključivanje u rad ili politička zloupotreba maloletnika,

Partije se de facto mogu ugasiti i objavom prestanka rada, kao i u slučaju da broj članova padne ispod zakonski utvrđenog minimuma od 100 članova.

Politička praksa u Srbiji ne poznaje slučaj zabrane partija. Nakon 2000-te predmet kritika su bili radikali (SRS) zbog svog netolerantnog i isključivog političkog stila i verbalnih nacionalističkih ispada.[3]

Veliki broj partija i širina političkog spektra omogućili su inače da svi, krajnje različiti grupni interesi i afiniteti pronađu svoj partijski oblik. Jedini izuzetak predstavljaju, zbog moralnog pritiska i osude većine, partijski oblici samoorganizovanja seksualnih manjina.

Ni unutarpartijska organizacijska pravila ne isključuju iz kruga članstva nijednu specifičnu socijalnu grupu. Izuzetak u ovom pogledu predstavlja kratak period nakon demokratskih promena iz oktobra 2000-te kada su DS, DSS i neke druge stranke demokratskog bloka, suočene sa velikim međupartijskim transferom i prilivom članstva i iz redova dojučerašnjih pristalica Miloševićevog režima, donele odluku o (privremenoj) zabrani prijema u članstvo funkcionera prethodnog režima.

TIPOLOGIJA PARTIJA I STRUKTURA PARTIJSKOG SISTEMA

Na sastav i strukturu partijskog sistema, pored "normativno-institucionalnog dizajna" - političkog i izbornog sistema, utiče i brojnost i izukrštanost linija podela – "rascepa" unutar socijalne strukture društva. Ključni značaj u Srbiji (i na eks jugoslovenskom prostoru) imale su međunacionalne podele i sukobi, kombinovane i ukrštene sa različitim političko-kulturnim matricama i podelama na parove: tradicionalizam-modernizam, konzervativizam-liberalizam, autoritarizam-demokratija. Podele

2 Inače, partiju može formirati svaki punoletni državljanin Srbije sa biračkim pravom, pod uslovom da prikupi 100 potpisa. Nadležnom Ministarstvu za državnu upravu i lokalnu samoupravu je, pored imena zastupnika, potpisa osnivača i adrese organizacije, dovoljno dostaviti osnivački akt koji sadrži osnovne programske i organizacione principe. Državni organ vrši upis u registar partija bez prava i mogućnosti da, sem u slučajevima nepotpunosti dokumenata ili postojanja partije sa istim nazivom, odloži postupak.

3 Nakon takvog jednog napada na vice-premijerku Ivanu Dulić-Marković, G17 plus je pokrenula inicijativu za zabranu SRS i prikupila 80 hiljada potpisa. Sve se završilo, imajući u vidu i da se radi o (od 2003. godine) pojedinačno najjačoj stranci, na osudama pojedinačnih incidenata.

bazirane na socio-klasnoj diferencijaciji na agente rada i kapitala, bogate i siromašne ili tranzicione gubitnike i dobitnike, bile su sve do 2001/2002. godine i otpočinjanja radikalnih tržišnih i svojinskih reformi od relativno malog značaja. Objašnjenje treba tražiti kako u ideološkoj frazeologiji i praksi prethodnog socijalističkog režima koji je tolerisao samo sitnu privatnu svojinu i u okviru sintagme "radni ljudi" ukinuo svaki autonomni oblik organizovanja preduzetnika, ali i seljaštva i radništva, tako i u razornom osiromašenju velike većine građana tokom ratova, izolacije i bombardovanja zemlje. Nerazvijenost i osiromašenje, kao i kulturni tradicionalizam ograničili su i domete i uticaj pitanja ekologije, rodne jednakosti, kao i postmaterijalističkih vrednosti samoodređenja i kvaliteta života.

Krah jednog, komunističkog kolektivizma, praćen retradicionalizacijom, povratkom veri i jačanjem nacionalizma vodio je formiranju političkih deoba na komuniste i antikomuniste, pristalice i protivnike Miloševićevog režima, nacionaliste i mondijaliste – patriote i nacionalne izdajnike. Istovremeno, na socijalnoj ravni gotovo sve stranke teže poziciji političkog (levog ili desnog) centra navodeći, ravnotežu efikasne, na privatnoj svojini bazirane privrede i socijalne pravde, odnosno evropski socijalno-tržišni model i socijalno partnerstvo i dijalog kao osnovna opredeljenja – čak neku vrstu političkih mantri.

Nestabilno socijalno i političko tlo, kriza i raspad eks-Jugoslavije, ali i državne zajednice sa Crnom Gorom, kao i otvoreni problem statusa Kosova, odnosno paralelni proces suočavanja već ekonomski ruiniranog i socijalno razorenog društva sa dodatnim pritiskom stotina hiljada izbeglica i raseljenih lica, okvir su u kome dolazi do intenzivnog procesa formiranja, podela, fuzija i novih razdvajanja unutar partija i koalicija.

Ovaj trend izuzetne nestabilnosti političke scene, uključiv i pojavu novih uticajnih aktera nastavljen je i nakon 2000-te. Dodatne razloge produženja stanja izuzetne dinamičnosti partijske scene čine tri procesa. Prvi, čine veliki transfer pristalica između stranaka bivšeg i aktuelnog režima 2000/2001. godine koji, recimo, dovodi do osipanja članstva i podela u dotada vladajućem i jedinstvenom SPS-u. Drugi, čine transferi i podele do kojih dolazi unutar demokratskog bloka nakon raspada DOS-a, što za rezultat ima seriju naizmeničnih sukoba i podela i fuzija unutar postojećih, ali i nastajanje novih partija poput G17 plus (2002. godine) i LDP Čedomira Jovanovića (2005. godine). Treći, paralelni proces gubitka energije za promene i pada poverenja i podrške strankama demokratskog bloka nakon 2002. godine, rezultira rastom uticaja radikala i njihovim preuzimanjem statusa relativno najjače stranke, kao i pojavom i meteorskim usponom i padom Pokreta Snaga Srbije kontroverznog biznismena Bogoljuba Karića.[4]

Nakon parlamentarnih izbora 2003. godine status relevantne, stranke sa parlamentarnom snagom i značajnim koalicionim ili ucenjivačkim potencijalom imaju

4 Nezadovoljstvo ritmom i efektima promena i rast nezaposlenosti i nejednakosti i u uslovima relativno stabilnog privrednog oporavka, kao i prisutan osećaj tranzicionog gubitništva trećine građana, odnosno kombinovanje nacionalnih frustracija i socijalnih nezadovoljstava, išli su najviše u prilog radikalima kao stranci koja najuspešnije kombinuje nacional-populizam i socijalnu demagogiju. Rastu uticaja radikala išli su u prilog i sukobi i uzajamne optužbe za korupciju između aktera demokratskog bloka (Stojiljković, 2006: 222).

Srpska radikalna stranka (SRS) i Demokratska stranka (DS), dve najuticajnije i dijametralno suprostavljene stranke koje se nalaze u opoziciji manjinskoj koalicionoj vladi, koju čine Demokratska stranka Srbije (DSS), G17 plus, Srpski pokret obnove (SPO) i Nova Srbija (NS), kojoj spoljnu, parlamentarnu podršku pruža Socijalistička partija Srbije (SPS).

Posle izbora 2007. godine obrazuje se većinska vladajuća koalicija demokratskog bloka u koju, pored „starih" stranaka vlasti – G17 plus i koalicije DSS-NS, ulazi DS kao stožerna stranka vlasti. Na osnovu rezultata izbora formirana je naime raspodela uloga u vlasti u proporciji 50 (DS) : 35 (DSS-NS) : 15 (G17plus).

Izvestan, relevantan uticaj i koalicioni potencijal pred izbore, kao i nakon izbora, januara 2007. godine imaju i stranke nacionalnih manjina, poput Saveza Vojvođanskih Mađara (SVM) Jožefa Kase ili Liste za Sandžak Sulejmana Ugljanina i njoj konkurentske Sandžačke demokratske partije (SDP) Rasima Ljajića. Najzad, krajnju radikalnu građansku i proevropsku poziciju zauzima novoformirana parlamentarna opoziciona koalicija Liberalno-demokratske partije (LDP) Čedomira Jovanovića, Lige socijaldemokrata Vojvodine (LSV) Nenada Čanka i Socijaldemokratske Unije (SDU) i Građanskog Saveza Srbije (GSS).

Na osnovu programskog samoodređenja, ranijih i aktuelnih političkih poruka i strukture "tvrdih" pristalica relevantne partije bi se mogli razvrstati u sledeće političke familije.

Tabela 1.
Programska orijentacija partija

	Sadašnja situacija		
	GS	**GJ**	**O**
Religijske			
Seljačke/Agrarne			
Liberalne		G17 plus	LDP, LSV, SDU
Konzervativne	DSS-NS		
Nacionalističke			SRS
Radničke	DS		
Komunističke			SPS
Etničke/Regionalne		Lista za Sandžak, SVM, Partija Roma	
Ostale			

GA = stranka-koalicija na vlasti; GS= ključna stranka u vlasti; GJ = partner u vlasti; O= opozicija

Naravno, ponuđeno pozicioniranje relevantnih stranaka u Srbiji nije lišeno brojnih dilema. Tako, recimo, DS se svrstava često po porukama, identifikovanju pristalica i imidžu u javnosti u liberalnu, a ne u radničku, socijaldemokratsku grupu, bez obzira na njeno članstvo u Socijalističkoj internacionali. Isto važi i za G17 plus, iako se našla u grupaciji evropskih konzervativnih partija. Preciznije određenje SPS-a je pozicioniranje ove stranke kao autoritarne, nacional-populističke i tradicionalne levice. Najveći problem je pozicioniranje radikala. Oni se identifikuju sa pozicijom narodnjačkog desnog centra, ali njihova ukupna istorija i praksa opravdavaju određenje SRS kao stranke radikalne nacional-populističke desnice.

Relevantne partije, posebno njihovi lideri i najuže rukovodeće strukture pritom, zajedno sa ključnim predstavnicima međunarodne zajednice i krupnim kapitalom imaju najveći, centralni uticaj na oblikovanje političkih zahteva i njihovo pretvaranje u političke odluke.

Odnos snaga, brojnost i priroda veza između partija definišu partijski sistem Srbije kao „sistem polarizovanog pluralizma" (Sartori, 2002). Samo, nakon prvih višestranačkih izbora 1990. godine, moglo se govoriti o dominantnoj poziciji SPS, koja je sa nešto manje od polovine dobijenih glasova raspolagala sa gotovo tri četvrtine mandata. Već od izbora 1992. godine i posebno nakon 2000-te, Srbija ima pluralistički partijski sistem u kome, pored 3-4 partije sa sigurnim parlamentarnim statusom deluje bar toliko partija i koalicija čiji se uticaj kreće oko izbornog cenzusa od 5 %.

Tabela 2.
Parlamentarni izbori u Srbiji

Godina	Partija	Procenat glasova	Mesta u Skupštini	Pozicija
1990	SPS	46.1	194	GA
	SRS	27.9	22	O
	SPO	15.8	19	O
	DS	7.4	7	O
1992	SPS	28.8	101	GS
	SRS	22.6	73	GJ
	DEPOS	16.9	50	O
	DS	4.2	6	O
	DRUGE	14		
1993	SPS	36.7	123	GS
	DEPOS	16.6	45	O
	SRS	13.8	39	O

	DS	11.6	29	O
	DSS	5.1	7	O
	DRUGE	8.9		
1997	SPS	34.3	110	GS
	SRS	28.1	82	GJ
	SPO	19.2	45	O
	DS	-	-	-
	DRUGE	14.5	5	
2000	SPS	13.8	37	O
	SRS	8.6	23	O
	DOS	64.1	176	GA
	DRUGE	8.8	14	
2003	SPS	7.6	22	GJ
	SRS	27.6	82	O
	DSS	17.7	53	GS
	NS	-	-	GS/GJ
	SPO	7.7	22	GS/GJ
	G17+	11.5	34	GS/GJ
	DS	12.6	37	O
	DRUGE	9.3	-	
2007	SPS	5.6	16	O
	SRS	28.6	81	O
	DSS sa NS	16.6	47	GS/GJ
	LDP,LSV,SDU,GSS	5.4	15	O
	G17+	6.8	17	GJ
	DS	22.7	64	GS
	DRUGE	7.8	-	

GA = stranka-koalicija na vlasti; GS= ključna stranka u vlasti; GJ = partner u vlasti; O= opozicija

Težnja ka stabilizovanju i ukrupnjavanju političkog prostora i širenju sopstvenog uticaja vodila je nastojanju proevropski orijentisanih partija u Srbiji da se uključe u one međunarodne partijsko-političke saveze, koje procenjuju kao programski bliske ili pak spremne da im praktično-politički najviše pomognu. Istovremeno, nastojanje ključnih evropskih i svetskih asocijacija, da u svoje redove u punopravno članstvo prime, samo jednu od partija iz određene zemlje, dodatna je motivacija strankama da dobijajući međunarodnu legitimaciju baš one odigraju ulogu stožera oko koga će se okupiti ostali akteri koji pretenduju na pripadnost određenoj političkoj porodici. Tako su se u socijaldemokratskoj grupaciji kao kandidati za ovu ulogu našli SDP, koja ni nakon učešća u obe demokratske vlade nije uspela da se stabilizuje i učvrsti svoj uticaj, i DS, čija liberalno-demokratska pozicija tek treba da se socijaldemokratizuje. U grupi narodnih i konzervativnih stranaka našli su se DSS i proliberalni G17 plus, dok poziciju u grupi liberala i demokrata drže Liberali Srbije – stranka koja nakon izbora iz 2003. godine ima potpuno marginalnu ulogu u političkom životu Srbije.

PARTIJE I PARLAMENTARNO PREDSTAVNIŠTVO

Dinamika političkog života u međuizbornim periodima u Srbiji je vezana za zbivanja u parlamentu koja, posebno u poslednjih 5-6 godina, odlikuju česti međupartijski transferi poslanika, uključiv i podele u čitavim poslaničkim grupama.[5]

Ovakvoj praksi partijske centrale pokušavaju da stanu na put potpisivanjem kvazi-ugovora između stranke i kandidata, zahtevom da poslanici potpišu blanko – ostavke prilikom izbora i njihovim blagovremenim aktiviranjem, odnosno oduzimanjem mandata neposlušnim poslanicima međustranačkim dogovorom u Administrativnom odboru parlamenta. Svesne da ne mogu oboriti osnovno ustavno i zakonsko opredeljenje da mandat pripada poslaniku, one pokušavaju da ga na svaki način ograniče. Tako je osnovni stav da mandat pripada poslaniku u Ustavu dopunjen stavom da je on "slobodan da, pod uslovima određenim zakonom, neopozivo stavi svoj mandat na raspolaganje partiji na čiji je predlog izabran za narodnog poslanika" (Ustav, 2006, Član 102). Postavlja se pitanje šta će biti sa kadidaturom kandidata koji takvu volju ne izrazi već prilikom formiranja izborne liste.

Potreba da se snažno defavorizuje preletanje poslanika iz tabora u tabor mogla se zadovoljiti i uvođenjem statusa nezavisnog poslanika i nemogućnošću prenosa dela sredstava koja se iz budžeta dodeljuje parlamentarnim strankama. Stepen ostvarene discipline i kohezije unutar poslaničkih grupa zavisi pre svega od dva faktora: od partijskog ili koalicionog karaktera liste i poslaničke grupe, kao i od stepena jedinstva u partiji – matici, odnosno od postojanja krajnjeg autoriteta koji razrešava sve dileme i sukobe.

5 U Srbiji je čak moguće da partije dođu do poslanika, a da nisu prethodno obezbedile dovoljnu podršku birača na izborima (SPO) ili čak nisu ni postojale kao stranka u vreme njihovog održavanja (G17 plus, PSS). Uobičajena je i praksa da poslanici stranaka koje su do 2-3 poslanička mandata došle "gostujući" na listi jedne stranke u međuvremenu pređu pod okrilje druge (poslanici iz Sandžaka) ili uđu u novoformirani poslanički klub (SDP). Najzad, sukobi u stranci za posledicu mogu imati podelu unutar poslaničke grupe (SPO).

U ovom pogledu najčvršću disciplinu pokazuju poslaničke grupe SRS i DSS, a nešto nižu klubovi sa koalicionim sastavom ili parlamentarne grupe stranaka koje karakteriše pluralna struktura moći.

Potencijalne sukobe i razdore između poslanika u parlamentu i rukovodećeg partijskog kruga partije pokušavaju da preduprede tako što poslanike, po funkciji, uključuju u sastav vodećeg partijskog organa. Istovremeno, partije izvan Vlade, problem praktično rešavaju tako što su vođe stranke istovremeno i njeni poslanici u parlamentu, što im obezbeđuje znatne materijalne pogodnosti, ne malo važno pravo na poslanički imunitet, kao i logističku stručnu i tehničku podršku. Poslanički sastav ključnih opozicionih partija predstavlja, dakle, neku vrstu „vlade u senci".

Na drugoj strani, poslanici stranaka vlasti praktično su svedeni na servis Vlade i ne retko, sa izuzetkom šefova poslaničkih klubova i izvestioca po pojedinim pitanjima, svoju ulogu svode na disciplinovano glasanje.

UNUTRAŠNJA ORGANIZACIJA I PROCES ODLUČIVANJA

Brojnost članstva

Političke partije u Srbiji pripadaju modelu partija koje vode evidenciju o svome članstvu i u kome se članstvo formalizuje potpisivanjem pristupnice.

Odlika Srbije je, da za razliku od većine postkomunističkih društava, broj partijskog članstva nije značajnije pao, kako u odnosu na broj članova komunističke partije u pretpluralističkom razdoblju, tako ni u odnosu na početni period "pluralističkog šoka".

Nalazi istraživanja pokazuju, da se udeo partijskog članstva u biračkom telu konstantno kreće oko 10 %, odnosno da sve partije u Srbiji zajedno imaju oko 600.000 članova. Dramatično se, međutim, menja udeo pojedinih partija u ovom broju. Krajem 90-tih godina, tada vladajući Miloševićev SPS imao je, po konzervativnim procenama, oko 350.000 članova – više nego sve ostale stranke zajedno, da bi taj broj sveo na oko 100.000 (2002), odnosno sveo se na aktuelnih 40.000 (2006).

Daleko manje oscilacija pokazuje članstvo radikala. Sa oko 120.000 (2000) ono je opalo na oko 80.000 (2002. godine) da bi sa rastom rejtinga radikala i broj članova porastao na preko 130.000, odnosno nadišao početnu, postoktobarsku vrednost.

Nakon promena 5. oktobra 2000-te najvećom progresijom je raslo članstvo DSS Vojislava Koštunice – lidera koji je svojom pobedom nad Miloševićem simbolizovao promene. Nakon pada članstvo ove stranke se stabilizovalo na oko 60.000 (2005).

Demokratska stranka je pak stranka koja je uspela da održi brojnost stečen 2000/2001 i danas je, sa oko 120.000 članova (2005) zajedno sa radikalima, stranka sa najbrojnijem članstvom i najvećim uticajem u biračkom telu.

Na drugoj strani, do promena 2000-te najbrojnija i najznačajnija opoziciona stranka SPO i njen lider Vuk Drašković su, čini se trajno, platili cenu odluke da ne idu na izbore 2000-te u okviru jedinstvenog DOS-a. Broj članova SPO se sveo na oko 30.000 "partijskih vernika" (2005).

Stranka G17 plus, nastala 2002. godine iz istoimene ekspertske grupe, jednog od ključnih aktera promena iz 2000-te, takođe ima oko 30.000 članova (Goati, 2006:133-137).

Respektabilan uticaj i članstvo između 5.000-20.000 imaju i LDP Čede Jovanovića i njen koalicioni partner LSV Nenada Čanka, Nova Srbija Velje Ilića, kao i vodeće stranke manjina – SVM Jožefa Kase ili Lista za Sandžak Sulejmana Ugljanina, odnosno SDP Rasima Ljajića.

Ključne stranačke aktivnosti

Sa stanovišta usmerenja na ključne sadržaje partijskih aktivnosti sve relevantne stranke u Srbiji nastoje da održe osetljivu ravnotežu između partijskih aktivnosti, poput razvoja stranačke infrastrukture, vrbovanja članstva, regulisanja konflikata ili programskog razvoja i fokusiranja na oglašavanje i prisustvo u medijima, izborni marketing i kampanju.

Tek uslovno bi se moglo konstatovati da su, primera radi, SPS, DSS i radikali nešto skloniji unutarpartijskim aktivnostima a, DS, G17 plus i Nova Srbija prisustvu u medijima i medijskom pakovanju svojih političkih i izbornih poruka.

Unutrašnja organizacija

Sve relevantne partije, uključiv i regionalne i etničke, nastoje da razviju kapilarnu mrežu i da oblicima organizovanja pokriju regione i lokalne zajednice (opštine). One pritom polaze od političko-administrativne podele zemlje na pokrajine, regione (okruge) i opštine. Jedini, delimični izuzetak čine radikali koji u svom organu – Otadžbinskoj upravi, imaju i predstavnike svojih, slabih i neuticajnih, partija bliznakinja iz Crne Gore i Republike Srpske.

Globalno posmatrano, proces donošenja ključnih odluka počinje tako što, na osnovu osnovnih stranačkih opredeljenja i raspoloživih analiza, predlog formulišu lider i njegovo najbliže (ne)formalno okruženje – potpredsednici, savetnici, ključni finansijeri, odnosno ministri i šefovi poslaničkih grupa. Predlog operacionalizuje i, nakon usvajanja i legitimisanja od strane partijske legislative (Glavni odbor stranke), realizuje uži političko-izvršni organ stranke. Naknadno, sve ključne odluke i izbore verifikuje centralni organ stranke (Kongres, Skupština).

Formalno gledano, proces izbora u strankama ide suprotnim pravcem, od stranačke baze ka vrhu piramide, odnosno delegati organizacija na kongresu biraju rukovodeći sastav stranke. Razlika između stranaka postoji u meri u kojoj stranačka hijerarhija kontroliše izbore u organizacijama – na direktan (imenovanjima ili "sugestijama") ili indirektan način – obavezom verifikovanja predloga i izbora užih organa od strane rukovodstava. Takođe postoje razlike u pogledu mogućnosti stvarne kompeticije i izbora između više kandidata za ključne partijske funkcije. Istovremeno, postoji, uz izuzetak SPS i G17 plus, trend i formalnog uvećavanja funkcija i ovlašćenja šefa stranke. Šef ne samo da predstavlja stranku i koordinira njen rad, već i predlaže (bira) svoje neposredne saradnike i poslaničku listu.

Tendencije centralizacije i hijerarhizacije odlučivanja ograničene su postojanjem različitih oblika interesne, teritorijalne i ideološke decentralizacije u strankama – formalnim ovlašćenjima i efektivnom moći programskih odbora i sekcija, lokalnih i regionalnih oblika organizovanja ili slobodom rasprave i mogućnošću formiranja struja i frakcija.

Sve relevantne partije u Srbiji imaju sekcije i Forume žena i, sa izuzetkom radikala, organizacije mladih, sa dosta značajnim stepenom organizacione i kadrovske autonomije. Stranke u Srbiji ne poznaju, međutim, praksu postojanja radničkih (sindikalnih) krila već eventualno poput DS, formiraju resorne odbore za saradnju sa sindikatima. Sekcije i programski odbori igraju relativno značajnu ulogu u definisanju "svojih" sektorskih politika i ciljeva. Njihova pozicija je ojačana uvođenjem internih partijskih i zakonske kvote od 30 % mesta na kandidatskim listama za žene, kao i odlukama o minimalnoj zastupljenosti mladih u stranačkim organizacijama.

Ukupnu programsku politiku i ciljeve utvrđuju centralni partijski organi. Kongresi verifikuju osnovna programska i statutarna dokumenta, a Glavni stranački odbori izborne manifeste i deklaracije o pojedinim pitanjima. Predloge, međutim, kreiraju uža programska tela i saveti sastavljeni od eksperata za pojedine oblasti u koordinaciji sa užim partijskim rukovodstvom.

Regionalni organi i suborganizacije, kao i samo članstvo mogu uticati na stranačku politiku kroz pokretanje inicijativa i predloga, odnosno kroz interne partijske ankete o određenim pitanjima. U DS je usvojen predlog o neposrednom izjašnjavanju članstva na narednim stranačkim izborima. Garanciju razmatranja sektorskih i lokalnih tema i inicijativa čine i predstavnici regionalnih i lokalnih organa i sekcija koji su po funkciji članovi najviših organa.

U internoj komunikaciji sa članstvom, kao i obraćanju biračima, partije u sve većoj meri koriste štampane i elektronske medije, a sve manje interne partijske biltene i glasila. Nezamenljivim se pokazao i rad na terenu – terenske kampanje, neposredno komuniciranje sa članstvom i biračima i organizovanje događaja, susreta i tribina.

Sve stranke imaju i manje-više ažurirane i interaktivne internet adrese i prezentacije ali je, zbog ograničenog znanja i pristupa, ova vrsta uticaja ograničena na najviše 10-20 % biračkog tela – uglavnom mlađeg, obrazovanog i urbanog.

Kadrovska politika i izbori su, uz koncipiranje ključnih programskih ciljeva, najvažniji predmet odlučivanja u strankama. Lista kandidata za nacionalne izbore formira se, na osnovu prethodnih konsultacija sa lokalnim partijskim uglednicima, sekcijama i odborima, na centralnom partijskom organu, najčešće na predlog šefa stranke. Pri koncipiranju liste vodi se računa o odgovarajućoj regionalnoj profesionalnoj i starosnoj strukturi kandidata i poštovanju zakonske obaveze, odnosno kvote od 30 % mesta za žene – "predstavnike slabije zastupljenog pola".

Na nižim nivoima organizovanja, regionalni organi i sekcije imaju unutar poštovanja osnovnih partijskih opredeljenja visok stepen autonomije u određenju svojih lokalnih i sektorskih politika. Nominacija i izbor kandidata za funkcije najčešće podrazumeva prethodne konsultacije sa stranačkim rukovodstvom. Najmanji stepen autonomije postoji u pogledu sklapanja izbornih i postizbornih koalicija na lokalnim i

regionalnim (pokrajinskim) izborima. Nepoštovanje partijskih direktiva često se završi smenom neposlušnih lokalnih partijskih uglednika.

Zaključujući razmatranje karaktera unutrašnjih odnosa – unutarpartijske distribucije moći, mogli bi zaključiti da su relevantne stranke u Srbiji daleko bliže hijerarhijskoj strukturi moći sa ključnom ulogom lidera stranke nego što su na delu ostvarene statutarne odredbe o pravima i uticaju članstva i njegovih organizacija. Lideri su, međutim, sve više u situaciji da moraju da uđu u složen proces horizontalnih i vertikalnih pregovora u stranci, odnosno njihova moć je dominantno moć koordinacije. Stranke sa liderom-osnivačem na čelu DSS, SPO i NS, kao i SRS bliže su liderskom (i oligarhijskom) tipu rukovođenja strankom. Na drugoj strani, odnosi u DS, kao i G17 plus i SPS, su dominantno odnosi pluralizovane, istina asimetrične raspodele moći (Stojiljković, 2006: 65-69).

Indikativno je da pritom partije imaju tek povremene, neformalne kontakte sa organizacijama civilnog društva – sindikatima, NVO i društvenim pokretima. Delimičan izuzetak u ovom pogledu predstavlja DS koja kroz resorne odbore ostvaruje saradnju sa sindikatima i NVO, kao i G17 plus koja je i nastala kao ekspertska NVO.

Rascepi i stabilnost partijske ideologije

Pored pretežno liderskog i/ili oligarhijskog karaktera unutarstranačkih odnosa, deo objašnjenja za brojne rascepe i podele unutar relevantnih stranaka, pre svega DS i SPO, koje su rezultirale nastajanjem novih partija, uključiv i relevantne i parlamentarne DSS i LDP (iz okrilja DS) ili Novu Srbiju, (iz SPO) leži u izrazitoj dinamičnosti i nestabilnosti političkog života koja je vodila i značajnim programskim pomeranjima i promenama. Sa ključnim promenama konteksta – unutrašnjeg i spoljnjeg, menjala su se, sa delimičnim izuzetkom SRS, na jednoj i GSS na drugoj strani, u značajnijoj meri i osnovna odredišta relevantnih stranaka o državnoj politici i nacionalnim ciljevima. Polaznoj radikalizaciji sledila je, nakon 1995. godine i posebno, posle 2000-te, postupna deradikalizacija pozicija. Partijama programske stabilnosti, osim SRS, pripadaju i stranke narodnjačkog bloka DSS i NS. Na drugoj strani, stranka programske evolucije i naglašene pragmatičnosti je, pre svega DS. Značajna pomeranja i programska evolucija karakterišu i SPO i G17 plus.

Struktura članstva i pristalica

Programska pomeranja i nestabilizovana partijska scena, veliki međupartijski transferi pristalica i nerazvijeni procesi socijalnog struktuiranja su, uz dominaciju pretpolitičkih pitanja određenja državnog okvira i identiteta, neki od osnovnih razloga za malu socijalnu profiliranost i ukorenjenost većine relevantnih političkih partija u Srbiji.

Partijska pripadnost i izborno opredeljenje su čitavu deceniju bili više stvar imidža partije i kandidata, partijske identifikacije ili tema kampanje nego socio-demografskih determinanti glasanja.

Deblokiranje tranzicionih promena i ubrzani proces – tržišnih reformi i privatizacije rezultirali su, nakon 2001. godine, rastućim značajem tradicionalne podele: levi-

ca-centar-desnica i sve značajnijim razlikovanjem socijalnih profila članstva i pristalica političkih partija.

U ovom pogledu političke partije Srbije mogu se razvrstati na tri grupe.

Prvu čine SRS i SPS – partije koje nadprosečno okupljaju tranzicione gubitnike. Nakon početnog uravnoteženog profila SPS, već od 1996/1997. godine, u sve većoj meri sa sužavanjem biračke podrške postaje partija najstarijeg, najmanje obrazovanog, siromašnog i ruralnog stanovništva. Radikali takođe natprosečno okupljaju starije i siromašne, radno neaktivne, kao i tranzicijom pogođeni deo stanovništva.

Drugu grupu, čine partije među čijim pristalicama preovlađuju tranzicioni dobitnici, kao i grupe koje očekuju da će dugoročni efekti tranzicije ići njima u prilog – mlađi, obrazovaniji i urbani deo stanovništva. Ovu grupu najbolje reprezentuju DS i G17 plus, kao i LDP Čedomira Jovanovića.

Treću grupu čine partije poput DSS i, u nešto manjoj meri NS i SPO, čije pristalice se gotovo podjednako regrutuju iz svih društvenih slojeva (Slavujević, u: Lutovac (ur) 2006: 203-207).

Finansiranje partija

Partijske finansije su najčešće skrivene, od javnosti, političke konkurencije, pa i sopstvenog članstva, ljubomorno čuvani deo partijske fiziologije u koju su upućeni tek lider, čuvar partijskog trezora i nekoliko posvećenika.

Čak i kad je finansiranje stranaka zakonski regulisano, a stranke primorane da iskažu strukturu i visinu prihoda i rashoda, nije lako doći do sistematičnih i pouzdanih podataka.

Sudeći po izveštajima, iz 2006. godine, partije u Srbiji su siromašne i raspolažu imovinom koja vredi manje od 100.000 evra (SPS i NS), između 100.000-300.000 (G17 plus, SPO, DSS i DS), ili se, u slučaju radikala, kreće u maksimalnom iznosu od oko milion evra. Ukupni stranački godišnji prihod u slučaju dve najveće stranke SRS i DS ne prelazi iznos od 1,5 miliona evra, dok se kod ostalih partija kreće u rasponu od 300.000-400.000 evra (NS, SPS, SPO, G17 plus) do oko 800.000 evra (DSS). Naravno, jedini pouzdani podaci su iznosi koje stranke dobijaju iz budžeta. Prema relevantnim izvorima i procenama budžetska sredstva čine čak 70-90 % stranačkih prihoda.

Izvan izbornih kampanja privatni izvori finansiranja imaju skromno učešće u finansiranju stranačkih troškova i aktivnosti. Udeo članarina u partijskim prihodima kreće u rasponu od 2-10 % (Goati, 2006: 196). Donacije fizičkih i pravnih lica – pojedinaca i preduzeća koje prelaze iznos od 80 eura i koje su stranke obavezne da prijave se takođe kreću kod većine stranaka u rasponu od 20.000 (DSS, G17 plus) do 50.000 evra (DS) na godišnjem nivou.

Da bi popunile partijsku blagajnu, gotovo sve partije svojim funkcionerima, poslanicima i nosiocima državnih funkcija naplaćuju neku vrstu »partijskog poreza« koji se najčešće evidentiraju kao »dobrovoljni prilozi«. Ovi prilozi su ili u fiksnom iznosu (G17 plus) ili se utvrđuju u visini od 3-5 % plata stranačkih funkcionera ili čak 30 % primanja poslanika i državnih funkcionera (SPO, SPS, DS).

U strukturi rashoda, koji se u izveštajima kreću nešto ispod ukupnih prihoda, odnosno u visini davanja iz državnog budžeta između četvrtine i trećine čine troškovi zarada zaposlenih, slede troškovi zakupa i održavanja prostora i materijalni troškovi.

Finansiranje političkih stranaka u Srbiji je regulisano Zakonom o finansiranju političkih stranaka, koji je stupio na snagu 1. 1. 2004. godine. Zakonom su predviđeni i regulisani privatni i javni izvori finansiranja i to kako za finansiranje redovnih stranačkih aktivnosti, tako i za finansiranje izbornih kampanja.

Prilozi pojedinaca redovnoj stranačkoj aktivnosti limitirani su na 10 prosečnih zarada godišnje, a pravnih lica na 100 prosečnih zarada – praktično na, za aktuelne socijalne prilike, sasvim solidnih 3.000, odnosno 30.000 evra.

Zakonom je zabranjeno finansiranje stranaka od strane stranih vlada, anonimnih darodavaca, verskih ili humanitarnih organizacija, sindikata, privatnih preduzeća koja obavljaju javne usluge po osnovu ugovora sa državnim organima, kao i preduzeća i organizacija koja vrše javna ovlašćenja.

Partije za svoje redovne aktivnosti mogu računati na 0,15 % budžeta Republike Srbije, kao i na 0,1 % sredstava iz budžeta teritorijalnih autonomija i lokalnih samouprava. Pored toga, u izbornoj godini za finansiranje izborne kampanje, njima se dodeljuje još 0,1 % uz republički i 0,05 % budžeta opština i pokrajine Vojvodine. Realno na republičkom nivou radi se o iznosima koji se kreću između 5 i 7 miliona evra – približno iznosu od 1 evra po stanovniku Srbije.

Primera radi, 2006. godine stranke su iz budžeta dobile nešto manje od 7 miliona evra (547.298.000 dinara) odnosno za oko 750.000 evra, više nego što im je pre rebalansa budžeta pripadalo (Blic, 27. 9. 2007).

Pritom se sredstva za redovne stranačke aktivnosti dele svim parlamentarnim strankama tako što se 30 % podeli svima u jednakim iznosima, a preostalih 70 % se deli srazmerno broju osvojenih mandata.

Kada je o finansiranju kampanja reč, sredstva se raspoređuju tako što se 20 % deli u jednakim iznosima svim proglašenim listama, a preostalih 80 % samo strankama koje su osvojile mandate i to srazmerno broju mandata.

Na drugoj strani, unutar prikupljenih sredstava iz privatnih izvora za finansiranje kampanja udeo pojedinačnog priloga fizičkog lica ne sme preći 0,5 %, a pravnog lica 2 % ukupne sume (Stojiljković, 2006: 88-96).

Zakon na jednak način tretira sve stranke. Strankama koje ne uspeju da osvoje mandate ostaje mogućnost da iz privatnih izvora prikupe do 5 % sredstava koja se izdvajaju iz budžeta – približno oko 250.000 evra. Pravednijim nam se čini rešenje po kome bi pravo na sredstva iz budžeta imale sve stranke koje na izborima osvoje više od 1 % glasova, poput prakse u Nemačkoj (0,5 %) i Sloveniji (1 %).

Zakonska rešenja i limiti u pogledu izvora namene, strukture i visne prihoda se uglavnom poštuju, posebno kada se radi o javnim izvorima finansiranja.

Za kršenje zakona predviđene su kazne u rasponu od 2.500 do 12.500 evra za stranke i od 130 do 650 evra za odgovorna lica. Za višestruke prestupe predviđeno je oduzimanje sredstava iz budžeta za narednu godinu.

Mogućnost stvaranja zavisnosti partija od velikih donacija lobi grupa postoji

uglavnom kroz nedovoljno regulisane i kontrolisane priloge izbornim kampanjama. Ona je smanjena povećanjem sredstava koja se daju za tu namenu iz državnog budžeta. Veliki privatni prilozi ne utiču na programske ciljeve partija, već na konkretne odluke vezane za tendere za javne nabavke i privatizaciju preduzeća.

Pravo na dodelu sredstava iz budžeta stiču stranke koje su prešle izborni cenzus od 5 % na nacionalnim, odnosno 3 % na lokalnim izborima. Pritom se 30 % sredstava iz budžeta Republike Srbije (oko 1,2 miliona evra) raspodeljuje na jednake iznose svim parlamentarnim strankama, a 70 % srazmerno broju osvojenih mandata. Svaki izabrani poslanik donosi svojoj stranci, odnosno "vredi" oko 12.000 evra godišnje (Goati, 2006: 186).

Partije inače imaju obavezu da podnose izveštaje o prikupljenim i utrošenim sredstvima za kampanju Republičkoj izbornoj komisiji. Godišnji izveštaji o imovini, prihodima i troškovima, kao i svim prilozima koji prelaze iznos od 80 evra podnose se Odboru za finansije parlamenta – telu u kome odlučujući uticaj imaju stranački predstavnici. Izveštaj o finansijama za 2005. godinu dostavila je 101 partija, odnosno tek svaka četvrta registrovana. Obavezi objavljivanja izveštaja u službenom glasilu odgovorilo je tek desetak partija. Imajući u vidu slabosti i propuste u pogledu izveštavanja i kontrole partijskih finansija Nacrtom Zakona o Agenciji za borbu protiv korupcije predviđeno je da ove poslove ubuduće preuzme Agencija kao stručno i nezavisno telo. Nastojeći da izbegnu i odlože ovo rešenje stranke su pristale (za sada) tek na formiranje državne revizorske institucije čiji se članovi biraju na predlog stranaka vladine većine. Ne čudi zato što se politika i političari percipiraju kao najkorumptivniji i to u zemlji u kojoj je, istina padajući (2000: 1,3; 2007: 3,4) indeks percipirane korupcije, još toliki da se može govoriti o postojanju sistemske „visokonaponske" korupcije.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA: PARTIJE I POLITIČKA PARTICIPACIJA

Politički život u Srbiji odlikuje visoka gustina partijskog članstva – svaki deseti punoletni građanin je u nekoj od partija. Dalju petinu čine tvrde partijske pristalice. No, broj građana koji imaju kakvo-takvo poverenje u partije i parlament poklapa se sa ovom trećinom "partijskih vernika". U široj orbiti partija nalazi se još 20-30 % građana koji bez jasnije partijske identifikacije i poverenja u partije svoje učešće u političkom životu svode na povremeni izlazak na izbore.

Na drugoj strani, izvan sile partijske teže je više od dve petine građana. Zabrinjava činjenica što politička i izborna apstinencija pokazuje trend rasta (Stojiljković, 2006: 320-324).

Punija i šira politička participacija imaju 6 osnovnih prepreka i ograničenja tipičnih za društva u početnim fazama tranzicije poput Srbije.

Prvu, čini nizak stepen institucionalizacije, odnosno visoka mera nestabilnosti, fragmentiranosti i prenaseljenosti političkog prostora u kome se građani teško snalaze.

Drugu, nedovoljna programska profilisanost i rezultirajuća ograničena socijalna ukorenjenost političkih partija.

Narednu, treću prepreku predstavlja deficit demokratskog političkog nasleđa i kulture koji se manifestuje i u niskom nivou i kvalitetu političkih rasprava koje se vode.

Odsustvo klime tolerantnog političkog dijaloga u društvu vodi četvrtoj prepreci – nerazvijenoj efektivnoj pluralnoj i demokratskoj artikulaciji unutarpartijskih odnosa.

Petu, posebno izraženu prepreku čini raširena svest o netransparentnosti tokova novca u politici i uverenje građana da su, i inače visoko korumpiranom društvu, politički akteri i institucije najizloženije korupciji.

Najzad, šesto ključno ograničenje čine raširene partokratske tendencije i stav većine građana da se politika i političari mešaju u sve živo, da se politika svodi na golu borbu za vlast i da se partije bore pre svega za interese svojih vođa i užeg rukovodećeg jezgra.

Tek otklanjanje ovih prepreka vodi konsolidovanju demokratije i demokratskih političkih procedura.

LITERATURA

Demokratija u političkim strankama Srbije (ur. Zoran Lutovac) 2006, Institut društvenih nauka, Beograd;

Goati, Vladimir, 2004, *Partije i partijski sistem Srbije*, OGI, Niš;

Goati, Vladimir, 2006, *Partijske borbe u Srbiji u postoktobarskom razdoblju,* Institut društvenih nauka, Beograd;

Kako do boljeg izbornog sistema (ur. Srećko Mihailović), 2006, Centar za slobodne izbore i demokratiju, Beograd;

Sartori, Đovani, *Stranke i stranački sustavi*, Politička kultura, Zagreb;

Sartori, Đovani, 2003, *Uporedni ustavni inženjering*, Filip Višnjić, Beograd;

Stojiljković, Zoran, 2006, *Partijski sistem Srbije,* Službeni glasnik, Beograd.

Zoran Stojiljković

POLITICAL PARTIES AND POLITICAL PARTICIPATION THE CASE OF SERBIA

Abstract

The party scene of Serbia – as a kind of its destiny – is characterized and followed by an extremely high level of dynamics, instability and confliction, both in interparty as well as intraparty relations. A serial of unifications and dissolutions, conflicts, fractions and new integrations, in the created climate of permanent pre-election fever, speaks about an unstabilized political soil. Consequentially, the party system of Serbia belongs to a group of insufficiently institutionalized and stabilized systems. Its basic characteristic is polarized pluralism – sharp political competition and polarization of political powers, which are in the same time fragmentized – divided in large number of relevant political parties, with extremely changeable power and influence.

The party scene and the system rely on also unstable and divided social soil. In an analogy with a theatre, on the political-theatrical scene roles are divided among: leading actors – relevant political parties, i.e. their leaders; supporting actors – all other political parties, as well as civil-social actors; walk-ons and observers – citizens oscillating between lethargy, semi-interest and occasional, eruptive jumping onto the political scene, and prompters, i.e. "veto-players" – key lobby groups and international organizations' representatives, who are attempting to (re)direct political events from the backstage.

Prof. dr Jovan Komšić
Univerzitet u Novom Sadu
Ekonomski fakultet Subotica

UDC 342.4(497.11)„2006“:342.25(497.113)
323.17(497.113)

AUTONOMIJA VOJVODINE I LOKALNA SAMOUPRAVA U NOVOM USTAVU SRBIJE[1]

Sažetak

Uvereni da su logika i politička delotvornost centralizma stvar prošlih epoha, kao i da moderna demokratija pretpostavlja drugačije poimanje, svrha države od fetišizovanog monopola hijerarhizovane prinude u "ime nacije", držimo da na samom početku teksta o autonomijama u novom ustavu Srbije, ipak, ima smisla upozoriti na kompleksnu prirodu pojmova "centralizacije" i "decentralizacije". Taj aspekt, zajedno sa osnovnim kriterijumima funkcionalne decentralizacije i faktorima koji određuju igru vlasti, u kontekstu kulture i institucionalne strukture, biće tema prvog odeljka naše analize. Preokupacija drugog segmenta biće utvrđivanje ključnih sadržaja, koji se kriju iza aktuelnih principa regionalizacije evropskih država. Treći odeljak rezervisan je za komparaciju ustavnih modela Predsednika Srbije, Vlade Srbije, Ustava Srbije i evropskih standarda, posredstvom jednog seta najrelevantnijih indikatora, a poslednji segment našeg ogleda naznačiće poziciju i par ključnih otvorenih pitanja lokalne samouprave u svetlu novih ustavnih rešenja.

Ključne reči: država, autonomija, Vojvodina, lokalna samouprava, Ustav Srbije, centralizacija, decentralizacija, regionalizacija.

KOMPLEKSNA PRIRODA IDEJE I PRAKSE DECENTRALIZACIJE

Umesto ilustracije brojnih rasprava i polemika na relaciji: *za* i *protiv* (de)centralizacije (Komšić, 2006: 438-459), zbog izrazito kondenzovanih odgovora na pitanja koristi od centralizacije i decentralizacije, uputićemo na Hejvudov (*Andrew Heywood*) sumar četiri jaka razloga *za* centralizaciju, a to su: 1) nacionalno jedinstvo; 2) usaglašenost; 3) jednakost i 4) blagostanje. Međutim, isti autor primećuje da "... postoje granice do kojih je moguće ili poželjno sprovesti centralizaciju", pa se zbog toga *u prilog decentralizaciji* mogu navesti če-

1 Ovaj rad predstavlja segment autorovih istraživanja u okviru naučnog projekta Instituta društvenih nauka u Beogradu: *Razvoj srpskog društva u savremenim svetskim integrativnim procesima: perspektive, alternative i implikacije* (Ev. br. 149020), finansijski podržanog od Ministarstva za nauku Vlade Srbije.

tiri osnovna razloga: 1) participacija u političkom životu; 2) otvorenost institucija, bliskost sa ljudima i uvećanje demokratske odgovornosti; 3) legitimnost vlasti; 4) sloboda, podela vlasti i stvaranje mreže kontrola i ravnoteža (Hejvud, 2004: 304-307).

O kompleksnosti problema savremene države i teritorijalne organizacije vlasti govore i sledeće činjenice. Recimo, paralelni trendovi globalizacije i kontinentalnih integracija, s jedne strane, te procesa (evro)regionalizacije putem, prekogranične interteritorijalne saradnje subdržavnih regionalnih i lokalnih zajednica, s druge, pokazuju da je nacionalna država u nekim slučajevima premala, a u nekim prevelika za funkcionalno rešavanje problema. Danijel Bel (*D. Bell*) bi rekao za takvu situaciju da su "... vlade nacionalnih država postale 'suviše male da bi se izborile s velikim problemima', kao što su uticaj globalne konkurencije na svetskom tržištu ili uništenje životne sredine; s druge strane, vlade su postale 'suviše velike da bi se uhvatile u koštac sa malim problemima pojedinih gradova ili oblasti" (Prema: Gidens, 2003: 434-435). Isto to naglašava Denis de Ružmon (*Denis de Rougemont*), samo na nešto drugačiji način. Krizu centralističke države on je 1980. godine formulisao tezom da su države "... premale da bi igrale odlučujuću ulogu na svetskom nivou, ili osigurale svoju odbranu. One su sa izuzetkom dve, ili tri države, prevelike da bi svoje regione zaista ispunile životnošću i rešile probleme nezaposlenosti, ekologije i obrazovanja" (Vajdenfeld, Vesels, 2003: 86).

Međutim, uz sve pohvale decentralizaciji, uvek je nužno imati na umu i činjenicu da ključni zadatak moderne demokratije nije re-feudalizacija političke sfere i bukvalno onemoćenje centralnih aparata državne uprave. "Porušiti zidove države ne znači... stvoriti svet bez zidova, već pre stvoriti hiljadu malih tvrđavica", kaže *M. Walzer* (Volcer, 2000: 70). Kako sa stanovišta legitimnosti i efikasnosti upravljanja ekonomskim i tehnološkim procesima, tako i iz ugla zaštite fundamentalnih ljudskih prava i sloboda, država se u mnogim svojim funkcijama i danas potvrđuje kao najadekvatniji oblik regulacije i upravljanja globalnim društvom. Sve to, u principu, govori da se ključni zadatak savremenog momenta u razvoju demokratskih sistema svodi se na uspostavljanje *prave ravnoteže* između nadležnosti centralne države, s jedne strane, i regionalne i lokalne autonomije, s druge strane.

Polazeći od navedenih okolnosti i ocena, preliminarnu skicu našeg (autorskog) viđenja stvari započećemo tezom da decentralistička formula dobrog, *funkcionalnog* jedinstva različitosti, posebno u slučaju heterogenih društava (u tradicijskom, konfesionalnom i etnokulturnom smislu), mora zadovoljiti pet ključnih kriterijuma (ciljeva, zadataka). To su: 1/ *legitimnost* režima vlasti na celoj teritoriji države; 2/ *ustavni patriotizam*, ili, građanska jednakopravnost i lojalnost pripadnika svih etnonacionalnih zajednica; 3/ *smanjenje* količine i intenziteta fundamentalnih (pot)kulturnih i *političkih raskola* oko identiteta političke zajednice, prirode temeljnih institucija i ustavom garantovanih procedura usvajanja opšteobavezujućih odluka; 4/ *smanjenje troškova upravljanja* ekonomskim i drugim podsistemima društva, uključujući i zadovoljavanje rastućih potreba građanstva za socijalnom sigurnošću i kvalitetom života i 5/ afirmacija modela *uključujuće politike*, koja ukršta društvene rascepe, omogućava različite kombinacije većina i manjina na različitim nivoima vlasti i koja je, kroz permanentne dijaloge većina i manjina, posvećena sabiranju, a ne deljenju interesa, odnosno maksimizaciji vladajuće većine isticanjem saradnje - a ne

konflikata, konsenzusa - a ne vladavine tesne većine (Lajphart, 2003: 95-105; Flajner, 1996: 58-59, 163-164; Komšić, 2006: 87-110).

Na tragu Sartorijeve (*Giovani Sartori*) ocene da je "najbolja politička forma (je) pre svega ona koja se najbolje primenjuje", što podrazumeva i to "da je nemoguće zanemariti kontekst" (Sartori, 2003: 158), primetićemo da konkretne odgovore na pitanje *celishodnosti* (de)centralizacije prevashodno diktira *politika*. Iz tog kolopleta ciljeva, vrednosti i delanja političkog tipa, izdvojićemo pet ključnih faktora, koji ne dopuštaju da se iskustva modernih država generalizuju do nivoa jedino važećeg i *opšte primenljivog* modela. To su: 1) *globalni kontekst* i bliže međunarodno okruženje; 2) *duh vremena i zadaci epohe* - preovlađujuće poimanje ciljeva i zadataka države; 3) karakter pravnopolitičkih *institucija*; 4) *kvalitet elita* – uverenja, korporativni interesi i delanja političke klase i kulturnih elita i 5) *specifično kulturno nasleđe* (istorijat političkih institucija i kultura populacije).

Dakle, iza ocene da svaki institucionalni poredak funkcioniše u uvek konkretnim kontekstima, stoji uvid u činjenice da iste institucije u različitim istorijskim i sociokulturnim kontekstima "odbacuju" manje-više različite političko-ekonomske efekte. Posredi su, dakle, saznanja da je "ceo proces demokratizacije po sebi vrlo zbrkan" (Fukuyama, 2005: 6-7, 17), te da *političku praksu* ne određuju samo ustavno projektovane institucije, niti, pak, vrednosna načela i prioriteti populacije, kao ni uverenja i etika odgovornosti političkih aktera. Sve se to zajedno, i u mnoštvu neponovljivih kombinacija, »trpa« u lonac svake »političke kuhinje«. Uz objektivno nasleđene ekonomske okolnosti, tradiciju, stepen socijalnih i (pot)kulturnih rascepa, kao i karakter spoljnog okruženja, u igru svake politike uvek je ugrađena manje-više fleksibilna kombinacija strasti i razuma, kao i manje-više sebična računica moći. S druge strane, pokazuje se da je stepen uspeha volje za moć proporcionalan sposobnostima političkih aktera za egzaktnu dijagnozu dominantnih trendova epohe i ključnih odlika aktuelnog momenta u državi i društvu. Zato politika i jeste *umetnost mogućeg*. Pored veština implementacije emotivnih i racionalnih sadržaja u vlastitu strategiju i taktiku, nezaobilazna komponenta onoga što se u teoriji zove *policy* (Komšić, 2000: 141-168) jeste i sposobnost predviđanja efekata vladavinskih poriva i prakse.[2]

Sve navedeno, uzećemo kao pretpostavku za sledeće pitanje: *Ako su, kao što se pokazalo, politički konsenzus za usvajanje novog ustava (2006) gradile pre svega na ustupcima "bajatim" centralističkim vizijama jedinstva i prosperiteta nacije i države, da li su političke elite valjano protumačile evropske standarde i "izračunale" socijalne dobiti od ustavnog rešenja fasadne autonomije Vojvodine, kao i od nedorečenog koncepta lokalne samouprave i teritorijalne organizacije vlasti, uopšte?*

Odgovore na ovo pitanje tražićemo posredstvom dve osnovne ravni naše analize. Čini nam se da će biti vrlo korisno uporediti najautoritativnije ustavne modele, koji su u toku 2005. i 2006. godine uglavnom profilisali onaj ozbiljniji segment javnih debata o

2 Vidi u ovom kontekstu, posebno o racionalnom i inkrementalističkom modelu kreiranja politike, sledeću analizu: R. Hague, M. Harrop, Sh. Breslin, *Komparatavina vladavina i politika*, Fakutet političkih znanosti, Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2001, 408-410.

novom ustavu, sa definitivnim ustavnim rešenjima teritorijalne organizacije vlasti. Drugi nivo analize biće komparacija sličnosti i razlika domaćih dokumenata sa ključnim principima evropskog regionalizma. Počećemo, stoga, sa "evropskim standardima".

EVROPSKI PRINCIPI I DOKUMENTI O REGIONALIZACIJI

Imajući na umu vrlo često pitanje: da li danas postoje jasno artikulisani i opšteprimenljivi evropski standardi decentralizacije i regionalizacije nacionalnih država, kazaćemo da ima više razloga za negativan, nego za pozitivan odgovor. Mali broj takvih, opšteprihvaćenih međunarodno-pravnih instrumenata samo je jedan od razloga za ovu konstataciju. Još bitniji razlog je da i postojeći dokumenti počivaju prevashodno na preporukama i smernicama za decentralizaciju i međuregionalnu (interteritorijalnu) saradnju, uključujući brojne mogućnosti nacionalnih država da relativizuju i minimalnu sumu usvojenih kriterijuma i principa.

S druge strane, mnogo toga u procesima evropskog organizovanja i integracija dozvoljava da se o standardima regionalizacije govori u jednom razuđenijem, manje preciznom smislu od čisto pravničkog. U kontekstu italijanskih i španskih ustavno-pravnih i političkih iskustava, kao i na primeru ekspanzivne recepcije principa subsidijarnosti, praksu evropskih zemalja, pre svega članica EU, moguće je sublimirati u vidu relativno razvijenog korpusa ideja, vrednosti i incijativa, sve do teorijskih konstrukcija idealno-tipskog modela regionalne države (Komšić, 2006: 307-323). Sve u svemu, na tragu takvog poimanja standarda, moguće je danas govoriti o posve razgovetnom *evropskom pristupu*.

Ciljevi, sadržaji i instrumenti, koje možemo podvesti pod ono što nazivamo evropskim pristupom, logikom ili merilom regionalizacije, permanentno se (re)formulišu unutar jednog, vrlo kompleksnog polja interaktivnog dejstva brojnih faktora. Neki od tih faktora su: produbljavanje integracija unutar EU; veliko proširenje EU; uzlazni trendovi decentralizacije nacionalnih država; zatim, sve intenzivnija i razuđenija prekogranična regionalna (interteritorijalna) saradnja, uključujući i evroregionalizaciju, kao najvidljiviji rezultat svojevrsnog pokreta za regionalizam u okviru Saveta Evrope.

Dakle, da bismo podrobnije spoznali i ilustrovali evropsku logiku i principe decentralizacije i regionalizacije, morali bismo da u polje analize njihovih ciljeva, sadržaja i domašaja uključimo niz relevantnih dokumenata, "rođenih" u širem političkom okruženju EU, u Savetu Evrope. To su, pre svih: Madridska okvirna konvencija o prekograničnoj saradnji; Evropska povelja o lokalnoj samoupravi; Deklaracija o regionalizmu u Evropi; Nacrt evropske povelje o regionalnoj samoupravi, kao i deklaracije i izjave evropskih ministara odgovornih za lokalnu i regionalnu samoupravu (Helsinki, 2002; Budimpešta, 005).[3] Međutim, držimo da će, za potrebe ovog ogleda, biti dovoljno ilustrativna dva

3 *European Outline Convention on Transfrontier Co-operation between Territorial Communities or Authorities*, No. 106; 1980), uključujući i docnije donešene dodatne Protokole (Additional Protocol) o njenom sprovođenju (1995; 1998); *European Charter of Local Self-Government, Council of Europe Convention* No. 122, 15 October 1985; *Declaration on Regionalism in Europe*, Assembly of European Regions, 1996; *Draft European Charter of Regional Self-Government*, Congress of Local and Regional Authorities of Europe, ☞

dokumenta. Jedan od njih će pokazati kakve su inicijative "odozdo", odnosno kakvi su zajednički pogledi i predlozi predstavnika subdržavnih nivoa teritorijalne vlasti, udruženih u Skupštinu evropskih regija. Drugi dokument će poslužiti za ilustraciju raspoloženja "odozgo", odnosno pojmova i principa oko kojih su se složili oni koji su moćniji od prethodno pomenutih regionalnih zvaničnika, a to su ministri, predstavnici država u strukturama Saveta Evrope.

Deklaracija o regionalizmu u Evropi (1996)

Polazeći od konstatacije da su madridska Konvencija o prekograničnoj saradnji (1980) i strazburška Povelja o lokalnoj samoupravi (1985) dokumenti, koje možemo sa najmanje rizika nazvati prvim evropskim *merilima* decentralizacije, dodaćemo da u red relevantnih naznaka evropske logike i modela regionalizma, sa puno razloga, može biti svrstan i jedan dokument Skupštine evropskih regija (AER).[4]

Na zasedanju u Bazelu, decembra 1996. godine, ova skupština je usvojila *Deklaraciju o regionalizmu u Evropi* i, pri tome, *definisala region* – njegovu institucionalnu organizaciju i kompetencije – na sledeći način: *a)* Region je nacionalnim ustavom priznato i ustrojeno teritorijalno telo, pozicionirano neposredno ispod državnog nivoa vlasti i opskrbljeno atributima političke samouprave. Različiti politički identiteti (statusi, konstitutivni akti i političke forme) izražavaju specifične istorijske, političke, društvene ili kulturne karakteristike regiona (Član 1); *b)* Institucionalnu organizaciju karakterišu: pun legalni status regiona, predstavnička skupština, sačinjena od direktno izabranih članova, kao i izvršno telo, politički odgovorno skupštini. Članovi skupštine, kao i članovi izvršnog tela, ne mogu biti podvrgnuti takvoj kontroli centralnih vlasti koja bi škodila slobodnom vršenju njihovih funkcija (Član 2); *c)* U saglasnosti s principom decentralizacije i supsidijarnosti, vrši se ustavna podela moći između države i regija. Region, u tom kontekstu, treba da ima odgovornost za sve funkcije sa prevladavajućom regionalnom dimenzijom. Tamo gde država spušta organizovanje i obavljanje upravne funkcije na regionalni nivo, ona istovremeno mora da obezbedi i odgovarajuće osoblje i finansijska sredstva (Član 3).

Najzad, za našu analizu biće vrlo korisna informacija da se u dodatku Članu 3 Deklaracije (paragraf 1) navode sledeći primeri postojećih regionalnih moći (upravljačkih kapaciteta):

☞ 4th Session, Recommendation 34 (1997); *Helsinki Declaration on Regional Self government*, Conference of European ministers responsible for local and regional self government, 13th Session, Helsinki, 27-28 June 2002; *Statement of the Budapest Ministerial Conference on Regional Self-Government*, 14th Session of the Conference of European Ministers responsible for Local and Regional Government, Budapest, 24-25 February 2005; O tome: J. Komšić, "Evropski pravno-politički pristup decentralizaciji i regionalizaciji", tekst za zbornik radova Departmana za evropsku ekonomiju i biznis, Novi Sad, Ekonomski fakultet, Subotica, 2007.

4 Reč je o organizaciji koja deluje u okviru struktura Saveta Evrope i Kongresa lokalnih i regionalnih vlasti, reprezentujući interese više od 300 evropskih regija i delujući u skladu sa sledećim programskim poentama: jačanje regionalnog razvoja, odgovornost i približavanje građanima.

- regionalna ekonomska politika;
- regionalno planiranje, građevinarstvo i stambena politika;
- telekomunikacije i transportna infrastruktura;
- energija i ekologija;
- poljoprivreda i ribarstvo;
- obrazovanje na svim nivoima, univerziteti i istraživanja;
- kultura i mediji;
- javna zdravstvena zaštita;
- turizam, slobodno vreme i sport;
- policija i javni red.

Stanovišta evropskih ministara odgovornih za lokalnu i regionalnu samoupravu (2002-2005)

Višedecenijska praksa regionalizacije evropskih država, kao i multilateralne inicijative u okviru evropskih organizacija i institucija daju sve više empirijskog osnova da se u okviru Saveta Evrope, kao i u EU, profiliše opšteprihvatljiv korpus pojmova i principa zajedničkih u svim realno egzistirajućim modelima regionalne samouprave. Da je to tačno, potvrđuje činjenica da se takav vid sinteze već odigrava u autoritativnim strukturama Saveta Evrope. Nedavno su nam *Helsinškom deklaracijom o regionalnoj samoupravi* (2002) upravo ministri evropskih država, odgovorni za lokalnu i regionalnu samoupravu, ponudili sumu takvih ideja i preporuka.

Ukazaćemo podrobnije na sadržinu ove deklaracije, ne samo zbog toga što su njena načela potvrđena dokumentima naredne, 14 sesije Konferencije evropskih ministara, održane u Budimpešti 24-25. februara 2005. godine, već i zbog toga što se, sada, pred nama nalazi jedna dovoljno konsekventna platforma za izradu budućeg evropskog pravnog standarda regionalne autonomije.

Dakle, Komitet za lokalnu i regionalnu demokratiju (CDLR) identifikovao je ***srž pojmova i principa regionalizacije*** na ovaj način:

- *Regionalne vlasti*: Regionalne vlasti su teritorijalne vlasti između centralnih organa vlasti i lokalnih vlasti. To ne znači da je obavezno postojanje hijerarhijskih relacija između regionalnih i lokalnih vlasti.

- *Regionalna samouprava* označava legalne nadležnosti i mandate regionalnih vlasti da, u okvirima ustava i zakona, regulišu i upravljaju podelom javnih poslova u okviru sopstvenih odgovornosti i u interesu regionalne populacije, saglasno sa principom subsidijarnosti.

- Tamo gde regionalne vlasti postoje, princip regionalne samouprave će biti priznat na podesan način od strane domaćeg zakonodavstva i/ili od strane ustava.

A, kad su posredi ***zajednički principi***, CDLR nam nudi sledeće:

Regionalne kompetencije: Regionalne nadležnosti su definisane ustavom, statutom regiona ili nacionalnim zakonom. Unutar ustavno-zakonskih okvira, regionalne vlasti imaju punu diskreciju u realizaciji svojih inicijativa koje se tiču svih stvari koje nisu isključene iz njihove nadležnosti ili prenete na drugi nivo vlasti.

Priroda regionalnih odluka: Regionalne vlasti imaju moći donošenja odluka i upravljanja u domenu svojih ovlašćenja. Te moći će biti usklađene i implementirane u politike specifične za region. Moć odlučivanja može da uključuje pravo na donošenje zakona.

Mogućnost delegiranja nadležnosti: Za specifične ciljeve i u okviru zakonskih mogućnosti, nadležnosti mogu biti dodeljene regionalnim vlastima od strane drugih javnih vlasti. U tom slučaju, moraju se obezbediti i adekvatni (finansijski) uslovi za ostvarenje prenešenih poslova.

Relacije sa drugim sub-nacionalnim teritorijalnim vlastima: Međusobni odnosi (partnerstvo) regionalnih vlasti sa drugim sub-državnim teritorijalnim vlastima će biti regulisani u skladu sa evropskim principima lokalne samouprave, regionalne samouprave, odnosno u skladu sa principom subsidijarnosti.

Učestvovanje u procesu donošenju državnih odluka: Regionalne vlasti će biti uključene u donošenje odluka na nacionalnom (državnom) nivou kada se takvim odlukama dotiču njihove nadležnosti i suštinski interesi, odnosno zalazi u polje regionalne samouprave.

Karakter uključenja regionalnih vlasti u nacionalno odlučivanje: Ovo uključenje se obezbeđuje učešćem u radu državnih predstavničkih tela i kroz konsultacije i pregovore između državnih i regionalnih organa vlasti. Kad god je pogodno, regionalne vlasti i/ili njihova reprezentativna tela će biti zastupljeni ili konsultovani u procedurama koje se odnose na međunarodne pregovore države, kao i na implementaciju međunarodnih sporazuma koji se tiču nadležnosti ili obima regionalne samouprave.

Kontrola regionalnih vlasti od strane države: Supervizija od strane centralnih vlasti znači ispitivanje zakonitosti rada regionalnih vlasti. Više od toga, kao što je ispitivanje celishodnosti odluka regionalne samouprave, predviđa se kao mogućnost prilikom kontrole ostvarivanja delegiranih nadležnosti. Takođe, kad je u pitanju administrativna kontrola regionalnih vlasti, ona je legalna samo kada se odnosi na slučajeve predviđene ustavom i zakonima, kada se vrši ex post facto i kada su mere koje se preduzimaju proporcionalne važnosti interesa koji se nameravaju zaštititi.

Zaštita regionalne samouprave: Regionalne vlasti mogu biti predviđene ustavom ili ustanovljene zakonom. Postojanje regiona, jednom ustanovljenih, garantovano je ustavom i/ili zakonom. Ono može biti ukinuto samo posredstvom amandmana na ustav i zakon, u istoj proceduri kao i kod ustanovljenja regiona. Regionalne vlasti imaju pravo na sudsku zaštitu zarad obezbeđenja slobodnog vršenja svojih ovlašćenja i poštovanja principa regionalne samouprave kako je to uređeno domaćim pravom. Najzad, granice regiona ne mogu biti menjane bez prethodnog konsultovanja regiona. Ove konsultacije mogu da uključe i referendumsko izjašnjavanje u regionu.

Prava regiona na udruživanje i druge forme saradnje: U skladu sa sopstvenim kompetencijama i u legalnim (zakonskim) okvirima, regionalne vlasti imaju pravo na uključivanje u asocijacije i druge vidove međuregionalne saradnje. One, takođe, mogu biti članovi međunarodnih organizacija regionalnih vlasti.

Spoljašnji odnosi: U meri u kojoj to nacionalno i evropsko pravo dozvoljavaju, regionalne vlasti će moći da se uključe ili da budu predstavljene u nacionalnim institucijama i telima ustanovljenim sa svrhom saradnje sa evropskim institucijama. Regionalne vlasti mogu sarađivati sa teritorijalnim vlastima drugih država, u okviru svojih

nadležnosti, i u saglasnosti sa domaćim zakonom, međunarodnim obavezama i spoljnom politikom države.

Samoorganizovanje: Tamo gde ustav i/ili zakon garantuju pravo regiona na odlučivanje o unutrašnjoj organizaciji, uključujući statute i regionalne institucije, to pravo će biti definisano u najširem mogućem smislu.

Regionalne institucije: U sklopu regionalnih vlasti, prevashodno je predviđeno postojanje predstavničke skupštine. Tamo gde se izvršne funkcije ne vrše direktno od strane reprezentativnog tela (skupštine), one će biti poverene odgovornoj ličnosti ili telu, u saglasnosti sa zakonskim propozicijama i procedurama. Tamo gde je izvršno telo direktno izabrano od strane stanovništva, ono nije obavezno odgovorno reprezentativnoj skupštini iako će uvažavati njene odluke.

Način izbora: Regionalne skupštine će biti direktno birane posredstvom slobodnih i tajnih izbora, baziranih na opštem pravu glasa, ili, će biti indirektno izabrane i komponovane uključivanjem izabranih predstavnika lokalne samouprave.

Finansiranje aktivnosti: Izvršavanje funkcija regionalnih institucija biće omogućeno odgovarajućim finansijskim sredstvima.

Sankcije: Tamo gde su sankcije protiv izabranih regionalnih predstavničkih tela moguće, one moraju biti utemeljene na zakonu. Zatim, moraju biti proporcionalne važnosti interesa koji žele da zaštite, kao što moraju biti podložne sudskoj reviziji. Suspenzija i raspuštanje izabranih regionalnih tela mogu biti predviđeni samo u izuzetnim slučajevima.

Regionalna administracija: Regionalne vlasti će imati sopstvene resurse, administraciju i osoblje. U zakonskom okviru, regionalne vlasti će slobodno određivati interne strukture svog upravnog sistema i svojih institucija. Regionalna javna uprava će biti u saglasnosti sa opštim principima javnog servisa, koji angažuje visokokvalitetno osoblje na osnovu sposobnosti i kompetentnosti, sa adekvatnim šansama za dalje osposobljavanje i napredak u karijeri.

Finansijski resursi: Regionalne vlasti će imati na raspolaganju resurse, srazmerne njihovim nadležnostima i odgovornostima i dovoljne da se one efektivno sprovedu. Za realizaciju svojih ovlašćenja, regionalne vlasti će slobodno raspolagati svojim sredstvima, kao što su regionalni porezi, udeo u državnim porezima, udeo u državnim fondovima bez uslovljavanja od strane države, kao i drugim sredstvima predviđenim zakonom.

Finansijsko ujednačavanje i transferi: Zaštita finansijski slabijih regionalnih vlasti biće obezbeđena ujednačavanjem procedura ili ekvivalentnih mera kojima će se korigovati efekti nejednake distribucije potencijalnih izvora finansiranja i finansijskih opterećenja koja moraju da izdržavaju. Finansijskim transferima ka regionalnim vlastima upravljaće se na osnovu unapred utvrđenih pravila, baziranih na objektivnim kriterijumima, saglasnim regionalnim nadležnostima. Koliko god je moguće, subvencije regionalnim vlastima neće biti namenjene za finansiranje specifičnih projekata. Ovi transferi neće moći da ograniče suštinsku slobodu regionalnih vlasti da kreiraju politiku sprovođenja sopstvenih nadležnosti. Najzad, za svrhe pozajmljivanja zarad kapitalnog investiranja, regionalne vlasti će imati pristup tržištu kapitala u granicama utvrđenim zakonom.

Budimpeštansko, 14. zasedanje konferencije evropskih ministara odgovornih za lokalnu i regionalnu samoupravu (2005), potvrdilo je značaj izloženih principa *Izjavom ministarske konferencije o regionalnoj samoupravi* (Budimpešta, 2005). Iz nje izdvajamo, za

našu temu, nekoliko vrlo relevantnih mesta:

- Konstatovano je da nacrti pravnih instrumenata o regionalnoj samoupravi trenutno nemaju potreban stepen političke podrške za usvajanje;

- Potvrđen je značaj Helsinške deklaracije, usvojene na 13. sesiji Ministarske konferencije (2002). Rečeno je da Deklaracija naglašava važnost regionalne samouprave za demokratska društva i dobru upravu, što je moguće bližu građanima;

- Naglašeno je, takođe, da reafirmacija regionalne samouprave, kao i drugih nivoa vlasti, mora poštovati demokratske principe organizacije i delovanja;

- Sledstveno tome, podseća se na specifične principe, potvrđene Helsinškom deklaracijom, i preporučuje se da Kongres lokalnih i regionalnih vlasti nadgleda razvoj na planu regionalne samouprave širom kontinenta.

Sad, kad smo se u osnovnim crtama obavestili o tome kako Evropa pristupa problemu regionalizacije i određenju karaktera regionalnih autonomija, red je da vidimo šta se to dešava na našoj političko-pravnoj sceni.

VOJVODINA – EVROPSKA REGIJA SA FASADNOM AUTONOMIJOM

Ključni aspekti vojvođanskih, pro-evropskih socio-ekonomskih mogućnosti i adekvatnosti institucionalnih kapaciteta velika su tema, sama po sebi, pa će ovde, u skladu sa mogućnostima autora, kao i sa šansama koje pruža jedan autorski članak, biti naznačeno samo nekoliko unutrašnjih političkih aspekata i ustavno-zakonskih mogućnosti da Vojvodina iskaže i unapredi svoje potencijale, na dobrobit pokrajinske populacije i cele države Srbije. Uporedićemo, u tom kontekstu, odgovarajuća rešenja novog Ustava Srbije (2006) sa izloženim evropskim konceptima i principima, kao i sa najrelevantnijim idejama regionalne autonomije, koje su prethodile usvajanju Ustava.

Budući da je navedena tema, prethodne decenije, bila predmetom više objavljenih autorskih analiza, ovom prilikom, podsetićemo na nalaz iz jednog od naših poslednjih tekstova (2006). On glasi ovako: Programsko-političke pozicije Demokratske stranke i Demokratske stranke Srbije sve uočljivije konvergiraju. Bez obzira na brojne sporove, nasleđene programsko-političke razlike u vrednovanju funkcionalnosti pokrajinskih autonomija, kao i na bitno različita rešenja u ranijim partijskim inicijativama za ustavne promene u Srbiji, ustavni nacrti predsednika države, Borisa Tadića (DS), kao i Vlade, na čelu sa premijerom Vojislavom Koštunicom (DSS), upućuju na nekoliko kvalitativno novih pristupa. Jedna od najupadljivijih inovacija sadržana je u tome što se u pomenutim inicijativama razaznaje mnogo više konceptualnih sličnosti u implementiranju evropske logike i modela regionalizacije države, nego fundamentalnih razlika u određivanju karaktera decentralizacije i uloge autonomija u demokratskoj Srbiji.[5]

5 Prvi model je, na poziv Predsednika Republike, januara 2005, izradila grupa eksperata, a drugi, iz februara 2005, jeste rezultat procena vladinih eksperata i zvaničnika da, takav kakav je, predstavlja ne samo kompromisnu verziju vladine koalicije, već i realno-moguću platformu za postizanje konsenzusa u Skupštini Srbije; Vidi o tome: J. Komšić, *Dileme demokratske nacije i autonomije*, Službeni glasnik, Beograd, PHILIA, Novi Sad, 2006, str. 459-475.

Sve u svemu, upoređujući predložene modele, konstatovali smo kako je čitav jedan vek bio potreban da, u traganju za najfunkcionalnijim ustavno-političkim sistemom u Srbiji, najuticajnije demokratske političke stranke i naučna zajednica stanu na stanovište da je decentralizacija posredstvom autonomnih pokrajina važna pretpostavka demokratizacije, ustavnog patriotizma i upravljačke efikasnosti države u pluralnom društvenom ambijentu, kakav je naš.

Pa, ako su stvari, najzad, krenule u valjanom smeru, a o tome je svedočila činjenica da smo ušli u fazu u kojoj ustavni projekti novog državnog poretka, po prvi put u modernoj istoriji Srbije, imaju više sličnosti nego nepremostivih razlika, u javnosti se, tokom 2005. i 2006. godine, sve češće postavljalo pitanje: Šta to, zapravo, sprečava partije, kao gospodare naše sadašnjosti i budućnosti, da saberu svoje i naše interese i dovrše posao uspostavljanja ustavnog, Norberto Bobio bi rekao, "dugotrajnog mirovnog ugovora"?![6]

Ubrzanim usvajanjem novog Ustava Srbije, novembra 2006. godine, parlamentarne stranke su, najzad, nakon pet godina odlaganja i žestokih konfrontacija, uspele da se slože oko teksta zajedničkog "mirovnog ugovora". Nažalost, mnogo toga nas vodi ka zaključku da su "moneta za potkusurivanje" u postizanju konsenzusa, upravo bili neki ključni koncepti iz korpusa iniciranih rešenja vojvođanske autonomije, a to znači, ne samo onaj, kritički revalorizovan, bolji deo nasleđa tzv. socijalističke autonomije,[7] nego i neki ključni evropski principi i načini regionalizacije.

Da bi smo argumentovali izloženu hipotezu, uporedićemo, posredstvom 14 indikatora, ustavna rešenja sa prethodnim nacrtima Predsednika i Vlade Srbije, kao i sa ranije izloženim evropskim principima regionalizacije (Vidi Tabelu 1).

Tabela br. 1.

Komparacija ustavnih rešenja o autonomiji sa prethodnim nacrtima ustava srbije, kao i sa evropskim standardima

RB	Indikatori	Model Predsednika Srbije (2005)	Model Vlade Republike Srbije (2005)	Ustav Republike Srbije (2006)	Evropska praksa i standardi (Savet Evrope)
1.	**Tip decentralizacije**	Asimetrična decentralizacija	Asimetrična decentralizacija	Asimetrična decentralizacija	Isto; Asimetričnost

6 Vidi: N. Bobio, *Budućnost demokratije*, Filip Višnjić, Beograd, 1990, str. 140.

7 O tome: J. Komšić, *Dileme demokratske nacije i autonomije*, Službeni glasnik, Beograd, PHILIA, Novi Sad, 2006, str. 377-407.

2.	**Struktura državnog parlamenta**	Jednodomna skupština od 250 poslanika, sa zakonski utvrđenom zastupljenosti poslanika iz AP i gra-dova u nacionalnom parlamentu	Jednodomna skupština od 250 poslanika, bez regulisanja zastupljenosti AP i gradova u Skupštini Srbije	Jednodomna skupština od 250 poslanika, bez regulisanja zastupljenosti AP i gradova u Parlamentu (Član 100).	U Italiji i Španiji parlament je dvodoman. U jednodomnim parlamentima Portugalije, Finske i Danske izborni sistem omogućava predstavljanje autonomnih teritorijalnih zajednica.
3.	**Jedinice sistema lokalne samouprave**	Opštine i gradovi	Opštine, gradovi, grad Beograd	Opštine, gradovi, grad Beograd (Član 189).	Opštine, provincije, gradovi.
4.	**Pokrajinska autonomija; osnivanje, ukidanje, spajanje**	Autonomne pokrajine: Vojvodina, Kosovo i Metohija; Za osnivanje novih pokrajina važe principi fakultativnosti, postupnosti i većinske saglasnosti.	Autonomne pokrajine: Vojvodina i Kosovo i Metohija; Osnivanje novih pokrajina u postupku predviđenom za promenu Ustava.	Autonomne pokrajine: Vojvodina i Kosovo i Metohija; Osnivanje, ukidanje i spajanje AP po postupku za promenu Ustava; Predlog utvrđuju građani na referendumu (Član 182).	Tamo gde regionalne vlasti postoje, princip regionalne samouprave će biti priznat na podesan način od strane domaćeg zakonodavstva i/ili putem ustava.
5.	**Teritorija autonomne pokrajine**	Ne može biti promenjena bez referendumske saglasnosti građana pokrajine (opštine, grada).	Zavisi od volje većine u državnom parlamentu; Ukidanje, spajanje i osnivanje novih regiona, donošenjem organskog zakona kao u postupku za promenu Ustava.	Određuje se zakonom; Ne može se menjati bez referendumske saglasnosti građana AP, u skladu sa zakonom (Član 182).	Granice regiona ne mogu biti menjane bez prethodnog konsultovanja regiona, što može da znači i referendumsko izjašnjavanje građana u regionu.

6.	**Nadležnosti autonomnih pokrajina**	Izvorno zakonodavstvo; Prenete nadležnosti Republike; Širi delokrug izvornih ovlašćenja; Lakša procedura prenošenja nadležnosti Repubike	Izvorno zakonodavstvo; Prenete nadležnosti Republike; Restriktivniji pristup u enumeraciji izvornih nadležnosti pokrajina	Nema prava na donošenje zakona; AP u skladu sa zakonom uređuju pitanja u 19 navedenih oblasti; Staraju se o ostvarivanju ljudskih i manjinskih prava; Utvrđuju simbole AP; Upravljaju imovinom AP (Član 183); Republika može zakonom poveriti pojedina pitanja iz svoje nadležnosti (Član 178).	Moć odlučivanja regionalnih vlasti može da uključuje pravo na donošenje zakona; U Italiji i Španiji regije i autonomne zajednice, u okviru svojih nadležnosti, donose zakone; Moguće je delegiranje nadležnosti; Regionalne vlasti se uključuju u donošenje odluka na državnom nivou, kada se dotiču njihove nadležnosti i suštinski interesi.
7.	**Pretpostavka nadležnosti**	U korist opštine	Nije eksplicitno određena; Kontekstualno - u korist Republike	Nije eksplicitno određena; Kontekstualno - u korist Republike	U korist opštine
8.	**Vrsta autonomne vlasti**	Zakonodavna; Izvršna; Čelnik Vlade predstavlja Pokrajinu	Zakonodavna; Izvršna; Čelnik Izvršnog veća predstavlja Pokrajinu	Nema zakonodavnu vlast: Donosi odluke i opšta akta (Član 185).	Zakonodavna; Izvršna; Delimično sudska (Španija)
9.	**Najviši pravni akt autonomije**	Osnovni zakon; Donosi većina u Skupštini AP; Kontrola od strane Ustavnog suda Srbije	Statut; Stupa na snagu tek nakon potvrde Skupštine Srbije organskim zakonom	Skupština AP donosi Statut, uz prethodnu saglasnost Narodne skupštine (Član 185).	Statut

10.	**Organi autonomne pokrajine**	Skupština; Vlada; Organi uprave i drugi organi i službe	Skupština; Izvršno veće; Organi uprave; Ombudsman	U skladu sa Ustavom i statutom, AP samostalno propisuju uređenje i nadležnosti svojih organa i javnih službi (Član 179).	Predstavnička skupština; Direktno izabrani članovi, ili, u kombinaciji sa izabranim predstavnicima lokalne samouprave; Izvršna tela; Organi uprave.
11.	**Zaštita interesa Republike**	Konkretnu kontrolu ustavnosti rada organa AP vrše redovni sudovi i Ustavni sud Srbije.	Vlada RS može pokrenuti pred Ustavnim sudom postupak za ocenjivanje ustavnosti ili zakonitosti pokrajinskog zakona, pre stupanja na snagu; Može kontrolisati i sve druge opšte akte organa AP.	Vlada može pred Ustavnim sudom pokreniti postupak za ocenu ustavnosti ili zakonitosti odluke AP, pre njenog stupanja na snagu. U tom slučaju, Ustavni sud može, do donošenja svoje odluke, odložiti stupanje na snagu osporene odluke AP (Član 186).	Supervizija znači ispitivanje zakonitosti rada regionalnih vlasti; Kontrola delegiranih nadležnosti može da znači i proveru celishodnosti odluka; Administrativna kontrola ex post facto.

12.	**Raspuštanje skupštine autonomne zajednice**	Nije predviđeno	Vlada RS može predložiti Ustavnom sudu, ako se grubo krše Ustav ili zakon, ili ugrožava jedinstvo pravnog poretka odlukama Skupštine i Izvršnog veća AP	Nije predviđeno	Suspendovanje regionalne autonomije na određeno vreme (u Italiji); Sankcije, u principu, moraju biti utemeljene na zakonu, proporcionalnalno važnosti interesa koji se štite i moraju biti podložne sudskoj reviziji; Suspenzija i raspuštanje regionalnih tela samo u izuzetnim slučajevima.
13.	**Finansijska autonomija**	Jemči se pravo AP (opštine i grada) na imovinu i sopstvene izvorne prihode, kao i slobodno raspolaganje prihodima u okviru sopstvenih nadležnosti; Učešće u delu republičkih prihoda (poreza i taksa).	Izvorni prihodi utvrđeni organskim zakonom; Učešće u delu republičkih prihoda (poreza i taksa)	AP ima izvorne prihode; Vrste i visinu izvornih prihoda određuje zakon; Zakonom se određuje učešće AP u delu prihoda Republike; Budžet APV iznosi najmanje 7% u odnosu na budžet Republike Srbije, s tim što se tri sedmine od budžeta APV koristi za finansiranje kapitalnih rashoda (Član 184).	Resursi srazmerni njihovim nadležnostima i odgovornostima, dovoljni da se nadležnosti efektivno sprovedu; Slobodno raspolaganje regionalnim porezima, udelom u državnim porezima i u državnim fondovima, bez uslovljavanja od strane države; Pristup tržištu kapitala.

14.	**Zaštita pokrajinske autonomije**	Jemči se pravo na zaštitu autonomije; Ustavni sud odlučuje o povredi Ustavom i zakonom utvrđenog položaja AP.	AP može da se žali Ustavnom sudu i da pokreće postupak ocenjivanja ustavnosti i zakonitosti zakona i drugih opštih akata Republike, kao i opšteg akta jedinice lokalne samouprave kojim se povređuje pravo na pokrajinsku autonomiju.	AP može da se žali Ustavnom sudu i da pokreće postupak ocenjivanja ustavnosti i zakonitosti zakona i drugih opštih akata Republike, kao i opšteg akta jedinice lokalne samouprave kojim se povređuje pravo na pokrajinsku autonomiju (Član 187).	Ustavno-zakonska garancija postojanja regiona; Autonomija može biti ukinuta u istoj proceduri kao i kod ustanovljavanja regiona; Pravo regiona na sudsku zaštitu.

Mozaik izloženih podataka daje nam šansu da uočimo osnovne razlike između inicijalnih modela i definitivnog teksta Ustava Republike Srbije. One se lako uočavaju upravo kod ključnih indikatora regionalne autonomnosti. Za razliku od izloženih nacrta, koji su nagoveštavali pozitivne pomake i mogućnost da zaključimo kako se aktuelne političke elite, najzad, kompetentno i odgovorno suočavaju sa pitanjima demokratske podele i ravnoteže moći, odolevajući iskušenjima vlastodržačkih poriva za maksimizacijom moći u centru države (Komšić, 2006: 473-474), novi Ustav Srbije potvrđuje da "dečije bolesti" nedozrele države i nekonsolidovane demokratije još nisu "preležane". Još su u igri etnocentrična uverenja političkih elita, kao i "računice vlasti", koje se nisu potpuno odrekle "monopolne rente" ili "ekstraprofita" od ekspoloatacije zabluda, manipulacija i strahova od pokrajinskih autonomija. To, dakako, govori i o nespremnosti kulturnih elita, kao i najuticajnih krugova u tzv. naučnoj zajednici metropole da se suoče sa činjenicom da pokrajinski zakoni ne moraju značiti ustavnu "brešu za separatizam", već da, kako je to skoro pre jednog veka Slobodan Jovanović upozoravao, "sve zavisi od toga, kakav je njihov odnos prema državnim zakonima" (Jovanović, 1990: 362).

Dakle, u samom središtu pitanja autonomije(a) - u sferi definisanja pokrajinskih nadležnosti i vrsta autonomne vlasti – prepoznajemo ustavom potvrđen kontinuitet sa doskorašnjom, miloševićevskom logikom "jedinstva države". Pokazalo se, tako, da kratkotrajna saglasnost DS i DSS, odnosno ustavnih modela predsednika države i vlade o usaglašavanju sa evropskim standardima regionalne države, nije bila odlučujuća u trenutku donošenju novog ustava. Možda, pak, nije bila iskrena ni u fazama koje su prethodile momentu definitivnog uobličavanja ustavnog teksta? No, to sad i nije relevantna tema za našu analizu.

Za odgovor na pitanje pro-evropskih kapaciteta Vojvodine i ustavno-političkih mogućnosti da se oni revitalizuju i uvećaju, najvažnija je činjenica da su *vojvođanskoj*

autonomiji uskraćene mogućnosti da, u skladu sa objektivnim potrebama pokrajine i čitave republike, kao i u skladu sa evropskim iskustvima i merilima regionalizacije, ima pravo na sopstveno zakonodavstvo u sferi ustavom garantovanih, izvornih nadležnosti.

Na tragu takvog poimanja fasadne autonomije, kao neke vrste permanentno nadzirane administrativne samouprave, ne iznenađuje ni činjenica da stvarna priroda autonomije - a to znači, ne samo sadržaj prava da se ne bude pod svekolikom kontrolom "centra", već i relevantan radijus odgovornosti, potencijal samoinicijativnosti pokrajinskih političkih aktera i institucija, zatim, mogućnost uključivanja u procedure donošenja republičkih zakona, kao i pretpostavku efektivne bliskosti u interakciji sa građanima – *zavisi pre svega od promenljive volje većine u državnom parlamentu*. Odredba Člana 183. ("Autonomne pokrajine, u skladu sa zakonom, uređuju pitanja od pokrajinskog značaja u oblasti...") pružiće mogućnost pedantnijem čitaocu da sabere navedeno i utvrdi kako se ustavno garantovani obim pokrajinskih kompetencija načelno proteže na 19 posebnih oblasti. Ali, za svakog, u pravničkom smislu, iole obrazovanijeg čitaoca, neuporedivo važnija će biti činjenica da *sadržaj autonomnosti predstavlja potpuno zavisnu varijablu svemoćnog republičkog zakonodavstva*.

Takav stepen *heteronomnosti* nije, dakle, na tragu najbolje liberalno-demokratske misaone tradicije, a nije ni na tragu evropskih principa i prakse regionalizacije. Kad je reč o prvom (teorijskom) aspektu stvari, navešćemo jednu, skoro dva veka staru Konstanovu (*Benjamin Constant*) opasku da centralne vlasti, ako se uvuku u interese lokalnih zajednica, prekoračuju svoja ovlašćenja, odnosno granice legitimne jurisdikcije.[8] A, kad su posredi evropska iskustva, podsetićemo da je, recimo, sistem španskih autonomija, u sferi ustavom definisanih materijalnih nadležnosti autonomne zajednice, ravan federalističkim rešenjima potpune zakonodavne i upravne autonomije organa zajednice, sa postojanjem Visokog suda za sporove u kojima se primenjuje isključivo pravo te zajednice. Tu su i niz drugih rešenja uključenosti regija u odlučivanje na nacionalnom (državnom nivou); u arhitektoniku centralnih institucija; u sadržaje izbornih zakona itd (Komšić, 2006: 319-323). Sve to se ni ne naslućuje u tekstu Ustava Srbije.

I u poređenju sa vrlo elastičnim, helsinško-budimpeštanskim formulacijama pojmova i principa regionalizacije (2002-2005), odnosno u svetlu takve definicije regionalne samouprave (koja "... označava legalne nadležnosti i mandate regionalnih vlasti da, u okvirima ustava i zakona, regulišu i upravljaju podelom javnih poslova u okviru sopstvenih odgovornosti i u interesu regionalne populacije, saglasno sa principom subsidijarnosti"), lice našeg ustavnog pristupa autonomiji dobija još "mrzovoljniju grimasu", očito nenaklonjenu principu subsidijarnosti – koji, pored ostalog, nalaže da sve što je moguće dobro uraditi na nižem nivou vlasti, ne treba uključivati u sferu nadležnosti više vladavinske instance.

8 „Očigledno je da ceo narod ili njegovi predstavnici imaju legitimnu jurisdikciju samo nad interesima ove poslednje vrste (opštim interesima naroda - prim. J. K.); i da ako se uvuku u interese okruga, komune ili pojedinca oni prekoračuju svoja ovlašćenja. Isto bi bilo i sa okrugom koji bi se uvukao u posebne interese komune ili komune koja bi atakovala na strogo lični interes svojih članova"; B. Konstan, *Principi politike i drugi spisi,* Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2000, str. 99 (kurziv J. K).

Najzad, kad je reč o pravničkim standardima evropskih demokratija, mišljenje najkompetentnijeg stručnog tela Saveta Evrope (Evropske komisije za demokratiju posredstvom prava – tzv. Venecijanske komisije) počiva na oceni da deo posvećen teritorijalnoj organizaciji vlasti "nije najkoherentniji". "S jedne strane, tu su darežljive odredbe o principima, uključujući prava na pokrajinsku autonomiju i lokalnu samoupravu, kao i suštinsku autonomiju autonomnih pokrajina. S druge strane, *ovi pojmovi nisu ispunjeni suštinom*. Ustavno regulisanje podele nadležnosti između države, autonomnih pokrajina i jedinica lokalne samouprave je dosta komplikovano i *ostavlja dosta prostora za tumačenje i bliže uređivanje posredstvom pravnih normi nižeg ranga*" (Kurziv J. K.).[9]

Slična ocena se proteže i na odredbe onih članova Ustava, kojima se jemči finansijska autonomija. Pitanje "... da li pokrajine imaju pravo oporezivanja ili ne, ostavlja se otvorenim. Ustav, takođe, prenosi na nivo zakona bliže određivanje vrste i visine državnih subvencija koje pripadaju autonomnim pokrajinama". Najzad, za već spomenutu odredbu Člana 184., kojom se precizira da budžet AP Vojvodine iznosi najmanje 7% u odnosu na budžet Republike Srbije, te da se 3/7 budžeta APV koristi za finansiranje kapitalnih rashoda, Venecijanska komisija kaže kako sve to deluje "prilično čudno".[10]

Kako bilo, o osobenostima naših ustavnih rešenja razdeobe moći i nadležnosti između države i nižih teritorijalnih jedinica vlasti, moguće je govoriti i na način kako su to učinili kompetentni članovi Venecijanske komisije. Kako će se konkretnije iskazati političari u Srbiji, ostaje da se vidi, kad se suočimo sa predstojećim zakonskim rešenjima i odgovorima na brojna otvorena pitanja.[11] A, na pitanje: koliko će sve navedeno omogućiti Vojvodini da očuva i unapredi najprestižniji deo svog društvenog bića - a reč je o Vojvodini kao evropskom projektu i vojvođanskim kapacitetima i iskustvima, kao valjanoj "meri stvari" za evropske integracije Srbije – možda je najrealnije odgovoriti ocenom o izvesnim, još nepotrošenim šansama očuvanja kakvog-takvog subjektiviteta i evropskog identiteta Vojvodine.

Za primetnije unapređenje pomenutih kapaciteta, po meri evropskih standarda (SE i EU), biće neophodne nove ustavno-pravne reforme, a to znači mnogo više volje, odgovornog političkog posla i opipljivih rezultata, kako bi se iza fasade mogli raspoznati i cilju primereni sadržaji autonomije. Ove ocene, u dobroj meri mogu da važe i za pitanja lokalne samouprave. Ipak, za neka nova rešenja moglo bi da se kaže da nas približavaju evropskim standardima.

---

9 *Opinion on the Constitution of Serbia* (No. 405/2006); European Commission for Democracy through Law (Venice Commission), Adopted by the Commission at its 70-th plenary session (Venice, 17'18 March 2007)

10 Isto.

11 Ustavni zakon za sprovođenje Ustava Republike Srbije obavezao je budući saziv Narodne skupštine da do 31. decembra 2007. godine raspiše izbore u jedinicama lokalne samouprave i u AP Vojvodini. Uslov za raspisivanje izbora za lokalne i pokrajinske organe vlasti i samouprave jeste donošenje zakona kojima se uređuju *teritorijalna organizacija* Republike Srbije, *lokalna samouprava*, *lokalni izbori* i *položaj glavnog grada*.

LOKALNA SAMOUPRAVA – KOLIKO BLIŽE EVROPSKIM STANDARDIMA?

U kontekstu prethodno pomenutih zadataka savremenog momenta u razvoju demokratskih sistema i vertikalne organizacije vlasti, koji se svode na uspostavljanje *funkcionalne ravnoteže* između nadležnosti centralne države, s jedne strane, i lokalnih i regionalnih autonomija, s druge strane, već smo uputili na prvi dokument koji je u Evropi, na principijelnom nivou, vrlo uspešno rešio neke od tih zadataka. To je *Evropska povelja o lokalnoj samoupravi*.[12] Usvojena je u Savetu Evrope, oktobra 1985. godine i do sada je ratifikovana u svim zemljama članicama SE, osim Srbije.

Zemlje članice Saveta Evrope pošle su od činjenice da je najneposrednije ostvarivanje demokratskog prava građana da učestvuju u vođenju javnih poslova moguće, pre svega, na lokalnom nivou, kao i od uverenja da "... samo lokalne vlasti sa stvarnim odgovornostima mogu da obezbede upravu koja će biti efikasna i bliska građanima". To, zapravo, znači da "Evropa zasnovana na načelima demokratije i decentralizacije vlasti" zahteva ustavno-zakonsko garantovanje postojanja lokalnih vlasti sa visokim stepenom autonomije i odgovornosti. U tom smislu, saglasno principu subsidijarnosti, odredba Člana 4. Povelje kaže: *Javni poslovi će se, po pravilu, vršiti pre svega od strane onih vlasti koje su najbliže građanima. Prilikom prenošenja odgovornosti na neku drugu vlast, vodiće se računa o obimu i prirodi posla, kao i o zahtevima efikasnosti i ekonomičnosti* (Tačka 3). Takođe, "prava poverena lokalnim vlastima će, po pravilu, biti puna i isključiva. Ona ne smeju biti uskraćena ili ograničena od strane neke druge – centralne ili regionalne vlasti osim u slučajevima predviđenim zakonom" (Tačka 4).

Osnovni oblici institucionalnog obezbeđenja demokratije u lokalnoj zajednici, prema Povelji, treba da budu: saveti ili skupštine, koje čine članovi izabrani na slobodnim izborima, tajnim glasanjem, na bazi neposrednog, opšteg, za sve jednakog biračkog prava. Pritom, lokalne skupštine mogu da formiraju njima odgovorne izvršne organe. No, skupština i izvršni organi nemaju pravo da derogiraju zborove građana, referendum ili bilo koji drugi oblik neposredne participacije građana u odlučivanju koji je predviđen lokalnim statutom (Član 3.).

Budući da je raspolaganje adekvatnim putevima, načinima i resursima bitna pretpostavka odgovornosti, efikasnosti i ekonomičnosti lokalne autonomije, Povelja garantuje pravo na "odgovarajuće sopstvene izvore finansiranja, kojima će raspolagati slobodno, u okviru svojih ovlašćenja". Uz to, precizira se da će "izvori finansiranja lokalnih vlasti... biti primereni njihovim dužnostima koje propisuju ustav ili zakon" (Član 9, Tačka 1 i 2). Odredbom narednog člana utvrđuje se pravo lokalnih vlasti na udruživanje, kako unutar nacionalne države, tako i u međunarodnim razmerama. U tom smislu, pod uslovima propisanim zakonom, lokalne vlasti imaju pravo da sarađuju sa odgovarajućim vlastima drugih zemalja (Član 10, Tačka 3).

Izvesna refleksija "duha" Evropske povelje može se raspoznati u tekstu *Zakona o lokalnoj samoupravi u Srbiji.* Njegovo donošenje (februara 2000-te) bilo je, pored ostalog, obrazloženo i težnjom za doslednim ostvarenjem DOS-ovih obećanja iz leta 2000. godine.

12 *European Charter of Local Self-Government*, Council of Europe Convention No. 122, 15 October 1985.

Podsetićemo, u *Programu Demokratske opozicije Srbije za demokratsku Srbiju*, za prvih 100 dana nove vlade, zapisano je pod tačkom 9:

> "Posebnom rezolucijom zahtevaće se od Narodne skupštine Republike Srbije donošenje novog zakona o lokalnoj samoupravi. Ovim zakonom će biti sprovedena *naglašena decentralizacija vlasti*. Biće sasvim precizno razgraničene nadležnosti republike i njenih organa od samoupravnih prava lokalnih zajednica i njihovih organa. Poslovi lokalnih zajednica biće obavljani potpuno autonomno u odnosu na organe državnih vlasti, u skladu sa Ustavom, što podrazumeva pravo nadležnih državnih organa na kontrolu njihove ustavnosti i zakonitosti. Novim zakonom biće uveden *višetipski model opština*, prema kojem će veliki industrijski i kulturni centri imati širi stepen lokalne samouprave i obavljati širok krug poslova državnih organa, koje će im republika preneti zakonom. To se posebno odnosi na Beograd, Novi Sad, Niš, Kragujevac i Prištinu. Novim zakonom biće garantovani *stabilni izvori prihoda* lokalnih zajednica, uz naglašeni stepen autonomije u njihovom ubiranju i raspolaganju" (kurziv J. K.).

Na pitanje: Da li su obećanja ispunjena i koje su ključne inovacije ponuđene u Predlogu zakona 2002, odgovorili smo, u jednom ranijem tekstu, na sledeći način:

> Sa novim zakonom (februar 2002) počela su da se ispunjavaju predizborna obećanja DOS-a. U tom smislu, ključne novine u Predlogu zakona o lokalnoj samoupravi bile su: 1/ preciznije razgraničenje nadležnosti lokalnih i republičkih organa vlasti u funkciji efikasnijeg obezbeđenja i prava i odgovornosti lokalne samouprave; 2/ proširenje opštinskih i gradskih nadležnosti u oblasti obrazovanja, zdravstva, socijalne i dečije zaštite i kulture; 3/ ukidanje izvršnih odbora i uvođenje nove institucije za obavljanje izvršne funkcije - predsednika opštine (gradonačelnika) koji se bira na neposrednim izborima i rukovodi opštinskom upravom; 4/ poboljšanje izvora finansiranja opština i gradova; 5/ lokalna policija; 6/ glavni arhitekta opštine; 7/ opštinski menadžer; 8/ savet za međunacionalne odnose; 9/ regulacija odnosa međusobne saradnje organa lokalne samouprave, organa republike i organa teritorijalne autonomije; 10/ preciznije definisanje instrumenata i procedura zaštite lokalne samouprave, uključujući mogućnost ustanovljenja lokalnog građanskog pravobranioca (ombudsmana), kao i saveta za razvoj i zaštitu lokalne samouprave i slično (Komšić, 2002: 130-131).

S druge strane, na pitanje: O čemu je bilo najviše sporova u javnoj i skupštinskoj raspravi o predlogu Zakona o lokalnoj samoupravi i gde su napravljeni kompromisi, moglo se odgovoriti ovako:

Predstavnici bivše vlasti, danas u ulozi opozicije u parlamentu (SPS i SRS) nisu glasali za Vladin predlog zakona sa argumentacijom da je reč o "koraku unazad" u odnosu na dotadašnji zakon. Ne osporavajući neosporne pomake ka demokratizaciji i decentralizaciji, poslanici iz redova DSS upozorili su na slabljenje pozicije skupštine opštine i uvođenje neke vrste predsedničkog sistema na lokalnom nivou. Zato su amandmanski predložili

uvođenje opštinskog veća kao trećeg organa jedinice lokalne samouprave - pored skupštine opštine i predsednika opštine. Takav kompromis je i izglasan u parlamentu.

Takođe, prihvaćeni su predlozi da se pitanje lokalne policije reši drugim zakonom, koji će celovito regulisati prava, obaveze i organizaciju policije u republici. Dosta razlika i nedoumica izazvao je predlog koji dopušta mogućnost ustanovljavanja opštinskog menadžera. Uz to, *faktičko zadržavanje oduzete opštinske svojine u rukama centralnih organa vlasti* izazvalo je brojne i razložne kritike u javnosti, kao i na skupštinskom zasedanju.

Zakon, dakle, počinje od *prava građana na lokalnu samoupravu* koje se ostvaruje neposredno i preko slobodno izabranih predstavnika, upravljanjem javnim poslovima od neposrednog, zajedničkog i opšteg interesa za lokalno stanovništvo (Čl. 1). Evropski standard *lokalne autonomije*, u smislu punih i isključivih prava lokalnih vlasti u okviru prava koja su im poverena, obezbeđen je preciznom zakonskom definicijom *izvornog delokruga* jedinica lokalne samouprave (Čl. 3. i Čl. 18); odredbom da u vršenju izvornih poslova jedinica lokalne samouprave može biti ograničena samo u slučajevima i pod uslovima utvrđenim zakonom, u skladu s Ustavom (Čl. 4. st. 2), kao i garancijom *finansijske autonomije* lokalne politike (Čl. 5. i Čl. 77-97).

U poglavlju II (Jedinice lokalne samouprave) regulisano je osnivanje opština i gradova, njihov pravni status, izvorni i povereni delokruzi poslova, organi i način funkcionisanja (Čl. 14-64). Odredbom Člana 24. propisano je da se položaj grada Beograda uređuje posebnim zakonom.

A, kad je reč o *organima lokalne vlasti*, zakon određuje formiranje i delokrug poslova skupštine opštine, predsednika opštine i opštinsko veće. *Skupština opštine* je predstavnički organ koji vrši osnovne funkcije lokalne vlasti, utvrđene ustavom, zakonom i statutom. Članovi skupštine su odbornici koje biraju građani na neposrednim izborima, tajnim glasanjem, u skladu sa zakonom i statutom opštine (Čl. 26). Izvršnu funkciju vrši *predsednik opštine* (Čl. 40-42), a *opštinsko veće* je organ koji usklađuje ostvarivanje funkcija predsednika opštine i skupštine opštine i vrši kontrolno-nadzornu funkciju nad radom opštinske uprave (Čl. 43. i Čl. 60).

Prema zakonu, građani ostvaruju *neposredno učešće* u ostvarivanju lokalne samouprave putem građanske inicijative, zbora građana i referenduma (Čl. 66-69).

Područje koje nije shematizovano i obavezujuće propisano u zakonu jeste *mesna samouprava*. Za razliku od nekada obaveznih i osnovnih teritorijalnih samoupravnih zajednica, *mesne zajednice* su od početka devedesetih godina prošlog veka svedene na fakultativnu kategoriju. U tom smislu, respektujući vrlo različite okolnosti, potrebe i interese, zakon samo daje mogućnosti da se u selima (za jedno, dva ili više sela) organizuju mesne zajednice i drugi oblici mesne samouprave. Mesne zajednice i drugi oblici mesne samouprave mogu se obrazovati i u gradskim naseljima - kvartu, četvrti, reonu i slično (Čl. 70). Zakonom se, takođe, reguliše pravo skupštine jedinice lokalne samouprave o formiranju i ukidanju mesnih zajednica, zatim, utvrđuju načini i izvori finansiranja, garantuje im se svojstvo pravnog lica i dozvoljava mogućnost da skupština jedinice lokalne samouprave poveri mesnim zajednicama i drugim oblicima mesne samouprave vršenje određenih poslova iz izvornog delokruga lokalne samouprave, uključujući i obezbeđenje za to potrebnih sredstava (Čl. 71-75).

S obzirom da, pored demokratičnosti, drugu osnovnu funkciju lokalnih vlasti predstavljaju njihova upravna efikasnost i pravno-organizaciona usaglašenost sa nadležnostima i funkcijama pokrajinskih i državnih vlasti, *odnosi* organa lokalne samouprave *sa organima republike i teritorijalne autonomije* regulisani su posebnim poglavljem u zakonu (Čl. 105-114).

Najzad, za puno ostvarenje njene demokratske funkcije značajna je i *pravna zaštita* lokalne samouprave - pred ustavnim i upravnim sudom (Čl. 8. i Čl. 122-125).

Prema još važećem *Zakonu o teritorijalnoj organizaciji Republike Srbije i lokalnoj samoupravi* (1991, '92. i '94), u Srbiji postoji 169 opština (uključujući i opštine sa teritorije Autonomne Pokrajine Kosova i Metohije), četiri grada (Kragujevac, Niš, Novi Sad, Priština) i Grad Beograd. Pri tome, teritoriju AP Vojvodine čine teritorije 45 opština, a teritoriju AP Kosova i Metohije - 30 opština. Izmenama i dopunama pomenutog zakona (iz 1992) *grad* je, kao novouvedena teritorijalna instanca, dobio poslove koji su, s jedne strane, preneseni od opština, a sa druge strane, obavlja neke poslove prenesene sa nivoa Republike. Isti status (neoriginernih nadležnosti grada) ostaje i prema rešenjima novog Zakona o lokalnoj samoupravi, iz februara 2002. (Čl. 22).

Inače, prosečna opština kod nas danas ima oko 50.000 stanovnika što je čini najvećom u Evropi. U toj činjenici je i razlog zalaganja za reformu teritorijalne organizacije države, sa povećanjem broja opština i smanjenjem prosečnog broja populacije u njima. Recimo, Miodrag Jovičić je, svojevremeno, predlagao uvođenje 420 opština u Srbiji, ne računajući grad Beograd, sa prosečnim brojem stanovnika oko 20.000. A, kad je reč o dilemi: jednoobrazan ili višeobrazan sistem lokalne samouprave u Srbiji, kao regionalizovanoj državi, ovaj autor misli da bi, uz izuzetak Beograda, sve opštine trebalo da imaju istovetan status - u istom odnosu prema regionu i prema centralnim, državnim organima (Jovičić, 1996: 74, 106-116).

S obzirom da je u Srbiji broj naseljenih mesta po opštinama veoma različit i kreće se, na primer, od tri (Opština Lapovo) do 153 naseljena mesta (Opština Leskovac), zatim, da postoji čak 11 opština sa površinom većom od 1.000 kvadratnih kilometara i još 10 opština čija površina prelazi 800 kvadratnih kilometara (na taj način 11% opština zauzima čak 25% površine čitave Republike), i drugi ugledni autori se danas zalažu za smanjenje veličine opština (površine i prosečne populacije). Međutim, za razliku od Jovičićevih ideja o zadržavanju monotipske organizacije opština, sreću se predlozi o njenom napuštanju i utvrđivanju posebnog statusa gradskih opština (Lidija Basta i ost., 1997: 34-35).

Za sada, i prema *Zakonu o lokalnoj samoupravi* (2002), ostaju na snazi monotipska rešenja u organizaciji opštinske i gradske vlasti. Prelaznim i završnim odredbama predviđeno je da se karakter autonomije glavnog grada, te nadležnosti i organizovanje jedinica lokalne samouprave u gradu Beogradu regulišu posebnim zakonom, u roku od šest meseci od stupanja na snagu Zakona o lokalnoj samoupravi (Čl. 131., st. 1).

Imajući u vidu sve izložene informacije i ocene o karakteru aktuelno važećih zakonskih rešenja lokalne autonomije, konačno, sledi pitanje: Šta je doneo novo novi Ustav Srbije i da li je smanjena količina nedorečenosti i dilema?

Reakcije pravnih eksperata i lokalnih političara su različite. Kreću se od ocena da su načinjeni pozitivni pomaci, bez obzira na evidentnu "uzdržanost u načinu definisa-

nja teritorijalnog uređenja i ovlašćenja lokalne samouprave" (Todorić, 2007: 26-30), do vrlo kritičkih ocena da "u celini status lokalne samouprave kod nas nije dobar", kao i da "velika centralizacija ne donosi dobro".[13] Kako bilo, pažnju ćemo posvetiti inovacijama u odnosu na stari tekst ustava.

U novom ustavu, u sedmom delu, posvećenom teritorijalnom uređenju, nailazimo na karakteristično određenje *razgraničenja nadležnosti*. Verovatno imajući na umu princip subsidijarnosti, ključni kriterijum koji ustavotvorac uzima jeste *svrsishodnost*, odnosno "nadležnost... u pitanjima koja se, na svrsishodan način, mogu ostvarivati unutar jedinice lokalne samouoprave...". A, o tome šta je svrsishodno, te koja su pitanja republičkog, pokrajinskog i lokalnog značaja, autoritativnu reč daje zakon. (Čl. 176).

Jedinice lokalne samouprave su i prema starom i prema novom tekstu ustava: opštine, gradovi i grad Beograd. Odredbom Člana 117. starog ustava (1990) *opštine* su bile predviđene kao osnovne jedinice lokalne samouprave. Istom odredbom bilo je dozvoljeno da se zakonom pojedina opština može utvrditi kao *grad* na čijoj teritoriji se obrazuju dve ili više gradskih opština. Pri tome, statutom grada se određuje koje poslove opštine vrši grad, a koje gradska opština. Takođe, posebnim članom su regulisani status i zakonske mogućnosti definisanja nadležnosti *grada Beograda* (Čl. 118). Ustavom Srbije, iz 2006. godine, situacija se menja tako što se odredbom Člana 189. pravi jasna razlika između opština i gradova.

Takođe, u odnosu na odredbu Člana 114. Ustava Srbije iz 1990, kojom se samo kaže kako "za obavljanje Ustavom i zakonom utvrđenih poslova, opštini pripadaju prihodi utvrđeni zakonom", relevantnu novinu nalazimo na onom mestu u tekstu novog ustava gde se izričito pominje finansiranje poslova jedinice lokalne samouprave "... iz *izvornih* prihoda jedinice lokalne samouprave" (kurziv J. K.), kao i iz republičkog i pokrajinskog budžeta (Član 188).

I kad je reč o *nadležnostima opštine*, uočavamo novine. Pored ostalog, opština se sada stara o "zaštiti, unapređenju i korišćenju poljoprivrednog zemljišta"; kao i o "ostvarivanju, zaštiti i unapređenju ljudskih i manjinskih prava, kao i o javnom informisanju u opštini" (Član 190). U odredbi istog člana, nalazi se i jedan vrlo značajan stav kojim se, najzad, opštinama vraća njihova imovina, oduzeta od strane države, devedestih godina prošlog veka. U tom smislu, navodi se kako "opština *samostalno upravlja opštinskom imovinom*, u skladu sa zakonom". Ipak, i pored evidentnog pomaka, pravnici upozoravaju da je ustavotvorac "propustio priliku da definitivno usaglasi naš pravni poredak sa Preporukom br. 104, Kongresa lokalnih i regionalnih vlasti Saveta Evrope po kojoj se precizno savetuje da ustavno utvrdi puno pravo svojine lokalne samouprave".

Privodeći kraju ovu kratku analizu novih ustavnih rešenja lokalne samouprave, navešćemo od autora prethodne ocene još jedan zaključak, opštijeg karaktera: "Čini se da pitanje decentralizacije, koje je jedno od glavnih razloga strukturnih nedostataka Srbije, nije adekvatno razmatrano prilikom usaglašavanja teksta Ustava kao i da je posledica toga izabrano neutralno rešenje koje će dozvoliti kasnije zakonsko popunjavanje praznina" (Todorić, 2007: 27-29).

13 Vidi intervju sa Željkom Ožegovićem, predsednikom Stalne konferencije gradova i opština Srbije, *Danas*, Beograd, 28-29. april 2007.

Na tom tragu, indikativne su i sledeće izjave čelnika nacionalne asocijacije jedinica lokalne samouprave u Srbiji: "propuštena je prilika da se novim ustavom postavi osnova za regionalizaciju Srbije"; "za bolje funkcionisanje lokalnih vlasti mora se napustiti proporcionalni izborni sistem i uvesti većinski ili, eventualno, kombinovani sistem izbora za odbornike, koji ne bi bili puke marionete partijskih rukovodstava"; "novim zakonom o teritorijalnoj organizaciji Srbije nužno je naći moduse za ravnomerniji razvoj gradova".[14]

Sve u svemu, sažimajući navedeno, zaključićemo da su lokalna sloboda i autonomija u aktuelnom ustavnom okviru Srbije vrlo ranjive. Njihova priroda i domašaji prevashodno zavise od, u principu, vrlo promenljivih raspoloženja većine u Parlamentu Srbije. Ipak, ima razloga i za zadovoljstvo. Više nego decenijska vladavina bez lokalne samouprave u Srbiji konačno je prekinuta. Zakonom o lokalnoj samoupravi (iz 2002) i, potom, Ustavom iz 2006, *otvoren je proces*, čiji dostižni ciljevi jesu stabilizacija i razvoj lokalne demokratije, po meri građana i principijelnih pozicija *Evropske povelje o lokalnoj samoupravi*.

LITERATURA

Basta, Lidija i ost., 1997. *Ustavne pretpostavke za demokratsku Srbiju*, Beograd: Beogradski centar za ljudska prava.

Bobio, Norberto. 1990. *Budućnost demokratije*, Beograd: Filip Višnjić.

Flajner, Tomas. 1996. *Ljudska prava i ljudsko dostojanstvo*, Beograd – Valjevo: Gutenbergova galaksija.

Fukuyama, Francis. 2005. *Do we realy know how to promote democracy?*, New York, Democracy Forum, Foreign Policy Association, www.fpa.org , May, 2005.

Gidens, Entoni. 2003. *Sociologija*, Beograd: Ekonomski fakultet.

Hague, Rod, Harrop, Martin, Breslin, Shaun. 2001. *Komparativna vladavina i politika*, Zagreb: Fakultet političkih znanosti.

Hejvud, Endru. 2004. *Politika*, Beograd: CLIO.

Jovanović, Slobodan. 1990. *O državi,* Sabrana dela, Tom 8, Beograd: BIGZ.

Jovičić, Miodrag. 1996. *Regionalna država*, Beograd: Vajat.

Komšić, Jovan. 2000. *Teorije o političkim sistemima - demokratija i autoritarizam*, Beograd: Institut društvenih nauka.

Komšić, Jovan. 2002. *Uvod u demokratiju i lokalnu samoupravu*, Novi Sad: Centar za regionalizam.

Komšić, Jovan. 2006. *Dileme demokratske nacije i autonomije*, Beograd – Novi Sad: Službeni glasnik, PHILIA.

Konstan, Benžamen. 2000. *Principi politike i drugi spisi*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Lijphart (Lajphart), Arend. 2003. *Modeli demokratije*, Podgorica: CID. Beograd: Službeni list SCG.

Sartori, Đovani. 2003. *Uporedni ustavni inženjering*, Beograd: Filip Višnjić.

14 Isto.

Todorić, Vladimir. 2007. „Ustavni okvir za decentralizaciju – pretpostavke i mogućnosti“, u Zborniku: D. Milenković, D. Damjanović Eds., *U susret novom statusu gradova u Srbiji*, Beograd: PALGO Center.

Vajdenfeld V., Vesels V., *Evropa od A do Š,* Beograd: Konrad Adenauer-Stiftung.

Volcer, Majkl. 2000. *Područja pravde*, Beograd: Filip Višnjić.

Jovan Komšić

AUTONOMY OF VOJVODINA AND LOCAL SELF-GOVERNANCE IN THE NEW CONSTITUTION OF SERBIA

Abstract

Being assured that the logic and political efficiency of centralism are the matters of past epochs, as well as that modern democracy assumes different understanding of purpose of state than the fetishized monopoly of hierarchized constraints in the "name of the nation", we think that at the very beginning of the text about autonomies in the new Constitution of Serbia still it makes sense to warn of complex nature of terms of "centralization" and "decentralization". That aspect will be the topic of the first chapter of our analysis, together with basic criteria of functional decentralization and factors which determine the game of power, in contexts of culture and institutional structure. The main concern of the second segment will be to determine key contents, hidden behind actual principles of regionalization of European states. The third chapter is devoted to comparison of constitutional models of the President of Serbia, Government of Serbia, Constitution of Serbia, and European standards, by means of a set of the most relevant indicators; the last segment of our essay will indicate the position and a couple of essential open issues of local self-governance in light of new constitutional solutions.

Prof. dr Milan Jovanović
Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka

UDC 342.4(497.11)„2006"
342.531.2(497.11)

MIŠLJENJE VENECIJANSKE KOMISIJE O USTAVU SRBIJE

Slučaj slobodni mandat

Sažetak

Evropska Komisija za demokratiju putem prava - Venecijanska komisija, je na sednici 17-18. marta 2007. godine usvojila Mišljenje o Ustavu Srbije. Taj tekst je pisan više kao politička, a ne pravna analiza aktuelnog Ustava Republike Srbije. Veliki obim analize je u neskladu sa stručnim značajem. Mišljenje je opterećeno brojnim trivijalnim primedbama, često netačnim i nestručnim ocenama bez uporišta u komparativnoj ustavnoj praksi. Jedna od retkih opravdanih primedbi odnosi se na otvorenu nameru ustavopisca da kategoriju slobodnog mandata pretvori u imperativni stranački mandat. Konstituišući mogućnost da poslanik slobodnom voljom mandat može bespogovorno staviti na raspolaganje stranci sa čije je liste izabran, ustavopisac je legalizovao praksu blanko ostavki, raznih ugovora i kaucija, i u nameri da spreči trgovinu mandatom, slobodni mandat pretvorio u vezani mandat. Ustavotvorac je tako slobodni mandat doveo u koliziju sa nizom odredbi o suverenitetu građana, parlamentranom imunitetu i proklamovanoj težnji za poštovanjem evropskih principa. Ova odredba pretvara slobodni mandat u ustavnopravni fosil i zajedno sa insistiranjem na deskriptivnoj reprezentaciji otvara put partokratiji i mogućnostima da se poslanik pretvori u izaslanika i promenljivog delegata.

Ključne reči: Ustav Srbije, Venecijanska komisija, slobodan mandat, imperativni mandat, parlamentarizam, demokratija, suverenost građana, reprezentacija.

I

Malobrojna stručna reagovanja i komentari već su obeležila osnovne manjkavosti pojedinih instituta Ustava Republike Srbije iz 2006. godine (Marković, 2007: 9-57). Katalog kritika aktuelnog ustava po obimu je postao impozantan još u vreme kratke predreferedumske debate, ali je ostao u senci postizanja konsenzusa - za ustavni tekst glasalo je 242 (97 %) poslanika - parlamentarnih stranaka, inače žestoko suprotstavljenih i oko niza manje značajnih pitanja. Već tada je bilo jasno, da naučnoj i stručnoj javnosti tek predstoje produbljenije analize pojedinih ustavnih rešenja, a da će za to biti i prostora

i potrebe, potrudio se sam ustavotvorac nizom nejasnih, nekonzistentnih i protivrečnih formulacija. Koliko su oni rezultanta političkih prilika, trgovina, ustupaka i ultimatuma da se postigne konsenzus, a koliko nesposobnosti i nestručnosti ustavopisaca, sudiće vreme i nauka.

Posle referendumske verifikacije, izmorene decenijskim sporovima oko novog ustava, najava, obećanja, stranačkih sukoba, javnost je brzo zaboravila na Ustav. Apologetska je smatrala da je rasprava o Ustavu okončana referendumom, a kritička je potisnuta na medijske margine. Ali nisu svi zaboravili na novodoneti Ustav. Prvu godinu od usvajanja, novodoneti Ustav Republike Srbije dočekao je sa Mišljenjem Evropske komisije za demokratiju putem prava. S obzirom na manire da se sve što iz sveta dođe, iz Evropske unije posebno, uzima kao aksiom, važno je ne podleći bespogovorno svakoj oceni autoritativne Venecijanske komisije, jer svaka kritika i ne mora biti osnovana, a predlozi korisni i podsticajni za ustavnu reviziju. Upravo je to slučaj sa *Mišljenjem Venecijanske komisije o Ustavu Republike Srbije iz 2006. godine*. Pored niza paušalnih, netačnih i nestručnih ocena i komentra o 59 ustavnih članova koji su bili predmet opservacije i ocenjivanja; sa analizom bez uporišta u komparativnom pravu, sa stavovima koji su često saopštavani dikcijom neprimerenom izražavanju stručnog mišljenja, Venecijanska komisija je bila u pravu kad je kritikovala ustavno rešenje o slobodnom mandatu, što se moglo i očekivati, jer je i kratkotrajna javna rasprava u Srbiji to rešenje posebno analizirala i osporavala (Kutlešić, 2007).

II

Ustav donesen 2006. godine uveo je niz novina u materiju izbornog prava, koja inače spada u najstandardnije oblasti ustavnog teksta. Najbitnije poboljšanje odnosi se na zaštitu izbornog prava od strane Ustavnog suda Srbije. Venecijanska komisija to nije komentarisala, ali je zato u dva navrata kritikovala odredbu «Narodni poslanik je slobodan da, pod uslovima predviđenim zakonom, neopozivo stavi svoj mandat na raspolaganje političkoj stranci na čiji je predlog izabran za narodnog poslanika» (Ustav, čl.102. st. 2). Stav je Venecijanske komisije, da je to «ozbiljno kršenje slobode poslanika na izražavanje svojih pogleda o valjanosti predloga i radnji» jer se tako «koncentriše preterana vlast u rukama stranačkog vođstva». Ugrožena pozicija slobodnog mandata narodnog poslanika, sa ciljem da ga «veže za stranku po svim pitanjima i uvek», za Venecijansku komisiju je «posebno zabrinjavajuće usled preterane uloge Narodne skupštine u imenovanjima na funkcije u pravosuđu uopšte, a posebno u postupku reizbora svih sudija predviđenog ustavnim zakonom za sprovođenje Ustava», jer smatra da se tako «pojačava rizik stvaranja pravosudnog sistema u kome su sve funkcije podeljene između političkih stranaka» (Mišljenje, Peti deo, tač. 53).

Ovo se kao «osnovna zabrinutost» ponovo apostrofira u Zaključku. Venecijanska komisija ističe da će se kumulacijom odredbi Ustava, po kojim stranka bespogovorno kontroliše mandat poslanika, Narodna skupština dominira u izboru Viskog saveta sudstva i sudija, a Ustavni zakon propisuje reizbor sudija, stvoriti «ozbiljna opasnost da političke stranke kontrolišu susdstvo». Na kraju se zaključuje da će biti «potrebno da se

izmene odgovarajuće odredbe Ustava». Shvatajući da do tih promena neće «doći brzo» Venecijanska komisija ističe da je «izbor Visokog saveta pravosuđa od najveće važnosti» da bi se reizbor sudija «mogao smatrati uopšte prihvatljivim» i da Narodna skupština «treba» da u Savet izabere «nezavisne ličnosti koje uživaju poverenje», a zakonom propiše «jasne kriterijume kojima se rukovodi u postupku reizbora, kao i kriterijume za pravičan postupak i omogućavanje prava na žalbu» (Mišljenje, Zaključak, tač. 106).

Mišljenje Venecijanske komisije nije obavezujuće. Ono ima snagu preporuka iza kojih stoji Savet Evrope kao osnivač navedene institucije. Kako je Srbija u procesu pridruživanja Evropskoj uniji, a s obzirom da se intenzivira proces rešavanja »konačnog statusa« Kosova i Metohije, ne treba isključiti mogućnost da preporuke iz Mišljenja postanu obavezujući zahtevi. Upravo zato se prema analizi teksta i »mišljenju« o novodonesenom Ustavu Srbije mora odnositi s dužnom pažnjom, posebno u delovima u kojima »kreativnost« ustavotvorca ne može naći uporište u teorijskim premisama i komparativnom iskustvu.

III

Ustav Republike Srbije iz 2006. godine utvrđuje da suverenost potiče od građana, da je izborno pravo opšte i jednako, izbori slobodni i neposredni, a glasanje tajno i lično i da pravo da bira i bude biran ima svaki državljanin Republike Srbije koji je punoletan i poslovno sposoban (Ustav, čl. 2. stav 1. i čl. 52). Po tome se rešenja u novodonetom Ustavu ne razlikuju od rešenja u Ustavu iz 1990. godine, osim po lošijem stilu i jeziku kojim je ustavna norma definisana i napisana.

Novodoneti Ustav, kao ni prethodni, eksplicitno ne konstituiše slobodan mandat izabranih predstavnika i ne određuje metod raspodele mandata – većinski ili proporcionalni izborni sistem – već to prepušta izbornim zakonima, što inače, komparativno posmatrano, spada u rasprostranjena rešenja u oblasti izbornog prava. Međutim, novodoneti Ustav donosi tri bitne novine koje se direktno ili indirektno odnose na karakter mandata narodnih poslanika.

Prva novina se odnosi na ravnopravnost polova i zaštitu nacionalnih manjina. Ova zajemčena prava, proklamovana kao ustavna načela, posebno su razrađena u Petom delu Ustava – Uređenje vlasti. U Narodnoj skupštini obezbeđuje se ravnopravnost i zastupljenost polova i predstavnika nacionalnih manjina, u skladu sa zakonom (Ustav, čl.14, čl. 15 i čl. 100). Ovom ustavnom normom potvrđuje se postojeća praksa sadržana u izbornom zakonodavstvu. Naime, u izbornim zakonima odredbe o zakonskom izbornom pragu – po sadašnjim rešenjima 5% važećih glasova za izbor narodnih poslanika, 3% za izbor odbornika – kao uslov za učešće u raspodeli mandata, ne odnose se na liste stranaka koje predstavljaju nacionalne manjine. Za njih praktično važi prirodni izborni prag. Ovaj oblik pozitivne diskriminacije nacionalnih manjina je poznat i komparativno posmatrano različito uređen. Negde se garantuje određen broj mesta u predstavničkom telu strankama nacionalnih manjina, negde se izborne liste stranaka nacionalnih manjina izuzimaju iz dejstva izbornog praga, negde se predstavljenost postiže konstrukcijom izbornih jedinica i slično. Ustav je prepustio zakono-

davcu da utvrdi način na koji će se ispuniti ova ustavna obaveza, odnosno kakvo će se rešenje primeniti. Način obezbeđivanja zavisiće i od toga da li će se zakonom utvrditi proporcionalni ili većinski izborni sistem ili kombinacija ova dva osnovna izborna modela; ko će određivati koje stranke predstavljaju nacionalne manjine, i slično. Što se tiče ravnopravnosti polova ona je izbornim zakonima obezbeđivana postupkom kandidovanja. Prema postojećim zakonskim rešenjima, ukupno posmatrano, svaki četvrti kandidat na listi mora biti iz reda manje zastupljenog pola na listi. U novodonetom Ustavu nije izričito propisana obaveza obezbeđivanja ravnopravnosti i zastupljenosti polova i nacionalnih manjina u predstavničkim telima pokrajinske autonomije i lokalne samouprave, mada ona proizlazi iz odredaba Ustava sadržanih u ustavnim načelima i delu o pravima nacionalnih manjina.

Druga novina odnosi se na uređivanje postupka izbora izvršnih organa u opštinama. Ustav iz 1990. godine to pitanje nije uređivao. Ta materija je prepuštena zakonima koji uređuju sistem lokalne samouprave i izborni postupak za organe lokalne samouprave. Prema važećem zakonskom rešenju građani su neposredno birali, pored odbornika, i predsednike opština, odnosno gradonačelnike. Zbog mogućnosti lakog pokretanja opoziva, prakse da skupštinska većina i predsednik opštine potiču iz različitih stranaka što je bio povod za stranačka sporenja, često je dolazilo do uzajamne blokade rada organa lokalne samouprave o čemu svedoče česti postupci prevremenih izbora i pokretanja opoziva predsednika opština. U novodonetom Ustavu propisano je da «skupština opštine odlučuje o izboru izvršnih organa opštine, u skladu sa zakonom i statutom» (Ustav, čl. 191. stav 4). Iz ove neprecizne odredbe proizlazi da zakon i statut skupštini opštine moraju ostaviti prostor da odluči kako će birati predsednika opštine – da li će to činiti neposredno građani ili posredno odbornici. To u praksi može dovesti do različitih rešenja, jer je pomenuta norma, i pre stupanja Ustava na snagu, različito čitana i tumačena. Srpska radikalna stranka smatra, da se tom odredbom ukida kratkotrajna praksa neposrednih izbora predsednika opština, odnosno gradonačelnika. Nasuprot njima, Demokratska stranka kroz izjave svojih lidera, tumači to kao pravo skupštine opštine da sama odluči kako će birati svoju izvršnu vlast u lokalnoj samoupravi. Ova nedoumica čeka buduće zakonodavce i sudije Ustavnog suda i jedna je oko kojih će se voditi žučne debate. Da je ustavotvorac vodio više računa o jeziku, on je pomenutu normu mogao jasnije napisati – skupština opštine bira izvršne organe. Inače, komparativno posmatrano, retki su ustavni sistemi koji izbor organa lokalne samouprave uređuju ustavom. Daleko je rasprostranjenije rešenje da je ta materija uređena zakonom i to fleksibilnim, a ne uniformnim, modelima koji uvažavaju posebnosti demokratije u lokalnim zajednicama.

Treća, najbitnija novina je, ona koju je Venecijanska komisija posebno negativno ocenila u svom Mišljenju, da je narodni poslanik «slobodan da, pod uslovima određenim zakonom, neopozivo stavi svoj mandat na raspolaganje političkoj stranci na čiji predlog je izabran za poslanika» (Ustav, čl. 102. stav 2).

U sazivima Narodne skupštine, posebno tokom pete i šeste legislature, bilo je niz slučajeva kada su poslanici napuštali stranku sa čije liste su izabrani, prelazili u druge stranke, čak i u one koje nisu imale parlamentarni status ili nisu bile osnovane i

učestvovale na izborima, kao i primera oduzimanja mandata poslanicima koji se nisu povinovali disciplini stranke ili poslaničke grupe, koji su napuštali koalicione partnere i slično. Nesporno je, da takvi slučajevi deformišu volju birača iskazanu na izborima i menjaju odnos snaga u predstavničkom telu bez izbora. Odlukom Ustavnog suda Republike Srbije (Sl. glasnik RS, br. 57/2003), kao neustavna označena je odredba Zakona o izboru narodnih poslanika, po kojoj poslaniku mandat prestaje, između ostalog, i ako mu iz bilo kojeg razloga prestane članstvo u političkoj stranci sa čije izborne liste je izabran. Ustavni sud je stao na stanovište, da u to vreme važeći Ustav, implicitno utvrđuje slobodan mandat i da stranke ne mogu raspolagati poslaničkim mandatima. Odluka suda je podstakla poslaničke transfere, ohrabrila trgovinu voljom građana, rasplamsala stranačke strasti. U nastojanjima za očuvanjem ili sticanjem parlamentarne većine, čak i parlamentarnim pozicioniranjem stranaka koje nisu ni postojale u vreme izbora, poslanički mandat je postao tražena roba na političko-stranačkoj pijaci. Javnost je osuđivala stranke, a one Ustavni sud. Stranački prvaci su otvoreno govorili da neće poštovati odluku Ustavnog suda i da će obezbediti da stranka «sačuva mandat» od nedisciplinovanih poslanika podložnim ponudama materijalne prirode u raznim oblicima, od različitih, ne uvek i stranačkih subjekata. Već tada je šef poslaničkog kluba jedne vladine stranke izjavio, da će naći «trajno» rešenje za taj problem. Rešenje je nađeno, grubim pretvaranjem slobodnog u imperativni stranački mandat.

Ustavotvorac je, nastojeći da nađe obećani «lek» za partijsku nedisciplinu parlamentaraca i zajamči ga Ustavom, «zaboravio» i na uzvišena demokratska načela koja je zapisao na samom početku osnovnog akta.

Naime, novodonetim Ustavom je, na samom početku, u definiciji Republike Srbije, pored ostalog utvrđeno da se Srbija zasniva i «... na pripadnosti evropskim principima i vrednostima» (Ustav, čl. 1). Evropske vrednosti karakteriše i slobodan mandat poslanika. Međutim, neskrivenom namerom ustavotvorca slobodni mandat se dovodi pod oštru kontrolu stranaka, čitaj stranačkog lidera, i time u našoj praksi ovaj «evropski» princip pretvara u ustavno-pravni fosil. Tako je ustavotvorac, sve žureći za Evropskom unijom, ispunjavajući predano zahteve i naloge, i koji se ne traže i ne očekuju, pogazio jedan od neupitnih principa parlamentarne reprezentacije koji se u Evropskoj uniji smatra standardom demokratije i parlamentarnog prava.

Zatim, ustavotvorac je normu, kojom dovodi u sumnju slobodan mandat doveo u koliziju sa proklamovanim ustavnim načelom, po kome «suverenost potiče od građana koji je vrše referendumom, narodnom inicijativom i preko slobodno izabranih predstavnika» (Ustav, čl. 2. stav 1). Sloboda poslanika u slobodnom mandatu u stvari je nezavisnost poslanika od bilo čije volje, osim volje građana. Slobodan mandat ne daje 'slobodu' poslaniku da izabere način na koji će raspolagati mandatom. On mandat dobija da predstavlja građane, a ne radi ostvarivanja ličnih političkih ciljeva. Mandatni odnos kao relacija građani-predstavnik ne podrazumeva pravo poslanika da svojom voljom menja karakter tog odnosa. Tražeći formulaciju kojom neće reći da je mandat imperativan, ustavotvorac je stranke učinio nosiocima suverenosti, a lišio toga građane. Time je ustavotvorac pomenutu odredbu o 'slobodnoj volji' poslanika da postupa sa mandtatom doveo u suprotnost sa stavom da «Nijedan državni organ, politička organizacija, grupa

ili pojedinac (dakle, ni poslanik, prim. autora), ne može prisvojiti suverenost od građana, niti uspostaviti vlast mimo slobodno izražene volje građana» (Ustav, čl. 2, stav 2), a još manje je preneti na stranku, bilo onu sa čije je liste izabran, bilo neku drugu. U koliziji je navedena odredba sa još jednim stavom u Načelima ustava «političke stranke ne mogu neposredno vršiti vlast, niti je potčiniti sebi» (Ustav, čl. 5, stav 4). Parlamentarna reprezentacija počiva na tome što građani daju mandat poslanicima i oni donose odluke u zakonodavnom telu koje obavezuje sve građane i političku zajednicu. Ustavotvorac je otvorio prostor da stranke koje inače dominiraju političkim životom, uzurpiraju suverenost, preuzmu ulogu biračkog tela, a time realno potčine vlast sebi. Kako je novodoneti ustav pooštrio uslove za korišćenje narodne inicijative i referenduma, opravdano je sumnjati, da je ustavna odredba o 'suverenosti građana' pre ustavni ukras nego osnovni princip vredan da se zapiše u drugom članu kao ustavno načelo.

Ni «klasične» ustavno-pravne odredebe o parlamentarnim privilegijama i imunitetu neodgovornosti i nepovredivosti poslanika neće ostati van domašaja ustavne mogućnosti da poslanik «slobodnom voljom» raspolaže mandatom. Naime, poslanik koji slobodan mandat stavi na raspolaganje svojoj stranci - a to će se izvesno pretvoriti u pravilo, jer nije to ustavom normirano da bi teoretičari vežbali znanje o parlamentarnom pravu, reprezentaciji, parlamentarizmu itd. - izgubiće zaštitu bar imunitet neodgovornosti (Ustav, čl. 103). Naime, iako neće postojati mogućnost da krivično odgovara za izraženo mišljenje ili glasanje prilikom vršenja poslaničke funkcije, lako će dospeti pod političku odgovornost svoje stranke, ako nije zadovoljna njegovim istupanjem ili glasanjem u Narodnoj skupštini. Ta neposlušnost može se lako kazniti oduzimanjem mandata, koji je «slobodnom voljom», čitaj blanko ostavkom, već deponovao kod stranačkog kontrolora u poslaničkoj grupi.

Mnoge odredbe poslovničkog karaktera ustavotvorac je uneo u ustavni tekst. Tako je, bespotrebno, postupak potvrđivanja mandata poslanika postao ustavna kategorija. Mandati narodnih poslanika potvrđuju se na konstitutivnoj sednici, a Narodna skupština je konstituisana – dakle može početi sa redovnim radom kada se potvrde mandati 2/3 narodnih poslanika, čime istovremeno prestaje mandat poslanika prethodne legislature (čl. 101. st. 3, 4, 5. i 6). Ustavotvorac je u istom članu ostavio mogućnost žalbe Ustavnom sudu na odluku u vezi potvrđivanja mandata koji mora o tome odlučiti u roku od 72 sata. Ne precizirajući razloge zbog kojih se mandat ne može verifikovati, ne upućujući, ali i ne zabranjujući da se oni utvrde zakonom, ustavotvorac ostavlja prostor koji može relativizovati konačne rezultate izbora. U našoj parlamentarnoj praksi mandate je verifikovala tročlana komisija – predstavnika tri izborne liste sa najvećim brojem mandata – koja je sravnjivala izveštaj Republičke izborne komisije o proglašenju konačnih rezultata izbora sa poslaničkim punomoćjem. Bez određivanja uslova, a konstituišući Narodnu skupštinu sa 2/3 poslanika, ustavotvorac implicira mogućnost da skupštinska većina svojom odlukom odbije verifikaciju mandata nekim poslanicima, uputi ih na spor pred Ustavnim sudom i tako ih, bar na kratko, isključi iz postupka odlučivanja u predstavničkom telu. Ovim odredbama verifikacija mandata je formalno-pravno ojačana, ali je ostala nedorečena i ostavlja prostor za arbitriranje. Ustavni sud može odlukom potvrditi ili poništiti mandate, što za posledicu može imati ponavljanje izbora.

Ustavotvorci su mislili da su našli elegantno rešenje za disciplinovanje poslanika, a proizilazi da su rešenje koje su osnažili ustavnom normom sistemski doveli u nesaglasnost sa ustavnim načelima o suverenosti građana, delovanja političkih stranaka i poslaničkim imunitetom. To Venecijanska komisija nije primetila u svom Mišljenju. Više ju je zabrinula mogućnost da stranke preko parlamenta utiču na izbor sudija, kritikujući odredbe o izboru sudija i Visokom savetu sudstva, zaboravljajući da identična rešenja postoje u nizu evropskih država sa dugim stažom stabilnih demokratija, odnosno da druge, isto tako demokratske praktikuju postupke koji su blago rečeno otvoreniji za stranački uticaj.

IV

Radi podsećanja, slobodan mandat podrazumeva odnos predstavnika i birača u kome je predstavnik slobodan u postupanju nezavisno od stava i interesa onih koji su ga birali i zbog toga ne može biti opozvan. On je prethodio imperativnom mandatu u kome je predstavnik bio delegat svog staleža ili lokalne zajednice. Od E. Burkea, koji je prvi osporio ideju vezane reprezentacije, preko Dž. S. Mila koji je takođe bio na stanovištu da reprezentativna vlada ne trpi predstavnike vezane »krutim« instrukcijama birača, do Sjejesa i buržoaske revolucije u Francuskoj 1789. godine, kada postaje ustavna kategorija - slobodan mandat se ustalio kao aksim slobodnog predstavnišva u liberalnoj državi (Prodanović, 1979).

Slobodan mandat kao jedan od krucijalnih elemenata liberalne teorije, korišćen i ideološki glorifikovan tokom dvadesetog veka u odnosu na koncept socijalističke demokratije, u savremenoj ustavnoj državi, trpi ozbiljne korekcije (Pejić, 2007: 6). Potpuna sloboda predstavnika kao aksiom više od dva veka prenosi se iz jednog u drugi ustav, mada u potpunosti ne odgovara stvarnosti. Predstavništvo oslobođeno naloga i instrukcija postepeno se potiskuje jačanjem uloge stranaka. Mandat postaje ne odnos građani-predstavnik nego građani-stranka. Kao organizatori, mobilizatori i kreatori političkog života u zajednici političke stranke potpuno dominiraju u postupcima selekcije i kandidovanja, a u zavisnosti od izbornog modela, i dodeljivanja mandata. To su moćni instrumenti, koji zajedno sa pozivanjem na program i obavezu pred biračima, strankama omogućavaju disciplinovanje poslanika. Imperativ disciplinovanja toliko je snažan da ne samo da menja ustavne garancije o slobodnom mandatu nego i samu prirodu parlamenta i parlamentarne reprezentacije. Od skupa uglednika koji slobodno odlučuju pokoravajući se samo svojoj savesti, kako piše Diverže, parlamenti postaju glasačke mašine koje formalizuju odluke donete na drugom mestu - stranačkim odborima, skupštinama, konferencijama i sl. U takvom režimu poslanik postaje «prost delegat, izvršilac naređenja» (Ostrogorski), a parlamentarci «osim nekoliko svojeglavih osoba... dobro disciplinovana glasačka marva» (Veber, 1979: 466). Stranke svojim ulogama, okupirajući sferu politike u potpunosti, menjaju pravni i politički karakter slobodnog mandata tako da se on smatra «ustavnopravnim fosilom» (Marks); da « uopšte nije, kao što je to smatrala državno-pravna doktrina 19. veka, suštinski nužan element parlamentarnog sistema» (Kelzen); te da ga stranke svojim nalozima pretvaraju

u imperativni mandat pa je potrebno pozitivno ustavno pravo zameniti *de lege ferenda* normom koja bi bila saglasna sa relnošću (Linder; šire, Prodanović, 1979: 59-77).

«Dobro zvuči slaviti, sledeći Berka, nezavisnog predstavnika koji odgovara samo svom sudu... Ali podržavaoci ove teze zaboravljaju da nam kažu kako jedan atomizovan parlament, sav od nezavisnih članova... fragmenarizovan na stotine poslanika koji služe izbornim jedinicama, može biti parlament koji funkcioniše.», pita se Sartori, raspravljajući o potrebi stranke da ostvari disciplinu prilikom glasanja u parlamentu. Analizirajući primer Indije čiji su poslanici postali «veoma stručni u rascepima i masovnim migracijama», Sartori ističe da pretnja gubitka mandata, ako poslanik napusti stranku sa čije je liste izabran, delotvorno deluje samo u individualnim slučajevima. Tamo gde poslanici proglase rascep, otcepljenje od stranke, ulazi se u spor ko je u pravu i sankcija gubitka mandata je manje delotvorna. Za stabilne stranke u dobro struktuiranim stranačkim sistemima, po Sartoriju «kazniti otpadništvo od stranke gubitkom mandata izgleda kao preterana i nenužna kazna», ali istovremeno procese destruiranja stranaka «ne bi trebalo potpomagati niti nagrađivati». On smatra da poslaniku treba dozvoliti napuštanje stranke, ali zabranjivati pristupanje drugoj, odnosno osuditi ga na poziciju nezavisnog poslanika, mada ističe da on može uvek da se «ponaša kao 'zavisan', ali po vlastitom izboru», zaključujući da su prepreke koje se koriste u Indiji «sigurno poučne» za postkomunističke države, i uopšte države sa nestruktuiranim sistemima i nestabilnim strankama (Sartori, 2003: 216-7).

Slobodan mandat kao temeljni princip političke reprezentacije, kao odnos birača i predstavnika ne bi trebao da zavisi od tipa izbornog sistema. Međutim, činjenica je da proporcionalni sistem, posebno sa modelom glasanja za liste koji se primenjuje i u našem izbornom pravu, pogoduje većoj ulozi i uticaju stranke, posebno u fazi kandidovanja, nego što je to slučaj u većinskom izbornom sistemu. Ako se tome dodaju rešenja po kome stranke samostalno dodeljuju mandate, koji u okviru proporcionalne raspodele pripadnu njenoj izbornoj listi (koja se praktikuju u našem izbornom pravu), onda je jasno da se krši još jedan aksiom demokratskih izbora - neposrednost. Stranke u ovakvim modelima proporcionalnih izbora postaju mandatari, u mandatni odnos birač-poslanik meša se treći, stranka i on supstituiše biračko telo u najdelikatnijoj fazi izbornog procesa - dodeljivanju i raspodeli mandata. Zato pojedini teoretičari, zastupnici proporcionalizma smatraju, da ako se strankama već prepušta izbor kandidata koji će dobiti mandate, onda im treba prepustiti i opoziv. Ide se i dalje. Zagovara se mogućnost da za svako pitanje koje je na dnevnom redu zasedanja parlamenta, stranke za poslanike odrede stručnjake, naravno u okviru broja mesta koji im je na izborima pripao, čime se promoviše teorija i tzv. fleksibilnom mandatu i promenljivom poslaniku.

Mandat je odnos birača i predstavnika koji ne može biti predmet posredovanja i uslovljavanja, pa su prema tome neustavni svi oblici vezivanja poslanika putem potpisivanja blanko ostavki, ugovora, kaucija i slično. Gotovo sve stranke uzimaju blanko ostavke svojim kandidatima, potpisuju ugovore o finansijskim obavezama poslanika da stranci, ukoliko je napusti, vrati 25.000 evra, koliko je procenjena kampanja, neki su se oslanjali na zakletve u crkvama, i sl. »Ukoliko veza između poslanika i političke partije dobije pravni karakter, onda je u pravnom smislu razorena ideja reprezentacije i izbora

uopšte« (Stojanović, 1999: 295). Polazeći od tog stava, ustavni sudovi evropskih država (npr. Austrije i Nemačke), 30-tih godina prošlog veka, takve pokušaje pretvaranja slobodnog u vezani, partijski mandat, proglašavali su neustavnim i suprotnim logici slobodnog mandata i parlamentarne reprezentacije. Zato je danas slobodan mandat ostao ustavni aksiom u državama Evropske unije i Evropskom parlamentu.

Prelasci poslanika u drugu stranku događaju se ne samo na našoj parlamentarnoj sceni, već i u državama sa nemerljivo dužom praksom parlamentarizma, ali nikome nije palo na um da suspenduje slobodan mandat. Ali zato jeste bilo pokušaja da se sankcioniše priroda odnosa predstavnika i stranke, posebno u periodima formatizovanja stranačkog sistema i nestruktuiranih stranačkih sistema. Španija je u kratkom intervalu posle Ustava iz 1978. godine, u izbornom zakonu imala odredbu po kojoj je stranka mogla opozvati poslanika. Ustav Portugalije iz 1976. godine još sadrži odredbu (čl. 160) po kojoj je poslanik vezan za poslaničku grupu u parlamentu (Pejić, 2007: 6). U postkomunističkim državama slobodan mandat je ustavna kategorija, a one su se po pravilu takođe, suočavale sa potrebom izgrađivanja stabilnog stranačkog sistema i disciplinovanih stranaka. Samo je Ukrajina u postupku revizije Ustava 2000. godine probala da konstituiše normu po kojoj bi poslaniku prestao mandat u slučaju isključnja ili prestanka članstva u poslaničkoj grupi, stranci ili koaliciji. Venecijanska komisija je ocenila da je to «suprotno principu slobodnog i nezavisnog mandata». Kako slobodan mandat poslanika znači pravo da postupa po vlastitom uverenju, disciplinovanje poslanika zbog napuštanja stranke, koalicije ili poslaničke grupe, ne može se sankcionisati oduzimanjem mandata, bio je stav Venecijanske komisije (www.venice.coe.int). I najveći broj evropskih država, i to onih koji praktikuju proporcionalni izborni sistem, izričito garantuju slobodan mandat, Austrija, Norveška, Švajcarska, Italija, Španija, Mađarska .. ili zabranjuju imperativni mandat, kao Francuska (Pajvančić, 2003: 103).

V

Kako je sporna odredba, koja slobodni mandat pretvara u imperativni, uneta u tekst Ustava, čitaćemo jednog dana u memoarskoj literaturi aktera tog procesa. Tek tada ćemo saznati kome pripada zasluga za ovu kreaciju koja nema primera u uporednoj ustavno-pravnoj praksi, ali koju su zdušno podržale sve parlamentarne stranke. Neke istina nevoljno, pravdajući se potrebom da se očuva konsenzus u donošenju ustava, spreči trgovina mandatima, obećavajući da će biti ukinuta kada se dostigne potreban nivo političke kulture, i sl.

Činjenica je da su svi projekti i predlozi za novi Ustav Srbije, koje su sačinile stranke, stručna udruženja građana i istaknuti pojedinci, izričito predlagali da narodni poslanici raspolažu slobodni mandatom. Tako projekat ustava Foruma Iuris kaže: »mandat je slobodan«. Predlog Ustava Kraljevine Srbije, profesora ustavnog prava Pavla Nikolića, predlagao je da »poslanici uživaju slobodan mandat«. I dva predloga stranaka predlagala su istovetno rešenje: Demokratske stranke, »poslanici uživaju slobodni mandat«, a Demokratske stranke Srbije, »narodni poslanici raspolažu slobodnim

mandatom«. I kontroverzni predlog Ustavne komisije Narodne skupštine u šestoj legislaturi predviđao je da poslanici «uživaju slobodan mandat», a to nisu osporavala i tri alternativna člana koji su predložili poslanici M. Isakov, D. Jočić i N. Čanak. Ista formulacija sadržana je u predlozima Liberala Srbije, Socijalističke partije Srbije, Predlogu ustava koji je sačinila manjinska vlada Vojislava Koštunice i Modelu koji je sačinila grupa eksperata okupljenih oko predsednika Republike Srbije Borisa Tadića (Predlozi, 2004: 72; 137; 193; 295; 367; Predlozi II , 2005 : 29 i 79).

Da su se ustavopisci bar malo oslanjali na navednu lepezu ustavnih predloga ne bi našli inspiraciju da narodne poslanike pretvore u stranačke delegate. Umesto toga, vođeni stranačkim interesom, dodatno inspirisani i uplašeni raširenim virusom prodaje i kupovine narodne volje, oni su parlamentarnu demokratiju u začetku uramili u stranačke feude - narodni poslanik postao je stranački izaslanik. On nije predstavnik koji zna ko ga je birao i koji ima pravo da odlučuje po svojoj volji i savesti kao predstavnik svih. On je vezan nalogom stranke, češće nalogom njenih organa ili samog lidera.

VI

Ustavopisci osporavaju - da mogućnost da poslanik, slobodnom voljom i neopozivo, stavi svoj mandat na raspolaganje političkoj stranci na čiji predlog je izabran za narodnog poslanika - protivreči ustavno-pravnoj prirodi slobodnog mandata, da vodi ukidanju slobodnog i uvođenju imperativnog mandata. Gde to piše u Ustavu? - njihov je argument na kritiku. Ako slobodan mandat podrazumeva slobodu poslanika da napusti stranku na čiji je predlog izabran, da ode u drugu, ili da se opredeli za status tzv. nezavisnog poslanika, zar onda tim pre ne može svojom voljom neopozivo preneti svoj mandat stranci koja ga je kandidovala - pitaju ustavobranioci? Ova argumentacija je na mestu. Ustav nigde ne konstituiše imperativni mandat, on samo ostavlja prostor da se u praksi on primenjuje i to nimalo skriveno i elegantno. Tanka nada da se to neće i dogoditi, jeste zakon koji tek treba da uredi kako će se poslanik »neopozivo« odricati mandata i koliko će tu biti uticajna njegova »slobodna volja«, odnosno kako zakonodavac može sprečiti intenciju ustavopisca da ozbiljnu ustavnu mogućnost ne pretvori u zakonsku normu - pogotovo što su akteri na sceni kad je dogovaran konsenzus o »novom« Ustavu isti oni koji imaju zakonodavnu moć u aktuelnom skupštinskom sazivu? Dakle, kako da se slobodni mandat u srpskom parlamentarizmu ne pretvori u ustavnopravni fosil i ne zameni imperativnim mandatom? Vidimo tri rešenja.

Prvi, i najbolji je, da se sporna ustavna odredba izostavi iz teksta. On je danas nerealan, bar zbog postupka ustavne revizije, ako ne i stranačkih interesa da sačuvaju monopol i disciplinuju parlamentarce. Nije još vreme, sveže su posledice trgovine mandatima, još ima tajkuna spremnih da kupe, još ima pojedinaca spremnih da prodaju, još ima stranaka koji su spremne da tako oslabe svoje rivale i jačaju svoje parlamentarne pozicije mimo volje građana, mi bi to ukinuli ali neće drugi, ima prečih stvari, to bi destabilizovalo Narodnu skupštinu sada kada je čekaju važne odluke ... - glasili bi neki od argumenata.

Drugo rešenje je, slabije i neizvesnije. Da se demokratija ne izmetne u partokratiju potrebno je štititi slobodan mandat i njegovu deformaciju predupprediti odredbama zakona, na koji inače upućuje i novodoneti Ustav. Zakon bi morao da propiše da se mandati dodeljuju po redosledu na kandidatskoj listi; da se blanko ostavke ne mogu uzimati kandidatima; da su ugovori o kauciji nezakoniti; da ih moraju davati poslanici lično, javno, pred nadležnim skupštinskim odborom; da se ostavke ne mogu aktivirati bez zakonom jasno navedenih razloga i bez prisustva poslanika; da se poslanici mogu odricati mandata samo javno i lično pred Narodnom skupštinom, i slično. Uzimanje blanko ostavki još od kandidata ne bi se moglo smatrati slobodnom voljom poslanika jer u tom momentu njihovi mandati još nisu verifikovani od strane Narodne skupštine, odnosno oni još nisu poslanici. Naime, mandat narodnog poslanika, počinje da teče danom potvrđivanja u Narodnoj skupštini. S druge strane, teško da će stranke, poučene lošim iskustvima, dodeljivati mandat, a onda tražiti neopozivu, «blanko», ostavku jer poslanik, pozivajući se na slobodnu volju, može to i da uskrati. Skloni smo mišljenju da će ova odredba širom otvoriti mogućnost strankama za iznuđivanje «blanko» ostavke još u fazi kandidovanja – pojedinac koji se pozove na Ustav i ne potpiše ostavku izvesno neće ni biti kandidat. S obzirom da su se sve stranke oglušile o kritike upućene ovoj ustavnoj odredbi, teško je poverovati da će se ova nakaradna ustavna norma zakonom popravljati. Realnije je očekivati, da će se ona pojačati i proširiti na poslanike pokrajinske skupštine i odbornike u lokalnoj samoupravi. Zakoni o izborima svakog dana treba da uđu u skupštinsku proceduru i to će biti najbolji način da stranke opovrgnu ovakve prognoze.

Da nije tako stranke bi našle rešenja primerenija parlamentarnoj tradiciji i političkoj kulturi. Problem slobodnog manadata, odnosno iznošenje mandata na poltičku berzu nisu izmislili građani, poslanici, mediji, tranzicioni kapitalisti - on je produkt stranaka, ogledalo njihove niske svesti o misiji i ulogama koje vrše u parlamentarnoj demokratiji. One su te koje su vrbovale, inspirisale, otimale, ucenjivale, kupovale i prodavale ili su na to pristajale, nadajući se, da će kad dođu u istu poziciju uzvratiti argumentom da rade isto što i drugi. One su te koje nisu uspele da selekcijom i vaspitanjem, smišljenom kadrovskom politikom, stvore odgovorne, časne i lojalne poslanike, šta više one su te koje su odgovorne za nizak rejting narodnih predstavnika u očima onih koji su ih birali.

Spektar instrumenata disciplinovanja i obeshrabrivanja poslanika da se upuste u trgovinu mandatom je impozantan i ne mora biti normativno uređen. Poslanike koji napuste svoju poslaničku grupu, druge poslaničke grupe neće primati u svoje redove, gubiće mesta u skupštinskim odborima, imaće otežan pristup skupštinskoj govornici, a kad dođu do reči poslanici mogu bojkotovati njihovo izlaganje, neće primati takve pojedince u članstvo svoje stranke, neće komentarisati njihove postupke, i sl. Većina ovih mera može i zakonski i poslovnički biti uređena, a mogle bi biti i akt međustranačkog sporazuma, dobre parlamentarne prakse, običaja i svaki bi po demokratiju, poziciju stranaka i poslanika, bio primereniji od osporavane ustavne norme.

Treće, najlošije, rešenje bilo bi da Evropska unija, arbitar čije se preporuke ne dovode u sumnju i bespogovorno sprovode, upozori na poštovanje «evropskih» principa

i zatraži da u procesu evropskih integracija ispunimo i uslov slobodnog mandata. To bi po ko zna koji put potrlo pozivanja na ustavne tradicije, suverenost, a dalo za pravo zagovornicima koji tvrde da poznajemo samo imperativ uslova. Stav Venecijanske komisije korak je do toga.

VII

Pogrešno bi bilo zaključiti da se problem slobodnog mandata završava sa pomenutom ustavnom odredbom. Naime insistiranje na raznim kvotama - nacionalne manjine i žene, za sada (sutra možda mladi, stari, zašto ne i seljaci) - menja samu suštinu tradicionalnog zastupništva u liberalnoj demokratiji. Insistiranje na deskriptivnoj reprezentaciji, predstavljanju manjinskih grupa na osnovu vlastitih identiteta, može lako skliznuti u kvazikorporativističko predstavljanje, udaljiti nas od slobodnog i približiti imperativnom mandatu (Jovanović, 2005: 84). Nisu retka zapažanja da prava manjinskih kolektiviteta, pa i ona na parlamentarnu zastupljenost, po svom karakteru podsećaju na prava kojima su raspolagali pripadnici feudalnih staleža. Iako su prava kolektiviteta u savremenim demokratskim pluralističkim društvima rezultat evolucije ljudskih prava, to karakter mandata i parlamentarnog predstavništva dodatno komplikuje. Kakva je pozicija takvih poslanika? Oni ne mogu biti reprezenti nacije jer su mandat stekli protežiranjem tako što su pripadali jednom delu te nacije specifičnom po nekom identitetu. Hteli to ili ne, otvara se pitanje da li su oni poslanici sa slobodnim mandatom ili glasnici-delegati posebnih interesa manjine iz koje dolaze? To posledično otvara pitanje ostalih poslanika koji po logici stvari u takvom sistemu postaju delegati većinskih grupa. Dodatno, otvara se pitanje kako izmiriti preslikani parlament i deskriptivno predstavljanje sa potrebom političke odgovornosti državnih organa (Kymlicka, 1995: 139). Tako se menja kod u legitimacionom lancu građani-poslanik-parlament, prvo ubacivanjem stranke birači-stranka-poslanik-poslanička grupa-parlament, a zatim ubacivanjem relevantnih manjinskih grupa po različitim identitetima. Kako obezbediti slobodni mandat u takvoj reprezentaciji? Kako obezbediti odgovornost predstavnika? Kako obezbediti funkcionisanje fragmentiranog parlamenta? I na kraju neće li to odvesti slobodan mandat u vezani ili imperativni stranački mandat, a predstavnika u promenljivog delegata. Zašto stranke ne bi po svojoj volji u okviru broja mesta koji im pripada, slali one koji su najupućeniji u pitanja na dnevnom redu skupštine, ako se prihvati takav kriterijum za sticanje mandata i ako se na razne načine relativizuje njegova sloboda kao predstavnika cele nacije? Sa stanovišta klasične koncepcije reprezentacije to jeste jeres, ali izvitoperen sistem na pomenutim osnovama takvo rešenje ne samo da se čini realnijim nego i poštenijim. Ustavno-pravna i politička teorija duguje na ove dileme konzistentne i principijelne odgovore.

LITERATURA

Marković, R. (2006), Ustav Republike Srbije - kritički pogled, Zbornik *Ustav Srbije - kritička analiza*, Beogradski forum, Beograd;

Kutlešić, V., Venecijanska komisija o Ustavu Srbije, *Nova srpska politička misao*, www.nspm.org.yu/debate;

Mišljenje o Ustavu Srbije, *Evropska komisija za demokratiju putem prava - Venecijanska komisija*, Mišljenje br. 405/2006, www.nspm.org.yu;

Prodanović, D. (1979), *Imperativni i slobodni mandat predstavničkih tela*, Svjetlost, Sarajevo;

Veber, M. (1976), *Privreda i društvo*, tom II, Prosveta, Beograd;

Stojanović, D. (1999), *Pravni položaj poslanika*, Pravni fakultet - Centar za publikacije, Niš;

Jovanović, A. M. (2005), Parlamentrno prestavljanje manjina i priroda poslaničkog mandata, Zbornik *Država i tranzicija*, Skupština opštine Kikinda i Narodna biblioteka «Jovan Popović», Kikinda, str. 72-86;

Kymlicka, W.(1995), *Multicultural Citizenship - A Liberal Theory of Minority Rights*, Clarendon Press, Oxford;

Pejić, I. (2007), Parlamentarni mandat u Ustavu Srbije, *Izbor iz sudske prakse*, br. 3, str. 5-11;

Consolidate opinion on the Ukraine Constitutional Reform, www.venice.coe.int/docs/2001/CDL-INF(2001)-e.asp;

Pajvančić, M. (2003), Ustav je pogažen, *Glasnik advokatske komore Vojvodine*, br.3, str. 98-106;

Jovanović, M. (2005), Slobodni mandat-ustavnopravni fosil?, *Srpska politička misao*, br. 1-2;

Predlozi za novi ustav, I i II, (2005), Fridrh Ebert, Beograd.

Milan Jovanović

OPINION OF THE VENICE COMMISSION ON THE CONSTITUTION OF SERBIA – THE CASE OF FREE TERM OF OFFICE

Abstract

The European Commission for Democracy through Law – the Venice Commission – adopted its Opinion on the Constitution of Serbia on its session held on March 17th – 18th, 2007. That text has been written more as political, and not as legal analysis of the present Constitution of the Republic of Serbia. The large volume of the analysis is in nonconformance with its professional importance. The opinion is burdened by numerous trivial remarks, often incorrect and unprofessional assessments ungrounded in comparative constitutional practice. One of a few justified remarks pertains to an open intention of the writer of the Constitution to transform the category of a free term of office to an imperative party term of office. By creating a possibility for a deputy to be free to irrevocably put his/her term of office at the disposal of a political party upon which proposal he or she has been elected, the writer of the Constitu-

tion legalized the practice of blank resignations, various contracts and bails, and – while intending to prevent trading with terms of office, transformed a free term of office into a tied one. The writer of the Constitution thus brought a free term of office in collision with a serial of provisions on sovereignty of citizens, parliamentary immunity and proclaimed tendency to respect European principles. This provision transforms a free term of office into a constitutional legal fossil and, together with insisting on descriptive presentation, opens a way to partycracy and possibilities for a deputy to become an envoy and a changeable delegate.

Prof. dr Snežana Đorđević
Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka

UDC 005.5:352.07(497.11)
352(497.11)

KO SU I KAKO RADE OPŠTINSKI I GRADSKI MENADŽERI U SRBIJI

Sažetak

Početkom 20. veka, američki gradovi i opštine su se suočili sa velikim problemima korupcije i zloupotreba. Reformatori sistema lokalne vlasti su analizirali korene zloupotreba i pokušali da reše problem sistemski, uvođenjem menadžera kao profesionalca obučenog da odgovorno usmerava upravljanje gradom tj. opštinom.
Efekti su bili odlični. Menadžeri su modernizovali upravu, uveli su standarde u sve bitne oblasti, povećali transparentnost, uveli stalno merenje i praćenje kvaliteta rada i usluga i uključili građane u proces kreiranja optimalnog seta usluga i u procese odlučivanja. Tako su znatno smanjene zloupotrebe i korupcija i zaustavljen proces „kvarenja lokalne vlasti". Ovaj institut je dao odlične rezultate i preuzet je u nizu zemalja u svetu pa i u Srbiji.
Menadžer je u naš sistem uveden sa novim Zakonom o lokalnoj samoupravi 2002. godine, a od 2004. godine čak 72 opštine i gradovi u Srbiji ga uključuju u svoj rad. Od tada se niko nije bavio analizom načina rada menadžera, problemima, slabostima, uspesima i potrebama. PALGO centar realizuje projekat kojim se analizira način rada menadžera, menadžeri se okupljaju, podstiču da stvore svoju asocijaciju i daju im se neke osnovne studije koje bi im pomogle u radu. Podsticanje kvaliteta rada menadžera znači afirmaciju profesionalizma, demokratičnosti i efikasnosti kako lokalne vlasti tako i čitavog sistema.
Tokom proleća 2007. godine u okviru projekta "Ocena i unapređenje prakse opštinskih i gradskih menadžera u Srbiji" urađen je upitnik na uzorku od 39 menadžera čiji odgovori su omogućili da se napravi pregled njihove profesionalne strukture, načina imenovanja, načina rada i prostora za dalje usavršavanje ovog instituta u svim dimenzijama njegovih nadležnosti. Ova analiza, kao uostalom i čitav projekat, je pokušaj daljeg razvoja profesionalizacije lokalne vlasti u našem sistemu.

Ključne reči: lokalna vlast, menadžer, opština, grad, reforma, profesionalizacija, demokratizacija.

UVOD

U Srbiji trenutno postoje 72 menadžera u ukupno 173 opštine i gradova, što znači da je ovaj institut uključen u oko 42 % lokalnih sredina, što je po sebi dobar podatak u smislu svesti o razvojnim potencijalima menadžera. Upitnik je popunilo 39 menadžera, (58 % od ukupnog broja) i ovaj odgovor smatramo jako dobrim, imajući u vidu da je veliki broj menadžera tek skoro i imenovan, pa je zaista bilo bespredmetno da govore o iskustvima u radu.

Prvi deo ove analize je prikaz rezultata istraživanja rada menadžera i menadžeri su govorili o tri kruga pitanja: njihovoj opštini kao radnom i razvojnom ambijentu, uslovima i sadržaju njihovog rada i o odnosima sa drugim akterima.

Drugi deo analize predstavlja prikaz produbljenog istraživanja, koje je urađeno u gradu Beogradu, opštinama Voždovac i Obrenovac, kao i u Vršcu i Subotici. Produbljeno istraživanje podrazumeva razgovore i intervjue sa gradonačelnikom/predsednikom opštine, predsednikom skupštine, načelnikom i predstavnikom biznis zajednice radi sticanja predstave o njihovom odnosu sa menadžerom, o kvalitetu timskog rada i svim postojećim i nepostojećim činiocima kvalitetnog podsticanja lokalnog ekonomskog razvoja.

I KO SU MENADŽERI U SRBIJI ?

U ispitivanim opštinama ima 1 žena i 38 muškaraca menadžera. Pregled podataka govori, da u ukupnom broju od 72, samo su 3 žene (Vršac, Ub i Sremski Karlovci). Ovi pokazatelji govore da se pozicija menadžera doživljava kao politička i prestižna, usled čega se žene potiskuju. Ova polna neravnoteža bi se vremenom, sa afirmacijom ove pozicije kao profesionalnog zanimanja, svakako smanjivala, u pravcu većeg učešća žena.

U pogledu pripadnosti starosnim grupama nema nijednog menadžera do 30 godina starosti, jedan stariji od 60 godina i većina je u srednjim grupama. Tako, 7 ih je u grupi od 31 do 40 godina, 17 u grupi od 41 do 50 godina i 14 u grupi od 51 do 60 godina. Ovakva starosna struktura ukazuje da se u njoj zasad pretežno nalaze iskusni ljudi koji su se, uglavnom, bavili nekom vrstom menadžerijalnih poslova. Prodor mladih u ovu profesiju (startovanje sa pozicije asistenta menadžera) bi bio u većoj meri omogućen jačanjem profesionalnih škola i univerzitetskih programa specijalno za ovu vrstu kadrova, kojima bi ova pozicija bila životni poziv.

Podaci o nacionalnoj i političkoj pripadnosti ih čini prosečnim stanovnicima Srbije. Po nacionalnosti su uglavnom Srbi (34), Mađari (3), Slovaci (1) i Rumuni (1). Ateista ima 5, a ostali imaju versko opredeljenje i ono je uglavnom pravoslavno (32) i katoličko (2).

U pogledu bliskosti partijskih opcija, distribucija odgovora je raznolika: DS (10), G17 (7), Nova Srbija (5), SPO (3), DSS (2), LDP (1), SRS (1) i SPS (1).[1] Šest (6) menadžera ističu da im ni jedna partijska opcija nije bliska, dok jedan (1) od njih ističe da mu je bliska socijal-

1 DS - Demokratska partija, DSS - Demokratska partija Srbije, G17, Liberalno Demokratska Partija - LDP, Nova Srbija - NS, Srpski Pokret Obnove - SPO, Socijalistička Partija Srbije - SPS, Srpska Radikalna Stranka - SRS .

demokratska orijentacija, ali ne i konkretna partija. Četiri menadžera (4) ističu drugu opciju koja je u jednom slučaju kombinacija DSS, Nova Srbija i SSJ (Palma). Jedan (1) menadžer nije odgovorio na pitanje. Analizom ovih podataka možemo primetiti da menadžeri u velikoj meri dolaze iz stranaka koje u programima imaju naglašene vrednosti preduzetništva.

OBRAZOVNA I PROFESIONALNA STRUKTURA

Menadžeri spadaju u relativno visoko obrazovane funkcionere jer svega 8 ih ima niže od univerzitetske diplome, 28 ima univerzitetsku diplomu, 2 magistraturu i jedan doktorat.

U pogledu oblasti njihove stručnosti, većina ih je iz oblasti ekonomske nauke, menadžmenta i biznisa (15), zatim sledi oblast tehničke nauke, inženjerstva, matematike i statistike (11), što je prilično primereno vrsti našeg obrazovanja i potrebama ovog posla. Interesantno je da naredna najzastupljenija oblast prirodnih nauka, medicine, farmacije i biologije (5). Dva (2) menadžera imaju usmerenje druge društvene nauke, sociologija, psihologija, filozofija i dva (3) su pravnici.

Dva (2) menadžera imaju usmerenje političke nauke, javna uprava, lokalna samouprava i jedan od njih je i ekonomista. Pod drugim zanimanjima jedan (1) menadžer je istakao da je prostorni planer. Nema nijednog menadžera iz oblasti umetnosti i kulture.

Ovi pokazatelji upućuju na činjenicu da ne postoje fakulteti i specijalizovane studije za opštinske i gradske menadžere kao i da su nerazvijeni programi i obuke za njih.

Grafikon 1. **Profesionalna struktura menadžera u Srbiji 2007.**

Menadžeri su došli sa raznih poslova i mogli bi se grupisati u nekoliko grupa:

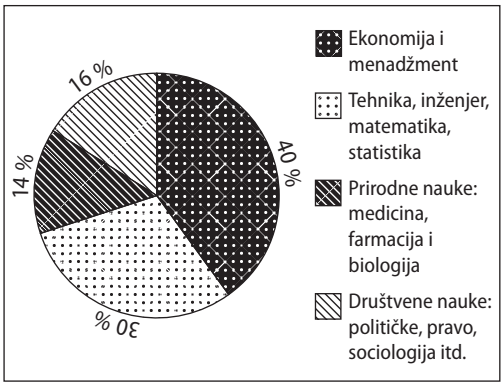

- *Političke funkcije:* odbornik (2), zamenik predsednika opštine, podpredsednik izvršnog odbora, pomoćnik predsednika opštine za privredu i finansije, predsednik izvršnog odbora, sekretar odbora za turizam i usluge;
- *Stručnih javnih funkcija:* direktor službe za katastar, nadzorni organ za geodetske radove, načelnik za privredu i finansije - i dalje obavlja taj posao, pomoćnik direktora JP za izgradnju, nadzorni organ za geodetske radove, direktor službe za katastar, upravni odbor JKP;

- *Stručnih poslova:* stručnjak u zavodu za poljoprivredu, distribucija gasa, lekar;
- *Poslovi u privredi:* privatni biznis, privatni preduzetnik, direktor, generalni direktor „Prokupac", rukovodilac predstavništva fabrike „Tigar", šef tehnike pripreme u proizvodnoj firmi;
- *Obrazovna struka:* profesor informatike, asistent na ekonomskom fakultetu.

ISKUSTVO MENADŽERA

Većina menadžera nije imala nikakve obuke (22), dok su ostali menadžeri (17) imali relativno malo treninga i obuka. Posmatrajući pređene treninge po vrsti, najčešće su iz oblasti menadžmenta, izradi strateških dokumenata, finansija (naveden je i program DAI), programa podsticanje ekonomskog razvoja (Program podrške opštinama istočne Srbije), privlačenja investicija, komunikacija i marketinga, što se u velikoj meri i poklapa sa oblastima bitnim za njihov rad.

Obrazovna struktura i iskustvo ukazuju da se menadžer ipak postavlja kao profesionalac, mada su kanali njegove promocije i zapošljavanja uglavnom politički. U narednom periodu treba stvarati klimu u kojoj politički deo postaje manje bitan, a više profesionalan.

ZNANJE STRANIH JEZIKA

Menadžeri uglavnom govore strane jezike (29) i manji broj ne (8), dok jedan menadžer nije uopšte odgovorio. Nivo poznavanja jezika je uglavnom početni, poneko ima srednji stepen i svega 3 konverzacijski. Menadžeri uglavnom nemaju sertifikate, sem u jednom slučaju. Ovo je jedna od posledica izolacije Srbije, tako da je i ova struktura profesionalaca bila malo upućena na kontakte sa strancima. Kao što kasnije i sami menadžeri ukazuju, obuka u oblasti stranih jezika spada u prioritete jer će značajno doprineti kvalitetnim kontaktima sa stranim investitorima i međunarodnim organizacijama i fondacijama.

Jedan jezik govori većina menadžera (17), dva jezika govori sedam (7), tri jezika govore četiri menadžera (4) i četiri jezika samo jedan menadžer (1). Najzastupljeniji je engleski jezik (20), zatim ruski (12), nemački (5), francuski (2), italijanski (3), dok po jedan menadžer govori mađarski, češki, slovački i portugalski.

ORJENTACIJA ZA BUDUĆU OBUKU I TRENINGE

Menadžeri smatraju da im nedostaju neka znanja za bolje obavljanje svog posla:

- njih 10 smatraju da su to strani jezici (5 uopšteno strani jezici, a drugih 5 ističe engleski jezik),
- znanja menadžmenta (4) i posebno upravljanje ljudskim resursima (1),
- konkretnih znanja vezanih za razvoj projekata (3), pravljenje biznis plana i investicionih programa (1), izrada projektnih dokumenata (1), istraživanja i metodologija (1), imovinsko pravni odnosi (1), teritorijalni marketing (1) i finansije (1),

- poznavanje prava EU (3), zakona, propisa pre svega u privredi i postojećih procedura u Srbiji (2),
- komunikacija i odnosa sa javnošću (3) kao i pregovaranja i lobiranja (2),
- menadžeri su još pomenuli kao važne veštine koje im nedostaju: rad na računaru (1) i specifična urbanističko planska znanja (1).

PLATA

Menadžeri spadaju u relativno dobro plaćene funkcionere i visina plate uglavnom zavisi od sredine u kojoj se menadžer nalazi.

Plata menadžera je dominantno u drugoj grupi od 20.000 do 40.000 dinara (18), zatim u trećoj grupi, od 40.000 do 60.000 dinara (8), a po 5 menadžera spada u prvu grupu 20.000 dinara ili manje i u grupu od 60.000 do 80.000 dinara (5). Platu preko 80.000 dinara imaju dva menadžera.[2] Kasniji podaci ukazuju da se plata određuje unapred i ne vezuje za efekte rada, što će vremenom sigurno trpeti određene korekcije. Ova promena, kako su s pravom istakli mnogi menadžeri, ali i drugi akteri u opštini, treba da obuhvati celokupnu upravu, službenike pa i menadžera i njegov tim.

SADRŽAJ I NAČIN RADA MENADŽERA ?

Ovo je, kao što znamo, nova, a time i mlada profesija u Srbiji. Svi menadžeri su imenovani *prvi put* (jedan odgovor nije popunjen). U pogledu *dužine trajanja* mandata pretežno su na toj poziciji 1 godinu ili kraće (16), dve godine (14), tri godine (6), jedan 4 godina i jedan je 5 godina. Jedan menadžer nije dao odgovor. S obzirom da je mlada profesija iskustva su mala, ali su zato razvojni potencijali veliki.

KAKO MENADŽERI DOLAZE NA TU POZICIJU ?

U svetu menadžeri su profesionalci, koji dolaze na poziciju putem konkursa i pri tom se prevashodno i dominantno vodi računa o njihovoj ekspertnosti i znanju.

U Srbiji je osnova njihovog postavljenja sudeći prema odgovorima: prevashodno radna i profesionalna bliskost sa gradonačelnikom (15), partijska bliskost sa gradonačelnikom (9), radna i profesionalna bliskost sa uticajnim krugovima u opštini (13), partijska bliskost sa uticajnim krugovima u opštini (6), dok nešto drugo daje četiri (4) menadžera, ističući kao razloge njihovu profesionalnu orjentaciju, znanje, iskustvo, veštinu upravljanja projektima i komunikativnost. Jedan od njih je na konkursu izabran kao najbolji između 25 kandidata.

Jedan broj menadžera je davao i kombinaciju odgovora: radna, profesionalna i partijska bliskost sa uticajnim krugovima u opštini (1), radna i profesionalna bliskost sa gradonačelnikom i partijska bliskost sa uticajnim krugovima u opštini (2), radna i

2 Prosečna plata u Srbiji prvih meseci 2007. godine je iznosila oko 25.000 dinara.

profesionalna bliskost sa gradonačelnikom i radna i profesionalna bliskost sa uticajnim krugovima u opštini (2), partijska bliskost sa gradonačelnikom i radna i profesionalna bliskost sa uticajnim krugovima u opštini (1), partijska bliskost sa gradonačelnikom i radna, profesionalna i partijska bliskost sa uticajnim krugovima u opštini (1), dok jedan ističe da pored radne i profesionalne bliskošću sa gradonačelnikom važan faktor postavljenja predstavlja njegovo iskustvo.

Na osnovu odgovora je jasno, da menadžeri dolaze na tu poziciju izvesnom bliskošću sa gradonačelnikom, a ne retko i sa političkom koalicijom, tako da je uticaj političkih faktora veći nego što bi normalno trebalo da bude. Ohrabrujuće je da kod menadžera, ali i ostalih političkih funkcionera, uglavnom postoji svest o značaju profesionalnih znanja i veština u ovoj vrsti posla.

DUŽINA RADNOG DANA I RADNE NEDELJE

Menadžeri najčešće nedeljno rade oko 40 sati (13, uz dva preciziranja da se radi o 42 sata), 60 sati (5), 50 sati (4), 50 – 60 sati (4), 55 – 60 (2), 30 – 40 (2), dok su svi ostali odgovori rasuti pojedinačno navodeći: 6 sati, 8 sati petkom, 25, 30, 45-50 i najveći raspon je dat sa 40 - 60 sati. Četiri menadžera nisu kvantifikovali broj sati i jedan je rekao da radi po potrebi, dok je drugi istakao da „nije vezan za radno vreme".

Očigledno, posao menadžera je uglavnom radno intenzivan. Ostaje za neka kasnija istraživanja da se posvetimo analizama u kojoj meri je njihov rad „kapitalno intenzivan".

DISTRIBUCIJA ANGAŽOVANJA MENADŽERA U RAZNIM POSLOVIMA

Zakon o lokalnoj samoupravi precizira da su menadžeri nadležni za poslove podsticanja lokalnog ekonomskog razvoja, privlačenja investicija kao i pokretanje inicijative za korekciju normativnih akata. Ove zakonske nadležnosti su i najvažnije oblasti rada menadžera. Popunjavajući upitnik oni su detaljno precizirali značaj i stepen njihovog angažovanja u svakoj od ponuđenih aktivnosti u svom poslu.

Podsticanju lokalnog ekonomskog razvoja se pruža prilično velika pažnja tako da pretežno obuhvata preko trećine angažovanja menadžera - 30% (11), 35% (1), 40% (3), 50% (7), 60 (1) i čak 80% (1), što je 24 ispitanih (3/5 svih menadžera). Za 1/3 ispitanih (13) ova aktivnost obuhvata do četvrtine tj. 25% njihovog angažovanja. Za dva (2) to iznosi 25%, te sedam (7) petinu ili 20%, za po dva (2) svega 15% ili 10%. Dva (2) menadžera nisu dala odgovor.

Menadžeri navode nekoliko najvažnijih oblasti *aktivnosti i projekata* u ovoj oblasti: izrada strateških, prostornih i drugih planova, infrastukturni projekti, priprema i realizacija biznis zone, inkubator biznis centra, stvaranje centra za lokalni ekonomski razvoj, pregovori sa biznis zajednicom i investitorima itd.

Grafikon 2: **Distribucija vremena na podsticanje lokalnog ekonomskog razvoja** (levo) **i privlačenje investicija** (desno)

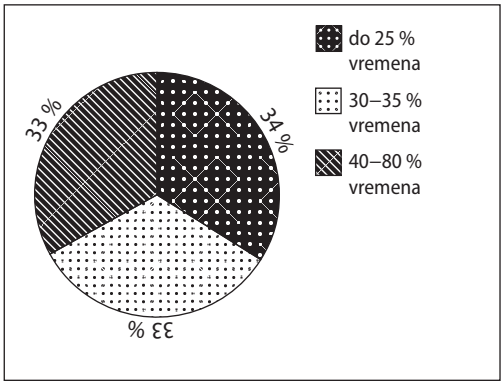

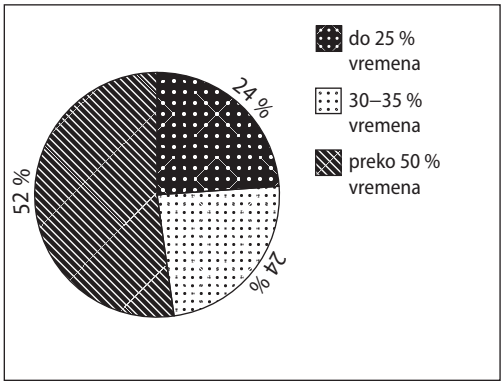

Privlačenje investicija je veoma bitna stavka aktivnosti menadžera. Za 19 menadžera ona obuhvata preko 30% njihovog angažovanja (70% za 4 menadžera, 65% za 1 i 60% za 2, 50% za 5, 40% za čak 7, 35% za 2 i 30% za 7 menadžera). Za petinu ispitanih ova aktivnost čini: za 1 menadžera 25%, za 2 menadžera 20% njihovog vremena i za 2 menadžera 15% i za 4 menadžera 10%. Dva (2) menadžera nisu dala odgovor.

Pobrajajući konkretno šta su u ovoj oblasti uradili, menadžeri su istakli da su prioriteti bili podizanje kvaliteta infrastrukture, prikupljanje informacija o potrebama na tržištu, pronalaženje investitora i donatora kao i razvoj projekata prekogranične i međunarodne saradnje. Posebno je naglašena realizacija brojnih proizvodnih programa. (Videti detaljnije Dodatak, Prilog 3)

Treba napomenuti da se ove dve delatnosti međusobno u velikoj meri preklapaju i svakako čine osnovni sadržaj rada menadžera.

Menadžeri znatno manje utiču na **korigovanje zakona i normativnih akata** i ova aktivnost obuhvata daleko manje od trećine njihovog angažovanja. Za 26 menadžera, što čini 2/3 ispitanih, ovaj posao obuhvata do 10% njihovog angažovanja. Time se uopšte ne bavi 16 menadžera (od kojih 3 nisu dali nikakav odgovor), tri (3) menadžera 5% i oko 10% za njih sedam (7).

Grupa kod kojih je to nešto važniji sadržaj rada (13 menadžera) uglavnom odvajaju do 20% vremena za ovaj posao (15% jedan i 20% njih 6). Svega 3 menadžera odvaja 30% vremena na ovu aktivnost.

Pobrajajući konkrentno kako su uticali ***na promenu normativnih akata*** koji su kočili (lokalni) ekonomski razvoj menadžeri su istakli: a) inicijative u pogledu promene zakona (u pravcu decentralizacije i jačanja potencijala lokalnih vlasti) kao i b) lokalne akte. U ovoj kategoriji oni navode strateške, prostorne i razvojne dokumente, kvalitetnije odluke u oblasti budžeta finansija i drugih mehanizama podsticanja ekonomskog razvoja, zatim uticaj na bolju organizaciju administracije i uopšte povećavanje transparetnosti rada opštine.

Grafikon 3. **Distribucija vremena na korigovanje normativnih akata**

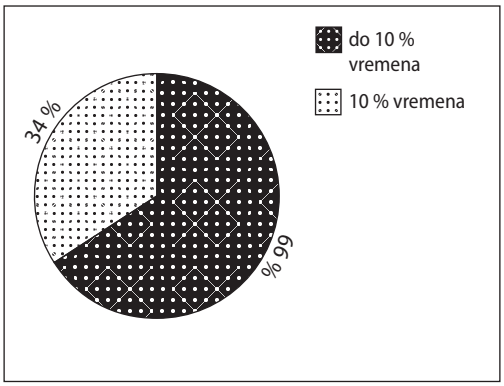

Procedura i kanali uticaja na zakone je u velikoj meri nedostupna menadžerima tako da je razumljivo da to ne uzima veliki deo njihovog angažmana. Uticaj na promenu pod-zakonskih akata u opštini je lakši, ali i tu je dominantno političko uobličavanje normi iz kojih je menadžer uglavnom ili isključen ili tek delimično uključen. U meri u kojoj lokalne vlasti u Srbiji počnu da rade transparentnije i da u procese odlučivanja uključuju javnost, širiće se i prostor za uključivanje znanja, sugestija i predloga menadžera kao stručnjaka.

UDEO BITNIH SADRŽAJA RADA U VREMENU MENADŽERA

Procenjujući približno značaj svake od delatnosti u svom poslu, menadžeri su istakli da je *politička aktivnost* umereno prisutna u njihovom poslu čineći u većini slučajeva (za 2/3 menadžera tj. njih 27) do 20% njihovog vremena: 0% u 6 slučajeva, 5% u 3 slučaja, 10% u 7 slučajeva, 15% za dva menadžera, 20% za njih 11. Za preostalu grupu menadžera političke aktivnosti čine važniji deo vremena: 30% za petoro, po jedan od 35%, 40%, i 65% , za dva menadžera po 50% vremena i tri menadžera nisu dali nikakav odgovor.

Ekonomska i privredna delatnost su očekivano značajna oblast rada i distribucija odgovora je takođe dosta rasuta. Do trećine vremena ona okupira 22 menadžera (5%, 15% i 25% za po jednog, 10% za 5 menadžera, 20% za 5 i 30% čak za 9 menadžera). Veći deo vremena koji u jednom slučaju ide čak do 80% ona uzima za 16 menadžera (35%, 70% i 80% za po jednog), 60% za dva, 40% za čak 5 menadžera i 50% za njih šestoro. Jedan menadžer nije dao odgovor.

Grafikon 4. **Udeo političke** (levo), **ekonomske i privredne** (desno) **delatnosti u radu menadžera**

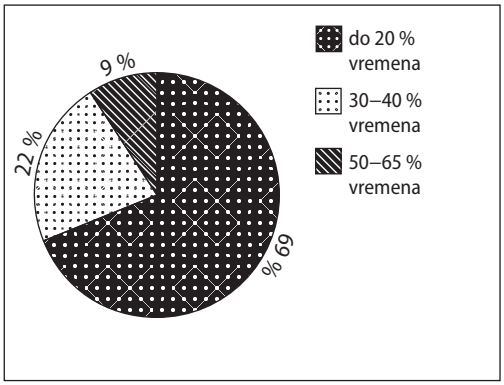

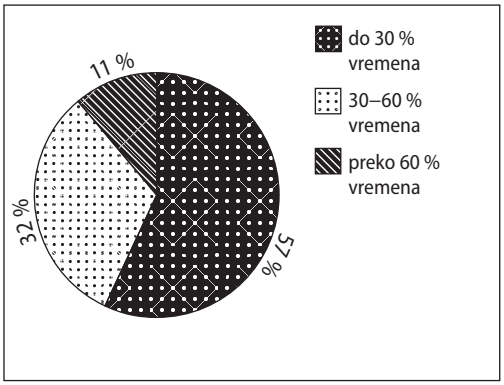

Administrativno - menadžerijalna delatnost takođe ima veliku distribuciju odgovora. Za 30 menadžera ova delatnost oduzima do trećine vremena (uopšte se time ne bave dva menadžera, dva od 15% i 25% za po jednog, 10% za pet, 20% za jedanaest i 30% za devet menadžera). Od preostalih menadžera, trojica posvećuju ovoj delatnosti po 40% i četiri 50% svog radnog vremena, jedan 60% vremena i jedan nije dao odgovor.

Grafikon 5. **Udeo administrativne** (levo) **i tehničko organizacione** (desno) **delatnosti u radu menadžera**

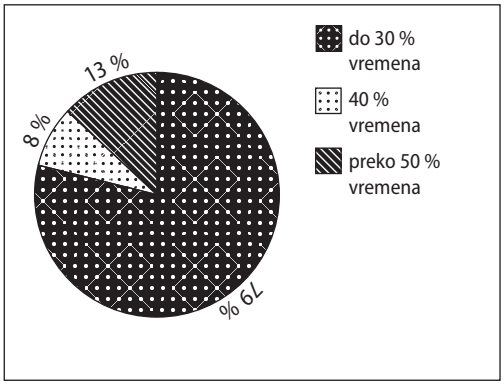

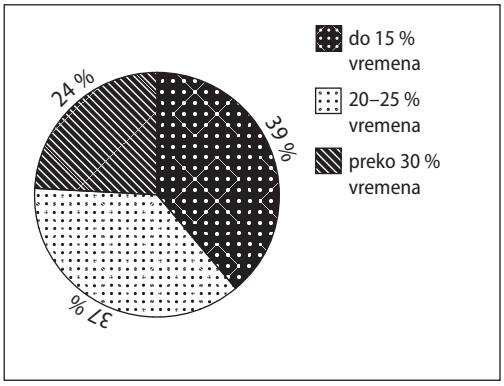

U svom radu menadžer je jako upućen na administraciju i kvalitet njihove saradnje će uvek biti bitan činilac ukupnih efekata rada menadžera. U tom smislu treba posmatrati moguće efekte spajanja pozicije menadžera i načelnika kao koordinatora administracije.

Tehničko-organizaciona delatnost za sve menadžere ne prelazi 30% njihovog radnog vremena: 5% jedan i 15% tri, 10% za njih jedanaest, 20% u deset slučajeva, 25% u četiri i 30% u sedam slučajeva, 50% za dva i jedan bez odgovora. Ispitanici su u jednom broju dodali i neke druge aktivnosti na koje odvajaju u po jednom slučaju 5% i 15%, u dva

slučaja 20%, u četiri slučaja 10% ili čak u dva slučaja i 30%. Pri tome, menadžeri nisu uvek precizirali koje su to delatnosti, a jedan broj njih je istakao da se radi o usavršavanju (10%), psihološkim aspektima rada (10%), komunikaciji (15%), pomoć drugima (20%), o stručnim poslovima (30%) i pregovaranju (30%).

KONKRETNI, OPERATIVNI POSLOVI

ICMA dosta pažnje u svojim istraživanima posvećuje konkretnoj, operativnoj vrsti poslova kojima se menadžeri bave u cilju analiza postojanja prostora za bolju organizaciju rada.

Procenjujući deo vremena koji posvećuju konkretnim poslovima, menadžeri su opisali tu podelu na sledeći način. Za *rad sa papirima* im treba do trećine vremena, sem u jednom slučaju kada to iznosi 45%. Za četvoro ova aktivnost ne postoji, u tri slučaja iznosi 5%, za 15 slučajeva 10%, u jednom 13%, a za pet 15% vremena, za njih šest 20%, u četiri slučaja 30% vremena i jedan je bez odgovora.

Na telefon i elektronsku komunikaciju za 29 menadžera odlazi do petine vremena (za pet 5%, za devet 10%, za četiri 15%, za jedanaest 20% vremena). Preostali troše više vremena i to za pet 30% i u po jednom slučaju 35% i 50%, u dva 40% vremena i jedan bez odgovora.

Sudeći po rasporedu vremena na *zakazane i neplanirane sastanke*, izgleda da menadžeri dosta uspešno planiraju svoj radni dan. Na *zakazane sastanke* im odlazi do petine vremena u skoro 4/5 slučajeva (27 menadžera) i to: četiri 10%, sedam 15%, šesnaestoro 20%. Za preostalih 12 menadžera ova delatnost je vrlo okupirajuća i uzima im u četiri slučaja 30%, po jedan od 35%, 60% i čak 65% vremena, a u dva slučaja 40% i u tri 50% vremena. S druge strane *neplanirani susreti* većini menadžera (32) oduzimaju do petine vremena i to: u jednom slučaju ih nema, u sedam slučajeva odnose 5% vremena, u pet slučajeva 15%, u osamnaest 10% i u četiri slučaja 20%. Samo tri menadžera posvećuju ovoj vrsti susreta 30% svog vremena i dva menadžera su bez odgovora. Mogli bismo zaključiti da je organizacija prepuštena veštini i ranijim iskustvima menadžera. U narednom periodu u ovoj oblasti se može značajno podići i kvalitet rada menadžera i službi koje ga prate.

Obilasci u lokalnoj zajednici imaju distribuciju od 0% do 50% vremena i ona je dosta pravilno raspoređena. Ipak skoro 4/5 ispitanih joj posvećuje do petine vremena: u dva slučaja 0 %, u jednom slučaju 2%, u dva slučaja 25%, u četiri 5%, dva 15%, za jedanaest 10% a za jedanaest 20%. Za šestoro menadžera ova delatnost obuhvata preko 30% vremena i to: za dva 30% i za po jednog menadžera 35%, i čak 50%, dva 40% i jedan bez odgovora. *Istraživanja i studije* čine srazmerno najmanje zastupljenu delatnost koja nikad ne prelazi 20%: za četiri menadžera ova aktivnost ne postoji, za osmoro čini 5%, za dvanaest 10%, u četiri slučaja ova delatnost okupira 15%, a u sedam 20% njihovog vremena. Četiri menadžera nisu dala odgovor.

Menadžeri su u ovu grupu poslova uključivali još jedan broj delatnosti ne određujući često šta to obuhvata, a posvećujući im od 5%, u sedam slučajeva 10%, i po jednom 15%, 20%, 25% i 50% svog radnog vremena. Kao drugo su navedeni:

poslovi drugih (5%) i veoma slično tome angažovanje van opisa posla (25%), zatim konsultacije, koordinacija poslova (svaka po 10%) i putovanja i kontakti (15%).

KOMUNIKACIJA SA DRUGIM SUBJEKTIMA

Menadžeri *posvećuju najveći procenat vremena komunikaciji sa* gradonačelnikom, što je i logično jer zajedno čine tim. Sa ostalim akterima komunikacija je manje intenzivna. Smatramo da može biti veoma interesantno ove podatke kombinovati sa opisom kvaliteta odnosa sa svakim od ovih organa.

Tako na komunikaciju sa *skupštinom* većini (28) odlazi do 10 % vremena. U jednom slučaju to je svega 3%, u četrnaest slučajeva po 5% i trinaest 10%, jedan od 15% i u pet slučajeva 20% vremena. Četiri menadžera ne odvajaju vreme za ovu aktivnost.

Relacija *gradonačelnik* menadžer je mnogo intenzivnija tako da se na nju odvaja u 13 slučajeva preko trećina vremena: dvoje 35%, u po jednom slučaju 37% i čak 60%, troje 40% i u šest slučajeva 50% vremena. Ostali menadžeri odvajaju manje vremena tako da u pet slučajeva to iznosi 10% i dva slučaja 15%, za jedanaest slučajeva 20%, jedan menadžer posvećuje 25% vremena i njih sedam posvećuju 30% ovoj komunikaciji.

Grafikon 6. **Učestalost komunikacije menadžera sa skupštinom** (levo) **i gradonačelnikom** (desno)

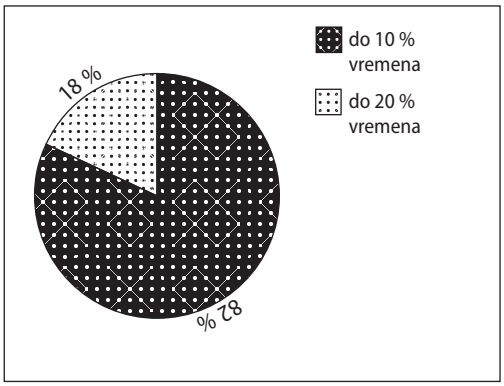

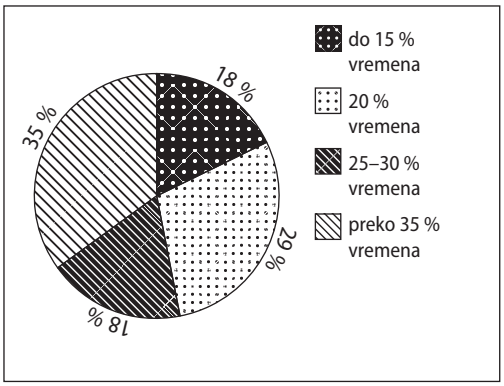

Sa *načelnikom i stručnim službama* je komunikacija ređa i za nju se u 36 slučajeva odvaja do 25% vremena dok po jedan menadžer odvaja 30%, 35% i 40% vremena. Tako, u jednom slučaju ta relacija ne postoji, u šesnaest slučajeva 20%, u dvanaest 10%, u pet slučajeva odvajaju 15% i u dva slučaja 25%.

Grafikon 7. **Učestalost komunikacije menadžera sa načelnikom, stručnim službama** (levo) **i građanima** (desno)

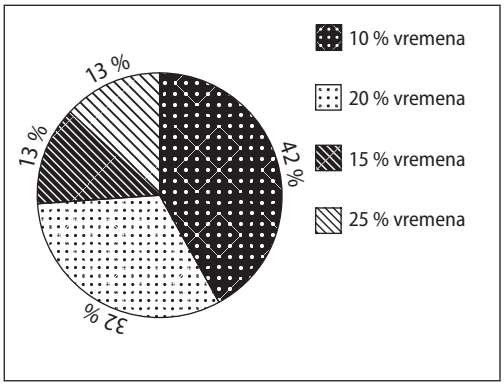

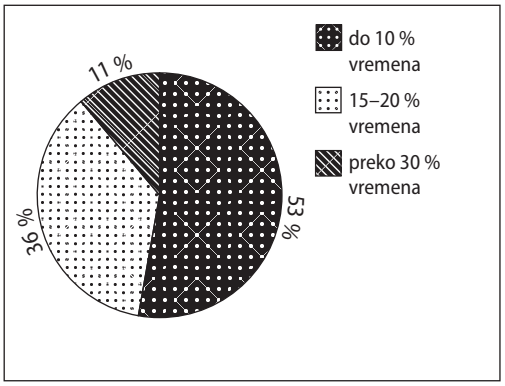

Menadžer iznenađujuće mnogo komunicira sa *građanima i sa javnošću*, što je jako ohrabrujuće, imajući u vidu da ih formalno posao na to ne obavezuje. U jednom slučaju ova komunikacija ne postoji, u tri slučaja ona iznosi 5%, u šesnaest slučajeva iznosi 10%, u četiri 15%, u devet 20% vremena, u tri 30%, i konačno jedan menadžer odvaja čak 50% vremena za ovu vrstu komunikacije. Dva menadžera ne odvajaju vreme za ovu aktivnost.

Sa *predstavnicima poslovne (biznis) zajednice* menadžeri provode relativno dosta vremena i disperzija odgovora je velika: dva menadžera troše 5% vremena, dvanaest provodi 10% vremena, četiri troše 15%, deset 20% vremena, dva 25%, tri 30% svog vremena, dok preostali procenti se javljaju u svega jednom slučaju: 5%, 12%, 40%, 50% i 70%. Jedan menadžer ne odvaja vreme za ovu aktivnost.

Grafikon 8. **Učestalost komunikacije menadžera sa biznis zajednicom** (levo) **i drugim nivoima vlasti** (desno)

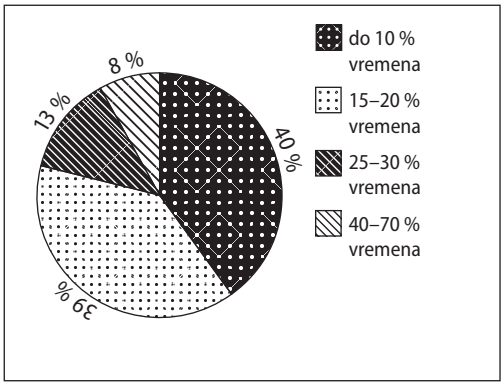

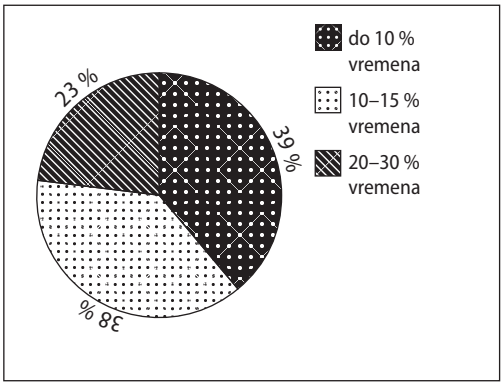

Ostaje za neka kasnija istraživanja, da se detaljnije istraže sadržaj i kvalitet komunikacije. Na ovom mestu zasad možemo zaključiti da je loš poslovni ambijent najkrupniji problem koji i ovaj odnos u dobroj meri dovodi u pitanje. Treba imati u vidu da su se u jednoj sredini (pokazatelj iz produbljenog intervjua) pripadnici biznis zajednice osećali potpuno odsečeni i izolovani od opštine i njenih napora na ovom polju. Bez obzira na ukupan ambijent, opština treba da se otvara i uključuje preduzetnike u svoje napore (bar informacijama).

Sa *predstavnicima drugih nivoa* vlasti menadžeri ne provode mnogo i svakako ne preko četvrtine radnog vremena. U pet slučajeva ne postoji ova komunikacija, u osam slučajeva 5%, u devet 10%, u šest 15% i u sedam 20%, u po jednom 8%, 25% i 30%. Jedan menadžer ne odvaja vreme za ovu aktivnost.

Menadžeri su istakli da odvajaju vreme i u komunikaciji sa još nekim organima i organizacijama kao što su: NVO, političke stranke, ustanove, preduzeća opštine ili za komunikaciju sa „samim sobom". Za ove aktivnosti oni odvajaju u dva slučaja 10%, u jednom 35% vremena, u jednom 50% a u četiri slučaja 5% vremena.

Menadžeri procenjuju kvalitet njihovih odnosa sa svakim od organa tj. subjekata u opštini/gradu (skupštinom i odbornicima, gradonačelnikom, načelnikom, stručnim službama, poslovnim udruženjima, komorama, investitorima, građanima, predstavnicima drugih nivoa vlasti) dijapazonom sledećih ocena: 1 loš kvalitet, 2 slab, 3 dobar, 4 vrlo dobar i 5 odličan kvalitet odnosa.

Sa *skupštinom i odbornicima* menadžeri imaju u 14 slučajeva dobar (3) odnos, u 14 slučajeva vrlo dobar (4) odnos, u po 5 slučajeva odličan (5) i slab odnos (2) i u jednom slučaju taj odnos ima loš kvalitet (1).

Sa *gradonačelnikom* se odnos procenjuje kao mnogo bolji jer nijedan menadžer ga nije opisao kao loš ili slab. U dvadeset četiri slučaja odnos je odličan, u dvanaest on je vrlo dobar i u tri dobar. Ovakve ocene ohrabruju jer dobra i efikasna vlast zahteva da ova dva organa moraju biti tim.

Grafikon 9. **Kvalitet odnosa menadžera sa skupštinom** (levo) **i sa gradonačelnikom** (desno)

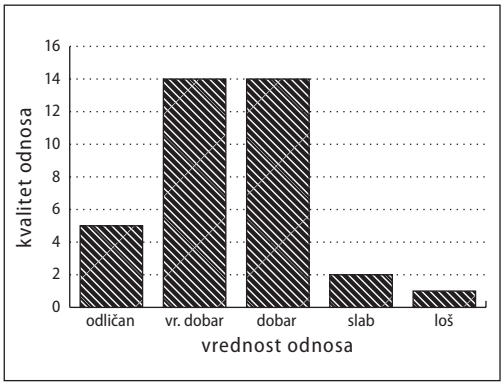

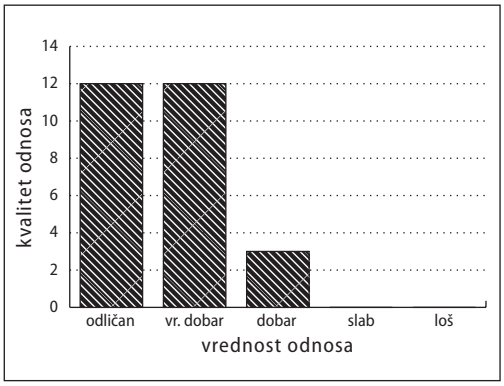

Odnos sa *načelnikom* je takođe dobar i samo u jednom slučaju je ocenjen kao slab. U devetnaest slučajeva on je odličan, u deset vrlo dobar i u osam dobar. Jedan menadžer nije dao odgovor.

Grafikon 10. **Kvalitet odnosa menadžera sa načelnikom** (levo) **i stručnim službama** (desno)

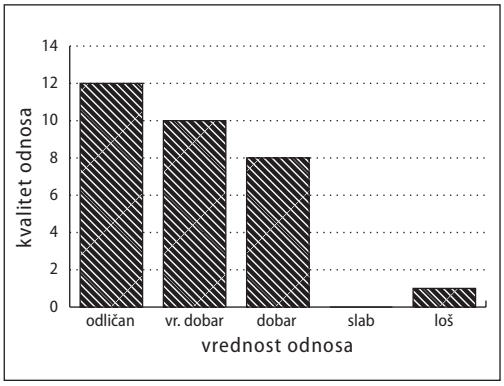

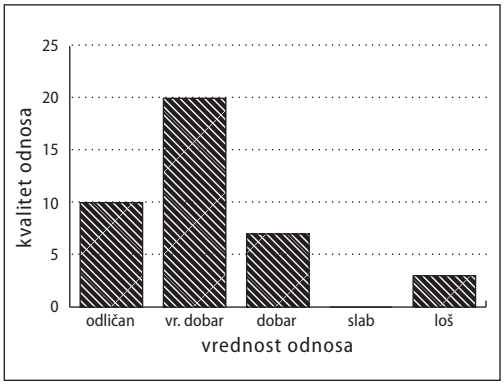

Sa *stručnim službama* je nešto više tj. tri menadžera dalo ocenu slabog odnosa, dok njih dvadeset ovaj odnos ocenjuje kao vrlo dobar, devet kao odličan i sedmoro kao dobar.

Odnos sa *poslovnim udruženjima* je solidan, jer ga tri petine menadžera ocenjuje kao dobar i vrlo dobar. Ipak osam menadžera (nešto preko petine ispitanika) ovu relaciju ocenjuje slabom (2), njih devetoro smatra da je relacija dobra, trinaest da je vrlo dobra i devetoro da je odlična.

Grafikon 11. **Kvalitet odnosa menadžera sa biznis zajednicom** (levo) **i građanima** (desno)

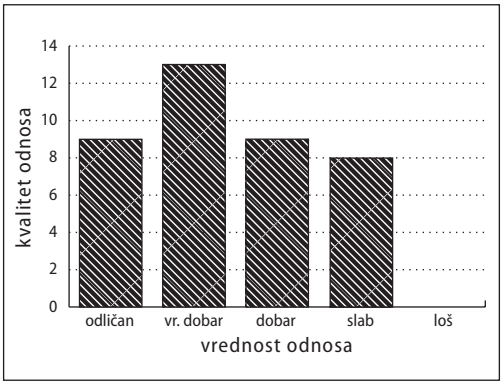

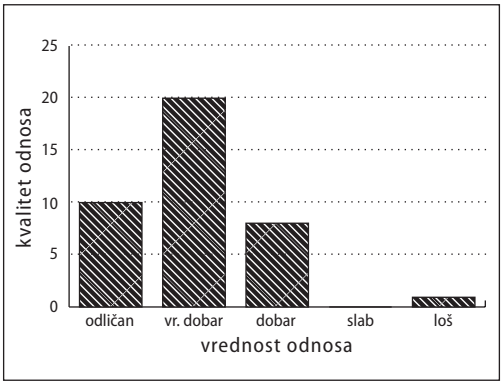

Odnos sa *investitorima* je procenjen kao vrlo dobar, jer 21 menadžer ga ocenjuje kao vrlo dobar, deset kao odličan i osam kao dobar.

Relaciju sa *građanima* menadžeri takođe dobro procenjuju s tim što jedan menadžer smatra da je odnos slab, njih dvadeset kao vrlo dobar, osmoro kao dobar i deset kao odličan.

Odnos sa *predstavnicima drugih nivoa vlasti* je jedini u kome nema loše relacije. Interesantno je da jedan menadžer ovu relaciju nije želeo da ocenjuje. Ipak skoro polovina menadžera, njih 18, ovaj odnos procenjuje kao vrlo dobar, 14 kao dobar, troje kao slab i troje kao odličan.

Generalno posmatrano, menadžeri imaju dosta dobre odnose sa svojim okruženjem.

KOJE PROBLEME MENADŽERI IMAJU U RADU?

Menadžeri smatraju da im jedan krug problema znatno otežava rad i oni se tiču lošeg sistema (centralizacija, spore reforme, male kompetencije lokalnih vlasti) pa i rešenje vide u decentralizaciji, doslednom sprovođenju reformi i podizanju lokalnih kapaciteta.

Drugi krug problema, vezuju za lokalne sredine i ističu pored nedovoljnih nadležnosti i finansije koje su sistemske slabosti, preteranu politizaciju, nestabilne institucije, nejasne nadležnosti menadžera i slabe instrumente koje imaju na raspolaganju u smislu administrativne i druge podrške. Rešenja za ovu drugu grupu problema vide u daljim reformama, demokratizaciji sistema, većoj transparentnosti i reformama lokalne uprave, administracije i službi pa i menadžera kao dela ovog sistema.

OPŠTINE I GRADOVI U SRBIJI KAO RAZVOJNI AMBIJENT

Procenjujući ambijent svoje lokalne zajednice, menadžeri su pokušali da utvrde ozbiljnost problema sa sledećim ocenama: 1 nije ozbiljan, 2 delimično, 3 srednje, 4 prilično, 5 veoma je ozbiljan.

Tako je *nezaposlenost* ocenjena kao veoma ozbiljan problem od strane 28 menadžera, kao prilično ozbiljan od 9 i kao srednje ozbiljan od strane dva (2) menadžera.

Grafikon 12. **Nezaposlenost** (levo) **i korupcija** (desno) **kao problemi**

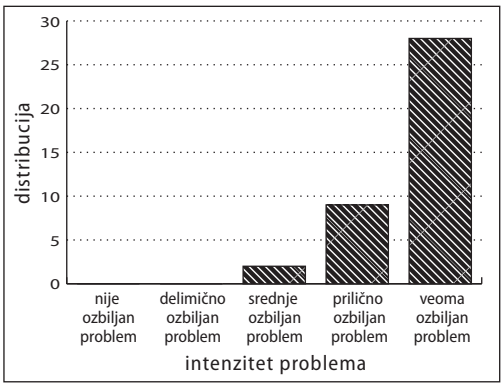

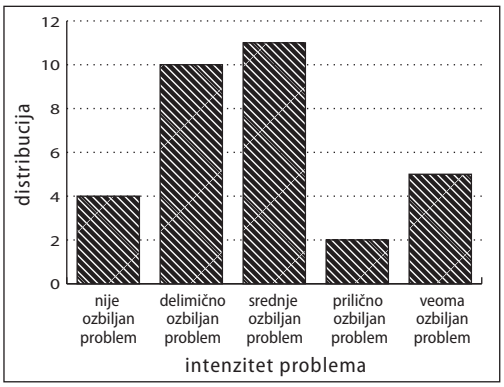

Korupcija za 4 menadžera nije ozbiljan, a za njih 10 je delimično ozbiljan problem. 11 smatra da je srednje, 9 da je prilično i 5 da je veoma ozbiljan problem.

Obrazovanje je od 13 menadžera ocenjeno kao srednje i 12 prilično ozbiljan problem, dok je u 9 slučajeva ocenjeno kao delimično ozbiljan, a u 5 slučajeva kao veoma ozbiljan problem.

Zdravstvo je od strane 2 menadžera procenjeno kao veoma ozbiljan, od 3 da nije ozbiljan problem, od strane 6 menadžera kao delimično i 8 prilično ozbiljan, dok čak 19 njih smatra da je srednje ozbiljan, a jedan procenjuje da je negde između srednje i prilično najadekvatnija ocena.

Zagađenje ima ravnomerniju distribuciju. Po 4 menadžera ga ocenjuju kao veoma ozbiljan i 6 nije ozbiljan uopšte. 12 ga smatra prilično ozbiljnim, 9 delimično ozbiljnim dok ga 8 ocenjuje kao srednje ozbiljan.

Saobraćaj je za 4/5 menadžera problem i to za 13 je srednje ozbiljan, za 13 prilično oziblјan a u 3 slučaja veoma ozbiljan. 5 menadžera ga procenjuju kao delimično i 5 kao da nije ozbiljan problem.

Stanovanje ima širi dijapazon ocena i 4 menadžera smatraju da to nije ozbiljan problem, njih 10 da je delimično ozbiljan, 17 da je srednje ozbiljan, 5 da je prilično ozbiljan i 3 procene su da je veoma ozbiljan.

Bespravna gradnja se u 3/5 slučajeva doživljava kao problem, a u 2/5 da nije problem. Tako 3 menadžera ga ocenjuju kao veoma ozbiljan, a za 3 nije ozbiljan problem. U 14 slučajeva je delimično ozbiljan, u 11 je srednje ozbiljan i u 8 prilično ozbiljan.

Siromaštvo za dve trećine menadžera predstavlja dosta veliki problem: za 12 veoma ozbiljan problem, za još 12 se ocenjuje kao srednje ozbiljan i za 10 predstalja priličan. Samo u 4 slučaja je ocenjen kao delimično ozbiljan a jedan nije odgovorio.

Grafikon 13. **Siromaštvo** (levo) **i nedostatak kapitala** (desno) **kao problemi**

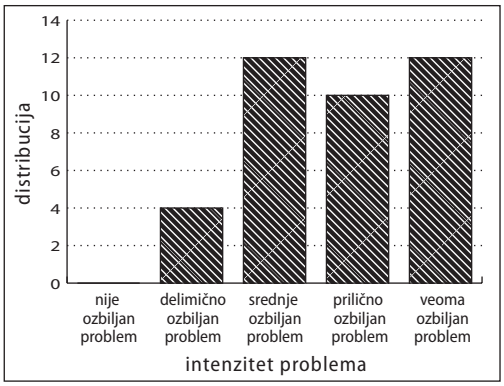

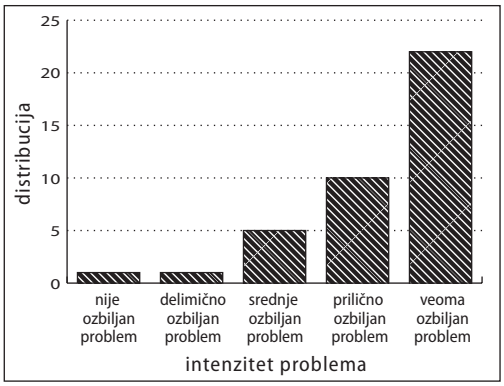

Nedostatak kapitala je, kako se i očekivalo, problem za opštine i menadžere. Njih 22 je istaklo da je to veoma ozbiljan, 10 da je prilično ozbiljan, dok za 5 predstavlja srednje ozbiljan problem. Za jednog menadžera je delimično i za jednog to nije ozbiljan problem.

Kriminal 6 menadžera ne procenjuje da nije ozbiljan, za njih 13 je delimično ozbiljan problem, 14 smatra da je srednje, 2 da je prilično i 4 da je veoma ozbiljan problem.

Međunacionalni konflikti nisu problem za menadžere i njih 25 procenjuju da nije ozbiljan, njih 13 da je delimično i samo u 1 slučaju je srednje ozbiljan problem.

Nedostatak kulturnih sadržaja je identifikovan kao problem za 25 menadžera procenjujući ga u 16 slučajeva kao srednje, u 6 kao prilično i u 4 kao veoma ozbiljan. Za 8 menadžera je to delimično, a za 5 nije ozbiljan problem.

Menadžeri su dodali jedan broj problema kao *veoma ozbiljne*: starosna struktura stanovnika, odliv stanovnika, problem ulaganja kapitala kao i pojedina infrastrukturna pitanja kao što su lokalna putna mreža i kanalizacija. Takođe su kao *prilično ozbiljan* problem istakli kvalitet preduzetništva i imovinsko pravne odnose.

KAKAV JE KVALITET USLUGA U OPŠTINAMA?

Procena kvaliteta usluga predstavlja korisne informacije o ambijentu u kome menadžer radi. Nivo kvaliteta javnih usluga koje se obezbeđuju u opštini/gradu menadžeri su ocenjivali sa ocenama: 1 slab, 2 dovoljan, 3 dobar, 4 veoma dobar, 5 odličan kvalitet.

Administrativne usluge opštine su procenjene kao dobre u 31 slučaju; i to kao dobre u 17 slučajeva, kao vrlo dobre od strane 12 menadžera i kao odlične od strane 2 menadžera, a 8 ih procenjuje kao dovoljne te niko kao nedovoljne.

Grafikon 14. **Kvalitet administrativnih usluga** (levo) **i prostornog planiranja** (desno)

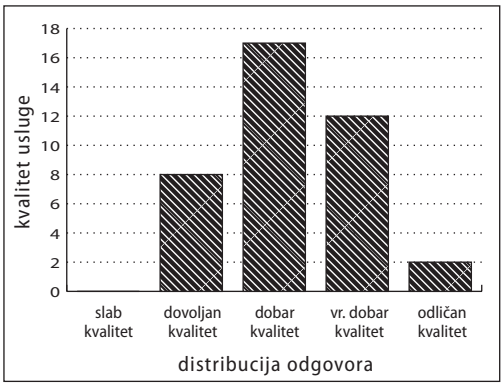

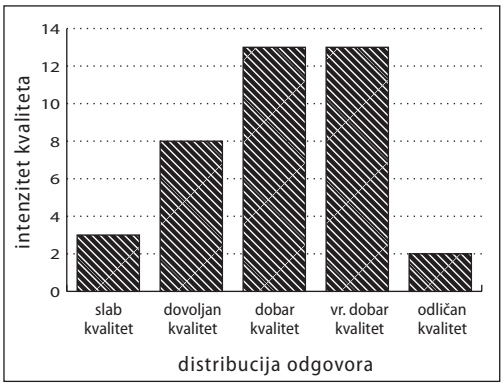

Prostorno planiranje i gradnja u 29 slučajeva je procenjena kao solidna i to: u 13 slučajeva kao dobra, u 13 kao vrlo dobra i u 2 kao odlučna. Ipak u 8 slučajeva ova usluga ima dovoljan, a u 3 slab kvalitet.

Programi stanovanja su u 19 slučajeva procenjeni kao dobri, u 6 kao vrlo dobri, u 10 slučajeva kao dovoljni i u 4 kao nedovoljni. Nijedan menadžer ih nije procenio kao odlične.

Obrazovanje je procenjeno kao dobrog kvaliteta u 16 slučajeva, a u 18 kao vrlo dobro. 4 menadžera ga procenjuju kao dovoljnu, a 1 kao nedovoljno kvalitetnu uslugu. Niko nije procenio da je ova usluga odlična.

Socijalna zaštita takođe, nije ocenjena kao odlična, za 20 menadžera je dobra, za 10 dovoljna, za 8 vrlo dobra i za 1 ima slab kvalitet.

Zdravstvo je procenjeno za 17 menadžera kao dobro, za 15 kao vrlo dobro, za 2 kao odlično i za svega 5 kao dovoljno.

Bezbednost i sigurnost (policija) je za 3 menadžera slabog kvaliteta, ili za 5 menadžera tek dovoljnog kvaliteta. Za 19 je dobrog, za 10 vrlo dobrog i za 2 čak odličnog kvaliteta.

Saobraćaj je za 23 menadžera dobrog, a za 9 veoma dobrog i za 1 odličnog kvaliteta. Za 6 ih je dovoljnog kvaliteta i niko ga ne ocenjuje kao slab.

Vodovod i kanalizacija je u 8 slučajeva ocenjen kao slabog kvaliteta, a u 7 kao dovoljan, što predstavlja polovinu ispitanih. Za 12 je dobrog i za 12 veoma dobrog, ali ni ova usluga nije procenjena nigde kao odlična.

Energija i gas, njihova distribucija, se procenjuju kao slabi od strane 8 i dovoljni od strane 9 menadžera. 9 ih procenjuje kao dobru, 10 kao veoma dobru, 1 kao odličnu uslugu, dok 2 menadžera nisu dala odgovor.

Skupljanje i deponovanje smeća je procenjena od strane 6 menadžera kao slabo, od strane njih 17 kao dovoljno, 11 ih ocenjuje kao dobrog kvaliteta, samo 3 kao vrlo dobrog i 2 kao odlično.

Podsticanje ekonomskog razvoja nije procenjeno od strane 2 menadžera, a za jednog je kvalitet slab. Jedanaest (11) menadžera procenjuju kao dovoljan kvalitet, 14 dobar, 8 veoma dobar i 3 odličan kvalitet.

Grafikon 15. **Kvalitet podsticanja ekonomskog razvoja**

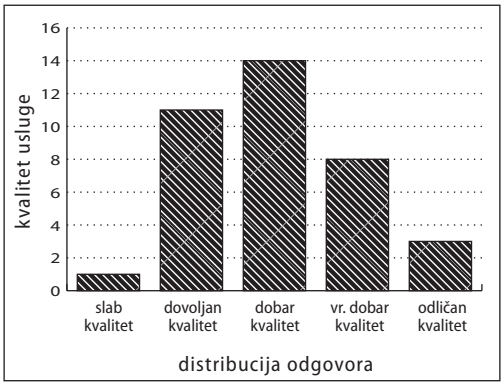

Obuka za nove poslove nije procenjena od strane 4 menadžera, njih 5 smatraju da je kvalitet slab, njih 13 da je dovoljan, njih 10 da je dobar, 6 - veoma dobar i 1 ga procenjuje kao odličnog kvaliteta.

GDE JE PREDUZETNIŠTVO U SRBIJI: NE POSTOJI KONKURENCIJA, NEMA TENDENCIJE SPUŠTANJA POREZA !

Menadžeri su dali prikaz socio-ekonomske i političke strukture svoje opštine/grada u vezi sa postojanjem niza fenomena i kao prvo konkurencije u obezbeđivanju javnih usluga, uz preciziranje kojih usluga. *Konkurencija* postoji samo u jednom slučaju, ne postoji po mišljenju 29 menadžera, a u svega 9 slučajeva postoji ponekad. Tamo gde se ponekad uvode, to su sitne intervencije na komunalijama, u autobuskom i taksi prevozu kao i odražavanju stambenih zgrada.

Grafikon 16. **Postojanja konkurencije u pružanju usluga** (levo) **i poređenje visine lokalnih poreza** (desno)

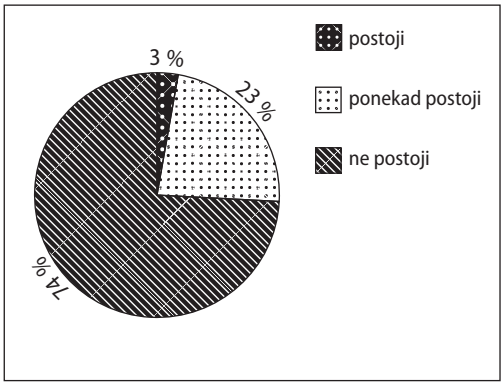

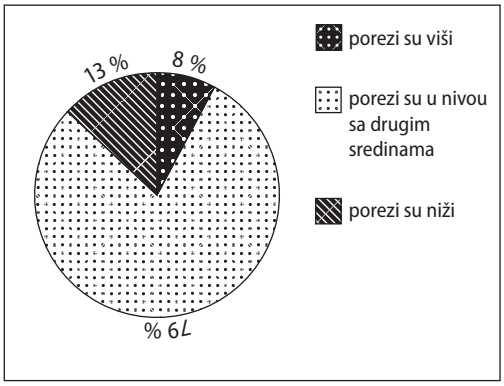

Porezi, takse i naknade nisu po mišljenju skoro polovine, njih 22, visoki, drugih 14 smatra da se to ponekad desi i 3 menadžera smatraju da su visoki.

Poređenjem *visine lokalnih poreza* u njihovoj opštini, u odnosu na okolne opštine menadžeri su konstatovali da su u 30 slučajeva isti, u 5 niži i u 3 viši. Jedan menadžer je odgovorio da je kombinacija istih i viših poreza.

Ovo je velika šteta imajući u vidu da je poreska konkurencija jedno od najvažnijih razvojnih instrumenata.

Budžet smatraju nedovoljnim po visini 31 menadžer, i samo 8 ih smatra dovoljnim. Po strukturi je po proceni 20 menadžera adekvatan, 14 procenjuje da nije adekvatan i 5 nije dalo nikakav odgovor. Veoma su interesantni komentari i pojašnjenja kojima se uglavnom skreće pažnja da ne postoje dovoljne investicije i odvajanja za kapitalna ulaganja i ulaganja u infrastrukturu.

Javna rasprava o budžetu se drži u 25 opština, ponekad u 7 i ne drži se u 7. Sugestije građana u 20 opština donekle utiču na konačnu strukturu budžeta, u 8 u velikoj meri, dok u 4 ne utiču uopšte.

Grafikon 17. **Adekvatnost budžeta i procesa redistribucije** (levo) **i održavanje javnih rasprava o budžetu** (desno)

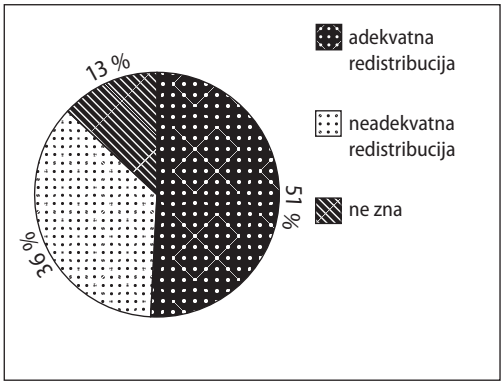

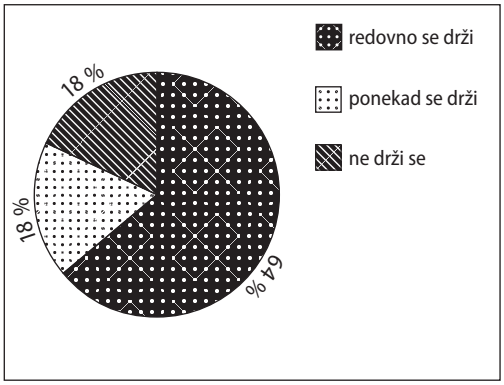

Skoro polovina opština, njih 18, ima *budžet sa svim prihodnim i rashodnim stranama*, prikazan na Internet strani opštine. U 6 slučajeva ga prikazuju ponekad i delimično (neki aspekti budžeta), a u 15 slučajeva to nije praksa - 16 opština ima nameru da to uradi, a njih 5 nema.

BLIŽA SLIKA BUDŽETSKE STRUKTURE

Analizom *strukture opštinskog/gradskog budžeta* menadžeri su smatrali da izvorni prihodi čine od 11% do čak 100 %. Na osnovu ovih odgovora, pretpostavljamo da su kod velikih vrednosti uzeti u obzir i podeljeni porezi. Distribucija odgovora je jako rasuta i do 25% imamo po jedan slučaj sa 9,5 %, 11%, 12,5%, 15%, 25% i tri sa po 20%.

U grupi sa preko 25% je po jedan sa 28%, 37%, 40%, 43%, 48%, 53%, 56%, 58%, 59% 60%, 80%, 81% i 100%. Po tri slučaja sa 30%, po tri slučaja sa 50%, u dva slučaja 62%, u četiri slučaja 70% dok u četiri slučaja imamo 40%. Dva menadžera nisu dali podatke i jedan smatra da ne postoji ova vrsta izvora.

Što se tiče *državnih transfera* podaci o njima takođe imaju veliki dijapazon i kreću se u grupi do polovine budžeta, što bi bio poželjni standard i u Evropskim zemljama, u tri slučaja od 20%, u dva slučaja od 30%, u po jednom slučaju 19%, 24%, 25%, 26%, 32, 37%, 38%, 41%, u dva slučaja 42%, kao i tri slučaja sa 25%, 40% i u tri 50%. Naredni odgovori su daleko realniji, i oni se kreću u po jednom slučaju 55%, 57%, 66% i u po dva slučaja 60% i 80%. Dva menadžera nisu dali podatke.

Ovo ukazuje na veliku finansijsku zavisnost opština od centralne vlasti što je loše.

Donacije i pokloni čine uglavnom skroman izvor prihoda budžetu i sedamnaest menadžera nema ovaj izvor. Preostali se kreću do 15% sa pojedinačnim vrednostima od 0,5%, 1,5%, 2%, 6% i 15%, a u po dva slučaja 1%, 3% i 5%, u šest slučajeva 10%. U jednoj opštini je vrednost ovog izvora 20%, a u drugoj čak 42% budžeta. Tri menadžera nisu dali podatke. Ovi podaci mogu da zavedu jer je malo donacija i priloga direktno budžetu ali ima mnogo više direktnog finansiranja poslova koji bi inače bili finansirani iz budžeta.

Drugi izvori postoje u 33 opštine, a u 6 ne postoje. Menadžeri nisu precizirali šta su, sem u jednom slučaju (banke). Visina ovih izvora varira u dijapazonu od 0,5% do 55%. Ti drugi izvori su u jednom broju opština mali (do 11%: u pet slučajeva nije data visina, zatim imaju u po jednom slučaju 0,5%, 1%, 2%, 2,5%, 3%, 5%, 6%, 7%, i 11%, a u po tri slučaja 5% i 10%. Preko ove vrednosti naveden je dijapazon pojedinačnih vrednosti: 17%, 20%, 23%, 27, 29%, 35%, 36%, 40%, 42% i 50, 55% i u dva slučaja 25%. Šest menadžera tvrdi da ovaj izvor na postoji.

Budžetom opština se u 22 slučaja planiraju sredstva za *istraživanje i razvoj,* a u 16 slučajeva ne. Jedan menadžer nije dao odgovor. Ovaj odgovor je logična posledica relativno marginalizovane uloge opština i gradova u sistemu, nedovoljne razvijenosti tržišne privrede i nerazvijenosti preduzetničke filozofije i prakse u sistemu. Planiranje sredstava za istraživanje i razvoj u 22 opštine bi se moglo smatrati i uspehom, s obzirom na postojeći ambijent.

Interesantno je, da je u preko 3/5 opština odvojena *parcela za potencijalne investitore*, što ukazuje da opštine žele da budu aktivne u privlačenju investicija i podsticanju lokalnog ekonomskog razvoja. U 26 opština te parcele postoje, u 12 ne postoje i 1 odgovor nije dat.

U opštinama postoji svest o značaju zoniranja i pored poznatih problema sa prostornim planiranjem, katastrom i zemljišnim knjigama. U opštinama uglavnom postoji zoniranje prema aktivnostima i menadžeri su dali sledeći presek stanja: *industrijsko zoniranje* postoji u 29, a ne postoji u 10 opština. *Poljoprivredno zoniranje* postoji u 29, ne postoji u 9 opština, a 1 odgovor nije dat. *U oblasti stanovanja* u 28 opština postoji zoniranje, a u 10 ne postoji i 1 odgovor takođe nije dat. *Zone za rekreaciju* postoje u čak 31 opštini, a u 7 ne, i takođe 1 menadžer na ovo pitanje nije odgovorio. Menadžer Bojnika je skrenuo pažnju da prostorni plan nemaju, a da je generalni plan u izradi.

Jedinstveni šalter postoji u 22, a ne postoji u 17 opština. Tamo gde postoji on je uglavnom u obliku opštinskog uslužnog centra, služi za izdavanje brojnih dokumenata (matične knjige itd), za imovinsko pravne poslove, urbanizam, izdavanje dozvola za gradnju, poslove brige o deci itd.

MIŠLJENJE MENADŽERA O NEKIM RAZVOJNIM MEHANIZMIMA

Poreski referendum kao način utvrđivanja visine poreza, taksi ili naknada većina menadžera, njih 18 ne smatra korisnim, 20 ih smatra korisnim i 1 menadžer je ostao bez odgovora. Jedan od razloga ovako podeljenog stava može biti i slabo korišćenje ovog instrumenta u praksi.

Svi menadžeri smatraju da bi *privatno-javna partnerstva* podigla kvalitet javnih usluga u opštini/gradu. Njihovi komentari ukazuju da imaju realnu sliku o mogućim vrstama usluga koje mogu tako poboljšati. Najčešće je to oblast komunalnih usluga u kojima su neophodna kapitalna ulaganja (gasifikacija, toplifikacija, vodosnabdevanje i skupljanje, reciklaža smeća za čitavu opštinu, pijace, parking itd). Pored toga mnogi su svesni da se na ovaj način može poboljšati uređenje opštine i naselja, zatim programi obrazovanja i zdravlja, turizam, podsticanje privrednih projekata itd. Menadžer Trstenika ukazuje da pored privatno javnih partnerstava, najkvalitetnije rešenje može biti privatizacija JKP tako da bi po njemu to sve trebalo da budu akcionarska društva koja rade po tržišnim principima.

Po mišljenju većine menadžera, za njih 21 izdavanje *hartija od vrednosti* bi olakšalo prikupljanje sredstava za neke usluge i projekte, dok njih 16 ne misli tako. Dva (2) menadžera nisu dali odgovore. Korišćenje hartija od vrednosti (HOV) bi, po njihovom mišljenju bilo korisno takođe u oblasti komunalnih poslova, ali pre svega za podizanje kvaliteta infrastrukture, kapitalnih objekata (u oblasti investicija, podsticanja privrede, ekonomskog razvoja i zapošljavanja). Komentar menadžera iz Koceljeve da nam nedostaju kadrovi za taj posao, svakako stoji. Finansijsko tržište u našoj zemlji se tek stvara i jača, uz dalju potrebu da lokalne vlasti ovladaju korišćenjem ovog važnog razvojnog finansijskog instrumenta. Opštine trenutno ne mogu samostalno da uzimaju dugoročne kredite i nijedna do sada nije emitovala *opštinske (municipalne) obveznice*.

ULOGA MENADŽERA U NEKIM NOVIM OBLICIMA ANGAŽOVANJA INVESTITORA I KAPITALA

Menadžeri opština u kojima postoje *privatno javna partnerstva* (njih 30) su ocenili svoju ulogu u bitnim fazama kreiranja i realizacije ugovora ocenama 1 nikakva, 2 slaba, 3 osrednja, 4 značajna, 5 izuzetno značajna. Dvadeset dva menadžera su procenjivali svoju ulogu, dok se njih osam uzdržalo od procene.

U *razvijanju inicijative* 9 menadžera procenjuje svoju ulogu kao osrednju i 7 značajnu, a 2 kao slabu, 3 izuzetno značajnu. Devet menadžera nije dalo odgovor.

U *povezivanje neophodnih ljudi* njih 8 vidi svoju ulogu kao značajnu, 6 kao osrednju, 5 kao izuzetno značajnu, 1 kao dovoljnu i 2 kao slabu. Devet menadžera nije dalo odgovor.

Grafikon 18. **Uticaj menadžera na razvijanje inicijativa** (levo) **i na povezivanje ljudi** (desno)

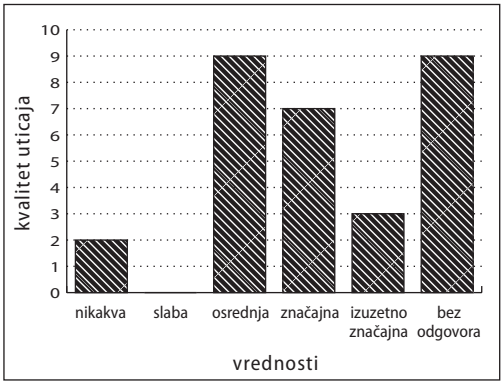

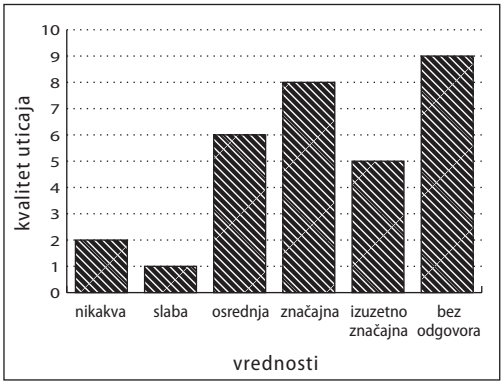

U *pripremanju detaljnih informacija* dijapazon je širi, jer 1 smatra da nema nikakvu ulogu, 2 da imaju slabu, 11 osrednju, 4 značajnu i 3 izuzetno značajnu ulogu. Devet menadžera nije dalo odgovor.

Grafikon 19. **Uticaj menadžera na pripremu informacija** (levo) **i koordinaciju, kontrolu i praćenje** (desno)

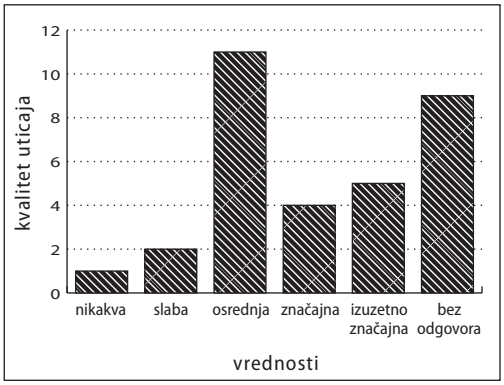

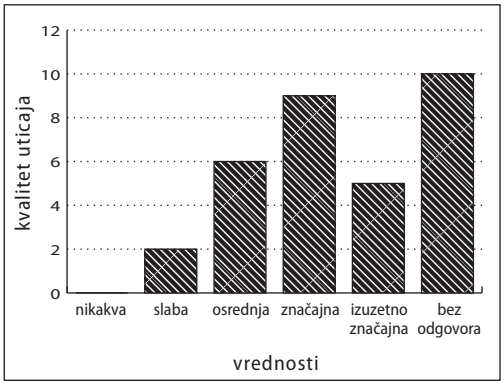

U koordinaciji, kontroli i praćenju realizacije projekata 2 smatra da ima slabu ulogu, 6 osrednju, 9 značajnu i 3 da ima izuzetno značajnu ulogu. Deset menadžera nije dalo odgovor.

U *rešavanju konflikata i problema* 3 menadžera smatraju da imaju slabu ulogu, da 8 imaju osrednju i 6 značajnu ulogu a 3 da imaju čak izuzetno značajnu ulogu. Deset menadžera nije dalo odgovor.

Grafikon 20. **Uticaj menadžera na rešavanje konflikata i problema na projektu**

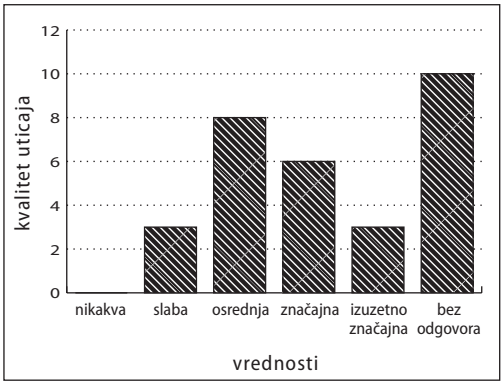

Menadžeri su procenjivali koji su preduslovi i činioci najvažniji za privlačenje investicija, dajući svakom jednu od ocena: 1 nikakav, 2 mali, 3 osrednji, 4 priličan, 5 veliki značaj. Po njihovom mišljenju od najvećeg značaja su infrastruktura, administracija i kvalitetna normativna rešenja.

Kvalitetna i efikasna administracija za njih 18 ima veliki značaj, za 11 priličan, za 7 osrednji i za po 2 mali i za 1 nikakav značaj.

Kvalitetna normativna rešenja za 17 menadžera ima veliki značaj, za 13 priličan, za

6 osrednji i za 3 mali značaj.

Kvalitetna infrastruktura ima za 20 menadžera veliki značaj, za 9 priličan, za 7 osrednji i za 3 mali značaj.

Niži porezi i takse imaju za 10 menadžera veliki značaj, za 9 priličan, za 16 osrednji i za 4 menadžera mali značaj.

Kvalitetni obrazovni i kulturni sadržaji života u opštini/gradu imaju za 5 menadžera veliki značaj, za 11 priličan, za 16 čak osrednji i za 6 mali značaj. a jedan menadžer je procenio da je najrealnija ocena između priličnog i osrednjeg značaja.

Obezbeđivanje obrazovanja za nove poslove ima za 4 menadžera veliki značaj, za 15 priličan, za 18 osrednji i za 2 mali značaj.

Kao drugi faktori je u jednom slučaju navedena tradicija i dat joj je veliki značaj.

Prvih nekoliko odgovora se slažu sa tvrdnjama teorije.

MENADŽERI SU UVEK DEO TIMA

Svoj odnos ka drugim organima u opštini menadžeri su procenjivali (ne)slaganjem sa sledećim konstatacijama ocenama: 1 neslaganje, 2 donekle, 3 prilično, 4 potpuno slaganje.

Skupština kreativno razmatra i podržava dobre inicijative menadžera 11 menadžera podržava potpuno, 17 u priličnoj meri, 8 donekle i 2 se ne slažu. Jedan menadžer nije dao odgovor.

Sa stavom da su *menadžer i gradonačelnik skladan tim* se potpuno slaže 26 menadžera, 9 se prilično slaže a 3 donekle. Jedan menadžer nije dao odgovor.

Menadžer ima adekvatnu profesionalnu podršku stručnjaka, u potpunosti kao realan opis stanja prihvata 14, prilično 15, donekle 9 i 1 menadžer se ne slaže. Ovaj odgovor ukazuje na dobar odnos menadžera i administracije.

Sa opisom stanja *da skupština kreira politiku u svim oblastima na osnovu iskazanih potreba građana* se potpuno slaže 4 menadžera, prilično njih 21, donekle njih 9 i ne slažu se 5 menadžera. Ovo je jako dobra ocena postojećeg stanja. Analiza načina na koji se ispituju potrebe građana u svakoj oblasti bi bacilo jasniju sliku na to šta još treba u ovoj oblasti uraditi.

Ocena da *skupština dobija veoma kvalitetnu ekspertizu stručnih službi* potpuno prihvata 5, prilično 19, donekle 14 i ne prihvata 1 menadžer. Konačno, *da menadžer obezbeđuje Skupštini odgovarajuće alternative za donošenje adekvatne odluke* potpuno prihvata 8, prilično 22, donekle 8 i ne slaže se 1 menadžer. Činjenica da 30 menadžera jako dobro ocenjuju svoj doprinos radu skupštine u najmanju ruku baca jako lepo svetlo na njihovu saradnju.

Većina menadžera, njih 27, u obavljanju svog posla nema problema sa nekim od organa u opštini tj. gradu dok 12 menadžera ima određene probleme.

KAKO MERITI RAD MENADŽERA?

U velikoj većini, čak u 31 opštini ne postoji jasan sistem vrednovanja rada menadžera dok u svega 8 postoji. Trideset sedam menadžera podnose izveštaj o radu

gradonačelniku (tj. predsedniku opštine), skupštini njih 7, opštinskom veću njih 3, dok je u dva slučaju istaknuto da izveštaj podnose građanima, a u jednom vladajućoj političkoj koaliciji (menadžer Kosjerića). Jedan menadžer ističe da obaveza podnošenja izveštaja ne postoji.

Izveštaj menadžera u većini opština (njih 24) ne predstavlja osnovu bilo kakve korekcije sadržaja i načina rada kako menadžera tako i drugih organa. Za 4 menadžera ovaj izveštaj predstavlja osnovu korekcije sadržaja i načina rada menadžera, ali i drugih organa.

U produbljenim intervjuima sa gradonačelnikom, predsednikom skupštine i načelnikom dat je niz primera kada je, na osnovu podataka iz izveštaja menadžera došlo do korekcije rada na projektu, u organizaciji i metodama rada. Ipak, dati stavovi menadžera i stepen modernizacije uprave upućuju da ubuduće u ovoj oblasti treba mnogo sistematičnije i više raditi.

Vrednovanje rada menadžera uglavnom nije povezano s odlukom o visini njegovog prihoda u 37 slučajeva, dok samo u 2 jeste. Veliki broj menadžera ističe da ta praksa treba da se menja i da je neophodno uskladiti rezultate i efekte rada menadžera sa prihodima (Koceljeva, Kosjerić, Kovin, Lebane, Novi Sad, Nova Varoš, Obrenovac, Vlasotince). Dva menadžera nisu uopšte odgovorila na ovo pitanje.

Menadžer Kruševca ističe da nagrađivanje treba da bude „prema učinku", dok menadžeri Velikog Gradišta i Kovačice nadalje preciziraju, da prihod menadžera mora biti određen kao procenat investicija koje donese opštini. Menadžer Subotice ističe da je neophodno povećati ingerencije i odgovornosti menadžera kao i obezbediti adekvatnu materijalnu stimulaciju.

Menadžer Sombora je konstatovao da je u javnosti teško iskazati prihode menadžera, dok menadžer Bele Palanke misli da visina prihoda nije bitna.

Materijalno, ali i drugo nagrađivanje prema rezultatima rada, je uvek deo važnih sistemskih reformi, koje su kod nas, na republičkom nivou tek pokrenute, a na lokalnom nivou su potpuno izostale. Za dalji razvoj menadžera kao instituta ove promene su vrlo važne.

U materijalnom smislu, ohrabruje česta preporuka od svih aktera u opštini (ne samo menadžera) da je neophodno bolje nagraditi efekte rada. Korisna je sugestija da bi sličan vid nagrađivanja prema efektima u radu trebalo uvesti za sve službenike koji i tako predstavljaju tim sa kojim radi i menadžera, ali i drugi funkcioneri i organi u lokalnoj vlasti.

KOJE SU NAJVEĆE PREPREKE U RADU ZA MENADŽERE ?

Menadžeri su opisali najozbiljnije prepreke, ponuđene u upitniku, u obavljanju svojih poslova ocenama: 1 ozbiljna prepreka, 2 donekle je prepreka, 3 nije prepreka, uz mogućnost da i sami dopišu neke koje su u tekstu preskočene.

Nedovoljna nadležnost menadžera je za 18 menadžera ozbiljna prepreka, za njih 12 je donekle, a za 5 nije prepreka. Četvoro nije dalo odgovor. *Nepostojanje strategije razvoja* za 12 menadžera predstavlja ozbiljnu prepreku, za 9 je donekle, a za čak 15 nije prepreka. Tri menadžera nisu odgovorila.

Grafikon 21. **Nedovoljna nadležnost** (levo)
i nepostojanje strategije razvoja (desno) **kao problemi**

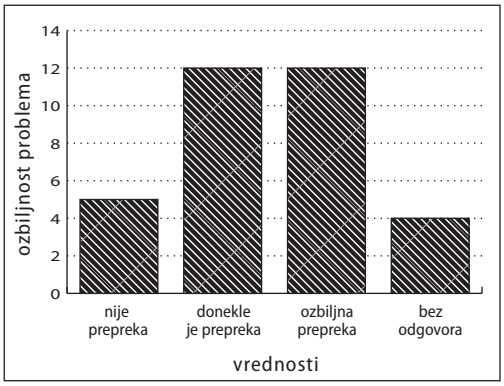

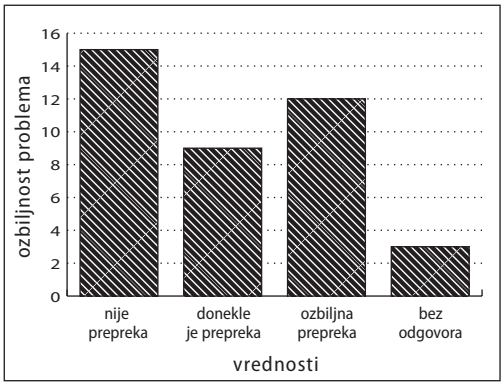

Zakonske i normativne slabosti su za 14 menadžera ozbiljna prepreka, za 20 donekle, i za 4 nije prepreka. Samo jedan menadžer nije odgovorio. *Politički sukobi* su za 17 menadžera ozbiljna prepreka u radu, za njih 11 donekle, a za 10 nije prepreka. Jedan menadžer nije odgovorio.

Grafikon 22. **Zakonske i normativne slabosti** (levo)
i politički sukobi (desno) **kao problemi**

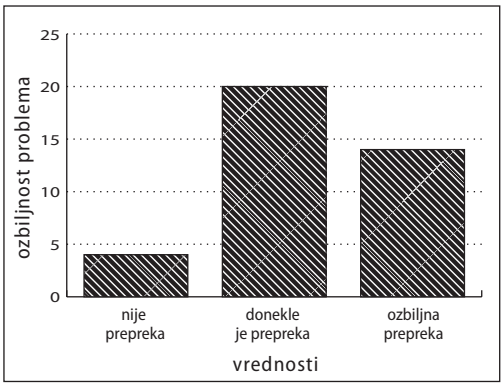

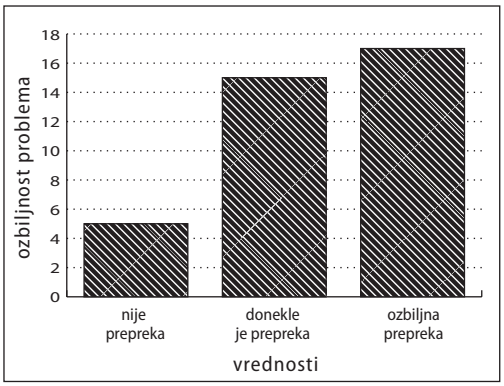

Preopterećenost sporednim pitanjima je za 17 menadžera ozbiljna prepreka, za 15 je donekle prepreka i za 5 nije prepreka. *Nedovoljan budžet i finansije* su za 26 menadžera ozbiljna prepreka, za 10 donekle, a za 2 to nije prepreka u radu. Jedan menadžer nije odgovorio. U kategoriji, drugo se, pojavljuju tri problema. Za menadžera iz Kovina je problem nepostojanje projektnog tima, drugi ističe da nema saradnike i treći da je legislativa veoma loša.

Grafikon 23. **Preopterećenost sporednim pitanjima** (levo) **i nedovoljne finansije** (desno) **kao problemi**

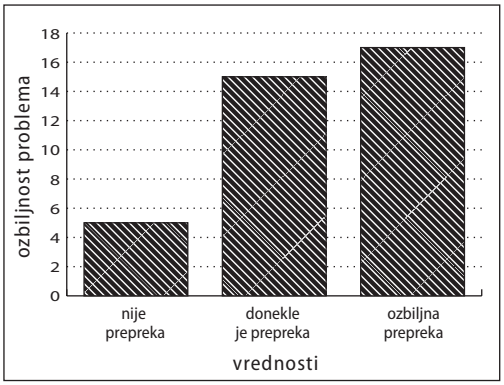

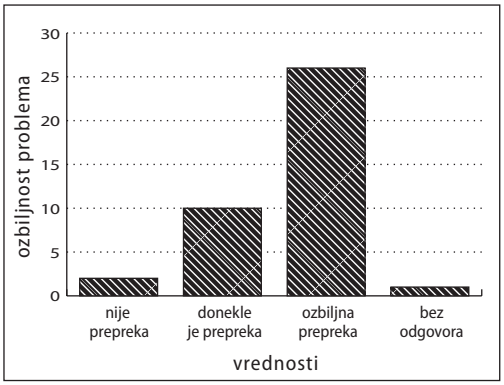

DOŽIVLJAJ SVOJE OPŠTINE / GRADA

Menadžeri su, zaokružujući odgovarajuće odgovore, približno odredili *svoj doživljaj socio-ekonomskog i političkog ambijenta svoje opštine/grada.*

Imajući u vidu *socijalnu, etničku i političku strukturu stanovnika*, opština je za 18 menadžera relativno homogena, za 9 relativno heterogena, za 9 heterogena i za 3 homogena.

Opštinu su procenili, posmatrajući je *ekonomski i politički*, njih 23 kao relativno stabilnu, njih 10 kao relativno nestabilnu, 4 kao stabilnu i 2 kao nestabilnu.

Veoma ohrabruju ocene *ekonomskih potencijala opština*. Kao relativno prosperitetnu je doživljava 21 menadžer, kao prosperitetnu 15, kao relativno neprosperitetnu svega 3, dok nijedan menadžer nema osećaj da im je opština neprosperitetna. Sa druge strane, opštinu smatraju u odnosu na centralnu vlast, zavisnom čak 20, a relativno zavisnom 13 menadžera. Četiri ističe da je relativno nezavisna, u dva slučaja nije ponuđen nikakav odgovor i niko nije procenio da je opština/grad nezavisna.

Menadžeri, i pored velikog broja problema, pa i velike zavisnosti opština od centralne vlasti (svega 4 menadžera misle da su relativno nezavisne), doživljavaju svoje opštine kao prosperitetne (svega 3 ih vidi kao relativno neprosperitetne), stabilne (svega 14 vidi elemente ozbiljne nestabilnosti). Ovakav odgovor ukazuje na svest menadžera o potencijalima opštine (grada), ali i u poverenje u sopstvenu snagu i snagu tima u kome rade.

LITERATURA

John Nalbandian: „*Professionalism in Local Government*", Jessey Publsihers, San Francisco, Oxford, 1991.

Snežana Đorđević: „*Preduzetničko upravljanje gradom – City Manager Model*" Čigoja Štampa, Beograd, 1998.

Don Morison: „*Economic Develpment – Strategic Approach for Local Governments*", (Leader's Guides and Participant's Book), ICMA Press 1995.

Steven G. Koven, Thomas S. Lyons: „*Economic Develpment: Strategies for State and Local Practice*" ICMA Press 2003.

„*The Ethics Edge*", Ed. by Jonathan P. West i Evan M. Berman, ICMA Press 2006.

John Vogt: „Capital Budgeting and Finance: A Gudie for local Govenrmments", ICMA Press 2004.

Robert L. Bland, Irene S. Rubin: „*Budgeting – A Gudie for Local Govenrmnets*", ICMA Press 1997.

„*Effective Supervisory Practices – Better Results Through Teamwork*", Ed by Scot Wrighton, ICMA, Carl Vinson Institutte of Government, 2005.

„*Information technologies in Local Government, A Practical Guide for Managers*", ICMA Press 2001.

Thomas I. Miller, Michel Miller Kobayashi: „*Citizen Survays - How to do them, how to use them, what they mean*", ICMA Press 2000.

Mary L. Walsh: „*Bulding Citizen Involvment – Strategies for Local Government*", ICMA, NLC Leadership Training Institute, National League of Cities, 1999.

David Osborn, Ted Gaebler: „*Reinventing Government – How the Entrepreneurial Spirit is Transforming the Public Sector*", A William Patrick Book, Addison Wesley Publcihing Companu, Inc, 1992.

Snežana Đorđević

WHO ARE MUNICIPAL AND CITY MANAGERS IN SERBIA AND HOW DO THEY WORK?

Abstract

At the beginning of the 20th century the American cities and municipalities faced great problems of corruption, bribery and misuse of public servants` position. The reformers of local government system analyzed the roots of this pathology and tried to solve the problem by system including manager as professionals educated and trained for responsible managing city and municipality. The effects were excellent. Managers modernized administration ad management, implemented standards in all important fields, increased transparency and included citizens in decision making process as well as in creating the optimal set of services. Managers also implemented permanent monitoring and evaluation of local government` s work and public services` quality.
In this way, the corruption, bribery and misuse of public servants` position were decreased and stopped the process of "local government corruption".

This institute has given excellent results and was implemented in a numerous countries and in Serbia too.

City manager was included in our system with new Law on Local Self-government in 2002 and until 2007 even 72 municipalities and cities include managers in their work. In a meantime nobody analyzed the managers` scope and method of work, the problems, weaknesses, the results and needs. During this year PALGO Centre has been implementing project to analyze the working conditions and quality of managers` work, the managers were gathered, stimulated to create their association and some basic studies are to be prepared to help them in work. Stimulation of managers` quality of work means affirmation of professionalism, democracy and efficiency of local government and the whole system as well.

Prof. dr Vladimir Štambuk
Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka

UDC 32.01:681.5
32.01:004

POLITIKOLOGIJA I NOVE INFORMACIONE TEHNOLOGIJE[1]

Sažetak

Ukratko se podseća na teorijski i konceptualni nastanak novih Informatičkih tehnologija. Ukazuje se na način na koji se sve to obavilo. Posebno se ukazuje na ulogu Fakulteta političkih nauka u Beogradu (FPN) u teorijskoj razradi ideja vezanih za informatičko društvo, i pominju se neki od učesnika tih rasprava. Od kraja osamdesetih i početka devedesetih godina prošlog veka, na FPN se više radilo na razvoju tehnološke osnove IT. Pominju se faze razvoja kao i uloge pojedinih nastavnika i dekana u tehnološkom razvoju FPN i integrisanju nastavnika, studenata i administracije fakulteta u praksu vezanu za informatičke tehnologije.
Posebno se ukazuje na nove tendencije u teorijskom poimanju politikologije kada se radi o Internetu, pre svega kroz nastojanja razvoja saznanja vezanih za Internet politiku.

Ključne reči: Informacione tehnologije (IT), teorijski razvoj, tehnološke osnove, tehnološki razvoj i društvene posledice, razvoj tehničkih osnova FPN, nastavnici i dekani učesnici, Internet politika.

Nove Informatičke tehnologije (IT) nisu tako dugo čekale na istraživanje njihovih društvenih posledica. Moglo bi se reći da se desilo obrnuto. Mnogi naučnici iz domena društvenih nauka su krajem dvadesetog veka najavljivali burne tehnološke i socijetalne promene koje tek treba da uslede. Tokom osamdesetih godina prošlog veka nastala je pomama skupova, projekata, knjiga koje su se u pojedinačnim slučajevima prodavale u milionskim tiražima (»*La troisieme vague*« - Toffler A., 1980, Kahn and Martel »*The next 200 Years*«, 1977, D. Bell »*The comming of Post – Industial Society*«, 1977 i slično). Svi ti napori, uz dosta mašte su govorili o raznim aspektima »budućnosti koja je počela« (Miroslav Pečujlić, „*Budućnost koja je počela*“, Beograd, 1969). Daniel Bel je bio ne samo najpoznatiji, nego najdosledniji zagovornik infor-

1 Ovaj rad je rađen u okviru projekta Ministarstva nauke Republike Srbije, br. 149063, pod naslovom *„Strukturne i profesionalne promene u mas medijskom kompleksu Srbije 2006-2010 godine“.*

matičkog društva, ili kako ga je on definisao »post-industrijsko društvo«. Proklamovao je kraj industrijskog društva i najavljivao neposredni nastanak društva kome će glavna osobina biti **proizvodnja informacija**.

Retki su i srećni oni naučnici, čije se prognoze o tako temeljnim promenama tako brzo i tako sigurno ostvare. Istini za volju kada je pisao svoje klasično delo već su postojali računari. To su u njegove vreme bili monstrumi koji su zauzimali čitave hale, trošili struje koliko manje naseobine i imali memorijske mogućnosti koje danas ima svaki malo bolji digitalni ručni časovnik. Nigde se u istoriji razvoja računarstva ili njihovog umrežavanja, ne pominje Bel. Sigurno je međutim da je Bel intuitivno ili racionalno naslutio mnogo od onoga što se već danas dešava. Nema više nikakve sumnje – svet je danas ušao u **informatičko društvo**.

Uspostavljanjem kibernetike, početkom pedesetih godina prošlog veka, komunikaciona teorija (Norbert Viner), opšte teorije sistema (fon Bertalanfi), matematičke teorije informacija (Šenon), sistemskog pristupa, operacionalnih istraživanja, uvođenje formalizacije i sistemskog pristupa u izučavanje društvenih pojava osamdesetih godina prošlog veka, i polagana, ali sve upornija upotreba PC[2] (personalnih računara), koja je započeta 1981. godine, a doživela svoj eksponencijalni rast devedesetih, omogućila je socijetalno ovaploćenje tehnološkog preokreta. Prvi put u savremenoj istoriji tehnološki preokret je praćen i odgovarajućim teorijskim razvojem društvenih saznanja o toj istoj revoluciji. To je imalo za posledicu začuđujuću situaciju. Sa jedne strane stručnjaci iz domena društvenih nauka su bili neposredno uključeni u razvoj novih tehnologija kao što je slučaj sa Vinerom, Likerdajkom i fon Nojmanom. Sa druge strane naučnici u domenu socijetalnih procesa preuzimali su metode i modele koji su stvarani u drugim oblastima znanja. Bel, Galbrajt, Iston, su svakako među najistaknutijim. Realizovala se integracija »dveju kultura« koju je toliko propagirao Baron Snou sedamdesetih godina prošlog veka.

NOVI SOCIJETALNI REFERENTI OKVIR

Suština promene jeste da se cela socijetalna reprodukcija društva u informatičkom

2 Postoji suštinska i strukturalna razlika između prvih računara koji se nazivaju mejn frejmovi i PC računara. Arhitektura im je ista (naziva se fon Nojmanova arhitektura), ali se razlikuju po tome što mejn frejmovi imaju jedinstven OS (operativni sistem) i samim time imaju po pravilu unikatnu „ličnost" i jezik sporazumevanja. Mejn frejm računari postoje i danas, mnogo su manji i mnogo pouzdaniji i uglavnom se koriste za određene namene, ili ih upotrebljavaju institucije koje imaju potrebu za obradom velike količine informacija, kao što su istraživački instituti, Elektro distribucije, itd. PC su računari, mašine opšte namene i rade na OS koji su masovni po svojoj rasprostranjenosti. Na taj način rad na PC je oslobođen visoke stručnosti i može da se primenjuju masovno uz relativno laku obuku. To sa druge strane olakšava masovnu komunikaciju među PC računarima i omogućava da „računari međusobno razgovaraju". Danas se jačanjem PC, u znatnoj meri oni približavaju u nekim segmentima mejnfrejmovima, iako ih, kada se radi o specifičnim zadacima neće skoro zameniti.

društvu zasniva na proizvodnji, čuvanju, obradi i diseminaciji[3] informacija.[4] Dosadašnja civilizacija je počivala na proizvodnom radu, koji se emanirao u proizvodnji dobara i usluga. Informativno društvo se zasniva na proizvodnji informacija i znanja.

Do pojave računara ljudski mozak je bila jedina »mašina« sposobna da proizvodi, čuva, preradi i vrši diseminaciju informacija. Ljudski mozak, iako jedan od najproduktivnijih oruđa koje čovek poseduje, nije bio u stanju da proizvede, obradi, sačuva i prenese dovoljnu količinu informacija kao podatka, kao informacija ili kao znanja, koja je nastajala sa sve složenijim i multiplikovanijim ljudskim vezama. Pomoćna sredstva kao što su knjige, i svi drugi oblici zapisa su sve više posustajali pred ogromnom produkcijom informacija.

S druge strane, ljudski mozak i pored velikog udruživanja ljudi na univerzitetima, mas medijama, knjižnim i drugim javnim fondovima informacija i znanja, nije bio u stanju da se stvarno »umreži«. Posledica toga je bio stalni nedostatak informacija. Zato su sva društva pre pojave računara bila društva oskudice informacija. Sa pojavom računara i razvojem njihovog umrežavanja u globalne mreže pre svega Internet, stvoren je tehnološki, ali i socijetalni referentni okvir kojeg karakteriše višak informacija. Zbog toga informatičko društvo je društvo obilja informacija.

U industrijskom društvu svaka proizvodnja stvari je bila zasnovana na često nepotpunom skupu informacija. Svaki zanat, ili bilo koja industrijska proizvodnja ili usluga, počivala je na postojanju znanja – informacija kako se to radi. U informativnom društvu proizvodnja stvari i realizacija usluga se zasniva na realizaciji proizvoda ili usluge u informativnom okruženju, pre svega u računaru ili sistemu umreženih računara. Radi se o tome da se u informativnom društvu zbog same prirode Informativnih tehnologija mora ovladati celinom, svim, informacijama koje su relevantne za dati proizvod ili uslugu. To ovladavanje ide do detalja. Kada se to obavi, može se pristupiti proizvodnji ili realizaciji usluge. Tada se stvara program, bolje reći strogi redosled postupaka koji su informatički postrojeni, koji služi kao procedura u proizvodnji nekog krajnjeg materijalnog dobra. Ta druga faza predstavlja isključivo realizaciju, dok je prva faza stvarna proizvodnja.

U industrijskom društvu proizvodnja novog proizvoda je bila bazirana na nultom primerku. On je morao da bude proizveden da bi se moglo eventualno odrediti neke dodatne promene ili da on slovi kao matrica dalje proizvodnje. U informativnom društvu novi tip proizvoda nema nulti primerak. Taj »nulti« proizvod se realizuje u računarskim

3 Pojam diseminacije stvara veliki problem kada se radi o prevođenju. Pojam se na francuskom, gde je nastao i na engleskom gde se upotrebljava, piše na isti način. Izgovor je međutim različit. U francuskom se izgovara sa „e", a u engleskom sa „i". Tako je podjednako legalno u našem jeziku pisati kao „diseminacija" ili kao „deseminacija". Diseminacija označava proces sejanja, kada se seme baca iz ruke na sve strane (zato Larousse - ima parolu „*Sémé a tous vent*) i tako se zahvata veliki prostor. Brodban označava istu radnju sejanja, ali se danas upotrebljava za označavanje širokopojasni prenos podataka.

4 Istini za volju engleska računarska praksa govori o „brodband"-u *(broadban)* što označava istu pojavu. Brodban označava istu radnju sejanja, ali se danas upotrebljava za označavanje širokopojasnih prenosa podataka. U svakom slučaju oba termina ukazuju na istu činjenicu, a to je, da se prenos digitalnih podataka ostvaruje putem „širenja" bez ikakvih ograničenja u pristupu podataka. Pored toga engleski termin sve više ukazuje i na činjenicu da se nove razlike u tehnološkom razvoju pre svega ogledaju u razvoju brzih, širokih kanala veza, a to znači pre svega u razvoju telekomunikacionih tehnologija.

sistemima. Tek kada se pomoću CAD i CAM i drugih tehnologija u CMC sistemima obavi sve ono što je potrebno – a što se na neki način radilo kroz »nulti« primerak proizvoda – pristupa se neposrednoj proizvodnji koja je identična od prvog do poslednjeg komada proizvoda. Tu proizvodnju vodi, nagleda i kontroliše neki CMC sistem. Prva faza svake nove proizvodnje u informatičkom društvu se ogleda u „akumulisanju" i na nov način (inovativnom ili kreativnom) organizovanim informacijama. Tek kada se ta vrsta inovacije, kreacije realizuje može se pristupiti proizvodnji.

Uprošćeno, fon Nojmanova arhitektura koja određuje građu i funkcionisanje računara ulazne veličine koje su u industrijskom društvu imale oblik energije ili polu proizvoda, zamenjuje informacijama. Obrada materije koja je u industrijskom društvu oduzimala veliki deo energije, troškova i rada, se u fon Nojmanovoj arhitekturi računara, uostalom kao i u ljudskom mozgu, sastoji u kodiranju i prekodiranju podataka po unapred zadatim logaritmima.

Političke nauke su se oduvek bavile konceptima i znanjima o političkom u socijetalnom okviru. U tom pogledu one su bile zasnovane na informacijama, njihovoj obradi, agregiranju i diseminaciji. Nije čudo stoga, što Iston svoj koncept analize političkog sistema, metodološki, konceptualno, grafički i suštinski, izjednačuje sa fon Nojmanovom arhitekturom računara. Politikološke nauke su u stvari oduvek svoj osnovni meta - metodološki pristup zasnivale na dve postavke koje su našle mesta u fundamentima informatike. Prvi se odnosi na protok informacije, njegovu obradu, kodiranje i prekodiranje. Drugi se odnosi na fon Nojmanovu arhitekturu računara kao jedinstvene mašine pomoću koje se mogu obrađivati informacije, čime se kreiraju novi entiteti, bilo da se radi o stvarima, institucijama ili procesima.

Jedan od centralnih teorijskih i empirijskih pojmova koje razmatra politikologija je moć. Informatičko društvo taj centralni pojam politikologije u velikoj meri preoblikuje i premešta sa države, klase, socijalnih grupa nosilaca prisile, prinude ili persuacije u domene znanja, koncetracije informacija i sposobnosti njihovog obezbeđivanja, agregacija i upotrebe. Tako Metzel kaže:

> »In short, the information revolution has reduced transaction costs of communication and further democratized access to information and knowledge, the key assets to power« (Metzel, 2000: 79),

Niža cena, lakši pristup informacijama samo znači da je povećan broj, količina informacija koje su široko dostupne. To uvećava variabilitet informacija, njihovu fleksibilnost i ono što je bitno, uvećava potrebu znanja da bi se pronašle, upotrebile i iskoristile one informacije koje odgovaraju realnim potrebama. Informacije se proizvode. To znači da se mora znati kako proizvesti one informacije koje će biti relevantne, korisne, svrsishodne, koje će odgovarati datom sistemu informisanja.

Industrijsko društvo je proizvodilo materijalna dobra. U Informativnom društvu, da bi se proizvele informacije, moraju se koristiti druge informacije, podaci. Informacija, stvaranje slike, pretpostavlja nova znanja koja nisu vezana za proizvodnju stvari, već pre svega za sposobnost uklapanja, kodiranja i prekodiranja, postojećih znanja, infor-

macija, podataka. Zato što se informacije „proizvode" od drugih podataka i informacija - a njih ima jako puno u okruženju i one su relativno jeftine - informacije i jesu »glavni ključ moći«.

Industrijsko društvo je bilo centralistički ili hijerarhijski organizovano. Njegove strukture, sistemi komunikacija, moći, su bili prema građanima u odnosima nadređenosti i podređenosti. Kao japanske ratne zastave, uvek su se čitale od gore prema dole. Krajem osamdesetih godina bio je napravljen napor da se hijerarhijski način čitanja podređenosti i nadređenosti decentralizuje. Time je dobijen partrikularitet »hijerarhizovanih« struktura. Centralizovane strukture nadređenosti - podređenosti time nisu nestale. One su se sa celine socijetalnih struktura, kao što je recimo država, spuštale na niže »sisteme«, kao što su pokrajine, federalne jedinice, lokalne zajednice. Sa nivoa centralizovanih preduzeća oni su prešli na nivo odeljenja, segmenata, proizvodnih celina i tome slično. Umesto relativno ograničenog broja »velikih« centralizovanih entiteta, jedan broj njih se pretvorio u veći broj manjih, hijerarhizovanih struktura. Osnovni sistem vertikalnog povezivanja time nije ukinut, samo su moguće veze postale složenije i skraćenjem »puteva« međusobnog komuniciranja u dosta slučajeva postajale produktivnije.

Političke nauke su se stoga, pre svega bavile vertikalno hijerarhizovanim sistemima kako socijetalne tako i politikološke usmerenosti, njihovim međusobnim odnosima i uticajima, ulogama. Glavni interes im je bilo funkcionisanje pojedinih delova hijerarhizovanih struktura, vertikalnom integracijom moći kao fizičkom prinudom i persuazivnom delatnošću itd.

Informatičko društvo je mrežno povezano. Mrežna integracija je **horizontalna**. Ona u sebi nema vertikalnih, centralističkih ili hijerarhijskih struktura. Mreža predstavlja uključivanje pojedinih aglomeracija u već postojeću mrežu i time se uspostavlja ne samo pripadnost već i komunikativnost »novog« oblika koja odgovara mrežnom širenju. Komunikativnost, dvosmerna otvorenost novog beočuga ka mreži i mreže ka beočugu, omogućava internu organizovanost beočuga, ali i njegovu integraciju i zauzimanje prostora u okviru mreže.

U okviru mreže javljaju se nodovi (nods – čvorišta) i habovi (hubs – raskršća). (Barabasi, 2002). Čvorišta, kao što samo ime kaže, su mesta susretanja i diseminacije informacija, kontakta pojedinih beočuga. U mrežnoj organizaciji deluju poluotvoreni ili poluzatvoreni sistemi komunikacije. Socijetalni odnosi, političke konfiguracije, institucionalne agregacije se formiraju u okviru beočuga i putem čvorišta (nodova) uspostavljaju horizontalnu strukturu politikoloških i socijetalnih interakcija.

Habovi – raskršća – su takođe čvorišta (nodovi). Habovi su čvorišta višeg nivoa agregacije. Oni su nesrazmerno više posećeni od čvorišta. Njih određuje velika količina informacija koje primaju i koje prosleđuju dalje. Nodovi imaju relativno mali stepen komunikacije sa drugim čvorištima, dok habovi imaju nesrazmerno veliku frekvenciju komunikacije sa nodovima i habovima. Individualna www. stranica nekog pojedinca, preduzeća ili institucije je čvorište, sve do onda dok ne postane veoma popularna na mreži. Tada postaje hab. Jahu (Yahoo.com) je hab. Amazon kom. (Amazon. com) je hab. Internet sajt vladajućih partija dok su na vlasti, a često i nakon toga, su habovi. Sajtovi malih partija su češće nodovi nego habovi.

Mreža[5] nije ravna. Ona je talasasta, kao što je to uostalom i svaka mreža. Talasi i ako se rasprostiru horizontalno sastavljeni su od viših i nižih frekvencija. Habovi predstavljaju višu, dok nodovi predstavljaju nižu frekvenciju protoka informacija. Kao kod svih talasa, mrežna struktura udolina i izbočina nije zauvek data. Obrnuto, ona je jako promenljiva jer se mreža permanentno talasa. To zavisi od protoka informacija, privlačnosti habova i nodova, kao i njihove sposobnosti da privuku ili emituju informacije interesantne za druge habove i čvorišta.

Nove nastajuće socijetalne institucije će se zasnivati na horizontalnoj, a ne vertikalnoj strukturi kao što je to bio slučaj do sada. U tom kontekstu uloga habova i nodova će biti krucijalni predmet izazova i izučavanja politikologije.

NOVE TEME ZA POLITIKOLOGIJU

Politikologija će se sve više baviti čvorištima i raskršćima i njihovim strukturiranjem moći, slobode, kooperacije, vrednosti, institucija itd. Ona će se takođe baviti i dinamičkom ravnotežom samih nodova i habova. Čvorišta sama po sebi ne moraju da budu manje dinamična i više nestabilna zbog manjeg protoka. Sa druge strane habovi većim protokom informacija, složenijom konfiguracijom kontakata ne moraju time da obezbeđuju i veću stabilnost. Ovaj segment izučavanja politikologije, uopšte društvenih nauka, će postati značajno polje interesovanja i izučavanja.

U mreži, glavni oblik asocijacije je saradnja, a ne sukob. Saradnja, stvaranje komunitarnog načina mišljenja i povezivanja (u EU govore o *acqui communotaire*), je jeftinije, produktivnije i mnogo humanije. Ono će na nov način otvoriti pitanje ključnih pojmova i instrumenata politikologije kao što su sloboda, jednakost, integracija itd. Otvorenost, ukidanje mera tajnosti, separacije, odvajanja i izdvajanja, će postati centralni fenomeni istraživanja. To će sa druge strane otvoriti i već stvara upitanost oko individualizma, nezavisnosti, partikularizma, privatnosti, manipulacije kao i rukovođenja. Sve se više govori o zameni menadžera (upravitelja), sa liderima (vizionarima) kao ljudima koji su sposobni da usmeravaju, zamisle, na heurističkim osnovama realizuju ciljeve socijetalnih i političkih (*policy*) razvoja (Whittle, 1997: 356).

> »A managerial culture emphasizes rationality and control...a manager is a problem solver.. Leaders are active instead of reactive, shaping ideas instead of responding to them Leaders adopt a personal and active attitude towards goals…specific desires and the way people think about what is desirable, possible, and necessary.« (Zaleznik, Business Review, 1992: 132)

Za razliku od hijerarhijskih struktura koje su ciljeve videle kao realizaciju, heuristički metodi mrežnog agregiranja realizaciju socijetalnog i političkog (*policy*) reda – poretka, vide u umnožavanju i stalnom inoviranju ciljeva. Zaleznik to određuje kroz pojmove »jednom i dva puta rođen«.

5 U informatičkom društvu mreža podrazumeva organizaciju kakvu ima ribarska mreža. Struktura paukove mreže iako horizontalna, nije prihvatljiva za informatičko društvo jer je „centralno" tkana.

»Zaleznik equates managers with the « once born» for whom adjustment to life have been straightforward and whose lives have been more or less a peaceful flow since birth. « Twice borns have not had an easy time of it. Their lives are marked by a continual struggle to attain some sense of order ». » (Zaleznik, ibidem -Whittle, 1997: 356)

Potreba da se postigne »neki smisao reda«, da se održava organizacija kao što žongler koji održava veći broj lopti u vazduhu u stalnoj kretnji, proizilazi iz stalnih promena do kojih dolazi usled »talasanja« mreže. To utiče na dinamičnost promena tokova informacija. Rast i opadanje značaja pojedinih čvorišta usled veće ili manje koncetracije i protoka informacija, usled stalno promenljivih obrazaca i prakse komunitarnosti, asocijacije i disasocijacije, predstavlja samo novu matricu socijetalne reprodukcije zasnovanu na informacijama kao primarnom faktoru kontrolisanja haosa i stvaranja fleksibilnih, dinamičnih i promenljivih osnova poretka i organizacije. To je *par exellance* domen interesa i delovanja politikologije.

Udruživanje, delenje, povezivanje, demokratija, postaju prevashodni načini strukturiranja socijetalnog i političkog. Jedna veza je dovoljna da bi čvorište funkcionisalo (Barabasi, 2002: 17). Čvorišta imaju po pravilu više veza. Bitno je da bi čvorišta opstala, da bi egzistirala, da moraju da komuniciraju, a to pre svega znači da sarađuju, da dele informacije i vrednosti, da uvek ostvaruju neki oblik povezivanja. Sva su čvorišta ravnopravna sa svim drugim čvorištima čak i onda kada su habovi, jer se udružuju po principu dobrovoljnosti. Samo čvorišta koja su ravnopravna mogu da razmenjuju informacije. Čvorišta koja su spremna na veći stepen udruživanja, realizuju brojnije veze i samim time i veći nivo deljenja informacija, su uspešna čvorišta. Već citirani Metzel kada sa ovog stanovišta govori o vladama, kaže:

Conscious efforts must be made to shift government institutional culture from a focus on secrecy, information hording and hierarchy to a system of openness, innovation and information sharing. … Knowledge management should become a central focus of government operations. (Metzel, Ibidem: 86).

Politikologija ide u susret Kopernikanskom obrtu. Ono što je u hijerarhijskim strukturama bilo poželjno, u mrežnim strukturama postaje prepreka. Zbog toga pitanje - istovremeni opstanak individualnog i zajedničkog - postaje centralna tema politikoloških istraživanja. U socijetetu mnoštva i brojnosti veza, pre svega onih informatičkih, haos je dominantna pojava. Haos iskazan rastućim brojem kontakata, zahteva sasvim nova rešenja kada se radi o tome kako pojedinac opstaje kao poseban nod i kako se integriše u mrežu kao komunitarnu rešetku (*grid*). Oblici asociranja, ulaženja u »saveze« i organizacije i slobodno izlaženje iz istih, fleksibilnost grupisanja i agregiranja, ali i stabilnost opstanka institucija koje se tim osnovama grade, postaće glavna teorijska i istraživačka preokupacija politikologije.

Nove tehnologije **rešetkastog integrisanja računara** (*grid tehnologies*), sa sinergetskim efektom neslućenih kreativnih i integrativnih potencija koje su postale dominantna polja ulaganja tokom 2003. godine, a biće još značajnija tokom 2004-5. godine, neće biti

korišćena samo za istraživanje novih složenih molekula i prikupljanje podataka o eventualnim drugim svetovima sa živim bićima u svemiru, već će postati snažan instrument za prikupljanje, obradu socijetalnih i politikoloških podataka i informacija (*Lohr, July 2003, NYTimes.com*). Rešetkaste tehnologije, koje predstavljaju amalgamiranje računskih potencijala desetina pa i stotina hiljada računara, stvaraju ne samo mogućnost obrade ogromnih količina informacija, već direktno stvaraju uslove za »kolektivnu pamet«.

Ideja da se iskoriste slobodni kapaciteti personalnih računara, da se oni među sobom povezuju u sistem rešetki jeste nova tehnologija, koja će u velikoj meri omogućiti da se stvaraju »super računari« sa ogromnim radnim kapacitetima i potencijalima. Ono što se do sada nije moglo obraditi jer je podataka bilo previše, a računarskih kapaciteta premalo prestaje da bude problem. No ono što se iza ove nove tehnologije krije, jeste i izazov sagledavanja mogućnosti, ne samo da se rešetkasta tehnologija upotrebi za istraživanja fenomena koja su stohastička, na ivici haosa, kao što je recimo političko ponašanje glasača, nastanak, kretanje i realizacija novih ideja, umrežavanje individualnih kreativnih potencija i stvaranje novih zajedničkih rešenja, već da se na novi način iznađu stalni načini očuvanja individualnog i njegovog integrisanja u komunitarno (*novine »Balkan«)*.

Do sada su računari bili korišćeni za obradu informacija. Od sada nastaje vreme kada će se računari povezani u rešetke i koristiti za rešavanje konkretnih, stohastičkih i složenih problema. Socijetet obiluje stohastičkim i složenim problemima. Ono što će politikologija posebno morati, kao i jedan deo drugih društvenih nauka, da se pozabavi u neposrednoj budućnosti, jeste prihvatljivost ponuđenih rešenja koje će stvarati grid tehnologije. Kakvi se tu obrti nude? Kakve se tu avanture duha, znanja i vrednosti naziru?

Informatičko društvo, uostalom kao što je to uradilo i industrijsko, sve do sada poznate dileme, pitanja i izazove rešava na sasvim novi način. Politikologija u svemu tome dobija novu sasvim izmenjenu ulogu. U njoj će opstati, napredovati i razvijati je na opšte zadovoljstvo i korist stanovnika sveta samo oni koji su »dva puta rođeni«.

INFORMATIČKE TEHNOLOGIJE I FAKULTET POLITIČKIH NAUKA

Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu je među prvima u okviru fakulteta društvenih nauka počeo da se bavi IT. To je bila posledica činjenice da je samim nastankom FPN-a, prof. dr Dušan Lukač, koji se bio vratio sa studijskog putovanja po inostranstvu, predložio da se u program obrazovanja novo nastalog Fakulteta političkih nauka uvede „Kibernetika". To je bio vizionarski i hrabar predlog koji je srećom i usvojen. Vizionarski, jer se Kibernetika kao disciplina zasnivala kako je već pokazano na radovima Vinera, a ovi su opet bili osnova, ne samo za sasvim novo epistemološko poimanje, već i za bitno svojstvo koje se ogledalo u dekomponovanju i prevazilaženju zastarelosti u društvenim naukama. Hrabro, jer je u to vreme u staljinističkim vizurama postojalo veoma rasprostranjeno stanovište o nepodobnosti Kibernetike kao discipline, jer se ona određivala kao „buržoaska". Kibernetika je s toga, sa jedne strane unosila sasvim nove epistemološke i metodološke pojmove u istraživanju i razumevanju socijetalnog, a sa druge razbijala okvire dogmatskog marksizma i staljinističkog pozitivizma.

Uključujući se u svetske tokove društvenih istraživanja, profesori i saradnici Fakulteta političkih nauka su, na tako koncipiranoj osnovi, počeli intenzivno da se bave pitanjima razvoja savremenih tehnologija i njihovih društvenih posledica. To ih je normalno uputilo na intenzivno izučavanje promena u industrijskom društvu i mogući razvoj industrijskog društva. S druge strane, Fakultet političkih nauka je postao rasadnik istraživanja i izučavanja koje su bile sam sastavni deo modernosti i tako se uključili u najsavremenije tadašnje tokove saznanja.

Istaknuto mesto u tim istraživačkim naporima imali su u domenu sociologije i politikologije prof. dr Miroslav Pečujlić, prof. dr Branko Pribićević, prof. dr Najdan Pašić, prof. dr Dušan Lukač, a u domenu ekonomije prof. dr Žika Rakočević i prof. dr Vojo Vukmirica. Jedan broj mlađih saradnika, kao što je i autor ovog teksta su doktorirali na temama relevantnim za ova istraživanja. Pored njih veći broj magistarskih i doktorskih tema je bilo branjeno na fakultetu, a vezano za razvoj nauke, tehnologije i njihovih društvenih posledica. Već početkom osamdesetih godina prošlog veka, isti profesori i njihovi saradnici, kao i niz drugih, aktivno su raspravljali o fenomenima vezanim, kako se onda govorilo, o elektronskom, postindustrijskom društvu.

Sa velikom sigurnošću se može ustvrditi da je Fakultet političkih nauka jedan od glavnih naučnih, teorijskih i konceptualnih nosioca rasprava i koncepcija nastanka i razvoja informatičkog društva u domenu društvenih nauka u nas. Značajna grupa profesora i istraživača sa Elektrotehničkog fakulteta na čelu sa prof. dr Rajkom Tomović, Instituta »Mihajlo Pupin«, (dr Slobodan Radoman sa saradnicima), kao i Udruženje Inžinjera i tehničara Jugoslavije, su sa svoje strane bitno doprineli da se njihov stručni pristup ukrsti sa socijetalnim aspektima nastajućih tehnoloških inovacija, čiju su zastupnici bili grupa mlađih naučnih saradnika sa FPN, Ekonomskog fakulteta i raznih instituta kao i sa srodnih institucija širom SFRJ. Iz tog ukrštanja su nastajale veoma plodne rasprave, knjige i znanja.

Cela dekada osamdesetih godina prošlog veka je, bilo vreme teorijske i naučne pripreme za vreme koje je nastalo kao informatičko društvo. Sa odlaskom nosilaca ovih tendencija u penziju, kao i usled društvene klime, devedesete godine su u teorijskim razmatranjima predstavljale oseke u ovom domenu. U toj dekadi prošlog veka glavni naglasak na FPN je bio dat stvaranju tehnološke osnove za razvoj računarstva na fakultetu.

Hiljadu devetsto devedeset i prve godine, na osnovu sredstava koje su dobijene u okviru *Tempus* programa Evropske zajednice, koji je velikim angažovanjem dobijem zaslugom prof. dr Dobrosava Mitrovića i tadašnje asistentkinje, a sadašnjeg profesora FPN-a, Jelice Stefanović, za međunarodni specijalistički kurs »Evropske Studije u politici« (*European Studies in Politics*), stvorena je na FPN računarska učionica. U njoj je bilo montirano deset personalnih računara 286 konfiguracije, a kao server korišćen je PC računar 386 konfiguracije na 33Mgh i sa 100MB hard diskom, tada vrhunskom tehnološkom računarskom opremom. U okviru te računske učionice polaznici međunarodnih poslediplomskih studija su bili obučavani u korišćenju računara. Nastava je držana na engleskom jeziku kao što je to bilo uostalom na većini predavanja na tim studijama.

Od toga vremena studentima FPN je bilo omogućeno da se obučavaju na radu na računarima u okviru predmeta Kibernetika i informatika. Krajem devedesetih i početkom

novog milenijuma, počela je intenzivna kompjuterizacija FPN. Nabavljeni su novi IBM PC računari za kabinet za informatiku, a aktivnim delovanjem tadašnje uprave počelo je instaliranje računara u kabinetima nastavnika FPN i kompjuterizacije dela fakultetskih službi (dekan, prof. dr Vukašin Pavlović).

U okviru proslave tridesete godišnjice formiranja FPN počela je instalacija Intraneta (LAN) konfiguracije na celom fakultetu (dekan, prof. dr Vladimir Štambuk). U momentu proslave trideset petogodišnjice formiranja FPN na celom fakultet uspešno funkcioniše Intranet, potpuno su kompjuterizovani svi kabineti i sve službe FPN. Kao sledeći korak razvoja IT je kompjuterizacija učionica (dekan, prof. dr Mijat Damjanović). Dalja razrada i izgradnja ovog sistema i digitalne, Internet prezentacije FPN, kontakti sa FPN i mogućnost profesora i studenata da se koriste računarima i Internetom u svom radu, nastavljena je i za vreme mandata sledećeg dekana, prof. dr Milana Podunavca.

Ogroman napredak koji je učinjen tokom poslednjih deceniju i više uveo je FPN među one naučne i obrazovne institucije koje su u potpunosti pripremljene i osposobljenje da IT iskoriste u obrazovne, razvojne i naučne svrhe i time se uključe na najbolji način u razvoj informatičkog društva.[6]

FPN se danas, kada se radi o IT, nalazi u sličnom stanju intelektualnih, stručnih teorijskih i saznajnih izazova kao što je to bio slučaj osamdesetih godina prošlog veka. Za razliku od tog vremena kada je samo teorija bila predmetom rasprava, danas FPN pored valorizovanja teorijskih saznanja poseduje tehnološku osnovu koju može i mora da koristi u svojim konceptualnim i teorijskim vizijama razvoja politikologije. U tom pogledu je posebno interesantno delo Čadvika, „Internet politika – država, građani i nove komunikacione tehnologije“ (Chadwick A., 2006: *Internet Politics - States, Citiezens and New Communication Technologies*), koje je izašlo pod patronatom Svetske organizacije za politikologiju. To delo, koje je rađeno oko pet godina, u velikoj meri predviđa kako će Internet i digitalne tehnologije uticati na razumevanje, razvoj i funkcionisanje ključnih politikoloških kategorija koje su inače i istaknute u samom naslovu knjige.

Time su danas stvoreni uslovi da se studenti i nastavnici Univerziteta u Beogradu – Fakulteta političkih nauka, svojim vizijama, teorijskim razmatranjima i projektima kada se radi o *politikologiji i IT*, uvrste »*hopefully*" u one koji su "dva puta rođeni".

6 Pogledati u tom pogledu knjigu autora: prof. dr Vladimir Štambuk, *Informatika*, FPN i Čigoja Štampa, 2007, Beograd.

LITERATURA[7]

Albert-Lásló Barbási (2002), *Linked - The new Science of Networks*, Perseus;

Chadwick A. (2006), *Internet Politics - States, Citiezens and New Communication Technologies*, Oxford University Press;

Conway F., Siegelman J. (2005), *Dark Hero of Information Age*, Basic Books;

David B. Whittle (1997), *Cyberspace – the Human Dimension,* W.H Freedman and comp.,

Metzel (2001), »Policy and Diplomacy«, *Georgetown Journal of International Affairs*, winter/ spring;

Norber Wiener , *Cybernetics or Control and Communication in the Animal and the Machine*, M.I.T. Press, 1948, 1961;

Novine »*Balkan*«, nedelja, 9. novembar 2003, str. 29;

Vladimir Štambuk (2007), *Informatika*, Fakultet političkih nauka i Čigoja Štampa, Beograd.

Vladimir Štambuk

POLITICAL SCIENCES AND NEW INFORMATION TECHNOLOGIES

Abstract

In this article a reminiscence is made regarding the occurrence of the theory and conceptual happening of IT. This reminiscence in short terms describes how things have occurred. FPS is specially accentuate in development of theoretical concept related to information society, and some of the participants ion these proceedings are mentioned.
By the end of the eighties and beginning of nineties FPS was less conspicuous in theoretical researches related to IT but most of its forces were oriented toward the enlargements of IT theological bases. The works of a number of professors and dean is mentioned in endeavors to integrate in IT technological base not only professors but students and administration as well.
The article is specially treating new theoretical tendencies when Internet is concerned, basically discussing the activities related to the development of Internet politics.

7 U ovom kratkom spisku literature navedena je samo relevantna, i to ne sva, literatura za ovaj članak. Danas spisak knjiga, publikacija, članaka i www. adresa koji se podnose na ovu temu je toliki da bi predstavljao interesantnu temu za naučnu i stručnu obradu.

III DEO

MEĐUNARODNA POLITIKA I MEĐUNARODNI ODNOSI

Prof. dr Radmila Nakarada
Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka

UDC 339.923:061.1(4-672EU:497.11)
329.12(4)
329.14

EVROPSKA UNIJA I KRAJ TREĆEG PUTA ?[1]

Sažetak

U radu se polazi od teze: da je za naš vlastiti put ka Evropi, potrebno znanje i o unutrašnjim procesima tranzicije same EU u sklopu njenog prilagođavanja protivrečnim tokovima globalizacije. Zbog toga se analiziraju učinci tzv. Treći put, koji je pokušao da nađe formulu kompromisa između evropskog socijalnog projekta, jednog od temelja evropskog identitita, i neo-liberalnih ekonomskih naloga. Neuspeh Trećeg puta je pojačao argumentaciju da ekonomska efikasnost zahteva radikalno demontiranje socijalne države. Autor dovodi u pitanje takve zaključke na temelju iskustva skandinavskih zemalja, kao i stavova građana EU čije se veliko nezadovoljstvo erozijom socijalne države pretvara u otpor prema daljem proširenju Unije, prema imigrantima i multikulturnom društvu.

Ključne reči: Evropska unija, Treći put, socijalni projekat, Srbija, tranzicija, globalizcija, proširenje.

Uprkos traumama nasilnog raspada Jugoslavije, NATO bombardovanja, teškog nasleđa autoritarnog režima i aktualne ugrožene teritorijalne celovitosti, Srbija je, kao i druge zemlje bivšeg socijalizma, gotovo bezrezervno opredeljenja za što brže osvajanje pretpostavki članstva u EU. To potvrđuju i istraživanja javnog mnjenja koja pokazuju da se već duže vremena gotovo 2/3 stanovništva izjašnjava u prilog članstva u EU. Saglasno takvom opredeljenju, u središtu akademske i političke pažnje je prevashodno institucionalna arhitektura EU, kao i kriterijumi, standardi koje Srbija na putu za Evropu treba da zadovolji ne bi li što brže postala dostojna članstva, tj. konsolidovala demokratiju i osvojila ekonomske pretpostavke prelaska iz polu-perifernog u eventualno srednje razvijeno društvo.[2] Upregnuti da postanemo deo uređenog i razvijenog sveta, koncentrisani na uslove koje treba da ispunimo i na prepreke koje nam stoje na putu bržeg uključivanja

1 Rad je deo projekta Univerziteta u Beogradu - Fakulteta političkih nauka "Srbija u procesu pridruživanja Evropskoj uniji", evidencioni broj: 149051, koji finansira Ministarstvo za nauku Republike Srbije.

2 Na taj način suština tranzicije postaje približavanje razvijenoj Evropi i uključivanje u šire, globalne procese. O odnosu tranzicije i globalizacije bliže vidi u R. Nakarada, "Transnacionalizacija, tranzicija i slaba država", u: M. Đurković, urednik, *Srbija 2000-2006*, Beograd, IES, 2007, str. 63-80.

u integrativne procese, u velikoj meri zanemarujemo potrebu sticanja bar elementarnih saznanja/uvida i o unutrašnjim procesima tranzicije same EU u sklopu njenog vlastitog prilagođavanja novoj, post-hladnoratovskoj realnosti, protivrečnim tokovima globalizacije. Kao što primećuje, A. Gidens,[3] pad Berlinskog zida nije ispostavio samo problem proširenja Unije na bivše socijalističke zemlje već i temeljno redefinisanje vlastitog identiteta. Pad komunizma zajedno sa širenjem i jačanjem (neo-liberalnog projekta) globalizacije doneo je i zapadnom delu Evrope raskid, a ne kontinuitet. Značio je istovremeno transformaciju tipa kapitalizma (»pad Kejnzijanstva«), nove granice (u dužini od 8000 km), novu socijalnu strukturu, to jest, dalekosežne promene samih evropskih društava. Restrukturacija unutrašnjeg i spoljnjeg evropskog prostora donela je nove (ili pojačala stare) dileme, suočavanja, i zaplete. Da li će odgovori voditi redefinisanju nekih od temeljnih stubova vlastitog identiteta (na primer, socijalnog projekta) u ime prilagođavanja zahtevima dominantnog neo-liberalnog projekta globalizacije, eventualnom odlaganju produbljivanja i širenje Unije, robusnijem prisustvu na svetskoj sceni u prilog vladavine prava ili njegove relativizacije, neizbežno sadrže relevantne poruke i za naše vlastito osmišljavanje strategije tranzicije, inkorporacije u integrativne procese.

EU se suočava sa strateškim izazovima u svim ključnim oblastima života. Sfera ekonomije, na primer, je obeležena nedovoljnim rastom, tj. konkurentnošću, upornom nezaposlenošću, zaostajanjem za SAD u pogledu razvoja tehnologije i kvaliteta obrazovanja i neuspehom da se ostvare ciljevi *Lisabonske agende* u planiranom ritmu.[4] Politiku opterećuje »demokratski deficit«, jaz između briselske birokratije i građana koji percipiraju EU kao projekat elite, usporavanje političke unije, izostanak jednoglasja u sferi spoljne politike. U socijalnoj sferi[5] izraženo je nezadovoljstvo građana zbog erozije socijalnog modela, uvećavanja egzistencijalne nesigurnosti (»Evropa je ušla u dinamiku straha, umesto dinamiku nade«, A. Severin), pojave novog siromaštva[6] kao i veće nejednakosti između građana i regiona,[7] koje je dosadašnji oblik prilagođavanja globalizaciji doneo. Raspon

3 Vidi: A. Giddens (2007), *Europe in the Global Age*, Cambridge, Polity Press, pp. 200-202.

4 Lisabonskom agendom iz 2000. godine, EU je odlučila da do 2010. postane najkonkurentnija ekonomija sveta, da "stigne i prestigne" SAD, čiji BDP je gotovo za trećinu veći od njenog. U tom smislu kao glavne ciljeve Agenda je postavila razvijanje ekonomije zasnovane na znanju, što je podrazumevalo veća ulaganja u obrazovanje, održiv ekonomski rast i otvaranja većeg broja radnih mesta, veću stopu socijalne kohezije i očuvanje prirodne okoline. Podsticaj za veće ulaganje u obrazovanje članicama EU davao je, između ostalog, i podatak da se od dvadeset najboljih svetskih fakulteta samo dva nalaze u EU i to u Velikoj Britaniji.

5 Vidi: Andre Sapir, "Globalization and the reform of European social models", *Background document for ECOFIN meeting*, Manchester, 9 September, 2005; www.bruegel.org

6 Prema kriterijumu EU, u siromašne se računaju građani čiji je dohodak manji od 60% prosečnog nacionalanog dohotka. Po tom kriterijumu, 60 miliona evropskih građana, ili oko 16% stanovništva, spada u siromašne. Giddens, op. cit. p. 74.

7 Poslednje tri decenije došlo je do porasta jaza između najbogatijih i najsiromašnijih evropskih regiona. Sredinom sedamdesetih taj jaz je iznosio 1:4, a sredinom devedesetih 1:5. Dohodak po glavi stanovnika u najsiromašnijim regionima povećao se sa 44,5 % od prosečnog dohotka u EU u 1977. na 44.7 % u 1996. Dakle, minimalno. U isto vreme dohodak najbogatijih se povećao od 206 % prosečnog dohotka ☞

bezbednosnih izazova opisan je u Evropskoj strategiji bezbednosti (2003)[8] i on obuhvata, od terorizma, preko širenja oružja za masovno uništenje, neuspešnih država do organizovanog kriminala. Navedeno predstavlja samo naznake u prilog stava da nisu svi odgovori osvojeni, sve dileme uredno pohranjene i kada je najbolji deo sveta u pitanju. Zato zemlje koje tek treba da se priključe EU ne mogu da se prosto »usklađuju«, »prilagođavaju«, a da ne osvetle i vlastito polje izbora, alternativa, da ne uče i na »greškama« najboljih.

KRAJ TREĆEG PUTA

Dva projekta – socijalni i mirovni - čine srž evropskog identiteta. Ona objedinjuju težnje koje su spajale ekonomsku efikasnost sa solidarnošću i pravednijom raspodelom, pomirenje sa razvojem, demokratijom, pomoć i intervenciju sa mekom moći. Sve do kraja Hladnog rata, Zapadna Evropa kao da je uspevala da pronađe svoj put između dve sukobljene krajnosti uprkos unutrašnjim razlikama i ograničenjima. Sa nasilnim raspadom Jugoslavije i učešćem članica EU u nelegalnom bombardovanju, kao i sve većim okretanjem ka osvajanju instrumenata tvrde moći, može se reći da je mirovni projekat doživeo temeljnu transformaciju.[9] Postavlja se pitanje kako stvari stoje sa socijalnim projektom?

Autori kao što su J. Habermas, Ž. Derida, A. Gidens dele mišljenje da je evropski socijalni model,[10] tj. kultivisanje solidarnosti, garantovanje socijalne sigurnosti na temelju aktivne socijalne intervencije i ekonomskog prosperiteta suštinski deo evropskog identiteta. Socijalni projekat podrazumeva državu finansiranu porezima, sistem blagostanja, tj. socijalne zaštite građana, posebno onih najslabijih i najranjivijih, smišljeno ograničavanje nejednakosti, pregovaranje predstavnika rada i kapitala umesto sukoba. Problemi sa kojima se Evropa suočava često se objašnjavaju uspostavljanjem pogrešne veze između zaostajanja i socijalnog modela.

Pod pritiskom neo-liberalnog projekta globalizacije i potrebe prilagođavanja radi povećanja ekonomske konkurentnosti, osamdesetih godina se pojavila ideja o *Trećem putu* koja se vezivala za vladajuće evropske partije levog centra (glavni promoter je bio britanski premijer, laburista Toni Bler i nemački kancelar Šreder). Treći put je u jednom trenutku izgledao kao pronađena formula kompromisa između očuvanja

---

☞ u EU na 224 %. Podaci su preuzeti od: Giddens, op. cit. pp. 172-74. D. Sassoon, u *Social Democracy at the Heart of Europe* (1996) London. IPPR, ukazuje da postoji korelacija između širenja jaza između regiona i deregulacije. p. 36.

8 Srpski prevod štampan je 2006. *Evropska strategija bezbednosti, Bezbedna Evropa u boljem svetu* (2006), Beograd, ISAC.

9 Više o tome vidi u: Radmila Nakarada, "Evropska unija kao mirovni projekat", *Sociološki pregled*, Beograd, br. 4, oktobar-decembar, 2006, str. 549-573.

10 Evropski socijalni model nije jedinstven. Esping-Amdersen je razlikovao skandinavski, kontinentalni (Nemačka, Francuska, Italija) i liberalni (anglosaksonski) socijalni model, kome su drugi autori kasnije pridodali i mediteranski model, a danas se već govori i o petom – postkomunističkom modelu. Vidi: G. Esping-Andersen (1990), *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Cambridge, Polity Press 1990; A. Giddens (2007), *Europe in the Global Age*, Cambridge, Polity Press.

socijalnog projekta, koji je predstavljao srž evropskog identiteta, i naloga koji su pristizali iz dominantne neo-liberalne ideologije. On je obećavao istovremeno zaštitu građana (doduše, umanjenu) i osvajanje pretpostavki ekonomskog rasta u uslovima novih pravila igre. Podrazumevao je reformu tržišta rada, smanjenje socijalnih davanja i redistributivnih elemenata unutar poreskog sistema u prilog efikasnijeg upravljanja kapitalizmom, ali nije sasvim napustio ideju o zaštiti ekonomskih i socijalnih interesa građana. Međutim, učinci Trećeg puta ne samo da nisu ispunili očekivanja, nego je i identitet partija levog centra u širem smislu postao zamagljen, a u većem broju evropskih zemalja one su posle 15 godina izgubile vlast. Na njihovo mesto su došle konzervativne partije koje su preuzele jedan deo njihove agende, istovremeno prikazujući sebe ekonomski umešnijim. I sasvim sumaran pogled na neke od ključnih pokazatelja govori o ograničenim dometima pokušaja prilagođavanja pravilima igre koje je nametala globalizacija.

Evropske vlade Trećeg puta nisu uspele da zaustave pad udela plata u nacionalnom dohotku koji traje od 1980. godine. U periodu od 1980-2005. taj udeo je pao je sa 72,1 % na 68,4 %.[11] Nejednakosti su se uvećavale, kao i stopa siromaštva koja, na primer, u Irskoj krajem devedesetih iznosi 15,4%. Nezaposlenost je, iako u izvesnom padu (u periodu 2001-2005. godine stopa nezaposlenosti iznosi 7,8 % što je za 1,6 % manje u odnosu na razdoblje između 1991-2000), i dalje veliki problem (oko dvadeset miliona Evropljana je bez posla), a obećana revolucija u obrazovanju ostala je prazno slovo na papiru. Mladi i školovani su u velikom broju nezaposleni (stopa nezaposlenosti za mlade iznosi 18,7 %), a sve se više otvaraju radna mesta koja ni ne zahtevaju fakultetsko obrazovanje. Za Veliku Britaniju, na primer, postoje proračuni da do 2010. godine 80 % radnih mesta neće zahtevati fakultetsku diplomu.[12] Pokazalo se da vlade levog centra nisu pronašle adekvatan odgovor ni na problem imigracije (oličen u paroli ekstremne holandske desnice: »Holandija je puna«), što je dovelo do porasta frustracije i na strani većinskog stanovništva i na strani pridošlih stranaca, naročito Muslimana.[13] Sporadične eksplozije urbanog nasilja, politički atentati i jačanje (ekstremne) desnice samo su neki od simptoma pomenute frustracije. Kako konstatuje, Hilbrand razlaz između partija levog centra i njihovih birača je upravo najveći povodom pitanja imigranata. Kao posledica nedovoljnog ekonomskog rasta i nezaposlenosti, među građanima se povećao skepticizam prema integraciji, tj. daljem širenju Unije. Treći put nije, dakle,

11 Vidi: Ernst Hillebrand, "Between old Recipes and new Challenges: The European Left needs a Conceptual Renewal", *International Politik und Gesellschaft*, no. 4, 2007, p. 13.

12 E. Hillebrand, op. cit. p. 14.

13 Pojedini autori smatraju da je došlo i do kraha ideje o multikulturalizmu, zato što evropski reformatori nisu vodili računa o uspostavljanju ravnoteže između afirmacije nacionalnog identiteta većine, tj. autohtonog stanovništva i poštovanja kulturnog etniciteta manjina/imigranata. Na tragu (ekstremenog) kosmopolitizma zagovarali su stanovište po kome je nacionalni identitet većine nazadna kategorija ili su ga čak demonizovali izazivajući osećanje otuđenosti većinskog stanovništva i porast odbojnosti prema strancima. Vidi: Rene Cuperus, "European Social Unease: A Threat to the EU?", *Internationale Politik und Gesellschaft*, no. 1, 2006. pp. 84-88.

doneo željene ekonomske učinke, povećanu ekonomsku konkurentnost na svetskom tržištu, niti je pružio valjane odgovore na potrebe i probleme građana država članica EU, zbog čega su pojedini analitičari objavili njegov kraj.

Danas se glavna debata vodi između onih koji smatraju da je evropska ekonomska konkurentnost umanjena zbog još uvek nedovoljnog demontiranja socijalne države, tj. nepotpunog prihvatanja neo-liberalnog modela, i onih koji smatraju da se problemi ekonomskog rasta ne mogu rešiti daljim potiranjem socijalne države, već obrnuto - njenim redefinisanjem i revitalizacijom u novim uslovima.

SKANDINAVSKO ISKUSTVO

Najjači argument u prilog teze da ne postoji nužna korelacija između socijalnog kapitalizma i ekonomskog zaostajanja, predstavljaju skandinavske zemlje, mada i one trpe kritike svojih građana, o čemu govori i činjenica da su socijaldemokratske partije u četiri od pet nordijskih zemalja izgubile vlast. Međutim, u slučaju skandinavskih zemalja, njihovi učinci nadilaze smene na kormilu vlasti. Danska, Švedska, i Finska na primer, imale su prosečan ekonomski rast od 2,9 %, tokom devedesetih i početkom dvadestprvog veka (dok su Nemačka, Francuska, Italija u istom razdoblju imale prosečan rast od 1,6 %). Tokom devedesetih njihova produktivnost je porasla za 2,4 %, a prosečna stopa zaposlenosti je, na primer, za 2002. godinu iznosila 71 %. Nasuprot tome, produktivnost u zemljama kao što su Nemačka, Francuska i Italija porasla je za 0,5%, a prosečna stopa zaposlenosti je iznosila 62 % u istom periodu. Skandinavski budžet je bio uravnotežen, dok je budžet pomenutih kontinentalnih evropskih zemalja bio u deficitu.[14] Skandinavske zemlje su poreski sistem, i pored reformi, zadržale kao instrument redistribucije. (Poreska politika se zasniva, kako kaže U. Beker, na principu »jednakosti uslova«, a ne »jednakosti mogućnosti«).[15] Danska je najegalitarnija zemlja sa Gini koeficijentom od 0.225. Švedska ima koeficijent od 0.243, a Finska 0.261, dok recimo SAD imaju 0.357.

Stopa zaposlenosti u ovim zemljama je visoka, kreće se oko 75 % radno sposobnog stanovništva, a za razliku od drugih Zapadnoevropskih zemalja, stopa zaposlenosti za žene i osobe u dobi od 55-64 godine starosti je takođe visoka. Nezaposlenost je manja nego u drugim evropskim zemljama, posebno među mladima. Pored toga, zaposlenost u javnom sektoru je visoka, suprotno diktatu dominantne neo-liberalne formule. Ova postignuća nisu isključivala prilagođavanja, reforme, restrukturacije, posebno kada je reč o tržištu rada. U tom okviru naročitu pažnju zaslužuje sistem fleksibilne sigurnosti (*flexi-security*) koji su prvi uveli Danci. On podrazumeva smanjenu, ili kako oni kažu, »labavu politiku zaštite zaposlenih«, velika socijalna davanja u slučaju gubitka zaposlenja i obavezu nezaposlenog da se prekvalifikuje ako u određenom roku ne nađe posao u svojoj struci.

14 Podaci su preuzeti iz knjige A. Giddens, op. cit. pp. 11-12.

15 Uporedi: Uwe Becker, "The Scandinavian Model: Still and Example for Europe?", *Internationale Politik und Gesellschaft*, no. 4, 2007, p. 44.

Pored toga, skandinavske zemlje su investirale u nove tehnologije i obrazovanje, naročito u visoko obrazovanje, kao i u razvoj nauke.[16] Dakle, iskustvo skandinavskih zemalja, koje je rezultiralo, između ostalog, najnižim nivoom ekonomske nejednakosti u svetu, visokim kvalitetom života i solidnim ekonomskim učincima (rastom i konkurentnošću), visokom stopom zaposlenosti, pokazuje da korelacija između ekonomskog rasta i neo-liberalne paradigme nije apsolutna (porast nejednakosti nije uslov ekonomskog rasta, nužna cena reformi) i da postoji za građane manje bolan načini da se postigne i održi ekonomska konkurentnost, a da se društvo ne podredi tržištu.[17] Zastupnici skandinavskog modela smatraju da odlučujuću ulogu u njegovom održanju igra duboko ukorenjen sistem vrednosti i odluka društva da finansira takav model razvoja.

GLAS GRAĐANA EU

Iza institucionalnih zidina EU i njenih programatskih dokumenata, prebiva realnost građana država članica. Kako je oni sagledavaju nužno ne korespondira sa ocenama i uvidima političara ili stručnjaka i stoga smatramo da je pored teorijskih analiza potrebno razmotriti i podatke koji direktnije odslikavaju stavove evropskih građana. Osvrnućemo se u širem luku na stavove građana, dakle, ne isključivo na one koji se odnose na socijalni projekat, da bi pokazali njihovu međusobnu povezanost i uslovljenost, a samim time i domašaj posledica erozije socijalnog projekta. Posredstvom izraženog (ne)zadovoljstva građana, njihovih prioritetnih potreba, egzistencijalnih strahova i briga, kao i stepena upućenosti u funkcionisanje evropskih institucija, ocene vlastitog značaja u oblikovanju evropskih procesa, odnosa prema globalizaciji, itd. pojašnjavaju se unutrašnje evropske dileme i izazovi. Pored toga, za nas je od posebne važnosti da se osvetli odnos evropskih građana prema proširenju (»stepen njihove gostoljubivosti«), tj. njihovo raspoloženje prema pridošlim i budućim potencijalnim članovima EU, prema imigrantima, strancima itd, kako bi vlastita strategija tranzicije i pridruživanja uzela u obzir i tu dimenziju stvarnosti, tj. uspostavila aktivan i racionalan odnos prema njoj. Najzad, kada se uzimaju u obzir istraživanja javnog mnjenja, može se otkriti da građani s ove i s one strane članstva u EU dele slične brige, strepnje i očekivanja, kao i slične posledice od vlastitog prilagođavanja procesu globalizacije. Time se mogu umanjiti neke od uspostavljenih udaljenosti.

16 Pored toga, Finska je potvrdila da razvoj informatičke tehnologije nije inkompatibilan sa jakom socijalnom državom, na osnovu čega je M. Kastels zaključio da razvoj *high-tech* ekonomije nužno ne podrazumeva deregulisanu ekonomiju. Uspeh Finske da dosegne visoke ekonomske rezultate i da zadrži visok stepen socijalne pravde daje po njemu, nade i drugima, jer je ta zemlja samo četiri-pet generacija ranije bila siromašna poljoprivredna zemlja. Kastelsovo mišljenje navodi, A. Giddens, op. cit. pp. 22-23.

17 Da je drugačiji tip uspešnog razvoja moguć, tj. da neo-liberalna paradigma nema rang prirodne nužnosti, govori i iskustvo zemalja Istočne Azije koje su se opredelile za "upravljanje tržištem". To jest, za snažnu ulogu države (potpuno suprotno neo-liberalnoj ideologiji) i ekonomsku liberalizaciju tek kada se osvoji solidan nivo razvoja. Više o tome vidi u: Robert H. Wade, "Bringing the State Back In: Lessons from East Asia's Development Experience«, *Internationale Politik und Gesellschaft*, no. 2, 2005, pp. 98-115.

Za ovu priliku prikazaćemo rezultate dva istraživanja javnog mnjenja: specijalno istraživanje Evropske komisije pod naslovom *Evropski građani i budućnost Evrope*[18] i rezultate redovnog izveštaja Evrobarometra za jesen 2006. godine.[19] Prvo istraživanje je obuhvatilo građane u 25 članica EU, dok je drugo obuhvatilo i zemlje kandidate.

1. Zadovoljstvo životom

Stepen zadovoljstva životom je u proseku visok među građanima članica EU i iznosi 82 %. Najveće zadovoljstvo iskazuju građani skandinavskih država. Građani Švedske (98 %), Danske (97 %) i Finske (94 %) su gotovo potpuno zadovoljni životom. Njima se pridružuju Holandija (95 %), Luksemburg (93 %) i Irska (90 %). U poređenju s ovim zemljama, stepen zadovoljstva životom među starim članicama (»core countries«), Velike Britanije, Nemačke, Francuske, Italije je relativno nisko i kreće se oko, ili nešto niže od evropskog proseka. Stepen zadovoljstva u skandinavskim zemljama je očigledno u direktnoj korelaciji sa ekonomskim učincima i superiornim socijalnim projektom koji se, uprkos promenama, u velikoj meri u tim zemljama održao i doneo visok stepen zaposlenosti, socijalnu zaštitu siromašnih i jednakost polova. Slično objašnjenje važi i za Holandiju, dok za Irsku visok stepen zadovoljstva je više izraz neverovatno brzog ekonomskog rasta postignutog u relativno kratkom vremenu. Među najmanje zadovoljnim nalaze se građani dve novoprimljene zemlje - Mađarske i Letonije. Za razliku od Mađarske, u Poljskoj se zadovoljstvo životom građana povećava, pre tri godine ono je iznosilo 63 %, a 2006. godine dostiglo je 74 %. Inače među novoprimljenim članicama, zadovoljstvo je najveće u Sloveniji (89 %). Među starim članicama građani su upadljivo manje zadovoljni u siromašnijoj Portugaliji (62 %) i Grčkoj (70 %).

U Bugarskoj, koja je tada još bila zemlja kandidat, podaci Evrobarometara 2006, pokazuju da je zadovoljstvo životom bugarskih građana na najnižem nivou, i iznosi svega 36 %, dok njeni građani istovremeno iskazuju najveću zainteresovanost za evropske poslove i imaju najpozitivniju predstavu o EU (pored Iraca i Rumuna). Građani Bugarske su očigledno izrazili nezadovoljstvo svojim aktualnim položajem i očekivanjem radikalnog preokreta na bolje od predstojećeg prijema u EU.

Međutim, na kojim premisama počiva zadovoljstvo i šta ono obuhvata je složenije pitanje nego što se to na prvi pogled može zaključiti. Prvo, zadovoljstvo životom ne podrazumeva i optimizam u pogledu neposredne budućnosti. Građani jednog broja članica, na primer, Austrije, Nemačke, Češke, ili Kipra, iskazuju zadovoljstvo životom, ali ne očekuju poboljšanja u neposrednoj budućnosti, štaviše, u sferi ekonomskog razvoja oni

18 European Commission, Eurobarometer, "The European Citizens and the future of Europe", The European Citizen and the Future of Europe, Qualitative Study among Citizens in the 25 Member States, Overall Report, May 2006.

19 European Commission, *Eurobarometer 66*, Public opinion in the European Union, Autumn 2006. Dva puta godišnje se organizuje istraživanje javnog mnjenja u zemljama članicama, u proleće i jesen. Istraživanje se izvodi u svakoj članici od strane izabrane institucije i na osnovu precizno definisanog uzorka, posredstvom intervuja.

očekuju pogoršanja. Istraživanje o *Evropskim građanima i budućnosti Evrope*, potvrđuje da je opšta klima obeležena pomešanim osećanjima. Pored zadovoljstva trenutnim stanjem postoji i duboko ukorenjeni strah i zabrinutost za budućnost. Indikativno je da su tamni tonovi naročito prisutni u Francuskoj, Nemačkoj, Holandiji i Portugaliji i to kod svih grupa ispitanika, dakle, i mladih i starih. Kada su mladi u pitanju, pesimizam je manje izražen u Belgiji, Irskoj, Danskoj, Švedskoj, Poljskoj i Češkoj na primer.

Drugo, visok stepen zadovoljstva nužno ne znači i pozitivnu ocenu učinaka članstva u EU. Naime, zadovoljstvo građana u pojedinim zemljama (npr. u Švedskoj, Danskoj, Finskoj), kao da prevashodno počiva na rezultatima koje su postigle njihove države, s obzirom na nisku ocenu učinaka članstva u EU i niskog nivoa poverenja u institucije EU. U Finskoj većina građana (52 %), eksplicitno prave takvu razliku, ocenjujući da se Finska kreće u dobrom pravcu za razliku od EU. Nasuprot tome, u Francuskoj i Italiji, građani ocenjuju da se njihove zemlje kreću u lošem, a da EU ide u dobrom pravcu.

Nadalje, zadovoljstvo životom nužno ne korespondira sa otvorenošću prema novoprimljenim članicama, ili pozitivnim stavom prema budućem proširenju. U Švedskoj gde je zadovoljstvo najveće pozitivno je i raspoloženje prema proširenju. Ali i u Bugarskoj, gde je zadovoljstvo životom na donjim granicama, ili u Grčkoj gde je zadovoljstvo mnogo niže nego u Švedskoj, na primer, građani izražavaju visok stepen pozitivnog raspoloženja prema proširenju. Međutim, kod drugih zemalja gde je zadovoljstvo vrlo visoko, istovremeno je i vrlo visoka odbojnost prema proširenju. Ova šarolikost odnosa upućuje na zaključak da je otvorenost prema prijemu novih članica očigledno determinisana i kulturnim faktorima, dominantnim sistemom vrednosti, a ne samo postignutim materijalnim boljitkom..

Najzad, među zemljama kandidatima slučaj Turske otvara dodatna pitanja. S obzirom na opštu odbojnost, kako ćemo videti, građana EU prema prijemu Turske u EU, koja se objašnjava bilo njenom ne-evropskom kulturom, bilo manjkavostima njenog unutrašnjeg političkog poretka, interesantno je da su građani Turske zadovoljniji (71%) ne samo od Bugarske, koja je bila na pragu učlanjenja kada je pravljen snimak javnog mnjenja, već i za nijansu od građana Grčke (70%). Dakle, zadovoljstvo životom nadilazi pojednostavljene obrasce objašnjenja.

2. Odnos prema EU

Prema istraživanju *Evropski građani i budućnosti Evrope*, ispitanici su, uprkos ambivalentnim stavovima, strahovima i neizvesnostima, u globalu izrazili uglavnom pozitivan odnos prema EU kao i velika očekivanja u pogledu zaštitnog kapaciteta EU. EU se shvata kao faktor mira, stabilnosti i bezbednosti, uticajni akter na svetskoj sceni. Istovremeno ispitanici potvrđuju da su načela EU pozitivna, ali je njihova nedosledna primena predmet kritike. Rasprostranjeno je osećanje socijalne regresije, porasta nejednakosti, dominacije velikih država nad malim, prevelike birokratizacije koja nije dovoljno efikasna. Izrazit manjak pozitivne percepcije EU prisutan je u Velikoj Britaniji (standardno skeptičnoj državi prema evropskim integracijama), Francuskoj, Nemačkoj i Austriji.

Kada se preciznije ispituje mišljenje građana o tome da li su njihove konkretne zemlje imale koristi od članstva u EU, slika odnosa prema EU, kao što pokazuje istraživanje Evrobarometara 66, postaje još složenija. Dok u Irskoj, na primer, većina (87 %) smatra da im je članstvo u EU donelo korist, u Velikoj Britaniji takvo mišljenje deli samo 39 % građana. To ne samo da je upadljivo niže od EU proseka koji iznosi 54 %, nego predstavlja i pad od 3 % u odnosu na prethodna ispitivanja britanskog javnog mnjenja. Najveći broj onih koji slično Irskoj procenjuju učinke članstva nalaze se u Litvaniji (77 %), Luksemburgu (74 %) i Holandiji (72 %). A pored Velike Britanije, većina građana Austrije, Mađarske i Finske procenjuje da članstvo nije dobra stvara za njihovu državu. Inače, u celini gledano, prosečna ocena kada je u pitanju pozitivan odnos prema članstvu u EU pokazuje tendenciju pada (pala je sa 50 % na 46 % između dva ispitivanja Evrobarometara) što je verovatno posledica upravo ekonomskih i socijalnih neizvesnosti, povećanja socijalnih razlika. Kakve dramatične posledice to može da proizvede govori i podatak da bi 80 % građana Portugalije žrtvovalo deo slobode u zamenu za rešavanje socijalnih razlika.

Treba još napomenuti, da se iskazano zadovoljstvo članstvom u EU razlikuje među zemljama kada se procenjuju ekonomski učinci, ali kada se izdvoji zaposlenost, ocene su gotovo po pravilu negativne. Na tom planu EU još uvek nije uspela da pokaže svoje preimućstvo.

Sa stanovišta odnosa prema EU, relevantna je ocena građana o njihovoj vlastitoj moći. Građani su razočarani izostankom neposredne demokratije, udaljenošću Unije od građana i nedostatkom informacija i komunikacija (24). Zbog toga ne čudi što je osećanje *nemoći građana* u odnosu na institucije EU rasprostranjeno, većina ne veruje da njihov glas ima težinu i da bitno utiče na odlučivanje, politiku EU. U EU u celini, samo 34 % stanovništva smatra da je njihov glas važan. U razvijenoj Austriji, čak 61 % stanovništva procenjuje da se njihov glas ne čuje u EU. Nešto veću moć od Austrijanaca sebi pripisuju Nemački građani, dok je broj građana koji smatraju da njihov glas ima težinu paradoksalno najveći u Luksemburgu (56 %), iza koga slede Holandija (55 %), Belgija (53 %) i Francuska (51 %). Ocena vlastitog uticaja je najniža u Letoniji (21 %) i Velikoj Britaniji (22 %).

S druge strane, o kojim pitanjima treba da odlučuju nacionalne države, a o kojima EU gotovo da postoji evropski konsenzus. EU treba da odlučuje o borbi protiv terorizma, odbrani, spoljnoj politici, zaštiti okoline, a nacionalne vlade o penzijama, porezu, zdravstvenoj zaštiti, obrazovanju, nezaposlenosti. Dakle, odgovornost za socijalni projekat, po mišljenju građana, u najvećoj meri treba da bude u nadležnosti nacionalnih država, što otvara jedno od odsudnih pitanja, da li se može revitalizovati socijalni projekat bez jačanja nacionalne države nasuprot globalnim tendencijama njenog slabljenja?

3. Politička unija i Ustav

U EU se nakon neuspelih referenduma u Francuskoj i Holandiji vodila debata o načinu kako da se iz ustavnog zastoja izađe, i da li prevladavanje ustavne krize predstavlja neophodan uslov za dalje proširenje Unije. Rezultati Evrobarometara su u tom pogledu

ohrabrujući, jer pokazuju da je većinsko raspoloženje stanovništva u prilog ustava (63%). Čak je i u dve zemlje gde je izjašnjenje bilo neuspešno, broj pristalica ustava u međuvremenu porastao i prešao preko 50%. Međutim, većina se izjasnila za nove pregovore o Ustavu, a ne za nastavak procesa ratifikacije. Većina građana očekuje da će Ustav zajedno sa političkom unijom doneti veću moć EU na svetskoj sceni, ojačati demokratiju, ali ne očekuju da će on doneti boljitak u socijalnoj sferi.

Kada je reč o političkoj uniji, većina građana (54 %) članica je podržava. Najveći broj pristalica političke unije nalazi se u Sloveniji, Slovačkoj, Grčkoj i Rumuniji, dok se najmanji broj nalazi u Velikoj Britaniji. Zajedničku spoljnu politiku u EU podržava 68 % građana EU, ali iznova najmanju podršku uživa u Velikoj Britaniji (48 %), i Švedskoj (51 %).

4. Poverenje u institucije

Rezultati Evrobarometara pokazuju da građani EU izražavaju različit stepen poverenja prema institucijama EU i nacionalnim institucijama. Po pravilu, građani imaju veći stepen poverenja u institucije EU, posebno u evropski parlament. Odstupanja se pojavljuju u slučaju Danske i Turske. Turska, koja je kritikovana zbog svoje politike u oblasti ljudskih prava, sasvim neočekivano uživa veliko poverenje svojih građana kada su u pitanju njene političke institucije.

Najniži stepen poverenja (8 %) u institucije EU izrazili su građani Švedske, koja je pored Velike Britanije najveći euroskeptik. U odnosu na nacionalne institucije, nizak nivo poverenja se, po pravilu, izražava prema sindikatima, vladi, parlamentu, sudstvu, ali najizrazitije nepoverenje postoji prema političkim partijama. Građani EU generalno izražavaju izuzetno nisko poverenje u političke partije. Najniži stepen poverenja prema političkim partijama izrazili su građani u Poljskoj i ono iznosi svega 7 %. To se prevashodno objašnjava karakterom partija, njihovom korumpiranošću. Međutim, sa stanovišta partija levog centra, nepoverenje počiva i na njihovoj nesposobnosti da politički predstavljaju nove socijalne slojeve, da odgovore na realne potrebe građana, da ponude neku alternativu prilagođavanju neo-liberalnom poretku. Kao što je to plastično izrazio jedan stanovnik francuskog predgrađa: »nismo mi postali apolitični već su to postali političari«.[20]

5. Prostori nesigurnosti

Visok stepen saglasnosti postoji oko toga koja pitanja izazivaju najveću brigu kod građana, a ona se prirodno tiču ekonomske i socijalne sfere. Gotovo u svim zemljama na prvom mestu se nalazi oblast zapošljavanja,[21] na drugom, strah od slabljenja sistema

20 E. Hillebrand, op. cit. p. 16.

21 Strah od nezaposlenosti utiče i na to da građani imaju manje dece nego što žele, uporedi Giddens, op.cit. p. 95.

socijalne zaštite, a na trećem mir i bezbednost. Čak i u jednoj izuzetnoj razvijenoj socijalnoj državi kao što je Švedska, nezaposlenost i zdravstvena zaštita su dva problema koji građani izdvajaju kao najvažnija. Dakle, nezaposlenost je prvorazredna briga, i ona obuhvata pored elementarnog straha od gubitka posla, i teškoće dobijanja posla u skladu s obrazovanjem, utisak da uslovi rada postaju sve teži, a pritisak poslodavaca sve jači, ali i generalni strah od posledica globalizacije.

U podlozi bojazni od slabljenja sistema socijalne zaštite, stoji mnogo dublja briga da je na delu krah socijalnog projekta koji produbljuje podele između malobrojnih koji će imati koristi od procesa koji su u toku, i većine koja će patiti, tj. povećava jaz između bogatih i siromašnih i ustoličava društvo lišeno solidarnosti. Unutar toga posebne ose straha predstavlja sve nesigurniji penzioni sistem, kao i neizvesna budućnost zdravstvenog sistema s obzirom na njegovu transformaciju od javnog u privatni sistem. Građani se plaše da će im u budućnosti i kupovna moć opasti, i da će se uvećati teškoće u ostvarenju normalnog i pristojnog života. Na listi briga se nalazi i unutrašnja bezbednost koju ugrožavaju kako migracije, tako i terorizam. U najopštijem smislu, većina ispitanika smatra da se socijalno tkivo razara, i da će se nacionalni identitet razvodniti jer su temeljne vrednosti na kojima on počiva ugrožene talasom kriminala, nevaspitanosti, neobuzdanog individualizma, nestankom tradicije i uništenjem porodice kao osnovne ćelije društva.

Ako sada bliže pogledam poredak problema od kojih građani strepe uočićemo da je on nešto izmenjen u nekoliko zemalja. U Velikoj Britaniji, na primer, na prvom mestu se nalazi problem ilegalne imigracije, a potom terorizam, kriminal i zdravstvena zaštita. (U Španiji se takođe imigracija i terorizam izdvajaju kao prioritetne brige). Za Dance strah od nezaposlenosti takođe nije primarni problem već je to zaštita životne sredine, a potom mir i bezbednost. Ni u Estoniji zaposlenost nije na prvom već na trećem mestu, dok kriminal i inflacija zauzimaju prvo i drugo, a u Letoniji već pet godina na prvom mestu se nalazi inflacija.

Između izraženih briga građana i njihovog definisanja prioriteta EU uspostavlja se prirodna korelacija. Prema mišljenju većine evropskih građana, prioriteti EU treba da budu ulaganje u mir, socijalnu dobrobit i unutrašnje jedinstvo. Borba protiv terorizma koju političke elite tretiraju kao prvorazredni problem ne figurira među značajnim prioritetima kod većine građana. Jedino u Velikoj Britaniji se borba protiv terorizma smatra prioritetom EU. U celini iskazane brige građana i definisanje prioriteta EU jasno potvrđuju temeljnu važnost socijalnog projekta.

6. Znanje o EU

Ako građani izražavaju suzdržano poverenje prema institucijama EU, oni istovremeno pokazuju i relativno niska znanja o institucijama EU. Nalazi su pokazali da građani imaju malo znanja o ekonomskoj i socijalnoj politici Unije i »gotovo nikakvo znanje ili razumevanje kako funkcioniše Unija, njene institucije i koja je njihova uloga« (*The European Citizens and the Future of Europe*, p. 11). Od institucija ispitanici najviše znaju za Parlament, Komisiju znaju po imenu, a Savet im je potpuno nepoznat. »Institucionalno funkcionisanje Unije, način na koji se odluke donose je predmet potpunog neznanja«

(11). Nadalje, podatak da većina Nemaca nije znala da je Nemačka, u vreme istraživanja, predsedavajuća EU, ili da građani u više evropskih zemalja ne znaju da se članovi evropskog parlamenta biraju neposrednim glasanjem, kao i činjenica da većina misli da najveći deo budžeta EU odlazi na briselsku administraciju, otvara pitanje na čemu se izraženo poverenje u institucije EU zapravo temelji. Takođe, već pomenuti podatak da većina građana procenjuje da je njihov glas praktično irelevantan u evropskim poslovima, dakle, da je mogućnost njihovog uticaja na odlučivanje mala, produbljuje enigmu poverenja.

7. Neuspesi EU

Više pokazatelja odnosa građana prema EU je dotaklo i pitanje njenih neuspešnih dimenzija, ali nije naodmet rezimirati ih na jednom mestu. U glavne neuspehe EU, građani ubrajaju izostanak jedinstva među članicama, dominaciju sebičnih interesa, tvrdokornost, nejednakosti između članica, ekonomski i socijalni pad. Izostanak kontrole nad ilegalnim imigrantima, preterana birokratizacija, slabljenje nacionalnog identiteta i izostanak vizije za budućnost upotpunjuju listu neuspeha. Lista neuspeha kao da upućuje na zaključak da građani sve manje veruju, u to da je EU zajednički projekat izgradnje demokratije, mira i dobrobiti (kako kaže A. Severin), a sve više arena u kojoj se države bore za svoje nacionalne interese na temelju »zero-sum« logike.

8. Proširenje

Za srpsku javnost od posebne zanimljivosti su, svakako, podaci koji govore o odnosu građana EU prema njenom daljem proširenju. Podaci prvo pokazuju da se proširenje ne nalazi među najvažnijim prioritetima građana EU. Ne samo da se proširenje ne nalazi na vrhu liste prioriteta, nego je većinsko raspoloženje građana protiv daljeg proširenja. Sa stanovišta pretendenata na članstvo u EU, raspoloženje koje su izrazili evropski građani, i to posebno u *core countries*, prema proširenju je vrlo onespokojavajuće. U 25 članica EU manje od polovine građana (46 %) podržava njeno dalje proširenje. Protiv proširenja se izjasnilo 64 % Nemaca isto toliko Luksemburžana, 58 % Francuza, 57 % Austrijanaca, 52 % Finaca i 51 % Britanaca[22]. Raspoloženje prema proširenju se razlikuje između građana u starim i novoprimljenim članicama. U novoprimljenim članicama raspoloženje prema proširenju je, po pravilu, veće. Najveće je u Poljskoj, Sloveniji (78 %) i Litvaniji, kao što je ono i veće u manje razvijenim starim članicama, Grčkoj i Portugaliji.

Ako uporedimo odnos prema potencijalnim kandidatima, raspoloženje među članicama takođe varira. Kada je reč o zemljama Zapadnog Balkana, najveće raspoloženje postoji prema budućem članstvu Hrvatske u EU, dok se najveći otpor izražava prema

22 Negativan odnos je iskazan i prema prijemu Bugarske i Rumunije u EU, koje su ubrzo nakon ovih istraživanja postale nove članice. Pri tome, negativno raspoloženje prema Rumuniji je bilo izraženije nego prema Bugarskoj. Inače, po mišljenju većine, proširenje Unije je isuviše široko, brzo i vrlo loše pripremljeno, čak i kada je reč o prijemu Poljske, Češke, Mađarske i Slovenije. Vidi: *The European Citizens and the Future of Europe*, op. cit. p. 21.

Turskoj, Albaniji i Srbiji. Negativan odnos prema Turskoj je najrasprostranjeniji, ali se i on unutar članica izražava u različitom stepenu. Kada je reč o Turskoj, najodbojniji stav imaju građani Austrije (87 % je protiv), Nemačke, Francuske i Finske. (Zanimljivo je da na Kipru, gde postoji višedecenijski nerešen sukob sa Turskom, otpor prema prijemu Turske u EU je nešto manji (81%) u poređenju sa Austrijom). Najmanje odbojan stav nalazimo u Švedskoj, gde se 46 % građana izjašnjava pozitivno u pogledu evropske perspektive Turske. Otpor prema Turskoj se obrazlaže njenom ne-evropskom kulturom, problematičnim učincima u sferi ljudskih prava, i strahom od velikog talasa emigranata nakon prijema, koji bi dalje ugrozili zaposlenost u evropskim državama.

Pozitivan odnos prema budućem članstvu Srbije u EU izražavaju građani u Grčkoj i na Kipru (65 %), ali ne i građani u svim njenim susednim zemljama. Na primer, u Mađarskoj građani su pokazali izuzetno negativan odnos prema evropskoj perspektivi Srbije. Štaviše, jedino u Mađarskoj su građani izrazili negativniji odnos prema Srbiji, nego prema Turskoj. U celini, otpor prema Srbiji kao budućoj članici je među građanima EU veoma visok. Od novonastalih država bivše Jugoslavije, Srbija je najmanja poželjna buduća članica. To potvrđuje i primer Francuske (koju su Srbi tradicionalno smatrali saveznikom) gde je neraspoloženje građana prema prijemu Srbije, od svih bivših republika Jugoslavije, najveće – 52 % je protiv, a 37 % je za prijem. Protiv budućeg članstva Hrvatske je 42 % Francuza, protiv članstva Makedonije i Crne Gore je 47 %, dok je protiv članstva Bosne i Hercegovine 49 % francuskih građana.

Zemlje koje bi evropski građani zaista želeli da vide u EU su Švajcarska, Norveška i Island, dakle, bogate zemlje severa koje same nisu posebno zainteresovane za članstvo. Jug Evrope nije prepoznat kao poželjan deo EU. Ovakav odnos se ne može isključivo objasniti »zamorom proširenja« već dubljim ekonomskim i kulturnim podelama na temelju kojih se određuju poželjne i nepoželjnije buduće članice.

Ukoliko bi se u ovom trenutku građani EU izjašnjavali referendumom o prijemu novih članica, evropska zajednica se ne bi dalje uvećavala. Svesni takvog potencijalnog ishoda, rezultati Evrobarometara su propraćeni zaključkom da se politička, tj. briselska, elita mora više potruditi da svojim građanima objasni korisnost proširenja. Korisnost kao da je ostala skrivena, zbog čega su građani skloni proširenje da tumače isključivo kao jednostranu velikodušnost, solidarnost sa siromašnijim od sebe, koja ugrožava njihov vlastiti standard.

Negativan odnos prema emigrantima, tj. prema njihovom doprinosu se delimično poklapa sa stepenom odbojnosti prema proširenju. I u ovom slučaju Austrija predvodi. Svega 37 % Austrijanaca smatra da emigranti daju pozitivan doprinose zemlji. Međutim, Austrija nije usamljena u svom negativnom odnosu, dok Švedska i Portugalija predstavljaju izuzetak u pogledu svog pozitivnog odnosa prema imigrantima. Imigrantima se pripisuju dva greha: prvi, da spremnošću da rade za manje plate[23] oni obaraju visinu dohotka i za domaće radnike i ugrožavaju njihovu egzistenciju, i drugi, da zloupotrebljа-

23 Pripisivanje ovog greha se samo pojačalo dolaskom obrazovane radne snage iz bivših socijalističkih zemalja spremne da rade za manje plate.

vaju mehanizme socijalne zaštite, doprinose eroziji socijalnog projekta. U svakom slučaju, odnos prema imigrantima je suprotan logici integracije i globalizacije, ali je u skladu sa osećanjem socijalne ugroženosti i egzistencijalnog straha.

Na kraju, moramo postaviti nekoliko pitanja povodom stava prema prijemu Srbije u EU. Entuzijazam koji se očekuje od strane naših građana u pogledu priključenja EU, delom se uzima i kao pokazatelj širenja demokratske kulture, definitivnog raskida s prethodnim razdobljem, jačanja vlastitog modernog identiteta. Da li na takav stav može da utiče visok stepen odbojnosti građana Evrope prema uključivanju Srbije u EU, činjenica da u Kantovom smislu, EU nije u ovom trenutku gostoljubiva sredina? Koje su konsekvence odbojnosti unutar evropskih društava, i u kojoj meri ih evropska elita može da ignoriše? U kojoj meri umanjivanje odbojnosti mora da postane i deo naše vlastite akcije, strategije? Ukoliko se ne može prenebregnuti odbojno raspoloženje građana Evrope prema budućem učlanjenu Srbije u EU, naš zadatak nije samo unutrašnje usklađivanje sa standardima EU, već i koncentrisana akcija na promeni predstave o Srbiji, koja je uprkos demokratskim promenama i unutrašnjim reformama još uvek dominantno oblikovana prošlošću.

ZAKLJUČAK

Glasovi građana EU potvrđuju da je EU takođe u potrazi za adekvatnim modelom tranzicije, prilagođavanja globalnim procesima koji bi joj obezbedili ekonomski i socijalni prosperitet. Sama ta činjenica u načelu proširuje i mogućnosti osmišljavanja naše vlastite tranzicije, govori u prilog tome da je legitimno i potrebno da i zemlje evropske poluperiferije u skladu sa svojim specifičnostima, nasleđem i potrebama građana definišu svoj put ka konsolidovanoj demokratiji i tržišnoj ekonomiji. U svakom slučaju, imajući u vidu različita evropska iskustva, posebno skandinavskih zemalja, danas je sasvim jasno da put tranzicije može imati veću ili manju cenu sa stanovišta dobrobiti građana, a o tome kojim će se pravcem društvo uputiti presudiće odluke elita, a ne nekakva sila (neo-liberalne) zakonomernosti.

Dosadašnje prilagođavanje globalnim tokovima u većini zemalja EU je izazvalo pojačano nezadovoljstvo građana koji pogoršanje svog položaja, ili strah od mogućeg pogoršanja, povezuju velikim delom sa demontiranjem socijalne države i daljim proširenjem Unije. Uprkos vrlo velikom ekonomskom jazu koji deli građane članice EU i građane evropskih država koje nisu članice, strepnje su u mnogome identične. Strah od nezaposlenosti, pada kupovne moći, sužavanja zdravstvene zaštite i izostanak sigurnih penzija, od povećanog jaza između malobrojnih dobitnika i velike većine gubitnika, sužavanje srednje klase, gubitka nacionalnog identiteta dominira kod građana EU. Slične strahove dele i građani bivših socijalističkih zemalja u tranziciji što upućuje na paradoksalne zaključke. Prvo, da egzistencijalni strahovi nadilaze podelu između članica i ne-članica EU, da uspostavljaju spone mimo državnih granica i različitog nivoa razvoja. Drugo, sama činjenica da su strahovi s ovu i onu stranu EU slični, govori da su građani podvrgnuti dejstvu globalnih sila kao nad-determinacije koja briše regionalne podele.

Problem koji može da iznedri nova neprijateljstva umesto da pretvori ove spone u »nova prijateljstva« i solidarnosti, je otpor daljem proširenju EU. Naime činjenica je da većina građana EU izjednačava dalja proširenja sa dodatnim ugrožavanjem njihove socijalne egzistencije, što svakako slabi izglede za »nova prijateljstva«. Međutim, upravo to govori da revitalizacija socijalnog projekta mora da bude primaran zadatak evropske političke elite, ukoliko je njen stvarni interes dalja integracija evropskog prostora, tj. ako su građani na negativan način uspostavili vezu između erozije socijalnog projekta i proširenja, politička elita na tom planu mora izvršiti korenite korekcije. A da li se može revitalizovati socijalni projekat, prevladati nepoverenje elite i građana i rastuća odbojnost prema multikulturalnosti bez snaženja nacionalne države, ostaje ključno pitanje koje nadilazi samo EU.

Problem adekvatnih korekcija postaje tim dramatičniji ukoliko se povećavaju razlike između onog što građani žele i onog što im politička elita nudi/nameće. Ukoliko elita više teži američkom modelu koji više brine o tržištu, a građani skandinavskom koji više brine o socijalnoj pravdi, nesporazumi i otpori će se produbljivati. To se već iskazuje time što partije, naročito levog centra, gube svoja socijalna uporišta, njihovu agendu preuzimaju partije centra, a nedostatak odgovora na pitanja koja zadiru u problem identiteta, naročito nacionalnog, preuzimaju radikalne desničarske partije. Sasvim ispravno se čini upozorenje da takav tok nije posledica povećane iracionalnosti građana, već posledica nedostatka valjanih, uravnoteženih odgovora na realne probleme sa kojima se građani suočavaju. Drugim rečima, političke elite zanemaruju društvenu realnost, potrebe i frustracije građana, pokazuju pomanjkanje dijagnostičke sposobnosti. I u ovom slučaju se nameće sličnost sa ne-članicama, kao što je na primer, Srbija. Njeno socijalističko nasleđe u svom najboljem delu, sadašnji ekonomski i socijalni problemi i prioriteti građana upućuju na svojevrsni socijal-demokratski oblik tranzicije, dok je politička elita sklonija neo-liberalnoj formi. (Veliki paradoks predstavlja činjenica da iako postojeći socijalni problemi vapiju za socijal-demokratskom partijom, nijedna sa jakim socijalnim uporištem nije na pomolu). Međutim, jedna implikacija nam se čini još važnijom od utvrđivanja ove sličnosti odnosa političke elite i građana. Naime, ako vladajuće evropske političke elite pokazuju značajna ograničenja u preciznijoj dijagnozi vlastitih društava, potreba građana, korena krize, razloga za povećano urbano nasilje, štrajkove, jačanje ultradesnih snaga, otpore prema produbljivanju procesa integracija, kako se ta ista elita može plodonosno baviti društvima izvan EU, njihovim tranzicionim tegobama, krizama i sukobima, delovati u pravcu verodostojne afirmacije multikulturalnosti, i pronalaženja adekvatnih, nadasve nenasilnih, odgovara na globalne izazove. Dakle, udaljenost od vlastite realnosti umanjuje kapacitete evropske, briselske elite upravo za ono čemu teži – većem i uspešnijem globalnom uticaju.

Glasovi građana koji se čuju posredstvom ispitivanja javnog mnjenja koje obavlja Evrobarometar, ne mogu se svesti na nedostatak informacija, na nedovoljnu obaveštenost građana i potrebu pojačanih napora evrokratije samo u tom pravcu – boljem pružanju informacija. Ona nalažu i ozbiljna kritička preispitivanja manjkavosti vlastitog projekta, analizu uticaja globalnih promena na socijalnu zaštitu i nejed-

nakosti, i preduzimanja koraka koji će glas građana, njihove potrebe ozbiljno uzeti u obzir, da njihovo nezadovoljstvo neočekivano ne bi postalo mnogo veći izazov za EU od opasnosti koju predstavlja recimo, globalni terorizam.

LITERATURA

Alexander, Douglas, The Challenging Agenda for the New Century«, *Internationale Politik und Gesellschaft*, No. 1/2006/, pp. 20-27.

Becker, Uwe, »The Scandinavian Model: Still an Example for Europe?«, *Internationale Politik und Gesellschaft*, No. 4/2007/, pp. 41-55.

Cuperus, René, »European Social Unease – A Threat fo the EU?, *Internationale Politik und Gesellschaft*, No. 1/2006/, pp. 65-90.

Esping-Andersen, Gøsta (1990), *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Cambridge, Polity.

European Commission, Eurobarometer, »The European Citizens and the future of Europe«, Qualatitive study in the 25 member states, May 2006.

European Commission, Standard Eurobarometer, »Eurobarometer 66, Public opinion in the European Union«, Autumn 2006.

Giddens, Anthony, *Europe in the Global Age*, Polity Press Cambridge, 2007.

Hillebrand, Ernst, »Between old Recipes and new Challenges: The European Left needs a Conceptual Renewal«, *Internationale Politik und Gesellschaft*, No. 4/2007/, pp. 11-20.

Sapir, Andre, »Globalization and the reform of European social models«, Background document for ECOFIN meeting, Manchester, 9 September 2005, www.bruegel.org

Sassoon, Donald, *Social Democracy at the Heart of Europe*, IPPR, London, 1996.

Severin, Adrian, »The Future of the EU: A Need for a New Vision«, *Internationale Politik und Gesellschaft*, No. 1/2006, pp. 11-19.

Radmila Nakarada

EUROPEAN UNION AND THE END OF THE THIRD WAY?

Abstract

The paper begins with the assumption that insights concerning the internal adaptation of the EU to the contradictory processes of globalization are necessary for our own path to Europe. For this reason, the achievements of the, so called, Third way are analyzed, for it attempted to find a formula of compromise between the European social project, one of the foundations of European identity, and the neo-liberal economic directives. The failure of the Third way strengthened the argumentation that economic efficiency demands radical dismantling of the social state.

The author questions such conclusions on the basis of the experience of Scandinavian countries, and the attitudes of the EU citizens, whose dissatisfaction with the erosion of the social state is transformed into a resistance to further EU enlargement, into a stance against immigrants and multicultural society.

Prof. dr Jelica Stefanović-Štambuk
Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka

UDC 327.5
327.56

POSAO KOJI ČEKA

Bolje vezivanje teorije i prakse posredovanja u međunarodnim sukobima

Sažetak

Posredovanje u međunarodnim sukobima potvrđuje se kao uspešniji način njihovog preobražaja i rešavanja od drugih načina, ali manje uspešan nego što se očekuje. Različiti tipova medijatora i različiti tipovi medijacijskih pristupa preduzimanih u različitim fazama «životnih ciklusa» međunarodnih i unutrašnjih internacionalizovanih konflikata ostvarujući neistovetne uloge završavani su često ishodima ne samo neprihvatljivim, nego neshvatljivim i sukobljenim stranama, i posmatračima. Jedan od razloga koji otežava i razumevanje i praktične uspehe međunarodnog posredovanja u upravljanju konfliktima ka njihovom preobražaju, a na duži rok i mogućem rešavanju, je njegova loša teorijska uzglobljenost. Tradicionalna preskriptivna teorija u koju je pretežno razumevanje prakse posredovanja uzglobljeno počiva na nizu redukcionističkih pretpostavki i otežava razumevanje ishoda ostvarenih posredovanjem. Jedan od pristupa ponuđen kao zamena uzgloblјuje posredovanje u spoljnu politike države. Njegove pretpostavke omogućavaju samo delimično poboljšanje razumevanja učinaka posredovanja u međunarodnim sukobima. Zato je u ovom radu predloženo da diplomatska teorija predstavlja najpogodnije mesto teorijskog uzglobljavanja razumevanja u međunarodnim i internacionalizovanim unutrašnjim sukobima. Ključni dokazi u ponudi «diplomatskog» prilaza za obavljanje neophodnog i neodložnog poboljšanja i teorije i prakse međunarodnog posredovanja su, da je sama diplomatija posrednička ustanova i praksa, a posredovanje i norma i sredstvo postojećeg diplomatskog sistema. Najbitnija prednost saopštenog predloga jeste, da se iz «diplomatske tačke» gledanja na posredovanje u međunarodnim sukobima, najbolje razume i praktično postavlja delovanje posrednika kao «opunomoćenika» da rešenjima ili sprečavanjem rešavanja posredovanog konflikta održava ili menja normativne i regulativne okvire postojećeg poretka.

Ključne reči: posredovanje, konflikti, međunarodno posredovanje, međunarodni konflikti, internacionalizovani unutrašnji konflikti, diplomatija, diplomatska teorija, preskriptivna teorija međunarodnog posredovanja, spoljna politika, alternativni pristup međunarodnom posredovanju, Bosna i Hercegovina, bivša Jugoslavija.

Ocene o posredovanju u međunarodnim sukobima, nesrodne u mnogo čemu, podudarne su u jednom. Uspeh posredovanja u međunarodnim sukobima nije visok. Podaci, prikupljeni u okviru *International Crisis Behavior Project*, otkrivaju da je u 434 krize, koje su izbile tokom istraživanog vremenskog razdoblja (1918-2001), u 30% (128), ili u manje od trećine slučajeva, došlo do nekog oblika posredovanja. Uzimajući ove nalaze kao primarnu empirijsku osnovu, uz dopunu podacima prikupljenim u nekoliko istraživanja užih po zahvaćenim razdobljima proučavanja, dva zaključka o posredovanju u međunarodnim sukobima izbijaju u prvi red.

Prvo, posredovanje je prvenstveno korišćeno u etničkim sukobima izbilim unutar geografski povezanih oblasti, uglavnom, među nedominantnim stranama, a ne velikim silama ili super silama. Drugo, još značajnije, jeste da su ti sojevi sukoba, kada je u njima korišćeno posredovanje, češće: zaključivani zvaničnim sporazumima, ranije okončavani, postizali rešenjem viši stepen zadovoljenja strana i održivo smanjenje napetosti među njima u razdoblju posle postignutog sporazuma.

Oba nalaza podržavaju rasprostranjena stanovišta u literaturi o posredovanju, upravljanju i rešavanju sukoba, izbilih bilo iz «nužde» (*need*), «pohlepe» (*greed*) ili «uverenja» (*creed*), kako se najjednostavnije mogu razvrstati njihovi uzroci (Zartman). Svim stanovištima je, uz neizbežne nijanse, zajedničko da ističu posredovanje kao način koji nije najčešće korišćen za preobražaj ili okončanje sukoba, ali ga izdvajaju kao uspešniji od drugih. Istina, postoji i bitan dodatak. Objedinjeno saopšten, glasio bi, da se posredovanje potvrđuje kao uspešnije od drugih načina rešavanja međunarodnih sukoba, ali manje uspešan nego što se očekuje.

Slično se, uostalom, procenjuju i učinci posredovanja unutar posebnih društava. Jednako stoji učinak posredovanja i unutar posebnih kultura, od kojih neke imaju izuzetno dugu tradiciju posredovanja socijetalnih i komunalnih sporova. Poznato je da posredovanje ni među članovima iste porodice, pojedincima i pripadnicima grupa jednog društva, u sporovima poslovnih firmi ili u radnim sporovima, neće odbaciti željeni ili očekivani uspeh ukoliko su visoki ulozi oko kojih je sukob izbio.

Kako razumeti neslaganja proširenih očekivanja da će posredovanje biti korišćeno u intenzivnim (nasilnim) sukobima, kako međunarodnim, tako i internacionalizovanim, i njegove ograničene upotrebe? Ima li objašnjenja za razilaženje pretpostavki da će sporazumi proistekli iz posredovanja biti uspešniji od rešenja nađenih drugim načinima rešavanja sukoba, na jednoj strani, i njihove stvarne manje uspešnosti nego što se verovalo, na drugoj? Da li postoji samo jedan tip posredovanja ili više njih? Da li je svaki tip posredovanja podjednako uspešan ili ne?

Zbir prikupljenih dokaza, na osnovu kojih su procenjivani učinci posredovanja, ide, za sada, u prilog manipulaciji (*manipulation*) kao uspešnijem tipu posredovanja od

drugih. Međutim, da li je manipulacija kao tip posredovanja pogodna za upravljanje svakim međunarodnim sukobom ka njegovom preobražaju ili rešenju? Kada se posredovanje okončava, a njegov učinak meri kao uspešan? Da li je posredovanje ostvarilo uspešan učinak postizanjem sporazuma strana u sukobu, ili, tek sprovođenjem posredovanjem nađenog sporazuma? Kako se procenjuju ishodi posredovanja? Da li se uzimaju u obzir samo njegovi učinci za strane u sukobu, ili i za strane i posrednika, ili samo za posrednika, ili i za strane, i za posrednika i za sve zainteresovane, iako po strani od procesa posredovanja, ali sa interesnim udelom, ili nekim vlastitim ulogom u posredovanom rešenju? Nije li merilo uspeha posredovanja jedino uspostavljanje postojane strukture i stanja mira među stranama u skobu?

Ima li posredovanje ulogu i u razdoblju posle postizanja sporazuma prihvatljivog svim strana u sukobu i samom posredniku, ili posrednicima? Ukoliko ima ulogu i tada, zašto je dobija i kako je igra? Koji je tip posredovanja najpogodniji u razdoblju po postizanju posredovanog sporazuma? Da li je olakšavanje (*facilitation*) onaj tip posredovanja, kako se teorijski tvrdi, koji je zaista najpogodniji u periodu posle postizanja posredovanog sporazuma? Još direktnije, da li se, u ovoj fazi životnog ciklusa međunarodnog sukoba, tim tipom posredovanja može pomoći osnaženje i integrativni potencijal sporazuma kojim je sukob formalno zatvoren?

Prethodna, i niz mogućih sličnih pitanja, otvaraju suštinski problem u pozadini. Ovu pozadinu čini uloga koju posredovanje igra u međunarodnim sukobima. Da li, uopšte, teorija posredovanja nedvosmisleno određuje ulogu posredovanja? Drži li, na razumnom odstojanju, razumevanje uloge ili uloga koje posredovanje zaista, i praktično potvrđeno u raznovrsnim i raznorodnim međunarodnim sukobima vrši, na jednoj strani, od razumevanja kakvu bi ulogu moglo, trebalo da, ili moralo igrati u rešavanju ili upravljanju međunarodnim sukobima, na drugoj strani?

Uzimajući da posredovanje igra ključnu ulogu u upravljanju međunarodnim sukobima ka njihovom sporazumnom preobražaju, a na duži rok, *kombinovanjem njegovih različitih tipova*, i ka njihovom sporazumnom rešavanju, može se, najopštije, tvrditi, da navalš naznačeni problemi u napred postavljenim pitanjima, potiču iz nepotpune integracije teorijskog razumevanja i prakse posredovanja u međunarodnim sukobima. Mnogo je više još uvek pitanja bez odgovora, nego jednoznačno odgovorenih pitanja, a još manje opšte prihvaćenih odgovora. Gledanjem na posredovanje kao samostalni ključni činilac upravljanja međunarodnim sukobima ka njihovom sporazumnom preobražaju, a na duži rok, i rešavanju, vidi se da je potrebno poboljšano povezivanje teorijskog razumevanja posredovanja i njegove stvarne uloge u praksi upravljanja međunarodnim sukobima i njihovog rešavanja.

Drugim rečima, neophodno je ostvariti ponovno uzglobljenje razumevanja posredovanja u teorijsku matricu koja pomaže uvidu da ono može najbolje odigrati svoju upravljačku ulogu u preobražavanju, i mogućem rešavanju konflikata, kada mu nisu pridružena druga sredstava, ili načini upravljanja, posebno ne sredstva i načini upravljanja zasnovani na tehnologijama prinude. Zato je ponuđeno, najpre, da se uloga posredovanja u međunarodnim sukobima posmatra uzglobljena u diplomatsku teoriju. Ponuda je potekla iz pretpostavke da se iz tog teorijskog ugla može ostvariti

izvesno poboljšanje razumevanja i popravljanje praktičnih učinaka posredovanja u međunarodnim sukobima. Određeni saznajni napredak prikladno bi pošao u susret povećanoj potražnji za posredovanjem i dobro došao popunjavanju praznina u vođenju sve zahtevnijih procesa posredovanja.

Naznačenom poslu prišlo se, najpre, argumentovanjem predloška posmatranja uloge posredovanja iz ugla diplomatske teorije, kao mesta otkuda se ono može preglednije videti. Posebno je bitno uočiti da posredovanje diplomatska teorija drži kao jedna od načina na koji diplomatija upravlja održanjem i mirnom promenom normativnog i regulativnog okvira međunarodnog poretka, što često izmiče u razumevanju određenih ishoda međunarodnog posredovanja, posebno stranama koje su njima nezadovoljne. Nažalost, pristup razumevanju posredovanja u međunarodnim sukobima, a osobito međunarodnog posredovanja u međunarodnim i internacionalizovanim unutrašnjim sukobima iz okvira diplomatske teorije još uvek se uporno odbija. Ovo odbacivanje proizvodi nemerljive teorijske štete i nerazumevanje brojnih posredničkih rešenja koja postupno menjaju normativni i regulativni okvir međunarodnog društva, odnosno društva današnjih država.

Kako bi se pokazale prednosti diplomatske teorije kao okvira u kome se može ostvariti poboljšano teorijsko razumevanje posredovanja i njegovih postojećih praksi napravljen je sažet pregled osnovne vladajuće matrice teorijskog razumevanja posredovanja i njegove uloge u međunarodnim sukobima koja izaziva mnogo teorijskog nezadovoljstva, i drži se opravdano nedostatnom.

Konačno je učinjen osvrt i na pokušaje prikopčavanja razumevanja posredovanja na alternativnu teorijsku podlogu spoljne politike, kako bi bila ispitana i njegova teorijska korisnost i obavestilo se o njegovim manjkavostima.

Međunarodni i internacionalizovani unutrašnji sukobi u svetskom društvu stavili su posredovanje na najisturenije mesto neodložnih zadataka u rokovnicima teorijskih i istraživačkih radova. Praksa iziskuje poboljšano teorijsko razumevanje. Hitno je potrebno razjašnjavanje delotvorne uloge posredovanja u upravljanju sukobima. Sukobi nisu čekali i neće čekati da ih teorija uzme pod svoje. Umnoženi i nerešeni oni i teoriju uzimaju pod svoje. Vreme je da se teorija bez odlaganja prihvati posla koji čeka. Predstojeći posao je, ponovo rečeno, bolje povezivanje teorije i prakse posredovanja u međunarodnim sukobima. Bez poboljšanja teorijskog razumevanja posredovanja nije ga moguće obaviti. Analiza koja sledi namerna je da potkrepi dobro stojećim argumentima upućeni poziv da se taj posao više ne ostavlja da čeka.

DIPLOMATSKA TEORIJA KAO MESTO PREGLEDNIJEG VIĐENJA MEDIJACIJE

Kako izvesti ijedan zaključak o medijaciji, a preskočiti da se išta kaže o diplomatiji. Diplomatija je bila i ostala medijacijska praksa i ustanova. Jedna od njenih funkcija je «snižavanje neminovnih učinaka trvenja u međunarodnom opštenju (Bull, 1977: 171-2). Budući da je svrha diplomatije opkoračivanje granica identiteta ili estranjacije (Der Derian, 1987) u jednom izuzetno tankom okviru društvenosti, medijacija je suštinski i tehnički ugrađena u diplomatiju.

Otuda posredovanje nije tek jedna tehnika upravljanja sukobima ili njihovog rešavanja, nego sastavnica diplomatije. Namenjena je umanjenju sukobljenosti izdvojenih, posebnih identiteta koji su neizbežno upućeni na opštenje jedni sa drugima. Svim nedostatnostima svojih učinaka uprkos, posredovanje, u većini današnjih sukoba, preostaje kao jedini upravljački način, prihvatljiv stranama zabasalim u bespuća međusobnih neprijateljstava, koji ih može zajedno iz njih izvesti.

Najkraće, bilo bi korisno pogledati posredovanje u međunarodnim i internacionalizovanim unutrašnjim sukobima, iz diplomatske teorije kao mesta koje pruža pregledniji uvid u njegovu praksu i ulogu. Budući da je posredovanje integrisano u diplomatiju i da je norma diplomatskog sistema, to je poboljšano razumevanje uloge posredovanja u međunarodnim sukobima izvesnije iz «diplomatskog ugla» gledanja na njega kao diplomatski konstituisanu i kontekstualizovanu upravljačku praksu u svetskim poslovima. Posredovanje je diplomatski kontekstualizovana praksa koja se menja. Diplomatska teorija zato može pomoći poboljšanom razumevanju tih promena. Moguće je, otuda, uočiti nedostajuće parametre i vladajućeg i ponuđenog alternativnog pristupa teorijskom razumevanju posredovanja.

POSREDOVANJE KAO DIPLOMATSKA UPRAVLJAČKA PRAKSA

Pregled literature o posredovanju u međunarodnim sukobima i obraćanje pažnje na načine na koji posrednici sebe u njima vide, najpre, otkrivaju upravljačku ulogu posredovanja primerenu prirodi diplomatije i diplomatskog delovanja, i teorijskom razumevanju diplomatije.

Posrednici često sebe opisuju kao upravljače procesom komunikacije i razmene među protivnicima (Bercovitch 1996; Bercovitch, Rubin 1992). Slično i posrednici i istraživači posredovanja, smatrajući da je posredovanje zasnovano na komunikaciji, obično ističu da je ono bitan upravljački činilac u intenzivnim (nasilnim) konfliktima zato što obezbeđuje «neutralni» okvir u kome strane mogu istraživati mogućnosti i razvijati rešenja, najčešće izvan visoko zaoštrene atmosfere arene formalne pregovaračke strukture (Hempson, 2006).

Uočljivo je u ovim gledištima da je posredovanje i za posrednike, i za teoriju, ali i za suparnike u sukobu, kada se oni čuju, po svojoj prirodi intervencionistička praksa. Posredovanju zato nije potrebna prateća potpora drugih intervencionističkih strategija. Samo oslobođeno veza sa drugim intervencionističkim strategijama posredovanje će pouzdanije privesti sukob kojim upravlja sporazumnom preobražaju, i mogućem rešavanju.

Posredovanje je strategija intervencije, u istom smislu u kome je i svako diplomatsko delovanje intervencionističko. Posrednici znaju da mogu promeniti, i to putem svojih intervencija rade, poglede i stavove neprijateljskih ili zaraćenih strana jednih na druge. Svoje intervencionističke napore usmeravaju na izmenu predstava o konfliktu kod svih uključenih strana. Time izazivaju da iz izmenjenih predstava usledi promena ponašanja. Promenjenim ponašanjima nastoje da podstaknu izmenu vrednosti sukobljenih strana. Niz ovih, i sličnih intervencija, posrednik vrši u cilju izgradnje dovolj-

nog poverenja među neprijateljskim ili zaraćenim stranama kako bi postale spremne za pregovore, zaključivanje i sprovođenje nekog prihvatljivog sporazuma.

Mnoštvo je, kako anegdotskih, tako i temeljnih uopštavajućih stranica napisano o nužnoj intervenciji posrednika, posebno u sukobima vođenim oko retkih i visoko vrednovanih dobara, naročito među pripadnicima etničkih i verskih zajednica. Posebno je intervencija posrednika nužna u onim sukobima čije rešenje zahteva postizanje sporazuma o preraspodeli među zaraćenim stranama. Pregovori ni o ostalim vrstama sporazuma među zaraćenim stranama kojim bi one rešile svoj sukob, bio to sporazum o normalizaciji, ili sporazum o inovaciji, čak, i sporazum o produžavanju sporazuma (Iklé, 1964) na primer, kakav je sporazum o nastavku primirja, nisu manje zahtevni.

Izgleda da su zaraćene strane, ako su već prinuđene na pregovore, sposobne jedino da pregovaraju radi postizanja sporednih učinaka (Iklé, 1964). Tako je jer je svakoj strani bitno da sebe prikaže kao sklonu sporazumu, a drugu stranu kao nepopravljivog protivnika sporazumevanja, dok im je zajednički važno da pokažu kako su pregovori među njima neizvodljivi.

Strane koje su neprijatelji, ukoliko bi se našle oči u oči nerazdvojene posrednikom, i nepovezane njegovim delovanjem, ne bi mogle da učine ni iskorak jedna drugoj u susret iz svojih ušančenih strateških položaja. Ova nemogućnost preokreta u strategijskim pozicijama strana dugo je i dobro poznata prepreka rešavanju sukoba. Posebno u etničkim sukobima, treća strana je nužna za izmenu strukture ukopanosti u sopstvene strategijske pozicije neprijateljskih strana. One ne izlaze jedna drugoj u susret, barem ne na početku. Izmeštanje iz rovova isključivih polazišta omogućava umešani posrednik. On interveniše između njih. Pokušava da promeni njihova gledišta o mogućnosti i koristima postizanja sporazuma. Strane, najpre, čine pomake iz svojih nepomirljivih potraživanja ka posredniku, uverene u to da takav ustupak čine njemu, ne protivniku. Posle određenog broja tih gotovo ritualnih razmena, za koje neprijateljske strane veruju da ostvaruju sa posrednikom, neprijatelji počinju postupno menjati i svoja gledišta jedni o drugima, ili jedan o drugom. Prvo menjaju poglede na izvodljivost sporazumevanja, potom i na korist sporazuma, a onda i na mogućnost da jedni drugima krenu u susret pomirljivim predlozima, i posledičnom razmenjivanju međusobnih ustupaka.

Posrednik interveniše u gledišta strana u sukobu na različite načine. Može da izazove njihovu promenu u željenom pravcu pozivanjem na neki skup natkriljujućih ciljeva i vrednosti zaraćenih strana. Može njihova stanovišta menjati poznatim «igranjem na kartu legitimnosti». Upotrebljivo je posredniku i korišćenje, kao poluge vlastitog uticaja, težnje sukobljenih strana da budu deo neke obuhvatnije političke zajednice. Posrednik, često se kaže, interveniše u sukob podizanjem tribine za vođenje pregovora. On pokreće dijalog i razmene mišljenja i to održavanjem veza i sa zvanično sukobljenim stranama i sa onim snagama koje postoje u njihovoj pozadini.

Pored opštenja sa zvaničnim predstavnicima strana, posrednik može menjati njihova otvrdla gledišta uspostavljanjem kontakata sa svim uticajnim predstavnicima strana, a ne samo njihovim zvaničnim predvodnicima. Može opštiti i podsticati

na dijalog i prvake opozicije, predvodnike građanskog društva, i proizvođače javnog mnjenja. Svim tim opštenjima posrednik interveniše u cilju prebacivanja sukoba na putanju pregovora. Letimičan pregled literature otkriva pravu zbirku pominjanih intervencionističkih strategija za uspostavljanje i olakšavanje komunikacije kojima se služe posrednici kako bi izmenili i predstave i ponašanja i odnose strana u korist dijaloga i pregovora koje zagovaraju, podstiču i pokreću (Bercovitch 1984).

Posmatrano iz ugla svoje intervencionističke prirode, posredovanje otkriva izuzetnu bliskost, ili najbliže porodično srodstvo sa diplomatijom. Istina, među njima nema potpune fizičke sličnosti. Posredovanje je, nalik diplomatiji, delatnost izgradnje poverenja. Poverenje stvara uslove za uzajamnost. Poverenje koje odgoji uzajamnost može podići ranije neprijateljske i zaraćene strane iz njihovih rovova i na kraju ih dovesti u pregovore o političkom rešenju i polaganju oružja (Hempson, 2006).

Zbog ovog načina upravljanja sukobom na temelju obnovljenog građenja poverenja i uzajamnosti, primerenog sopstvenoj prirodi, posredovanje najbolje uspeva samostalno. Nije mu u poslu potrebna podrška drugih strategija intervencije. Osim toga, sama priroda posredovanja kosi se sa prirodom i vojnih i ekonomskih intervencija kao oblika međunarodnih intervencionističkih strategija i napora. Otuda svoju upravljačku ulogu posredovanje uspešno može obaviti ako mu nisu pridružene intervencionističke strategije protivne njegovoj prirodi.

Posredovanje u položaju upravljača međunarodnim sukobima ka njihovom preobražaju, a dugoročno, i mogućem rešavanju, određujuće utiče i na samostalne i odvojene, ali iako posebne a s njom povezane diplomatske intervencionističke napore, a posebno na vojne i ekonomske intervencije u međunarodne sukobe. Najbitniji sažeti, brojni i raznorodni empirijski nalazi, neki sistematičnije sređeni od drugih, ukazuju na dve bitne korelacije između korišćenja intervencionističkih strategija i napora u međunarodnim sukoba i dužine trajanja i oštrine međunarodnih sukoba. Prvo, vojne i ekonomske intervencije u međunarodne sukobe vršene spolja, kao i internacionalizovane unutrašnje sukobe, produžavaju njihovo trajanje. Drugo, vojne i ekonomske intervencije spolja u međunarodne sukobe, kao i internacionalizovane unutrašnje sukobe, utiču na podizanje nivoa neprijateljstava. Produžavanjem trajanja sukoba i pooštravanjem i širenjem neprijateljstava, spoljne vojne i ekonomske intervencije u neki međunarodni, ili internacionalizovani unutrašnji sukob jednako umanjuju izglede da se neprijateljstava zaustave, a potom i da se sukob okonča.

Disciplinu međunarodnih odnosa opterećuje problem nedovoljne teorijske i empirijske integrisanosti posredovanja uprkos njegovom značaju (Touval, 2003: 91). Suprotno studijama međunarodne politike, ili međunarodnih odnosa ili svetske politike, kako god još sebe oslovljavala predmetno disciplina međunarodnih odnosa, posredovanje je jedno od teorijskih i praktičnih težišta u diplomatskim studijama.

Udžbenici diplomatije standardno su sadržali i sadrže poglavlja posvećena medijaciji (Satow, 1922, vol II: 344-395; Berridge, 2005: 194-213; Barston, 2006: 233-244). Slična pitanja zaokupljaju i jednu i drugu stranu, i diplomatsku teoriju i disciplinu međunarodnih odnosa. Ispituju se i tu i tamo slučajevi uspešnih i neuspešnih posredovanja. «Uče se lekcije» i u jednoj i u drugoj. Međutim, uzajamnost nedostaje. Razlog je što

svoja znanja i saznanja o posredovanju dve strane ne smatraju kumulativnim. Disciplina međunarodnih odnosa ili međunarodne studije najčešće odbija da uspostave i vode teorijski dijalog i o posredovanju sa diplomatskim studijama. Uzimajući sebe za teorijski nadmoćnu stranu, disciplina međunarodnih odnosa drži da nema nikakve koristi koju bi mogla ostvariti u njemu za sebe. Nalazi i da mnogo neće polučiti ni za podizanje uspeha posredovanja, ukoliko se upusti u razmenu znanja sa diplomatskim studijama.

Međunarodne studije, svrstavajući diplomatske studije u teorijski «inferiorne» vrste u međunarodnoj oblasti, nalaze neuputnim da sa njima ozbiljno razmene znanja o posredovanju. Gotovo potpuno neupoznate sa proizvedenim teorijskim znanjem o posredovanju i praktičnim posredničkim rešenjima u diplomatskim studijama, međunarodne studije ni pod opterećenjem neodložne potrebe da posredovanje bolje razumeju nisu sklone da se okrenu prema strani koja je problem posredovanja morala bolje savladati, jer je to uslovila priroda predmeta njenih istraživanja, predmeta kakav je diplomatija. Opštenje o posredovanju sa diplomatskim studijama, međunarodne studije nalaze neprihvatljivim. Procenjuju da bi time bile uvučene u praktično, anegdotsko, površno ili, čak, isprazno pričanje.

Obraćanje diplomatskim studijama pomoglo bi, međutim, istraživanjima međunarodne politike da otklone najveću teškoću u razumevanju posredovanja prihvatajući je, ne kao odvojenu delatnost pod uplivom određene politike, nego kao sastavni činilac upavljanja i neodvojiv činilac diplomatije. Mogle bi se slično izbeći i neke teškoće nesavladive i u ponuđenom alternativnom pristupu razumevanja posredovanja njegovim uzgloblјenjem kao sastavnog dela spoljne politike, ili njegovim uvođenjem u spoljnu politiku (Touval, 2003).

Posredovanje, kao način upravljanja procesom postizanja sporazumnog rešenja sukoba među stranama uključenim u njega, isključuje upotrebu fizičke sile (mada ne i pretnje njenom upotrebom), pravnu prinudu, i svako prisiljavanje na prihvatanje rešenja konflikta koje odgovara bilo samo jednoj, bilo nekim sukobljenim stranama, ili samom posredniku. Ovako stoji suštinski postavljeno tako bi trebalo posredovanja, ili njegovo određenje prema preskripciji diplomatske teorije.

Diplomatska teorija latila se posredovanja još u ranom razdoblju nastajanja moderne Evrope zbog širokog korišćenja prakse u okončanju ratova i zaključivanju mirovnih sporazuma. Posredovanje je znatno starija ustanova modernog evropskog sistema diplomatije od neposrednog (direktnog) pregovaranja uključenih ili zainteresovanih strana. Tvrdnja ova stoji, bez ijedne mrlje koju bi joj protivrečni dokazi stavili na obraz tačnosti. Uostalom, posredovanje je postalo «u celosti nerazdvojivi oblik razvijajućeg obrasca renesanse diplomatije i kodifikovanja ambasadorskih funkcija» (Bercovitch, 2002).

Istorijski se od davnina može naći, na svim tačkama planete, korišćenje posredovanja u sukobima koji bi se svrstali danas u međunarodne. Posredovanje je upotrebljavano kako u konfliktima među drevnim narodima, tako i konfliktima unutar drevnih društava, kao što je to bilo u kineskom društvu za rešavanje privatnih sporova (Brown, 1982). *Biblija*, Homerova *Ilijada*, opisuju slučajeve posredovanja. Znatno pre nego što su grčki gradovi države svoje sporove rešavali posredovanjem (Adcock., Mosley, 1975),

posredovanje je bilo uređivano odredbama sporazuma među državama u oblasti «plodnog polumeseca» za vladavine egipatskog faraona Amenhotepa IV kako svedoče pronađeni delovi građe čuvane u arhivu u Tel-el-Amarni (Cohen, Westbrook, 2000).

Polaziti u pregledanju teorijskog razumevanja posredovanja tek od preloma u njegovoj praksi, koji je nastupio 1899. godine (Bercovitch, 2002) šteti i teoriji i posredovanju. Prvoj skraćuje uvid u tradiciju vlastitih pokušaja razumevanja posredovanja. Drugo tako osiromašuje, odsecanjem zamašnog komada uzornog nasleđa. Najbolje prakse posredovanja nisu bljesnule tek posle Prve konferencije mira, kasnije poznate kao Prva haška konferencija mira, održane maja 1899. u Hagu. Sazvana na inicijativu ruskog cara Nikole II, ova konferencija, na kojoj su učestvovale delegacije 26 država, malo je postigala u zaustavljanju širenja naoružanja, a još manje na planu razoružanja. Ostvarila je suštinski napredak u osmišljavanju načina mirnog rešavanja sporova. Usvojen je niz deklaracija o potrebi rešavanja sukoba bez pribegavanja sili, a najbitniji učinak bio je uspostavljanje Stalnog arbitražnog suda, koji će činiti zametak današnjeg Međunarodnog suda pravde. Bio je to prvi slučaj da norma međunarodnog posredovanja dobije takav institucionalni vid.

Obeležavanje stogodišnjice održavanja Prve haške konferencije mira 1999. godine u Hagu bilo je prilika da se u dnevni red te jubilarne konferencije uvrsti mnogo više pitanja nego sto godina ranije. Pitanja o kojima se tada raspravljalo bila su procenjivanje i uklanjanje korena ratova, prevencija konflikata i izgradnja mira. Glavna tema, koja je prožimala i sve ostale tačke, bila je «Mirno rešavanje sporova: Izgledi za XXI vek». Najistaknutiji način rešavanja sporova ostalo je posredovanje. Dovoljan bi bio samo ovaj razlog da se iz teorijskog razumevanja posredovanja ne odseca njegova ukupna tradicija.[1] Ona postoji u okviru diplomatske teorije. Tu se nalazi od njenog ranog modernog perioda. Tada se diplomatska teorija nije mogla oteti zapažanju da je posredovanje postalo «u celosti nerazdvojivi oblik razvijajućeg obrasca renesanse diplomatije i kodifikovanja ambasadorskih funkcija» (Bercovitch, 2002). Diplomatska teorija nje mogla da se ogluši o izazov raširene prakse posredovanja[2] i da se ne okuša da ih razume i ponudi pouzdano uopšteno znanje o posredovanju.

1 Radovi diplomatske teorije u ovom razdoblju nesistematično su iznosili uopštavajuća zapažanja o pregovaranju putem medijacije. Ima suštinskih doprinosa razumevanju medijacije, ali jezgrovitog sistematičnog posvećivanja nema ni približno bogatstvu sirovog materijala stvarnosti pošto se tadašnje diplomatsko pregovaranje, ili međunarodno pregovaranje, kako dvostrano, tako i višestrano, obavljalo medijacijom.

2 Najbitniji sporazumi u ranom dobu moderne Evrope, na primer, ugovori zaključeni u Minsteru i Osnabriku 24. oktobra 1648. godine, ili takozvani Vestfalski ugovori, od kojih, ma koliko pogrešno, se i danas većinski računa da počinje život moderni evropski sistem suverenih država, proistekli su iz medijacije. Direktno pregovaranje strana uključenih u sporazumevanje znatno je mlađa ustanova u istoriji modernog evropskog sistema diplomatije. Diplomatska prakse direktnih pregovora u Evropi, prema dosadašnjim istraživanjima, dokazuje se da je započela tek Kongresom u Utrehtu, zvanično otvorenom 29. januara 1712. i zaključenom potpisivanjem glavnih ugovora 31. marta, odnosno 11. aprila 1713. Bili su to prvi multilateralni pregovori vođeni bez medijatora. Često je zbog toga Kongres u Utrehtu ocenjivan kao skup na kome se sve odvijalo van uobičajenog reda i pravila, kao sasvim iregularan proces, jer je bio lišen medijacijskog činioca.

OSNOVNA MATRICA TEORIJSKOG RAZUMEVANJA POSREDOVANJA U MEĐUNARODNIM KONFLIKTIMA I NJENA KRITIKA

Pregled teorijske obrade posredovanja neminovno mora poći od nepobitnog stanja. Jednim delom grade ga ocene onih koji su se posredovanjem bavili i nalazili da nije podložno sistematičnoj analizi (Bercovitch, 2002). Drugi problem čini dugotrajna opterećenost proučavanja posredovanja prekomernim nedostatkom informacija. Praktičari medijacije svih vrsta bili su skloni očuvanju predstave da je medijacija «misteriozni posao» nedostupan očima javnosti (Bercovitch, 2002). Teoretičari i praktičari, iz sopstvenih uglova gledanja, bili su uvereni da niti su uočljivi, niti su izdvojivi obrasci ponašanja, a i da nije moguće napraviti ikakve generalizacije o medijaciji (Bercovitch, 2002). Izlazilo je kao da su svi sukobi, i međunarodni i internacionalizovani, jedino i uvek dvostrani, dok je treća strana u njih uvođena samo kao «naknadna pamet» i nepovezani spoljni input (Bercovitch, 2002).

Okrenutost propisivanju okvira ponašanja posrednika, treće strane (strana), potrebnog da podstakne strane u sukobu na «dizanje ruku» od sukobljavanja i ponašanja koja pojačavaju međusobne surevnjivosti, Touval je istakao kao jedno od bitnih obeležja mišljenja posredovanja. Otkrio je kako teorijski radovi u tom ključu zainteresovanosti ispituju raznovrsne predloške uspešnog posredovanja. Vodili su se namerom da prečišćavanjem poboljšaju znanje o «strategijama i taktikama» delotvornim u smanjivanju oštrine sukoba, a od pomoći neprijateljskim stranama u rešavanju pitanja koja su razlog razdora među njima (Touval, 2003).

Isti pregled stanja teorije međunarodnog posredovanja, ili primene teorije posredovanja na međunarodne sukobe, pojačan je nalazom o saznanjima koja je, navodno, ona ostvarila. Touval ih je svrstao u tri skupine. Prvu čine saznanja o uticajima okruženja na ishod posredovanja. Drugu obrazuju saznanja o motivima posrednika. Treća grupa okuplja saznanja o načinu procenjivanja posredničkih aktivnosti. Svakoj izdvojenoj skupini, navodno postignutih saznanja u teoriji i istraživanjima međunarodnog posredovanja, Touval je našao istovetni nedostatak. Izveštava da sve što se nudi na tom meniju nije dovoljno teorijski obrađeno. Stanje ispod teorijske pripremljenosti saznanja u toj ponudi, kako nalazi, skrivila je neprikopčanosti međunarodnog posredovanja za politiku, ili sasvim precizno za spoljnu politiku.

Međunarodno posredovanje ostaje neobjašnjeno, tvrdi Touval, zato što je privezano za redovne pretpostavke, ustaljeni način analize i uvreženi način merenja ishoda aršinima preskriptivne teorije (Touval, 2003). Zarobljeno njenim poznatim ograničenjima, sputano slabostima «uobičajenog» pristupa ove teorije, posredovanje u međunarodnim sukobima ostalo je bez neophodnog teorijskog razumevanja, bez kompasa i mape prve teorije. Rešen da to ispravi, krenuo je da «čisti» analizu i saznanja o međunarodnom posredovanju. Našle su mu se na udaru one naslage koje je držao štetnim za njegovo razumevanje u međunarodnim sukobima. Otkrio je da ih je sve nanelo preskriptivno izdanje teorije posredovanja, razvijene, kako tvrdi za drugačije vrste sukoba i u drugačijim okvirima. Raščistio je i biblioteku postojećih radova o posredovanju u međunarodnim sukobima. Naime, podelio je zamerke većini jedinica u njenom okviru kako su nepotrebne i nedostatne, kao plodovi «uobičajenog pristupa».

Touval tvrdi da posredovanja u međunarodnim sukobima, na koje je primenjen «uobičajeni» pristup, nisu razjašnjena. Sva su samo stavljena u kontekst međunarodne politike (Touval, 2003). Međunarodna politika nije analizirana. Prisutna je kao pozadina na kojoj se odvija određeni proces posredovanja. Priznanje da sredina međunarodne politike utiče na svaki proces posredovanja, Touval je uzeo kao nedovoljan za razumevanje odnosa između date međunarodne politike i posredovanja u određenom međunarodnom sukobu. Pominjanje da državu (države) ili neku međuvladinu organizaciju (međuvladine organizacije) pokreću prvenstveno politički motivi na preduzimanje, ili uključivanje u proces posredovanja nekog sukoba, ili da se određena politika nudi stranama između koji se vrši posredovanje kao nagrađivanje ili uskraćivanje nagrada, odnosno kažnjavanje, nije dovoljno da bi se objasnili ni uloga, ni ishod posredovanja. Politički razlozi i ciljevi bivaju naznačeni, ali nisu ispitani. Posebno ostaje neispitano kako posrednik ostvaruje određene političke interese i ciljeve u procesu međunarodnog posredovanja, ističe Touval. Tako se dešava analitički promašaj zbog privrženosti «uobičajenom» pristupu. Jednostavno, analiza određenog slučaja posredovanja u međunarodnom sukobu se, posle opisa «međunarodnog konteksta», prepušta logici i pravilima preskriptivne teorije posredovanja (Touval, 2003).

Touval je našao da delovanje posrednika u slučajevima ispitivanja posredovanja u međunarodnim sukobima, primenom «uobičajenog» pristupa, ne prolazi ništa bolje. Uobičajenom pristupu zamerio je da se i tu ponaša na uobičajeni način. Umesto da aktivnosti posrednika istražuje kao radnje kojima on sprovodi određenu politiku, zbog koje se uopšte i obreo u toj ulozi, uobičajeni pristup okreće glavu na drugu stranu (Touval, 2003). Analize u njegovom ključu prihvataju da političke konsideracije utiču i na gledišta i na ponašanja posrednika prema neprijateljskim stranama u procesu posredovanja. Prihvataju i tu staju.

Ispostavlja se da su u razumevanju određenog procesa posredovanja, one jednostavno ubačene kao «kontekstualizacija» ili «podloga» opisivanju posrednikovih gledišta ili ponašanja. Mogu biti uvedene i kao delujući spoljni činilac. Tada su označene kao spoljni upliv koji može ili olakšavati ili otežavati pokušaje posrednika da izmeni stavove i ponašanja strana. Touval drži da se analiza na tome završava. Ona prestaje upravo na mestu gde bi morala da počne. Zato zaključuje, da «uobičajeni» pristup ne razume proces međunarodnog posredovanja. Analitički pristup vođen smernicama preskriptivne teorije ne zalazi u suštinu delovanja posrednika kao realizatora određene politike, koja je prvenstveno i dovela do preduzimanja posredovanja, a određeno lice postavila da je ostvari igrajući ulogu posrednika (Touval, 2003).

Ništa manje primedbi Touval nije propustio da stavi na račun ocenjivanja posredničkih aktivnosti izvedenih primenom ustaljenog pristupa teorije posredovanja. Najviše njegovih zamerki zaslužilo je analitičko neispraćanje opisa, ili priznanja političkih motiva i političkih ciljeva posrednika do logične završnice. Završnica bi, smatra on, morala biti procena koliko je posrednik uspeo da ostvari date političke interese i ciljeve u procesu posredovanja određenog međunarodnog sukoba. Uobičajeni pristup analitički se zadržava na oceni uspešnosti posrednika u smanjivanju razmera konflikta ili u njegovom otklanjanju. Otuda zapostavlja pitanje da li je određeni slu-

čaj posredovanja doprineo postizanju onih unutrašnjih političkih i spoljnopolitičkih namera i ciljeva, koji su i pokrenuli treću stranu da preduzme posredovanje nekog međunarodnog sukoba (Touval, 2003).

Stavljanjem i trećeg nedostataka na popis propusta «uobičajenog» pristupa istraživanju posredovanja u međunarodnim sukobima, Touval zaključuje da je razumevanju posredovanja potreban novi teorijski pristup. Sve nađene manjkavosti smatrao je da će otkloniti njegov «alternativni» pristup.

POKUŠAJ PRIKOPČAVANJA RAZUMEVANJA POSREDOVANJA NA ALTERNATIVNU TEORIJSKU PODLOGU: POSREDOVANJE KAO SPOLJNA POLITIKA

Nastojeći da nađene prepreke postavljene razumevanju posredovanja u međunarodnim sukobima primenom «uobičajenog» pristupa preskriptivne teorije prekorači, Touval svoj «alternativni» pristup podiže na narednim okosnicama.

Prvo, odbio je da posmatra posredovanje u međunarodnim sukobima kao odelitu, autonomnu delatnost pod uplivom politike. Umesto takvog prilaza, posredovanje u međunarodnim sukobima uzeo je kao sastavnicu politike (Touval, 2003: 91). Spoljnu politiku države postavio je kao «politički» ugao gledanja na posredovanje u međunarodnim sukobima. Tako je spoljna politika države odabrana za mesto razumevanja posredovanja kao integrisanog u politiku, kao sastavnice politike.

Ponuđeni predlog alternativnog pristupa, uspostavljen na integrisanosti posredovanja u međunarodnim sukobima u spoljnu politike države, proizveo je upadljiva ograničenja. Najveće među njima je, da podrška pokušaju povezivanja posredovanja u međunarodnim sukobima i politike, kao konceptualna promena izvedena radi boljeg razumevanja posredovanja, nije tražena u diplomatskim studijama gde je posredovanje integralno istraživano i smešteno u veličinama upravljanja međunarodnim poslovima uslovljenim vrednostima, idejama, norma, pravilima, očekivanjima i strana u sukobu, i posrednika, i zainteresovanih za ishod i kvaritelja mogućih sporazuma postignutih posredovanjem. Jednostavno, podsticaj poboljšanju razumevanja posredovanja tražen je na mestu gde ono nije isključivo uzgloblјeno, a nije potražen na mestu gde je ono u celosti integrisano.

Iako je posredovanje u međunarodnim sukobima integrisano u diplomatiju, Touval se opredelio da diplomatiju zaobiđe. Pronašao je spoljnu politiku države kao mesto predlaganja alternative integrisanog razumevanja posredovanja u međunarodnim sukobima. Međutim, time je našao mesto gde je ono, tek delom, integrisano u politiku. Naime, spoljna politika države uzgloblјuje posredovanje u međunarodnim sukobima neuporedivo uže od unije koju ono ima sa diplomatijom. Sledeći poznati umišljaj, da se u diplomatiji ne nalazi teorijsko rešenje za jedan njen integralni činilac kakav je posredovanje, Touval je izabrao misaonu stazu ispod magistrale. Njome će ponovo i stići na obilaznicu autoputa problema, a ne do željenog odredišta.

Drugu okosnicu podizanju svog alternativnog pristupa razumevanju posredovanja kao integrisane delatnosti, drugim rečima, kao prakse, a ne samo preskripcije prakse, Touval nalazi u jednom već ostvarenom teorijskom proboju. Taj proboj, priznaje i Touval, nastao je prvim uvođenjem u razumevanje posredovanja posrednika kao treće strane

koja ima vlastitu strukturu dobitaka od njenog ishoda (Touval, 2003; Bercovitch, 2000). Uporišta ovom teorijskom preramljenju analize posredovanja u međunarodnim sukobima bili su parametri strategijskog ponašanja, izdvojeni u kolektivnim distributivnim ili pozicionim pregovorima (Stevens, 1963) i strateška obeležja distributivnih pregovora ili pogađanja (bargaining) u međunarodnim konfliktima (Schelling, 1960).

Naslonjen na te dve potpore, Saadia Touval mogao je da predloženi alternativni prilaz razumevanju međunarodnog posredovanja dovrši pridruživanjem i treće okosnice. Bilo je to određenje spoljne politike podobno alternativnom prilazu. Uzevši da je spoljna politika svrhovito strateško ponašanje pokrenuto svesnom računicom prednosti, kako ju je odredio Thomas Schelling, bio je uveren da ima napravljen prilaz koji uokviruje razumevanje, poređenje i ocenu ponašanja država u međunarodnim sukobima, posredovanja uopšte, ali i ponašanja posrednika (Touval, 2003).

Vadeći iz procesa međunarodnog posredovanja samo posrednika, i to svedenog na državu – kao da je u međunarodnim sukobima samo i jedino država posrednik– Touval procenjuje da može usmeriti pažnju kako na unutrašnje, tako i na spoljnopolitičke konsideracije države posrednika koje uobličavaju njena ponašanja u toj ulozi i iznese svoje predloge programa istraživanja posredovanja (Touval, 2003: 91).

SASTAVNICE RAZUMEVANJA POSREDOVANJA U ALTERANTIVNOM PRISTUPU

Ambicija, u osnovi Touvalovog pokušaja uvođenja alternativnog pristupa je, da se posredovanje u međunarodnim i internacionalizovanim unutrašnjim sukobima objašnjava kao činilac spoljne politike države, dopunjen njenim unutrašnjim političkim uslovljenostima. Zato Touval posebno naglašava tri sastavnice posredovanja u međunarodnim sukobima. Sve tri proističu iz povezanosti unutrašnjih i međunarodnih interesa države. Međutim, gotovo uvek su to samo interesi države posrednika ili država mogućih posrednika, po pravilu, najuticajnijih sila.

Prva sastavnica posredovanja u međunarodnim sukobima jeste istaknuta dimenzija moralnosti, ili moralnost kao bitna vrednost međunarodnog posredovanja. Druga njena sastavnica su strategije posrednika uobličene pod unutrašnjim i međunarodnim uticajima. Treća, možda i najbitnija sastavnica, ali svakako predmet najčešćih sporenja, jesu merila (kriterijumi) vrednovanja posredovanja, obično preterano grubo postavljeni kao krajnosti, ili uspeh ili neuspeh.

Najveća zabluda negovana u disciplini međunarodnih odnosa, umišljaj da se teorija posredovanja početno razvila u okviru rešavanja sukoba unutar država, bilo da izbijaju unutar porodica, zajednica, u radnim odnosima ili između firmi, sužava mišljenje. Touval spada u red autora koji uzimaju ovaj umišljen teorijski koren razumevanja posredovanja, zapostavljajući da je posredovanje istorijska praksa među različitim, posebnim zajednicama, među oposebljenim grupama i da ima teorijski pedigre nesravnjiv razumevanju posredovanja u odnosima unutar društava. Praksa posredovanja unutar posebnih društava, njegovih pojedinaca, grupa i organizacija, i mišljenje o njoj daleko je starije u Aziji i Africi, i delu Evrope, nego što je dopustio svojim vremenskim smeštanjem njenog nastanka preko ovako ponuđenog određivanja zašto i kako njenog razvoja.

Prva okosnica na kojoj Touval gradi svoj alternativni pristup je, da je «posredovanje spoljna politika» (Touval, 2003: 92). Pronašao je ovo uporište određivanju posredovanja kao pomak od ograničenog usredsređivanja na tehnike uticaja na dinamiku sukoba ka obuhvatnijem okviru strategijskog delovanja u okviru međunarodnog i unutrašnjih sistema (Touval, 2003: 92). Zaključio je da na ovaj način istraživanje može da odgovori na bitnije pitanje od onoga kako posrednik utiče na odnose među stranama u sporu.

Važnije pitanje za njega je kako ciljevi i strategije država dovode do njihove odluke da preduzmu posredovanje u nekom sukobu. Ovim preokretom određenja i postavljanja posredovanje je postalo izvedenica iz posrednikovog shvatanja međunarodnog sistema, njegovih domaćih političkih potreba i iz ciljeva i strategija njegove spoljne politike. Posredovanje se našlo uzglobljeno u unutrašnju i spoljnu politiku. Umesto da se, kao što je uobičajeni pristup, drži za odvojenu aktivnost, koja je kontekstualizovana u međunarodnu politiku, dobija se posredovanje kao deo unutrašnje i spoljne politike posrednika.

Šta se u prodornosti analize postiže predloženom promenom? Touval je uveren da se na taj način sklanja koprena sa razumevanja posredovanja. Nalazi da je tako jer se država posrednik ne posmatra više kao strana koja čini napore da se sukob okonča, nego učesnik koji sprovodi šire zamišljenu spoljnu politiku u kojoj uspešno ograničavanje, ili otklanjanje sukoba među sukobljenima igra ulogu, ali samo delimično (Touval, 2003: 92).

Može li se bolje razumeti ishod slučajeva posredovanja ukoliko se prihvati predložena okosnica alternativne analize? Predlagač je uveren da se to pouzdano postiže. Pored toga što je postalo objašnjivo zašto se kod određenih država pojavljuje spremnost i kako postaju odlučne da preduzmu posredovanje i deluju kao posrednici, Touval je ubeđen da je moguće iz istih spoljnopolitičkih i unutrašnjih političkih zainteresovanosti, koju tu državu dovode za posrednika, objasniti strategije i taktike posredovanja kojima će se koristi. Strategije i taktike posrednika oblikovane su njegovim spoljnopolitičkim i unutrašnjim političkim zainteresovanostima, a ne prirodom i stanjem sukoba kako ortodoksija podrazumeva.

Drugim rečima, strategije, taktike i ciljevi posrednika, u obavljanju posla posredovanja kog se poduhvatio, obično su oblikovani interesima izvan sukoba. Touval nije jedini koji se drži pretpostavke da je delotvornost posredovanja državi posredniku drugorazredna, dok su joj na prvom mestu njeni unutrašnji i spoljnopolitički interesi (Druckman, 1997: 89-90 istu pretpostavku uvodi u analizu pregovaranja). Država posrednik zbog toga neće odbaciti određena načela uspešnog posredovanja, kao što se ni države neće odreći izvesnih načela uspešnog pregovaranja. Jedino što ova pretpostavka upozoravajuće govori jeste, da će ih podrediti svojim unutrašnjim i spoljnopolitičkim interesima, jer su joj oni na prvom mestu. Dinamika i učinak posredovanja nisu svedeni na uspeh, nego su samo činilac ostvarivanja političkih ciljeva na obe ravni, i na unutrašnjoj i na međunarodnoj, zbog kojih se država poduhvatila uloge posrednika.

Pridružena ilustracija pokazuje pronicljivost ponuđenog alternativnog pristupa teorijskom razumevanju posredovanja kao spoljne politike. Touval tvrdi da je sve do leta 1995. godine Sjedinjenim Državama bilo prihvatljivo da Ujedinjene nacije, posrednici

Evropske unije i «Kontakt grupa» pet država, među kojima su bile i SAD, tragaju za rešenjem sukoba u Bosni i Hercegovini. Prepuštanje posredničkih napora ovim učesnicima Sjedinjenim Državama postalo je neprihvatljivo u leto 1995. godine. Zašto?

Objašnjenje je da se to može razumeti isključivo posmatranjem spoljnopolitičkih interesa i unutrašnjih političkih potreba SAD. Samo se utvrđivanjem može razumeti zašto, kako i kada je politika promenjena, inicijativa preuzeta, a nove posredničke aktivnosti SAD usledile.

Touval objašnjava da su SAD na preuzimanje uloge posrednika pokrenuli njeni spoljnopolitički i unutrašnji interesi. Spoljnopolitički interes bio je da se izbegne pružanje američke vojne pomoć izvlačenju onih vojnih snaga saveznika u NATO-u koje su činile deo mirovnih snaga Ujedinjenih nacija, a čiji je položaj u Bosni i Hercegovini postajao sve neodrživiji. Vojnu podršku SAD bi morala pružiti u takvim okolnostima radi očuvanja svog predvodništva u NATO-u. Međutim, unutrašnji razlozi su onemogućavali da se takva akcija izvede. Predstojeća kampanja za izbor predsednika činila je neizvodljivom svaku vrstu upućivanja vojnih snaga SAD u Bosnu i Hercegovinu.

Touval tumačenje korena inicijative SAD i priznanja spremnosti da preuzme ulogu posrednika u bosansko-hercegovačkom sukobu pripisuje interesima u okviru šire spoljne politike evropskih odnosa i unutrašnjih potreba. Ista matrična pretpostavka omogućava i objašnjenje izabranog vremena za pokretanje inicijative. Odluka o vremenu kada će inicijativa biti pokrenuta nije proistekla iz dinamike sukoba. Touval izveštava da na njeno donošenje nisu uticale procene da je sukob «sazreo» za rešavanje. Nikakv zastoj i zamor nije smekašao strane uverivši ih da bolje rešenje od onog koje bi postigle sporazumom nije ni za jednu ostvarivo, te su one postale spremne da ga zajednički traže uz pomoć posrednika. Sjedinjene Države su za preuzimanje predvodničkog posredovanja odabrale vreme kada je trebalo otkloniti rizike koji su se nadvijali nad odnosima SAD i Evrope, preteći da ih ugroze, i istovremeno u trenutku kada je trebalo obezbediti tadašnjem predsedniku lagodno odvijanje izbora za dobijanje drugog mandata (Touval 2002: 143-145; Touval, 2003: 92-93).

Druga pretpostavka ponuđenog alternativnog pristupa posredovanju kao izvedenici unutrašnjih i međunarodnih interesa države koja preuzima ulogu posrednika je, da se uzglobljenjem posredovanja u spoljnu i unutrašnju politiku može razumeti zašto se ona vidi kao moralna obaveza posrednika. Drugim rečima, tek tako postaje očito zašto se posrednik koristi određenim strategijama i taktikama i koja merila treba primenjivati u oceni posredovanja, posebno preobražaja posredovanja iz sredstva spoljne politike u njen cilj (Touval, 2003).

Pokazivanje eksplanatorne snage svog alternativnog pristupa, postavljenog iz viđenja posredovanja kao dela spoljne politike posrednika, i u pogledu razumevanja strategija i taktika koje posrednik bira, ali ne izvođenjem iz same prirode i dinamike spora ili sukoba u čijem rešavanju pomaže, nego iz svojih ključnih političkih ciljeva, i unutrašnje političkih i spoljno-političkih, Touval ilustruje slučajevima posredovanja u procesu nasilnog raspada bivše Jugoslavije (Touval, 2003. 94; Touval 2002).

Zašto se umesto preventivnog diplomatskog delovanja završilo u posredovanjima niza ratnih sukoba? Odgovor koji pruža Touval na ovo glavno pitanje nije sličan odgovori-

ma brojnih istraživača i pojedinih posrednika, koji su ili očajavali ili se vajkali nad brojnošću neuspeha preduzetih posredničkih napora. Bivša Jugoslavija završila je u ratovima, tvrdi Touval, zato što preventivno diplomatsko delovanje u njenom raspadu nije ni preduzimano.

Touval je našao da su unutrašnji i spoljnopolitički razlozi inhibirali Sjedinjene Države da se upuste u preventivno diplomatsko delovanje u bivšoj Jugoslaviji. Treba dodati, uz ovaj nalaz koji nudi Touval, da su kako unutrašnji, tako i spoljnopolitički interesi, kao i interesi predstavnika ustanova tadašnje Evropske zajednice i njenih država članica inhibirajuće uticali upravo na Evropsku zajednicu i njene države članice da se upuste u preventivno diplomatsko delovanje.

Vreme kada je došlo do intervencije evropskog posrednika nije odredio tok sukoba u bivšoj Jugoslaviji. «Zrelost» sukoba za rešavanje posredovanjem nije dovela do evropske odluke o preduzimanju uloge posrednika. Učinio je to, obaveštava Touval, redosled unutrašnjih i spoljnih interesa u posrednikovom rokovniku. Touval izdvaja da je široki opseg unutrašnjih i međunarodnih interesa država posrednika odredio izbor raznih delatnika preko kojih su vodile svoje pokušaje uspostavljanja mira.

Splet tih interesa postavio je prvo odlučivanje da li i kada pokrenuti medijaciju, i da li u međunarodnoj organizaciji, ili ne. Pošto je odlučeno da to bude međunarodna organizacija, sledilo je otvaranje procesa odlučivanja o izboru pogodne međunarodne organizacije. Potom je usledilo pitanje da li sazvati međunarodnu konferenciju, kao najpogodniji vid posredovanja, ili ne. Iza toga je odlučeno da se, kao okvir u kome će evropski posrednik voditi posredovanje, sazove međunarodna konferencija. Onda se javilo pitanje da li ili ne, iako da, kada potražiti pomoć arbitražnog tela. Usledile su i odluke kako organizovati upotrebu sile. Sjedinjene Američke Države, iz svojih unutrašnjih i međunarodnih interesa, procenjivale su da li da preuzmu ili ne nadzor nad posredničkim aktivnostima. Posebno je bitan zaključak koji Touval saopštava, da su odluke o mogućim ishodima napora uspostavljanja mira prihvatljive državama koje su bile posrednici, oblikovali njihovi politički interesi, a ne jedino sposobnost posrednika da podstaknu sukobljene strane da prihvate te odluke.

POSREDNIK NIJE FLEKSIBILAN: NALAZ KOJI VREDI U BOLJEM RAZUMEVANJU POSREDOVANJA

Touval se posebno ustremio na ono što je našao kao najneodrživije u preskriptivnoj teoriji posredovanja. Ustaljeni pristup teorije posredovanja živi od «opisivanja i propisivanja» načina koje treća strana, ili strane, mogu upotrebiti radi uticaja na suprotstavljene strane da svoj sukob umanje ili ga okončaju (Touval, 2003: 93). Preraslo je u opšte mesto ustaljenog pristupa, što Touval osnovano ističe, ispitivanje radnji posrednika u odnosu na propisane tehnike podsticanja sukobljenih strana da izmene stavove i ponašanja jedne prema drugima.

Mnogo teorijskog prostora posvećenog temama strategija i taktika u posredovanju, i strategija i taktika posrednika, kao i najboljeg oblika posredovanja, ne donosi ni približno očekivano bogatstvo pouzdanog znanja. Nagomilavanje nalaza, možda će, u jednom trenutku, pokazati kumulativno svojstvo. Možda će i doći do pretvaranja naslućivanja, nepodudarnih tumačenja, ili neizbežnih racionalizacija u solidno zasnovano razumevanje i

vrednovanje nastojanja posrednika da odgovori primerenim strategijama i taktikama na sve strategije i taktike sukobljenih strana. Do tada, ostaju empirijska i eksperimentalna istraživanja u poslu, a teorija mora dalje.

Dalje teorije Touval je preduzeo. Postavio je presudno pitanje: «Koliko je medijator fleksibilan»? Često se ovo pitanje postavlja u proceni izgleda na uspeh, ma kako uspeh bio shvaćen, sasvim različitih slučajeva posredovanja. Namesto ovog oveštalog pitanja, u okviru teorije posredovanja i njenog ustaljenog pristupa, Touval je upozorio na privid fleksibilnosti posrednika. Posledično, pogrešnim je našao i samo ovakvo pitanje. Neistiniti odgovor je jedino što se od njega može dobiti (Touval, 2003).

Naime, može se verovati, kao što i posrednik može tvrditi, da je svaki sporazum o kome su sukobljene strane saglase njemu prihvatljiv. Ovakvu potpunu fleksibilnost posrednik ne poseduje, ma koliko se predstavljao da je ima. Slepa mrlja uobičajenog pristupa posredovanju, koji je izašao ispod misaonog čekića preskriptivne teorije posredovanja, drži važećom pretpostavku da svaki posrednik uživa, u pogledu uslova postizanja sporazuma, potpunu fleksibilnost. Ovaj pristup podvlači kako je sve oko čega se sukobljene strane saglase potpuno prihvatljivo posredniku (Druckman, Mitchell, 1995). Posrednik, zamišljen u ovom pristupu, pojavljuje se kao potpuno neutralan u odnosu na sadržinu sporazuma, a jedino pristrasan prema uspehu svog posredničkog poslovanja koji je ostvario ukoliko strane postignu saglasnost o svim tačkama ili odredbama sporazuma.

Touval skida privid takve potpune fleskibilnosti posrednika u predloženom alternativnom pristupu posredovanju. Razumljivo je da, pod pretpostavkom o posredovanju kao sredstvu koje posrednik prvenstveno upotrebljava radi postizanja najvažnijih političkih ciljeva, kako unutrašnjih političkih tako i spoljnopolitičkih, tvrdnja o potpunoj nezainteresovanosti posrednika za sadržinu sporazuma strana i spremnosti da prihvati svako rešenje o kome su strane saglasne, otpada. Više se posrednik ne može smatrati sasvim slobodnim u prihvatanju ma kog rešenja o kome su strane saglasne. On je ograničavajuće vezan političkim ciljevima zbog kojih je posredovanje u prvom redu preduzeto. Sve što je sukobljenim stranama prihvatljivo kao rešenje ne podrazumeva da je takvo rešenje saglasno ciljevima posrednika.

Uvođenjem ograničene fleksibilnosti posrednika u objašnjenje ishoda posredovanja postaje razumljivo zašto ishodi određenih posredovanih slučajeva nisu podudarni očekivanjima pokrenutim približavanjem strana postizanju saglasnosti. Kada se u objašnjenje uključi da posrednik ima svoju verziju prihvatljivog sporazuma, da je ograničeno fleksibilan, odnosno da mu nije prihvatljiv svaki sporazum oko koga su sukobljene strane saglasne, moguće je utvrditi verodostojne razloge okončanja procesa posredovanja suprotno očekivanom ishodu. Tada je opravdano ispitivati da li je posrednik zbog ograničene fleksibilnosti propustio mogućnosti da okonča sukob, ili je, čak, podrio izglede za sporazum sukobljenih strana. Moguće je istraživati koja su rešenja, oko kojih su strane gradile saglasnost, njemu bila neprihvatljiva zato što su se kosila sa političkim ciljevima zbog kojih je posredovanje preduzeo.

Mnogi slučajevi posredovanja mogu dobiti, na ovaj način, jedan nedostajući deo mozaika. Uzimanjem u obzir da posrednik ima svoju verziju sporazuma kojoj je sklon,

iako ona ne mora biti prihvatljiva stranama, a i često i nije, barem jednoj od njih, jer je uklopiva u političke interese posrednika, moguće je objasniti zašto je posrednički proces neočekivano prekinut, mada su sukobljene strane bile nadohvat prihvatljivog sporazuma. Posrednik upravljajući ishodom procesa posredovanja u stanju je da odluči da ovaj proces okonča samo onim sporazumom strana koji pogoduje njegovim političkim interesima. Ukoliko nije moguće da posrednik podstakne strane da zaključe sporazum pogodan njegovim interesima, verovatnije je očekivati prekid procesa posredovanja bez rešenja, a često i prelazak u sasvim različitu putanju načina delovanja na okončanju sukoba.

Uobičajeni pristup vrednuje posredovanje prema stepenu približavanja njenom proglašenom cilju, a to je redukcija sukoba (Kleiboer, 1996). Obično su merila uspešnosti stepen postizanja istaknutih ciljeva posredovanja, stepen opadanja intenziteta konflikta, za koji je rešenje traženo u procesu posredovanja, ili stepen rešavanja sukoba u kome je preduzeto posredovanje, ili postojanosti rešenja postignutog posredovanjem. Nezabilazno se u vrednovanju posredovanja meri delotvornost rešenja. Naime, obično se po okončanju gotovo svakog procesa posredovanja, ili neposrednih pregovora do kojih je posrednik doveo, otvara pitanje da je bilo moguće postići bolji ishod za sve zainteresovane. Često i posrednik i pregovarači posle okončanog procesa, kada su im sve informacije postale dostupne i poznate, i kada su izašli iz pritiska kakav najčešće nameće poziciono pregovaranje ili pogađanje (bargaining) pokazuju razboritu zabrinutost da su ispustili priliku za postizanje takozvanog «boljeg sporazuma», i to za sve učesnike i zainteresovane za njegov ishod, od onoga koji su napravili.

Posredovanje uvedeno u spoljnu politiku, bilo kao njen deo, ili, kako Touval naizmenično govori, shvaćeno kao spoljna politika (Touval, 2003: 95), čini da su merila njenog vrednovanja različita od merila uobičajenog pristupa. Kako alternativni pristup uzima u obzir da udeo u ishodu procesa posredovanja imaju i strane u sporu, i posrednik, i zainteresovane strane izvan procesa, to svako od njih vrednuje posrednički proces i njegov rezultat, aršinom koliki je učinak ostvarenog ishoda u tome njegov. Svako meri ishod posredovanja i polaganim očekivanjima i udelom ostvarenja svojih interesa postignutim sporazum. Posrednikova procena vrednosti procesa neće se svesti na merenje njegovog doprinosa u postizanju rešenja spora ili sukoba u kome je posredovao. Ovaj ishod će samo biti uzet u obzir. Neizbežno će posrednik svodnu ocenu vrednosti procesa koji je vodio, bilo do rešenja sukoba ili prekida njegovog rešavanja, izvoditi iz procenjenog stepena u kome su u ishodu posredovanja ostvareni prevashodni ciljevi koji su ga pokrenuli da preduzme tu ulogu. Ciljevi se mogu kretati od podsticanja domaće podrške spoljnoj politici, preko širenja prostiranja posrednikovog geopolitičkog uticaja, do uspostavljanja ili održavanja međunarodnog i svetskog poretka.

Najvažnija ocena posredovanja, bez poricanja značaja ocena koje strane u njemu daju sa stanovišta učinaka koje je ostvarilo za njih svojim ishodom, zaista jeste da li je i kada posredovanje pogodno sredstvo. Bitno je u tom merenju ciljeve staviti privremeno van zagrada i uključiti u procenu. Merenje tada zahteva da se ocenjuje za postizanje kojih vrsta, ili tipova, unutrašnje političkih i međunarodnih ciljeva posredovanje može biti naj-

pogodnije sredstvo. Tek unosom i ove nepristrasne ocene odnosa vrsta ciljeva i posredovanja kao pogodnog sredstva za njihovo ostvarenje izvodljivo je prići bliže verodostojnom odgovoru koliko je posredovanje uspešan način rešavanja sukoba (Touval, 2003: 95).

Spoljna politika kao posredovanje, podrazumeva da se celokupna ta politika države vidi kao posredništvo između njenog unutrašnjeg društva i međunarodne sredine u koju je država uronjena, uključujući međunarodni sistem čija je ona jedinica, i međunarodno društvo, društvo koje su države napravile za sebe, i kome svaka država može kao član pripadati ili ne. Ukoliko je posredovanje samo jedno od sredstava spoljne politike, neminovno je rasvetliti njegov odnos prema ostalim sredstvima i uporediti njihove pogodnosti za postizanje određenih spoljnopolitičkih i unutrašnje političkih ciljeva u međunarodnom okviru.

Touval je predložio da se posredovanje, ukljujučujući njegove naslućivane i poznate prednosti i mane, upoređuje sa sredstvima koje je svrstao u ostala spoljnopolitička sredstva. Pri tome je diplomatiju, sa kojom je smatrao da posredovanje treba držati, sveo na građenje saveza, koalicija i ustanova. Time je već zauzeo ciljeve za koje je procenio da je diplomatija najpogodniji spoljnopolitički instrument. Vojna sredstva stavio je među uporediva sa posredovanjem u pogledu ciljeva koji im se postavljaju i mere u kojoj ih ostvaruju. Među ekonomska sredstva, koja treba na isti način upoređivati sa posredovanjem, stavio je trgovinu i druge ekonomske mere.

Politička, diplomatska, vojna i ekonomska sredstva države koriste kako bi zauzdale silnice u unutrašnjoj i na međunarodnoj ravni. Svako od sredstava iz ovih grupa podložno je preobražaju od instrumenata delovanja u cilj delovanja država, podseća Touval. Svakako da uzvratno međudelovanje unutrašnjih i međunarodnih zainteresovanosti utiče na izbor spoljnopolitičkih instrumenata. Potrebno je dubinski istražiti upravo preklapanje delovanja unutrašnjeg i međunarodnog, kako bi se popravilo znanje o međunarodnom posredovanju. Slično se mora učiniti i radi proširenja i produbljenja razumevanja oblikovanja strategija i taktika primene svih tih sredstava, posebno posredovanja saobrazno postizanju postavljenih ciljeva pod uplivom kolopleta uticaja iz unutrašnje i međunarodne ravni. Jednako je potrebno podrobno upoznati dinamiku, razloge i načine preokretanja sredstva političkog delovanja država u ciljeve delovanja. Sve naznačene teme mogući su predlozi za istraživanja (Touval, 2003: 95). Svakako zavređuju punu pažnju i potrebno ih je ispitati.

Problem pravi što produbljeno razumevanje posredovanja, potrebno radi podizanja njegovih učinaka, uključujući i razborito procenjivanje da li može biti pogodan način upravljanja i rešavanja sukoba, nije moguće postići ni primenom alternativnog pristupa. Države nisu jedini posrednici. Države nisu same posrednici. Otuda je i alternativni pristup, podignut na prikopčavanju posredovanja spoljnoj politici, nedovoljan za podrobno znanje.

Međunarodne ustanove nemaju spoljnu politiku, a posredovanje je usađeno u njihovo delovanje kao način na koji prilaze, odlučuju, ponašaju se i izlaze iz sporova i poverava im se mirno rešavanje sukoba. Posredovanje je sastavnica prakse mirnog rešavanja sporova uzglobljena u delovanje međunarodnih ustanova i organizacija samom njihovom konstitucijom, odredbama njihovih osnivačkih sporazuma.

Koliko je tek ostalo materijala, sirove građe stvarnosti izvan alternativnog pristupa proučavanju posredovanja kada se uključe nedržavni posrednici. Oni su u toj ulozi česti, neophodni, a nekada i jedini prihvatljivi protivničkim stranama kao davaoci upravljačke pomoći u traženju rešenja za njihov sukob. Oni nemaju spoljnu politiku. Jednako je nemaju kao ni međunarodne organizacije. Gde je u tom slučaju uzglobljeno posredovanje? Ukoliko akter nema spoljnu politiku u koju bi se posredovanje prikopčalo, kako razumeti njegovo posredničko delovanje i tumačiti ishode posredovanja za njega kao posrednika? Da li je zbog toga potreban radikalniji alternativni pristup postizanju pouzdanijeg znanja o medijaciji, ako ne i sasvim nova teorija medijacije? Verovatno da.

ZAKLJUČAK

Sukobi ne čekaju. Praksa posredovanja pokušava da ih sustiže. Bude li se, bez boljeg teorijskog razumevanja, isključivo prilagođavala iznudi okolnosti sukoba, može se dogoditi da sukobi postanu neupravljivi, a ona sasvim neuspešna. Posao boljeg razumevanje prakse posredovanja i time sopstvenog poboljšanja čeka teoriju, kako posredovanje ne bi bilo trajno otpušteno s posla rešavanja sukoba.

Nisu ni ćutljiva, ni pritajena osporavanja svrhe posredovanja u međunarodnim i internacionalizovanim unutrašnjim sukobima. Oprečno aktivističkom predlaganju i pokretanju procesa posredovanja u svim fazama «životnog ciklusa» međunarodnih i internacionalizovanih unutrašnjih konflikata, stoje obespokojavajuća poricanja razboritosti posredovanja. Ova misaona loza tvrdnji poručuje da međunarodni pokušaji posredovanja, kao preuranjeno pravljenje mira, posebno u unutrašnjim konfliktima, u prvom redu etničkim i «ratovima društava» (*communities wars*), samo raspiruju nasilje i produžavaju trajanje sukobljavanja (Luttwak, 1999: 36-44). Upućena poduka glasi da se svakom intervencijom u takve sukobe, uključujući i posredovanje, udaljava od uspostavljanja mira.

Sumnjičavi u delotvornost upravljanja sukobima obaveštavaju da svaki novi pokušaj intervencije spolja, svaki napor traženja rešenja posredovanjem, završava neuspehom. Sukobi potom postaju još ogorčeniji, dugotrajniji, teže rešivi. Vade se primeri pokušaja međunarodnog posredovanja u internacionalizovanim unutrašnjim konfliktima koji su udaljavali neprijateljske strane od mira. Dokazuje se na njima, da su se iza svakog posredničkog napora sukobi nastavljali žešće, a raniji neuspešni pokušaji rešavanja pripremali neuspeh svakom sledećem napravljenom pokušaju.

Izlazi iz ovog poimanja, je da su međunarodno pokrenuta posredovanja u unutrašnjim internacionalizovanim sukobima delovala kao «dolivanje ulja na vatru», kao uzrok razgorevanja nasilja. Tamo gde se očekivao preobražaj ili rešenje sukoba, saopštava se da se nalazi neočekivani uzrok dodatnog nasilja. Navedena sorta razumevanja prirode i dinamike sukoba, iz svog ugla gledanja na delotvorne načine postizanja mira, predlaže da se nasilni sukobi prepuste sami sebi, da se ostave da «sami od sebe izgore». Šta će se, prema tom izdanju predloga rešavanja sukoba, desti kada rat sam sebe uništi? Kada rat potroši sve zalihe nasilja, otvara put jednoj vrlini

koju svaki rat kao «veliko zlo» ima, a to je neizbežna mogućnost rešavanja sukoba i uspostavljanja mira (Luttwak, 1999: 36).

Očito da mir pred ovakvim predlozima rešavanja sukoba nestrpljivo čeka i teoriju posredovanja i poboljšanu praksu posredovanja. Koliko će još dugo čekati, ako ni teorija ni praksa posredovanja, popravljene i poboljšane, ne budu uskoro ispravne u pogonu, niko nije u stanju da predvidi. Ukupno predočeni argumenti upućuju zaključivanje u istom pravcu. Prilježnija nastojanja da se bolje povežu teorija i praksa, i to ne samo najbolje prakse, stavljanjem neproblematičnog razumevanja uloge posredovanja u međunarodnim sukobima u središte zanimanja, predstavlja neodložni posao. Taj posao čeka. Dok posredovanje u međunarodnim sukobima postaje sve neophodnije, teorija sve slabije razume posredničke prakse. One ne stoje u mestu. One ne staju u poslu. Stoga zahtevaju pronicljivije ispitivanje uloge koju posredovanje zaista igra u međunarodnim sukobima.

Najpreglednije mesto iz koga se teorija i praksa posredovanja mogu obuhvatno posmatrati, jer se tu najduže i najbliže drže zajedno, i sasvim su dobro uzglobljene jeste diplomatska teorija. Savladavanje nipodaštavanja diplomatije, proisteklo iz nedostatka medijacijske kulture u većini današnjih društava, najčešće zahvaćenih sukobima u kojima je posredovanje nužno, i odustajanje od zaobilaženja da se obrati u poboljšavanju razumevanja posredovanja diplomatskoj teoriji, kao mestu gde su njegova teorija i praksa najduže i najbolje uzglobljene, može popraviti izglede i za poboljšanje održivosti globalnog mira. Tekuće promene normativnih i regulativnih činilaca međunarodnog poretka kojima sukobi daju povode, ako ne predstavljaju same njihove uzroke, bez poboljšanog vezivanja teorije i prakse posredovanja u međunarodnim i internacionalizovanim unutrašnjim sukobima, neće se u dogledno vreme više odvijati posredovanjem, već će se na njihovu promenu preći sukobima. Neodložan je to zadati posao teoriji posredovanja. On dalje ne može da čeka. Osim ako više nikoga ne čeka mir.

LITERATURA

Adcock F. E., Mosley, D., *Diplomacy in Ancient Greece*, New York: St. Martin's Press (Palgrave Macmillan), 1975.

Amarna Diplomacy: The Beginning of International Relations (eds. Cohen R., R. Westbrook) Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2000.

Barriers to conflict resolution (eds. K. J. Arrow, R. H. Mnookin, L. Ross, A. Tversky) New York: W.W. Norton, 1995.

Barston R. P., *Modern Diplomacy* (3d edn.) New York: Pearson Longman, 2006.

Bercovitch J., J. Z. Rubin, *Mediation in international relations*, New York: St. Martin's, 1992.

Bercovitch J., *Social conflicts and third parties: Strategies of conflict resolution*, Boulder, CO: Westview Press, 1984.

Bercovitch, J., "Mediation in International Conflict: An Overview of Theory, a Review of Practice", *Peacemaking in International Conflict* (eds. W. I. Zartman., J. L. Rasmussen) Washington, DC: United States Institute of Peace Press, 1997.

Bercovitch, J., A. Houston, "Why Do They Do It Like This? An Analysis of the Factors Influencing Mediation Behavior in International Conflicts", *Journal of Conflict Resolution* 44 (2000):177–202.

Bercovitch, J., «Introduction: Putting Mediation in Conflict», *Studies in International Mediation* (ed. Jacob Bercovitch) Houdmills, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2002: 3-24.

Berridge, G. R., *Diplomacy: Theory and Practice* (3d edn.) Houndmills, Basingstoke, Hampshire / New York: Palgrave Macmillan, 2005.

Brown D., «Divorce and Family Mediation: History, Review and Future Directions», *Conciliation Courts Review*, 20 (1982): 1–34.

Bull, H., *The Anarchical Society: A Study of Order in World Politics*, London: The Macmillan Press Ltd., 1977.

Civil wars, insecurity, and intervention (eds. J. L. Snyder., B. Walter) New York: Columbia University Press, 1999.

Comparative peace processes in Latin America (ed. C. J. Arnson) Washington, DC: Woodrow Wilson Center Press, 1999.

Crocker C. A., *High noon in Southern Africa: Making peace in a rough neighborhood*, New York: W. W. Norton, 1992.

Crocker, C. A., F. O. Hampson, P. Aall, *Taming intractable conflicts*, Washington, DC: United States Institute of Peace Press, 2004.

Crouhy, M., R. Mark, D. Galai, *Risk management*, New York: McGraw-Hill, 2000.

Der Derian, J., *On diplomacy: A genealogy of Western estrangement*, Oxford: Basil Blackwell, 1987.

Dixon, W. J., "Third party techniques for preventing conflict escalation and promoting peaceful settlement", *International Organization* 50, 4 (1996): 638–681.

Druckman, D., "Negotiating in the International Context", *Peacemaking in International Conflict* (eds. W. I. Zartman, J. L. Rasmussen) Washington, DC: United States Institute of Peace Press, 1997.

"Flexibility in International Negotiation and Mediation" (eds. D. Druckman, C. Mitchell) *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 542 (1995).

Grasping the nettle: Analyzing cases of intractability (eds. C. A. Crocker, F. O. Hampson, P. Aall) Washington, DC: United States Institute of Peace Press, 2005.

Haass, R. N., *Conflicts unending: The United States and regional disputes*, New Haven: Yale University Press, 1990.

Hampson, F. O., "The Risk of Peace: Implications for International Mediation", *Negotiation Journal*, (January 2006): 13–30.

Hampson, F. O., *Nurturing peace: Why peace settlements succeed or fail*, Washington, DC: United States Institute of Peace Press, 1996.

Herding cats:Multiparty mediation in a complex world (eds. C. A. Crocker, F. O. Hampson, P. Aall) Washington, DC: United States Institute of Peace Press, 1999.

Hume, C., *Ending Mozambique's war: The role of mediation and good offices*, Washington, DC: United States Institute of Peace Press, 1994.

Iklé Fred C., *How Nations Negotiate*, New York: Harper & Row, 1964.

Jensen, L., "Negotiations and power asymmetries: The cases of Bosnia, Northern Ireland, and Sri Lanka", *International Negotiation* 2, 1 (1997): 21–41.

Kleiboer, M., "Understanding Success and Failure of International Mediation", *Journal of Conflict Resolution* 40 (1996): 360–389.

Luttwak, E. N., "Give War a Chance", *Foreign Affairs* 78, 4 (Jul/Aug 1999): 36-44.

Managing global chaos: Sources of and responses to international conflict (eds. C. A. Crocker, F. O. Hampson, P. Aall) Washington, DC: United States Institute of Peace Press, 1996.

Mitchell, C. R., "The Motives for Mediation", *New Approaches to International Mediation* (eds. C. R. Mitchell, K. Webb) Westport, CT: Greenwood Press, 1988.

Peacemaking in international conflict: Methods and techniques (eds. I. W. Zartman, J. L. Rasmussen) Washington, DC: United States Institute of Peace, 1997.

Putnam, R. D., "Diplomacy and domestic politics: The logic of two-level games", *International Organization* 42, 3 (1988): 427–460.

Resolving international conflict: The theory and practice of mediation (ed. J. Bercovitch) Boulder, CO: Lynne Reinner, 1996.

Ross, D., *The missing peace: The story of the fight for Middle East peace*, New York: Farrar, Straus and Giroux, 2004.

Rothchild, D., D. A. Lake, *The international spread of ethnic conflict: Fear, diffusion, and escalation*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1998.

Satow, E., *A Guide to Diplomatic Practice* (2nd rev. edn.) London, New York: Longmans, Green & Co., 1922 (2 vols.).

Schelling T. C., *The Strategy of Conflict*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1960.

Sisk, T. D., *Power sharing and international mediation in ethnic conflicts*, Washington, DC: United States Institute of Peace Press, 1996.

Stedman, S. J., "Spoiler problems in peace processes", *International Security* 222, 2 (Fall 1997): 5–53.

Stevens, C. M., *Strategy and Collective Bargaining Negotiations*, New York: McGraw-Hill, 1963.

Touval S., "Mediation and Foreign Policy", *International Studies Review*, 5,4 (2003): 91–95.

Touval, S., "Coercive mediation on the road to Dayton", *International Negotiation* 1, 1 (1996): 547–570.

Touval, S., I. W. Zartman, "International Mediation in the Post-Cold War Era", *Turbulent Peace* (eds. C. A. Crocker, F. O. Hampson, P. Aall) Washington, DC: United States Institute of Peace Press, 2001.

Touval, S., *Mediation in the Yugoslav Wars*, New York: Palgrave, 2002.

Wall, A. J, Jr, J. B. Stark, R. L. Standifer, "Mediation: A Current Review and Theory Development", *The Journal of Conflict Resolution*, 45, 3 (Jun., 2001): 370-391.

Jelica Stefanović – Štambuk

UNDERTAKING PENDING AHEAD: IMPROVING THE THEORY AND PRACTICE OF MEDIATION IN INTERNATIONAL CONFLICTS

Abstract

Mediation of international conflicts bears out as a fairly successful tool in managing intensive conflicts either towards transformation or resolution. Although regarded as an activity promising cessation of hostilities even in the most violent of conflicts, mediation outcomes are still falling short or staying behind held expectations. Different types of mediators and mediation approaches taken up by them at different stages during the "lifecycle", either of international conflicts or internal ones being internationalised, different roles that international mediation have played with different outcomes, often irreconcilable with outcomes deemed acceptable by the conflicting sides, all make international mediation widely unfathomable both to those directly involved and to detached observers. Better understanding is needed for more successful practices of international mediation in managing conflicts either by transforming them through the reduction of violence or finding, in the log run, some sustainable solution satisfying to the parties involved. The study of mediation is not theoretically well integrated into diplomatic studies or, for that matter, into studies of international politics. It turns out to be an obstacle thwarting indispensable improvements in international mediation practices and more effective mediation outcomes. Traditional prescriptive theory as a predominant host for understating mediation in international conflicts frustrates efforts aimed in grasping the mediations outcomes through series of its reductive foundational assumptions. An approach offered as alternative to the common analytical treatment of mediation in prescriptive theory integrates mediation into foreign policy. Moderately better results in understanding and explaining international mediations outcomes are provided by presenting mediation as part of foreign policy. This article presents diplomatic theory as a framework for far better understanding of mediation, explaining international mediation outcomes and devising effective mediation efforts. "Diplomatic" approach proves to be more theoretically promising for much needed and pressing improvements in understanding mediation in international conflicts, since diplomacy is a mediating institution and practice, and international mediation stands as the very norm as well as important interventionist instrument in existing diplomatic system. International mediation integrated into diplomatic theory provides for examination of one crucial, but still missing element in our understanding of international mediation outcomes, i.e. behaviour of international mediator as diplomatic system manager. "Diplomatic

viewpoint", taken by integrating international mediation into diplomacy, and its theoretical understanding into diplomatic theory, facilitates pinpointing that mediators in their mediating efforts do act as systemic "plenipotentiaries" mandated to keep in place or change normative and regulative structures of existing international order by helping conflicting sides to reach agreed solution or by thwarting possible mutually acceptable agreements between them.

Doc. dr Tanja Miščević
Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka

UDC 341.1+341.217

NOVI TEORIJSKI PRAVCI U IZUČAVANJU MEĐUNARODNIH ORGANIZACIJA

Sažetak

Kraj hladnog rata na završetku XX veka doneo je velike promene u praksi međunarodnih odnosa, a time i međunarodnih organizacija. Upravo se međunarodne organizacije mogu posmatrati kao spona između dva vladajuća procesa u međunarodnim odnosima - globalizacije i internacionalizacije. To potvrđuje i činjenica da je napredovanju globalne integracije posebno pomoglo upravo uvećanje broja i uloge međunarodnih organizacija nakon II svetskog rata, naglašavajući njihovu ulogu u tom smislu da su globalne institucije organizovale i disciplinovale međunarodnu stranu nacionalnih politika. Promene beleže i teorije međunarodnog prava: procesi do kojih dolazi u modernim međunarodnim odnosima, kao i zahtevi moderne liberalne teorije, rađaju i interesovanje za međunarodnopravne teorije, jer se otvara prostor da ovo pravo počne da reguliše nove oblasti međunarodne saradnje. Sve veći krug autora ispituje status quo koji je veoma dugo postojao u ovoj teoriji, a najaktivnija je Kritička pravna škola (Critical Legal Studies), koja ponovo otvara pitanje 'uspavane teorije međunarodnog prava', i koja ukazuje na kretanje savremene pravne argumentacije, stavljajući akcenat na nemogućnost odvajanja međunarodnog prava od politike. Pravac koji dovodi do približavanja dve discipline je obeležen kroz jedan od procesa koji dominiraju savremenim međunarodnom odnosima - to je proces legalizacije. Legalizacija predstavlja još jedan, poseban oblik institucionalizacije međunarodnih odnosa i možemo je definisati kao vrstu konsenzusa među državama, koji se najčešće izražava u međunarodnim organizacijama, na osnovu koga se međunarodnopravna obaveza nameće državama u različitim oblastima.

Ključne reči: međunarodne vladine organizacije, međunarodni odnosi, međunarodno pravo, globalizacija, internacionalizacija, legalizacija

Promene u međunarodnim odnosima koje donosi kraj hladnog rata vremenski su se poklopile sa jačanjem interesovanja za međunarodno pravo i njegovu teoriju, što je istovremeno obnovilo i pitanje ocene mesta međunarodnih organizacija u odnosu na discipline međunarodnih odnosa i pravnog uređenja tih odnosa. Za takvu situaciju postoji više razloga,

čija je zajednička karakteristika uticaj savremene prakse međunarodnih organizacija u međunarodnim odnosima i u međunarodnom pravu. Ova praksa je našla svoj izraz u teorijama ove dve discipline, tako da devedesete godine (sada već) prošlog veka rađaju teorijske koncepte međunarodnog prava i međunarodnih odnosa koji se bazira na povezivanju ove dve teorije.

U savremenim međunarodnim odnosima nije uočljivo samo veliko angažovanje međunarodnih organizacija (i nekih drugih aktera – pre svih NGO), već je značajan povratni uticaj koji na moderne organizacije imaju tokovi savremenih međunarodnih odnosa. Još preciznije, nove procese savremenih političkih, kulturnih, ekonomskih i svakih drugih uticaja na međunarodne odnose nije moguće posmatrati, a zanemariti dva bitna pola: uticaj međunarodnih organizacija na ove procese, kao i njihov povratni uticaj na međunarodne organizacije. U tom smislu od posebnog značaja su procesi globalizacije, internacionalizacije i legalizacije u svetskoj politici, koji su u uskoj vezi sa pokretanjem rasprave o konceptu suverenosti i njegovoj ulozi u savremenim međunarodnim odnosima.

Suverenost država, a naročito kvalitet te suverenosti, jeste kategorija koja se u savremenim odnosima sve više preispituje. Prvi razlog zbog koga se to dešava nalazi se unutar granica država, i odnosi se na ispitivanje unutrašnje homogenosti, što je uslovljeno velikim značajem koji dobijaju zahtevi pojedinih regiona, pojačavanje interesa za manjine, prekograničnih odnosa. Drugi razlog leži u činjenici da teritorija, kao tradicionalni atribut državnosti ne može na isti način obezbeđivati postojanje države niti štititi njen identitet – granice su postale propulzivne, negde čak i ne postoje (već samo fiktivno, kao u slučaju država članica Unije), a sve više se javlja tendencija ka 'međunarodnom nomadizmu' (promena prebivališta iz jedne u drugu državu uslovljena radničkim migracijama).

Tako je preispitivanje pojma suverenosti rezultat ne idealizma, već nastaje upravo iz realizma, odnosno, prakse u savremenim državama, jer se državni okvir pokazao kao neefikasan u više od jednog slučaja (raspad SSSR, ratovi u bivšoj SFRJ, razlaz između Češke i Slovačke, veštačke granice u Africi). Istovremeno, pojavili su se novi politički okviri, nova politička tela koja su tvorevine suverenih država, koje nisu tipične međunarodne organizacije, niti države (još manje suverene), ali sa nekim od funkcija koje se mogu pripisati samo državama. Najbolji primer među njima je Evropska unija (EU), koja se istovremeno smatra 'utopijom na delu'.[1]

U savremenom međunarodnom društvu suverenost je pre svega bila povezana sa shvatanjem da su države samostalne i nezavisne jedna od druge, slobodne da izaberu sopstveni politički sistem. Neophodni korelat ovakvom međunarodnom sistemu jeste princip neintervencije. U najnovije vreme, pojam načela suverenosti, koji je tradicionalno vezan za teritoriju, upravo u tom svom segmentu postaje sve više preispitivan. Naime, suverenost države i sve izmene s njom u vezi, a rekli bi smo i osnova kritike na njen račun, prevashodno se povezuju sa idejom kontrole prekograničnih kretanja, zapravo nesposobnosti države da ostvari takvu kontrolu. "Kada savremeni posmatrači ocene da je suverena država skoro mrtva, oni ne misle da nestaje konstitucionalna struktura. Umesto toga, oni misle da su tehnološke promene učinile veoma teškim, gotovo nemogućim, za države da kontrolišu

1 Serge Sur, *The State Between Fragmentation and Globalization*, European Journal of International Law, Vol 8/97, No. 3, p. 423.

kretanja preko granica svih vrsta materijalnih (od kafe do kokaina) i nematerijalnih stvari (od holivudskih filmova do kapitalnih ulaganja)."[2] Istovremeno sa praktičnim preispitivanjem koncepta, i globalizacija je postavila pitanje suverenosti države. Suverenost država kao normativni koncept je suočen sa uvećanim izazovima, što se poklapa sa funkcionalističkim pogledima na osnovu koga država gubi svoju normativnu prednost i takmiči se sa supranacionalnim, privatnim i lokalnim akterima u rasporedu vlasti. Funkcije suverene države kao regulatorne vlasti, i koja kao takva treba da prevashodno obezbeđuje ostvarivanje pravila i usluge, u uslovima globalizacije menja svoju ulogu, tako da je smatraju "…zastarelom posrednom vlasti, odbačenom od istorije."[3] Pa ipak, taj tradicionalni normativni koncept suverenosti, ma kako ograničen i pogrešan, za sada nema dostojnu zamenu, te u nedostatku boljih načina "...ostaje predpostavljen svakoj alternativi ili ponudi."[4] U izmenjenom međunarodnom sistemu, koji počiva prevashodno na nacionalnim državama i na sve većem uključivanju međunarodnih organizacija, koje su od njih izvedene, uočava se učešće i novih ne-državnih aktera (pre svih međunarodne nevladine organizacije). I međunarodne vladine i nevladine organizacije preuzele su mnoge funkcije koje su ranije bile ekskluzivno u domenu država, i uticale na smanjivanje nezavisnog procesa odlučivanja država. Ovakva situacija pokreće pitanje da li međunarodne organizacije predstavljaju normativne alternative državama, pitanje njihove pravnostvaralačke sposobnosti, što, s druge strane, pokreće potrebu za preispitivanjem principa suverenosti. Činjenica je da neke međunarodne organizacije kao što su UN, WTO, EU, IMF šire svoja ovlašćenja, tako što utvrđuju univerzalne standarde za gotovo sve oblasti života. Ali je isto tako činjenica da je "...najznačajniji uticaj ekonomske globalizacije i transnacionalnih normi taj što menja domet državne vlasti pre nego što generiše neke fundamentalno nove načine organizacije političkog života."[5] To, zapravo, znači da se u savremenim međunarodnim odnosima izmenila samo metodologija delovanja suverene države, njena sredstva i njen domet, ali ne i da je suverena država mrtva. Potvrda životnosti države je i zadržavanje statusa tvorca pravnih pravila međunarodnog prava, izvora ovog prava, gde je i dalje uočljiva njena prevashodna uloga.

Kraj hladnog rata koji je doneo velike promene u praksi međunarodnih odnosa, rađa i velike izmene u teorijskim konceptima dve discipline, na taj način što ih približava. Naime, disciplina međunarodnog prava sve više posmatra ulogu politike kao prevashodno presudne za objašnjenje sopstvenog postojanja, dok teorija međunarodnih odnosa prestaje da posmatra pravo kao instrument politike sile, i daje mu veoma veliki samostalan značaj.

TEORIJE MEĐUNARODNIH ODNOSA

Teorija međunarodnih odnosa je od svog nastanaka raznorodna i nikada nije bila monolitna, već se razlikuju pravci i pristupi posmatranju međunarodnih odnosa, a u okvi-

2 Stephen D. Krasner, *Sovereignty*, Foreign Policy, January/February 2001, Issue 122, p. 21.

3 Serge Sur, *The State Between Fragmentation and Globalization*, p. 422.

4 Martin Wolf, *Will the National-State Survive Globalization?*, Foreign Affairs, Jan/Feb 2001, Vol. 80, Issue 1, p. 178.

5 Stephen D. Krasner, *Sovereignty*, p. 20.

ru njih i pogledi na međunarodne organizacije. Danas je praćenje i izučavanje globalizacije, kao i implikacija koje ovaj proces ima na unutrašnjem i međunarodnom planu glavna tema u međunarodnim odnosima. Pa ipak, u ovim raspravama uočljivo je da je malo pažnje posvećeno davanju ocene o mestu, ulozi i položaju međunarodnih organizacija u procesu globalizacije. Kao osnovni razlog najčešće se navodi zaokupljenost značajem aktivnog učešća međunarodnih organizacija u procesu internacionalizacije u međunarodnim odnosima, procesa koje je u najvećoj meri odeljen, odvojen od globalizacije. Internacionalizacija u međunarodnim odnosima označava pojavu da je veći broj pitanja od unutrašnjeg, nacionalnog značaja dobio obeležja međunarodnog pitanja, tačnije dobio nivo internacionalizacije, tako što su ta pitanja postala subjektom bilateralne ili multilateralne saradnje, najčešće u institucionalnom okviru međunarodnih organizacija, kao osnovnom instrumentu ovog procesa. To podrazumeva konstruktivniju ulogu organizacija kao aktera u međunarodnim odnosima kroz stvaranje mreža organizacija. Zbog toga, i ako je "...globalizacija činjenica, to je proces koji je veoma odvojen od tekuće političke interakcije u okviru i između međunarodnih organizacija u kojima i dalje dominira vođene interesima nacionalističke nacionalne države."[6]

Internacionalizacija se može definisati kao sredstvo koje osposobljava nacionalne države da zadovolje svoj nacionalni interes u oblastima u kojima su one same nesposobne da samostalno deluju.[7] Globalizam s druge strane, oslobađa alternativne centre moći i uticaja koji su preko država i preko međunarodnih organizacija koje kreiraju države[8] – zbog toga ova dva procesa mogu biti posmatrana kao konsekutivne faze u razvoju međunarodnog sistema.

Stoga se upravo međunarodne organizacije mogu posmatrati kao spona između dva procesa u međunarodnim odnosima: globalizacije i internacionalizacije. To potvrđuje i činjenica da je napredovanju globalne integracije posebno pomoglo upravo uvećanje broja i uloge međunarodnih organizacija nakon II svetskog rata, naglašavajući njihovu ulogu u tom smislu da su "...globalne institucije organizovale i disciplinovale međunarodnu stranu nacionalnih politika."[9] Posebno su se kao značajne u procesu globalizma pokazale ekonomske, trgovinske i finansijske međunarodne organizacije, a među njima se ističe značaj Međunarodnog monetarnog fonda, Svetske banke, WTO, ali i regionalnih integracionih organizacija, pre svih Evropske unije, a sve više i NAFTA. Zajedničaka odlika ovih organizacije, koja je opredeljujuća za njihovo ključno mesto u procesu globalizacije, jeste činjenica da u svom delovanju naglašavaju značaj saradnje između država i konsoliduju njihovu rešenost da liberalizuju međusobnu ekonomsku politiku.

Globalni, pre svega ekološki problemi, rađaju i **ekološki pristup** međunarodnim odnosima – on omogućava, prema mišljenju njegovih zagovornika, povećanje razumevanja uzroka i posledica procesa globalizacije, i time pruža alternativu realizmu. On polazi od izučavanja globalnog sistema koji se sastoji od polusuverenih država čije granice postaju porozne zbog

6 Jost Delbrück, *The Role of the United Nations in Dealing With Global Problems*, International Journal of Global Legal Studies, Vol. 4, Issue 2, Spring 1997, p. 278.

7 *Ibid*, p. 2.

8 Krishna Jayakar, *Globalization and Legitimacy of International Telecommunications Standard-Setting Organizations*, International Journal of Global Legal Studies, Vol. 5, Spring 1998, p. 712.

9 Martin Wolf, *Will the Nationa-State Survive Globalization?*, p. 180.

spoljnog uticaja globalizacije i unutrašnjeg pritiska i etnički različitijih stanovnika, te se time neprekidno utiče na ograničavanje opcija koje suverena država ima na raspolaganju. Ekološka teorija smatra da najveća pretnja opstanku dolazi iz prirode, i zbog toga grade teoriju koja treba da objasni kako se ljudska bića ponašaju, pojedinačno ili u kolektivu, u odnosu prema prirodi. Uzimajući ljudsku populaciju i biološke i ekološke uslove kao polazište, grade teorijski okvir koji uređuje teoriju međunarodnih odnosa u ekološki okvir.[10]

I pored nesumljivog značaja kritičke teorije, savremeni vladajući koncept u teoriji međunarodnih odnosa (ne negirajući uvek prisutni značaj koji ima realistička teorija) jeste neoliberalizam. Naime,

> "...države koriste instrumente prinude koji su im na raspolaganju kako bi ojačale ekspanziju tržišnih društava, u našoj eri neoliberalizma isto kao što su to činile i u prošlosti. Istovremeno, ideologija samo-regulatornog tržišta nastavlja da zamagljuje odnose moći između i unutar kapitalističkih zemalja. Zajedno, ove dve pretpostavke čine dominantan pristup izučavanju međunarodnih odnosa i promovišu dominaciju neoliberalizma."[11]

Potvrda valjanosti ovakvih stavova u savremenim međunarodnim odnosima vidi se u sve većoj upotrebi međunarodnopravnih pravila, naročito kroz izražavanje ovih pravila u funkcionisanju međunarodnih organizacija. Međutim, ovakav trend nije potpuna novina – on se može pratiti od vremena početka funkcionisanja Društva naroda, a zatim i UN. Danas se, smatraju autori, kao osnovne neoliberalne institucije smatraju Evropska unija i Svetska trgovinska organizacija.[12]

Ključni savremeni aspekt liberalne tradicije jeste shvatanje posledica koje na međunarodne odnose ima ekonomska međuzavisnost među državama; pored toga, značajno mesto se daje unapređenju uloge međunarodnog prava i međunarodnih institucija, a naročito međunarodnih organizacija. Liberalni teoretičari posmatraju međunarodno pravo kao osnovu da nezavisne države ostvare svoj interes na osnovu vladavine prava, a ne vladavine sile. S druge strane, liberalne države treba da pružaju podršku osnivanju i delovanju međunarodnih organizacija, koje se posmatraju kao 'treći stub kantijanskog tripoda'[13] što su one i činile i tokom XIX i XX veka, tako da za formiranje savremenih međunarodnih organizacija treba da zahvalimo upravo državama sa liberalnim obležjima. Liberalna tradicija sadrži veru u "...vodstvo liberalnih demokratskih država u procesu stvaranja miroljubivog svetskog poretka kroz multilateralnu saradnju i efikasne međunarodne organizacije."[14]

---

10 Denis Pirages, *Ecological Theory and International Relations*, International Journal of Global Legal Studies, Vol 5, No 1, p. 59.

11 Teresa Healy, Mark Neufeld, *Critical Reflection on a Discipline*, Bulletin of the Canadian Political Science Association, Vol. 26, No. 1, May 1997, p. 31.

12 Suzan Marks, *The End of History? Reflections on Some International Legal Thesis*, European Journal of International Law, 8/97, No. 3, p. 464.

13 O ovome videti šire: Bruce Russett, John O'Neal, David Davis, *The Third Leg of the Kantian Tripod for Peace: Intenational Organizations and Militarized Disputes, 1950-85*, pp. 441-468.

14 Richard N. Gardner, *The Comeback of Liberal Internationalizam*, citirano prema: David P. Fidler, *Liberal International Relations Theory and Helms-Burton Act*, International Journal of Global Legal Studies, ☞

Ovaj institucionalizam odražava shvatanje da pravila, norme, principi i procedure odlučivanja mogu umanjiti opasnost anarhije i omogućavaju državama da sarađuju.[15]

Jedna druga verzija liberalizma, koji je dobio naziv liberalni milenijarizam ima svog najekstremnijeg i najznačajnijeg predstavnika u Francisu Fukujami (kraj 80-ih, početak 90-ih godina). Njegova centralna teza je da kraj hladnog rata potvrđuje opšti konsenzus u korist liberalizma, uključujući i uspeh kapitalizma i liberalne demokratije koja se tako smatra jedinim legitimnim sistemom vladavine. To je 'trijumf Zapada' i kraj istorije (*Samuel Huntington*), koji u obzir uzima posebno značenje istorije kao progresivne i usmerene ka posebnom cilju koji predstavljaju razum i sloboda. Kraj takve istorije se dešava kada se postigne potpuna sloboda i razum, a sukob ideologija bude rešen, što ne znači potpuno odsustvo sukoba, koji se mogu javiti zbog nacionalizma ili religije.

Savremena dorada liberalnog pravca naziva se liberalni internacionalizam, koji prati tradiciju Vilsonovog progama za svetsku demokratiju (*Četrnaest tačaka*), i koji naspram realizma i politike sile stavlja viziju međunarodnog prava, koje uzima u obzir vezu između nacionalne političke ideologije i međunarodnih odnosa. Na taj način se međunarodno pravo posvećuje uspostavljanju demokratskog mira. Liberalni internacionalizam polazi od pretpostavke da liberalne države, zbog svojih osnovnih karakteristika[16] koje predstavljaju značajne dimenzije odnosa između država i unutrašnjeg i transnacionalnog društva, imaju manje šansi da uđu u međusobni rat, nego u rat sa ne-liberalnom državom. Ovakvo stanje u međunarodnim odnosima se najčešće naziva liberalni, ili demokratski mir.[17] Pošto liberalne države ne ratuju među sobom, one se najbliže moguće približavaju empirijskom pravu u međunarodnim odnosima, čime se utiče i na međunarodno pravo, koje sada mora postaviti pitanje legitimnosti vlada. Međunarodno pravo, s toga, kao legitimne prihvata samo liberalne demokratske vlade, a ne svaku vlast koja poseduje moć.[18] U takvim uslovima međunarodno pravo reguliše aktivnosti preko i iznad granica država, a najznačajniji element koji kvalifikuje jedno pravilo da postane delom međunarodnopravnog poretka jeste njegov potencijal da doprinese međunarodnom poretku. Tako se pravo definiše ne na osnovu subjekta ili izvora, već više na osnovu svoje svrhe i efekta.[19]

Liberalni internacionalizam, ovako posmatran, predstavlja "...svetliju, veseliju stranu teorije međunarodnih odnosa; tamnija strana je realizam".[20] Takođe, ovaj pristup je posebno

---

☞ Spring 1997, Vol. 4, Issue 2, p.87.

15 Ann-Marie Slaughter, *Liberal International Relations Theory and International Economic Law*, American University Journal of International Law and Policy, No 10, 1995, pp. 724-725.

16 Osnovna obeležja liberalne države su da je ona miroljubiva, tržišno orijentisana, poseduje široku mrežu transnacionalnih transakcija i međuvladinih komunikacija, i ne poznaje tradicionalnu razliku između visoke politike i ekonomskih pitanja.

17 Anne-Marie Slaughter, *International Law in a World of Liberal States,* European Journal of International Law, Vol. 6/95, No. 4, p. 508.

18 Suzan Marks, *The End of History? Reflections on Some International Legal Thesis*, European Journal of International Law, 8/97, No. 3, p. 466.

19 Anne-Marie Slaughter, *International Law in a World of Liberal States*, p. 508.

20 Stanley Hoffmann, *Thoughts on the UN at Fifty*, European Journal for International Law, Vol 6/95, No. 3, p. 317.

interesantan jer daje značajno mesto međunarodnim organizacijama, smatrajući da univerzalne i regionalne institucije, ali i režimi, mogu igrati uloge u oblastima u kojima interesi država zahtevaju saradnju i zajednička rešenja. Značaj upućivanja na ove institucije, upravo zbog svoje funkcionalnosti u obavljanju 'usluga' za države, u krajnjoj instanci ima za svoj rezultat mogućnost da kroz međunarodne organizacije države definišu i izraze svoje interese i utvrde svoje prioritete.[21]

I dok realisti i liberalni teoretičari svoje posmatranje međunarodnih odnosa zasnivaju na materijalnim činjenicama, kao što su sila ili trgovina, najnoviji teorijski pravac koji svoj razvoj može da zahvali promenama izazvanim krajem hladnog rata naziva se konstruktivizam, i on naglašava uticaj ideja. *Alexander Wendt* i *John Ruggie*, glavni autori ovoga pravca, posebno se oslanjaju na izvore promena, a centralno pitanje za njih postaje kako različite grupe, a naročito elite, shvataju svoje identitete i interese.[22] Sila za ovu teoriju nije potpuno irelevantna, ali se naglasak stavlja na stvaranje ideja i identiteta, i na odgovor na pitanje kako ove kategorije oblikuju način na koji države shvataju i odgovaraju na datu situaciju. Jedna od struja ovog pravca fokusira se na teritoriju kao bitno obeležje države, ukazujući da prekogranična saradnja i zajedničke vrednosti umanjuju tradicionalnu nacionalnu lojalnost i stvaraju nove oblike političkih udruženja, i tu je osnov stvaranja integrativnih procesa. Najbolji primer jeste regionalna integrisanost koja davno prevazilazi tipične međunarodne organizacije, ali još uvek ne može biti reči o državi – reč je o EU.[23]

TEORIJE MEĐUNARODNOG PRAVA

Kraj prethodnog veka je postao interesantan i za razvoj teorije međunarodnog prava. Naime, procesi do kojih dolazi u modernim međunarodnim odnosima, kao i zahtevi moderne liberalne teorije, rađaju i interesovanje za međunarodnopravne teorije, jer se otvara prostor da ovo pravo počne da reguliše nove oblasti međunarodne saradnje. Danas smo, zbog toga, svedoci da sve više autora ispituje *status quo* koji je veoma dugo postojao u ovoj teoriji, a najaktivnija je Kritička pravna škola (*Critical Legal Studies*), koja ponovo otvara pitanje 'uspavane teorije međunarodnog prava'.[24] Ova međunarodnopravna škola pokušava da pokaže kretanje savremene pravne argumentacije, kao i da ukaže na nemogućnost odvajanja međunarodnog prava od politike.

Kritička međunarodnopravna škola je u velikoj meri vezana za liberalnu političku tradiciju. Post-modernizam - dekonstrukcionisti, rekonstruktivne doktrine, post-moderni pristup međunarodnom pravu - je zaokupljen razlikama, heterogenostima i sukobom kao realnošću. Ovi pravci se javljaju posle Prvog svetskog rata, a obnavljaju 50-ih i 60-ih godina XX veka i zasnovani su na kritici prethodnih teorijskih pravaca, posebno zamerajući da oni nisu bili dovoljno oštri u istrajavanju na vladavini prava. Ovakav stav se sreće i u UN (primer je Rezolucija Generalne skupštine 44/23 iz 1989. kojom se proglašava de-

21 *Ibid*, p. 318.

22 Stephen Walt, *International Relations: One World, Many Theories*, Foreign Policy, Summer 1999, Issue 115, p. 37.

23 *Ibid*, p. 53.

24 Bruno Simma, *Editorial*, European Journal of International Law, Vol. 3/92, No. 2, p. 3.

kada međunarodnog prava) – u slučaju UN, smatra se, reč je o reformulaciji liberalnog impulsa da se izbegne politika, i liberalne ideje pravne države na međunarodnom nivou, odnosno svetskog poretka koji je zasnovan na vladavini prava. Dakle, rekonstruktivne teorije u međunarodnim odnosima posmatraju ulogu međunarodnog prava kao definitivno samostalnog učesnika, ali nikako nezavisnog od politike – šta više, pošto pravo nema svoj samostalni sadržaj, ono se mora oslanjati na principe politike.

Šta to, zapravo, znači za međunarodne organizacije? U društvu u kome je sila preovlađujuća briga, primarna funkcija prava, smatraju realisti, je da "...pomogne u održavanju nadmoći sile i hijararhije ustanovljene na osnovu moći i da pruži takvom sistemu poštovanje i svetost prava."[25] Kao odgovor na ovakav stav, pravnici su razvili 'drugi koncept prava', pravo bez centalizovanih sankcija, koje svoj izraz ima u međunarodnim organizacijama. U tom pogledu, teoretičari nove liberalne škole međunarodnih odnosa idu i dalje – oni iskušavaju i samu hijararhiju među državama, kao osnovnim učesnicima u međunarodnim odnosima, i nedržavnim učesnicima, i ustanovljavaju 'negarhiju' u svetu tzv. liberalnih država.[26]

Pa ipak, međunarodnim društvom i dalje dominira, iako izmenjen, princip državnog suvereniteta. To znači da je međunarodno zakonodavstvo, upravljanje i presuđivanje, moguće samo do nivoa do kog se države sa tim slože, a prema tome, mera nivoa slaganja država u prihvatanju međunarodnih pravnih pravila predstavljaju samo one obaveze koje mogu biti prihvaćene "...bez ugrožavanja vitalnih nacionalnih interesa".[27] Sve ove karakteristike ukazuju, zaključuju teoretičari kritičke škole, da je reč o nerazvijenom međunarodnom društvu, koje je još uvek u tzv. primitivnoj i anarhičnoj fazi svoga razvoja, jer je osnovna funkcija prava rešavanje sporova, a samo pravo izvire iz iskustva, običaja, ponovljenog ponašanja.[28]

> "Za postojanje prava nije neophodna niti zakonodavna vlast niti sudovi pravde. Kad god se u primitivnim zajednicama pojavi pitanje prava, sama zajednica, a ne sudovi, odlučuje o tome. Kada zajednica preraste primitivne uslove svog postojanja i pretvori se u državu u pravom smislu reči, potrebe života i izmenjeni uslovi postojanja ne dozvoljavaju dalje samoj zajednici da oblikuje pravo...Iz tog razloga nepostojanje legislative u odnosima između država može bit objašnjeno pretpostavkom da su njihovi odnosi oni koji postoje u primitivnoj zajednici."[29]

Osnovno pitanje, s toga, jeste kako prevesti međunarodno društvo iz primitivnih uslova u napredne socijalne uslove. Liberalna škola traži rešenje samo u jednom opštem,

---

25 Marti Koskenniemi, *The Politics of International Law*, pp. 8-9.

26 Georg Schvarcenberger, *The Frontiers of International Law*, (1962), citirano prema: J. Weiler, A. Paulus, *The Structure of Change in International Law*, European Journal of International Law, Vol 8/97, No. 4, p. 560.

27 Wolfgang Friedmann, *The Changing Structure of International Law*, Columbia University Press, 1964, p. 34.

28 Međunarodno društvo u sadašnjoj fazi svoga razvoja podseća na evropska društva u vreme postojanja Nordijsko-germanskih plemena u Evropi (*tribal period* – od pada Rimskog Carstva, V vek, do nastanka modernog društva, XII vek). Kako to tvrdi Filip Alot "...živimo u anarhronizmu – sinhroničnom postojanju dijahronih socijalnih oblika." Philip Allott, *The True Function of Law in International Community*, Indiana Journal of Global Legal Studies, No. 5/98, p. 408.

29 L. Oppenheim, H. Lauterpacht, *International Law*, Eight edition, Longman, London, 1974, p. 9.

međunarodnom društvu celokupne ljudske rase, jer je to sistem koji će biti sposoban da obrađuje sukobljene interese i ideje o budućnosti sveta. Takav sistem mora biti sposoban "... da formuliše ideje o opštem interesu čovečanstva i svakog pojedinca, i sposoban da raščlani opšti interes kroz pravne odnose, koji uslovljavaju ponašanje ljudi na svim stranama."[30]

Pošto međunarodni poredak ne poseduje sveopšti centar političke moći da sprovodi pravila, kritički pristup smatra da postoje tri osnovna razloga zbog kojih se subjekti ovog poretka pridržavaju njegovih pravila – jer se plaše kazne onoga ko pravilo sprovodi (prinuda); jer uočavaju da su pravila u njegovom interesu (samo-interes); ili jer smatraju pravilo legitimnim, te tako ono treba da bude poštovano (legitimnost). Ovaj treći razlog, legitimnost pravila, odnosi se na normativno verovanje učesnika da pravilo ili institut treba poštovati. To je subjektivni kvalitet, odnos učesnik/institut i određeno shvatanje učesnika, koje može proizilaziti iz supstance pravila, ili procedure, ili izvora koji ga čini. S druge strane, ovo ne znači da postoji univerzalna legitimnost, [31] već da postoje tzv. legitimne institucije. Postojanje legitimnih institucija otvara pitanje da li je međunarodni sistem anarhičan, jer ukoliko države prihvataju neka međunarodna pravila kao legitimna, ta pravila postaju autoritet. Legitimnost je definisana (*Mark Suchmann*) kao uopšteno shvatanje ili pretpostavka da su akcije entiteta poželjne, pravilne i odgovarajuće u okviru jednog sistema normi, vrednosti i verovanja.[32] Legitimne, u tom smislu, smatraju se i odluke međunarodnih organizacija – tako međunarodna zajednica posmata odluke Saveta bezbednosti kao legitimne, jer postupanje po njima vidi kao dužnost 'dobrog međunarodnog građanina'.[33]

Kritičkom pristupu u Međunarodnom pravu ide u korist i činjenica da je međunarodni sistem država pretrpeo značajnu ekspanziju u posleratnim godinama, s čim korespondira njegovo širenje na nove oblasti, kao što je npr. pravo ljudskih prava. Pravnici imaju tendenciju da se oslone na primenu opštih principa kako bi sačuvali ideologiju prava, pošto "...snaga međunarodnog prava može samo biti snaga ideje međunarodnog prava ...jer je uticaj međunarodnog prava nematerijalne prirode."[34] Tako korektivna pravda u međunarodnom pravu postoji samo u domenu rešavanja sporova. Distributivnu pravdu poznaje samo kao nusproizvod interakcije interesa državnih sistema, i posebno kroz mehanizam međunarodnih organizacija, gde se taj interes umnožava.[35]

PRIBLIŽAVANJE DVE DISCIPLINE I MESTO MEĐUNARODNIH ORGANIZACIJA

Pravac koji dovodi do približavanja dve discipline je obeležen kroz jedan od procesa koji dominiraju savremenim međunarodnom odnosima - to je proces legalizacije.

30 Philip Allott, *The True Function of Law in International Community*, Indiana Journal of Global Legal Studies, Vol. 5, 1998, p. 409.

31 Ian Hurd, *Legitimacy and Authority in International Politics*, International Organization, Spring 1999, Vol. 53, Issue 2, p. 379.

32 Hurd, *Legitimacy and Authority in International Politics*, p. 384.

33 *Ibid*, p. 397.

34 Shirley V. Scott, *International Law as Ideology*, EJIL, 5/94, No. 3, p. 315.

35 Philip Allott, *Reconstructing Humanity – New International Law*, EJIL, Vol 3/92, No.2, p. 351.

Legalizacija predstavlja još jedan, poseban oblik institucionalizacije međunarodnih odnosa i možemo je definisati kao vrstu konsenzusa među državama, koji se najčešće izražava u međunarodnim organizacijama, na osnovu koga se međunarodnopravna obaveza nameće državama u različitim oblastima.[36] Polazna osnova onih koji identifikuju ovaj proces u savremenoj svetskoj politici, pre svega liberalnih teoretičara i institucionalista (*Kenneth Abbott, Robert Keohane, Andrew Moravcsik, Ann-Marie Slaughter, Duncan Snidal* i drugi) jeste pravo koje je duboko usađeno u politiku, pod uticajem političkih interesa, moći i institucija. Istovremeno, pravo i legalizacija utiču na ove političke procese, tako da je odnos prava i politike recipročan. Ono što je neophodno naglasiti, posrednici u ovom međusobnom uticaju su međunarodne institucije, a najznačajniju ulogu među njima imaju međunarodne vladine organizacije.

Legalizacija – odn. pozakonjenje – podrazumeva davanje pravne snage nekom aktu, što postaje jedna od odlika savremenih međunarodnih odnosa i međunarodnog prava. Ovo kretanje ka pravu ogleda se pre svega u osnivanju novih i jačanju delovanja postojećih međunarodnih pravosudnih organa. Naime, nakon trenda u svetskoj politici šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog veka, kada su novostvorene države oslobođene kolonijalne vlasti izbegavale rešavanje svojih sporova pred pravosudnim organima, uočljivo je da države sve više svojih (pre svega teritorijalnih) sporova iznose pred pravosudne organe - Međunarodni sud pravde, kao i različite arbitraže.[37] S druge strane, i same međunarodne organizacije se okreću traženju savetodavnih mišljenja i autoritativnog tumačenja načela međunarodnog prava i odredaba svojih statuta, pre svega od ovog Suda.

Međutim, ova međudržavna legalizacija, koja se prevashodno ogleda u pojačanoj jurisprudenciji ICJ, iako od velikog ugleda, do sada nije izmenila svetsku politiku,[38] što ne mora biti trend koji će biti praćen u budućnosti. S druge strane, aktivnost međunarodnog pravosuđa je pojačana pojavom novih međunarodnih sudova, pre svega Međunarodni krivični sud, kao i dva *ad hoc* krivična tribunala, za bivšu SFRJ i Ruandu.

Drugi pravac iz koga se može praktično zaključiti da postoji legalizacija u međunarodnim odnosima jeste pravno regulisanje značajnih pitanja, pre svega onih koji su od globalnog, opšteg značaja. Ovde se izdvaja pravno regulisanje međunarodne zaštite čovekove sredine, koje svoju evoluciju ima od usvajanja rezolucija u međunarodnim organizacijama (kao što su rezolucije o ovim pitanjima usvojenim u UN, ILO, IAEA, i slične), do zaključivanja multilateralnih međunarodnih ugovora, kojima se stvara korpus ekološkog prava, i kojima se stvaraju posebni organi koji su ovlašćeni da vode brigu o ostvarivanju odredaba ovih konvencija. Druga oblast koju bi smo naglasili jeste kontrola naoružavanja u svetu, koja je regulisana, preko opsežnih pregovora o ovim pitanjima, zaključivanjem značajnih sporazuma o ograničavanju naoružanja, i utvrđivanja zaštitnih mera.

---

36 Goldstein, Mahler, Keohane, Slaughter, *Legalization and World Politics*, International Organizations, Vol. 54, Autumn 2000, No.3. p. 386.

37 Slučajeve i savetodavna mišljenja pred Sudom pravde videti na Internet adresi: http//www.icj-cij.org/icjwww/idocket.htm.

38 Goldstein, Mahler, Keohane, Slaughter, *Legalization and World Politics*, International Organizations, Vol. 54, Autumn 2000, No.3, p. 399.

Legalizacija se odnosi na skup obeležja koje međunarodne institucije, pa i međunarodne organizacije mogu posedovati, a one se definišu u kontekstu tri osnovne dimenzije: obaveznost, preciznost i delegacija.[39] Obaveza se utvrđuje na osnovu nivoa obavezanosti jednim pravilom, tako što je ponašanje država ograničeno opštim pravilima međunarodnog prava. Preciznost podrazumeva da pravila nedvosmisleno određuju kakvo ponašanje država se smatra odgovarajućim datoj obavezujućoj normi. Delegacija, kao poslednje obeležje legalizacije, označava prenos ovlašćenja nekom telu da primeni, tumači i implementira dato pravilo, pa čak i mogućnost da dalje usavršava usvojeno pravilo.

Ako se ova tri obeležja uzmu kao osnovni kriterijumi, moguće je uočiti da se međunarodne institucije razlikuju u nivoima legalizacije. Potpuno legalizovane međunarodne institucije bile bi one koje obavezuju države kroz pravo – njihovo ponašanje je podređeno oceni opštih pravila, procedura i diskursa međunarodnog prava i često nacionalnih prava. Takva obeležja potpune legislacije se svakako mogu pripisati Evropskoj uniji, tačnije EC, ali i Svetskoj trgovinskoj organizaciji. Druge legalizovane institucije pokazuju visok nivo u domenu preciznosti svojih pravila, u smislu da se njima nedvosmisleno definiše ponašanje kojima one nešto zahtevaju, odobravaju, zabranjuju, što je nedvosmileno karakteristika organizacija koje utvrđuju međunarodne standarde (specijalizovane agencije). Poslednja grupa među legalizovanim organizacijama odlikuje se time što delegiraju široku vlast neutralnim telima za implementaciju dogovorenih pravila, uključujući i njihovo tumačenje, rešavanje sporova i mogući dalji proces donošenja odluka. Ovakav tip organizacija jesu tipične organizacije opšte nadeležnosti, kao što su UN, OAS, OAJ, ali i Savet Evrope i slične.

Početak perioda okretanja ka značaju prava u međunarodnim odnosima, koje ovde nazivamo legalizacija, je prošao gotovo neprimećeno, i jedino je bio uočen u izučavanju Evropske unije. Naime, istraživanje komunitarnog pravnog poretka dovelo je do zaključka da u njemu "...centralno mesto ima Sud pravde EC propagirajući pravno obavezujući karakter Ugovora iz Rima i direktiva EU, i istovremeno obezbeđujući da ovo pravo bude sprovođeno ... i inicirano često od fizičkih lica ili preduzeća."[40] U pravnoj literaturi se ovaj proces najčešće naziva 'konstitucionalizacija osnovnih ugovora', pre nego legalizacija međuvladinog režima, čime se proces legalizacije, barem u izučavanju Unije zamenjuje mnogo popularnijim konceptom konstitucionalizma.

Pored pravosudnih, i ostali organi, međunarodne organizacije igraju značajnu ulogu u ovom procesu, pre svega kao medijatori i promoteri. Naime, tvorci pravnih pravila međunarodnog prava koriste čitav institucionalni okvir međunarodnih organizacija, koje i ne moraju imati za svoj osnovni zadatak promociju novih pravila, kako bi 'socijalizovali' jedno pravilo međunarodnog prava.[41] Uloga međunarodnih organizacija, međutim, ovde nije pasivna: novo pravilo međunarodnog prava biva ne samo promovisano, već i uobličeno s obzirom na oblast delovanja date organizacije. Ovako posmatrana uloga međunarodnih

39 Kenneth Abbott, Robert Keohane, Andrew Moravcsik, Ann-Marie Slaughter, Duncan Snidal, *The Concept of Legalization*, International Organization, Summer 2000, Vol. 54, No.3, p. 402.

40 Goldstein, Mahler, Keohane, Slaughter, *Legalization and World Politics*, p. 388.

41 Martha Finnemore, Kathryn Sikkink, *International Norm dynamics and Political Change*, International Organization, 1998, Vol 52, Issue 4, pp. 893-894.

organizacija je zapravo mesto koje imaju njene odluke na izjavljivanje i uobličavanje običajnih pravnih pravila, i to prevashodno u domenu shvatanja uloge odluka ne kao prakse već pravne svesti, *opinio juris*-a. Tačnost ovog argumenta moguće je uočiti na primeru UN koje su oblikovale pravila o dekolonizaciji, koja su izvirala iz običajnog prava i humanitarnoj pomoći, i uskladile ih sa opštim zahtevima iz Povelje.

Pojava i uočavanje legalizacije je pred savremenu teoriju međunarodnih odnosa, ali i međunarodnog prava postavilo dosta pitanja. Osnovno pitanje, realističke provinijencije, jeste zašto i kada države biraju legalizovane institucionalne oblike, kada bi njihova samostalnost bila manje ograničena izbegavanjem usvajanja i obavezivanja novim pravnim pravilima. Takođe bitno je i kako ograničenja uslovljena legalizacijom menjaju ponašanja države, ako ga menjaju, kao i da li su pokušaji legalizacije određenih oblasti u svetskoj politici realni pokušaji obezbeđenja saradnje ili pogrešni pokušaji stvaranja stabilnog poretka na osnovama krhkih normi pre nego prihvatanje realnosti politike sile. Za sada još uvek nema odgovora na postavljena pitanja, ali je sasvim jasno da će dalji efekti legalizacije na međunarodne odnose zavisiti od činjenice da li će ovaj proces zadržati svoju sadašnju karakteristiku da se neravnomerno širi u samo nekim, tačno utvrđenim oblastima. Taj pravac njenog širenja, s druge strane, biće u direktnoj zavisnosti "...od nastanka međunarodnih normi, posledica koje ona ima na unutrašnju i međunarodnu politiku, i očekivane dobiti koje će od nje imati ključni akteri."[42]

Pored legalizacije, zajednički element za savremene teorije međunarodnih odnosa i međunarodnog prava jeste njihova polazna osnova. Naime, obe ove teorije svoje polazne osnove baziraju na posmatranju i definisanju suštine međunarodnog društva, ili međunarodne zajednice, te međunarodnog sistema, kako se on još naziva u zavisnosti od stepena integrisanosti koji postoji između njegovih subjekata. Subjekte ovog sistema čine male grupe 'pojedinaca' država i međunarodnih organizacija, koji predstavljaju glavne učesnike i adresate međunarodnog prava, ili šire grupe učesnika, koji su subjekti međunarodnih odnosa. Karakteristika pravnog poretka međunarodne zajednice, zapravo međunarodnog prava jeste da ovaj poredak nije uspeo da učini mogućom supstituisanje vladavine prava prema vladavini sile, tako da je i dalje regulisanje odnosa između država ograničeno. Najopštije načelo međunarodnog prava je i dalje sloboda država da deluju kako žele, osim tamo gde je takvo delovanje strogo zabranjeno pozitivnim pravilima međunarodnog prava. Sve one oblasti gde postoji nedostatak pozitivnih pravila je delom uzrok, a delom rezultat nepostojanja međunarodnog ustavnog organa koji bi imao funkcije legislacije, izvršna ovlašćenja i pravo presuđivanja, ili donošenja pravno obaveznih odluka.

I u savremenom međunarodnom pravu vladajući princip je onaj prema kome su države vezane samo onda kada su na neki način izrazile svoj pristanak, bilo izričito (ugovorima) ili prećutno (običajima). Međutim, uočavaju se tendencije koje dovode do zaključka da se postepeno rađa institucionalizovanije međunarodno pravo koje dobija sve više komunitarnih obeležja. To zapravo znači da se međunarodnopravni poredak upoređuje sa pravnim poretkom koji za sada postoji samo u Evropskoj uniji, i u kome države regulišu

42 *Ibid*, p. 398.

ostvarivanje svojih individualnih interesa kroz posebne organe, od kojih su neki sačinjeni ne od predstavnika država, već od predstavnika zajednice kao takve.

Tako se ovaj napredak u smislu institucionalizacije, ili proboja supranacionalizma u međunarodno pravo može uočiti u različitim aktima ovog prava. Najilustrativniji među njima jeste deklaracija predsednika Međunarodnog suda pravde Muhameda Bedžaoua (*Mohammed Beđaoui*) uz Savetodavno mišljenje o zabrani pretnje nuklearnim oružjem kojim se ukazuje na postojanje suprotstavljenih elemenata u savremenim međunarodnim odnosima:

> "Uprkos još uvek skromnom proboju 'supra-nacionalizma', napredak učinjen u smislu institucionalizacije, ne govoreći o integraciji i 'globalizaciji' međunarodnog društva je neizmeran... Izrazito pozitivistički, voluntaristički pristup međunarodnom pravu koji je postojao na početku veka... zamenjen je objektivnom koncepcijom međunarodnog prava, prava koje mnogo spremnije želi da odražava kolektivnu pravnu svest i odgovara na društvene neophodnosti država organizovanih kao zajednica."[43]

To 'objektivno međunarodno pravo, spremno da izražava kolektivnu pravnu svest' mora da radi na svom razvoju i na mehanizmima za aktivno sprovođenje svojih pravnih pravila.

Kroz procese koji se javljaju i razvijaju u tzv. 'legalizovanim institucijama' zapravo međunarodnim organizacijama, dolazi i do pojave režima za utvrđene oblasti međunarodnih odnosa, ali i međunarodnog prava. Teoretičari režima, koji pod pojmom režim posmatraju "...grupu implicitnih ili eksplicitnih principa, normi, pravila, postupaka donošenja odluka oko kojih dolazi do približavanja očekivanja aktera u određenoj oblasti međunarodnog prava"[44] posmatraju ovu tvorevinu kao vrstu pravno određenog ostrva u moru međunarodnih sukoba moći.[45] Ovako posmatrani, različiti režimi koji se javljaju u oblastima kao što su pravo ljudskih prava, ekološko pravo, trgovina, i sl, nisu sami po sebi u suprotnosti sa međunarodnim pravom, jer su, zapravo, tvorevina razvoja različitih grana ovog prava. Njihovo postojanje ne ugrožava postojeći pravni poredak, jer se zadržava jedinstveni sistem međunarodnog prava, čije postojanje ne isključuje mogućnost specifičnijeg, regionalnog i bilateralnog prava.

Ono što, međutim, postojanje režima u međunarodnom pravu i međunarodnim odnosima kao teorijskim disciplinama ali i u njihovoj praksi, pokreće jeste pitanje normi, pravnih pravila koje proizvode ovi režimi i njihovo mesto u međunarodnom pravu.

PRAVCI U IZUČAVANJU EVROPSKE UNIJE

Veoma je uočljivo da mnogi teorijski pravci, pa i teorija režima, nastaju najpre u pristupima koji se bave izučavanjem Evropske unije.

Zbog čega je upravo Unija bila pogodno tlo za razvoj novih teorijskih pristupa? Zato jer je, zapravo, Evropska unija neodređena, jer se nalazi između mnogih stvari (tzv. koncept

43 *Legality of the Threat of Use of Nuclear Weapons*, Advisory Opinion, Declaration of President Beđaou, para 12, ICJ Reports (1996) 226, at 270-271.

44 Stiven Krasner, *International Regimes*, London, 1983.

45 J. Weiler, A. Paulus, *The Structure of Change in International Law*, pp. 556-557.

'*betweeness*') – to je oblik kako političkog tako i ekonomskog poretka koji se karakteriše velikom ambivalentnošću, jer "…Unija pluta između politike i diplomatije, između države i tržišta, i između vlade i upravljanja."[46] Tačnije, Unija nije čista forma - ne može se precizno definisati ni kao država, a prevazilazi okvire klasične međunarodne vladine organizacije.

Kao centralni element evropske integracije može se posmatrati pokušaj da se kontrolišu troškovi moderne nacionalne države u Evropi: posebno, nesposobnost istih tih država da sporove rešavaju pregovorima, kao i nesposobnost međunarodnog sistema da kontroliše te sporove. Evropska zajednica je trebala da bude 'protivotrov' za negativna obeležja država i državnih odnosa; njeno formiranje pedesetih godina smatra se početkom procesa koji treba da predstavlja eliminaciju ovih pojava.[47]

Najveći broj teorijskih radova o suštini i karakteru Evropske unije obraćaju pažnju na dva teorijska pristupa koja proizilaze iz teorije međunarodnih odnosa: jedan je neofunkcionalizam, dok je drugi međuvladin pristup, ili intergovermentalizam. Sve se češće pominje i treći pristup, koji je najneodređeniji jer Uniju posmatra kao tvorevinu *sui generis* dajući naglasak na izuzetnim odlikama nekih od njenih organizacionih elemenata.

Funkcionalizam i njegova nova verzija, neofunkcionalizam su teorijski pravci u teoriji integracije u međunarodnim odnosima, koji je igrao značajnu ulogu u formiranju Zajednica, jer je bio prihvaćen od njenih tvoraca. Ideja koja je u osnovi funkcionalizma jeste da suverene države mogu da u interesu ekonomskog napretka, neke od oblasti koje inače suvereno kontroliše, jer je u njima mnogo efikasnije i lakše postići uspeh zajedničkom akcijom u formi funkcionalnog povezivanja. U tim slučajevima, ovlašćenja se prenose na centralnu vlast koja postoji na nivou koji se nalazi iznad nacionalne države, i koja ima ovlašćenja koja su nezavisna od država članica – odn. u organu koji je nadnacionalan. U tim oblastima, koje su identifikovane kao oblasti integracije, jedan nivo integracije nastavlja se novim, što predstavlja proces koji se naziva prelivanjem (*spill-over*), i koji se objašnjava kretanjem od carinske unije, ustanovljavanja zajedničkog ili unutrašnjeg tržišta, formiranjem monetarne unije što vodi ka krajnjem cilju – formiranju političke i ekonomske unije država.[48]

Neofunkcionalizam posmatra integraciju kao proces koji je u osnovi samoodrživ, ali koji istovremeno nema konstantni tempo. Integracija se ostvaruje kroz dve vrste 'prelivanja' – funkcionalni i politički. Prelivanje, prema klasičnom tumačenju koje je dao *Joseph Nye*, nastaje kada nesrazmernosti koje su nastale funkcionalnom međuzavisnošću ili inherentnim vezama zadataka mogu da utiču na političke aktere da redefinišu svoj zajednički cilj. Efekat funkcionalnog prelivanja odnosi se na međuzavisnosti različitih ekonomskih sektora ili probleme, i načine na koje integracija u jednoj od oblasti teži da se prelije na druge. S druge strane, prelivanje u oblasti političke integracije se odnosi na objašnjavanje mogućih načina koji bi obezbedili da funkcionalna nadnancionalna organizacija teži da generiše ili

46 Brigit Laffan, *The European Union: A Distinctive Model of Internationalization*, European Integration on-line Papers, Vol 1 (1997), No. 018, p. 1.

47 J.H.H. Weiler, U. Haltern, F. Mayer, *European Democracy and Its Critique – Five Uneasy Pieces*, Harvard Jean Monet Working Paper Series, 1/95, 1995, p. 15.

48 Josephine Shaw, *European Union Law*, 3th Edition, 1999, p. 14.

samo-ojača proces izgradnje institucija.[49] Neofunkcionalni pristup, međutim, ne obezbeđuje odgovor na pitanje kako su ova dva procesa prelivanja, ekonomski i politički, povezani.

Drugi pristup u objašnjenju delovanja EU je intergovernmentalizam, međuvladin pristup. On se koristi kao objašnjenje osnovnog političkog položaja, kojim se naglašava da je Unija tvorevina pre svega njenih država članica i koja zbog te činjenice mora sebe ograničiti kako vrstom aktivnosti, koja se kod tipičnih međunarodnih organizacija određuje kao saradnja među državama a ne nezavisna aktivnost nezavisnih tela ili organa, tako i razvojem autonomnih politika koje su podvrgnute vladavini nadnacionalnog prava. Intergovernmentalizam posmatra integraciju kao proces koji napreduje dok to države dozvole, odnosno dok njima to odgovara, i traži granice kako dometa tako i dubine saradnje u određenim oblastima. Ovakav pristup je, očigledno, zasnovan na realističkim osnovama da je politička akcija zasnovana na sili i da je je politika borba sukobljenih interesa. Savremena forma ovog pristupa je 'liberalni intergovernmentalizam', a njegov glavni pobornik je *Andrew Moravcsik*, koji pokušava da dokaže neispravnost shvatanja neofunkcionalista da integracija slabi državu kroz podelu ovlašćenja i tvrdi da integracija, naprotiv, državu ojačava.[50] Ovaj, tzv. međunarodni pristup, smatra da su države glavni učesnici, i da to svoje učešće ostvaruju preko aktivnosti svojih vlada. Zbog toga oni posmatraju Uniju kao međunarodnu arenu ili režim u kome vlade predstavljaju jedine i privilegovane nosioce moći, zapravo okvir u kome države i vlade međusobno sarađuju.

Osnov sporenja između ova dva pristupa nalaze se u razumevanju same Evropske unije: dok su neofunkcionalisti na tragu samostalne i suverene Unije, intergovermentalizam pre svega insistira na suverenosti država članica. Međutim, činjenica da međuvladin pristup prednost daje uticaju država članica na proces nastanka i razvoja evropske integracije ne znači da ovaj pristup negira postojanje Unije – osnovna razlika leži u njegovom suprotstavljanju širenju ovlašćenja Unije. Intergovernmentalizam pre svega podržava uniju država, ali ne i uniju naroda u smislu '*the union of the peoples*'.

Treći i ujedno i najnoviji pristup izučavanju Unije, sa naglašenom institucionalnom perspektivom pokušava da suštinu delovanja EU objasni kroz određivanje koji su to organizacioni principi uključeni u institucionalnu strukturu Unije. To je istovremeno i pitanje koliko je uopšte Evropska unija integrisana i nadnacionalna. Najčešći rezultat promišljanja na ovu temu jeste, da ona nije niti međunarodna organizacija u tipičnom, klasičnom smislu, niti federalna država. Ukoliko je Unija nešto između, gde se ona zapravo nalazi – da li je to jedinstveni sistem upravljanja u smislu da nova dimenzija treba da bude otkrivena kako bi se odredio njen pravi karakter. Šta je, zapravo, Evropska unija? Država federalnog tipa, savez država ili ipak nadnacionalna međunarodna organizacija?

Ono što je jedinstveno i što izdvaja model koji nudi Evropska unija, posmatrano iz ugla teorije međunarodnih organizacija jeste nadnacionalnost, tačnije nadnacionalna obeležja koje daju obeležje funkcionisanju Unije.

---

49 Erik Oddvar Eriksen, John Erik Fossum, *The European Union and Post-national Integration,* ARENA Working Papers, WP 99/9, p. 7.

50 Videti npr: Andrew Moravcsik*, Taking Preferences Seriously: A liberal Theory of International Politics*, International Organization, Vol 51, 4/97, pp. 513-553.

Pojam nadnacionalno (*supranational*), i njegovi sinonimi supranacionalno i nadržavno, u svom najosnovnijem značenju obeležava prostor preko, iznad i izvan države.[51] "Pojam nadnacionalno se koristi kako bi opisao vlast koja prevazilazi nacionalne granice, nacionalnu vlast i interese. Nadnacionalna organizacija ima više zakonodavnih ovlašćenja u odnosu prema državama članicama, nego što je to slučaj kod tipičnih međunarodnih organizacija. Kao značajna razlika, ona je u stanju da svoje pravo učini direktno primenjivim za državljane država članica, bez potrebe da u tom procesu dalje učestvuju države članice."[52]

Nije jednostavno definisati šta je to nadnacionalnost, posebno s toga što ovaj pojam nema sadržaj sam po sebi, već njegovu sadržinu čini i dopunjuje upravo primer koji pruža delovanje Evropske unije. Ovde je reč o, za tipične međunarodne organizacije, neuobičajenom sistemu institucija koji su zasnovani na međunarodnim ugovorima i formirani u oblastima koje prevazilaze okvire nacionalne države. Osnovna odrednica pojma nadnacionalno jeste da je to pravni koncept, i da se kao takav pre svega odnosi na pitanja suprematije i direktne primenjivosti, koja je u slučaju nadnacionalnosti uvek na strani organizacije, zajednice ili tela, a ne nacionalne države/država. U odnosu na pitanje definisanja nadnacionalnosti mnogo je više pažnje posvećeno utvrđivanjem odnosa ovog pojma sa državom, nego sa nacijom. Nadnacionalnost, smatra se, na specifične i diskretne načine odnosi i na nacionalnost i državnost – to je vrednosni sistem koji je uspešno, ali ipak veoma aktuelno povezan sa vrednosnim sistemom entno-nacionalnog liberalizma XIX veka.[53]

Ono što je u stvari nadnacionalno, a što nam pokazuje i ovaj primer jesu nadležnosti, ovlašćenja organa organizacije. Nadnacionalna ovlašćenja su takva ovlašćenja organa međunarodne organizacije koja dopuštaju da oni donose obavezujuće odluke ne samo za države članice, već i za njihova pravna i fizička lica, čime se u izvesnom smislu krnje suverena prava tih država. Zbog toga nailazimo na mišljenja da "...se pojam nadnacionalnosti nalazi u direktnoj suprotnosti sa pojmom suverenosti, koji obezbeđuje državama nesmetano postupanje u unutrašnjim i spoljnim odnosima bez ikakvog stranog mešanja."[54] Međutim, kao što ćemo kasnije videti, u suštini nadnacionalnosti se zapravo nalazi suverenost – suverenost država koje prihvataju prenos sopstvenih ovlašćenja na jedan viši nivo, i suverenost tog novostvorenog entiteta. Nije neophodno, a nije ni tačno, tvrditi da je reč o istim kvalitetima suverenosti.

Suština nadnacionalnosti se nalazi u postepenom transferu ovlašćenja na viši nivo, kao i u evoluciji različitih oblika procesa donošenja odluka na višim nivoima gde se odluke donose na osnovu većine pre nego konsenzusom, što je oblik nadnacionalnosti koji se

51 Termin nadnacionalna je prvi put upotrebljena u Ugovoru o osnivanju Evropske zajednice za ugalj i čelik, i za sada to je jedini osnivački akt neke međunarodne organizacije koji definiše nadležnost nekih od svojih organa kao nadnacionalnu – ovaj ugovor kao nadnacionalnu definiše Visoku vlast (član 9 Ugovora o ECSC), a ova odrednica se gubi usvajanjem Sporazuma o spajanju organa Evropskih zajednica (1964. god.).

52 Frederic L. Kirgis, Jr, *International Organizations in Their Legal Settings: documents, Comments and Questions*, London, 1977, p. 603.

53 J.H.H. Weiler, U. Haltern, F. Mayer, *European Democracy and Its Critique – Five Uneasy Pieces*, Harvard Jean Monet Working Paper Series, 1/95, 1995, p. 13.

54 Pravna enciklopedija, Savremena administracija, 1988, Beograd, str. 852.

naziva 'nadnacionalnost u odlučivanju'.[55] Druga forma jeste normativna nadnacionalnost i odnosi se na ovlašćenja koje ima pravosudni organ ovakve organizacije da donosi obavezujuće i autoritativne presude o prirodi i efektima komunitarnog prava, i o načina na koji pravni sistem EU predstavlja precendent u odnosu na nacionalno pravo, što se najčešće označava kao konstitucionalizacija osnivačkih ugovora.

U literaturi su se izdvojile dve osnovne koncepcije koje pokušavaju da pobliže objasne šta je to što čini suštinu pojma nadnacionalnosti, a osnovna razlika među njima leži u tome šta uzimaju i naglašavaju kao razlog za njegovu primenu. Prema prvom shvatanju, nadnacionalnost je veoma uspešan sistem za pregovaranje između nacionalnih vlada, jer počiva na institucionalizaciji načina rešavanja problema koji nije moguć državama ako deluju samostalno, iz prostog razloga jer se ta pitanja odnose na probleme koji prevazilaze državu, i koje su transnacionalnog domena. Ovakve ideje mogu se pratiti od tvorca funkcionalizma *Ernsta Haas*-a, za koga se nadnacionalnost odnosi na "…proces ili stil procesa odlučivanja, kumulativni obrazac prilagođavanja u kome se učesnici uzdržavaju bezuslovnog vetiranja predloga i umesto toga teže postizanju sporazuma pomoću kompromisa, nadograđujući zajednički interes."[56] Nastavljači i pobornici ovakvog shvatanja, pre svih *Giandomenico Majone*, ključ razumevanja nadnacionalnosti pronalaze u funkcionisanju nadnacionalne vlasti i njenih pomoćnih tela.[57] Takva nadnacionalna vlast nije, prema svom ustrojstvu, direktno odgovorna glasačima niti izabranim predstavnicima, te je delegiranje ovlašćenja ovakvom organu racionalno ukoliko države žele da ostvare dugoročna politička opredeljenja, ali i umesno, ukoliko postoji namera država da izdvoje određene oblasti političkog odlučivanja iz političke kontrole kojoj je zakonovstvo inače podložno.[58]

Druga koncepcija nadnacionalnosti je suprotna federalističkim stremljenjima, i njena suština je u tvrdnji da nadnacionalnost ne teži jedinstvu, jer se ne teži ukidanju nacionalnih država već njihovom omekšavanju kroz potčinjavanje nacionalnih politika 'novoj disciplini solidarnosti'.[59] Vizija zajednice označava, da će nacionalna država biti očuvana tako što će njene zloupotrebe biti kontrolisane. Jedan od glavnih pobornika ovakvih pogleda, *Joseph Weiler*,[60] smatra da je to moguće učiniti tako što će zloupotrebe biti posmatrane i kontrolisane od strane nadnacionalnih institucija, kako bi evropske nacionalne države ostale nedirnute – projekat nadnacionalnosti ne traži samo kontrolu, već redefinisanje onoga što se u najširem smislu može smatrati granicama nadležnosti država.

Na drugom polu, suprotno od nacionalnosti, nalazi se definisanje Evropske unije kao federalističke tvorevine, kroz prizmu federalističkog pristupa u političkim naukama.

---

55 Josephine Shaw, *European Union Law*, 3th Edition, 1999, p. 14.

56 Ernst Haas, *Beyond the National State*, Stanford, 1964, pp. 23-24.

57 Giandomenico Majone, *Europe's 'Democratic Deficit': A Question of Standards*, European Law Journal, Vol. 4, No. 5, p. 15.

58 *Ibid*, p. 19.

59 Weiler prema: Alexander Somek, *On Supranationality*, EioP, Vol. 5 (2001), No. 3, p. 4

60 Videti npr: J.H.H. Weiler, Sybila Fries, *A Human Rights Policy for the European Community and Union: The Question of Competence*, Harvard Jean Monet Working Paper Series, 4/99, 1999.

Da li je, dakle, Unija evropska federacija? Ona definitivno ima neke elemente suverene federacije, kao što su nadređeno i direktno obavezujuće pravo, presuđivanje koje je u rukama za to potpuno opremljenog suda, sopstvenu profesionalnu birokratiju i svoj legislativni i izvršni proces. Šta više, njeni organi mogu da donose zakone i bez obzira da li se sa tim slažu sve njene članice. Tokom svog postojanja i funkcionisanja Unija je dobila mnoga ovlašćenja i prava kao i federacije, a njeno delovanje nije ograničeno listom ovlašćenja koje utvrđuju njeni osnivački akti. Na strani klasifikovanja Unije kao federacije nalazi se i shvatanje da metodi federalizma nisu samo ekskluzivno vezani za načine na koji se može organizovati država. Tako se federalizam posmatra kao politička i pravna filozofija koja se "… prilagođava svim političkim kontekstima na unutrašnjem i međunarodnom nivou, kadgod i gdegod su dve osnovne pretpostavke ispunjene: potraga za jedinstvom, kombinovana sa pravim poštovanjem autonomije i legitimnog interesa entiteta koji učestvuju."[61]

U tim uslovima, smatraju zagovornici federalističke koncepcije Unije, države su postale samo najvažnije organizacione jedinice evropske integracije – njihovi politički interesi i ciljevi su odlučujući samo u prvoj i poslednjoj instanci, a ne u celokupnom životu zajednica.[62] Zagovornici ovakvog pristupa Uniji smatraju da je ona davno prekoračila prag klasične međudržavne organizacije, i da je dobila izrazita politička obeležja, jer je sve manji broj pitanja koja ostaju deo unutrašnje nadležnosti država članica – stvoren je takav sistem odlučivanja na više nivoa koji pojam unutrašnje politike premešta iz domena pojedinačnih država na evropski politički prostor.[63]

> "Pravo Zjednice obavezuje države članice i (u mnogim slučajevima) pojedince...Zajednica u nekim slučajevima ima ovlašćenje da novčano kažnjava kompanije i pojedince zbog kršenja prava Zajednice. Obavezujuća snaga odluka Zajednice proizilazi iz činjenice da ih donose organi kojima su ugovorima data odgovarajuća ovlašćenja...Ove karakteristike jasno odvajaju Zajednicu od običnih međuvladinih organizacija. U prošlosti je za njihovo opisivanje korištena reč 'nadnacionalne' a danas se obično kaže 'federalne'."[64]

Istovremeno, Unija je daleko od pojma države, a razlog se najevidentnije može pronaći u nedostatku sredstava i mehanizama koji su neophodni za uobličavanje državnog sistema, te će upravo zbog ovih nedostataka, Unija u velikoj meri ostati zavisna od svojih članica i na njihovoj zakonodavnoj, izvršnoj i sudskim vlastima.[65] Uniji nedostaju pravna sredstva, jer implementacija i kontrola komunitarnog prava u svom najvećem delu leži u rukama nacionalnih vlasti i sudova, i, s tim u vezi, sredstva prinude (policija i armija). Ona nema ni finansijska sredstva, jer budžet Unije predstavlja 1,13% GDP svojih članica, a ona sama nema

61 Deficija federalizma koju daje Pierre Pescatore, citirano prema: J.H.H. Weiler, *Federalism and Contitutionalism: Europe's Sonderweg*, Harvard Jean Monet Working Paper Series 10/00, p.1.

62 Slobodan Samardžić, *Evropska unija kao model nadnacionalne zajednice*, Institut za Evropske studije, Beograd, 1998, str. 35.

63 *Ibid*, str. 49.

64 Trevor C. Hartli, *Osnovi prava Evropske zajednice*, Beograd, 1998, str. 9.

65 Jean-Claude Piris, *Does the EU have a Constitution? Does it need one*? Harvard Jean Monet Working Paper Series, 5/00, 2000, p. 16.

svoje finansijske izvore niti pravo da samostalno određuje poreze; nema ni administrativne i tehničke kapacitete, a često se navodi da nema ni ljudskih potencijala, i da je broj službenika Unije (za koji se smatra da je prevelik) upola manji od gradskih službenika Pariza.[66]

U suprotnosti sa klasičnim modelom federalne države, evropske institucionalne strukture i dalje imaju originalni nadnacionalni okvir i nastavljaju da garantuju odlučujući glas vlada članica u evropskoj upravi. Zbog toga se Unija određuje negativnim karakteristikama, te ona "…predstavlja više od poznatih formi konfederacija i državnih saveza, ali manje od poznatih federacija i saveznih država. Ona nije samo savez sa reverzibilnim pravima država, ali nije ni država sa suverenim ovlašćenjima njenih centralnih organa."[67]

Ima, dakle, i autora kojima pronalaženje nekih elemenata sličnosti nije dovoljna i koji insistiraju da EU nije tipična međunarodna organizacija niti je država, već je jedinstven tip međunarodnog tela. Njena jedinstvenost je ne samo zbog toga što je razvija poseban institucionalni mehanizam, već što u okviru njih postoji velika briga o demokratiji, što je odvaja od tipičnih međunarodnih organizacija koje su retko subjekt demokratskih pitanja i demokratske kontrole, a naročito ne pitanja demokratske odgovornosti.[68]

U ovom slučaju se naglašava nadnacionalni pristup, odnosno smatra se da su podjednako kao države i organi EU privilegovani učesnici – Unija, dakle, nije samo niti primarno, okvir, već je i sama učesnik. Njeni organi, Savet, Komisija i sve više Evropski parlament, postaju samostalni učesnici i mesto za donošenje odluka.[69]

Na osnovu drugačijeg, infranacionalnog pristupa (*the infranational approach*) umanjuje se značaj i Unije, ali i nacionalnih država kao glavnih kreatora politike, te se ne posmatra ni uloga njenih organa, kao ni vlada država članica. Ovaj pristup definiše kao glavne učesnike administraciju, odeljenja, privatna i javna udruženja, interesne grupe, kako na nivou Unije, tako i na nivou nacionalnih država.[70]

Najnoviji radovi koji se odnose na definisanje prirode Unije idu u pravcu da dokažu da je Unija i nešto više od prostog nadnacionalnog entiteta, te posmatraju EU kao upravljački sistem na više nivoa (*the system of multi-level governance*), koja se sastoji od različitih geografskih struktura vladinih i nevladinih elita, koje se međusobno prepliću. Na osnovu ovog modela, EU je *sui generis* entitet, koje odbacuje predrasude nacionalne države.[71]

---

66 Interesantan podatak je da je 1. januara 1999. godine Unija imala oko 30500 zaposlenih, od čega 17000 u Komisiji, 4000 u Evropskom parlamentu, 2500 u Savetu i 2500 u drugim organima; istovremeno je u gradu Parizu broj službenika iznosio 56000. Prema: Jean-Claude Piris, *Does the EU have a Constitution? Does it need one*?, Harvard Jean Monet Working Paper Series, 5/00, 2000. p. 17.

67 Slobodan Samardžić, *Evropska unija kao model nadnacionalne zajednice*, str. 27.

68 Erik Oddvar Eriksen, John Erik Fossum, *The European Union and Post-national Integration,* ARENA Working Papers, WP 99/9, p. 2.

69 Prema: J.H.H. Weiler, U. Haltern, F. Mayer, *European Democracy and Its Critique – Five Uneasy Pieces*, p. 11.

70 Veoma dobar prikaz pokazivanja uloge birokratije u razvoju integracije videtu: Andrew Moravcsik, *A New Statecraft? Supranational Enterpreneurs and International Cooperation*, International Organization, Spring 1999, Vol. 53, Issue 2, pp. 267-306.

71 Videti npr: Johan Weiler, Andreas Paulus, *The Structure of Change in International Law*, EJIL, Vol 8/97, No. 4, pp. 556-557; Michael Zurn, *The State in Post-national Constelation – Societal Denationalization and* ☞

Literatura koja prirodu Unije bazira na razumevanju prirode njenog upravljanja uzima upravo taj elemenat kao ključni za objašnjenje Unije kao tela koje je u nastajanju, i tela koje je preko/izvan nacionalne države. Upravljanje označava da veći broj učesnika dele potvrđenu/verifikovanu grupu pravila i procedura socijalne interakcije za tržišne potrebe,[72] ali ono podrazumeva i "…ustanovljavanje i funkcionisanje društvenih institucija – drugim rečima, skup pravila, pravila procedure, programskih aktivnosti koje služe definisanju društvenih praksa i da usmeravaju interakciju onih koji učestvuju u tim praksama."[73]

Na osnovu ovih shvatanja lakše je razumeti funkcionisanje Unije posmatrajući njen menadžment, odn. upravljački mehanizam. Od sredine sedamdesetih politika integracije postaje sve više određivana fragmentiranim skupom procesa donošenja odluka, kojima rukovode relativno autonomne grupe tvoraca politike. To je, zapravo, pojam u koji se uključuju nacionalni zvaničnici, službenici Unije i drugi delovi evropskog društva. Danas se izbor i sadržaj akcije Unije određuje u velikoj meri trajnim interakcijama birokratije i lobiranjem, koje se usmerava na veoma specifične prakse, koje za cilj imaju rešavanje tačno utvrđenih problema.[74] Pojam upravljanja označava da velikim delom procesa integracije upravljaju autonomne i birokratske ciljno orijentisane jedinice, i da postoje, u stvari dva nivoa upravljanja – jedan je na nivou EC a drugi na nivou država članica. Tako evropska integracija pokazuje da postoji mogućnost da se sistem demokratskog upravljanja (*democratic governance*) proširi na međunarodni nivo kroz formiranje nadnacionalnih institucija. EU povezuje svoje državljane sa nadnacionalnim telom na taj način koji potencijalno podriva nacionalnu državu. U takvim uslovima Evropa se nalazi u jedinstvenom momentu institucionalne inovacije, koje Robert Dal (*Rober Dahl*) naziva 'trećom transformacijom u istoriji demokratije'. Prethodnim dvema izmenama se smatraju demokratska transformacija antičkih grčkih gradova-država kao i demokratizacija nacionalnih država koja nastaje sa francuskom i američkom revolucijom.[75]

Evropska unija je, dakle, nadnacionalna konstrukcija – ona je kompleksna mreža institucija za regulisanje zajedničkih poslova, ali nije unitarna i samodovoljna kao politička zajednica. Čak i ako njena institucionalna struktura podseća na podelu vlasti, kao što je podela vlasti u nacionalnim državama, postoje značajne razlike. Tako posmatrana Unija nije država zasnovana na zajedničkom identitetu, utvrđenoj teritoriji i stanovništvu, niti je labavo zaokružen sistem saveznika koji sarađuju na osnovu zajedničkog interesa. Jedan od određenja EU je da je to funkcionalna organizacija koja je usmerena ka realizaciji kolektivnih ciljeva što je efikasnije moguće – to, međutim, ne znači da treba tvrditi da je Unija samo ekonomsko udruženje ili sistem međuvladine saradnje zasnovan za interesu svake od članica.

☞ *Multi-level Governance*, ARENA Working Papers WP 99/35.

72 Antje Wiener, *The Embedded Acquis Communautaire Transmission Belt and Prizm of New Governance*, EUI Working Paper RSC 98/35.

73 Oran Young, *Global Governance.Drawing Insights From the Invironmental Experience*, Cambridge, MIT Press, 1997, p. 23.

74 Andrew Moravcsik, *A New Statecraft? Supranational Enterpreneurs and International Cooperation*, pp. 267-306.

75 Robert Dahl, *A Democratic Dilemma: System effectiveness versus citizens participation*, Political Science Quaterly, Spring 1994, No. 109, pp. 23-34.

Ovakav pristup je u Evropskoj uniji nešto izmenjen, jer se evropske države nisu želele u potpunosti odreći atributa svoje državnosti, pa je rešenje nađeno u relativno jednostavnoj formuli: prevazilaženje jaza između nacionalne autonomije i buduće Evropske federacije koji je trebalo ostvariti kroz postupni proces. Upravo iz tih razloga stvorile su veoma jake veze koje se institucionalizuju kroz funkcionisanje tri evropske zajednice. Zbog toga stoji definicija da je Evropska unija kompleksni entitet bez jasno definisanog središta i u poređenju sa državom sa mnogo manje hijararhijski ustrojenim sistemom vlasti – to je mešavina nadnacionalnih, transnacionalnih, transvladinih i međunarodnih struktura.[76]

Može se utvrditi postojanje više razloga zbog kojih je upravo evropski regionalizam proizveo tako kompleksan institucionalni okvir. Na prvom mestu, Unija nije formirana kao hijerarhijski ustrojena organizacija gde bi centralna vlast mogla da kontroliše njen proces donošenja odluka, već ona predstavlja uravnoteženost između velikih i malih država, kao i između velikih zemalja međusobno. Drugo, države koje su stvorile Uniju, zemlje zapadne Evrope su pozitivističke, tzv. 'veberijanske' jer se zasnivaju na insistiranju na javnom pravu, kodifikaciji i formalnim institucijama. Dalje, takve države su, u vreme započinjanja integracije, u velikoj meri čvrsto regulisale ekonomsku i socijalnu oblast, tako da je stvaranje tržišta moralo biti zasovano na utvrđenim osnovama nacionalne regulative. Četvrto, pošto je integracija eksperimentalan i pragmatičan proces, bilo je potrebno stvoriti takve institucije koje će od nacionalnih aktera stvoriti takve učesnike koji će učestvovati u zajedničkom rešavanju problema.[77] Zatim, Sud pravde EC je odredio osnivačke ugovore EU kao 'konstitutivne povelje'.[78] Unija nema nezavisnu suverenost, ili ono što se u nemačkoj terminologiji naziva *Kompetenz-Kompetenz*, već je osnovni princip kojim se Unija rukovodi delegiranje ovlašćenja, kako je to utvrđeno osnivačkim aktima.[79]

U poređenju sa ostalim međunarodnim organizacijama, Evropska zajednica unosi inovaciju u tom smislu što se "...države članice odriču dela svoga suvereniteta zarad stvaranja kohezivne, neraskidive organizacione i političke jedinke; one su svoju suverenost prenele na organizaciju, koja postaje nezavisna od država članica, i koja može usvajati zakone koji imaju snagu nacionalnih zakona. Evropska zajednica čini srce Evropske unije, koja je stvorena stupanjem na snagu sporazuma iz Mastrihta, 1993. godine..."[80].

LITERATURA

Serge Sur, The State Between Fragmentation and Globalization, European Journal of International Law, Vol 8/97, No. 3.

Stephen D. Krasner, Sovereignty, Foreign Policy, January/February 2001, Issue 122, p. 21.

76 Erik Oddvar Eriksen, John Erik Fossum, *The European Union and Post-national Integration,* ARENA Working Papers, WP 99/9, p. 4.

77 *Ibid*, p. 6.

78 Case 294/3, *Les Verts*, Judgement of 23 April 1986, ECR 1986-4, p. 1365.

79 Član 5, stav 1 (ranije član 3b) Ugovora o EC.

80 Dr Klaus-Dieter Borchardt, *The origins and growth of the European Union*, Brussels, 1995, p.8.

Martin Wolf, Will the National-State Survive Globalization?, Foreign Affairs, Jan/Feb 2001, Vol. 80, Issue 1, p. 178.

Stephen D. Krasner, Sovereignty, p. 20.

Jost Delbrück, The Role of the United Nations in Dealing With Global Problems, International Journal of Global Legal Studies, Vol. 4, Issue 2, Spring 1997, p. 278.

Krishna Jayakar, Globalization and Legitimacy of International Telecommunications Standard-Setting Organizations, International Journal of Global Legal Studies, Vol. 5, Spring 1998, p. 712.

Denis Pirages, Ecological Theory and International Relations, International Journal of Global Legal Studies, Vol 5, No 1, p. 59.

Teresa Healy, Mark Neufeld, Critical Reflection on a Discipline, Bulletin of the Canadian Political Science Association, Vol. 26, No. 1, May 1997, p. 31.

Suzan Marks, The End of History? Reflections on Some International Legal Thesis, European Journal of International Law, 8/97, No. 3, p. 464.

Bruce Russett, John O'Neal, David Davis, The Third Leg of the Kantian Tripod for Peace: Intenational Organizations and Militarized Disputes, 1950-85, pp. 441-468.

Richard N. Gardner, The Comeback of Liberal Internationalizam, citirano prema: David P. Fidler, Liberal International Relations Theory and Helms-Burton Act, International Journal of Global Legal Studies, Spring 1997, Vol. 4, Issue 2, p.87.

Ann-Marie Slaughter, Liberal International Relations Theory and International Economic Law, American University Journal of International Law and Policy, No 10, 1995, pp. 724-725.

Anne-Marie Slaughter, International Law in a World of Liberal States, European Journal of International Law, Vol. 6/95, No. 4, p. 508.

Suzan Marks, The End of History? Reflections on Some International Legal Thesis, European Journal of International Law, 8/97, No. 3, p. 466.

Stanley Hoffmann, Thoughts on the UN at Fifty, European Journal for International Law, Vol 6/95, No. 3, p. 317.

Stephen Walt, International Relations: One World, Many Theories, Foreign Policy, Summer 1999, Issue 115, p. 37.

Bruno Simma, Editorial, European Journal of International Law, Vol. 3/92, No. 2, p. 3.

Georg Schvarcenberger, The Frontiers of International Law, (1962), citirano prema: J. Weiler, A. Paulus, The Structure of Change in International Law, European Journal of International Law, Vol 8/97, No. 4, p. 560.

J. Weiler, A. Paulus, The Structure of Change in International Law, European Journal of International Law, Vol 8/97, No. 4, p. 561.

Wolfgang Friedmann, The Changing Structure of International Law, Columbia University Press, 1964, p. 34.

Philip Allott, The True Function of Law in International Community, Indiana Journal of Global Legal Studies, No. 5/98, p. 408.

L. Oppenheim, H. Lauterpacht, International Law, Eight edition, Longman, London, 1974, p. 9.

Philip Allott, The True Function of Law in International Community, Indiana Journal of Global Legal Studies, Vol. 5, 1998, p. 409.

Ian Hurd, Legitimacy and Authority in International Politics, International Organization, Spring 1999, Vol. 53, Issue 2, p. 379.

Shirley V. Scott, International Law as Ideology, EJIL, 5/94, No. 3, p. 315.

Philip Allott, Reconstructing Humanity – New International Law, EJIL, Vol 3/92, No.2, p. 351.

Goldstein, Mahler, Keohane, Slaughter, Legalization and World Politics, International Organizations, Vol. 54, Autumn 2000, No.3. p. 386.

Goldstein, Mahler, Keohane, Slaughter, Legalization and World Politics, International Organizations, Vol. 54, Autumn 2000, No.3, p. 399.

Kenneth Abbott, Robert Keohane, Andrew Moravcsik, Ann-Marie Slaughter, Duncan Snidal, The Concept of Legalization, International Organization, Summer 2000, Vol. 54, No.3, p. 402.

Martha Finnemore, Kathryn Sikkink, International Norm dynamics and Political Change, International Organization, 1998, Vol 52, Issue 4, pp. 893-894.

Legality of the Threat of Use of Nuclear Weapons, Advisory Opinion, Declaration of President Bedjaou, para 12, ICJ Reports (1996) 226, at 270-271.

Stiven Krasner, International Regimes, London, 1983.

Brigit Laffan, The European Union: A Distinctive Model of Internationalization, European Integration on-line Papers, Vol 1 (1997), No. 018, p. 1.

J.H.H. Weiler, U. Haltern, F. Mayer, European Democracy and Its Critique – Five Uneasy Pieces, Harvard Jean Monet Working Paper Series, 1/95, 1995, p. 15.

Josephine Shaw, European Union Law, 3th Edition, 1999, p. 14.

Erik Oddvar Eriksen, John Erik Fossum, The European Union and Post-national Integration, ARENA Working Papers, WP 99/9, p. 7.

Andrew Moravcsik, Taking Preferences Seriously: A liberal Theory of International Politics, International Organization, Vol 51, 4/97, pp. 513-553.

Frederic L. Kirgis, Jr, International Organizations in Their Legal Settings: documents, Comments and Questions, London, 1977, p. 603.

J.H.H. Weiler, U. Haltern, F. Mayer, European Democracy and Its Critique – Five Uneasy Pieces, Harvard Jean Monet Working Paper Series, 1/95, 1995, p. 13.

Ernst Haas, Beyond the National State, Stanford, 1964, pp. 23-24.

Giandomenico Majone, Europe's 'Democratic Deficit': A Question of Standards, European Law Journal, Vol. 4, No. 5, p. 15.

Alexander Somek, On Supranationality, EioP, Vol. 5 (2001), No. 3, p. 4

J.H.H. Weiler, Sybila Fries, A Human Rights Policy for the European Community and Union: The Question of Competence, Harvard Jean Monet Working Paper Series, 4/99, 1999.

Slobodan Samardžić, Evropska unija kao model nadnacionalne zajednice, Institut za Evropske studije, Beograd, 1998, str. 35.

Trevor C. Hartli, Osnovi prava Evropske zajednice, Beograd, 1998, str. 9.

Jean-Claude Piris, Does the EU have a Constitution? Does it need one? Harvard Jean Monet Working Paper Series, 5/00, 2000, p. 16.

Erik Oddvar Eriksen, John Erik Fossum, The European Union and Post-national Integration, ARENA Working Papers, WP 99/9, p. 2.

Andrew Moravcsik, A New Statecraft? Supranational Enterpreneurs and International Cooperation, International Organization, Spring 1999, Vol. 53, Issue 2, pp. 267-306.

Johan Weiler, Andreas Paulus, The Structure of Change in International Law, EJIL, Vol 8/97, No. 4, pp. 556-

557; Michael Zurn, The State in Post-national Constelation – Societal Denationalization and Multi-level Governance, ARENA Working Papers WP 99/35.

Antje Wiener, The Embedded Acquis Communautaire Transmission Belt and Prizm of New Governance, EUI Working Paper RSC 98/35.

Oran Young, Global Governance.Drawing Insights From the Invironmental Experience, Cambridge, MIT Press, 1997, p. 23.

robert Dahl, A Democratic Dilemma: System effectiveness versus citizens participation, Political Science Quaterly, Spring 1994, No. 109, pp. 23-34.

Erik Oddvar Eriksen, John Erik Fossum, The European Union and Post-national Integration, ARENA Working Papers, WP 99/9, p. 4.

Case 294/3, Les Verts, Judgement of 23 April 1986, ECR 1986-4, p. 1365.

Tanja Miščević

NEW THEORETICAL DIRECTIONS IN STUDIES OF INTERNATIONAL ORGANIZATIONS

Abstract

The End of the Cold War at the very end of the XX Century brought great changes for the International Relations, and also for the International Organizations. Exactly they can be considered as a bridge between two leading processes in the International Relations – Globalization and Internationalization. That is confirmed by the fact that advancing of the global integration was helped by the raising number and widening role of the International Organizations after II WW, with the emphasis on their part in organizing and controlling international side of the national politics. Changes could be noticed in the International Law discipline: processes in the modern International Relations, and the needs of the contemporary Liberal theory, brought the interest for the International Law theories, opening space that this law begins with the regulation for the new areas of international cooperation. There are more authors who reconsider the status quo in this theory, and the most active are those belonging to the Critical Legal Studies, which reopens the question of the "slipping International Law theory", trace movement of the legal argumentation, emphasizing that delineation of the International Law from International Politics is not possible. New track in theory which brings together two disciplines of International Law and International Relations is the process of Legalization, which represents one of the forms of Institutionalization of International Relations. Legalization can be defined as a form of consensus between states, mostly expressed in the work of International Organizations, on the basis of which international legal obligation is becoming legally biding.

IV DEO
SOCIJALNI RAD I SOCIJALNA POLITIKA

prof. dr Ana Čekerevac
Univezitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka

UDC 364.4:316.32
321.011

GLOBALIZACIJA I REFORME SOCIJALNE POLITIKE

Sažetak

Globalizacija je kompleksan proces koji spaja ekonomske, političke, socijalne i kulturne faktore koji međusobno deluju na svetskom nivou zahvaljujući ekspanziji znanja, informacija, trgovine i tehnologije preko geografskih granica i polova ekonomske aktivnosti. Uticaji podstaknuti globalizacijom ispoljavaju se u nizu promena u socijalnoj, ekonomskoj, kulturnoj i političkoj oblasti. Promene u socijalnoj državi povezane su sa gobalizacijom pri čemu je ona od presudnog značaja za procese reformi socijalne politike u pojedinim delovima sveta. Bez obzira na stepen razvijenosti, razlike između zemlja su velike i zajednički zaključak o njihovom pristupu socijalnim reformama ne može se lako izvući iz komparativne perspektve. Ipak, postoje sličnosti koje pomažu identifikovanju zadataka i, iznad svega identifikovanju zamki sa kojima se može suočiti u kreiranju socijalne politike u svetu gde je globalizacija postala preovlađujući kontekst ljudskog razvoja. Socijalna politika kreirana u visokorazvijenim zemljama nije univerzalno primenjiva.

Ključne reči: globalizacija, socijalna politika, socijalne reforme, suverenitet.

PROCES GLOBALIZACIJE

U drugoj polovini 20. veka svetska zajednica naroda postaje sve više povezana i međuzavisna kako tehničko-tehnološki, ekonomski, politički, tako i socijalno. Internacionalizacija proizvodnih snaga i nova svetska podela rada doveli su do novih oblika grupisanja i integracije svetskog kapitala, do uspona i snažnog delovanja multinacionalnih kompanija. Procesi integracije i globalizacije postaju intenzivniji krajem 20. veka koji karakterišu slom "realnog socijalizma", nestanak blokovske podele sveta i tranzicija bivših socijalističkih država "ka društvu izgrađene demokratije i tržišne privrede"(Pilić-Rakić, 1994: 11). Razvijene i zemlje u razvoju na isti način se upoznaju sa procesom globalizacije u njihovom pokušaju da se nose sa kompleksnim relacijama slaganja i kontradikcije koje se pojavljuju iz »novog svetskog (ne) reda« (»novog svetskog poretka (nereda)«) (Shaw, 1994). Globalizacione promene nude novi kontekst u kome se dešavaju ekonomski, socijalni i ljudski razvoj u '90-im godinama prošlog veka. One predstavljaju ne samo nove spoljne pritiske prema kojima se društva moraju prilagoditi, već isto tako nove domaće izazove i potrebe kojima moraju odgovoriti.

Iako se izraz „globalizacija" češće koristi od 1980-tih godina, moglo bi se reći da ovaj proces traje decenijama, čak i vekovima ako se uzmu u obzir trgovinske imperije nekadašnjih kolonijalnih sila Velike Britanije, Španije, Portugalije ili Holandije. Treba se podsetiti Kine u 3. veku pre Hristovog rođenja, kada je za vreme vladavine dinastije Han zaveden red u kome je svako odustajao od jednog dela suverenosti. Postepeno nasilni metodi ustupaju mesto trgovinskim i finansijskim vezama, a procesi internacionalizacije društvenog života obuhvataju sve veći broj zemalja. Poslednje decenije 20. veka obeležene su pojačanom globalizacijom.

Bahgat Korany ukazuje da globalizacija »nije više jedna od mnogih tema, već jednostvno najvažnija, ona je konačno postala način da se čita svetska dinamika i proces svetske istorije« (Korany, 1994: 8). Prihvatanje ovog gledišta ne znači, svakako, da je jasno značenje globalizacije, njene različite dimenzije i ispoljavanja, i, iznad svega, njene implikacije na razvoj i sigurnost ljudi.

Prilikom razmatranja procesa globalizacije istraživač mora biti svestan izvesnih rezervi i ograničenja. Različito definisanje i upotreba globalizacije, kao i veliki broj disciplina koje se bave ovim procesom, svakako predstavljaju teškoće u njegovom proučavanju. Sudeći po ogromnoj literaturi proces globalizacije analizira se u okviru niza disciplina: političkih nauka, ekonomije, geografije, sociologije, biznis administracije, menadžmenta, medijskih studija, međunarodnih odnosa, studija razvoja i u najnovije vreme socijalne politike. Sasvim je razumljivo da definicija globalizacije varira između disciplina i polja studija. Čak i među tekstovima u okviru iste discipline koriste se različite reference da bi se izvelo značenje globalizacije.

Drugi problem je, što se uz globalizaciju koriste i drugi termini za opisivanje tekućeg stanja: „transnacionalizacija", „multinacionalizacija", „internacionalizacija", „univerzalizacija", „vesternizacija", „regionalizacija". Često je nejasno da li se ovi termini koriste kao sinonimi ili da označe nešto sasvim različito od globalizacije. Globalizacija je po nekim mišljenjima rešenje za mnoge, ako ne većinu socijalnih problema, dok drugi smatraju da je globalizacija primarni uzrok mnogih socijalnih problema: nezaposlenost, siromaštvo, odlazak sa sela, prenaseljavanje gradova, upotreba droge, promene u porodici, kriminal, trgovina seksom, radnom snagom itd. (Yeates, 2001).

Globalizacija je kompleksan i kontroverzan proces. Tako, na primer, Michael Hart usko posmatra proces globalizacije i tvrdi da ona uključuje »brzu i svuda prostiruću difuziju širom sveta proizvodnje, potrošnje i investicija roba, usluga, tehnologije i kapitala. Razvoj u obradi informacija, komunikacionih tehnologija i mogućnosti transporta je izbrisao granice i skupio rastojanja, podupirući fundamentalne promene u organizaciji biznisa i tehnologiji« (Hart, 1994: 1). Slično ovom gledištu ima i Petrella (1991) koji tvrdi da je globalizacija napredovanje u integraciji na račun smanjene autonomije nacionalne države. Ta vrsta analize prikazuje globalizaciju kao kombinovani uticaj trgovinske liberalizacije, međunarodnih tokova kapitala i direktnih stranih ulaganja, integracije nacionalnih tržišta, internacionalizacije proizvodnje, povećanog kretanja roba i usluga preko granice i, na mikro nivou, različite akcije pojedinih firmi i industrija.

Ti pogledi iako nisu netačni, svakako, ne uzimaju u obzir da se svestrano razumevanje globalizacije, ne može ograničiti samo na interakcije ekonomskih faktora i izvršilaca.

Ekonomska globalizacija je postala objekat oštrih sporova, koji su sve jači otkako sam predmet istraživanja izlazi iz okvira jedne naučne discipline i postaje predmet svih društvenih nauka. Dakle, globalizacija treba da bude sagledana i u svetlu šireg uticaja koji ima na socijalne i kulturalne sisteme, politike i procese socijalnih reformi koji su instument u postizanju ljudskog razvoja i u generisanju uslova ljudske sigurnosti (UNDP, 1994).

Takođe je važno naglasiti, da je ekonomska globalizacija samo jedan aspekt šireg procesa. Ekonomska ispoljavanja globalizacije čine samo jednu od dimenzija globalnih promena koje utiču na socijalni i ljudski razvoj danas. Ignorisanje toga čini da su globalne promene koje se dešavaju u prirodi, tehnologiji, proizvodnji i trgovini, same sebi dovoljne, a ne kao sredstvo i mogućnost da se dostigne viši standard ljudskog razvoja. U Izveštaju o ljudskom razvoju Programa UN za razvoj (UNDP) tvrdi se da je, u cilju odgovora na rastuće izazove u savremenom svetu, neophodno da paradigma novog razvoja postavi ljude u centar razvoja, odnosi se prema ekonomskom razvoju kao prema sredstvu, a ne cilju, štiti životne uslove sadašnjih i budućih generacija i poštuje prirodne sisteme od kojih sav život zavisi (UNDP, 1994).

Iz perspektive socijalnog razvoja, globalizacija je kompleksan proces koji ispoljava spajanje ekonomskih, političkih, socijalnih i kulturnih faktora koji međusobno deluju na svetskom nivou zahvaljujući ekspanziji znanja, informacija, komunikacija, trgovine i tehnologije preko državnih granica i polova ekonomske aktivnosti. Tako, globalizacija podstiče pojavu bezbroj promena u socijalnim, ekonomskim, kulturnim i političkim organizacijama, i u politici i upravljanju sistemima nacionalnih država u interakciji na globalnom nivou. Svakako treba imati u vidu moguće negativne i pozitivne posledice globalizacije. Na jednoj strani, ono što globalizacija donosi je »globalno izjednačavanje očekivanja, koje je rezultat unapređenja u obrazovanju, globalnoj komunikaciji i transportu, koji su vodili širenju i rastućem prihvatanju takvih normi i vrednosti kao što su pravičnost, jednakost i ljudska prava - građanska i politička kao i ekonomska i socijalna« (Kaul, 1994: 2). Sa druge strane, »ako prosperitet postaje globalizovan, to isto se dešava i sa siromaštvom, mada sa manje fanfara« (UNDP, 1994: 34). Globalizacija može imati za rezultat rastući strah od troškova za socijalne sisteme i programe, u rastućem osećanju socijalne nesigurnosti i posebno u smanjenju mogućosti mladih generacija.

Uprkos procesima globalizacije savremeno društvo je još uvek podeljeno, a između njegovih delova postoje ogromne razlike na relaciji »centar« -«periferija« uz dominaciju razvijenih zemalja nad velikim nerazvijenim područjima sveta.

Proces globalizacije, po mišljenju mnogih autora, treba da se razvija istovremeno u svim sferama društvenog života - ekonomskoj, socijalnoj, političkoj, kulturnoj (V. Kuznecov, 1998).

SUBJEKTI GLOBALIZACIJE

Globalizacija je izvela na svetsku scenu niz novih aktera koji pretenduju da budu ravnopravni sa državama kao tradicionalnim subjektima međunarodnih odnosa. Najčešće navođeni subjekti od čijih odluka zavise svetski procesi su: OUN, MMF, Međunarodna banka za razvoj, UNESKO, FAO, MOR, Svetska trgovinska organizacija,

»Velika sedmorka«, pretvorena ulaskom Rusije u »osmorku«, regionalne organizacije, multinacionalne kompanije, institucionalni investitori, pokreti (»zelenih«, »lekari bez granica« itd.), veliki gradovi, pa čak i pojedinci (naučni radnici, univerzitetski profesori, umetnici itd.). Naravno, autori ne poklanjaju istu pažnju svim ovim subjektima, već podrobnije razmatraju SAD, kao glavnog globalnog aktera, multinacionale kompanije, gradove i pojedince.

Krajem dvadesetog veka glavni pokretač globalnih procesa je SAD. Ekonomska moć i novatorski karakter američkog kapitalizma omogućavaju SAD da postane centar širenja nove tehnologije, finansija, organizaciono upravljačke sfere svetske ekonomije. Posebno mesto, po mišljenju nekoh autora, pripada SAD i u oblasti kulturne globalizacije (Kuznecov, 1998). Ipak, globalizaciju ne bi trebalo izjednačavati sa prostim rasprostiranjem zapadne kulture i samosvesti na čitav ostali svet.

Multinacionalne kompanije u saglasnosti sa karakterističnim principima ka što su: učestvovati na glavnim tržištima, oslanjati se na nedeljivost rukovođenja trgovinske, industrijske i finansijske delatnosti, u mnogome utiču na svetske procese. Sredinom 1980-tih godina multinacionalne kompanije su formirale sadašnju globalnu strategiju na početku u nekoliko najpreduzimljivijih multinacionalnih kompanija, a zatim u vrlo širokom krugu.

Kuznecov (1998) izlaže osnovne ideje A. Valadoa o njegovoj teoriji velikih gradova koja je tesno povezana sa teorijom globalizacije. Koncentracija finansijske delatnosti u gradovima, njihovo postepeno oslobađanje od industrijske delatnosti i jačanje sfere usluga, finansijskog i informacionog sektora dovodi, po mišljenju autora, do nove koncepcije gradova.

Ulogu pojedinaca, u razvoju globalnih efekata razmatra S. Pry (V. Kuznecov, 1998). Njegova osnovna teza je da globalizacija nije neizbežan proces, nametnut ljudima mimo njihove volje. Razvoj ovog procesa zavisi od sadržaja i forme solidarnosti među ljudima. Predstavnici novih ideologija su sredstva masovnih komunikacija, više nego intelektualci, smatra Pry.

GLOBALIZACIJA I PROUČAVANJE SOCIJALNE POLITIKE

U savremenim uslovima istraživači socijalne politike se nalaze pred dilemom određivanja mogućnosti i opcija njenog delovanja. Uloga socijalne politike zavisi od evropskog procesa integracije, pritiska globalizacije i novih razlika u nejednakosti i moći. „U tom procesu traganja socijalna politika se ne može reformisati, polazeći samo od svojih ustaljenih i postojećih institucionalnih i socijalnih okvira, nego mora biti svesna svog principa podruštvljenja“ (L. Bohnisch, H. Arnold, W. Schroer,1999: 7).

Definicije socijalne politike su u vezi sa društvenim, političkim i institucionalnim poretkom. Po mišljenju J. Frericha i M. Freya, socijalna politika se može definisati kao celina svih državnih i vandržavnih mera i nastojanja na poboljšanju životnog položaja ekonomski i/ili socijalno slabostojeće većine ljudi (1996). Frerich i Frey posmatraju socijalnu politiku pre svega sa aspekta razvoja socijalno-političkih institucija i zakona, kao i sa njima povezanim mehanizmima raspodele. Nasuprot tome stoje definicije, kao što

su one koje su dali G. Lemhardt i C. Offe, koji socijalnu politiku shvataju kao državnu obradu problema trajne transformacije od nenajamnog radnika u najamnog radnika i izgrađuju jedno kritičko stanovište u odnosu na društvo i državu (Bohnisch i dr., 1999)

Globalizacija implicira da socijalna politika kao "sistem institucija, svesnih društvenih akcija, odnosa i mera kojima se, u okvirima postojećih ekonomskih mogućnosti, zadovoljavaju određene potrebe koje se ne mogu odgovarajuće zadovoljiti putem tržišta, prevazilaze protivurečnosti u društvu, stvaraju povoljni uslovi za slobodan razvoj čoveka i ljudskog zajedništva i usmerava društvo ka razvoju" (Čekerevac, 2005: 32), mora da se proučava iz nacionalne i transnacionalne perspektive. Globalna struktura proizvodnje i trgovine utiče na nacionalne sisteme ekonomske sigurnosti i nejednakosti, kroz svoje efekte na strukturu zaposlenosti, raspodelu nezaposlenosti, strukture porodice, podelu rada po polovima i stepenu nejednakosti dohotka. Globalni uzroci rastuće mobilnosti ljudi leže u nejednakom razvoju i geoekonomskoj nejednakosti.

Stručnjaci UNRISD (Instituta za istraživanje socijalnog razvoja UN) ukazuju da mnogi ili većina ozbiljnih socijalnih i ekonomskih problema ostaju na lokalnom i nacionalnom nivou, ali da „na životne prilike ljudi temeljno utiču odluke donete na međunarodnim forumima" (UNRISD, 1995: 168).

Globalizacija naglašava međunarodnu dimenziju ljudskog blagostanja i fokusira pažnju na međunarodne institucije kao aktere socijalne politike (WTO, IMF, Svetska banka, UN sistem i regionalne integracije). Yeates (2001: 20) navodi da se najčešće koriste tri pristupa da bi se proučile globalizacija i socijalna politika:

Prvi pristup, podrazumeva istraživanje uticaja globalizacije na socijalne države i socijalne politike;

Drugi pristup, se sastoji od ispitivanja doprinosa koji su socijalne države i politike dale tekućoj fazi globalizacije;

Treći pristup, ispituje globalizaciju socijalne politike.

Fokus prvog pristupa nalazi se u sistemskim promenama vezanim za fundiranje i strukturu socijalne države, naročito u naprednim industrijalizovanim zemljama. Za globalizaciju se kaže da je izmenila dinamiku razvoja socijalne države i opcije politike koje se mogu slediti.

Govori se o dva glavna scenarija za razvoj socijalne države: susretanje socijalnog pitanja i „trka do dna". Prema prvom scenariju, kako države postaju nemoćne da učine „prave" odabire politike, tako će vlade biti primorane da usvoje slične ekonomske, finansijske i socijalne politike. Očekuje se napuštanje sveobuhvatne državne socijalne i redistributivne politike i njena zamena deregulacijom, privatizacijom i prihvatanjem rezidualnog modela socijalne politike širom sveta, što bi dovelo do nekog oblika susretanja. Teza o susretanju može se sumirati na sledeći način:

Uprkos razlikama, socijalne države naprednih industrijskih zemalja treba da postanu u sve većoj meri slične kako ih sile globalizacije pritiskaju u tržišno orijentisani model socijalne države.

Pošto potpuna zaposlenost, redistribucija i skupe opšte usluge više nisu ostvarljive, novo socijalno uređenje može jedino da opravda socijalno trošenje kao investiciju u ljudski kapital i poboljšanje individualnih prilika.

Međunarodna konkurencija tera socijalne države u istom pravcu. Pod pritiskom globalne konkurencije od država se očekuje da usvoje socijalne i ekonomske politike koje su najprivlačnije za transnacionalni kapital i strane investicije. Politike socijalne sigurnosti, oporezivanja, zapošljavanja i obrazovanja su više usmerene na poboljšanje kvaliteta, snabdevenosti, cene i disciplinovanost radne snage, nego na resurse redistribucije. Ovo u suštini najavljuje pad socijaldemokratskih reformističkih politika i projekata, na kojima je socijalna država izgrađena, i susretanje socijalne politike „na poziciji desno od centra sa globalnim kapitalizmom koji usmerava politiku na desno"(Mishra, 1999: 55).

Konkurentska država usredsređuje se na jednu javnu ulogu (ekonomsku) što dovodi do degradacije ili odbacivanja drugih funkcija (socijalno obezbeđenje).

Teza trke do dna je izvorno razvijena u kontekstu federalizma SAD, a naročito u vezi standarda očuvanja životne sredine, sredinom '70-tih godina 20. veka (Yeates, 2001). U kontekstu socijalnog obezbeđenja, trka ka dnu se odigrava preko konkurentskog obezvređivanja standarda socijalne zaštite kako bi se zemlja i njeni radnici učinili privlačnim za investitore. „Socijalni damping" uključuje eroziju uspostavljenog nivoa socijalne zaštite, kao i zaustavljanje njenog razvoja. Uključuje, takođe, prebacivanje troškova socijalne zaštite sa države i poslodavaca na radnike, domaćinstva i njihove zajednice preko dampinga socijalnog obezbeđenja i cene rada. „Damping socijalnog obezbeđenja" se odnosi na prestruktuiranje socijalnih davanja – od univerzalizma i socijalnog osiguranja ka selektivizmu i mrežama socijalnog osiguranja – prebacivanjem tereta finansiranja, dok damping cena rada za sobom povlači vladinu politiku, zakonodavstvo ili postupke koji omogućavaju firmama da smanje svoje cene rada. To može da obuhvati smanjenje obaveza za poslodavce, ili nametanje troškova na industrije koje uvoze kako bi se ohrabrio prelaz na izvozno orijentisane industrije i firme.

Odnos između globalizacije i socijalne politike naglašava silazne pritiske na socijalne države i „nasilno otvaranje" socijalnih sporazuma na kojima počivaju. Prezentacija globalizacije kao jednom rukom rukovođene promene socijalne države je takođe problematična zbog načina na koji privileguje kapital i države, a zanemaruje strategije domaćinstva, radnika i zajednica kao aktera u političkim procesima.

Drugi pristup naglašava doprinos socijalne politike procesu globalizacije. Ako globalizacija stvara države (i socijalne politike), onda je podjednako jasno da države (i socijalne politike) stvaraju globalizaciju. Postavlja se pitanje šta je doprinos socijalne države novom talasu globalizacije?

Ovaj pristup priznaje državu kao ključnog tvorca i posrednika globalizacije kao i istorijski ponovljivih pokreta ka internacionalizaciji ekonomije. Naglasak je na tome kako država „pregrupiše" socijalnu politiku kao deo šire strategije ekonomskog i industrijskog razvoja. On takođe ističe ulogu socijalne politike u upravljanju socijalnim i političkim efektima ovog ekonomskog prestruktuiranja u nacionalnom smislu.

Treći pristup ukazuje da, iako je socijalna politika prevashodno nacionalna stvar u sve većoj meri se uzima shvatanje njene transnacionalne dimenzije. Na nacionalnu socijalnu politiku utiču socijalna politika i politike vladinih i nevladinih organizacija na nadnacionalnom i internacionalnom nivou. To je stvorilo novo polje proučavanja

– „globalnu socijalnu politiku". Dekon globalnu socijalnu politiku definiše kao praksu nad-nacionalnih aktera koja otelovljuje socijalnu redistribuciju, globalnu socijalnu regulativu i globalna socijalna davanja i/ili opunomoćenja, i uključuje načine na koji nad-nacionalne organizacije uobličavaju nacionalnu socijalnu politiku (Decon i dr., 1997: 195).

Instrumenti kroz koje se sprovodi globalna socijalna politika su konvencije, preporuke, sporazumi i zaključci sačinjeni od strane učesnika (državnih i nedržavnih aktera) na međunarodnim skupovima, kao što su samiti UN i G7, kao i propisi međunarodnih institucija. Neke od konvencija Međunarodne organizacije rada (Konvencija br. 117 o glavnim ciljevima i standardima u socijalnoj politici i Konvencija br. 102 o minimalnim normama socijalnog obezbeđenja) uticale su, posebno u zemljama u razvoju, na formiranje sistema socijalne politike.

Globalna arena je postala ključno poprište na kome se vode ideološke i političke borbe o poželjnom modelu socijalnog obezbeđenja i odgovarajućim ulogama javnih, komercijalnih i dobrovoljnih sektora. Rad Dekona i njegovih kolega je doprineo rasvetljavanju socijalnih politika međunarodnih institucija. Pravilno ukazuju da „socijalna politika zemalja ili lokaliteta biva sve više uobličena implicitnim i eksplicitnim socijalnim politikama brojnih nadnacionalnih agencija, u rasponu od globalnih institucija kao što je Svetska banka i MMF, kroz nadnacionalna tela kao što su OECD i Evropska Komisija, do nadnacionalnih nevladinih agencija kao što je OXFAM". (Deacon i dr., 1997: 10) Primetno je odsustvo bilo koje međunarodne institucije koja pruža socijaldemokratski ili redistributivni plan, već su alternative svedene na varijante liberalizma.

Međunarodne vladine organizacije (Svetska banka, MMF, OECD, UN i EU i dr.) odigrale su aktivnu ulogu u socijalnoj regulativi i izdvajanjima, kako direktno tako i indirektno. Ipak, EU ima najviše uplitanja kroz radno i socijalno zakonodavstvo, strukturalne fondove i razne socijalne programe. U okviru UN i njenih agencija čine se pokušaji postavljanja standarda na međunarodnom nivou.

Jedan od ključnih efekata mobilnosti ljudi i ideja je, da postoji veći interes i prilika da se poredi kakve su socijalne politike u drugim zemljama i da se pozajmljuju njihova rešenja. Socijalni programi i istraživanja socijalne politike finansirani od strane EU, na primer, promovišu poređenje nacionalnih socijalnih sistema i socijalnih politika osvetljavanjem „najbolje prakse" i finansiranjem međunacionalne razmene osoblja na projektu kao i međunacionalne mreže za istraživanje.

Često se postavlja pitanje da li je moguće „globalno socijalno upravljanje"? Pitanje globalne socijalno-političke regulacije u svojim istraživanjima razmatra Bob Dekon (2003). On rezimira povećanu potrebu za globalnom socijalnom upravom ali, kako navodi M. Opielka (2004), uviđa da će tako dalekosežne reforme biti izložene mnogim barijerama, počev sa problemom da se na mnoge skupove OUN, šalju nacionalni predstavnici pa često nema interne saradnje unutar OUN pre svega zbog toga što socijalno-političke reformske inicijative nailaze na stalan otpor „juga" protiv „severa". One nisu samo ograničene na dotične vlade, nego se protežu i na nevladine organizacije. Tabela br. 1 pokazuje u kojoj je meri globalni plan udaljen od funkcija vlade, koje postoje na nacionalnom planu, ali su u fazi nastajanja u EU.

Tabela 1.
Socijalno-političke funkcije vlade na nacionalnom planu, na nivou EU i na globalnom planu

Funkcija/Političko polje	**Nacionalna vlada**	**Regionalna vlada EU**	**Sadašnji globalni aranžmani**
ekonomska stabilnost	nacionalne banke	Centralna banka EU	MMF, Svetska banka
pribavljanje sredstava	nacionalni porezi	carine EU i doprinosi nacionalnih vlada (harmonizacija poreza i regionalni porezi)	nema poreza, nego samo ulozi i doprinosi OUN, globalni ad hoc-fondovi, bilateralni i multilateralni aranžmani
Preraspodela	porezi, politika transfera dohotka i regionalni fondovi	strukturni fondovi prema socijalnim merilima	nema preraspodele, samo humanitarna pomoć, specijalni globalni fondovi, otpis dugova i diferencirane cene (za lekove)
socijalno-politička regulative	državni zakoni I uredbe	zakoni i uredbe EU	meke konvencije ILO, WHO, OUN, dobrovoljni sporazumi
socijalna prava (citizenship empowerment)	pravni putevi, zaštita potrošača, korporativna (tripartitna) regulativa	pravni put pred Evropskim sudom, korporativna (tripartitna) regulativa	Komiisija OUN za ljudska prava, ali bez pravnog puta, praćenje preko civilnog društva

IZVOR: Deacon 2003, str. 22.

U tabeli br. 2 skicirane su reforme koje odgovaraju vladinim funkcijama.

Tabela 2.
Sadašnje institucije na nacionalnom nivou, u EU i institucionalni reformski predlozi na globalnom planu

Konstitutivni interesi	**Nacionalne institucije**	**Regionalne institucije EU**	**Opcije reformisanih globalnih institucija**
biračko telo	Parlament	Parlament EU (sa manjim Uticajem	Svetski parlament ?
ministri/vlada	vlada itd.	Savet ministara	reformisani ECOSOC UN
Činovništvo	Činovnik	Komisija EU	kombinacija i ujednačavanje preklapajućih sektorskih funkcija: UNDESA, UNDP, ILO, WHO, UNESCO, Svetska banka, WTO, OECD i novih poreskih vlasti
Pravosuđe	Sudovi	Evropski sud u Luksemburgu (veće C i E Evropskog suda za ljudska prava – EGMR)	novi Međunarodni sud sa mandatom za ljudska prava
tržište kapitala	nacionalna banka	Centralna banka EU	Svetska banka
tržište rada, civilno društvo (NGO)	sindikati i pravo na izjašnjavanje, tarifna autonomija	sindikati u ekonomskom i socijalnom odboru, pravo na izjašnjavanje	prošireni mehanizmi za izjašnjavanje sindikata i nevladinih organizacija

IZVOR: Deacon 2003, str. 23. (korigovano)

Reforme koje je naznačio Dekon naginju potpuno u pravcu jedne svetske države. Nameće se pitanje da li je to poželjno i koje će finansijske izvore imati „svetska socijalna država".

Navedeni pristupi ukazuju da globalizacija ima značajne implikacije za socijalne politike. Međutim, kako počivaju na sasvim različitim shvatanjima šta globalizacija podrazumeva i koje je njeno poreklo i dinamika, izvode različite zaključke o šansama za uspeh socijalne politike.

Prvi pristup vuče na „jaku" globalizaciju i zamišlja je kao ekonomsku spoljašnju pojavu, koju u velikoj meri pasivno primaju države, socijalne države i populacija.

Drugi pristup predstavlja globalizaciju više kao tvorevinu država i kao takvu još uvek u velikoj meri pod njihovom kontrolom. On ističe prilagodljive i proaktivne sposobnosti država, centralnost socijalnih politika u određivanju vremena, toka i karaktera globalizacije i raznovrsnost političkih reakcija i ishoda.

Treći pristup takođe pripisuje veću težinu političkom posredovanju u njegovom naglasku na transnacionalne političke procese i institucionalne strukture i njihove implikacije za formiranje socijalne politike, njenu primenu, obavljanje usluga i izdvajanja za nju. Uviđa opasnosti globalizacije za socijalne standarde i takođe održava verovanje u produženu mogućnost političkih institucija da regulišu globalnu ekonomiju u interesima socijalne zaštite.

GLOBALIZACIJA I REFORME SOCIJALNE POLITIKE

Iako su tržišta postala pogonske sile u međunarodnom ekonomskom sistemu, domaće reforme, bilo političke, socijalne, prirodne sredine, ili kulturne sfere, su prinuđene da uzmu u obzir globalne faktore koji utiču na njihov oblik i primenu. Geografske granice postaju sve propustljivije, što ima velikog uticaja na procese kreiranja javne politike i, posebno, socijalne politike, koje se moraju prilagoditi novim međuzavisnostima u okviru kojih se donose nacionalne političke odluke, ističu neki istraživači globalizacije (Hirst and Thomson, 1992).

Promene u globalnoj političkoj ravnoteži, unutrašnjim i međudržavnim konfliktima, stvaranje regionalnih integracija, novih trgovinskih sporazuma, mobilnost međunarodnog tržišta rada, ekspanzija u komunikacijama i promene u ekonomskom životu zahtevaju prilagođavaje sistema socijalne politike okolnostima koje se zbivaju van granica nacionalnih uticaja. Dakle, imaju važan uticaj na kreiranje nacionalne socijalne politike, očekivanja i ponašanja.

Procesi reforme socijalne politike i mreža socijalne sigurnosti u mnogim zemljama, bez obzira na nivo njihove razvijenosti, ranjivije su sada nego ranije na promene u međunarodnim okvirima. U ambijentu globalizacije, nacionalne i lokalne vlade ne mogu više da ignorišu globalne trendove, koji pritiskaju na njihove granice i utiču na javno mišljenje i političke odluke, koje socijane politike treba da primene da bi omogućile ljudski razvoj i dalje doprinele ekonomskom rastu. Dakle, socijalna politika pojedinih društava postala je sve više ranjiva efektima globalizacije. Zato je vrlo značajno razumeti kako, kroz koje procese, kojim sredstvima i sa kojim stepenom uspeha su socijalne politike i

procesi socijalne reforme oblikovani, primenjeni i procenjeni. Takvo razumevanje može doprineti uspešnosti socijalne reforme u zemljama u tranziciji, nerazvijenim zemljama, ali i razvijenim koje imaju velike nerešene probleme i ogroman broj neistraženih mogućnosti. Sve češće se među teoretičarima, ali i političarima postavlja pitanje ko treba da plati troškove socijalne reforme u kontekstu globalizacije i istovremeno domaćih ograničenja. Da li će odgovornost za adaptiranje na globalizaciju i postizanje veće unutrašnje efikasnosti biti stavljena na teret pojedincu, porodici i zajednici, ili međunarodnoj zajednici, poslovnom sektoru i državi?

Ti izazovi su posebno evidentni u tekućim pokušajima bavljenja reformom sistema socijalne sigurnosti u zemljama u tranziciji i zemljama u razvoju. Posle godina političke demokratizacije, ekonomskog podešavanja i rastućeg siromaštva, većina zemalja u razvoju i zemalja u tranziciji je pod unutrašnjim i spoljnim pritiscima da sprovedu socijalne reforme.

Iako neophodne socijalno-političke reforme izazivaju niz problema. Obezbeđenje efikasnih socijalnih servisa uz ograničene resurse jedan je od najtežih problema koje treba da prevladaju niz zemalja. Oblikovanje socijalnih politika koje su primarno opredeljene prema širenju ljudskih mogućnosti svakako je izazov.

Krajem dvadesetog veka učinjeni su pokušaji u nekoliko pravaca. Proces reforme je obuhvatio rekonceptualizaciju i reorganizaciju sistema socijalne sigurnosti, ukidanje ključnih institucija i stvaranje drugih baziranih na kombinaciji aktivnosti javnog i privatnog sektora. Takođe, dolazi do promena u odgovornostima centralne i lokalne vlade, prihvata se novi pristup izgradnji konsenzusa i socijalne participacije. Ne postoji specifičan model procesa reformi, već se slobodno može reći da novi modeli socijalne reforme dobijaju oblik kako se proces kreće.

Domaći pritisci sadrže redefinisanje uloge države, uspostavljanjem novih okvira javne odgovornosti, koja će pravednije odgovarati osnovnim potrebama posebno najranjivijih grupa i obezbediti dostupnost i kvalitet usluga. Uvodi se niz mera kako bi se stvorilo efikasno tržište rada. Ipak, to će biti dugotrajan proces. Tržište se širi u svim oblastima života: zdravstvu, obrazovanju i dugim socijalnim aktivnostima. U toku su reforme penzijskih sistema. Efikasnost programa i briga za smanjenje troškova treba da budu naglašeni kao ključni elementi u bavljenju reformom socijalne politike u okruženju ograničenih resursa. Finansiranje socijalnih politika i programa treba da bude istraženo u svetlu problema kao što su fiskalni deficit, povećani prihodi od poreza, naknada za usluge i upotreba resursa od međunarodnih donatora. Veći naglasak bi trebalo staviiti na podsticanje programa preventive, a ne kurative. Finansiranje socijalne politike treba da doprinese održivosti pružanja socijalnih usluga stvaranjem veće odgovoornosti kod primalaca, uzajamnih obaveza i aktivnim, a ne pasivnim programom participacije. Istovremeno, u međunarodnoj sferi, te zemlje moraju da zauzmu nove pozicije u rastućoj međuzavisnosti globalne ekonomije, direktnim ulaganjima u ključne sektore i jačanje ljudskih i industrijskih kapaciteta da bi bile konkurentne.

Neke razvijene zemlje suočavaju se sa sličnom realnošću (Harris, 1994). U razvijenim zemljama tržišne privrede dolazi do preispitivanja koncepta i prakse "države blagostanja" i osnovnih principa njene socijalne politike. Nova teorija i praksa efikasnog ekonomskog razvoja najrazvijenijih zemalja tržišne privrede i osiguranja adekvatnog ži-

votnog standarda stanovništva imperativ je prelaznog razdoblja. Problem integrisanja ekonomske i socijalne politike i dalje je aktuelan. Zbog fiskalne konsolidacije smanjene su mogućnosti da vlade troše na ekonomske, socijalne i kulturne aktivnosti u mnogim zemljama, što je izazvalo nezadvoljstvo stanovništva. Promene socijalne politike u državama blagostanja usmerene su u tri pravca u cilju obuzdavanja izdataka: 1. restrikcija pomoći i pooštravanje uslova za njeno dobijanje; 2. obuzdavanje izdataka određivanjem nižeg osnovnog univerzalnog pokrivanja dobrobiti i 3. ispitivanje imovnog stanja da bi se utvrdilo da beneficije idu onima kojima su zaista i najpotrebnije (Čekerevac, 1997). Države su prisiljene da izgrade sistem socijalne politike koji će odgovarati 21. veku. Reforma socijalne politike uključuje reviziju kriterijuma za usmeravanje socijalnih usluga, identifikaciju alternativnih izvora finansiranja, smanjenje nezaposlenosti, nalaženje nove ravnoteže između javne i privatne socijalne odgovornosti, kreirajući mogućnosti kroz obučavanje i obrazovanje, i konačno krećući se od pristupa lečenja ka pristupu preventive u smanjenju siromaštva koje je u porastu i u visoko razvijenim zemljama tržišne privrede (Čekerevac, 1997a). Razlike među zemljama su velike i zajednički zaključak o tim društvima, njihovom pristupu socijalnim reformama ne može se lako izvući iz komparativne analize. Ipak, postoje sličnosti koje pomažu identifikovanju zadataka i, pre svega, identifikovanju zamki sa kojima se može suočiti u pravljenju socijalne politike u svetu gde je globalizacija postala preovlađujući kontekst ljudskog razvoja.

Kombinacija međunarodnih i domaćih pritisaka će verovatno imati dubok uticaj na puteve kojima zemlje sprovode njihove procese socijalnih reformi i obezbeđuje u narednim godinama smernice humanog razvoja u ekonomskom razvoju. Izazov sa kojim se te zemalje suočavaju u reformisanju njihovih socijalnih sistema je da pronađu pravi balans između širenja mogućnosti za ekonomski rast uz poboljšanje ljudske sigurnosti (UNDP, 1994: 22-40). Još uvek se čini da postoji visok stepen konfuzije i nesigurnosti na polju blagostanja, sa nemogućnošću jasne identifikacije budućih pravaca i rešenja.

Za sada je realnost socijalnih reformi nedovoljno uhvatljiva da bi omogućila iscrpan pregled problema, mogućnosti i perspektiva sa kojima se zemlje suočavaju. Napravljen je pokušaj da se ukaže na glavne teme vezane za socijalnu reformu. Blagovremeno istaživanje može razviti sveobuhvatni pristup u analizi socijalne reforme i dati znanja koja će smanjiti nesigurnosti u nizu zemalja.

Uprkos razlika među zemljama, poređenje procesa i uslova socijalne reforme osvetljava neke važne opšte probleme.

Prvo, nedostatak fleksibilnosti institucija socijalnog blagostanja je često jedna od glavnih prepreka za postizanje veće efikasnosti. To je od posebnog značaja za zemlje koje imaju parcijalne socijalne programe. To znači da fokusiranje samo na poboljšavanje sistema dostupnosti usluga nije dovoljno (Hunsley, 1994). Slična situacija postoji u zemljama, gde sektorski programi imaju tendenciju međusobnog preklapanja. Socijalna reforma tako treba da se fokusira na probleme kao što su uzajamna veza između nezaposlenosti, stručne obuke, socijalnog obezbeđenja i programa protiv siromaštva. Da bi se izašlo na kraj sa nedostatkom relativne institucionalne fleksibilnosti, biće potrebno da se postigne novi socijalni konsenzus i da se primene prakse kolektivnog ugovaranja koje mogu dopustiti neki stepen kontrole nad uticajem socijalne reforme na ekonomiju i opštu dobrobit.

Drugo, naglasak na usmeravanju socijalnih programa može imati potencijalno negativne uticaje u slučaju da je manji značaj dat preorijentaciji univerzalnih politika i programima samopomoći, uključujući prekvalifikaciju i programe proizvodnih kredita. Posledica toga može biti porast sive ekonomije, koja je inače vrlo prisutna u zemljama u tranziciji i zemljama u razvoju, zatim jačanje klijentelizma i razvoja kulture siromaštva. To naravno ima negativne efekte na prihode od poreza.

Razumljivo je da rastu sumnje u pozitivne efekte davanja manjeg značaja univerzalnim socijalnim politikama u odnosu na usmerene programe. Usmereni programi imaju ograničenja kao instrument za olakšanje siromaštva zbog njegovog individualnog, a ne porodičnog ili fokusa zajednice. Postoje rizici od pogoršanja socijalnih nejednakosti diferencijacijom socijalnih servisa za siromašne i ostatak društva, a ciljanje ranjivih grupa može postati suviše skupo jer su te grupe često politički slabe, nisu organizovane i imaju kulturu ekonomske zavisnosti (Raczynski, 1994). Usmerene i univerzalne politike ne treba da budu suprotstavljene već komplementarne pošto služe različitim svrhama, imaju različite mehanizme i zahtevaju različite organizacione strukture.

Treće, ne treba zaboraviti postojanje ekonomskih, političkih i institucionalnih ograničenja na lokalnom nivou ali i na državnom nivou u sprovođenju procesa socijalne reforme. U slučaju zemalja u razvoju, svakako, je veliko ograničenje nedostatak kvalifikovanih ljudi. Rezultat je nedostatak neophodnih kapaciteta koji se zahtevaju za sprovođenje socijalnih reformi i primenu novih socijalnih politika.

Četvrto, uprkos važnim razlikama između pojedinih zemalja, koje čine politiku procesa decentralizacije sa veoma različitim sadržajem, civilno društvo dobija nov značaj u odnosu na procese decentralizacije. Uključivanje civilnog društva je neophodno za dostizanje političke, administrativne i finansijske decentralizacije i da učini lokalni razvoj efikasnim instrumentom socijalno-političke reforme.

Peto, uloga nacionalnih kultura, vrednosti i institucija je kritična ako se dugoročno posmatra proces socijalne reforme i primena efektivnih socijalnih politika. One se uzajamno osnažuju, oblikujući jedna drugu u procesima reforme.

REFORME SOCIJALNE POLITIKE I SIGURNOST LJUDI

Globalizacija menja način na koji vlade, međunarodne agencije i civilno društvo gledaju na razvoj uopšte i na socijalne politike posebno. U tom smislu, globalizacija ima značajne i direktne efekte na proces socijalne reforme pomoću kojih vlade, koristeći kombinaciju politika i instrumenata, stavljaju ekonomski razvoj na uslugu ciljeva ljudskog razvoja. Socijalna reforma je tako sredstvo kojim društva štite i unapređuju ljudski život i dignitet, suštinu ljudske sigurnosti (IDB-UNDP 1993; UNDP 1994).

U današnjem globalnom društvu, uništavanje okoline, etnički sukobi, ili nedostatak političke demokratije, su problemi koji ne mogu biti zaustavljeni ili ograničeni nacionalnim granicama (Haq, 1994: 2), niti se mogu razumeti bez razmatranja njihovog uticaja na "kako ljudi žive i dišu u društvu, kako slobodno vrše sopstvene izbore među mnogima, koliko pristupa imaju tržištu i socijalnim mogućnostima i da li oni žive u konfliktu ili u miru" (UNDP, 1994: 23).

Globalizacija tako radikalno menja pravičnost, kvalitet i važnost postojećih ekonomskih, političkih i socijalnih sistema, kao i procesa i mogućnosti koje su osnova za ostvarivanje ljudske sigurnosti. U tom kontekstu, napori vlada da zaštite njihova sopstvena društva od spoljnih uticaja postaju neplodni.

U globalnom društvu, procesi socijalne reforme kao sredstva da se unapredi sigurnost ljudi treba da preispitaju ljudsku dimenziju globalizacije i shvate njene implikacije na socijalni razvoj. Bar tri šira razmatranja razvoja moraju se imati na umu u takvom pokušaju. Prvo, kao rezultat globalizacije, javne politike su više međuzavisne nego u prošlosti, i u zemljama i među njima. Promene u strukturi moći, koje se pojavljuju iz transformacija u proizvodnji i novoj podeli rada, promene u strukturi potrošnje i u tehnologiji, jednako sustižu razvijene i zemlje u razvoju, duboko utičući na domaća ponašanja i potrbe.

Drugo, fiskalno obuzdavanje širom sveta vodi drastičnim redukcijama u ključnim programima uključujući internacionalnu pomoć kao i pomoć koja je tradicionalno deo nacionalne države blagostanja. Brige građanskih društava izazvane dilemom da li je moguće održati postojeći standard blagostanja, i rastućom nezaposlenosti i podzaposlenosti, izazivaju porast, pre svega među industrijalizovanim zemljama, uzbuđenja oko njihove sopstvene ranjivosti i njihove međuzavisnosti od sudbine manje razvijenih regiona sveta.

Ti fenomeni su otkrili potrebu da se oblikuju politike koje se bave različitim pitanjima uključujući zdravlje, pravdu, zaposlenost, obrazovanje i stručno osposobljavanje, monetarne mere, tehnološke inovacije, i socijalno obezbeđenje i blagostanje na jedan integrisan način. U odnosu na to, sigurnost ljudi i u razvijenim i zemljama u razvoju postaje zavisnija od kapaciteta zemlje da usvoji integrisan pristup u dizajniranju njenih procesa socijalne reforme i u pronalaženju efektivnih sredstava i alata da se maksimiziraju resursi, dostignu ključne beneficije i proceni uticaj na ljudski razvoj. Integracija u tom smislu je više od uvođenja socijalne dimenzije ili varijabli u ekonomske politike. To pre implicira menjanje konceptualizacije ekonomskog rasta prema viziji u kojoj ljudski i socijalni razvoj nisu rezidualni već određujući faktori političke reforme. U praksi, to uključuje pronalaženje novih oblika konsultacije, participacije i konsenzusa na svim nivoima procesa stvaranja politike.

Treće, postoji rastuće saznanje da je usvojeni ekonomski standard pomoću koga zapadna društva mere njihove kapacitete da bi obezbedili uslove koji favorizuju ljudsku sigurnost "jednostavno neodgovarajući alat za analizu i propisivanje politika koje će indukovati razvoj" (North, 1994). Implikacije za socijalnu reformu, od saznavanja da su neoklasične ekonomike nedovoljne da objasne ljudsko ponašanje i socijalne odnose, su dalekosežne (Buarques, 1993).

Mada ekonomija daje prožimajući i efikasan instrument analize, koji činioci politike ne mogu da ignorišu, ekonomisti počinju da prihvataju da "fundamentalni cilj ekonomskog razvoja nije ekonomski rast, već unapređenje ljudskog blagostanja - što mi često zovemo ljudski razvoj, ili socijalni razvoj" (Birdsall, 1993: 1). U dužem periodu, ta promena u gledištu će verovatno imati trajan i zdrav uticaj na redizajn sistema socijalne i ljudske sigurnosti.

Hinsley tvrdi da "u budućnosti, uloga nacionalnih vlada mogla bi da bude definisana sve više u smislu socijalne politike. Kako ekonomska regulatorna uloga postaje transnacionalna, suština suvereniteta može biti interpretirana kao sposobnost da se održe

i zaštite životni standard, socijalna prava i socijalni odnosi, i da se razvije socijalni kapital u nacionalnoj zajednici" (Hunsley, 1992).

Mahbub ul Haq rezonuje u tom pogledu da "nacije treba da promisle novu strukturu sigurnosti - baziranu ne na strategijskim alijansama i ravnotežama moći već na novim paradigmama ljudskog razvoja" (Haq, 1994: 7-8). U tom pogledu, novo značenje ljudske sigurnosti počiva na kapacitetu sveta da podnese četiri revolucionarne promene: revolucija u konceptu razvoja u kome ključno pitanje nije rast *per se* već njegov karakter i distribucija; revolucija u partnerstvu između Severa i Juga, koje je bazirano na pravdi a ne na milosrđu; revolucija u gobalnoj vladi koja mora biti izgrađena na novim globalnim institucijama; i revolucija u evoluciji globalnog, civilnog društva koje će preneti moć razvoja na akcije stanovništva.

ULOGA DRŽAVE U REFORMI SOCIJALNE POLITIKE U KONTEKSTU GLOBALIZACIJE

Iako globalizacija može pružiti nekim zemljama mogućnosti ekonomskog rasta, ona takođe uključuje rizik ugrožavanja pokušaja drugih da prave nezavisne političke odluke. Jedan od rizika globalizacije je njena uloga kao instrumenta u širenju pogleda »novog svetskog poretka«, koji teži homogenizaciji u »dobroj upravi« (World Bank 1992), i u njeno ime potvrđuje nevolje i dobrobiti odluka nacionalne politike i institucionalnih promena.

U tom kontekstu, politike, političari i oni koji donose odluke su često bili prisiljeni da ne usvoje politike suprotne tom verovanju. Pitanja kao okruženje, ekonomsko podešavanje, etnički sukobi, predominacija tržišta, dominacija tehnologije u proizvodnji i rasipnička potrošnja su ogoljeni do njihovih ideoloških korena i tretiraju se kao fenomeni sa socijalno neutralnom argumentacijom sami za sebe. Malo pažnje je poklonjeno efektima tih faktora na ulogu i suverenitet države i drugih ključnih socijalnih institucija, i na integritet porodične strukture i tradicionalnih zajednica, ili na važnost kulturnih vrednosti i normi u socijalnoj integraciji i nacionalnoj izgradnji.

Nigde to nije više evidentno nego u zemljama u razvoju koje se brzo kreću na putu postajanja osposobljenim u globalnom tržištu. Sektori društva u nekim od zemalja u razvoju koje imaju najbrži rast, ispoljavaju sve veću zabrinutost oko modela društva koji sledi u eri poststrukturalnog podešavanja. Mada te zemlje svedoče o ubrzanom ekonomskom rastu bez socijalne pravičnosti, njihove države su nesposobne da definišu puni cilj socijalnih, ekonomskih i političkih reformi koje moraju da preduzmu. Pun cilj socijalnih raformi nisu definisale ni zemlje u tranziciji.

Tako, izlaganje o globalizaciji, koje nudi više i bolje mogućnosti za rast i modernizaciju u globalnom društvu, takođe propagira korektnu viziju sveta, koja čini da dijalektika slaganja i kontradikcije utiču, da uloga države u socijalnim promenama bude neprihvatljiva. Nije neobično, na primer, pronaći da su teškoće sa kojima se suočavaju države u mnogim zemljama u razvoju i zemljama u tranziciji u preduzimanju socijalnih reformi često objašnjene kao odluke loše vlade, korupcije, nedostatak mehanizma podnošenja računa javnosti i odbojnosti da se usvoje preporučene alternative, da se poveća ukupna ekonomska efikasnost. Mada u tome ima neke istine, to je parcijalan pogled na probleme sa kojima se većina zemalja u razvoju susreće u primenjivanju procesa reforme.

U ispitivanju uloge države u socijalnoj reformi u kontekstu globalizacije, važno je razmotriti da novi oblici međuzavisnosti među zemljama mogu lako imati za rezultat veće socijalne ranjivosti najslabijeg u smislu državne autonomije. Pošto globalizacija uzima »važne aspekte donošenja odluka iz ruku nacionalnih država, a postoji rastući broj problema globalnog razvoja koji zahtevaju odgovore globalne politike« (Kaul, 1994: 7), potrebe za promenama u vladinim strukturama donošenja odluka se javljaju na licu mesta, brže nego što država i socijalne institucije mogu da odgovore i da se prilagode.

Osnovni trendovi koji karakterišu današnje globalno društvo, u kome je tržište predominantan princip razvoja i dobre vlade i u kome država pati od progresivnog razaranja njene socijalne uloge, važni su faktori u objašnjavanju uslova za reformu sa kojom se najranjivije zemlje suočavaju krajem 20. i početkom 21. veka. Dominantna ideologija tržišta je bazirana na utopijskom gledanju da društva, nacionalna i globalno, mogu biti vođena u skladu sa potrebama tržišne racionalnosti, dopuštajući da tržište postane centralna tema razmišljanja, ne samo u ekonomskim već i javnim politikama, da pomeri ključne etičke teme razvoja na drugo mesto, što naglašava odgovornost za socijalni i ljudski razvoj (Goodin, 1993). Ekonomija kao determinantno sredstvo postaje odvojena od socijalne etike kao determinante ciljeva (Hausman and McPherson, 1993: 672-679). To podrazumeva da se »ostatak« (npr., društveni, politički i kulturni domeni) podešavaju promenama koje je uredilo tržište (Amin, 1993:16). Državne socijalne ustanove u odnosu na tržište postaju sporedne. Ali, iz perspektive socijalnog razvoja, ponašanje ekonomskih izvršilaca i rezultati takvog ponašanja moraju biti vođeni kolektivnim zajedničkim principima etike.

Česti nedostatak poklanjanja pažnje tim principima, vodi ka tome da izlazi ekonomske politike i njihove posledice budu viđeni kao prirodni rezultat čisto tehničkog ili naučnog načela. Slično, veza između ekonomskih i socijalnih politika je često napravljena na bazi pretpostavki o tome šta su to sve razvoj i društvo, što često ide neprovereno u smislu njihovih moralnih temelja.

Centralno za društvenu ulogu države u zemljama u tranziciji, kao i u zemljama u razvoju je njen autonomni kapacitet da povrati poverenje u vođenje javnih finansija, kontrolu javnog socijalnog trošenja i unapređenje njene uloge kao političkog medijatora. Svi ti elementi su suštinski u sprečavanju da globalizacija rezultuje u povećanom socijalnom razaranju i u izručenju potreba socijalnog sektora u sekundarni status. Problem je kako zaštititi državnu autonomiju u njenim propagandnim, regulacionim i normativnim funkcijama u procesu socijalne reforme. To uključuje, na primer, pronalaženje puteva osiguranja efektivne integracije ekonomskih i socijalnih politika, smanjenje međusektorskih dupliranja, prenošenje odgovornosti socijalnog sektora na civilno društvo i postizanje konsenzusa u identifikaciji prioriteta socijalne reforme. Problem integracije ekonomske i socijalne politike i dalje je aktuelan kako u zemljama u razvoju, zemljama u tranziciji, tako i u razvijenim zemljama tržišne privrede.

LITERATURA

Amin, S. 1993. *South letter*. United Nations Research Institute for Social Development (UNRIDS), Geneva, Switzerland, (Spring/Summer, 1993). Published by the South Centre, no. 17.

Birdsall, N. 1993. *Social development is economic development.* The World Bank, Washington, D.C., WA, USA. Working Papers (March) HROWP 1.

Buarque, C. 1993. *The end of economics? Ethics and the disorder of progress*. Zed Books Ltd, London, UK.

Bohnisch, L., H. Arnold, W. Schroer, 1999. *Sozial Politik*, Juventa, Munchen.

Čekerevac, A. 1992. *Socijalna politika u razvoju društvenih delatnosti u zemljama istočne Evrope*, doktorska diertacija, Univerzitet u Beoogradu.

Čekerevac, A. 1997. Socijalna politika savremanog sveta, monografija *Ka savremenom društvu - procesi tranzicije*, FPN, Beograd.

Čekerevac, A. 1997a. Siromaštvo u razvijenim zemljama tržišne privrede, Zbornik radova, *Socijalni rad i socijalna plitika*, FPN, Beograd.

Čekerevac, A. 2005. *Međunarodna socijalna politik*a, Beograd.

Deacon, B., i dr. 1997., *Global Social Policy: International Organisations and the Future of Welfare,* London : Sage

Decon, B. 2003. *Global Social Governance Reform: From Institutions and Policies to Network*s, Helsinki.

Frerich, J. Frey, M. 1996, *Handbuch der Geschichte der Sozialpolitik in Deutschland Bd. 1*. Munchen.

Goodin, R.E.1993. Moral atrophy in the welfare state. *Policy Science*, (26), 63–78.

Haq, Mahbub ul.1994. *New imperatives of human security*. Roundtable on global change. United Nations Development Programme (UNDP), Stockholm, Sweden, Social Conflict or Harmony? (22–24 July).

Harris, R.G.; Richards, J.; Brown, D.M.; McCallum, J. 1994. *Paying our way: The welfare state in hard times*. C.D. Howe Institute, Toronto, ON, Canada.

Hausman, D.H.; McPherson, M.S. 1993. Taking ethics seriously: Economics and contemporary moral philosophy. *Journal of Economic Literatur*e, 31(June), 671–731.

Hirst, P.; Thompson, G. 1992. The problems of 'globalization': International economic relations, national economic management and the formation of trading blocs. *Economy and Society*, l (21), no. 4 (November), 357–395.

Hunsley, T. M. (1994), *Discussion comments, Comments prepared at a meeting entitled Social policy in a global society: Parallels and lessons from the Canada-Latin America experience, held in Ottawa,* Canada from 26 to 28 October 1994. International Development Research Centre, Ottawa, Canada

Hunsley, T.M. ed. 1992. *Social policy in the global economy*. Queen's university. School of Policy Studies, Kingston, ON, Canada.

IDB/UNDP (Interamerican Development Bank/United Nations Development Programme). 1993. Social reform and poverty. Towards an integrated development agenda. IDB-UNDP, Washington, D.C., WA, USA.

Kaul, I. 1994. *Human security: The need for a new security council*. Roundtable on Global Change. Change: Social Conflict or Harmony? United Nations Development Programme (UNDP), Stockholm, Sweden. Participant Paper no. 32 (22–24 July).

Korany, B. 1994. End of hostory. or its continuation and accentuation? The global South and the »new transformation« literature. *Third World Quarterly*, 15 (1).

Kuznecov, V. 1998. Što takoe globalizacija? *Mirovaja ekonomika i meždunarodnie otnošenija*, 1998, No 3.

Mishra, R., 1999., *Globalization and the Welfare State*, Cheltenham: Edward Elgar

North, D. 1994. Economic performance through time. *American Economic Review*, (June), 359–368.

Opielka, M. 2004. *Sozialpolitik, Grundlagen und vergleichende Perspektiven*, Rowohlt Verlag, Hamburg.

Petrella, R. 1991. Mondialisation de l'economie et contrat social — une meme logique inegalitaire sur toute la planete. *Le Monde Diplomatique*, (January).

Pilić-Rakić, V., 1994., Štrajkovi i sindikati u periodu tranzicije, *Nova misao*, Beograd

Raczynski, D., (1994), *Discussion comments, Comments prepared at a meeting entitled Social policy in a global society: Parallels and lessons from the Canada-Latin America experience, held in Ottawa*, Canada from 26 to 28 October 1994. International Development Research Centre, Ottawa, Canada

Shaw, T.M. 1994. Beyond any new world order: The South in the 21st century. *Third World Quarterly*, 15(1), 139–146.

UNDP (United Nations Development Programme). 1994. *Human development report 1994*. Oxford University Press, New York, NY. USA.

UNRISD, 1995., *States of Disarray: The Social Effect of Globalisation*, Geneva: UNRISD.

Vergara, C., 1994. *Discussion comments, Comments prepared at a meeting entitled Social policy in a global society: Parallels and lessons from the Canada-Latin America experience, held in Ottawa,* Canada from 26 to 28 October 1994. International Development Research Centre, Ottawa, Canada

World Bank, The. 1992. *Governance and development*. The World Bank, Washington, D.C., WA, USA.

Yeates, N., 2001. *Globalization and Social Policy*, SAGE Publications, London.

Ana Čekerevac

GLOBALIZATION AND SOCIAL POLICY REFORMS

Abstract

Globalization is a complex process that links economic, political, social and cultural factors, which interact on the world's level thanking to the expansion of knowledge, information, trade and technology across geographic borders and poles of economic activity. Influences provoked by globalization are expressed through serial of changes in social, economic, cultural and political fields. Changes in social state are linked to globalization, whereas it is of decisive importance for processes of social policy reforms in some parts of the world. Regardless their levels of development, differences among countries are large and a common conclusion on their access to social reforms can not be easily drawn from comparative perspective. Nevertheless, there are similarities that help identifying tasks, and, above all, identifying traps which one might face with while creating social policy in the world where globalization has become the prevailing

context of human development. Social policy created in highly developed countries is not universally applicable.

Prof. dr Milan Petričković
Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka

UDC 364.4:141.4/.7
364.4:17

EPISTEMOLOŠKA POVRŠNOST SAVREMENE NAUKE SOCIJALNOG RADA

Sažetak

Nauka socijalnog rada kako kod nas, tako i u svetu, još uvek nije valjano utemeljila sopstvenu epistemologiju. Sa takozvanih savremenih pozicija, kojima u stvari dominira modernizam, epigonstvo i krajnja površnost, nauci socijalnog rada izmiču odgovori na ključna pitanja njene opšte filozofske paradigme – kao stožera teorije saznanja, koja se direktno reflektuje na prirodu predmeta istraživanja, principe, metode i vrednosti. Nasuprot savremeno-besplodnom trendu, zarad vrednog epistemološkog zasnivanja, nauka socijalnog rada bi morala da u budućnosti teži izgradnji filozofskog fundusa svoje epistemologije, u obzir uzimajući delatnost socijalnog rada u njenoj univerzalnosti, kojoj mora da figurira odgovarajuća multidisciplinarno zasnovana teorija i metodologija. Za razliku od trenutno savremene nauke socijalnog rada, koja se ograničava na - u tekstu više puta podvučene humanističke nauke - primarno psihologiju i sociologiju, njeni izvori u budućoj savremenosti, moraju biti prepoznati u bogatoj misaono-duhovnoj baštini (tokom više milenijuma taloženog) civilizacijsko-istorijskog iskustva u okviru drevnih kultura, mudrosti narodnih predanja, religijskih učenja, filozofije i umetničkog stvaralaštva. Samo na taj način, savremena humanistika može da se produktivno epistemološki fundira, kroz razvijanje autentične gnoseologije, antropologije, metodologije, aksiologije, etike i estetike socijalnog rada, što je i jedini put nadrastanja savremeno-modernističke površnosti.

Ključne reči: epistemološka površnost, savremena nauka, socijalni rad, teorijsko-filozofska paradigma, teorija saznanja, predmet, načela, vrednosti.

Više od jednog veka u svetu, i pet decenija kod nas, nauka socijalnog rada traga za svojom epistemološkom utemeljenošću, koju prate brojne nepoznanice i nedorečenosti imanentne samoj, krajnje složenoj i protivurečjima prožetoj, prirodi univerzalne delatnosti socijalnog rada. Još od prvih pokušaja teorijsko-metodološkog fundiranja ove humanističke oblasti, kao njen saznajni usud sve do danas, prenose se neodgonetnute dileme povodom najelementarnijih pitanja, čija pojašnjenja čine u stvari *conditio sine qua non* nauke socijalnog rada.

Umesto valjanih gnoseoloških pristupa koji razotkrivaju bit predmetne sadržajnosti, humanistiku socijalnog rada uglavnom karakterišu isprazne improvizacije, isuviše daleke od plodno-misaonog sudovanja, kao čvrste osnove delatno-preobražavajuće prakse. Preciznije rečeno, nauka socijalnog rada, kao zalog svoje mladosti, neiskustva i neizgrađenosti u korpusu humanističkih disciplina i danas dopušta sebi popriličnu epistemološku površnost, prepoznatljivu u nespretnim lutanjima oko omeđavanja same *filozofske paradigme* kao *stožerne odrednice* dalje *izvedenog predmeta*, zatim *načela*, *vrednosti* i *metoda*, što u stvari predstavlja uslov naučnog digniteta bilo koje istraživačke oblasti.

Od ishodišta tog odnosa prema najosnovnijim epistemološkim pitanjima u smislu njihovog poimanja, definisanja i objašnjenja, zavisi priroda (svake pa i) nauke socijalnog rada, oličena u stepenu samoostvarivanja njene izvornosti, identiteta i autonomije sa jedne strane, ili pak, ta ista priroda iskazana nivoom snishodljivog epigonstva i inferiornosti, u odnosu na srodne humanističke nauke (psihologiju, padegogiju, medicinu ili sociologiju) sa druge strane. U tom smislu, krajnje izražena epistemološka sterilna površnost različitih teorijskih orjentacija socijalnog rada, sama se svojom značajnošću i aktuelnošću preporučuje za razmatranje u ovom tekstu; i to u kontekstu tzv. savremenosti (modernosti) čija latentna suština predstavlja ključ za razumevanje kompleksnih uzroka i posledica ovog izraženog poroka fragmentarne površnosti, nasuprot nepostojećem temeljito-sistematičnom pristupu, danas aktuelne nauke socijalnog rada u našim okvirima.

RAZOTKRIVANJE SAVREMENOSTI NAUKE SOCIJALNOG RADA U NJENOJ MODERNOSTI

Ozbiljnije suočavanje sa brojnim najelementarnijim nedoumicama ili u potpunosti čak i nepostavljenim pitanjima, koja (ne samo našu, već i globalno posmatranu nauku socijalnog rada u svetu) od samih začetaka more, nužno je sistematski sagledavati iz diskursa tzv. savremenosti, koja je u terminološkom smislu u stvari vrlo neprecizna i višesmislena, s obzirom da obeležava suštastvo više različitih pojmova, kada su teorijski pristupi nauke socijalnog rada u pitanju. Razlog više je i u poslednje vreme raširena pojava da se sve češće *"u akademskoj javnosti, putem publikovanih radova, naziva smerova na postdiplomskim studijama, naziva disciplina, i u okviru stručnih rasprava, govori o savremenom socijalnom radu i njemu imanentnim savremenim teorijama socijalnog rada."*[1] S tim u vezi, treba napomenuti da se ovde ne radi o beznačajno-spontanoj upotrebi ove lekseme - *savremeno*, već je u pitanju izraz koji reflektuje mnogo dublje aspekte sagledavanja samih pokušaja (mogućnosti i ograničenja) naučnog konstituisanja delatnosti socijalnog rada. Zbog toga je i nužno semantičko-semiološko pojašnjenje ovog jezičkog izraza: *savremeno*, tj. na šta se on konkretno odnosi, tj. koji pojam obeležava; šta je njegova pojavna forma, a šta latentni sadržaj, u kontekstu teorije socijalnog rada, naravno?

Termin – *savremeno* obeležava sadržaj imanentan sadašnjem trenutku, dakle kvalitet (vremensku konstantu), u ljudskoj svesti pojmljenu kao sadašnjost, što se kao logička celina ovaploćuje i kroz reč koja obeležava pojam datiranja nekog kvaliteta ***sa****(da), dakle*

1 Milan Petričković, *Teorija socijalnog rada*, Socijalna misao, Beograd, 2006. str. 26.

*trenutno(**vremeno)***, odakle u skraćenoj formi i nastaju izrazi ***sa-vremeno** i **sa-vremenost***. Kada bi se kategorija savremenosti mogla svesti samo na ovu jednu elementarnu prizemnu dimenziju vremenskog opsega, onda bi vrlo jednostavno mogle da se razjasne, tj. uopšte ne bi ni postojale mnoge nedoumice i zablude o savremenosti nauke socijalnog rada, pošto bi se po prirodi stvari, sve nastalo u okviru nje, u ovom našem vremenu, opravdano poimalo kao izraz realiteta sadašeg trenutnog - savremenog.

Međutim, u čvrstoj vezi sa terminom *savremeno* nalazi se termin ***moderno – modernost*** *čije značenje dominira u pojmovnoj nomenklaturi sporazumevanja koje se odnosi na savremenost*, što zarad odgonetanja njihove prožetosti nužno upućuje na pojašnjenje pojmovnog sadržaja lekseme *moda*. Glavna karakteristika mode je, da u sadašnjosti prihvati i nametne kao aktuelne najrazličitije normativne vrednosti, koje su samo trenutak ranije, bile izuzetak ili ćud, da bi se te iste vrednosti napustile, pošto su postale masovne i širokom krugu konzumenata dostupne. Ukratko, *zadatak mode je da održava stalni proces standardizacije: uvođenje* (uslovno uzete) *retkosti ili novine*[2] u opštu i univerzalnu upotrebu, *zatim prelaz na drugu retkost ili novinu kada je prva prestala to da bude,* iza čega stoji princip *olake povodljivosti i slepog praćenja tog što masa smatra, tj. što joj se nametne kao moderno*. U duhovnoj sferi gde spada i nauka, ovaj fenomen možemo izraziti govoreći da *moda teži da prevede nov oblik u prihvatljivu formu, pogodnu za imitaciju*, a zatim da potčini neki drugi oblik analognim metamorfozama i preokretima čim se prvi rasprostro i postao dovoljno običan da zadovolji sadržaj onog što Francuzi zovu *poncif (šablon),* a što bi se moglo anglicizirati kao – *stereotip.* [3] S tim u vezi, stoji i smisao Bodlerovog visprenog paradoksa na temu o glavnom zadataku genija koji se očituje upravo u sposobnosti izmišljanja i nametanja stereotipa; što je provocirao i Klement Grinberg koji je u jednom članku u *Patrisan Revienj* doveo u vezu francuski termin *poncif* (šablon) čiji je sinonim nemačka reč *kič.* Dok *poncif* ili *stereotip* znači *vulgarnost teme*, *kič naglašava osrednjost* ili *banalnost* određenog (primarno umetničkog) dela.

Kratkim osvrtom na osobenost terminološkog značenja kategorije savremenog-modernog uopšte, otvara se ovde niz pitanja o prirodi nauke socijalnog rada sagledane u svetlu savremenosti, bolje reći modernosti. Elementarna nepoznanica je na šta se konkretno ta savremenost odnosi: *da li na posmatrača (teoretičara) koji danas istražuje ili na istraživane pojave koje se danas manifestuju, ili je pak u pitanju sinteza istraživača i istraživanih pojava strogo ograničenih na sadašnjicu?* S tim u vezi je i dilema vremenske ograničenosti savremenog: *kada ono nastaje i do kada traje;* preciznije rečeno do kada jednu teorijsku ili metodološku koncepciju socijalnog rada možemo smatrati savremenom,

2 Hegel kao retko duboki mislilac u vezi saznajnih novina piše: da nauka *"nije nastala usled toga što je jedno i isto uobličilo samo sebe na razne načine, već ona predstavlja bezoblično ponavljanje jednog i istog, koje je samo spolja primenjeno na različiti materijal, te zadobija jedan dosadni privid raznolikosti. Ako se razviće sastoji samo u takvom jednom ponavljanju iste formule, onda ideja, koja je za sebe zaista istinita, ostaje u stvari uvek u svome početku..... to je jedan jednobojni formalizam koji dospeva samo do razlike meterijala, i to time, jer je taj materijal već pripremljen i poznat.."* - Georg Vilhelm Fridrih Hegel, *Fenomenologija duha*, sa jubilarnog izdanja od 1921. godine, preveo Nikola M. Popović, Veljko Korać, stručna redakcija Gligorije Zaječaranović, BIGZ, Redakcija "kultura", 1974. str. 8.

3 Renato Pođoli, *Teorija avangardne umetnosti*, prevela Jasna Janićijević, Nolit, Beograd, 1975. str. 111-112.

tj. *kada prestaje njena savremenost i kada počinje njena "starost" i neaktuelnost?* Npr. **da li će bilo koja** *(danas označena kao "savremena") publikacija,* iz oblasti Teorije socijalnog rada *opravdavati svoj naziv posle izvesnog vremena u odnosu na sadržaj koji očigledno neće biti u tom trenutku više savremen?* U ovom kontekstu rađa se velika teškoća za "savremene" zagovornike u oblasti socijalnog rada koja se tiče *razlučivanja "novina" u formi ideja, tema, problema, tj. koliko su one zaista nove i saobrazne konkretnom trenutku sadašnjice, a koliko su kao produkt istorijsko-civilizacijske sinteze mnogih različitih vremenskih perioda, univerzalne i sveprisutne?*[4]

Naime, da li je smisleno onda u sadržaj savremenih teorija socijalnog rada svrstavati npr. psihoanalitičku, bihejvioralnu, humanističko-egzistencijalističku ili, neku drugu teorijsku orjentaciju, s obzirom da one nisu produkt savremenih naučnih dostignuća i da *pojedine od njih imaju, višedecenijsku* **(**a njihovi izvori i viševekovnu) *tradiciju i iskustvo.* Osim toga, ako se drže uzusa savremenosti, nejasno je *odakle tim teorijama sloboda da za predmet svog istraživanja uzimaju drevne teme i proglašavaju ih savremenim, poput složenosti ljudske prirode, egzistencije, slobode, socijalne pravde, međuljudskih odnosa, morala, čovečnosti* i sl. kao i pozivanje na "arhaična" učenja (njihove pojmove, kategorije) nezaobilaznih mislilaca prošlih epoha koji su se davno bavili tim fenomenima i kroz pionirsko anticipiranje humanističkih nauka, prvi im posvetili naučnu pažnju?! Iz toga sledi da savremena Teorija socijalnog rada ukoliko želi da ostane na čvrstim pozicijama svoje savremenosti *mora da napravi strogo razgraničavanje između savremenih tema kojima se bavi i "starih", modernoj nauci "nepotrebnih" istorijsko-civilizacijskih iskustava koja se odnose na istu problematiku, koja se samo pod drugim imenom,* primereno konkretnom istorijsko-kulturnom i vremenskom trenutku *danas istražuje.* Iz navedenog se javlja retorska nedoumica*: da li je takva savremenost Teorije socijalnog rada uopšte logički valjana i praktično ostvariva?;* kao i logična konstatacija da se vrlo često u duhu nekakve savremenosti, *trenutno aktuelni trendovi u svetu,* podvlačim *netačno*, tj. *lažno* proglašavaju navodnim novinama, koje to nisu ni u kom slučaju, osim kada se radi o terminima.

Nije teško zaključiti opštu manjkavost takve "savremenosti", **s** *obzirom da ona negira kontinuiranu istorijsku nit jedinstvene* (što ne znači i pravolinijske) *istorije bilo kog segmenta čovekovih delatnosti* (pa i onih teorijskih), *čija je priroda u isto vreme* (po principu jedinstva i borbe suprotnosti) *arhaična i aktuelno-savremena,* s čim u skladu *istraživani fenomeni koji nastaju i iščezavaju, u sintezi civilizacijske prošlosti i sadašnjosti, se samo transformišu i saobrazno konkretnom istorijsko-civilizacijskom trenutku od naivnih teoretičara kao "savremeni" i "novi" istraživački problemi prihvataju.* Takva veštačka deoba na *"arhaično" – staro i "savremeno" - novo, bez dijalektičkog jedinstva prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, je izraz grubog razdvajanja konstantnog procesa misaone kontinuiranosti, s obzirom da naučno nasleđe prošlosti obiluje racionalnim iskustvom značajnim i s gledišta savremene teorije, koje zahvaljujući svojoj univerzalnoj istinitosti nikakvo vreme ne može da nadživi, što to iskustvo u krajnjem slučaju i čini trajnim i uvek aktuelnim.*[5]

---

4 Šire o fenomenu stvarlačkih novina pogledati: *Kriza novina*, Milorad Vujašanin, Kraljevo, 2004.

5 Šire o ovome pogledati: Milan Petričković, *Snobizam savremenog socijalnog rada*, Socijalna misao, časopis za teoriju i kritiku socijalnih ideja i prakse, Beograd, 2007. br. 53, str. 67-85.

Nasuprot tome, *savremena* nauka socijalnog rada čini suprotno, *tapkajući u stegama trenutno modernog*, koje je nužno *prolazno* i iznad svega *površno u svojoj imitaciji*. Pogledajmo to na praktičnim primerima posledica, koje epistemologiji nauke socijalnog rada nanosi modernizam.

POSLEDICE MODERNOSTI PO NAUKU SOCIJALNOG RADA

Intelektualna nemoć ove vrste locirana u sterilnim okvirima tzv. savremenih (modernih) teorija socijalnog rada, biva jasnija, kada se razmatra sa stajališta razrešenja ključnih pitanja na koje svaka nauka mora da pruži svoje odgovore, od kojih direktno proporcionalno zavisi stepen njene epistemološke izgrađenosti i autonomije.

Suštinsko, vrlo diskutabilno i do danas ni izdaleka na zadovoljavajući način, rešeno pitanje nauke socijalnog rada, je tzv. *polazna-osnovna filozofska paradigma*. Već na njoj zastaju savremeni mislioci kao nerazrešivoj enigmi, što su kroz istorijski razvoj nauke socijalnog rada činili i njihovi "savremeni" prethodnici iz prošlih vremena. Ovi savremenici tu polaznu filozofsku paradigmu, koja treba da čini samo jezgro, bit i temeljno uporište *teorije saznanja* nauke socijalnog rada; dakle njen fundament - izvorište i utočište: misaono-saznajno i iskustveno-epistemološko, apsolutno minimiziraju i isprazno-ograničavajućom čine. Kako do toga dolazi? Iz svojih prizemnih teorijskih pozicija poklonici modernog pristupa, krajnje kompleksnu sadržajnost delatnosti socijalnog rada, grubo, u okviru polaznog naučnog aksioma, svode na sintezu primarno dve discipline: sociologiju i psihologiju, koje od prvih pokušaja teorijsko-metodološkog zasnivanja nauke socijalnog rada bezrazložno dominiraju, i nažalost se vrlo često, kao jedine i najznačajnije nauke implementiraju u nužno multidisciplinarni kod humanistike socijalnog rada.

Razlozi takvog, do danas preživelog trenda su vrlo očigledni a nalaze se u počecima naučnog utemeljavanja socijalnog rada, i to onog koji se u formi delatnosti odvijao u svakodnevnoj praksi, pa ga je trebalo kako-tako teorijsko-metodološki fundirati na osnovu istraživačkih iskustava, po vremenu nastanka starijih nauka. Tu se po prirodi stvari nameću psihologija i sociologija čije saznajno iskustvo omogućava socijalnim radnicima da bolje shvate, kompleksnost problematike sa kojom se susreću, koja je determinisana višeslojnošću čoveka kao psihičkog i socijalnog bića. Međutim, od tada, pa sve do današnje savremenosti, sa izdvajanjem časnih izuzetaka, opšta filozofska paradigma nije makla sa te stare anticipatorske pozicije, u skladu sa kojom nauka socijalnog rada sve nepoznanice čovekovog egzistencijalnog protivurečja pokušava da valjano razreši i naučno objasni na osnovu samo dve njegove rodne odlike: psihičke i socijalne. Upravo u toj iluziji, koju dosledno, kao nasledstvo ljubomorno čuvaju i moderni teoretičari (kako u nas, tako i u svetu) nalazi se ključ razumevanja, za i danas prisutnu odliku površnosti, koja u formi zle seni verno prati nauku socijalnog rada.

Nasuprot tome, kao nezaobilazna prepreka stoji *univerzalna ljudska priroda*, koju pored te dve (*socijalne i psihičke*) *generičke odlike čoveka*, determinišu i mnoge druge, ukazujući da je čovek *prirodno, potrebito, radno, svesno, misaono, svrsishodno, moralno, vrednosno, stvaralačko, duhovno, političko, kao i estetsko biće.* Zato, se on i može, jedino sagledan u dijalektičkom jedinstvu i borbi suprotnosti (što je moguće više navedenih rodnih od-

lika) razumeti, u oblasti profesionalnog socijalnog rada, čija nauka mora da predstavlja direktnu projekciju upravo te neponovljivosti čoveka i njegove generičke suštine, čijim najrazličitijim aspektima se bave socijalni radnici. U skladu sa tom činjenicom mora da figurira i definisanje opšte filozofske paradigme nauke socijalnog rada, koja će dakle *totalitetu univerzalne ljudske prirode*, nužno postaviti jedino odgovarajuću - univerzalnu epistemološku postavku, koja će osim psihičog i socijalnog u obzir uzeti i sva ostala već navedena, ljudskoj vrsti predodređena obeležja.

Tek ovde, za humanistiku socijalnog rada nastaju ozbiljni problemi, zato što se krajnje složenoj predmetnosti (generičkoj ljudskoj prirodi razapetoj, između onog postojećeg - datog, i onog, kao cilj - zadatog) mora odgovoriti, njoj adekvatnom polaznom - filozofski utemeljenom paradigmom, koja čoveka poima u totalitetu njegovih egzistencijalnih protivurečja preobražavajućeg samostvaranja. To je gotovo nemoguće, iz prostog razloga što još uvek u nauci socijalnog rada caruje u nas, sve ove godine *savremeno* shvatanje, koje nije u stanju da raspozna nužnost filozofske pismenosti i šire zasnovane obrazovanosti van krutih međa specijalizovanog i često epistemološki ograničenog socijalnog rada, kako naučnog kadra, tako i profesionalaca socijalnih radnika, čiji saznajni dometi dopiru uglavnom do, samo dve - više puta podvučene odlike ljudske prirode - pishičke i socijalne. Preciznije rečeno, *nauka socijalnog rada nema odgovarajuću sopstvenu filozofsku osnovu,* zato što u svom korpusu disciplina nema dovoljno ili uopšte razvijenu filozofiju socijalnog rada kao nužnu disciplinu, koja se bavi čovekom kao totalitetom pojavnosti. To je plaćanje ceha, na šta sam već ranije u tekstu ukazao, dominiranja dve nauke, i njima saobrazna dva uvrežena naučnoistraživačka profila stručnjaka: psihologa i sociologa, koji očigledno totalitet čoveka razmatraju, iz njima jedino dostupnih diskursa, što u nauci socijalnog rada podseća na slučaj kada se od drveća ne vidi šuma!

Posledica toga je više nego očigledna u savremenoj nauci socijalnog rada kod nas, gde upravo iz nepostojanja opšte šire obrazovne baze, istraživači, *polaznu filozofsku osnovu* kao teorijsko-saznajni stožer nauke socijalnog rada, vredno prepisuju iz, najčešće zapadne literature, dogmatski je ne dovodeći u pitanje, a sve zarad vladajućeg trenda u koji se kao kumir ne sme ni posumnjati, a kamoli ga kritički preispitivati; da ne kažem skupiti hrabrosti pa konstruktivno, sa snažnom argumentacijom u ime naučne istine kritikovati. U tom kontekstu kao najvažnije naučne izvore svojih disciplina, tačnije kao jedine, mnogi uzimaju, nauci socijalnog rada srodne humanističke nauke, govoreći pri tom o nekakvoj multidisciplinarnosti, koja se svodi ustvari na *epigono podražavanje* teorijsko-metodičkih uzora, kroz pokušaj njihovog latentnog ili javno pompeznog inkorporiranja u sadržaj svoje materije, koja navodno tako postaje moderna!

Nasuprot tome, smatram da istinskoj multidisciplinarnosti koju zahteva univerzalna priroda čoveka i njemu primerena univerzalna delatnost socijalnog rada, jedino može da valjano odgovori filozofska paradigma one nauke socijalnog rada koja se gradi na *civilizacijskim izvorima*, koji se na sebi svojstven način duhovnog razotkrivanja bave istorijskim samorađanjem čoveka u smislu dosezanja njegove humane rodne biti. U tom smislu, kao antipod površnim savremenim teorijama socijalnog rada u nas i u svetu, ponudio sam svojim teorijskim pristupom, *po prvi put precizno definisane izvore nauke socijalnog rada,* tj. osnove njegove filozofske paradigme, čijom saznajnom sintezom

se zadire u tajnu čovekove egzistencijalne svrhovitosti. U pitanju su *istorija civilizacije, drevne kulture, zakonski spomenici, religijska učenja, narodna predanja, istorija umetničkog stvaralaštva, istorija filozofske misli i naravno humanističke nauke, bliske nauci socijalnog rada.* Jedino takvom dijalektičkom sintezom pobrojanih izvora može da se utemelji polazna epistemološka paradigma nauke socijalnog rada, koja će biti u stanju da pruži vredne saznajno-iskustvene oslonce ostalim segmentima te nauke, poput pojmovno kategorijalnog aparata, predmeta, načela, vrednosti i metoda.

Dakle, kompletna naučna građevina socijalnog rada zavisi od tog epistemološkog utemeljenja, čiju osnovu bi trebala da čini filozofski fundirana teorija saznanja, kao baza iz koje izrastaju gnoseološka iskustva svih disciplina iz korpusa humanistike socijalnog rada. Međutim, ovaj prvi uslov nauke, u saglasju sa modernim tokovima, u našim okvirima se minimizira i nespretno u fragmentima beskritički usvaja, na osnovu olakih i krajnje besplodnih improvizacija, prepisanih i prevedenih iz inostrane literature, na šta sam već više puta u naučnim istupima pisanom rečju upozoravao. Kanon te vrste za ovdašnje moderniste čini saznajni pristup Dejvida Houva koji ostaje na nivou saznajnog odnosa objekt-subjekt,[6] ali, ako je za utehu, on bar u odnosu na ostale makar razaznaje postojeću nužnost bavljenja ovim pitanjem. Umesto toga, teorija saznanja nauke socijalnog rada mora da na osnovu filozofske discipline gnoseologije, izgradi ozbiljna polazišta sopstvenih (svome predmetu istraživanja odgovarajućih) *izvora, granica* i *mogućnosti dosezanja* i *proveravanja istine*, što je nezamislivo bez temeljnog osvrta na učenja racionalizma, empirizma, senzualizma, dogmatizma, pragmatizma, iracionalizma, agnosticizma i ostalih filozofskih pravaca od značaja za razvoj gnoseologije socijalnog rada.

Prva provera (ne)valjanosti teorije saznanja socijalnog rada, očituje se u preciziranju pojmovno kategorijalnog aparata; jasnije rečeno, radi se o definisanju *pojmova* i *kategorija* koji se u nauci socijalnog rada upotrebljavaju, koji su u opticaju i kojima se operiše. Kada se uzme u obzir značaj postojećih pojmova u jednoj nauci, za koje će Hegel reći da se samo na njihovom nivou, tj. preko njih mogu izvoditi misli i to tako, da se te misli samima sobom mogu i moraju opravdati,[7] onda nije teško razumeti površnost koja odlikuje savremene teorijske orjentacije socijalnog rada po principu: kakvi pojmovi, takvo izvođenje misli i takva nauka, dakle! Na jednoj strani nalaze se *klijenti, socijalne anamneze, dijagnoze, terapije, kurative, kvazi novi metodički pristupi i modeli poput medijacije, supervizije, osnaživanja i zastupanja, aktivne participacije učesnika* i sl. pojmovi, vrlo omiljeni među pobornicima savremenih trendova, napabirčeni iz već pomenutog izvora 2-3 srodne discipline nauci socijalnog rada – sociologije, medicine i psihologije primarno. Na drugoj strani nalaze se *pojmovi poput čovekovog rodnog bitka, samosvesti, slobode, volje, samousavršavanja, dobročinstva, humanosti, ljubavi, sreće,* i sl., potekli i misaono kristalisani iz neiscrpnih rudišta istorijsko-civilizacijske misli, u rasponu od drevnih kultura, preko narodnih predanja, religijskih učenja, filozfske misli, umetničkog stvaralaštva i naravno tih par humanističkih nauka. Nasuprot njihovoj dubini i neophodnosti

6 Pogledati: Dejvid Hov, *Uvod u teoriju socijalnog rada,* Beograd, 1997., naslov *"Svet objekata i subjekata",* str. 45-54.

7 Hegel, *Fenomenologija duha*, cit. delo, str. 50.

poznavanja za razumevanje kompleksne prirode čoveka kojom se bave socijalni radnici, dominira isprazna pomenuta pojmovna nomenklatura, koja, kako reče Hegel, diktira prirodu izvođenja misli u našem primeru vrlo površnih, nauke socijalnog rada.

Direktna potvrda te misaone površnosti ogleda se u definisanju predmeta izvedenog pomoću pojmova[8] gde se čini kardinalna greška koja "skupo košta" kompletnu modernu nauku socijalnog rada. Ona se sastoji, i to upravo iz, podvlačim još jednom, nepoznavanja bogatih izvorišta na kojima može da se obilato napaja *drevno-savremenim, zapravo univerzalno važećim iskustvima u smislu gradnje filozofske teorije saznanja i njoj saobraznih pojmova,* koji vrlo jasno i jedino moguće usmeravaju pokušaje predmetnog određenja delatnosti socijalnog rada na njegovu *istorijsko-civilizacijsku univerzalnost,* pri čemu je profesionalni socijalni rad samo jedan segment te univerzalnosti. Upravo iz tog razloga što ne razaznaju tu dijalektičku konstantu univerzalno pojmljenog socijalnog rada (čije jezgro čini u stvari svaki ljudski rad) koji je uslov buđenja i razvoja civilizacije,[9] savremeni teoretičari ga nasilno izdvajaju, cepkaju i vulgarno minimiziraju kroz njegovo svođenje na segment profesionalnosti. Na taj način, osiromašen i lišen svojih stamenih civlizacijskih korena i razuđenih egzistencijalnih pojavnih oblika, univerzalni socijalni rad se u javnom mnjenju i prepoznaje kao profesionalna delatnost stručnih službi za pružanje različitih vrsta pomoći (primarno pripadnicima marginalnih grupa) i rešavanje najrazličitijih socijalnih problema, čiji procvat se vezuje za kraj prošlog veka. Pri tom, u skladu sa svojom savremenošću, ili ophrvani neznanjem, zagovornici tog shvatanja zaboravljaju da se mnogo pre (nekoliko milenijuma) još u hordi i rodu kroz njima saobraznu solidarnost,[10] zameće bit kasnije (u ljudskoj svesti i nauci) pojmljene delatnosti socijalnog rada.

Takvo epistemološko izdvajanje profesionalnog socijalnog rada iz kontinuiteta civilizacijske univerzalnosti, koje, ma kako teorijski definisano, je osuđeno na površnost, jer je lišeno spoznaje samih korena ljudske suštine (u čije najintimnije pore direktno zadire profesionalni socijalni rad) *"koja se ogleda u najširem opsegu rasta i razvoja ljudskih potencijala, zahvaljujući kojima se čovek u zajednici sa drugima prevazilazi, tj. kroz praksu svakodnevnog življenja, od sopstvene životinjske prirode, kao humano biće, oslobađa."*[11] Tu smo već na polju istinske predmetne sadržine univerzalne delatnosti socijalnog rada koja provocira zadatost ljudskog stvaralačkog rada, slobode i ljubavi, uzajamne brige, respekta, odgovornosti, uzajamnog rasta i napredovanja svake vrste, koji naravno potire i nezbiljnim čini nekakvo predmetno strogo omeđavanje izdvojenog profesionalnog socijalnog rada, koji u granicama pojedinih institucija pomaže nevoljnima. Ljuti protivnici ovog shvatanja, međutim, pritešnjeni impulsima realiteta iz prakse, zdušno krše svoje teorijsko ubeđenje smešteno u profesionalne okove institucionalnog socijalnog rada, kada jednostavno ne mogu da izbegnu suočavanje sa onim bogato, - u svakodne-

8 Ibid, str. 52.

9 Šire o ovome pogledati Milan Petričković, *Teorija socijalnog rada*, cit. delo. str. 12.

10 Pogledati, Albert Vajs, *Razvitak civilizacije*, Beograd, 1965. str. 58-59.

11 Milan Petričković, *Teorija socijalnog rada*, cit. delo, str. 98.

vici narodnog života i morala - iskazanim varijetetima *univerzalnog socijalnog rada; koji vekovima u našoj kulturi živi kao obrazac zajedničkog opstanka i napretka članova porodice, suseda, rodbine, prepoznat i u šire pojmljenom sevapu humanog zaduživanja predaka i potomaka, dobročinitelja zadužbinara, pa sve do spontanog socijalnog rada u odnosu na slučajnog nepoznatog prolaznika*. Iz svega rečenog do sada, kao prilog prevazilaženja epistemološke površnosti smatram, da u skladu sa univerzalnom prirodom delatnosti socijalnog rada, njegovo naučno fundiranje zahteva i adekvatan *predmet istraživanja* koji se odnosi *na najrazličitije aspekte egzistencijalne humanizacije, pojedinaca, grupa i čitavih zajednica, putem buđenja i podsticaja, tj. praktičnog ostvarenja svakolikih ljudskih rodnih potencijala, kroz delatnosti socijalnog karaktera (od spontanih do profesionalnih) koje za cilj imaju univerzalno ljudsko usavršavanje.*[12]

Od teorijskog određenja predmeta istraživanja, neposredno zavisi i primena njemu adekvatnih metoda, s čim u kontekstu se može razumeti i stav da *"metoda i nije ništa drugo nego specifičan način pristupa određenom predmetu i njemu primjerena, a time se postavlja ujedno kao teorija o tom predmetu: jedno upućuje na drugo i nerazlučivo je uzajamno povezano."*[13] To se kao ispravna tvrdnja pokazuje i u nauci socijalnog rada, čije su metode neodvojive od usko određenog predmeta, uglavnom lišenog njemu determinisane univerzalnosti, jer su i one kao i teorijska osnova predmeta, prosto pozajmljene prevashodno iz psihologije i medicine, i tehnički-operacionalno u savremenom socijalnom radu primenjene bez ikakve epistemološke nadogradnje.[14] Očigledno takva primena "tuđih" metoda u okviru sopstvene nauke zastaje na nivou epigonih metodika, čiji sam naziv priznaje dosegnuti limitirani nivo, za čije prevazilaženje metodike socijalnog rada moraju da ispune naučni uslov da sve više predstavljaju *specifičan pristup* (ničem drugom do) *samom svom predmetu* - dakle univerzalnoj biti socijalnog rada, i u svojoj punoći se postavljaju kao *teorije (razotkrivanje bitka) o tom predmetu.* To znači da imaju teorijsku-filozofsku paradigmu, koja je za mnoge neupućene beskonačno daleka i nepotrebna, *zbog iluzije o kvazi strogoj podvojenosti nekakve misleće, spekulativne teorije, i njoj dijametralno suprotne metodologije,* prepoznate u praksi, zasnovanoj na čistoj tehničkoj primeni metoda. Naravno, samo dijalektičkim fundiranjem teorijsko-filozofske osnove trenutno postojećih tehničkih pravila i normiranih uputstava za operacionalnu primenu konkretnih metoda, na koje se na žalost svode savremene metodike socijalnog rada, te, epistemološki površne i inferiorne metodike, jedino mogu u budućnosti da prerastaju sopstvene granice i razvijaju se u pravcu naučno autonomne metodologije socijalnog rada.[15]

---

12 Ibid, str. 99.

13 Milan Kangrga, *Etika, osnovni problemi i pravci*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb, 2004. str. 21.

14 Pogledati o ovome: Milan Petričković, *Načela socijalnog rada u predanju srpskog naroda,* doktorska disertacija, FPN, Beograd, 1999. str. 204-205.

15 Na ovo izuzetno značajno epistemološko pitanje, do sada sam, u različitim kontekstima, u okviru publikovanih tekstova ukazivao. Ozbiljnije sam ga postavio u udžbeniku *Teorija socijalnog rada,* knj, 1, i najavio ga kao sadržaj posebnog poglavlja udžbenika u pripremi *Teorija socijalnog rada*, knj. 2., naslov: *Metodologija socijalnog rada*. Prim. aut. M. P.

Teorijsko-metodološka nedorečenost savremene nauke socijalnog rada, dalje se manifestuje i krajnje površnim odnosom prema *načelima - principima socijalnog rada*, koja se uzorno prepisuju iz inostrane literature i kao kanoni u nas primenjuju. Glavni krivac kao i kod ostalih površnosti je nepostojanje izgrađene paradigmatične teorije saznanja, koja odgovara univerzalnoj prirodi delatnosti socijalnog rada, kojoj radi toga izmiču bogata civilizacijska izvorišta, ostavljajući je u začaranom krugu par principa preuzetih iz najčešće psihološko-psihijatrijskih kliničkih modela iz iskustvene prakse psihologa i psihijatara, poput *principa individualnosti, poštovanja ličnosti stranke, verbalne komunikacije, čuvanja profesionalne tajne* i sl. Za razliku od sterilnih modernih teorijskih pristupa pitanju načela, za sagledavanje njihove kompleksne uloge *ideja vodilja, polaznih aksioma i teorijsko-metodoloških smernica nauke socijalnog rada,* smatram da je nužno da ona budu okrenuta bogatom stvaralačkom iskustvu raznorodnih duhovnih tvorevina, kako bi se što dublje prodrlo u mnogovrsne aspekte njihovog razotkrivanja. Kada se malo ozbiljnije prouče bogata civilizacijska izvorišta nauke socijalnog rada (narodna predanja, filozofija, umetničko stvaralaštvo i sl.) vrlo lako se da videti da ona prosto nude beskraj anticipacija ili gotovih načela, nedrenih i praktično proveravanih u samom iskustvu života, zbog čega sobom i nose neprocenjivu vrednost za socijalni rad. Tu se rađa odnos između načela koje je definisala moderna nauka socijalnog rada starih (kod nas) nekoliko decenija, i onih životnih načela koje je otelotvorila istorija civilizacije i duhovno pretočila u trajne predajne nauke stare koliko i sam ljudski rod. Takav primer teorijsko-metodološkog pristupa načelima socijalnog rada, sigurno predstavlja ozbiljnu putovođu najsavremenijim epistemološkim trendovima u svetu, *jer pojašnjava prividnu zabunu pogrešnog identifikovanja drevnosti izvora sa istraživanjem aktuelnih tema, koje se shvataju kao savremene.*Naime, mnogi upravo zbog nepostojanja kredibilne teorije saznanja nauke socijalnog rada i nepoznavanja njenih mogućih dragocenih izvora, ne mogu da razluče kontinuitet civilizacijskog iskustva, deleći to iskustvo na navodno staro i novo. U tom tzv. starom (preciznije drevnom) iskustvu nalaze se zbog njegove univerzalnosti i danas važeće istine, koje se odnose na načela, što im daje karakter krajnje savremenosti i novina. Takva. arhaična iskustva nauci socijalnog rada daju pojedina nova, tj. njoj nepoznata (pa kao novine) krajnje savremena načela, *poput načela oglašavanja nevoljnika, dovijanja, samopomoći do pomoći, žrtvovanja, praštanja, rasterećenja od tajni, načela prometejstva, otkrivanja skrivenih potencijala* i mnogih drugih, do kojih moderna nauka ne može doći, a koja u samom jezgru kriju u svojoj patini ova civilizacijska izvorišta.[16]

U tesnoj sprezi sa načelima socijalnog rada nalaze se *vrednosti,* koje se u duhu modernih teorijskih pristupa pogrešno poistovećuju sa načelima-principima, po uzoru na anglosaksonske izvore. To se kao i sve ostale epistemološke simplifikacije i pogreške događa u odsustvu filozofske teorijsko-saznajne paradigme nauke socijalnog rada, s kojom u skladu se vrednosti parcijalno u različitim kontekstima uzgred samo kao

16 Šire o ovome pogledati: Milan Petričković, *Načela socijalnog rada u predanju srpskog naroda*, cit. delo. To je za sada prvo i jedino istraživanje (kako kod nas tako i svetu) koje u razmatrnje uzima bogato izvorište narodnog predanja pokazujući njegovu dragocenost za savremenu nauku socijalnog rada.

termin pominju. Retki pokušaji posebnog razmatranja *pojma vrednosti* socijalnog rada, takođe ostaju samo neuspeli pokušaji bez razboritog pojašnjenja njene suštine i dijalektičkog odnosa (uzročno-posledične uslovljenosti) sa ostalim epistemološkim segmentima nauke socijalnog rada. Razlog te površnosti je očigledan ako se zna da je pojam vrednosti predmet istraživanja, podvlačim - filozofske discipline *aksiologije*. Dakle, za ozbiljno bavljenje vrednostima u socijalnom radu mora da se poseduje minimum znanja iz aksiologije,[17] u suprotnom iz domena sociologije - vrlo skromno, a iz domena psihologije – nikako, ne može (kako bi trebalo) da se ovo pitanje uzme u istraživanje. A ono je nužno, jer bez vrednosno-aksiološkog fundiranja teorija i metodologija socijalnog rada, ostaju na površnom nivou frazeoloških savremenih tokova nauke socijalnog rada, koja se bez obzira na sve svakodnevno sureće sa pitanjem filozofije najrazličitijih izraza životnog stila determinisanog socijalno-kulturnim, etničkim, religijskim, moralnim, običajnim, političkim i mnogobrojnim drugim vrednostima.

Posebno bolna epistemološka praznina, koja se kao apsurd može pojmiti, i u neku ruku dovesti u vezu sa nepostojećom aksiologijom socijalnog rada, je svakako nihilistički odnos savremene nauke socijalnog rada prema još uvek nepostojećoj *etici* kao svojoj nužnoj disciplini. Do skora, naša moderna nauka socijalnog rada ne samo da nije konstituisala svoju filozofiju morala, već je nije ni artikulisala kao epistemološku potrebu.[18] Umesto teorijsko-filozofskog razvijanja etike socijalnog rada, savremeno orjentisani poslenici u oblasti, nasušnu potrebu za teorijom morala *nadomešćuju etičkim kodeksom profesije socijalnog rada,* koga čini skup (uglavnom od srodnih profesija) prepisanih normi ponašanja kojim bi trebali da se rukovode socijalni radnici u praksi.[19] I ovde je kao i u ostalim epistemološkim banalnostima savremene nauke socijalnog rada, danak uzela nepostojeća teorijsko-filozofska osnova, jer pojam *morala* kao nezaobilazno pitanje kako teorije, tako i prakse socijalnog rada, je *predmet etike* koja je filozofska disciplina. Pristalice savremenih pristupa nauci socijalnog rada, nemoćni da razluče nužnost neodvojive dijalektičke sprege starih izvora i aktuelnih tema - konkretno etike socijalnog rada, ostaju lišeni otkrivanja suštine najelementarnijih moralnih pojmova imanentnih socijalnom radu. S tim u vezi, dilema je, da li i u formi retorskih pitanja treba razmišljati o etici socijalnog rada koja bi zarad očuvanja pozicije savremenosti mogla da o *pojmu*

17 Pogledati: Milan Petričković, *Moralno učenje sofiste Protagore o prometejskom vaspitavanju u vrlinama – polazna paradigma aksiologije socijalnog rada*, Socijalna misao, časopis za teoriju i kritiku socijalnih ideja i prakse, Beograd, 2006. br. 50. str. 63-85.

18 Etičko sudovanje vredno pažnje o moralnim pitanjima, imanentno socijalnom radu, doskora se u našoj nauci jedino obavljalo (u suštinskom smislu) u okviru discipline *Teorije socijalnog rada*. Takvo sistematsko višegodišnje bavljenje etičkim dimenzijama kroz filozofski postuliranu *Teoriju socijalnog rada* (kao njen značajan segment) omogućilo mi je da u formi akademske discipline koncipiram, tj. predmetno-sadržinski uobličim *Etiku socijalnog rada* kao obavezan kurs na osnovnim studijama Smera za socijalni rad i socijalnu politiku Fakulteta političkih nauka u Beogradu, kao i osnovnim studijama istog smera na Filozofskom fakultetu u Kosovskoj Mitrovici. Prim. aut. M.P.

19 Pogledati: Milan Petričković, *Nužnost teorijsko-filozofskog utemeljenja etike socijalnog rada naspram eristike besplodnih deontoloških sadržaja*, Socijalna misao, časopis za teoriju i kritiku socijalnih ideja i prakse, Beograd, 2006. br. 49. str. 145-159.

morala, moralnog bitka i trebanja, moralnog delanja, svesti i savesti, moralnog karaktera, moralne volje, moralne slobode, mogla i smela da zaobiđe "nesavremene" mislioce poput sedam mudraca, Sofista, Sokrata, Aristotela, Kanta, Hegela i njima slične!

SAVREMENOST ILI EPISTEMOLOŠKA UTEMELJENOST?

Iz napred navedenog, jasno je da nauka socijalnog rada još uvek nije ni izdaleka precizno omeđila i definisala najosnovnije segmente sopstvene epistemologije. Kao breme nasleđenih nedorečenosti, tzv. teorijsko-metodološka savremenost socijalnog rada zastaje pred pitanjem nepostojanja autentične *teorije saznanja* kao polazne filozofske paradigme, što se direktno odražava na određenje *predmeta istraživanja,* njemu adekvatne *metode,* kao i metodama odgovarajućih *načela,* sa kojima u nedeljivoj sintezi figuriraju *vrednosti socijalnog rada.* Sve navedene konstitutivne elemente nauka socijalnog rada istražuje iz domena uske i krajnje pojednostavljene pozicije nekoliko humanističkih nauka (najčešće psihologije, sociologije, medicine i dr.) što ni u kom slučaju nije dovoljno za valjano razmatranje krajnje složene i protivurečjima prožete univerzalne delatnosti socijalnog rada.

Tzv. savremeni teorijski pristupi u socijalnom radu odlikuju se krutim poštovanjem, u trendu prihvaćenih standarda i vrednosti, kvazi retkosti i novina, iz čega stoji u stvari princip olake povodljivosti i slepog praćenja tog što masa (kvantitativna većina) smatra, tj. što joj se nametne kao naučno moderno. U stvari, trenutno moderne koncepcije kroz slepo praćenje sada favorizovanih formi, bezuslovno zapadaju u ćorsokak *imitacije* koja počiva na šablonu i stereotipu koji u odsustvu kreativno-razboritog stvaralaštva predstavljaju plodno tlo za besplodnu-vulgarnost i banalnost naučne ispraznosti koju odlikuje *modernizam socijalnog rada,* prepoznatljiv po bespoštednoj sudbini brze prolaznosti i zaborava.

Umesto toga, nauka socijalnog rada bi suočena sa realnošću epistemološke nezrelosti, morala u budućnosti, da se sa potpuno drugačijeg stanovišta (dakle u skladu, a van savremenosti) pozabavi svojom naučnom utemeljenošću. Prvi korak je svakako ozbiljan rad na definisanju *teorije saznanja* koja je po prirodi stvari upućena na istoriju filozofske misli, jer (kao što se na mnogo mesta podvlači u tekstu) samo pomoću nje mogu ostali epistemološki segmenti nauke socijalnog rada da se kvalitativno zasnuju. U tom smislu nužno je prevazići vulgarno nerazlikovanje duboke smislenosti primene istorijsko-komparativne metode u dijalektičkom totalitetu sagledavanja, često i drevnih izvora, koji su nepresušna vrela za naučno fundiranje najsavremenijih, tj. danas aktuelnih pitanja profesionalnog socijalnog rada. Konkretno to je slučaj sa predmetom, metodama, načelima, principima ili vrednostima socijalnog rada, koji samo oslanjanjem na civilizacijske izvore (narodna predanja, religijska učenja, filozofsku misao, umetničko stvaralaštvo) mogu biti sagledani u njihovoj krajnjoj latenciji kompleksnosti i protivurečju.

Dakle, savremeno u nauci socijalnog rada bi moralo da se meri ne formalnom i iluzornom hronologijom, već suštinom oličenom upravo onim što je suprotno modernom i prolaznom, a prepoznatljivom po tome što zahvaljujući svom sadržaju biva u mnogim vremenima živo, aktuelno i primenjivo, pa samim tim, i u različitim istorijskim vremenima – važeće, aktuelno. Dug, težak, ali jedino ispravan put za savremenu nauku socijalnog

rada vodi preko fundiranja sopstene epistemologije, koja u skladu sa multidisciplinarnom prirodom temeljne filozofske paradigme, što pre mora da odgonetne svoju gnoseologiju, aksiologiju, metodologiju, antropologiju, etiku, pa jednoga dana i estetiku, možda!

LITERATURA

Vajs Albert, *Razvitak civilizacije*, Beograd, 1965.

Vilhelm Georg Fridrih Hegel, *Fenomenologija duha*, sa jubilarnog izdanja od 1921. godine, preveo Nikola M. Popović, Veljko Korać, stručna redakcija Gligorije Zaječaranović, BIGZ, Redakcija "kutura", 1974.

Vujašanin Milorad, *Kriza novina*, Kraljevo, 2004.

Kangrga Milan, *Etika, osnovni problemi i pravci*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb, 2004.

Petričković Milan, *Načela socijalnog rada u predanju srpskog naroda*, doktorska disertacija, FPN, Beograd, 1999.

Petričković Milan, *Teorija socijalnog rada*, epistemološki koreni nauke socijalnog rada, Socijalna misao, Beograd, 2006.

Petričković Milan, *Moralno učenje sofiste Protagore o prometejskom vaspitavanju u vrlinama – polazna paradigma aksiologije socijalnog rada*, Socijalna misao, časopis za teoriju i kritiku socijalnih ideja i prakse, Beograd, 2006. br. 50.

Petričković Milan, *Nužnost teorijsko-filozofskog utemeljenja etike socijalnog rada naspram eristike besplodnih deontoloških sadržaja*, Socijalna misao, časopis za teoriju i kritiku socijalnih ideja i prakse, Beograd, 2006. br. 49.

Petričković Milan, *Snobizam savremenog socijalnog rada*, Socijalna misao, časopis za teoriju i kritiku socijalnih ideja i prakse, Beograd, 2007. br. 53.

Pođoli Renato, *Teorija avangardne umetnosti*, prevela Jasna Janićijević, Nolit, Beograd, 1975.

Milan Petričković

EPISTEMOLOGICAL SUPERFICIALITY OF CONTEMPORARY SOCIAL WORK SCIENCE

Abstract

Social work science, both in our country and abroad, has not yet soundly embedded its own epistemology. From so-called contemporary positions, which are in fact dominated by modernism, epigonism and extreme superficiality, answers to key issues of its general philosophic paradigm as a pillar of theory of knowledge, which directly reflects on nature of subject of research, principles, methods and values - slip away. Contrary to contemporary-fruitless trend, for the sake of valid epistemological grounding, social work science would have to tend to build a philosophical fundament of its

epistemology in future, taking into account the activity of social work in its universality, with corresponding multidisciplinary based theory and methodology. In difference from actual contemporary social work science, which is limited primarily to – in the text several times underlined humanistic sciences - psychology and sociology, its sources in future contemporariness must be recognized in rich thinking and spiritual legacy of (for millenniums sedimented) civilization-historical experience within ancient cultures, wisdom of folks tradition, religions, philosophy and arts. Only in this way, modern humanistics can productively ground itself in sense of epistemology, through development of authentic gnoseology, anthropology, methodology, axiology, ethics and aesthetics of social work, and that is the only way for overcoming the contemporary-modernistic superficiality.

Prof. dr Tamara Džamonja Ignjatović
Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka

Prof. dr Nevenka Žegarac
Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka

UDC 347.965.43:364.6

MEDIJACIJA U SISTEMU SOCIJALNE ZAŠTITE

Karakteristike, primena i edukacija

Sažetak

Tokom 20-og veka, a posebno od sredine 60-ih godina, medijacija postaje formalizovan i široko primenjivan pristup rešavanja sukoba u mnogim zemljama sveta. U našoj zemlji postepeno se počinje sa primenom medijacije u različitim oblastima posle 2000. godine, što je omogućeno i donošenjem odgovarajuće zakonske regulative. U radu su prikazani osnovni principi i karakteristike medijacije, faze procesa i oblasti primene, prednosti medijacije u odnosu na druge oblike rešavanja sporova i neka ograničenja u primeni. Drugi deo rada predstavlja prikaz aktuelnog stanja u primeni medijacije u oblasti socijalne zaštite u našoj sredini i program edukacije medijatora u okviru programa specijalističkih studija iz medijacije na Fakultetu političkih nauka u Beogradu.

Ključne reči: mirno rešavanje sukoba, posredovanje/medijacija, Centar za medijaciju, specijalističke studije iz medijacije.

UVOD

Tokom razvoja civilizacije, postepeno se razvijao pravni sistem kao način regulisanja i rešavanja sukoba, odnosno društvene kontrole nad destruktivnim posledicama sukoba. Sudski postupak, u okviru zakonskih procedura i posredstvom advokata koji zastupaju suprotstavljene interese strana u sukobu, suštinski odlikuje konfrontiranje sukobljenih strana. Sudija presuđuje u korist jedne strane, a na štetu druge, čime se istovremeno minimizira odgovornost strana za ishod sukoba. Posredovanje podstiče upravo obrnuto, da suprotstavljene strane zamene sukob konstruktivnim dijalogom, a da moć treće strane koja donosi odluku, zamene sopstvenim dogovorom i slobodnom voljom. Strane u sukobu na ovaj način postaju *subjekti*, odnosno, kompetentni i *odgovorni kreatori sopstvene sudbine*, a ne pasivni primaoci nečije presude ili arbitraže (Mrše, Džamonja, 2006). Taj stav je izražen u u poznatoj misli Nils Christie-a, profesora kriminologije na Univerzitetu

u Oslu koji se zalaže za „vraćanje vlasništva" nad konfliktom (conflict as property) onima koji u njemu učestvuju. Primenom znanja i veština medijacije u mnogim sporovima je odista moguće postići da iz sukoba svi izađu kao pobednici. Osnovna svrha posredovanja jeste, da omogući stranama u sukobu da prošire sopstvene kompetencije, izgrade saradnju i postignu „na potrebama/interesima baziran" dogovor/sporazum, koji je prihvatljiv za sve, te tako trajno razreše sukob očuvavši dobre međusobne odnose (Popadić, Mrše i sar., 1998). Na taj način se ubrzava postupak razrešenja spora, smanjuju se veliki materijalni troškovi i resterećuju sudovi, a stranama u sukobu se omogućava da, uz pomoć stručnjaka, uzmu aktivno učešće u zajedničkom nalaženju obostrano prihvatljivog i trajnog rešenja.

Od sredine 60-ih godina prošlog veka posredovanje postaje društveno formalizovan i široko praktikovan pristup rešavanju sukoba u mnogim oblastima društvenog života širom sveta. U našoj zemlji, u nedostatku formalnih i zakonskih okvira, sredinom 90-tih godina, stručnjaci iz nevladinog sektora (NVO „Most") promovišu ovakav pristup rešavanju sukoba. Donošenjem Zakona o medijaciji (2005), Porodičnog zakona (2005) i Zakona o maloletnim počiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica (2006), konačno je postavljena pravna osnova i otvoren put nastajanju specijalizovanih institucija za posredovanje u sukobima. Medijacija počinje da se primenjuje u oblasti psiho-socijalne zaštite u okviru porodičnih i brakorazvodnih sporova, u radu sa žrtvama i maloletnim počiniocima krivičnih dela i u slučajevima vršnjačkih sukoba u školama.

DEFINICIJA I PRINCIPI MEDIJACIJE

Danas je uočljiva snažna tendencija širenja polja primene medijacije na različite oblasti života, tako da se i definisanje medijacije u različitim područjima delimično razlikuje. To otežava određenje opšte, a dovoljno precizne definicije medijacije. Prema Kristoferu Muru, jednom od najznačajnijih imena u ovoj oblasti „posredovanje/medijacija je intervenisanje u sukobu ili pregovaranju preko prihvatljive, nepristrasne i neutralne treće strane koja nema autoritativnu moć donošenja odluke, već pomaže stranama u sukobu da svojom voljom postignu vlastiti, obostrano prihvatljiv sporazum o predmetu sukoba." (Moore, 1986, p. 14). Iz ovakve definicije uočava se nekoliko principa koji određuju osnovne karakteristike medijacije.

Nepristrasnost se odnosi na stav medijatora tokom postupka da ne daje prednost, niti se svrstava na nečiju stranu u sukobu. *Neutralnost* medijatora podrazumeva da on nema svoj skriveni interes u odnosu na predmet spora i ne očekuje direktnu dobit od jedne strane u sporu kao kompenzaciju za posredničke usluge.

Dobrovoljnost učešća podrazumeva da strane u sukobu slobodno, svojom voljom i bez prinude odlučuju da učestvuju u procesu. One nisu prisiljene ni da prihvate određenog medijatora, već se slobodno izjašnjavaju o njegovoj prihvatljivosti za obe strane da vodi proces posredovanja. Važno je, da nema nikakvih legalnih posledica za onu stranu u sporu koja odbije medijaciju ili određenog medijatora.

Medijator *nema moć da autoritativno donosi odluke,* već osnažuje strane u sukobu da prepoznaju sopstvene potrebe i interese, sagledaju šta sve mogu da očekuju u budućnosti i pregovaraju oko rešenja koje će biti prihvatljivo za sve strane u sukobu. On radi na po-

mirenju suprotstavljenih interesa, tako da strane postignu dogovor koji je utemeljen na njihovim potrebama. To razlikuje medijatora od sudije ili arbitra koji odlučuju umesto strana u sukobu, pri čemu su njihove odluke više zasnovane na društvenim normama, zakonima ili ugovorima, nego na autentičnim potrebama/interesima strana u sukobu.

Obostrano prihvatljiv sporazum kao ishod posredovanja podjednako uvažava i zadovoljava osnovne potrebe/interese svih strana u sukobu i u literaturi se često označava kao "pobeda-pobeda" (*win-win*) ishod, nasuprot "pobeda-poraz" (*win-lose)* ishodu sudske odluke. To predstavlja tzv. integrativni nasuprot distributivnom pristupu rešavanja sukoba.

Medijacija je p*rivatan i poverljiv proces,* zatvoren za javnost i odlikuje ga poverljivost ličnih informacija. Međutim, neki vidovi posredovanja, naročito oni čija je svrha pomirenje dve ili više grupa ili zajednica, mogu biti delimično ili sasvim otvoreni za javnost. To mogu biti sporovi vezani za zaštitu prirodne okoline ili etnički sukobi, kao što je npr. rad *Komisije za istinu i pomirenje* (Truth and Reconciliation Commission), formirane 1995. u Južnoj Africi nakon pada aparthejda.

OBLASTI PRIMENE MEDIJACIJE

Medijacija se danas uspešno praktikuje u mnogim kulturama i društvima, u veoma različitim oblastima privatnog i javnog života, pa je proces u velikoj meri određen kontekstom u kome se primenjuje. U severnoj Americi, Australiji i zapadnim zemljama Evrope, tipične oblasti primene medijacije su (Cloke, 1994):

- Porodična i brakorazvodna medijacija (family, divorce mediation),
- Medijacija u obrazovnim ustanovama/školi (peer mediation, school mediation),
- Poslovna medijacija, u radnim organizacijama (employment, organisational mediation),
- Trgovinska/komercijalna (commercial mediation),
- Zdravstvena medijacija (health mediation),
- Medijacija u oblasti očuvanja životne sredine (environmental mediation),
- Medijacija u zajednici (community mediation),
- Medijacija u građanskim sporovima (civil disputes mediation),
- Medijacija u krivičnim postupcima između žrtve i počinioca krivičnog dela, posebno u slučajevima maloletnih osoba (victim-offender mediation),
- Međunarodna i međuetnička medijacija (international, inter-ethnic mediation),
- Medijacija u društvenim/socijalnim promenama (social change mediation).

U svetu se osnivaju specijalizovani servisi koji pružaju jednu ili više vrsta medijacija. Širenje medijacije podstiču i osnovni vrednosni principi koji su u nju ugrađeni, a odnose se na jednake mogućnosti za sve i nediskriminatornu praksu. Pristupačnost usluga medijacije svima, bez obzira na status i materijalne mogućnosti, obezbeđuje se kroz dostupnost institucija, široko informisanje javnosti preko medija i popularnih lifleta, kao i kroz jačanje svesti o stereotipima i predrasudama i poštovanju kulturnih različitosti kao faktorima koji značajno doprinose stvaranju i eskalaciji sukoba.

OGRANIČENJA MEDIJACIJE

I pored mnogih prednosti, važno je imati na umu situacije i okolnosti u kojima medijacija nije pogodna za primenu, (Liebmann, 2000). To su situacije kada:

1. nedostaje motivacija i volja bilo koje ili obe strane,
2. neka od strana nije u stanju da uzme učešće ili nije u stanju da se drži dogovora (npr. usled ozbiljnog mentalnog poremećaja, bolesti zavisnosti i sl.),
3. nije u interesu neke strane da postigne sporazum (može profitirati znatno više pobedom na sudu ili nastoji da kroz medijaciju dođe do informacija koje će kasnije iskoristiti protiv druge strane),
4. postoji pretnja ili strah od nasilja i indikovane su mere zaštite,
5. postoji velika asimetrija (disbalans) moći između sukobljenih strana,
6. postoji seksualno iskorišćavanje/zlostavljanje ili je u odnosima prisutan neki oblik svesne zloupotrebe,
7. spor zahteva uključivanje javnosti (osim u slučajevima kada se javnost podrazumeva, kao u sporovima u zajednici, u zaštiti okoline ili interetničkim sukobima),
8. neka od strana nije lično prisutna ili organizaciju predstavlja osoba bez ovlašćenja da samostalno pregovara i preinači prvobitni zahtev,
9. strane u sukobu imaju izražene oprečne vrednosti.

DOBITI KLIJENATA OD MEDIJACIJE

Puna kontrola strana u sukobu – svaka strana u sukobu do kraja medijacije zadržava punu kontrolu nad procesom i ishodima pregovaranja. Strane u sukobu potpisuju postignuti sporazum tek kada se potpuno uvere da je on dobar za njih.

Ušteda novca - u medijaciji sukobljene strane pregovaraju direktno, dakle bez angažovanja advokata ili nekih drugih predstavnika. Time što je izbegnuto pojavljivanje na sudu i nadigravanje koje takav postupak obično prati, svaka strana može uštedeti značajnu količinu novca. U zapadnim zemljama procenjeno je, da medijacija štedi sukobljenim stranama 50–95 % novca koje bi mogli potrošiti u sudskom sporu.

Prilagođenost i ušteda vremena – ritam i dužina trajanja medijacije zavisi prvenstveno od strana u sukobu i prilagođava se njima. Medijacija značajno štedi vreme jer, nasuprot konfrontacije i iscrpne borbe argumentima, krči put razumevanju različitih interesa i izgrađivanju saradnje.

Garantovana poverljivost i privatnosti – medijacija se uglavnom odvija u privatnosti, a stranama u sukobu se garantuje poverljivost (tajnost) iznetih privatnih informacija, koje nisu u suprotnosti sa zakonom i opšte prihvaćenim javnim interesima.

Sporazum odgovara korisnicima – sporazum je sačinjen pažljivo tako da odgovara specifičnim potrebama/interesima sukobljenih strana. Praksa je pokazala da se ovi sporazumi po sadržaju razlikuju od onoga što bi sud presudio. Dugoročno gledano, najvažnije je da sve strane u sukobu osećaju da je sporazum fer i da su aktivno učestvovale u njegovom donošenju, a ne da im je spolja nametnut.

Očuvanje dobrih međuljudskih odnosa- sukobljene strane često imaju potrebe i interes da sačuvaju odnos i komunikaciju sa drugom stranom. Dok sudski spor može taj odnos i da pogorša, medijacija može smanjiti neprijateljstva između sukobljenih strana tako da one u budućnosti mogu nastaviti kontakt i saradnju.

PROCES I FAZE MEDIJACIJE

Kako se praksa medijacije postepeno širila na različite oblasti privatnog i javnog života, tako se i proces posredovanja razlikovao od oblasti do oblasti primene. Iako postupak posredovanja može da ima različite karakteristike i tokove, zajedničko za sve te oblike je da posredovanje može da otpočne tek kada se ispune bar tri uslova:

- da posredovanje dobrovoljno prihvate sve strane u sukobu,
- da su se sukobljene strane upoznale i saglasile sa predloženom procedurom i postupcima koje će slediti tokom posredovanja,
- da je medijator prihvaćen od svih sukobljenih strana kao kompetentna, neutralna i nepristrasna osoba od punog poverenja.

Model medijacije, koji nudi Grupa MOST (Popadić, Mrše, Kovač-Cerović i sar., 1998), predstavlja modifikaciju modela koji je prikazao Kristofer Mur u svojoj knjizi *Proces medijacije- Praktične strategije rešavanja sukoba* (Moore, 1986), sastoji se od 10 osnovnih faza i koraka:

1. Priprema za medijaciju

Priprema prvenstveno podrazumeva *prikupljanje podataka* i sveobuhvatnu *analizu sukoba i problem.* Paralelno sa analizom, medijator razmišlja o pristupu, tipu, proceduri i okolnostima koje bi bile adekvatne za predstojeće posredovanje (razvija *strategiju i plan intervencije*). Potom se zakazuju *inicijalni odvojeni susreti* medijatora sa predstavnicima svake strane u sukobu, na kome se definišu svi uslovi pod kojima je dati problem moguće rešavati i eventualno potpisuje ugovor o medijaciji. Tokom *inicijalnih odvojenih susreta* ne raspravlja se o problemu već o uslovima pod kojima je moguće rešavati dati problem. Medijator posebnu pažnju posvećuje izgrađivanju osnovnog poverenja i saradnje. Pri tome važno je sa stranama u sukobu postići jasan i konkretan dogovor oko toga ko učestvuje u procesu; procedura i pravila posredovanja koje će svi poštovati.

2. Početak medijacije

Cilj ove faze je, da se uspostavi pouzdani okvir za rad tako što će se ostvariti atmosfera poverenja i saradnje između svih učesnika posredovanja i razjasniti sve nedoumice u vezi sa postupkom posredovanja i pravilima koje treba da poštuju svi učesnici. Tokom ove faze medijator vrši poslednje pripreme (prostorni raspored, redosled ulaženja i sedenja, materijal za rad i sl.). Sam proces počinje uvodnim izlaganjem medijatora/ke *(openning statements)*, koji uključuje reči dobrodošlice i ohrabrenja, predstavljanje učesni-

ka, razjašnjenje zadatka medijacije i uloge medijatora, proveru spremnosti da se dobrovoljno učestvuje, usvajanje procedura i pravila rada i dobijanje dozvole strana u sukobu za otpočinjanje procesa.

3. Iznošenje svih bitnih aspekata sukoba/problema (neprekinuto vreme)

Ova faza omogućava stranama u sukobu da iznesu i uporede svoje pozicije u sukobu, odnosno svoje viđenje problema i svih njegovih bitnih aspekata. Iznoseći bitne aspekte problema, strane dobijaju mogućnost da pojasne svoja polazna stanovišta i argumente, a po potrebi i da "izventiliraju" postojeće jake (često veoma ometajuće) emocije, da bi uopšte bili u stanju da se od njih distanciraju i nastave izgrađivanje pregovaračke saradnje. Da bi se izbegla moguća eskalacija sukoba svaka strana u sukobu ima pravo na unapred dogovoreno *neprekinuto vreme* tokom koga iznosi ukupno viđenje problema, bez upadica ili prekidanja druge strane.

4. Razmena relevantnih informacija i razjašnjenja

Cilj ove faze je da omogući stranama u sukobu da dobiju jasnu i potpunu sliku sukoba, kroz traženje dodatnih informacija i odgovora na postavljena pitanja, identifikovanje tačaka slaganja i neslaganja i sl. Medijator radi na postepenom uspostavljanju direktnog i otvorenog razgovora između strana u sukobu, olakšavajući međusobno razumevanje, razjašnjenje prigovora/optužbi i ventiliranje jakih emocija. Ova faza obično počinje medijatorovim sumiranjem uvodnih izlaganja strana u sukobu, posle čega sledi spontana razmena tj. naizmenično reagovanje strana na ono što su čuli. Medijator postavlja pitanja radi razjašnjenja činjenica, razumevanja osećanja, ključnih tema i tačaka slaganja i neslaganja. Smisao ove razmene je pojašnjavanje i slojevito sagledavanje problema koji je pred stranama u sukobu, a prvenstveno onih njegovih aspekata koji su predmet glavnog spora.

5. Struktuiranje predmeta spora i određivanje agende pregovaranja

Cilj ove faze je zajedničko razumevanje problema i njegove složenosti (strukture) i određivanje ključnih tema i konkretnih tačaka neslaganja oko kojih će se pregovarati, te ustanovljavanje redosleda i načina bavljenja pojedinačnim temama/problemima. Imajući u vidu prirodu i dinamiku pregovaranja, nekada je dobro početi sa lakšim predmetom, kako bi se strane u sukobu uverile da su u stanju da izgrade saradnju i postignu uspeh kome teže. Ova faza završava usvajanjem plana rada (agende) i rezervnog postupka u slučaju pojave nepredviđenih situacija i/ili jednostranog prekida posredovanja.

6. Mapiranje potreba/strahovanja i preokviravanje spora

Cilj ove faze je da se strane u sporu pomere sa nivoa pozicije na nivo potreba i strahovanja tj. da prepoznaju sopstvene *interese/potrebe* i *strahovanja/brige* koji stoje iza početnih međusobno isključivih pozicija. Kada je viđen sa nivoa pozicija, problem može da se formuliše jedino tako da jedna opcija delimično ili potpuno isključuje druge. Jedna od tehnika koja omogućava i olakšava pregovaračima da trenutno napuste svoje pozicije i produbе sopstveno razumevanje sukoba zove se *mapiranje potreba i strahovanja***.** Osnovna svrha ove tehnike je da omogući da strane shvate razloge koji su i njih i "one druge" doveli

na različite pozicije. Sukob se ne može odista *razrešiti* ako osnovni interesi/potrebe neke strane nemaju mogućnost da budu zadovoljeni. Da bi bilo moguće naći takvo razrešenje koje će biti prihvatljivo za sve, sukob se može tako "preokviriti" (*reframe)* da ta preokvirena formulacija uvažava osnovne potrebe/interese svih sukobljenih strana i istovremeno otklanja njihova najsnažnija strahovanja. Momenat kada učesnici dožive autentičnost potreba i prihvate ih kao legitimne motive ponašanja, jeste momenat transformacije sukoba tj. potpuno novog načina razumevanja ponašanja sukobljenih strana i sukoba.

7. Umnožavanje predloga rešenja

Cilj ove faze je, da se ispitaju različite opcije kroz aktivno uključivanje svih strana u sukobu u zajedničko traganje za rešenjem. Jedan od načina da se dođe do velikog broja raznovrsnih, kreativnih ideja jeste tehnika „*brainstorming*". Važno je da se od umnožavanja ideja prerano ne odustane, jer za sve što je novo i drugačije potrebno je vreme. Strane u sukobu u ovoj fazi mogu da funkcionišu kao jedinstven i čak veoma kreativan tim, koji koristi sve svoje potencijale i druge dostupne resurse da za zajednički problem nađe najbolje rešenje.

8. Završno pregovaranje i postizanje konsenzusa oko jednog rešenja

Cilj ove faze je, da se dođe do rešenja koje je prihvatljivo za sve strane i da se omogući stranama u sukobu da to rešenje zaista dožive kao svoje. Proces traganja za konačnim rešenjem obično počinje evaluacijom dobijenih predloga, gde sukobljene strane procenjuju u kojoj meri svaka ideja/predlog rešenja zadovoljava njihove interese/potrebe i koliko traži ulaganja (vremenska, ljudska, materijalna) i donosi dobiti. Najprihvatljiviji predlozi se modifikuju, kombinuju i integrišu u konačni predlog rešenja oko koga sukobljene strane dalje pregovaraju tako što ga detaljno razrađuju i konkretizuju. Na kraju medijator proverava da li je konačno rešenje prihvatljivo za sve.

9. Pisanje sporazuma

Cilj ove faze je, da se postignuti dogovor ozvaniči/formalizuje i da se otkloni svaka mogućnost različitog interpretiranja dogovora. Sporazum treba sažeto, jasno i precizno da iskazuje *ko* je saglasan da učini *šta* (merljiv/proverljiv ishod), *kada* (vreme, rok), *gde* (mesto, precizna lokacija) i *kako* (način, kvantitet, kvalitet ishoda). Po Kristoferu Muru (Moore, 1986) dobar medijacijski sporazum ima sledeće odlike:

a. Koristi jasan, jednostavan jezik, razumljiv stranama u sukobu,
b. Veoma je konkretan (specifičan) i ne ostavlja ni najmanju mogućnost različitih interpretacija,
c. Jasno je vremenski određen i jasno definiše vreme i rokove za ispunjavanje dogovorenog,
d. Uravnotežen je, tj. govori o postupcima svake strane u sukobu, bez uslovljavanja akcije jednog klijenta akcijama drugog,
e. Pozitivan je, tj. govori o onome šta se sukobljene strane slažu da urade (a ne šta da ne rade),

f. Orijentisan je na budućnost, tj. precizira način komuniciranja strana u sukobu u budućnosti ukoliko se pojave novi problemi,
g. Otklanja sve tužbe, odnosno, ukoliko je bio pokrenut neki postupak, precizira se sudbina tog postupka (povlačenje i sl.),
h. Ima saglasnost i potpis medijatora i svih strana koje su učestvovale u medijaciji.

Kako medijacijski sporazum nema poseban zakonski status, on i nije zakonom obavezujući. U nekim slučajevima on može biti osnova za donošenje sudske odluke (pr. sporazunmi razvod braka). Sporazum se donosi kao izraz slobodne volje strana u sukobu da realizuju zajednički dogovor i tako zadovolje svoje interese i potrebe. Zbog toga obično postoji velika motivacija strana u sukobu za njegovo ispunjenje, čak i kada realizacija sporazuma zahteva velika ulaganja i napore učesnika (Liebmann, 2000).

10. Realizacija i praćenje primene sporazuma

Cilj ove faze je, da se ojača nesmetana primena sporazuma (planiranje), omogući dobijanje povratne informacije o realizaciji sporazuma (monitoring) i da se olakša prevazilaženje eventualnih problema/teškoća tokom realizacije (nadgradnja) sporazuma.

Planiranje nesmetane realizacije sporazuma se može sprovesti pre, tokom ili posle postizanja sporazuma, tako što se identifikuju ključni problemi koji se moraju prevazići da bi došlo do uspešne realizacije, rizici koji mogu ugroziti realizaciju sporazuma i dogovore konkretni načini prevazilaženja tih problema i rizika. Ovi sadržaji mogu, u celosti ili nekim delom, biti ugrađeni i u sporazum. Pored toga, medijator dogovara rezervni postupak koji će svi poštovati u slučaju zastoja u realizaciji. Važno je isplanirati i postupak praćenja realizacije ključnih elemenata sporazuma (periodični sastanci, indikatori uspešnosti realizacije sporazuma). Po potrebi održava se dodatna seansa medijacije na kojoj se pregovara oko prevazilaženja nastalih teškoća u realizaciji i/ili modifikuje i nadgrađuje postignuti sporazum (Moore, 1986).

Celovita slika i dinamika posredovanja obično je puna pregovaračkih kriza i dilema, pojačanih strepnji i nepoverenja. Nerealno je očekivati da će pregovaranje teći kroz navedene faze tako glatko i neometano kako je to u tekstu prikazano. Realno posredovanje uključuje zastoje i proveravanje ispravnosti pređene putanje, vraćanje na prethodne korake i njihovo dopunjavanje, strpljivo pripremanje za prepreke ili korake koji slede i sl. Međutim, poznavanje redosleda koraka posredovanja, nekada može biti dovoljna garancija za njegovu uspešnost, jer učesnici tada znaju kriterijume na osnovu kojih mogu objektivno da procene, da li su u stanju da slede datu proceduru i postignu sporazum prihvatljiv za sve.

EDUKACIJA I IMPLEMENTACIJA MEDIJACIJE U SOCIJALNOJ ZAŠTITI U SRBIJI

Neophodna preduslovi za uspešnu primenu medijacije uključuju odgovarajuću zakonsku osnovu, temeljnu edukaciju praćenu superviziranom praksom i osnivanje instutucija/servisa u kojima je ova usluga dostupna klijentima.

Zakonska regulativa je u našoj zemlji omogućena kroz donošenje Zakona o parničnom postupku (2004) i Zakona o medijaciji (2005), Porodičnog zakon (2005) i Zakona o maloletnim počiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica (2006). Ovim zakonskim rešenjima prethodila je pripremna faza gde se medijacija primenjivala u pravnom sistemu preko „Nedelje poravnanja" 2002. godine, a pre donošenja Zakona o medijaciji. Osnivanjem Odeljenja za medijaciju u Drugom opštinskom sudu, 2003. godine, započinje zvanična institucionalizacija medijacije u sudskoj praksi, oslanjaući se na tadašnji Zakon o parničnom postupku (član 321) koji je u odredbama o poravnanju davao pravo i obavezu sudu da u toku celog postupka pomaže strankama da svoj spor reše mirnim putem, kroz poravnanje (Mihajlović, G., 2005).

Specijalističke studije iz medijacije na Fakultetu političkih nauka, započete su tokom 2004/2005. školske godine u saradnji sa medijatorkom Lynn Malley iz Sjedinjenih Američkih Država, koja je kao trener i supervizor za porodičnu medijaciju vodila ovaj program. Rukovodioci studija, prof. dr Tamara Džamonja-Ignjatović i doc. dr Nevenka Žegarac su u saradnji sa predavačima iz zemlje i inostranstva, naredne 2005/06. godine značajno proširile ovaj program na druga područja primene medijacije u socijalnoj zaštiti kao što su medijacija između žrtve i maloletnog počinioca i školska medijacija. Predavači i saradnici na studijama su bili Marian Liebmann, internacionlani trener iz oblasti maloletničkog restorativnog pravosuđa, internacionali konsultant UNICEF-a, UK; Lesley Allport, trener i supervizor u oblasti porodične medijacije, UK; prof. dr Dragan Popadić, sa Filozofskog fakulteta u Beogradu; mr Snježana Mrše, magistar mirovnih nauka i Marina Bogdanović, psiholog i porodični terapeut, mr Stanislava Vidović i Marija Radovanović, treneri iz vršnjačke/školske medijacije iz Nemačke kancelarije za tehničku saradnju (GTZ); dr Jasna Hrnčić, psiholog, naučni saradnik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu, nacionalni konsultant UNICEF-a za maloletničko pravosuđe; prof. dr Nevena Petrušić, ekspert za porodično pravo sa Pravnog Fakulteta u Nišu; mr Jelena Arsić, pravnik, magistar medijacije, asistent na Pravnom fakultetu Union, Beograd; doc. dr Nada Polovina, naučni saradnik Instituta za pedagoška istraživanja i drugi.

Specijalizacija iz Medijacije je koncipirana u vidu jednogodišnjih dvosemestralnih studija, podeljenih na šest predmeta. To su *Uvod u teoriju konflikata; Teorija i praksa medijacije; Porodična medijacija; Posredovanja između žrtve i prestupnika; Vršnjačka medijacija i Posredovanje i kulturne različitosti*

Studije se sastoje iz teorijskog i praktičnog dela nastave, što uključuje predavanja, vežbe, demonstracije i simulacije medijacijskog procesa, praktičan rad sa klijentima i supervizirani praksu koja se odvija u Centru za medijaciju Savetovališta za brak i porodicu Gradskog centra za socijalni rad u Beogradu. Specijalizacija je namenjena diplomiranim stručnim radnicima u socijalnoj zaštiti, socijanim radnicima, psiholozima, pedagozima, defektolozima, pravnicima. Celokupni kurs je prilagođen ECTS bodovnom sistemu i iznosi ukupno 60 bodova. Na osnovu ispunjenih predviđenih obaveza i položenog specijalističkog ispita, specijalizanti stiču naziv *Specijaliste za medijaciju.*

Kao preduslov za uspešno odvijanje studija, studentima je dostupna biblioteka koja raspolaže širokim izborom aktuelne strane literature (oko 50 referenci). Na na-

šem jeziku, studentima su na raspolaganju praktikumi iz posebnih oblasti primene medijacije (porodična, vršnjačka, između žrtve i počinitelja) i nekoliko knjiga iz oblasti socijalnih konflikata i pregovaranja, kao i novija publikacija *Medijacija- koncepti i kontekst*i (Džamonja, T.., Žegarac, N., 2006), a koja predstavlja pregled osnovnih karakteristika medijacije i oblasti njene primene kroz radove istaknutih domaćih autora i prve generacije specijalista medijacije.

U cilju pružanja usluga medijacije, 2005. godine osnovan je *Centar za Medijaciju* Gradskog centra za socijalni rad u Beogradu, sa primarnim područjem rada u oblasti porodične medijacije. Centar je zamišljen istovremeno i kao nastavna baza za obavljanje prakse specijalističkih studija iz Medijacije na FPN-u. Značajna podrška ovom procesu omogućena je kroz projekat Fonda za socijalne inovacije Ministrastva za rad, zapošljavanje i socijalna pitanja. Projekat je uključio brojne partnere, kao što su Gradski centar za socijalni rad, Fakultet političkih nauka, ali i nevladine organizacije koje su prve počele sa primenom medijacije u našoj sredini u različitim područjima, UNICEF, GTZ i Grupa MOST.

Svaka praksa, a posebno ona koja pravi svoje prve korake u svom razvoju, održava se i unapređuje samo kroz kontinuiranu edukaciju profesionalaca. Zbog toga su organizovana dva napredna, specijalizovana petodnevna treninga za medijatore. Oni su tematski obuhvatali medijaciju između žrtve i počinitelja (trening za trenere-TOT) i posebna pitanja porodične medijacije, kao što je način uključivanja dece u posredovanje, rad u slučajevima disbalansa moći i nasilja u porodici. Seminare su vodile Marian Liebmann i Lesley Allport iz Velike Britanije, istaknute medijatorke, treneri i supervizori u ovim oblastima.

Neophodan uslov za razvoj prakse i unapređenje kvaliteta rada je stručna podrška medijatorima kroz superviziju. Zbog toga su organizovani redovni supervizijski sastanci koji se odvijaju kroz više modaliteta. U Centru za medijaciju je omogućena i direkna supervizija rada specijalizanata od strane iskusnijih medijatora pomoću jednosmernog ogledala kojim Centar raspolaže ili snimanje cele seanse video kamerom uz dozvolu klijenata. Kao veoma koristan oblik stručne pomoći pokazala se i vršnjačka supervizija ili intervizija, gde medijatori istog nivoa praktičnog iskustva međusobno prikazuju slučajeve, a cela grupa učestvuje sa komentarima slučaja i daje predloge. Na kraju, supervizirani medijator rezimira šta mu je najviše koristilo od dobijenih mišljenja i predloga. Kako bi se ovaj, inače slabo razvijeni oblik stručne pomoći i podrške u našoj sredini, od početka ustanovio i odvijao u skaldu sa standardima supervizijske prakse u svetu, tokom oktobra 2006, održan je trodnevni seminar posvećen veštinama, sadržajima i modalitetima supervizije koji je vodila Leseley Allport. Tom prilikom su razrađeni i formati za izveštavanje u supervizijskim seansama, kao i načini pružanja feedback-a od strane supervizora.

Kako bi se obezbedilo informisanje javnosti, mnogo toga je preduzeto i na promovisanju medijacije u medijima, kroz nastupe na radiju i televiziji, objavljivanje članaka u novinama i časopisima, organizovanje stručnih okruglih stolova i panel diskusija, javne tribine i slično.

Na kraju, značajno je pomenuti i osnivanje strukovnog udruženja medijatora, Asocijacije medijatora Srbije (AMS), čiji su članovi medijatori različitih profesija zaposlenih pretežno u oblasti socijalne zaštite, sa ciljem da promovišu i razvijaju medijaciju i obezbeđuju unapređenje kvaliteta prakse.

ZAKLJUČAK

Kako je medijacija postupak koji uključuje zadovoljenje interesa svih učesnika sukoba, uspostavljanje i očuvanje njihove komunikacije i dalje saradnje, a pri tome predstavlja brži, jeftiniji i poverljiv proces, poželjno je da zameni skupe i dugotrajne sudske procedure gde god je to moguće. Međutim, ne treba olako podleći tom entuzijazmu, neselektivno je primenjivati i nekritično postavljati uvek ispred sudskih procedura. Posebno kada se radi o slučajevima nejednake distribucije moći između strana u sukobu, strana sa manje moći često je spremna da se saglasi sa po nju nepovoljnim zahtevima druge strane, strahujući od većih posledica koje je mogu zadesiti van medijacijskog konteksta, što rezultira samo prividnim sporazumom (Liebmann, 2000). Zbog toga praktičari moraju imati na umu indikacije i kontraindikacije za medijaciju i pažljivo vršiti procenu rizika od nasilja i drugih vrsta zlostavljanja, pre nego što započnu proces posredovanja.

Da bi medijacija zaista zaživela kao dobrovoljni postupak, u kome učesnici u potpunosti razumeju njen smisao i aktivno se uključuju u proces sa punom svešću i odgovornošću, potrebno je široko medijsko informisanje javnosti. Potencijalnim klijentima je korisno obezbediti informativne razgovore, pa i kraće edukativne seminare, gde stranke mogu da dobiju stručna pojašnjenja o samom postupku i priliku da detaljno razmotre implikacije svoje odluke (Liebmann, 2000).

Medijacija, kao konstruktivan način rešavanja sukoba treba da postane svima dostupna, poznata i društveno priznata alternativa sudskom postupku. Verujemo da osnovani Centar za medijaciju i obuhvatna edukacija za medijatore predstavljaju doprinos širenju medijacije i promovisanju ideje mirnog, nenasilnog rešavanja sukoba, tolerancije i međusobnog razumevanja u našoj sredini.

LITERATURA

Cloke, K., (1994), *Mediation, Revenge and the Magic of Forgiveness*. Santa Monica: Center for Dispute Resolution;

Džamonja Ignjatović, T., Žegarac, N., (2006), *Medijacija- koncepri i konteksti,* Centar za primenjenu psihologiju, Beograd;

Liebmann, M., (2000), *Mediation in Context*. London: Jessica Kingsley Publishers;

Moore, C. W., (1986), *The mediation Process, Practical Strategies for Resolving Conflict*. San Feancisco: Jossey-Boss;

Mrše, S., Džamonja, T. (2006), Posredovanje/medijacija kao način rešavanja sukoba u *Medijacija- koncepri i konteksti,* Centar za primenjenu psihologiju, Beograd;

Popadić, D., Plut, D., Kovač-Cerović, T., (1996), *Socijalni konflikti- karakteristike i načini rešavanja.* Beograd: Grupa MOST;

Popadić, D., Mrše, S., Kovač-Cerović, T ., Pečujlić Mastilović, S., Kijevčanin, S., Petrović;

D., Bogdanović, M., (1998), *Pametniji ne popušta - vodič kroz sukobe do sporazuma.* Beograd: Grupa MOST i Centar za aniratnu akciju

Prof. dr Tamara Džamonja Ignjatović
Prof. dr Nevenka Žegarac

MEDIATION IN THE SOCIAL PROTECTION SYSTEM - CHARACTERISTICS, IMPLEMENTATION AND EDUCATION

Abstract

During 20th century and particularly since the mid 1960s, mediation has become formalized and widely practiced approach to dispute resolution in many countries all over the world. Mediation in Serbia was enabled by new legal basis after 2000. The paper presents basic principles and characteristics of mediation, phases of process and areas of application, main advantages and limits of mediation. Second part of the paper presents a review of current mediation practice in social services and the specialization studies for mediation at the Faculty of Political sciences in Belgrade.

Dr Marija Kolin
Univerzitet u Beogradu
Institut društvenih nauka

Mr Žarko Paunović
Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka

UDC 338.467:334.72
341.215.2

NEPROFITNI SEKTOR I SOCIJALNA PREDUZEĆA

Socijalna preduzeća između kooperativa i neprofitnog sektora

Sažetak

Interesovanje za nove oblike proizvodnje i organizovanja usluga u okviru alternativnih socijalnih aktera, potiče od opšteg porasta broja i značaja organizacija trećeg sektora, kao i realnih potreba da se kompenzira opadanje ekonomskog rasta i da se na nekonvencionalni način dopuni mreža državnih i privatnih programa socijalne politike. Ponovno oživljavanje aktera između države i ekonomije nastaje kao odgovor na opadanje ekonomskog rasta, koje se nazire u zapadnim zemljama Evrope već od polovine sedamdesetih godina, kada se pojavljuju i prva socijalna preduzeća. Kasnije se nagli porast organizacija ovog tipa povezuje sa porastom nezaposlenosti, a naročito onih društvenih grupa koje nisu favorizovane u klasičnim preduzetničkim aktivnostima (dugotrajno nezaposleni, invalidi, žene, Romi), porastom socijalnih problema i krizom države blagostanja ili se pak njihov porast dovodi u vezu sa nedostacima konvencionalnih državnih programa da pruži specifične socijalne usluge. S obzirom da programi direktno kreiraju zapošljavanje ili pak organizuju trening za zapošljavanje, a naročito onih socijalnih grupa koje se teško uključuju na tržište rada, podsticaj država Evropske unije je značajan činilac razvoja ovih novih oblika solidarnosti. Socijalna preduzeća i kooperative koje preuzimaju socijalnu odgovornost za jedan deo populacije gde su potrebni posebni napori, empatija, jednostavnija procedura i podsticaj za jačanje socijalne kohezije, postaju značajan oslonac savremene države.

Ključne reči: neprofitni sektor, treći sektor, socijalna ekonomija, socijalno preduzetništvo, socijalne kooperative, zapošljavanje, solidarnost.

EVOLUCIJA NOVIH AKTERA IZMEĐU DRŽAVE I EKONOMIJE

U okviru Evropske unije je formirana 1996. godine EMES istraživačka mreža koja se bavi komparativnim istraživanjem inovativnih oblika zapošljavanja,[1] a prema najnovijim rezultatima ovih istraživanja u Evropi, do sada je registrovano preko 40 različitih oblika udruživanja koji bi se mogli svrstati u aktere socijalne ekonomije, dok su najviše zastupljeni oblici alternativne ekonomije - socijalna preduzeća i kooperative.

Iako su se alternativni oblici zapošljavanja kao preteče današnjim socijalnim preduzećima razvijale po Evropi još od sredine devetnaestog veka, koncept socijalnih preduzeća postaje aktuelan ranih 90-tih godina i povezuje se sa italijanskim iskustvima koja su dovela do oživljavanja i razvoja novih načina organizovanja kooperativa. Kao što i prvobitne kooperative (poljoprivredne kooperative, kreditne unije, stambene ili potrošačke kooperative), nastaju kao odgovor na teške uslove industrijske revolucije, tako se i nova socijalna preduzeća osnivaju da bi se popravili uslovi života ugroženih grupa u situaciji kada država blagostanja, u uslovima povećanih socijalnih potreba ne može da odgovori na izazove savremenog sveta.

Italijanski parlament je 1991. godine usvojio Zakon o socijalnim kooperativama čije je delovanje zabeležilo veliki procvat u nekim delovima Italije, a definicija i pravna osnova vezuje se za Carla Borzagu, profesora ekonomije na Univerzitetu u Trentu (Borzaga, Defourny 2001; Borzaga, Spear 2004). Prema usvojenoj koncepciji kooperative prevashodno služe socijalnim ciljevima svojih članova ili zajednice, mada ove organizacije mogu biti i produktivne kada su njihove ekonomske aktivnosti usklađene sa zakonima slobodnog tržišta. Prema novijim istraživanjima, u Italiji se poslednje decenije beleži stalni porast kooperativa, pa se računa da je osnovano 6,800 jedinica u 2002. godini koje uključuju preko 100.000 plaćenih radnika (Thomas, 2004). Kada se pogleda struktura korisnika socijalnih usluga koje pružaju kooperative, polovina su stari i druge rizične grupe, kao što su napuštena deca, invalidi, narkomani, mentalno obolela lica.

Pored evidentnog procvata novih kooperativa u Italiji, evropski istraživači primećuju slične inicijative i u drugim zemljama, a posebno u Španiji, Belgiji, Švedskoj i Finskoj, mada su socijalna preduzeća osnivana i u Latinskoj Americi i drugim delovima sveta u kojima pod različitim pravnim formama nastaju slične organizacije.

U zemljama Centralne i Istočne Evrope organizacije trećeg sektora se u toku devedesetih godina prošlog veka više usmeravaju na programe koji se bave razvojem demokratije i ljudskih prava, ali se posle prve faze tranzicije alternativni oblici organizovanja više usmeravaju na ugrožene grupe, a pre svega inovativne programe koji otvaraju mogućnosti zapošljavanja i socijalne integracije. Iako se na osnovu istraživačkih izveštaja (Les, Jeliazkova, 2005) može zaključiti da su preduzetničke mogućnosti u okviru trećeg sektora prilično zapostavljene, a u mnogim zemljama i onemogućene zakonskim ograničenjima, poslednjih godina se pojavljuju novi programi zapošljavanja i socijalnih usluga u okviru alternativne ekonomije slični onima koji se nazivaju socijalnim preduzećima na Zapadu.

1 EMES (*"Emergence of social enterprises in Europe"*) je istraživačka mreža za proučavanje socijalnih preduzeća, a aktuelni projekti se mogu naći na Internet adresi: www.emes.net

Dok se u razvijenim zemljama Evrope evolucija socijalnih preduzeća više vezuje za inovativne metode u organizaciji socijalnih usluga, u zemljama regiona rasprava o socijalnim preduzećima počinje kada se pronalaze nove mogućnosti za rešavanje problema nezaposlenosti, suzbijanja siromaštva ili pak kada se govori o reformi u okviru socijalne politike. Za razliku od zapadnih zemalja u ovim zemljama, slično kao i u Srbiji, izostaje veće interesovanje političkih aktera za alternativnu ekonomiju, a ideja o integrativnoj ulozi trećeg sektora se teško probija (videti Kolin, 2004; Paunović, 2006).

DEFINICIJA, EKONOMSKI I SOCIJALNI KRITERIJUMI

U zemljama Evropske unije termin "socijalno preduzeće" odnosi se na preduzetničke organizacije koje imaju ograničene profitne ciljeve, ali i neprofitne - socijalne ciljeve, kada se u okviru ovih organizacionih formi pružaju socijalni servisi i razne vrste treninga i obuke u okviru nove koncepcije socijalne politike (Borzaga, Defourney, 2001; Borzaga, Spear, 2004; Nyssens, 2006).

Organizacije obuhvaćene zajedničkom koncepcijom razlikuju se po nazivu, pravnoj osnovi po kojoj se osnivaju, unutrašnjoj organizaciji, statusu članova (zaposleni i volonteri), ciljnim grupama i drugim osobinama, ali je zajednička osobina socijalnih preduzeća da podrazumevaju programe radne i socijalne integracije. Novi socijalni akteri koji promovišu preduzetničke aktivnosti slične onima u tradicionalnim kooperativama nastaju spontano i pokazuju brigu za zajednicu, ali pri tome pokazuju i relativnu autonomiju u odnosu na državu, mada su često podstaknuti zakonskim i poreskim olakšicama i finansirane državnim sredstvima.

Socijalna ili alternativna ekonomija orijentisana je prevashodno na solidarnost i socijalne ciljeve, odnosno tu bi se svrstali oni akteri koji podrazumevaju ekonomske aktivnosti, ali imaju ograničeni profit zato što postavljaju socijalne ciljeve ispred poslovne politike. Osnovni uslov za određene beneficije i stimulans države je da organizacije ovog tipa imaju neprofitnu distribuciju dobara, utvrđenu unutrašnju organizaciju, da deluju u cilju unapređenja kvaliteta života u zajednici, doprinose socijalnoj integraciji i da ne pripadaju političkim partijama. Ciljevi su, da udruženi članovi potpunije ostvaruju svoje socijalne i ekonomske potrebe ili pak da pomognu onima koji su ugroženi (deca, invalidi, uživaoci droga, stari, bivši zarobljenici, mentalno hendikepirani, migranti). Prednosti socijalnih preduzeća nad klasičnim programima su manji stepen birokratizacije, veća empatija, ušteda sredstava, individualizirani pristup bliži korisnicima.

Prema definiciji EMES mreže u okviru koje se od 1996. godine sakupljaju podaci o novim oblicima organizovanja, socijalna preduzeća nastaju na osnovu inicijativa građana kada oni preduzimaju određene socio-ekonomske aktivnosti sa eksplicitnim ciljem da doprinesu blagostanju zajednice. S jedne strane, u poređenju sa tradicionalnim udruženjima socijalna preduzeća preduzimaju produktivne aktivnosti i usluge. S druge strane, za razliku od tradicionalnih kooperativa, socijalna preduzeća su više orijentisana na zajednicu i poslove od opšteg interesa tako da se očigledno radi o novoj podrgrupi u okviru trećeg sektora. Socijalna preduzeća su autonomne organizacije koje proizvode dobra ili usluge sa eksplicitnim ciljem usmerene na blagostanje zajednice kojima upravlja

grupa građana, a materijalni interesi i ostvarivanje profita je ograničeno. Imaju visok stepen autonomije i socio-eonomskih aktivnosti.

U pogledu socijalnih kriterijuma važno je da ove organizacione forme donose socijalno poboljšanje zajednici ili nekoj posebnoj društvenoj grupi. Način odlučivanja nije zasnovan na vlasništvu kapitala i podrazumeva se demokratski stil rukovođenja, odnosno visok nivo participacije udruženih članova, što je važna karakteristika socijalnih preduzeća. Za razliku od profitnih organizacija, profitni ciljevi socijalnih preduzeća nisu primarni, a za razliku od neprofitnih organizacija socijalna preduzeća mogu da dele profit, ali u ograničenom obliku pri čemu socijalni ciljevi ostaju primarni.

Spear, britanski istraživač (2004), u okviru EMES mreže projekata sažeto je predstavio idealan tip socijalnog preduzeća i zajedničke principe za sve tipove socijalnih preduzeća kao što su:

- Dobrovoljno i otvoreno pristupanje članstva
- Demokratska unutrašnja kontrola
- Ekonomska participacija
- Autonomija i nezavisnost
- Edukacija, trening i informisanje
- Međusobna kooperacija
- Briga za zajednicu

Kao što se vidi, indikatori socijalnog preduzeća postavljeni su tako da omogućavaju istraživačima snalaženje među sličnim entitetima koji se pojavljuju u različitim zemljama kod organizacija koje preduzimaju odeređene proizvodne aktivnosti ili pružaju usluge u slučajevima kada su ovi akteri između državnih i privatnih aktera.

SOCIJALNA PREDUZEĆA U SPEKTRU NEPROFITNOG SEKTORA

Terminološka zbrka bila je stalni pratilac socijalnih aktera koji nisu državne, a ni privatne, odnosno profitne organizacije. I pre nego što je koncepcija socijalnih preduzeća postala glavna odrednica za organizacije trećeg sektora u Evropi, Salamon i Anheier 1992. godine, u svojim komparativnim studijama navode, da se organizacije koje ulaze u široki krug neprofitnog sektora različito definišu u zavisnosti od političkog, kulturnog i privrednog razvoja. Tako se prema njihovim istraživanjima ovaj sektor u Americi najčešće naziva – "nonprofit sector", u Engleskoj – "voluntary sector", u Francuskoj – "economie sociale", u Nemačkoj – "verein", u zemljama u razvoju uglavnom kao – "nongovernmental organization". U upotrebi su i drugi termini kao oni koji opisuju prirodu sektora kao treći sektor (*third sector*), dobrotvorni sektor (*charitable sector*), civilno društvo (*civil society*), nezavisni sektor (*independent sector*), sektor udruživanja (*associational sector*) ili sektor izuzet od poreza (*tax-exempt sector*).

Istraživači su pokazali da terminološka različitost nije samo lingvističke prirode, već se po nazivu ukazuje i na različit obim delatnosti, različitu regulaciju u okviru neprofitnog sektora. U SAD, gde se najčešće koristi termin "neprofitni sektor", uloga i značaj

ovog sektora se razlikuju od uloge u Francuskoj gde se za taj sektor upotrebljava pojam "economie sociale", od "dobrovoljnog sektora" u Velikoj Britaniji ili "fondacije" kao uobičajenog termina u Srednjoj Evropi i "nevladinih organizacija" u zemljama u razvoju.

Salamon i Anheier takođe pokazuju da svaki od ovih termina ističe osobenost sektora u zemlji iz koje potiče i osvetljava jedan aspekt realnosti ovih organizacija, a zanemaruje drugi. "Neprofitni sektor", termin koji se najčešće prihvata u SAD, naglašava da ove organizacije, za razliku od profitnih, ne postoje primarno radi ostvarivanja profita. Međutim, ovaj termin ne određuje sektor u potpunosti, jer i neprofitne organizacije mogu da ostvaruju profit, ali to nije njihov primarni cilj; zarađeni profit ne raspodeljuje se među članovima već upotrebljava za programe i aktivnosti. "Treći sektor" bliže ne identifikuje način organizovanja i misiju sektora, ali podrazumeva da pored države i privatnog preduzetništva postoji i treće područje, koje deluje u društvu otvoreno, zavisno i međupovezano sa drugim sektorima. Termin je takođe nastao u Americi da bi se organizacije ovoga tipa izdvojile od prva dva sektora - države i tržišta, dok termin "dobrotvorni sektor" ističe podršku i pomoć koju ove organizacije dobijaju od privatnih dobrotvornih organizacija, donatora i sponzora.

Pored termina "neprofitni" sektor još se koriste i termini kao što su "nezavisni sektor", koji naglašava da ove organizacije deluju nezavisno od države i tržišta, "dobrovoljni sektor" koji ističe značaj dobrovoljnih aktivnosti koje ne zahtevaju plaćanje i uključenost volontera u upravljanje i izvođenje aktivnosti i programa u ovom sektoru kao njihovu glavnu osobinu. U opticaju su i termini kao što su, "sektor oslobođen od takse" koji ističe samo jednu osobinu sektora, odnosno činjenicu da je u mnogim zemljama ovaj sektor neoporezovan, "nevladine organizacije" (NGO) kao termin koji naglašava odvojenost ovih organizacija od vlade i državnog uticaja, a sve više i "civilno društvo" koje spada u noviju terminologiju koja se odnosi na širi krug organizacija i građanskih inicijativa koje postoje van državnih organizacija.

Istorijski periodi su često bili presudni za preferencije prema nazivima ovih organizacija, kao i različita terminologija koja se koristi u pravnim rešenjima pojedinih zemalja. Tako je u 1950-tim godinama vodeći termin bio "filantropija", u 1960-tim godinama – "participacija građana" (citizen participation), u 1970-tim godinama "volonterizam", a od 1980-tih godina, koje označavaju početak krize države blagostanja i povlačenje države iz programa socijalnog blagostanja, najviše se koristi termin – "neprofitni sektor", naročito kod istraživača koji se bave savremenom ulogom i značajem ovih organizacija. Tek u novije vreme, kao deo trećeg sektora, sve više se pominju "socijalna ekonomija", "socijalna preduzeća" i "kooperative", da označe aktere između države i profitnog sektora, a posebno u zemljama Evropske unije.

Termin "socijalno preduzeće" vezuje se za pojedine zemlje Evrope, a najviše za način organizovanja trećeg sektora u Francuskoj i severnoj Italiji, dok se u drugim zemljama kao recimo u Nemačkoj, upotreba ovog termina povezuje sa prihvatanjem zakonodavstva Evropske unije. Kako koncept socijalnih preduzeća postavlja zajedno kooperative, asocijacije, društva za uzajamnu pomoć i naglašava specifičnu misiju ovih organizacija da doprinose blagostanju svojih članova ili zajednice više nego da generišu profit, u centar pažnje se postavlja rasprava o odnosu profitnog i neprofitnog. Relativno poklapanje i izdvojenost socijalnih preduzeća od kooperativa s jedne strane i neprofitnog sektora s druge strane, predstavljeno je grafički na sledećoj slici, iz koje se vidi koegzistencija kooperativa i asocijacija kao i uzajamna zavisnost ovih aktera.

Grafika 1. **Socijalna preduzeća između kooperativa i neprofitnog sektora**

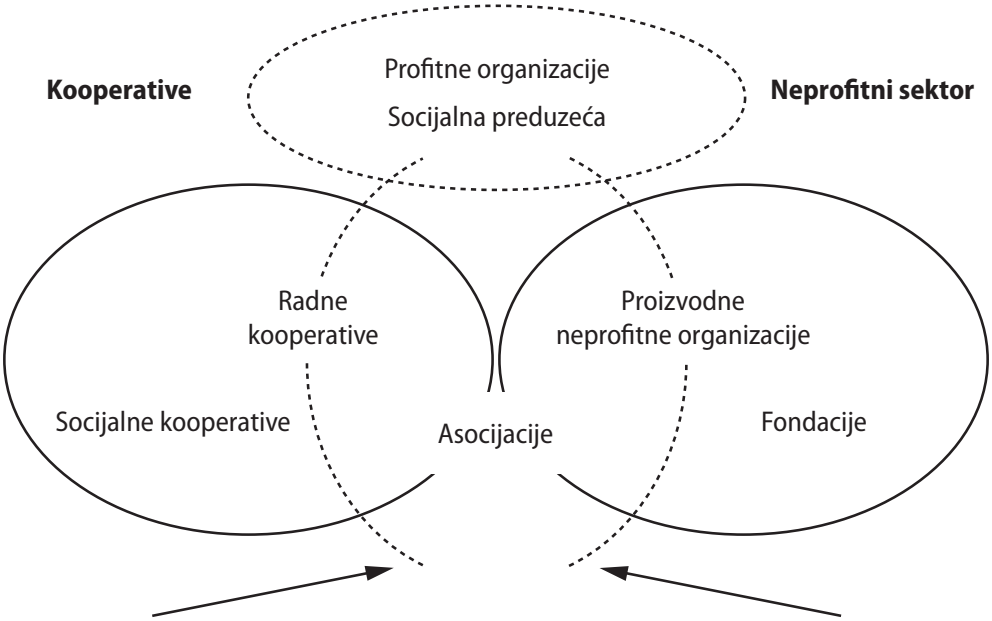

Izvor: Nyssens, 2006.

Za razliku od tradicionalnih kooperativa, socijalna preduzeća mogu biti orijentisana na zajednicu ili neki opšti interes, dok za razliku od neprofitnog sektora koji obuhvata ceo spektar organizacija od kojih se mnoge bave zastupanjem i lobiranjem, socijalna preduzeća imaju specifičnu misiju da deluju u cilju blagostanja svojih članova ili zajednice. U odnosu sa "treći sektor" ili "neprofitne organizacije", socijalna preduzeća se nalaze u jednom spektru ovih organizacija, jer imaju bitne zajedničke karakteristike - dobrovoljnost udruživanja, formalnu organizacionu strukturu i autonomni sistem donošenja odluka. Specifične karakteristike ovih aktera su da preduzimaju ekonomske aktivnosti koje ne samo što razvijaju preduzetništvo već i socijalni kapital, odnosno usmerene su na ciljeve u pravcu poboljšanja kvaliteta života.

PODRUČJA AKTIVNOSTI SOCIJALNIH PREDUZEĆA

Glavni razlozi osnivanja socijalnih preduzeća nisu samo u slabim izgledima državnih programa da se prevladaju povećani problemi nezaposlenosti i siromaštva već i u institucionalnom vakumu u sistemu blagostanja kada socijalna preduzeća daju brza i inovativna rešenja, a često i adekvatne odgovore na zadovoljavanje individualnih potreba.

Značajan broj socijalnih preduzeća osniva se u cilju pružanja novih usluga ili da zadovolje potrebe onih grupa čije potrebe iz nekog razloga nisu pokrivene državnim programom. Neke od ovih aktivnosti preduzimaju grupe na osnovama samo-pomoći, sa malom podrškom države, dok druge organizuje država - najčešće lokalne zajednice. Neke od ovih

organizacija su finansirane iz oba izvora: iz državne pomoći i članarine koju plaćaju korisnici. Ipak važno je, da ove organizacije zadržavaju određeni stepen autonomije, bilo da ih organizuje država ili se radi o grupama za samo-pomoć, a uglavnom se bave socijalnim i zdravstvenim uslugama, obrazovanjem ili zaštitom okoline.

S druge strane, socijalna preduzeća koja se bave radnom integracijom mogla bi se svrstati u četiri glavna modela, prema klasifikaciji koju predlažu istraživači (Borzaga, Deforney, 2001):

a) Reintegracija radnika koji imaju problema u zapošljavanju na tržištu rada su najčešće zastupljeni programi socijalnih preduzeća kada nude prelazno zapošljavanje radnicima kojima je potrebna dodatna podrška ili obuka. To su u stvari centri za trening i sticanje veština, koji nude razne vrste kvalifikacija za poslove koji se traže na tržištu rada, prekvalifikacije i druge vrste obuke za pronalaženje posla. Ovaj tip preduzeća može biti ekonomski održiv, odnosno ekonomski i socijalni ciljevi mogu biti usklađeni, a njihov glavni zadatak je podsticanje zapošljavanja putem sticanja veština. I organizacije ovog tipa mogu biti nezavisne od javne pomoći kao što su radne kooperative u Finskoj, preduzeća za radnu integraciju u Francuskoj i razna druga lokalna preduzeća za obuku i trening nezaposlenih.

b) Za razliku od prve grupe socijalnih preduzeća, druga vrsta socijalnih preduzeća stvaraju uslove za samostalni rad nezaposlenih, kada kreiraju poslove koji će vremenom biti ekonomski održivi. Ovde se radi o preduzećima koja zapošljavaju socijalne grupe koje teško nalaze posao na tržištu rada, uglavnom marginalne pojedince koji su korisnici socijalnog staranja. Preduzeća ovog tipa mogu da imaju ekonomsku održivost mada uglavnom povremeno traže donacije ili pomoć državnih institucija kako bi se stabilizovalo njihovo ekonomsko poslovanje. Primeri ove vrste su inicijative koje uključuju lokalni biznis kao što su socijalne organizacije u Velikoj Britaniji kao i kooperative u Nemačkoj.

c) U sledećoj grupi bi bila socijalna preduzeća koja pružaju radnu integraciju uz permanentnu finansijsku podršku, najčešće državnih institucija, jer se radi o zapošljavanju hendikepiranih (mentalno ili fizički obolelih lica), kojima je neophodna rehabilitacija i zapošljavanje u skladu sa preostalim sposobnostima. To bi bila najstarija forma, odnosno tradicionalni oblik socijalnih preduzeća koja su poznata i kod nas kao zaštitne radionice za zapošljavanje invalida. Ovaj oblik socijalne zaštite invalida prisutan je u većini evropskih zemalja, kao recimo zaštićeno zapošljavanje invalida u Irskoj i Portugalu, zaštitne radionice u Belgiji i Danskoj kao i dnevni centri za zaštitu invalida u mnogim zemljama. Radi se o zapošljavanju rizičnih grupa koje ne mogu da se uključe na tržište rada i kojima socijalna preduzeća pružaju stalnu podršku, a posebno ako se radi o članovima preduzeća koji imaju teži hendikep i kojima je neophodno obezbediti tzv. zaštićeno zapošljavanje.

d) U poslednjoj kategoriji su ona preduzeća koja pružaju mogućnost resocijalizacije ljudima sa ozbiljnim problemima prilagođavanja, gde se uglavnom radi o alkoholičarima, narkomanima ili osobama sa težim mentalnim i fizičkim poremećajima. Primer su centri za prilagođavanje na normalan rad u Francuskoj, koji obezbeđuju resocijalizaciju bivšim zatvorenicima. Slična su preduzeća za reciklažu u Belgiji, koja okupljaju osobe sa ozbiljnim socijalnim problemima kada im ove organizacione forme pomažu u socijalnoj integraciji i prevazilaženju problema, tako što su ti centri za okupacionu terapiju prilagođeni socijalnim i zdravstvenim problemima korisnika sa posebnim teškoćama. Ovde

se takođe radi o zaštićenom zapošljavanju što podrazumeva dobrovoljni rad, a sredstva države i drugih donatora predstavljaju značajnu dimenziju, s obzirom da je tržišni princip ostvarivanja dohotka kod ove grupe korisnika vrlo ograničenog dometa.

Sumirajući komparativne rezultate istraživanja (Galera, 2004), navodi da je zapošljavanje u ovim organizacionim formama veoma popularno u mnogim zemljama Evropske unije čak i u skandinavskim zemaljama koje na osnovama socijalne ekonomije rešavaju krizu državnih programa. Tako je, na primer u Švedskoj 66 % privatnih dnevnih centara za pomoć i negu ugroženih grupa osnovano na principu kooperativa, dok u Finskoj brojne seoske kooperative pružaju socijalne i zdravstvene usluge u lokalnim zajednicama. U Španiji su kooperative najviše orijentisane na socijalne i zdravstvene usluge, kao i radnu integraciju, dok socijalna preduzeća u Engleskoj podstiču lokalno preduzetništvo da ostvarenim profitom finansira socijalne potrebe u zajednici. Najnovija istraživanja su identifikovala 44 različita tipa proizvodnje u okviru socijalnih preduzeća, kao što pokazuje tabela:

Tabela 1. **Tipovi proizvodnje u socijalnim preduzećima**

Tipovi proizvodnje i usluga	**Vrste socijalnih preduzeća**	**%**
Socijalne usluge	29	19
Recikliranje	28	18
Usluge za preduzeća	19	12
Personalni socijalni servisi	14	9
Održavanje parkova i urbana regeneneracija	12	8
Prerađivačka industrija	10	6
Građevinska industija	9	6
Restorani i hoteli	8	5
Prevoz i telekomunikacije	7	5
Kultura i rekreacija	7	5
Edukacija	5	3
Trgovina	3	2
Usluge kao što su smeštaj	3	2
Poljoprivreda	1	1
Ukupno	155	100

Izvor: Nyssens, M. 2006.

Kao što se vidi, organizovanje socijalnih usluga koje zamenjuju javne programe, naročito kada su u pitanju programi za hendikepirane, su najviše zastupljena oblast delatnosti socijalnih preduzeća. Razlozi se nalaze u restrikcijama javnog sektora da svojim programima obuhvati različite ciljne grupe jer se za neke specifične potrebe ne nude dovoljno prilagođena i prihvatljiva rešenja u okviru klasičnih, državnih programa socijalne zaštite. Zato socijalna preduzeća i kooperative, koje preduzimaju socijalnu odgovornost za jedan deo populacije gde su potrebni posebni napori, empatija, jednostavnija procedura i podsticaj za jačanje socijalne kohezije, postaju značajan oslonac savremene države. Pored socijalnih usluga, delatnosti socijalnih preduzeća usmerene su uglavnom na lokalne probleme, kao što su reciklaža, organizovanje transporta, turizam, lokalne rukotvorine ili pak - organizovanje slobodnog vremena, socijalno stanovanje i zaštita životne sredine.

ZAKONSKA REŠENJA: KOOPERATIVE, UDRUŽENJA, SOCIJALNA PREDUZEĆA

U zapadnoj Evropi postoji velika raznovrsnost pravnih formi po kojima se osnivaju preduzeća sa socijalnim ciljevima, a usled pluraliteta organizacionih formi i zakonskih rešenja kao i stvarnih dometa novih aktera socijalne integracije, teško je napraviti klasifikaciju i definiciju oblika organizovanja u okviru socijalne ekonomije. Ipak glavno određenje je, da organizacije u okviru socijalne ekonomije mogu biti organizovane kao privatna preduzeća, koja se od tradicionalnih razlikuju u pravnom pogledu jer svi članovi imaju pravo vlasnišva. Pored toga, socijalna preduzeća mogu da zadovoljavaju socijalne probleme drugih, a registruju se i mešoviti tipovi kada članovi ovih organizacija zadovoljavaju svoje socijalne ciljeve, a istovremeno su okrenute i socijalnim programima u zajednici. Najvažniji ciljevi ovih organizacija su da udruženi članovi potpunije ostvaruju svoje socijalne i ekonomske ciljeve ili pak da pomognu onima koji su ugroženi (deca, invalidi, uživaoci droga, stari, bivši zabrobljenici, mentalno hendikepirani, migranti).

Može izgledati zbunjujuće kada socijalna preduzeća biraju pravnu formu kooperativa ili udruženja građana, ali se takva rešenja pronalaze kako bi se osnivanje organizacije uskladilo sa pravnim mogućnostima nacionalnog zakonodavstva. Uglavnom se polazi od tradicionalnih udruženja građana čijim se programima dodaju produktivne aktivnosti i usluge. S druge strane dogradnja pravne osnove tradicionalnim kooperativama ide u pravcu da se postojećem pravnom rešenju ugrađuju novi elementi koji se odnose na unapređenje života u zajednici i poslove od opšteg interesa.

Kao i kod nas, najveći broj socijalnih preduzeća u Evropi pravno se registruju kao udruženja građana ili na osnovu zakona o kooperativama. Socijalna preduzeća se osnivaju na osnovu zakona o udruženjima u onim zemljama gde je pravno dozvoljena proizvodnja ili prodaja robe ili usluga na tržištu u okviru udruženja građana, dok u drugim zemljama u kojima su ekonomske delatnosti udruženja ograničene kao što su recimo nordijske zemlje, socijalna preduzeća se osnivaju na osnovu zakona o kooperativama.

Značaj kooperativa za noviju socijalnu politiku Evrope pratila je i odgovarajuća dogradnja pravne osnove. Pored tradicionalnih pravnih rešenja u mnogim zemljama se donose posebne zakonske mogućnosti na osnovu kojih se podstiče osnivanje socijalnih

preduzeća. U tom pogledu postoji veliki broj rešenja po kojima se osnivaju preduzeća sa socijalnim ciljevima kao i značajnih napora da se postojeći zakoni adaptiraju i pruže podsticajnu osnovu za osnivanje kooperativa u okviru zemalja zapadne Evrope.[2]

Najveći podsticaj države za razvoj alternativne ekonomije je u Italiji, gde je organizovano nekoliko desetina hiljada novih kooperativa, naročito onih koje pružaju socijalne usluge. U tom cilju je 1991. godine donet novi zakon koji nudi okvir za organizovanje socijalnih kooperativa, koje mogu da pružaju usluge ugroženima, omogućavaju alternativno zapošljavanje, uglavnom ugroženih kategorija, a za svoje aktivnosti dobijaju sredstva od države i uživaju brojne povlastice koje stimulišu porast ovih organizacija. Zakon o socijalnim predzećima u Italiji podsticao je široki spektar aktivnosti, a socijalno preduzeće se definiše kao neprofitna organizacija koja preduzima ekonomske aktivnosti u cilju proizvodnje i distribucije socijalnih dobara i usluga. Za razliku od Italije, gde su kooperative glavni oblik alternativnih rešenja, u Francuskoj novi zakon definiše socijalnu ekonomiju kao organizacioni oblik koji treba da pomogne borbi protiv socijalne isključenosti i patologije. U Španiji je podsticanje kooperativa praćeno donošenjem tri različita zakona – mešovite, socijalne kooperative su pravno predviđene u Kataloniji, kooperative socijalne integracije u Valenciji, dok u Baskiji socijalne kooperative uglavnom udružuju fizički i mentalno poremećene osobe i druge rizične grupe.

Finansiranje kooperativa potiče iz različitih izvora, a najviše iz javnih fondova opština, regiona, fondacija, donacija, finansijskog doprinosa članova ili prodajom roba ili usluga. U drugim delovima sveta, a pre svega u zemljama Latinske Amerike više su zastupljeni drugi oblici aktivnosti u okviru kooperativa, na primer mikrokrediti kao pomoć članovima kooperativa za izlazak iz siromaštva (Galera, 2004).

Iako se mnoga socijalna preduzeća formiraju na osnovu zakona o kooperativama ili zakona koji regulišu rad neprofitnog sektora, ništa ne može sprečiti njihovo osnivanje i na osnovu drugih pravnih mogućnosti. To je posebno slučaj u zemljama koje su, da bi podstakle socijalne preduzeća, donele posebne zakone, kao što je to slučaj u Velikoj Britaniji gde zakon o "kompanijama od lokalnog interesa" (*community interest company*) podstiče delatnosti usmerene na aktivnosti kao što su socijalno stanovanje, organizacija lokalnog transporta i druge servise u zajednici. Kako su ove delatnosti komplementarne aktivnostima socijalne zaštite u lokalnoj zajednici, finansirane su od lokalne samouprave. Slične su i "društvene kooperative od kolektivnog interesa (*societe cooperative d'interet collectif*) u Francuskoj ili "kompanije od društvenog interesa" (*societe a finalite societe a finalite or vennootschap met sociaal oogmerk*) u Belgiji, koje isto tako odgovaraju italijanskoj pravnoj formi "socijalnih kooperativa" (*cooperative sociali*).

Uporedo sa procvatom kooperativa i drugih alternativnih oblika preduzeća, raste i naučno interesovanje za ove društvene aktere, tako da sada prestižni univerziteti u Americi (Harvard, Columbia, Yale, Stanford) i Evropi, organizuju edukaciju u oblasti

2 Novi pravni status kooperativa uglavnom se definiše kao "*enterprise a finalite sociale*" u Belgiji (1995), "*social solidarity cooperative*" u Španiji (1999), "*social cooperative with limited liability*" u Grčkoj (1999), "*societe cooperative d'interet collectif*" u Francuskoj (2001) i "*community interest company*" u Velikoj Britaniji (Spear R. 2004).

ne-tržišno orijentisane ekonomske aktivnosti koja služi socijalnim ciljevima (Borzaga Deforney, 2001; Nyssens, 2006). Značajan podsticaj je organizacija Evropske unije kao i UNDP, da se razvijaju ovi novi oblici solidarnosti. U cilju da se podstakne izgradnja pravne osnove i saradnja među evropskim državama 2003. godine je osnovano Društvo za evropske kooperative i prihvaćeno od Ministara EU. Osnovano je i Međunarodno udruženje kooperativa koje podržava MOR i koje podstiče nacionalne napore ka unapređenju pravnog okvira za jačanje kooperativa i afirmaciju ovog modela kao značajnog aktera u okviru Evropske unije.

KOOPERATIVE U SRBIJI

Savremene kooperative u Srbiji počinju da se osnivaju uglavnom u okviru preduzetničkih inicijativa nevladinih, neprofitnih organizacija, a najviše u oblasti poljoprivrede, ekoloških pokreta i preduzetničkih inicijativa ženskog pokreta. Moderno zadrugarstvo prilično se razlikuje od tradicionalnog, koje se u Srbiji razvija sredinom devetnaestog veka. Pod uticajem međunarodnog pokreta koji razvija kooperativnost kao alternativu klasičnoj ekonomiji, u Srbiji se ideje zadrugarstva povezuju sa tradicionalno jakim porodičnim i rodbinskim vezama i kolektivističkim vrednostima koje podstiču uzajamnost i solidarnost. Kako je Srbija uglavnom bila ruralna zemlja, istorija kooperativa zadire u poljoprivredne kooperative, kao prve modele zadrugarstva koje pomažu poljoprivrednicima u unapređenju proizvodnje. U tom periodu donose se i novi zakoni koji stimulišu zadrugarstvo, osnivaju se mreže, odnosno udruženja poljoprivrednih kooperativa, a krajem veka nastaju i prva kreditna društva.

Slično kao u drugim zemljama socijalizma posle Drugog svetskog rata, kooperative su bile integralni deo političkog sistema i planske ekonomije. Kolektivizacija privatnog vlasništva i nasilno oduzimanje imovine privatnim vlasnicima, degradira ovaj pokret što i danas ima negativnu konotaciju i otežava razvoj modernih kooperativa.

Ipak, revitalizacija stare ideje počinje da se ostvaruje u kooperativama koje se pojavljuju i registruju na osnovama *Zakona o udruženjima građan*a i *Zakonu o kooperativama* (1996). Kako zakonski propisi nisu stimulativni, niti su građani upoznati sa modernim evropskim pokretom i doprinosom socijalnih kooperativa u novoj konceptualizaciji socijalne politike u zemljama Evropske unije, savremena faza zadrugarstva je skromnih dometa.

I novi kooperativni pokret najviše se razvija u poljoprivredi, a uglavnom se odnosi na podsticanje preduzetničkih inicijativa u ovoj oblasti u skladu sa modernim pristupom poljoprivredi. Evidencija govori da se u najvećem broju slučajeva radi o kooperativama koje okupljaju stručnjake i poljoprivedne proizvođače, a programi su usmereni na edukaciju i trening za sticanje veština neophodnih za ovu oblast i razmenu iskustava. Mreže agro-kooperativa koje udružuju nevladine organizacije, akademske institucije i kooperative, organizovale su veliki broj seminara za sticanje veština, a zastupanje i pregovaranje sa državom u vezi izgradnje podsticajnog pravnog okvira je u toku.[3]

3 O istoriji kooperativa u Srbiji i savremenim programima Agromreže vidi: http://www.agromreža.org.yu

Kao poseban vid poljoprivrednih kooperativa nastaju različiti oblici nezavisnih organizacija koje preduzimaju različite aktivnosti, a mogle bi se svrstati u ekološke kooperative. Ovde se uglavnom radi o programima koji pod zaštitom prirodne sredine podrazumevaju proizvodnju zdrave hrane što postaje vrlo popularno i profitabilno u savremenim uslovima. Proizvodnja organske hrane, postupak kojim se postižu željeni rezultati, nove tehnologije, standardi i njihova zaštita, kao i drugi sadržaji, postaju aktuelni tokom edukativnih programa kao glavnih aktivnosti ovih kooperativa. U ovu klasifikaciju bi se mogle svrstati i kooperative koje podstiču turizam ili pak tradicionalno stvaralaštvo (štrikanje, tkanje) i aktivnosti koje su povezane sa lokalnom turističkom ponudom.[4]

Nedostatak podsticaja države razlog je, što najveći broj novih kooperativa nastaje u okviru međunarodnih projekata i uz finansijsku pomoć stranih donatora kao što su USAID, programa Evropske unije, Ujedinjenih nacija i Svetske banke. Programi ekonomske i socijalne rekonstrukcije na lokalnim nivou, koji su usmereni na redukciju siromaštva, podsticanje zapošljavanja i druge aktivnosti u cilju nacionalnog oporavka, promovišu alternativne oblike zapošljavanja u okviru socijalne ekonomije. Na primer, program ADF/CRDA američke nevladine organizacije koju finansira USAID, a realizuje program u 12 opština u Vojvodini, podstiče osnivanje poljoprivrednih kooperativa u okviru ekonomskog jačanja lokalnih zajednica. Slični programi se ostvaruju u centralnoj Srbiji kao mikropreduzeća ili na osnovu projekata koji donose prihode (*income generating projects*) kada uglavnom uključuju ugrožene socijalne grupe.

U poslednje vreme programi Evropske unije podstiču ekonomski rast i smanjivanje siromaštva pomoću partnerskih projekata koji nude alternativne mogućnosti zapošljavanja. Evropska agencija za rekonstrukciju, kao najveći program Evropske unije u Srbiji, podstiče projekte kao što su seoska ekonomija, razvoj srednjih i malih preduzeća, gde su kooperative jedna od opcija za podsticanje socijalnog razvoja i sinergije na lokalnom nivou. Otvaraju se i nove mogućnosti za neprofitne organizacije da u okviru partnerskih projekata preduzimaju socijalne usluge, zastupanje, promovišu principe socijalne ekonomije u cilju promocije socijalne kohezije na sličan način kao što to čine programi socijalnih kooperativa u razvijenim zapadnim zemljama. Smanjivanje siromaštva, a posebno uključivanje ranjivih, rizičnih grupa u preduzetničke aktivnosti, kako bi se unapredio njihov socijalni položaj, popravilo samopoštovanje, predstavlja jednu od značajnih mogućnosti i za veću afirmaciju ovih mogućnosti u Srbiji.

ZAKLJUČAK I PREDLOZI

Glavni problem je, što se renesansa socijalnih preduzeća u Srbiji, treba da odvija uporedo sa nastojanjima da se izvrše reforme ka tržišnoj ekonomiji u skladu sa principima liberalne ekonomije, tako da alternativne mogućnosti ostaju bez podsticaja ili prolaze neopaženo za javnost. Pored toga što se udruživanje i novi programi u okviru

4 O programima ekoloških kooperativa vidi: http://www.pkj.co.yu

socijalne ekonomije susreću sa nestimulativnom pravnim propisima, nedostaje afirmacija, odgovarajuća promocija i edukacija u ovoj oblasti, kako bi se prigodnim programima pripremili aktivisti i volonteri u okviru socijalne ekonomije. U cilju da socijalna preduzeća dobiju veću ulogu u budućoj politici zapošljavanja i inkluzije ranjivih grupa, UNDP predlaže pre svega istraživačke aktivnosti, kojima bi se otkrili eksperimentalni i pilot projekti, koji se naziru na području zapošljavanja ali i socijalnih programa u Srbij, a predlažu se i sledeći podsticaji:

- Organizovanje centra koji bi podsticao i koordinirao organizacije iz oblasti socijalne ekonomije, održavao odnose sa državnim institucijama i međunarodnim organizacijama u ovoj oblasti i služio kao katalizator za novi kooperativni pokret;
- Promocija odgovarajućeg pravnog okvira koji bi regulisao socijalnu ekonomiju u skladu sa postojećim evropskim primerima kao i primerima zemalja u regionu Istočne i Centralne Evrope;
- Organizovanje raznih mogućnosti za sticanje obrazovanja i veština u cilju razumevanja uloge i značaja socijalne ekonomije, različitih organizacionih formi i doprinosa za socijalnu koheziju;
- Publikovanje biltena i drugih značajnih informacija korisnih za razumevanje i promociju novih iskustava u svetu.

Ukratko, reafirmacija kooperativa i razvoj raznih oblika socijalnih preduzeća treba da prevaziđe postojeće pravne i organizacione probleme kako bi se u Srbiji afirmisao novi potencijal za smanjivanje nezaposlenosti i socijalne izolacije. Prevazilaženje predrasuda prema zadrugarstvu kao kompromitovanoj praksi, trebalo bi da ustupi mesto novom razumevanju mogućnosti socijalne ekonomije, kada se u okviru alternativnih formi otkriva potencijal za organizovanje socijalnih usluga, terapiju, ili rehabilitaciju na osnovama pomoći i samopomoći na lokalnom nivou.

LITERATURA

Borzaga, C. and Defourny, J. 2001 (eds), *The Emergence of Social Enterprise*, London and New York: Routledge;

Borzaga, C. Galera, G. (2004), „Social Economy in Transitional Economies, Realities and Perspectives", Discussion Paper, *First Meeting of the Scientific Group in Social Economy and Social Innovation*, OECD, Centre for Local Development, Trento, March 17;

Borzaga, C. Spear, R. ed. (2004), *Trend and challenges for Co-operatives and Social Enterprises in developed and transitional countries*, University of Trento;

*Directory of nongovernmental, nonprofit organizations in FR Yugoslavi*a (2002), Center for Nonprofit Sector Development, Belgrade;

Galera, G. (2004), „The evolution of the co-operative form: an international perspective in Borzaga", C. Spear, R (ed.), *Trend and challenges for Co-operatives and Social Enterprises in developed and transitional countries,* University of Trento;

Esping – Andersen, G. (1994), „After the Golden Age: The Future of the Welfare State in the New Global Order", Occasional paper no. 7, *World Summit for Social Development,* United Nations Research Institute for Social Development, Geneva;

Kolin, M. (2004), "The evolution of co-operative principles and the emerging Third Sector activities in Serbia" in the book Borzaga Carlo, Spear Roger, ed., *Trends and challenges for Co-operatives and Social Enterprises in developed and transition countries,* Edicioni 31, Trento University, Italy;

Kolin Marija (2005), "Socijalna ekonomija i integracija ugroženih grupa", članak u monografiji *Pojedinac i država*, Institut društvenih nauka, Beograd;

Kolin, M (2005), *Neprofitne organizacije – novi socijalni partneri,* Argument, Beograd;

Les, E. (2004), „Co-operatives in Poland:from state controlled institutions to new trends in co-operative development", in Borzaga, C, Spear, R (ed.), *Trend and challenges for Co-operatives and Social Enterprises in developed and transitional countries*, University of Trento;

Les E, Jeliazkova M, (2005), „The Social Economy in Central East and South Europe in OECD", *The Social Economy as a Tool of Social Innovation and Local Development*, Background paper 22-24, September, Trento, Italy;

Nyssens, M., ed. (2006), „Social Enterprise at the Crossroads of Market", *Public Policies and Civil Societies*, Universite Catolique de Louvain, Belgium;

Paunović, Ž. (2006), *Nevladine organizacije*, Službeni glasnik, Beograd;

Paunović, Ž. (2004), „Nova dimenzija nevladinog, neprofitnog sektora", u zborniku *Uslovi i strategije demokratizacije*, uredili: Vučina Vasović i Vukašin Pavlović, Udruženje za političke nauke i Fakultet političkih nauka, Beograd, str. 187-205.

Salamon, L.and Anheier, H. (1999), *The Emerging Sector Revisited*, The Johns Hopkins Comparative Nonprofit Sector Project, Phase II, Baltimore Institute for Policy Studies;

Spear, R., (2004), „From cooperative to social enterprise: trends in European experience in Borzaga", C, Spear, R (ed.), *Trend and challenges for Co-operatives and Social Enterprises in developed and transitional countries*, University of Trento;

Zimmer, A. (1999), „Corporatism Revisited – The Legacy of History and the German Nonprofit Sector", *Voluntas*, International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations Vol. 10, No. 1. pp. 37-51.

Thomas, A., (2004), „The Rise of Social Cooperative in Italy", *Voluntas*, International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations, Vol. 15. No. 3.

Marija Kolin
Žarko Paunović

NON-PROFIT SECTOR AND SOCIAL ENTERPRISES
Social Enterprises Between Cooperatives and Non-Profit Sector

Summary

Interest in new modes of production and organization of services within alternative social actors results from general increase of number and importance of the third-sector organizations, as well as from actual demands to compensate decrease of economic growth and supplement the network of public and private social policy programmes in an unconventional manner. The revival of actors in between state and economy follows the decrease of economic growth, which has appeared in Western European countries already since mid-1970s, when first social enterprises have emerged as well. Later on, sudden proliferation of organizations of this type has been linked to increase of unemployment, particularly of those social groups not favoured in classic entrepreneurial activities (long-term unemployed, handicapped, women, Roma), social problems and crisis of welfare state, or their increase has been linked to defects of conventional state programmes in rendering specific social services.
Considering that programmes directly create employment or organize employment trainings - and particularly of those social groups which join the labour market with difficulties - incentive of the EU states is an important factor for development of these new modes of solidarity. Social enterprises and cooperatives which undertake social responsibility for a part of population that needs additional efforts, empathy, simplified procedure and incentive for enhancing social cohesion, have become a significant support of modern state.

V DEO

IN MEMORIAM

Prof. dr Milan Matić

UDC 329.12:321.7
321.7:32.019.5

NEOLIBERALIZAM I KRIZA DEMOKRATSKE JAVNOSTI[1]

I

Javno mnjenje i javnost, u istorijskom i političkom smislu nastaju počev od XVIII veka, uporedo s pojavom posebne sfere javnosti, odnosno strukturnim rascepom društvene celine na javno i privatno. Oni se uobličuju kao posebno "polje napetosti između građanskog društva i države" (Habermas), čijim se posredstvom dve pomenute sfere opet povezuju u otvorenom procesu artikulacije (obelodanjivanja) interesa i zahteva društva. Završetak tog procesa su različite državne i političke odluke, koje postojećem sistemu daju neophodnu legitimaciju i funkcionalnu sposobnost. Ovo "propuštanje" bezbrojnih i po sebi neprepoznatljivih impulsa iz društvene sfere kroz medijum javnosti, uslov je da se liberalno društvo, (čiju strukturu sačinjavaju relativno izolovane i nezavisne jedinke i društvene grupe), konstituiše kao samosvesna opštost i delotvorna politička volja, na osnovama "prosečnih interesa" građanstva. Po toj političkoj opštosti, suprotnosti i stihijni procesi koji vladaju u privatnoj, odnosno tržišnoj sferi, održavaju se u funkcionalnoj ravnoteži, u granicama opštevažećih normi i načela do kojih se dolazi u javnoj sferi i to dobrim delom baš pomoću javnih debata (parlamentarnih i vanparlamentarnih), pa prema tome i pomoću javnosti i javnog mnjenja. Javnost i javno mnjenje su ovde moćna poluga za postizanje ravnoteže između javne i privatne sfere, pri čemu je prva izvedena iz druge, odnosno iz sinteze zajedničkih interesa privatnih vlasnika i njihove tržišne konkurencije. U tom smislu moderni analitičari su u javnosti i javnom mnjenju prepoznali jedan vid "ideologije srednjih klasa u njihovom istorijskom usponu" (Mils).

Kao deo civilne kulture liberalnog društva, "javni duh" je neodvojiva atribucija građanskog mentaliteta, ukorenjenog na privatnom preduzetništvu i posedničkom individualizmu. Zajedno sa vrednostima ličnog poduhvata i protestantskom etikom rada, odricanja i sticanja, duh javnosti predstavlja unutrašnju pokretačku snagu čitave jedne epohe rane i srednje faze kapitalističkog razvitka u Evropi i Severnoj Americi. U predliberalnim, zatvorenim društvima, mogli su da se pojave samo rudimenti ili surogati javnosti i to pretežno kao lokalno artikulisana "mišljenja sredine" i sastavnice sfere moraliteta u funkciji kontrole i korigovanja individualnog ponašanja kolektivnim shvatanjima i normama. U ranom liberalizmu, međutim, javnost se sa politički subjektiviranim građaninom kao svojom "glavnom figurom", kao i sa pratećim institucijama zaštite njegovog

1 Ovo je jedan od poslednjih, neobjavljenih, tekstova prof. dr Milana Matića, pisan septembra 2006. godine za monografiju *Čovek i politika*. Monografija će krajem 2007. godine biti štampana kao četvrta knjiga izabranih radova u izdanju Instituta za političke studije. Tekst članka je autentičan, sa uobičajenim redaktorskim intervencijama priređivača Milana Jovanovića.

nezavisnog društvenog i političkog statusa (sud, vlada, itd), podiže na stupanj političkog faktora koji igra jednu od ključnih uloga u održavanju postojećeg društvenog poretka. Treba zapaziti ulogu javnosti i javnog mnjenja u difuznoj društvenoj kontroli državnih i drugih javnih institucija i organa, ali i druge funkcije javnosti, među kojima je naročito značajna njena ekonomska funkcija. Poznato je da se moderna štampa razvila iz poslovnih biltena koji su informisali o ponudi i tražnji na pojedinim delovima svetskog tržišta, naročito u Holandiji, Engleskoj i drugim zemljama evropskog Zapada u kojima je najpre nastala liberalna privreda i liberalna demokratija. Bitno u tom pravcu je stalno širenje informacijskog prostora, kao glavne poluge ekonomske ekspanzije i privrednog saobraćaja uopšte. U tom razvojnom toku, uz otvorenost i prozirnost tržišta i političke scene, javnost i javno mnjenje su još i značajan podsticajni faktor razmene dobara i interesa i postepene globalizacije privrednog tržišta.

Građansko društvo ranog i kasnog liberalizma obuhvata troslojnu strukturu socijalne organizacije: *društvo – politička zajednica – država*. Njihovi glavni socijalni akteri su građanski individuum (čovek, bourgeois), građanin (politički čovek, *citoyen*) i birokratija kao socijalni supstrat države, o čijoj je genezi i odnosima temeljno raspravljao Hegel u svojim političkim spisima. U toj strukturi politička zajednica je glavni posredujući deo i spona između društva i države (pri čemu društvo treba da je premoćnije, ili bar u ravnoteži s državom). "Srednji nivo" sačinjavaju pre svega razni oblici slobodnog organizovanja i udruživanja (stranke, interesne grupe, sindikati i sl), izborni sistemi i procesi, kao i javnost i javno mnjenje sa sve razvijenijom medijskom mašinerijom. Pomenute tri sfere su relativno autonomne, a medijaciona struktura ili politička zajednica ("autonomno civilno društvo"), omogućuju razmenski proces između opšteg i posebnog, odnosno funkcionisanje postojećeg sistema na principima "povratne sprege".

Ova opšta i sažeta razmatranja o istorijskom poreklu i izvornoj ulozi liberalne javnosti i javnog mnjenja, neophodna su za razumevanje kasnijih transformacija zapadnog društva, ali i uloge javnosti u manje razvijenim zemljama savremenog sveta. Uočljivo je, pre svega, da javnost i javno mnjenje u svetu, u izvesnom smislu dele istorijsku sudbinu liberalizma i liberalne demokratije, pa se i faze njihovog razvoja mogu upoređivati s periodima uspona i padova liberalne političke kulture i liberalnog etosa, pre svega u matičnim zemljama i "kolevkama" liberalne demokratije. S druge strane, istorijska iskustva i teorijska istraživanja su otkrila da nema društava sa trajnijim oblicima "demokratske ravnoteže", ukoliko u njihove političke sisteme nisu ugrađeni određeni elementi, institucije i tekovine liberalne demokratije. Vitalnost tzv. mešovitih oblika demokratije objašnjava se upravo uspešnim kombinovanjem sistemskih elemenata i onih vidova političke kulture koji omogućuju prisustvo i delovanje kako elemenata socijalne, tako i tekovina liberalne demokratije. To je jedna od savremenih potvrda davnašnjih saznanja o najboljim učincima sistema "umerene jednakosti", o čemu je govorio još Aristotel. Današnje dileme demokratskog razvitka u svetu vezuju se za stalna kolebanja između dva ekstrema: totalitarne ili populističke demokratije na jednoj i liberalne demokratije (naročito u vidu tzv. demokratije ljudskih prava, koja se danas kao model uporno nameće svima i svakome), na drugoj strani. Analitičari, koji na Zapadu govore o liberalnoj demokratiji kao "kraju istorije" ili konačnom obliku demokratskog uređenja svih društava (Fukujama), ne samo da previđaju

uspešna istorijska iskustva socijalne demokratije u pojedinim (skandinavskim) zamljama, već i potcenjuju različite opasnosti lakog sklizavanja liberalnog optimizma u razne forme retoričkog i lažnog liberalizma, čiji je politički govor samo spoljašnja etiketa i način predstavljanja veoma protivrečnih, pa čak i lažnih demokratskih sistema. Zbog svega toga, postavlja se pitanje: u kojoj su meri i oblicima autentična liberalna demokratska tradicija, a s ovom i demokratska javnost i javno mnjenje, očuvani u savremenim političkim sistemima? Kakvi su i u čemu koreni savremene krize demokratskih odnosa u svetu i kakve su njene implikacije za stanje liberalnih vrednosti, pa i javnosti i javnog mnjenja?

II

Izvori krize i slabljenja demokratske uloge javnosti u savremenom društvu, koji se mogu pratiti već od početka XX veka, pre svega su u unutrašnjim strukturnim transformacijama građanskog društva. Izrastanje korporativnih monopola ekonomske i političke moći, informativna dominacija najrazvijenijih metropola, iscrpljivanje prostranih nerazvijenih delova sveta, s pratećom ideološkom korupcijom medija u službi svetskih centara, samo su deo procesa koji dovode do najnovije faze otvorene zloupotrebe javnosti i javnog mnjenja za jednostrane političke ciljeve "novog svetskog poretka". Produbljena analitička evidencija otkriva, s druge strane, da u razvijenim zemljama sa nekadašnjom dužom liberalnom tradicijom, već duže vremena ne prestaje proces potiskivanja autonomnih i protivtežnih snaga demokratskog i kritičkog otpora rastućem uticaju tehnobirokratskih i arkanskih centara vlasti, čiji se ciljevi, upravo zbog nedemokratskih sadržaja, moraju opravdavati ili prikrivanjem ili (što je sve češće slučaj) otvorenim fabrikovanjem, deformisanjem i razaranjem demokratske javnosti i javnog mnjenja. O toj vrednosnoj inverziji i nedemokratskoj instrumentalizaciji javnosti u korist moćnih političkih monopola u svetu, dato je dovoljno sadržajnih teorijskih iskaza u radovima H. Markuzea (Marcuse), J. Habermasa (Habermas), a od naših pisaca, u studijama Lj. Tadića. Veštačko proizvođenje i lansiranje javnog mnjenja po modelima industrijske, serijalne produkcije društvene svesti, preusmeravanja i dirigovanja ostacima kritičkog mišljenja, kontrolisanje i neutralisanje nekadašnjih središta autonomne protivteže tehnobirokratskoj vladavini, tipični su simptomi pretvaranja liberalne tradicije u pseudodemokratsku savremenost. Na marginama ove krize javljaju se razni oblici populističke "tehnologije vladanja masama", razmrvljenim i iznutra nepovezanim mnoštvom, koje se više ne može konstituisati u autentičnu javnost sposobnu da osujeti totalitarno (medijsko) prodiranje otuđene politike u društveno tkivo. Nastaje jedno novo mitsko stanje u kojem "mentalno naoružavanje masa" i programirano medijsko kloniranje "publike", postaje prvo i najmoćnije sredstvo političke vladavine. Informacije postaju prvi i najvažniji izvor sveukupne društvene moći, a iskušenja vladanja i dominacije posredstvom medija, kako na unutrašnjem, tako i na svetskom planu (u borbi za svetsku prevlast), dobijaju neodoljivo privlačnu snagu za vladajuće i sve druge političke grupacije. Pretvaranje građana i publike u objekt, u puki predmet manipulacija, sve više odvaja politiku od napora za uspešnijim rešavanjem nagomilanih društvenih problema. Zvanična politika postaje pragmatska i retorička, a politička dostignuća i merila kvantitativna i formalna, do stepena na kojem se već uveliko stiže do

krize upravljačkih sposobnosti država i političkih elita koje ih vode. Neodgovorno izjednačavanje demokratije i stvarnog demokratskog angažmana sa njihovim propagandnim i retoričkim medijskim "ekvivalentima" dovelo je do "nepodnošljive lakoće" političkog vladanja i duboke krize demokratskog etosa. Štaviše, u takvoj situaciji sve je češći slučaj da posednici nove političke i svetske moći nastoje da teret odgovornosti za stanje i budućnost sopstvene zemlje i naroda, prenose na druge narode i države. Nije slučajno da je danas jedna od glavnih političkih tema ona koja se odnosi na krizu političkog vođstva i političke vizije budućnosti. Odsustvo političke strategije i doslednosti, odsustvo etičkih obzira i sve veća agresivnost svetskih moćnika, krojenje političkih odluka u užim i odvojenim domenima i nesposobnost da se merama dnevne politike dođe do pravih i dubljih demokratskih sinteza, samo su deo političke krize našeg vremena, a u toj krizi je žarišna tačka već uočeno dirigovanje i destruiranje autonomne javnosti i javnog mnjenja.

U vremenu posle Drugog svetskog rata, na potiskivanje autonomne uloge javnosti utiče i uspon tzv. socijalne države na Zapadu i paternalističke (ujedno i totalitarne) partijske države na Istoku, u realsocijalističkim sistemima. Masovno učešće naroda u ratu i narasli zahtevi za socijalnim i ekonomskim kompenzacijama, "socijalna sigurnost pod okriljem poretka", označili su duboko odstupanje od ranijeg liberalnog etosa i autonomnog političkog subjektiviteta javnosti i javnog mnjenja. U kasnijim fazama, kada su socijalne kompenzacije već postale preveliki teret i za razvijene države, ove su bile prinuđene da se ponovno vraćaju kratkoročnim liberalnim reformama (neoliberalizam, reganizam, tačerizam), ali je to vraćanje po pravilu bilo samo prividno, tako da je na delu više bio pseudoliberalizam, nego neoliberalizam. U stvari, mnoge razvijene zemlje, zahvaćene krizom legitimnosti, već više decenija pokušavaju da održavanje relativne stabilnosti i dobrog standarda svojih građana ostvaruju na teret nerazvijenih delova sveta, putem "nejednake svetske razmene", a u poslednje vreme i direktnim političkim i vojnim intervencijama na onim svetskim prostorima koji su za njih od strategijskog i ekonomskog interesa. Uporedo sa uspesima u svetskoj ekonomskoj korporativnoj dominaciji, te zemlje se na unutrašnjem planu suočavaju sa pojavom politički anestezirane i samozadovoljne političke publike koja pasivnu potrošnju medijske propagande prihvata kao zamenu za stvarno i uticajno političko učešće. Medijsko "kvarenje naroda" praćeno socijalnim povlašćivanjem, od nekadašnje javnosti stvara "razmrvljenu" sredinu u kojoj se vidi "samo ono što se želi", a ne i ono što čini suštinu sopstvene i šire svetske zbilje (koja se zapravo i gubi iz interesnog vidokruga). Medijski reprodukovane i prerađene, čak i očite neistine dobijaju status istine i čak "neospornog", tako da stanje javnosti podseća na stanje neosvešćene mase koja kao verodostojnu istinu prima "zaboravljene laži" (Niče). Danas se, zbog toga, čini da živimo u svetu u kojem samo "predrasude putuju svetom slobodno i bez pasoša" (Volter Reli).

Ideološka korupcija masa, medija i dirigovane javnosti je, na drugoj strani, još otvorenija i malignija u zemljama koje su dugo išle putevima eshatološke svetske utopije o besklasnom društvu "srećne budućnosti i večite ljudske harmonije". Mitološki temelji ove vizije koje je pratilo totalitarno programiranje svih dimenzija društvene svesti, pa i javnog mnjenja, hipostaza ideologije i politike kao "svevažećeg načela samog života", dali su ovim istorijski neuspešnim vizijama obeležja nove religije. U njeno ime je ostvarivan

opsežan plan ekonomskog, kulturnog i duhovnog raskorenjivanja čitavih naroda. Takozvana organska radnička država, sa svojim monopolom na zapošljavanje i otpuštanje, nije ostavljala mnogo ekonomskog, socijalnog i moralnog prostora za nezavisno i kritičko javno mišljenje. Tačnije, ona je umesto javnog mnjenja podsticala autocenzuru, dvojno mišljenje (double think), odobravanje ćutanjem i *ketman*, kao podlogu za dalje zvanično falsifikovanje mišljenja i osećanja naroda.

Pravo mišljenje ljudi o javnim pitanjima, bilo je u ovakvim društvima duboko izopačeno i degradirano u dirigovano zvanično mišljenje, čak i u onim društvenim slojevima, poput individualnih seljaka, koji su u tim sistemima sačuvali bar delimičnu ekonomsku samostalnost. Bezbroj je primera teškog političkog stradalništva zbog neslaganja sa tim zvaničnim "javnim mišljenjem", što je samo potvrđivalo apsolutnu prevlast apstraktnog kolektivizma nad individualnim i autonomnim u svim jučerašnjim, ali i današnjim oblicima totalitarne i populističke "demokratije".

III

Kakav je današnji status i potencijal nezavisnog i demokratskog javnog mnjenja u stanju stvorenom krupnim svetskim promenama, kakva je bila nagli slom komunističkih sistema Istočne Evrope, ujedinjenje Nemačke i stvaranje postblokovskog, monopolarnog sveta? Da li je demokratsko javno mnjenje u tim procesima oslobođeno ili još više potisnuto kao mogući činilac revitalizacije demokratije i demokratskih odnosa? Ako je tačna teza da je demokratija i istina, a da sila postoji po sebi, ne hajući mnogo za pravdu i istinu, onda se, na osnovu uvida u burna svetska zbivanja tokom proteklih nekoliko godina, mora doći do zaključka da su demokratske tradicije čovečanstva, a među ovim i nezavisnog, kritičkog i otvorenog javnog mišljenja ponovo na velikom istorijskom iskušenju. Možda nema boljeg primera zloupotrebe i manipulacije svatskim javnim mnjenjem od onog koji je vezan za današnju sudbinu Srbije i Jugoslavije u "novom svetskom poretku", poretku nemačko-američke dominacije. Prava provala iracionalnih predrasuda, pretpostavljenih i izmišljenih krivica, jednostrane i dirigovane, agresivne propagande, uz pristrasno preusmeravanje "javnog mnjenja" u pomračenoj dioptriji uskih interesa novih svetskih moćnika, stiže čak do otvoreno naručenih medijskih svedočenja prožetih masovnim neistinama i optužbama protiv čitavih naroda. Mogućno je da se u toj provali "javnog iracionalizma" otvoreno izlila dugo potiskivana agresivnost. Možda je bila neophodna samo jedna, i to tačno određena žrtva, koja bi, bez obzira na postojanje krivice, zamenila donedavno prisutnog "velikog protivnika" koji je iznenada "nestao". Činjenica je da su među pokretačima ovog zlonamernog izopačavanja sopstvenog i svetskog javnog mnjenja bili i oni državnici i zemlje koji su svoju umanjenu i sve više beznačajnu ulogu u svetu želeli da nadoknade raznovrsnim izlivima agresije prema manjim narodima (Somalija, Haiti, Srbija), jer to nisu mogli ili smeli prema "velikima" (Nemačka, SAD) kako bi, barem prividno, u atmosferi kolektivne hajke, "povratili" ugroženo ili izgubljeno samopoštovanje. Mogućno je da su iz boce pušteni duhovi i motivi onih civilnih religija, koje svoju mesijansku svetsku ulogu vide u stalnoj borbi protiv "zla", tražeći ga i tamo gde nisu njegovi stvarni koreni. Sigurno je da se programirani, a šire posmatrano i

spontano orkestrirani napadi na čitave narode, a time i demokratiju i javnost, koriste kao najbolje sredstvo da se u njima "potopi" rđava istorijska savest (germanska koalicija), ili još opasnije: buduće nečiste političke namera i ciljevi (SAD). A mogućno je, najzad, da je ovde na delu i neka sopstvena, unutrašnja i još neprepoznata unutrašnja bolest, koja se projektuje na druge, sopstvene frustracije koje se ublažuju i pogrešno "leče" nepravednim mučenjem drugih. Bilo šta da je u pitanju, nastala je velika pometnja u sistemima vrednosti i stvoreno stanje u kojem se "sve zna, a ništa ne razume". Stanje koje evocira misao I. Andrića o tome da je onima koji su stekli veliku snagu "teško, ako ne i nemoguće, da tu snagu ponekad ne zloupotrebe". Da je reč o krupnim moralnim aberacijama, pa i poricanju sopstvenih demokratskih tradicija i načela, o totalnoj inverziji vrednosti, po kojoj je "sve što ne treba raditi sebi, dozvoljeno raditi nekom drugom", da je sve što je do juče bilo predmet osude, danas postalo "legitimni" deo dnevne političke prakse - vidi se već iz kratkog pregleda kratke istorije "novog evropskog i svetskog poretka".

Tektonski poremećaj u svetskoj ravnoteži moći u osnovi je nastao zbog neuspeha privrednih i demokratskih reformi u zemljama ranijeg istočnog bloka, pre svega u Rusiji i drugim delovima bivšeg Sovjetskog Saveza. Jedan od ključnih činilaca tog neuspeha bila je potpuno pogrešna orijentacija reformske politike M. Gorbačova prema Nemačkoj i SAD, propuštanje da se strategija modernizacije i demokratizacije ove kao i drugih bivših komunističkih zemalja, blagovremeno i potpunije osloni na povezivanje sa onim razvijenim zemljama i dinamičnim delovima sveta, čiji ciljevi nisu bili vojna i politička dominacija, već ekonomski i tehnološki razvoj. U toj grupi zemalja su pre svega Japan, Tajvan, Kina, Koreja kao i neke druge manje zemlje, bez vojno-političkih pretenzija prema krizom zahvaćenim područjima bivšeg komunističkog sveta. Umesto toga, ekonomski podsticaji za započete reforme pogrešno su traženi (uz mnoga neispunjena obećanja i nadanja) od SAD i Nemačke. Od ovih je prva, zbog iscrpljivanja u višedecenijskoj trci za prevlast u naoružanju (nuklearnom, svemirskom i sl), svoje ekonomsko vođstvo prepustila novim privrednim gigantima (Japan, Nemačka), zadržavajući samo predvodničku vojnopolitičku ulogu, ali se pritom nije odrekla pretenzija na svetsku dominaciju. Ovaj obrt u kome su pobeđeni u Drugom svetskom ratu postali ekonomski pobednici posle njega, jer nisu imali krupnije izdatke oko naoružavanja, a nekadašnji vojni pobednici postali razbijeni ili relativno ekonomski oslabljeni i iscrpljeni, doveo je do opšte krize političkih vrednosti i merila u svetskim odnosima. "Pobeđeni", posebno Nemačka, ponovo su nametnuli i političku revalorizaciju svoje ekonomske prevlasti, što je dovelo do ubrzane germanizacije svih evropskih institucija i politike. Sjedinjene Američke Države, sa ne malim materijalnim problemima: od potrebe obnavljanja dotrajale infrastrukture do sve većeg budžetskog deficita i rastućeg spoljašnjeg duga, pritisnute prodorom japanskog kapitala na sopstvena tržišta, bile su izvesno vreme okrenute ideji novog izolacionizma, da bi kasnije, privučene brzim slomom istočnoevropskih sistema, prihvatile nemačku politiku ekspanzionizma i "globalnog modeliranja", po meri "svojih budućih interesa". Ni jedna ni druga zemlja, Nemačka zbog ciljeva jačanja političke dominacije, a SAD zbog smanjenih ekonomskih mogućnosti, faktički nisu bile voljne, niti su mogle ekonomski da podrže dublje demokratske reforme u bivšim komunističkim zemljama, već su praktično prihvatile politiku nametanja sile (po obrascima nemačke *machtpolitik*), odnosno evropskog i

svetskog intervencionizma, čiji je rezultat bila nova uloga SAD kao "svetskog žandarma". Razorene, a zatim ostavljene na cedilu, opustošene iznutra i spolja, bivše komunističke zemlje su doživele totalnu socijalnu i političku regresiju, reagujući pre svega ogromnim porastom agresivnog nacionalizma koji je bio praćen daljim i strašnim etničkim i verskim sukobima. Nesposobnost zemalja nekadašnje demokratske tradicije (od SAD do Engleske, Francuske i dr) da se suoče sa sopstvenom krivicom i slabostima, prema obnovi germanske politike sile i dominacije u svetskim odnosima, direktan je uzrok upornog "traženja žrtava" i dokazivanja krivice drugih za sve krizne i destruktivne procese u svetu. Ova "rđava politička savest", koja se manifestovala u apsurdnoj i iracionalnoj politici stalnog proizvođenja sukoba, ratnih žarišta i razaranja, ljudskih stradanja širom sveta, sve do optuživanja čak i malih naroda za pretnje "nacionalnoj i međunarodnoj bezbednosti" velikih, nametanje sankcija i kažnjavanja za nepostojeće krivice - to su znaci teškog moralnog pada zemalja zapadne demokratske tradicije. Njihovo potpadanje pod uticaj obnovljene politike sile, političkog ekspanzionizma, pa i političkog i moralnog revanšizma, bilo je ujedno i reagovanje na sopstvenu smanjenu ulogu i poziciju u novoj strukturi svetske moći. Specifična i poznata ranjivost SAD na pojave posedovanja ili sticanja nuklearnog naoružanja od strane drugih, može se objasniti dugotrajnim i ogromnim gubicima američke privrede u ranijem razdoblju za održavanje blokovske vojne ravnoteže i strahovanjem da se obaveze te vrste ne zadrže i u budućnosti. Nerazumljivo je, međutim, zbog čega se smatra da se ciljevi svetskog razoružanja i stabilnog mira, mogu postići sredstvima direktnog uplitanja, pritiska i sile, kada je već jasno da se time izazivaju potpuno suprotne reakcije od očekivanih. Očigledno, ovde je u pitanju krupan strategijski promašaj savremene zapadne politike. Politika iznuđenog globalnog modeliranja u četiri faze: nuklearno razoružavanje svih drugih; prevođenje istočnog sveta na niže tehnologije i zavisnost; eksploatacija (bivši SSSR, dalekoistočna tržišta i sl) i najzad, trajna dominacija u svetu - očigledno nisu dobar projekt za mir, demokratiju i prosperitet budućeg sveta, već pre strategija daljeg izazivanja sukoba, ratova i razaranja sa nesagledivim posledicama. O tome svedoče i najnovija reagovanja i otpori Rusije, Kine, Koreje, Iraka i drugih zemalja, prema pokušajima dirigovanog razoružavanja i otvorenog političkog i vojnog uplitanja, bez ikakvih drugih kompenzacija i bez ekonomskih, moralnih i sličnih oblika ravnopravne podrške i saradnje u novim međunarodnim odnosima.

Slučaj Jugoslavije je najupečatljivije otkrio i pokazao da je u savremenom svetu došlo do duboke regresije demokratskih procesa pred politikom sile i njom izazvanim nacionalizmom, raskolom i ratom, koji zapravo predstavlja presedan i paradigmu za slične destruktivne pojave i u drugim delovima sveta. Zloupotreba medija, politički makijavelizam novih svetskih moćnika i bezobzirnost kojom se osporava nacionalni subjektivitet i dostojanstvo manjih naroda, simptom su oživljavanja mračnih stranica evropske i svetske političke istorije. Zar medijsko optuživanje Srbije za rat i agresiju, koji su precizno planirani i izvedeni u režiji progermanskih snaga i interesa u Evropi i svetu, nije slično svojevremenom Hitlerovom optuživanju Poljske za inscenirani "granični incident", posle koga je započet Drugi svetski rat i osvajački pohod na evropske zemlje? Zar rušenje granica jedne priznate evropske federacije, uz tvrdo insistiranje na boljševičkim (u suštini nepostojećim) granicama unutar Jugoslavije, nije priznanje staljinističkih me-

toda u međunarodnim odnosima? Da li je poricanje prava na samoopredeljenje Srbima u Jugoslaviji, uz priznavanje tog prava svim drugim etničkim grupama i entitetima koji su "svojstva" nacije stekli golom političkom voljom i dekretima komunističkih vođa (u Jugoslaviji uglavnom na antisrpskoj platformi), preuzimanje starih komunističkih metoda u međunarodnoj politici, uz istovremeno licemerno optuživanje drugih za dogmatizam i komunizam? Da li se pristrasnom politikom i propagandom protiv samo jedne strane (unapred programirane žrtve), pritiscima i teritorijalnim modeliranjem, možda traže rešenja za strategijske interese moćnih na drugim svetskim područjima (Izrael, islamski i arapski svet) i kakva je uloga pristrasnih (najvećih) medija u SAD i drugim zapadnim zemljama u tom pogađanju preko leđa čitavih naroda? Kako se cinična politika "štapa i šargarepe", u kojoj je za jedne namenjen uglavnom samo štap, može pomiriti sa demokratskim tradicijama i načelima elementarne ljudske pravde? Kakva je u tome uloga drugih i manje javnih središta moći i uticaja na Zapadu (Vatikan, grupa Bilderberg, itd) u traženju puteva za radikalni, milenaristički obračun sa "snagama zla", što je i u prošlosti najvećim svetskim tiranima služilo kao opravdanje za bezbroj nepočinstava i ljudskih katastrofa u svetu? Da li je bilo kakva demokratija, uopšte, cilj istočne politike novih svetskih moćnika, ili je tu reč samo o politici ogoljene sile i dominacije? Konačno: da li je sve ono što je u sopstvenoj politici napušteno (liberalizam, demokratija), sada postalo, bar verbalno, nalog i prinuda koje moraju da ispune svi drugi i manje moćni, da bi im se uopšte priznalo pravo na opstanak i da li je to "zahtevanje demokratije" zapravo način nasilnog pokoravanja onih koji su unapred stavljeni u položaj da se ne mogu boriti za pravu demokratiju, već samo za goli opstanak?

IV

Slom liberalne i demokratske etike na Zapadu i njihov pad u senku politike sile i svetske dominacije, stanje u kojem se vizija svoje (da li srećne?) budućnosti, vidi samo u propadanju, zavisnosti i porazima drugih, nije vizija i perspektiva koja obećava bolji život čovečanstva u vremenima koja predstoje. Posebno je pogubna tendencija upornog projektovanja sopstvenih promašaja i odgovornosti na druge. To se danas najbolje vidi iz produžene medijske inercije i podrške veštački stvorenim predstavama u svetskom javnom mnjenju da su svi krivci i sve zlo uvek i samo na jednoj strani, dok su vrline i dobro na onoj drugoj, navodno suprotnoj od njih. Pored obilja novih činjenica, svedočenja, pa i tumačenja sasvim različitih od ranijih, i dalje preovlađuju programirane propagandne laži u prikazivanju i tumačenju stanja u Jugoslaviji, Rusiji i u drugim zemljama, pomoću veštački stvorenih stereotipa i predrasuda. Posledice današnje neviđene medijske agresije na svetsko javno mnjenje, povodom kriza i sukoba u pojedinim zemljama i delovima sveta, otkrivaju da se globalno "političko zavođenje publike" u svetu kojim dominiraju politika sile i destruktivni nacionalizam, može smatrati najvećom opasnošću po demokratiju, mir i napredak u budućem svetu. Očito je, s druge strane, da se povećava i raste broj zemalja koje su žrtve ovog jednostranog medijskog rata i optuživanja i da su čak i one svetske snage i institucije (OUN i dr), koje su svojevremeno nastale kao instrumenti svetskog mira i ravnoteže, sada uglavnom u službi svetske politike sile i dirigovanja sudbinama naroda.

Značajno je, međutim, da istovremeno oživljava svest o neophodnosti odbrane sopstvenog integriteta, nezavisnosti i dostojanstva i to u sve širem krugu zemalja koje se ponovo okreću sopstvenim snagama i međusobnom povezivanju, u borbi za budućnost i bolje, humanije odnose u svetu. U meri u kojoj taj novi pokret ka nezavisnosti i budućnosti jača, rađa se i novo javno mnjenje sa novim potencijalima demokratskog otpora politici sile i arogancije čiji su tvorci agresivni gospodari "novog svetskog poretka".

* * *

Pozadinu stanja i procesa u savremenom svetu i Evropi upečatljivo prikazuje i osvetljava zapažena knjiga bivšeg visokog funkcionera britanske vlade Rodnija Atkinsona (*Evropski začarani krug*, Svetovi, Beograd, 1997), čiji je prevod nedavno objavljen i u našoj zemlji. Atkinson, čiji je rad bio povezan sa poslovima u različitim posleratnim evropskim institucijama, iznosi obilje podataka i dokumentacionih prikaza i materijala, koji svedoče o dubljim korenima današnjih evropskih i svetskih političkih procesa, nedovoljno poznatih javnosti i širim krugovima ljudi. U središtu razmatranja je aktivnost međunarodne grupe Bilderberg, koju sačinjavaju državnici, poslovni magnati i druge uticajne ličnosti, koje su ujedno i stvaraoci međunarodne politike i javnog mnjenja u svetu. Ova neformalna i polujavna grupacija nastala je 1957. godine u Holandiji, a njen osnivač bio je holandski princ Bernadot, Nemac po poreklu i bivši nacistički oficir od 1934-37. godine. U sastavu grupacije (čija se najnovija verzija u knjizi prezentira sa svim imenima) su i mnogi drugi akteri (ili sledbenici) nemačke politike ili politike satelitskih vlada iz vremena nacističke vladavine u Evropi, pa i oni koji ni za vreme Drugog svetskog rata nisu prekidali saradnju, ili su aktivno sarađivali sa nacističkim režimom i pružali mu raznovrsnu podršku (iz SAD, Engleske, Švedske, Belgije, francuskog višijevskog režima, čiji su predstavnici zauzeli važne položaje i u posleratnim evropskim institucijama). Upoređujući nacističke planove o novom evropskom poretku i sadašnje aktivnosti i strategiju novog svetskog i evropskog poretka, ovaj pisac utvrđuje veoma veliku sličnost tih planova i strategija, s tim što se umesto ranijeg tročlanog stožera, sada uvodi šema germanoameričke dominacije u monopolarnom svetu. Posledice ove renesanse mitskih motiva o "večnom vraćanju istog", vide se u obnovi nemačke istočne politike u periodu posle ujedinjenja Nemačke i sloma komunističkih režima u Evropi, usitnjavanju i razbijanju nekih država i uspostavljanju zavisnih tvorevina, sistemskom slabljenju suvereniteta i forsiranju regionalizma, geostrateškim diktatima i iznuđivanju odluka o globalnom modeliranju radi stvaranja nove svetske mape itd. U ovom procesu sveopšteg uplitanja u poslove drugih zemalja, sa ciljem oblikovanja sveta po meri interesa najmoćnijih superdržava, čak i mnoge veće zemlje tradicionalne zapadne demokratije zapadaju u inferiornu, pa i ponižavajuću poziciju. S druge strane, veštački se stvaraju i potpomažu instrumentalizovane države, kojima se namenjuje uloga operativnih izvršilaca politike i čuvara interesa novih gospodara Evrope i sveta. To se događa u svim regionima, a poslednjih godina naročito upadljivo na jugoistoku Evrope. Politiku nove evropske i svetske dominacije uvek prati (ili joj prethodi), moćna medijska propaganda koja služi pravdanju različitih mera pritiska i prinude svetskih supersila nad državama i narodima koji se odupiru jednostranom diktatu. Politička i geostrateška uslov-

ljavanja i ucene u novoj politici postižu se i metodama ekonomske i političke izolacije, uskraćivanjem prava na pristup međunarodnim organizacijama, a u tom kontekstu instrumentalizovane su i UN. Nova politika sile se u formiranju svetskog javnog mnjenja obilato služi pseudodemokratskom retorikom i argumentima, pristrasnim tumačenjima različitih pojava i procesa i različitim merilima u procenjivanju istih ponašanja i pojava, zavisno od subjekata koji se preferiraju ili odbacuju.

Zanimljivo je da u svojoj dokumentarnoj studiji R. Atkinson korene sadašnje politike svetske i evropske dominacije povezuje sa dogovorima i planovima koje su pred kraj Drugog svetskog rata korporativni nemački magnati i vrh policije doneli u Strazburu kao opštu orijentaciju međunarodnog delovanja tih snaga po završetku rata, koji je u to vreme za Nemačku bio definitivno izgubljen. U tom kontekstu nije bez značaja da su za svrhe obnove "nove evropske politike" već u to vreme (1944. godine), učesnici strasburškog dogovora obezbedili znatna finansijska sredstva, a još više se računalo na svestranu pomoć onih krugova i moćnih ličnosti u zapadnim zemljama koji su ne samo pre Drugog svetskog rata, već i dok je taj rat još bio u toku, aktivno pomagali nemačku državu i održavali veze sa nacističkim krugovima.

Uobičajeno je da proponenti novog svetskog i evropskog poretka u svojim reakcijama na publikacije i dokumente slične onima koje obelodanjuje Atkinson, ističu da je reč o izmišljenim "teorijama zavere" i sl. Međutim, ako je i deo ovih materijala koji je objavljen i uveliko zapažen u čitalačkim krugovima u svetu, - tačan, - onda se pojave pogubne regresije demokratskih procesa i demokratske javnosti u svetu mogu objasniti i sa stanovišta renesanse politike sile i diktata. Tačnije, usavršenim planovima da se nezavisnost i sloboda u savremenom svetu podrede jednostranim ciljevima i interesima novog svetskog Levijatana.

VI DEO
PRIKAZI I RECENZIJE

Prof. dr Čedomir Čupić
Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka

SAVREMENE DEMOKRATIJE

(Vučina Vasović, *Savremene demokratije*, tom I, Službeni glasnik, Biblioteka Sinteze, Beograd, 2006, str. 698)

Knjiga Vučine Vasovića *Savremene demokratije,* pripada kapitalnim delima iz političkih nauka. U proteklih nekoliko godina kod nas je štampano nekoliko dobrih knjiga stranih i naših autora u kojima je problematizovana demokratija, odnosno pitanja i problemi demokratije kao vladavine, ali i načina života. Te studije su, i istorijskog i aktuelnog karaktera, a delo profesora Vasovića sistematičnošću, analitičnošću, širinom, dubinom sagledavanja, pristupom i sintezom nadilazi ove parcijalne uvide.

Ovo kapitalno delo spada u retke poduhvate tokom dvadesetog veka o demokratiji, poput dela Brajsa, Mura, Dala, Arona, Almonda, Bobia, Sartorija, Helda, Makrofa. Kod nas je tridesetih godina prošlog veka štampano trotomno delo Džejmsa Brajsa, *Savremene demokratije* (izdavač Geca Kon, Beograd, 1993). Brajs je istraživao šest savremenih demokratskih vladavina, dok profesor Vasović posle 73 godine realizuje projekat na istu temu sa širim i dubljim uvidom, uz analizu razvoja problema koji su se tokom tog perioda pojavili u zapadnim demokratijama. Vasović u oba toma problematizuje četiri „velike" i četiri „male" savremene demokratije.

U ovom tomu, autor u poglavlju pod nazivom „Pojam i modeli demokratije" razmatra smisao i značaj demokratije, odnosno bavi se vrednovanjem demokratije i preispitivanjem njenog značaja za savremeni politički život. Profesor Vasović navodi nekoliko razloga za proučavanje zapadne demokratije. Prvi razlog vezan je za činjenicu da „zapadna demokratija predstavlja najrazvijeniji vid demokratskog uređenja društva i stoga nije slučajno što je služila i još uvek služi kao uzor mnogim drugim zemljama u njihovom traganju za odgovarajućim modelom demokratske organizacije društva". Drugi, što se komparativnim proučavanjem omogućava „bolje razumevanje osnovnih političkih procesa zapadne demokratije." Treći, politička nauka ne može verovati na reč protagonistima „nametanja tog modela bez kritičkog propitivanja stvarnog domašaja, rezultata i aplikativnosti tog modela na druga područja i sredine savremenog sveta." Četvrti, što razumevanje suštine demokratije „doprinosi sagledavanju mogućnosti razvoja pojedinaca i društava i otuda predstavlja izvor motivacije i energije u odbrani i uzgoju demokratije naročito u manje razvijenim ili nerazvijenim društvima." Peti, zbog preteranog hvaljenja, od strane onih koji su u siromaštvu, bedi i nezadovoljstvu onoga što ne znaju kako treba da funkcioniše. Profesor Vasović navodi još četiri razloga zbog čega se demokratija treba temeljno da proučava.

U opštem delu, obrađeni su modeli demokratije, demokratski principi i institucije, te determinante i efekti demokratskih poredaka. Poseban deo, ovog prvog toma, posvećen je analizi i kritičkom preispitivanju: američkog prezidencijalizma, britanskog parlamentarizma, francuskog poluprezidencijalizma i nemačkog kancelarskog sistema. U svakoj od ovih demokratija obrađeni su: formiranje političkog sistema, principi, institucije i procesi, organizacija političke vlasti (vertikalno i horizontalno), izborni i partijski sistemi, političke elite, interesne grupe i grupe za pritisak, javnost, javno mnjenje i masovni mediji, participacija, svetske i regionalne organizacije i odnos prema globalizaciji.

Profesor Vasović je u svakom od ovih demokratskih političkih sistema analizirao istorijske, geografske, socijalne, ekonomske, demografske, antropološke, kulturne, psihološke, religijske, etničke i međunarodne činioce i obrasce. Takođe, predočio je i kriterijume za procenu i rezultate svakog pojedinačnog političkog sistema. Precizno su analizirani nastanak, uzroci, razlozi i motivi na kojima su građene ove demokratije. Naznačena su i ograničenja, slabosti, nedostaci, opasnosti, odnosno, kako to profesor Vasović naziva, „siva polja" tih demokratija.

Od moguća četiri pristupa u istraživanju savremenih demokratija autor se opredelio za kombinovani. To je kombinacija teorijsko-komparativnog sa monografskom obradom konkretnih demokratskih sistema. U toj kombinaciji korišćen je kritički monografsko-komparativni pristup. Na taj način postignut je dobar sklad između teorijskih uvida, empirijske građe i kritičkog preispitivanja.

Posebna vrednost ovog kapitalnog dela jeste interdisciplinarnost i u pristupu i u korišćenju literature. Tako je ovo delo pored teorijskih i empirijskih slojeva oplemenjeno i saznanjima iz filozofije, istorije, sociologije, prava, ekonomije, psihologije, kulturologije, antropologije i književnosti. Knjiga je pisana jasnim jezikom i lepim stilom.

Delo profesora Vasovića je plod dugog bavljenja problemima politike, političke nauke i demokratije. Autor je još pre 33 godine objavio knjigu *Demokratija i politika,* koja je u jedno ideološki žestoko obojenom vremenu, obeleženom jednoumljem, bila nešto sasvim novo, sveže, izazovno, podsticajno i od ideologije oslobođeno. Ta knjiga pisana je po uzoru na najbolje primere istaknutih političkih filozofa i teoretičara politike druge polovine dvadesetog veka.

Vučina Vasović pripada onom malom broju naših najistaknutijih teoretičara politike i profesora političkih nauka. U grupi je utemeljivača izučavanja političkih nauka i formiranja studija političkih nauka. Ceo radni vek proveo je na Fakultetu političkih nauka u Beogradu, ali je bio i gostujući profesor na mnogim svetskim univerzitetima i institutima.

Knjiga *„Savremene demokratije"* značajna je i važna iz tri razloga: naučno-istraživačkog, pedagoškog i praktično-političkog.

Naučno-istraživačkog, zbog toga što pripada vrhunskim delima iz oblasti politikologije i što će podsticati sadašnje i buduće naučnike i istraživače. Pedagoškog, zato što je nezaobilazno i korisno štivo studentima na fakultetima na kojima se izučavaju savremeni politički sistemi i komparativna politika. Praktično-političkog zbog toga što je izuzetno instruktivno i podsticajno za sve koji se bave politikom, parlamentarnom vlašću, partij-

skim, izbornim i državno-upravnim poslovima. Svi drugi zainteresovani u ovom delu će pronaći ono što treba da ih kao građane interesuje, a odnosi se na vladavinu koja bi trebalo da poboljša kvalitet njihovog pojedinačnog i političkog života.

Delo profesora Vasovića nije samo prilog naučnom, odnosno teorijsko-istraživačkom radu i pedagoškoj upotrebi, već i praktičnom obrazovanju i političkoj socijalizaciji u građanskom osvešćivanju i građenju kritičkog mišljenja, razumnog, razboritog i racionalnog delovanja i ponašanja.

Doc. dr Slaviša Orlović
Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka

POLITIČKA TEORIJA I ODGOVORI NA IZAZOVE „POLITIČKOG“

(Vojislav Stanovčić, *Politička teorija*, tom I, Službeni glasnik, Biblioteka Sinteze, Beograd, 2006, str. 838).

Političke nauke u Srbiji obogaćene su kapitalnim delom kakvo doista predstavlja prvi tom rada Vojislava Stanovčića *Politička teorija*. Čini nam se, da je, radi onih čitalaca, do čijih će ruku stići ovaj osvrt koji dajemo, važno ukazati na karakter ocena koje su o Stanovčićevoj *Političkoj teoriji* dali naši najbolji poznavaoci današnje svetske literature iz oblasti političkih teorija, političke sociologije, teorije političkih sistema, političke antropologije, pravne filozofije, pravne teorije, etike, teorije kulture i drugih srodnih ili sa navedenima povezanih disciplina i oblasti. Oni su delo o kojem pišemo svrstali među radove najviših dometa. Nema nikakve sumnje da je to delo enciklopedijsko po širini zahvata, a *par excellence* teorijsko i kritičko po dubini analiza i ocena, a u isto vreme i najobuhvatnije delo iz oblasti političkih nauka u nas.

Politička teorija I je prvi od tri predviđena toma. Zato pisac u prvom tomu daje ono što je opšte i to nam kao vodič otkriva kakav će biti pristup autora problematici teorija, odnosno ideja i institucija u ostala dva toma. U uvodnom delu I toma, koji nosi naziv *„Panoptikon političkih ideja“* (str. 15-245), nalazi se sedam poglavlja, čije ćemo naslove navesti, jer se njima prikazuje, ali ne iscrpljuje polje političkog: „Izazovi i odgovori“ (jer autor i ideje i ustanove tretira kao odgovore na izazove političkog života, a prati i proces preobražaja ideja i teorija u institucije, pri čemu se nameće misao da prve imaju i ulogu semena, a ustanove „ploda“ koji može biti i slatak i gorak, pa i otrovan); „Temelji poredaka i civilizacija“ (a temelje nalazi u normativnim, religijskim i moralnim, meta-pravnim, potom pravnim porecima na kojima počivaju ljudske civilizacije i služe kao osnova za socijalizaciju i očovečavanje ljudi; autor se poziva i na druge pisce koji za najveći ljudski izum smatraju *normu,* tj. pravilo civilizovanog ponašanja za čiji prekršaj sledi sankcija); „Učenja o smislu istorije“ (gde pokazuje uzaludnost traganja za filozofijama koje bi mogle unapred objasniti i predvideti bar osnovne tokove i pravce istorije); „Sukob i poredak“ (najveća pošast koju ljudi u međusobnim odnosima neprestano izazivaju, a najviši umovi velikih religijskih i političkih učenja se trude da nađu put do „večnog mira“); „Etika i politika“; „Čovek: podanik ili građanin?“; i „Dela značajnih istoričara i lepe književnosti o karakteru političkih pojava“ - o čijoj ćemo sadržini nešto više reći u nastavku.

Prva knjiga, glavni deo I toma, koja nosi naslov „Karakter političkih teorija“ (str. 247-698), sastoji se od tri dela: Prvi daje *Osnovne pojmove o prirodi političkog* (str. 247-444); drugi tretira *Epistemološko-metodološke probleme* (str. 445-558); a predmet trećeg dela je *Problematizacija razvitka političkih teorija* (str. 559-698). *Odabrana bibliografija* na sto četrdeset strana (str. 699-838) je podeljena u pet delova i veliki broj odeljaka koji obuhvataju radove određenih tematskih i problemskih celina.

Najpre ćemo ukazati na neke ocene koje je o ovom delu izreklo više kompetentnih autora, po čijem jednodušnom mišljenju ova *Politička teorija* može s pravom da se upoređuje sa značajnim radovima te vrste, onim delima koja su u XX veku u svetskim razmerama predstavljala doprinos političkoj teoriji i političkoj nauci.

Dr Slobodan Beljanski je o ovoj knjizi objavio relativno kratak tekst, ali vrlo pregnantne sadržine, koji je zamislio kao kratak „Uvodnik za knjigu Vojislava Stanovčića, *Politička teorija*“ (nedeljnik *Vreme*, 5. jula 2007, str. 30 i 31). Taj prikaz otkriva i da je njegov autor veoma upućen u pravno-teorijsku i srodnu, ali i mnogo širu problematiku društvenih teorija, istoriografije i književnosti, kao i da uviđa značajnu ulogu koju delo koje prikazuje može imati u razvijanju liberalno-demokratske političke kulture i svesti u našem društvu. Posle ukazivanja na strukturu i sadržinu *Političke teorije* i osvrćući se na izuzetno interesantan i poučan način o više ideja analiziranih u ovoj knjizi, Beljanski za pisca ovog dela kaže da njegov „pristup problemima, razgovetnost izlaganja i sjajan stil, osim o predmetu o kojem se raspravlja, otkrivaju i narav samog autora, njegovu otmenu blagost i njegov oprezni optimizam“. A u nastavku kaže: „Kao jednog od najznačajnijih utemeljivača naše političke teorije, uprkos činjenici da toj teoriji još uvek doprinosi i utire puteve, Vojislava Stanovčića nesumnjivo već sada možemo smatrati njenim klasikom. Stanovčićevo delo obeležavaju bar dve osobine koje je Tomas Sternz Eliot smatrao odlučujućim za označavanje veličine, trajnosti i značaja nekog stvaraoca. A to su - zrelost i sveobuhvatnost. Zrelosti individualnog duha, međutim, kako je primetio Eliot, potrebna je i zrelost socijalnog tla. Nevolja svih nas, međutim, u tome je što zrelost Stanovčićevog duha prednjači nad zrelošću naše istorijske svesti, i što, nadilazeći socijalnu spremnost na uzajamnost komparativnih civilizacija, spremnost da se uči, utiče i uticaj prima, na svojevrstan način govori i o auditorijumu do koga će ovakvi osvešćujući glasovi dopirati sporo i fragmentarno.“ (*Vreme*, isto, str. 31; ovaj tekst dr Beljanskog je u celini prenesen u jednom profesionalnom pravničkom časopisu, i u kulturnom dodatku jednog dnevnog lista).

Prisustvovali smo i pažljivo pratili nekoliko predstavljanja *Političke teorije* Vojislava Stanovčića, na kojima je učestvovalo petnaestak naših, u tu materiju upućenih profesora i akademika. Dopisni član SANU, profesor Pravnog fakulteta, dr Danilo Basta objavio je svoje izlaganje na predstavljanju *Politička teorije* u Salonu Kluba SANU, 5. juna 2007. On je dobro poznat i većem broju politikologa koji su se interesovali za političku i pravnu filozofiju pa su prof. Bastu upoznali preko njegovih radova, kao i prevoda, naročito o Kantu (posebno je uticajan bio *Um i sloboda*, 1974), Fihteu, Blohu, Koršu i nizu drugih. On je prirodno, znatnu pažnju poklonio onim delovima *Političke teorije* u kojima se njen pisac bavi pravno-teorijskom problematikom, a naročito vladavinom prava. Odabrali smo iz Bastinog izlaganja dva mesta koja govore o kontekstu u

kojem se ovaj rad pojavljuje i o povezanosti političkih teorija sa širim istorijskim i kulturnim miljeom. Naime, namera nam je bila da našim čitaocima skrenemo pažnju na neke druge Stanovčićeve radove novijeg datuma, a o nekima smo objavili i prikaze. Ali, Basta je na početku izlaganja ne samo naveo Stanovčićeve radove objavljene u novije vreme, nego i neke pretpostavljene razloge što te radove njihov autor nije objavljivao ranije. Zato smo smatrali da je dobro navesti Bastine reči: „Čak i onima koji ne prate pomno šta se događa u našoj političkoj nauci, nije moglo promaći da je jedan od njenih današnjih predvodnika i najznačajnijih predstavnika, Vojislav Stanovčić, poslednjih godina objavio nekoliko knjiga zaredom. Tako su samo u 2003. godini izašle tri njegove knjige: dvotomno delo *Političke ideje i religija* (Udruženje za političke nauke - Čigoja štampa, Beograd, 2003) na preko sedam stotina stranica, koje je svojevremeno predstavljeno u ovom Klubu; zatim *Vlast i sloboda* (Udruženje za političke nauke - Čigoja štampa, Beograd, 2003); najzad *Macht und Legitimität* (Dike Verlag, St. Gallen, 2003). Samo tri godine docnije, dakle 2006, Stanovčić je bio u prilici da svoju bibliografiju dopuni još dvema knjigama. To je, najpre, knjiga *Moć i legitimnost,* dakle, srpska verzija prethodno pomenute knjige, objavljena pod rednim brojem 71. u uglednoj biblioteci „Politika i društvo", koju je, nije suvišno pomenuti, uoči Drugog svetskog rata pokrenula nekolicina ondašnjih profesora Pravnog fakulteta. Konačno, prošle godine je svetlost dana ugledala ona Stanovčićeva knjiga koja nadsvođuje sve prethodne i koja je, očigledno, njegov *opus magnum*: *Politička teorija I,* koju je, tu nedavno, Žiri za dodelu nagrade Grada Beograda proglasio za najbolje delo iz humanističkih nauka za 2006-u. Ovde su ti podaci i činjenice poređani i pomenuti ne da bi nekoga napadno zablesnuli ili na prečac impresionirali. Učinjeno je to iz sasvim drugog razloga - da bi se, naime, predočilo da je došlo vreme da Vojislav Stanovčić ubira plodove svoga višedecenijskog, upornog i mukotrpnog rada u istraživanju sveta politike. Nije hteo da objavljuje po svaku cenu, koristeći brže-bolje svaku, pa i najneznatniju priliku. Naprotiv, strpljivo i istrajno, s posvećenošću koja se, pogotovu kod nas, ne susreće tako često, radio je u oblasti svoga naučnog i duhovnog zanimanja, proničući u središnje političke fenomene kao što su vlast, legitimnost, država, sloboda i dr., i poniruć u bezobalne tokove političke misli od antičkog do modernog doba." (Danilo N. Basta, „Politička teorija s tragovima praktičke mudrosti", u *Samopoštovanje i puzavost*, Beograd, Pravni fakultet i Dosije, Biblioteka „Politika i društvo", 2007, str. 291-297).

Navešćemo još jedan deo Bastinog izlaganja koji se odnosi na poglavlje koje kazuje šta nam dela značajnih istoričara i lepe književnosti kazuju o karakteru političkih pojava, o čemu i mi imamo gotovo istovetno mišljenje. Bastina upućenost u tokove antičke i novije evropske kulture čini njegove ocene tog segmenta ovog dela vrlo meritornim.

Stanovčićev postupak i ukazivanje da se kompetentnim korišćenjem istorije i lepe književnosti može doprineti razumevanju nekih političkih fenomena, Danilo Basta je ocenio rečima „da pisac ove knjige ide u red sasvim retkih pripadnika naše političke nauke koji su jasno spoznali i otvoreno pokazali da je velika književnost dubok izvor dragocenih saznanja o političkim fenomenima, u prvom redu, razume se, o vlasti, njenoj prirodi i dijaboličnosti. Doduše, psihologija vlasti bi se nekako i mogla zamisliti bez uporišta u značajnim književnim delima u kojima je ona sagledana s raznih strana,

ali bi u tom slučaju neminovno bila osuđena na plitkost i oskudnost, beskrvnost i beživotnost, dakle na onu hladnu i rđavu apstraktnost od koje jedva da može biti kakve saznajne koristi. To je Stanovčić, zacelo, dobro znao kada je u epistemološki ram svoje *Političke teorije I* uključio i razmatranje pod naslovom (koji se svakako mogao formulisati spretnije!) „Dela značajnih istoričara i lepe književnosti o karakteru političkih pojava" (str. 221-245). Pri tom nije podlegao iskušenju da između metodski stroge, jasno profilisane teorijsko-političke analize i književnih dela „obojenih" političkim temama olako stavi znak jednakosti. S druge strane, opet, uverljivo je pokazao u kojoj meri se saznanje političke nauke ili uvidi političke filozofije mogu oploditi, obogatiti, pa i produbiti, posezanjem za delima velikih pisaca poput, recimo, grčkih tragičara, Šekspira, Dostojevskog, Kafke, našeg Andrića i drugih. Ukratko, Stanovčiću je uspelo, da se u razmatranju međusobnog odnosa političke teorije i književnosti ne nagne previše na jednu stranu. To je bilo mogućno stoga što nijednog trenutka nije izgubio iz vida njihovu različnost, tj. nesvodljivost jedne na drugu" (isto, str. 294-5).

U predstavljanju Stanovčićeve *Političke teorije* na Fakultetu političkih nauka (14. decembra 2006), učestvovalo je nekoliko profesora teorijskih disciplina iz korpusa političkih nauka, čija je kompetentnost našla izraza i u fazama koje su prethodile objavljivanju (recenziranje rukopisa i predlaganje za objavljivanje) i javnom vrednovanju ovog poduhvata (odlučivanje o nagradi).

Prof. dr Čedomir Čupić u svojoj recenziji piše: „Rad Vojislava Stanovčića *Politička teorija* je kapitalno delo politikologije, koje karakteriše sistematičnost, analitičnost, širina i dubina sagledavanja problematike političkih teorija, a sinteze u njihovoj obradi. U njemu su sintetizovane ideje, saznanja, činjenice, prikazi istorijskih i društvenih okolnosti, filozofske i etičke koncepcije, klasične i moderne teorije i razmatranja savremenih tema i problema... Ovaj rad će podsticati naučnike i istraživače, koristiti studentima koji izučavaju političke ideje i teorije, izuzetno podsticajno uticati na formiranje liberalno-demokratske političke kulture i tolerancije kod onih koji su politički angažovani i doprineti izgrađivanju kritičkog demokratskog obrasca mišljenja, delovanja i ponašanja".

Prof. dr Ilija Vujačić piše da Stanovčićev rad „predstavlja jedinstveni pokušaj u našoj politikologiji da se u svetlu ostvarenih dometa političke teorije na početku XXI veka pruži iscrpan kritičko-analitički pregled glavnih problema, shvatanja, ideja i ključnih dilema političke teorije od antike do danas, a posebno kontroverzi i rasprava u XX veku"... da... „autor neguje kritički odnos prema istraživanim problemima i teorijama i pruža uravnotežen kritičko-naučni pristup svakom problemu, teoriji, ideologiji i instituciji kojima se bavi."..i da... „na kraju vredi istaći da je u ovom radu izložen rezultat višedecenijskog bavljenja problemima političke teorije, te da uz širinu oblasti razmatranja, preciznost i sofisticiranost argumentacije, kao i istančanost analize, ovaj rad predstavlja jedan od najznačajnijih istraživačkih radova u našoj politikologiji u njenoj poluvekovnoj istoriji. Istančanost analize, suptilnost zaključaka, jednostavnost izlaganja, kao i umeće da se o vrlo složenim problemima piše na jednostavan i razumljiv način, a da se ne gubi na stručnosti i analitičnosti, čine da ovo delo predstavlja i doprinos širenju demokratske kulture i tolerancije, a ne samo uvećavanju teorijskog znanja i razumevanja političkih fenomena."

Uzimamo kao vrlo relevantno i značajno za predstavljanje ovog dela široj čitalačkoj publici u Srbiji, da je na Fakultetu političkih nauka, Stanovčićevu *Političku teoriju* predstavilo nekoliko profesora tog Fakulteta, koji su sa stanovišta posebnih, ali srodnih disciplina kao što su teorija političkih sistema, politička sociologija, antropologija, politička teorija dali nesumnjivo kompetentnu ocenu i podstrek ne samo studentima, nego i nastavnicima i istraživačima, kao i poruku političkim akterima, da u ovoj knjizi mogu pronaći veliki broj ideja, institucija i primera koji im na istorijskom i aktuelnom iskustvu mogu mnoge stvari osvetliti i upozoriti ih na mnoge tajne političkih enigmi.

Časopis *Politikolog* je doneo kratak prikaz „promocije toma I knjige prof. dr Vojislava Stanovčića" pod naslovom *Teorija politike*. Naglašene su ocene koje su o knjizi izrečene: prof. dr Milan Podunavac, dekan FPN: da je „saglasan sa ocenom recenzenata knjige (prof. dr Čedomir Čupić i prof. dr Ilija Vujačić) da ova studija predstavlja kapitalni rad i sintezu političke teorije"; prof. dr Vukašin Pavlović „da je knjiga prof. Stanovčića sjajna potvrda uzleta produkcije u oblasti političke teorije", a posebno je istakao problem odnosa etike i politike naglašavajući da knjiga o kojoj govore, pored ostalog, predstavlja i snažan pledoaje za povratak etike u politiku; prof. dr Čedomir Čupić „govorio je o značaju ovog kapitalnog poduhvata u oblasti politikologije koga karakteriše duboko sagledavanje složenih problema života politike", rekavši i da je „Stanovčićev istraživački poduhvat kako naučnog i filozofskog karaktera po dubini, tako i enciklopedijskog po širini te da ovo delo pripada najboljim radovima u oblasti političkih nauka" (*Politikolog*, br. 15, decembar 2006, str. 13).

Studentski časopis *Politikolog* je citirao i prof. dr Iliju Vujačića, koji je opširnije govorio o pojedinim delovima, tj. o strukturi i sadržini rada, da bi zaključio već gore navedenim rečima, koje će se nakon nekoliko dana pojaviti u NIN-u (od 21. decembra 2006, str. 46) kao zaključak prikaza knjige u kom se kaže, da knjiga „pruža iscrpan kritičko-analitički pregled glavnih problema, shvatanja, ideja i ključnih dilema političke teorije od antike do danas, kao i kontroverzi i rasprava u XX veku".

U nastavku ćemo navesti još neke važne karakteristike dela o kojem pišemo, a potom ćemo navesti i nekoliko značajnih pitanja, problema, ideja i stavova koji su kao rezultat višedecenijskog rada, istraživanja i proučavanja, izloženi u *Političkoj teoriji*. Možemo reći da ova knjiga uspostavlja standarde za dalji razvoj političkih nauka u Srbiji, nudeći istovremeno na svetskim vekovnim iskustvima lepezu odgovora koja kao deo političke teorije mogu biti od pomoći i u objašnjavanju izazova i iskušenja našeg vremena.

Knjiga i počinje razmatranjem političkih ideja i institucija kao odgovora na izazove kakve predstavljaju trajni problemi političkih zajednica. I već na početku upućuje da su među najvećim izazovima oni koji se tiču političke vlasti i borbe za vlast i premoć, a sve to u vezi i sa povezanošću karaktera političkih zajednica sa društvenom prirodom čoveka (zoon politikon-a). Ali, knjiga je multi-disciplinarna i gotovo da nema relevantne teme iz oblasti društvenih nauka kojoj nije posvećena zaslužena pažnja.

Jedan od problema za istraživača i pisca jeste propitivanje ili bolje reći ispitivanje temeljnih pitanja čoveka i savremenog društva, ne samo sa strogo naučnog, nego i sa moralnog stanovišta. Jer, Stanovčić se kroz ceo rad pridržava onoga što je nagovestio već u „Uvodu" i razvio u drugom delu prve knjige. Radi se o nekim teorijskim i meto-

dološkim pristupima pisca, čiju suštinu on i objašnjava. Tako u „Uvodu“ najpre naglašava normativne, metapravne temelje poredaka i civilizacija, kao i značaj normi za zajednički život i za „dodeljivanje značenja“ političkim pojavama, pojmovima i ljudskim radnjama (Uvod, poglavlje II, str. 49-59). A zatim, u poglavlju V koje je naslovljeno „Etika i politika“ (str. 109-182) i koje čini gotovo 75 stranica Uvoda, daje jednu panoramu shvatanja pravde od Trasimaha do Rolsa. Pri tome, u oslanjanju na Aristotela i brojne kasnije mislioce sve do današnjih, Stanovčić naglašava značaj i zalaže se za obnovu „filozofije ljudskih stvari“ (kojom je Filozof obuhvatao etiku i politiku), pa u prilog toga na nizu mesta daje argumente za podršku svome stavu. „Filozofija ljudskih stvari“ zahteva da se pored uloge naučnog, nauke (episteme) i ljudskim stvarima koje zavise i od ljudske volje i shvatanja, mora do izražaja doći razumnost, mudrost (fronezis) i ljudski razlozi. Piščeva shvatanja ove problematike naročito dolaze do izražaja u njegovom razmatranju „etike ciljeva i sredstava“ i u kritici „novog političkog morala“ koji on tretira i na drugim mestima, kao makijavelizam. Ova orijentacija pisca *Političke teorije* u istom duhu, rekli bi da kulminira u poglavlju VI („Čovek: podanik ili građanin“, str. 183-220) gde se sloboda povezuje sa samosvešću i moralnom autonomijom kao elementima slobode i uslovima da se ona izbori. A dostizanje i održanje i jednog i drugog (moralne autonomije povezane sa samosvešću i slobode) uslovljava se i odgovarajućim obrazovanjem i vaspitanjem čoveka i građanina. Stanovčić navodi i još jedan uslov koji je Perikle isticao kao garant slobode, a to je hrabrost. Kao jedna dodatna, slikovita ilustracija onoga što je pojmovima političke teorije i naučnim postupkom saopšteno, dolazi osvrt na oblasti nauke koje se bave jedanputnim pojavama konkretnog (a to je istorija), a na osnovu iskustava koja nam pruža istorija - politička teorija izvodi, izvesnim uopštavanjem, svoje pojmove i zaključke, pa i posebne kategorije i teorije, koje mogu imati i paradigmatičan značaj i karakter. Autor je veoma ubedljiv u argumentima u prilog uključivanja u rad poglavlja VII Uvoda, gde se govori o ulozi koju istorije i dela lepe književnosti mogu imati u „razumevanju“ političkih pojava.

Kako sam pisac knjige kaže, u ovom radu sledio je antropocentrični pristup “umereno naklonjen slobodarskim idejama, jer se čovekov položaj uzima kao polazište u razmatranju političkih ideja i ustanova i u tome se oslanjao na školu tzv. “modernizovanog liberalizma”[što je najbliže poimanju slobode kod Džona Loka i Džona Stjuarta Mila]. U knjizi se razmatra uloga ideja i ustanova, njihovo rađanje, rušenje i umiranje, vršenje uticaja i podložnost promenama, evolutivnim ili naglim i nasilnim putem, tokom dugog vremenskog perioda od najstarijih početaka do današnjih dana (pri čemu se naglašava trajna tendencija da se ideje ovaplote u institucije kao relativno trajne obrasce ponašanja).

Ukazuje se i na paradoksalnu stranu ideja. Iako je nekada očigledno da su ideje bile zamišljene da u datim situacijama donesu poboljšanje ili opšte dobro, pravdu, jednakost, slobodu ili da učvrste vrline, u stvarnosti su one često postajale izvor ili uzrok nevolja, stradanja, terora (crnog, belog, crvenog, zelenog), do te mere da bi ih se zgražavao i sam autor koji ih je stvarao. Prema svim idejama i institucijama, Stanovčić se odnosi kritičko-analitički i racionalno-skeptički. Kod njega je uvek iznova prisutan odnos etike i politike. To je jedna od optika kroz koje posmatra ulogu ideja i ustanova, a podjednako koristi i druge kao što je odnos slobode i autoriteta, odnosno on bi rekao

autoriteta zakona, jer i vladavina zakona, kao vladavina prava čini ovo trojstvo kategorija normativne prirode kroz koje posmatra i filtrira ideje i ustanove. No, ovo ne znači da autor ne poklanja pažnju onim idejama i institucijama koje ne bi izdržale njegovu kritiku i optiku. Baš naprotiv, i prema *tomu I* i prema onome čime nagoveštava ostala dva (čijim sadržajem smo se koristili), on upravo posebnu pažnju poklanja idejama i institucijama koje dolaze pod njegovu kritiku.

Zato autor naglašava: "Predmet i zadatak koji smo pred sebe postavili nalažu da radi celovitosti i objektivnosti i drugih naučnih i pedagoških razloga, posvetimo pažnju različitim idejama i teorijama, pa i onima koje možemo označiti kao humanističko-utopističke, koje su zbog svog karaktera često potiskivane" (str. 38). Imajući u vidu da se danas ideje i ustanove moraju proučavati i ocenjivati sa stanovišta značaja koji imaju za položaj i ulogu čoveka i građanina, u odnosu na "antropocentrizam" koji je izražavan od sofista naovamo, više je onih koje su izražavale "državo-centrizam". To znači, da politika ima dve strane, a "naučnici imaju pravo ili obavezu da obe strane osvetle i ocene, ali među teoretičarima, naravno, nema saglasnosti o tome da li praviti razliku ili obe strane podjednako tretirati" (st. 39). Na primer, da li tiraniju i demokratiju jednako tretirati?

Analiza političkih teorija i institucija i praćenje njihove istorije, kao tema ove knjige, ne može se pratiti bez uslova u kojima one nastaju i deluju. U tom smislu, oni se razmatraju u kontekstu stanja i razvitka sa drugim misaonim tvorevinama koje su bliske političkim teorijama, kao što su pravna teorija, pravna filozofija, sociologija, istorija, etika, delimično i učenja velikih svetskih religija.

Dosta pažnje u ovoj knjizi posvećuje se kako antičkim, koji su to počeli, tako i savremenim autorima koji ponovo razmatraju problematiku najboljeg društvenog uređenja (nakon što je ta tematika u političkoj nauci XX veka bila potisnuta), a više savremenih teoretičara, kao što su Volcer, Rols, Nozik, Dvorkin, zaokupljeni su tom temom (v. Poglavlje *Etika i politika*). Kako piše Stanovčić, "Razmatranja o najboljim političkim oblicima predstavljala su "opšte mesto" u velikim delima političke filozofije" (str. 378). U vezi sa ovom tematikom nastale su brojne kontroverze i veliki sporovi, a potom je pozitivizam u nauci XX veka odbacio traženje najboljeg uređenja kao nauci neprimerenu temu. Ali pisac ove knjige pokazuje kako su najviši antički mislioci u traženju „najboljeg" političkog oblika došli do izvesnih paradigmi koje se i danas mogu, ako ne preporučiti, ono upozoriti da se na njih ne zaboravi kad se neka politička pitanja rešavaju. Jer, kako Stanovčić piše pozivajući se na Slobodana Jovanovića, postoje svega dva izuma novih političkih institucija za koje Grci i Rimljani nisu znali. A to su predstavnička demokratija i federalizam.

Autor se dosta bavi "Filozofijom ljudskih stvari", koja se tiče ne samo sadržina i postupaka saznavanja, kao i praktičnog postupanja na osnovu saznajnog, nego i različitosti predmeta koji se saznaje". Ova ideja se prati od Aristotela, preko Kanta do oživljavanja praktičke filozofije. Autor ukazuje, da i ako se praktična politika ogluši o moral, proučavanje politike se mora činiti sa stanovišta moralnih vrednosti.

Platon je još u *Državniku* ukazivao da vladar mora da raspolaže sa dve vrste znanja: teorijskog i praktičnog, a praktično znanje uključuje i veštinu primene teorijskog znanja. Kantovo upozorenje glasi - radi tako da bi mogao zahtevati da maksima tvoga

ponašanja postane opšti zakon. Za odgovor na pitanje šta raditi u sličnim situacijama nije dovoljno samo čisto naučno znanje (episteme) već i mudrost, razboritost, razložnost. U *Nikomahovoj etici*, Aristotel piše da je "praktična mudrost (*fronesis*) sposobnost pravilnog rasuđivanja u radu na onome šta je dobro za ljude" (str. 288).

Autor je poput Žan Mejnoa i Majkla Volcera, i sa oslanjanjem na mnoge autoritete koji su se pozivali na književna dela, na stanovištu da se u književnosti i književnim opisima nalazi bogata građa o shvatanjima politike data u slikama kojima se dopunjuje ono što nauka daje pojmovima i tako predstavlja doprinos potpunijem razumevanju. Citira i Lava Šestova: "Ko hoće istinu, mora se naučiti veštini čitanja umetničkih dela" (str. 225). Vojislav Stanovčić to kaže sledećim rečima: "Književnost nam punoćom i slikovitošću konkretnog nije samo dopunjavala političko-teorijske koncepcije, koje su predstavljale uopštavanja i dogradnju na iskustvima, nego otvarala dveri `ljudskog sveta i života`, u svim oblicima njegove lepote i veličanstvenosti, ali i u svojevrsnoj bedi, niskosti i gadostima" (str. 244).

Institucionalizacija ostvarivanja dobra trebalo bi da bude deo dobre politike. Poimanje politike i političkog značajno okupira autora, a ono se razlikovalo u različitim vremenima i kod različitih autora. Raspon shvatanja je veliki, a još je veći jaz koji različita shvatanja deli. Tako, na primer, Aristotel filozofiju o ljudskim stvarima koju razmatra u okvirima svoje etike, namerava da zaključi razmatranjem politike koju je smatrao "kraljicom svih nauka" ili kao "kraljevsku nauku" (*episteme bazilike*). Sa druge strane, jedno od najužih i najviše kritikovanih poimanja političkog je ono koje je dao Karl Šmit, a prema kojem je osnovni predmet politike i političke nauke sukob i "tehnika pobeđivanja neprijatelja". U prvoj polovini XX veka sa politikom je poistovećivana država. Jedna pragmatična i uticajna definicija je ona koju je dao Harold Lasvel, koji politiku određuje pitanjem *Ko dobija, šta kada i kako?* (*Who Gets, What, When, How*)? Osvrtanjem na više pokušaja da se definiše političko, autor zaključuje da se od svakoga može ponešto uzeti, ali i da se svakome može staviti neki prigovor u ime nekog drukčijeg poimanja političkog, bilo da se radi o Platonu i Aristotelu, Loku i Hobsu ili Rolsu i Noziku.

Stanovčić polazi od toga da ljudska bića po svojoj prirodi (zoon politikon) moraju živeti u zajednicama, ali da oblici zajedničkog života nisu prirodno dati, već ih ljudi kao u načelu slobodna i potencijalno razumna i moralna bića, udruženi u različite oblike, pronalaze kultivišu i menjaju, nekada ruše. Mudre, racionalne, razložne ideje, za koje je čovek prirodno obdaren (umom prosvetljen), stoje i iza normi i iza institucija.

Iako je i ranije bilo značajnih političkih ideja, "tek sa Platonom i Aristotelom počinje sistematsko proučavanje karaktera političkih pojava, kao i ranijih političkih ideja, kao sistematsko izlaganje misli o politici, tj. izlaganje političke teorije, i to u dva njena i danas najvažnija vida - normativne i empirijske političke teorije" (str. 364). Nakon prikazivanja shvatanja niza drugih političkih mislilaca dolazi do Kanta da bi istakao kako je on određivao teoriju kao "ukupnost praktičnih pravila, koja su shvaćena kao principi u određenoj opštosti i koja su stoga apstrahovana od mnoštva uslova koji ipak utiču na njihovo formiranje". Ovaj filozof je isticao da je teorija bez prakse "prazna", a praksa bez teorije "slepa". U XIX i XX veku bilo je više onih koji su ponavljali uzrečicu da nema ništa praktičnije od dobre teorije.

Sistematska teorija se izlaže kroz analizu odgovarajućih koncepcija i osnovnih kategorija, a ona je u I tomu tek nagoveštena kroz nekoliko paradigmi, dihotomija i antinomija: poredak (vlast) i sloboda; teorija i praksa, normativna i empirijska teorija; činjenice i vrednosti, "apostoli reda" i "apostoli slobode". Jer, tom problemu će biti posvećen III tom.

"Paradigma *normativno i stvarno* naprosto je jedan obrazac za proučavanje odnosa političkih ideja i institucija" kaže Stanovčić (str. 379) i podvlači razliku između realističkog pristupa, koji se bavi pitanjem *šta vlast čini* i normativističkog, za koji je važno *kakva bi vlast trebala da bude* (str. 407).

Na više se mesta u knjizi razmatra pitanje ideologija, pa i kako ideje i ideologije mogu imati različite uloge: saznajnu, integrativnu, regulativnu, usmeravajuću, legitimizirajuću (str. 273). Autor upozorava: "Svaka ideja koja može naići na podršku može postati vladajuća tokom nekog vremenskog perioda" (str. 282). Ideologije mogu biti okrenute čovekovom oslobađanju, ali i porobljavanju (str. 395). Njihovi tvorci teže da one budu zavodljive kao "opijum za intelektualce" (Remon Aron). Od shvatanja da su ideologije "skup ideja koje su usmerene da budu ostvarene u praksi" (str. 295), išlo se na proširivanje tog pojma, tako da danas, "u zavisnosti od pisca obuhvata različite stvari - ideje, ideale, politička shvatanja, skupove stavova prožete ciljevima koji se odevaju u vrednosti, vere, uverenja, učenja, doktrine, pogled na svet" (str. 395). Po Stanovčiću, "*uloga ideologija* je da što veći broj ljudi pridobijaju za izvesne ideološko političke projekte i pokrete kako bi se ostvarile ili sprečile izvesne društvene promene" (str. 67).

Poglavlje *„Moć/vlast kao predmet političkih teorija"* čini jedan od ključnih delova knjige, a taj problem se i izvan ovog poglavlja razmatra u kontekstu različitih situacija i svih epoha, a i najveći broj političkih izazova uzrokovan je prirodom moći i borbom za njeno sticanje i održavanje. Svaki oblik vlasti spada u to područje, pa velikim delom i država, mada nju pored vlasti i političkog karakterišu i druge društvene uloge, koje ipak ispunjava političkim i pravnim sredstvima. Tokom istorije političke misli, više političkih pisaca je razmatralo pojam moći, njenog osvajanja, vršenja, zloupotrebljavanja, ali i ograničavanja. Po Raslu žudnja za moći je glavni pokretač koji dovodi do promena, koje treba da proučavaju društvene nauke: "..od neograničenih želja čovekovih glavne su želja za moći i slavom" (str. 417). Problem je u tome što se žeđ i želja za moći ne može ugasiti njenim dosezanjem, već glad i žeđ za njom postaje sve veća i veća, kao što se žeđ ne može ugasiti slanom vodom. Može se reći da što je moć vlastodržaca veća to je njihov osećaj sigurnosti manji, jer su u strahu od podvlašćenih.

Stanovčić posebnu pažnju posvećuje odnosima prava i politike, istorije i politike, a na više mesta, i razlici između prirodnih i društvenih nauka. I to ne samo u delu posvećenom metodološko-epistemološkim problemima, nego i u prvom delu gde u vezi sa „prirodom političkog" analizira i kategorijalni aparat političkih teorija, pa i u onim delovima gde problematizuje razvitak i istoriju političkih teorija. Nakon poglavlja o moći/vlasti dolazi poglavlje *„Pravo i politika"*. Prema sadržini i piščevim osnovnim idejama lako je zaključiti da ovo poglavlje ne dolazi slučajno posle raspravljanja o prirodi moći. U poglavlju o *odnosu prava i politike* postavlja se pitanje da li je pravo ono što je pravedno (*ius quod iustu est*) ili ono što je naređeno (*ius quod iussum est*) (str. 40). Na

jednoj strani su autori koji su smatrali da su moć i sila ispred prava. Za Stanovčića, "Pravo je verovatno najvažnije sredstvo ograničavanja politike i to u oba svoja značenja: kao skup normi u jednom sistemu prava koje odnose moći i vlasti regulišu, i kao skup individualnih prava (prava u subjektivnom smislu) koja takođe predstavljaju granicu svakoj vlasti koja takva prava poštuje" (str. 423). Međutim, pravo ima i distributivnu ulogu. Takođe, norme, ako su racionalne, mogu biti interiorizovane i ljudi ih prihvataju kao deo svesti i tradicije, čak i ako su nepisano pravo. Predstave i svest o pravu u značajnoj meri će uticati na ostvarenje tog prava (str. 510). Stanovčić u *Političkoj teoriji*, kao i u više drugih radova, analizira protivrečnu ulogu prava, koje je s jedne strane, sredstvo sprovođenja političke volje, a s druge strane, jedno od najracionalnijih sredstava ograničavanja svake vlasti i naročito njenih zloupotreba. On piše i kako su u trajnom sukobu *pravni ratio i politička volja, pravo i sila.*

Posebnu pažnju u proučavanju političkih pojava i problema, autor posvećuje *vrednovanju* – "svako pitanje najboljeg političkog i društvenog uređenja podrazumeva vrednovanja" (str. 439). Reč je o razlikovanju indikativnih i vrednosnih sudova, odnosno, onoga što *jeste* i onoga što *treba*. Ovo je posebno važno ako se ima u vidu da ne mali broj autora pozitivističke orijentacije koji za model društvenih nauka uzimaju prirodne nauke, i smatraju da iz političke teorije treba izbaciti vrednosne sudove i vrednovanje, koje po njima pripada moralnoj filozofiji, a ne nauci. Po Stanovčiću, "vrednovanje nije prisutno samo pri interpretaciji i objašnjenju stvarnosti, odnosno činjenica, već i pri izboru predmeta istraživanja, selekcije podataka, organizaciji istraživanja, određivanju težine pojedinih `činjenica`, što opet metod istraživanja i istraživački postupak dovodi u izvesnu vezu s teorijom koja je u osnovi istraživanja" (str.479). Činjenice zahtevaju i interpretaciju i kontekstualnost. U XX veku je filozofski i sociološki pozitivizam insistirao na činjenicama. Oslanjanje na činjenice je i za Stanovčića u nauci, politici i životu veoma važno, ali on smatra, pojednostavljeno rečeno, da ciljevi života, pa i politike, moraju biti prožeti izvesnom skalom vrednosti, a da se naučnici moraju pridržavati metodološke rigoroznosti, sa svešću da tek otkrivanje istina o društvenom i političkom životu može biti dobar temelj za utvrđivanje humanističkih vrednosti za koje će smisao dobrog života biti orijentir i oslonac u borbi protiv real-politike prožete partikularnim i uskim interesima i težnjom za opštom dominacijom. Kao primer vrlo naglašenog isticanja značaja uloge vrednosti može se uzeti navedeni stav Alfreda Vebera, koji kaže da je celo naučno traženje vezano za vrednosti (str. 383). Stanovčić ukazuje na stavove Gabrijela Almonda, po kojem u političkim naukama nema ni strogog determinizma kad se uzmu brojni mislioci XVII i XVIII veka kod kojih je preovladavao mehanicistički pristup, prema kojem bi se društvena zbivanja odvijala slično radu navijenog časovnika, niti se pak radi o potpunoj neodređenosti koju on upoređuje s kretanjem vazdušastih oblaka na nebu (str. 496). Razlikovanje *jeste i treba*, odnosno *činjenica i vrednosti* od Kanta i Mila, ima ulogu jednog od najvažnijih metodoloških principa. Maks Veber spada u one autore koji je doprineo razdvajanju analize činjenica od vrednosti u društvenim naukama. Pa opet, on je u svom eseju *Politika kao poziv* insistirao na etici odgovornosti, a u eseju *Nauka kao poziv* poručuje: "odupri se zlu, inače ćeš biti odgovoran za njegovu premoć". Veber,

takođe, kaže, "Čovek nikada ne bi dostigao ono što je moguće kad ne bi stalno iznova posezao za onim što je nemogućno" (str. 505). Društvene nauke su uvek potencijalno u opasnosti da služe nekome ili nečemu. Leo Štraus u radu *Prirodno pravo i istorija*, kaže da će poslenici društvenih nauka u XX veku učiniti ono što bi uradio Makijaveli, a to je, da će s podjednakom spremnošću služiti i tiranima i slobodnim ljudima osim ako napuste dogmatsku doslednost (str. 505). O činjenicama Stanovčić raspravlja i kao metodološko-epistemološkom problemu i imperativu, ali i o ulozi činjenica i njihove interpretacije u istoriji (ukazuje na složenost i nepouzdanost istorijskih činjenica, ali i na to kako nove činjenice mogu promeniti ranije predstave).

Odnos između prirodnih i društvenih nauka, Stanovčić razmatra i kroz pitanje konstruisanja modela. Po njemu su društvene nauke složenije i drukčije od prirodnih. Mnogi pokušaji da se primene metodi prirodnih nauka i matematički modeli zaslužuju pažnju, ali u društvu se ne može, pored ostalog, izazivati eksperiment u globalnim razmerama u važnim stvarima (str. 526). Insistiranje na objektivnosti je takođe naučni imperativ, ne bi trebalo da isključi ili zanemari značenja i značaj pojedinih društvenih činilaca, a naročito čoveka. Po Stanovčiću, Dirkemovi društveni tipovi i Veberovi idealni tipovi su najviše do čega se u društvenim naukama može doći (str. 528). Stanovčić rezimira: "Spor oko `*činjenica i vrednosti*` je sigurno doprineo da danas razdvajamo `činjenice` od pukih spekulacija, ali i da konačno shvatimo da su društvene pojave neodvojivo povezane s vrednostima i značenjima. Oni moraju biti uzeti kao elementi strukture društvene stvarnosti i gledišta o toj stvarnosti. To ograničava upotrebu modela u oblikovanju političkog života. To je i stvar mere i tradicije. Mi možemo ceniti pokušaje da se društvo razvije na osnovu pretpostavljenih modela, ali moramo utvrđivati i analizirati adekvatnost tih modela, njihovu tradiciju, funkciju, primenljivost, unutrašnju konsistentnost, posledice, rezultate i sve drugo što je Veber smatrao da se može ispitivati na relaciji ciljevi (vrednosti) - sredstva" (str. 532).

Vojislav Stanovčić se osvrće i na jedno veoma aktuelno pitanje teorijskog interesovanja i praktične politike koje se podvodi pod pojam *konstitucionalno-institucionalni inžinjering,* kojim su se bavili mnogi autoriteti empirijske političke teorije, koji su se već oprobali u oblasti normativnih političkih teorija (Robert Dal, Džejms Bjukenen, Vinsent Ostrom, Danijel Elazar). Naime, normativna teorija i normativni ideali su polazna pretpostavka inžinjeringa u oblasti ustanova, ustavnih i političkih sistema, bez obzira koliko oni beže od vrednosti i značenja s kojima su povezane društvene pojave i društvene nauke. Institucije se ne mogu jednostavno nakalemiti, nezavisno od tradicije i konteksta. Dve, relativno nove discipline političkih nauka – politička kultura i politička antropologija, najbolje potvrđuju da "iste ustanove u različitim političkim kulturama daju različite rezultate, a još veću ulogu imaju u proučavanju političkog ponašanja i uslova koji na njega utiču" (str. 600). Zato je veoma važna uporedna dimenzija i uporedno proučavanje političkih ustanova (institucija).

Pri razmatranju odnosa (i razlika) između *istorije i političkih nauka*, Stanovčić polazi od jedne formulacije Leopolda fon Rankea, koja je dugo bila deviza istoričara. Ranke je napisao: "Istoriji je dodeljena uloga da prosuđuje prošlost, proučava sadašnjost na korist budućih vremena. Na tako visoku ulogu ovaj moj rad ne pretenduje. On je-

dino želi da pokaže šta se stvarno dogodilo" (str. 512). Relativizam se pak, izražava i u jednom upozorenju Rejmona Arona da "prošlost nikada nije definitivno utvrđena" i K. Bekera da je "svaki čovek - svoj sopstveni istoričar". Istoričari, po Stanovčiću, "imaju na svojoj strani i načelo "istorijske distance" koja ih obavezuje da se u izučavanjima ne približe isuviše vremenu u kojem žive" (str. 469), odnosno, „istoričar, u stvari, znanje o činjenicama ne stiče neposredno, jer obično opisuje i analizira davno prošle događaje, nego posredno: za njega su činjenice prošli pisani iskazi" (str. 632).

Stanovčić daje i jedan *istorijski luk razvoja političkih ideja od Istoka na Zapad.* Najstarija razmišljanja o društvu i politici sa starog Istoka data su u mitovima, književnim delima, spisima religijskog karaktera, a politički okvir u kojem je ta misao nastajala bio je orijentalni despotizam. Međutim, politička misao starog Istoka je fragmentarna i nije se uspela na nivo konzistentne političke teorije. Antička politička misao je na samom početku dostigla visoke domete, a centralna politička institucija bio je polis. Srednjovekovna politička misao bila je pod jakim uticajem crkve i obeležena je odnosom crkve i države, božje i zemaljske države, a to je "jedna od najduže održanih kontroverzi". Za ovaj period se vezuje i povratak idejama o društvenom ugovoru i vladavini prava, a tzv. koncilijarne teorije po kojima crkvom treba da upravlja koncil (savet, skup episkopa, biskupa), a ne papa, neposredno su uticale na rađanje teorije o političkom predstavništvu i parlamentarnom obliku vladavine. Novovekovne teorije se označavaju kao moderne, iako ne postoji potpuna saglasnost oko periodizacije ovog dela istorije, jer neki za kraj srednjeg i početak novog veka vezuju za Renesansu, drugi vezuju za konkretan događaj, tj otkriće Amerike (1492), a treći za Francusku revoluciju (1789).

Novi vek sa Renesansom i Humanizmom donosi drugačiji pristup kojim razara srednjovekovne hrišćanske predstave i sa tzv. "čistom politikom" koja se ne obazire na moral i religiju (Makijaveli), kao i sa teološkom interpretacijom uloge crkve (reformacija sa M. Luterom i Ž. Kalvinom). U XV i XVI veku država je u centru pažnje sa teorijom "državnog razloga" (Makijaveli i Gvičardini), ali i sa teorijom suvereniteta (Žan Boden i Tomas Hobs), kojom se opravdava njen autoritarni karakter. Novi vek, dakle, donosi i drugačiji trend u razvoju političke misli, na pretpostavci prirodnih prava i društvenog ugovora, razvijaju se teorije ograničavanja vlasti kako bi ona služila svrsi za koju se pretpostavlja da je uspostavljena. Politička misao se koncentriše na teorije demokratije, ograničenja vlasti, vlade po pristanku (Lok), vladavinu većine. Ako država ne štiti prirodna ljudska prava na život, slobodu i svojinu, pravo je građana da je svrgnu revolucijom. Ove liberalne ideje od Altuzijusa, Loka, Monteskjea, "Federalista", našle su svoj praktični izraz u Američkoj i Francuskoj revoluciji koje su i inspirisali. Od druge polovine XVIII veka počinje nova faza u razvoju političkih ideja sa Kantom, Fihteom i Hegelom, koji, kako ističe Stanovčić, daju gotovo poslednji pokušaj da se na sistematičan način obuhvate filozofija prirode, društva, prava i politike u stilu klasične političke filozofije. Neposredno nakon toga počinje period ideologija. Kako ističe autor, "u popularnim tumačenjima novije istorije društvene misli - XVIII vek je često tretiran kao `doba razuma`, XIX vek kao `doba ideologija`, a XX vek kao `doba analize`". Međutim, po Stanovčiću, iako se XX vek s pravom naziva vek analize, ipak su u praksi političke ideologije više došle do izražaja nego u prethodnim vekovima (str. 643).

Jedna od prvih premisa za političku teoriju i filozofiju, naglašava Stanovčić, jeste *pitanje o suštini ljudske prirode,* kao činioca političkog i uopšte društvenog ponašanja. Još od Aristotela se može pratiti ideja da je čovek društveno biće ili politička životinja (*zoon politikon*), a ta postavka je osnov za asocijativističku političku teoriju. Stanovčić ukazuje kako tri među najvećim evropskim političkim misliocima - Hobs, Lok i Ruso - imaju tri različite koncepcije političkog sistema, a te koncepcije počivaju na različitom shvatanju čovekove prirode. On najviše naglašava osnovne ideje Lokova učenja, jer obe druge mogu voditi autoritarnim ili totalitarnim sistemima, dok ove polaze od čoveka kao razumnog bića, koje shvata da u društvu individue moraju uzajamno poštovati osnovna prava drugih ljudi na život, telo, slobodu i radom stečenu svojinu kao prirodna prava i da slobodu mogu uživati u okviru razumnih zakona uspostavljajući vlast po pristanku onih kojima vlada i smenjujući je ako se izvrgava u tiransku.

Od Platonovih elitističkih koncepcija o filozofima-upravljačima, preko teorija o božanskom poreklu kraljevske vlasti, ili predodređenosti aristokratije, do savremenih mehanizama izbora i predstavničke demokratije, postavlja se uvek aktuelno pitanje ko bi trebalo da vlada. Stanovčić piše: "Ko treba da vlada? Kakve osobine taj treba da poseduje? Kako se vrši selekcija onih koji upravljaju? Po kojoj osnovi dolaze na vlast (nasleđem, izborom, uzurpacijom, obrazovanjem pa putem birokratskih lestvica ili penjanjem kroz oligarhiju političkih partija i drugim putevima) kako se odabiraju (po poreklu, znanju, snazi, viteštvu, junaštvu, čojstvu) pripadnici vladajuće elite ili se nameću svojom veštinom, agresivnošću, lukavstvom, krađom izbora, podrškom uticajnih grupa uključujući one koji raspolažu bogatstvom, medijima, ili silom, (vojskom, tajnom policijom, paramilitarističkim formacijama)" (str. 646).

Ne samo o velikoj učenosti autora, nego i o zanimljivosti ovog dela govori još nekoliko elemenata. Autor ne propušta priliku da čitaoca upozna kako je znatan broj dela nastao kao izrazito ili prećutno obračunavanje sa nekim drugim idejama ili njihovim autorima u smislu u kom „*Prva rasprava o vladi* Džona Loka predstavlja opštu kritiku rada *Patriarha*, Roberta Filmera; *Beda filozofije* Karla Marksa kritiku *Filozofije bede* P. Ž. Prudona" (str. 671). Takođe, ističe da neki biografski elementi iz života političkih mislilaca, pojedinih državnika ili verskih reformatora mogu biti značajni za razumevanje nekih ideja: "na primer, utisak koji je ostavio na Šopenhauera prizor zatvorenika okovanih na galijama u Marseju; ili ona čuvena scena kad Niče posmatra kočijaša koji bičuje iznemoglog konja" (str. 671).

Zanimljiva su takođe izvesna upućivanja na značajne detalje kako je Adam Smit, kao sunarodnik i sugrađanin podržavao Hjuma, a ovaj uticao na Kanta. Džon Stjuart Mil je napisao prikaz prvog toma Tokvilove *Demokratije u Americi,* "i istovremeno se raspitivao kod svojih francuskih prijatelja ko je čovek koji tako piše i šta on predstavlja u Francuskoj, da bi se posle otprilike mesec dana Tokvil i Mil sreli u Engleskoj i postali prijatelji" (str. 679). Ovaj detalj ima i dublje značenje, ako se zna da je ideju o "tiraniji većine" Mil preuzeo od Tokvila i na nju nadovezao ideju "tiranije mnjenja" u svom delu *O slobodi*. Stanovčić ne propušta priliku ni da nas upozna da je Džon Lok bio Raslov filozofsko politički uzor, a Džon Stjuart Mil mu je bio kum.

Načelne razlike u shvatanju mislilaca o karakteru ljudskih zajednica dovele su do podela među velikim misliocima na *apostole poretka:* Hobs, Hegel, Staljin, kao i mnogi konzervativni politički mislioci i ideolozi fašizma i *apostole slobode:* Aristotel, Akvinski, Lok, Monteskje, Džeferson, Konstan, Mil, Spenser i drugi (str. 263 i 687).

Moderne i savremene političke teorije se oslanjaju i tumače prethodno nasleđe, ali njihov osnovni predmet je savremeni politički život, politički oblici, ideje i institucije. "Politička teorija u širem značenju izraza oslanja se ali i uključuje: istoriju političke misli, klasičnu političku filozofiju i savremene političke ideologije, kao i refleksije o karakteru same političke teorije i političke nauke (tj. obuhvata i sadržinu i predmet), tako i osnovna epistemološko-metodološka pitanja" (str. 644).

Ako se može izneti svoje čitanje ovog dela, ne bi smo mogli, a da ne primetimo da je autor imao nekoliko ideja vodilja, koje mogu biti adekvatan orijentir, vodič i putokaz za dalja proučavnja i istraživanja u oblasti političkih nauka: Prvo, on se i lično i autorski rukovodi antičkom vrlinom - *umerenosti* koju podupire apelom Dositeja Obradovića - "čuvati se misli preteranih". Drugo, osnovna nit koja se provlači u delu je *ideja slobode,* koju je Hegel u *Filozofiji istorije* opisao kao napredovanje „svetskog duha" od situacije u kojoj je samo jedan bio slobodan (istočnjački despot), preko situacije kada je veći broj, ali ipak samo manjina slobodna (u antičkim gradovima-državama), do zapadnih država u kojima su svi slobodni kao građani. Treće, traganje za *suštinom "političkog"*. Po Vojislavu Stanovčiću "suštinu političkog" čini traženje modaliteta zajedničkog života, a to znači i ustanova, obrazaca, "boljih" i "najboljih oblika" i niza elemenata koji se tiču regulisanja i usmeravanja života u zajednicama" (str. 354). Četvrto, ideja po kojoj je u odnosu na svako upravljanje i vladanje ljudi (nad ljudima) bolja vladavina zakona, odnosno *vladavina prava*, imajući u vidu ideje ograničavanja vlasti, od prirodnih prava, društvenog ugovora, podele i kontrole vlasti, do konstitucionalizma i ljudskih i građanskih prava i sloboda. Kako piše autor: "dobra pravila nije lako smisliti, ali ih je daleko teže primeniti. Tome se suprotstavljaju mnogobrojne slabosti ljudske prirode" (str. 56). Nije lako obezbediti da zakoni budu dobri, niti izabrati one koji bi bili dobri zakonodavci - napisao je citirajući Aristotela. (str. 139). Peto, *značaj političke kulture.* Stanovčić poručuje: "Politička kultura, kao i opšta kultura, jeste nešto što se mora negovati, razvijati, unapređivati, a to sporo i teško napreduje, baš kao i menjanje nasleđene ili s vremenom stečene političke kulture jednog društva" (str. 696). Šesto je *neophodnost vrednovanja* normativne političke teorije uporedo sa empirijskom i razlikovanje karaktera društvenih od prirodnih nauka. Raspravljanje o društvu teško da može isključiti vrednovanje kako to zahteva stroga nauka, nadahnuta tzv. vrednosnim neutralizmom. "Moramo, međutim, napomenuti da se vrednosnim sudovima ne može "pokriti" niti opravdati pristrasnost koja nema činjeničnu podlogu" (str. 385). Stanovčić se drži pravila po kojima teoretičar mora uvek preispitivati svoja stanovišta i otkrića, jer "filozof prestaje biti filozof onog trenutka kad `subjektivna sigurnost` u jedno rešenje nadvlada svest o problematičnosti takvog rešenja" (Blez Paskal).

Autor nastoji da ukaže da samo razumnim normama i standardima života i ponašanja, kao i širenjem samosvesti i moralne autonomije, čovek može očuvati ljudskost (humanost) pred društvenim silama.

Nakon vremena kada se periodično javljala sumnja u samu političku nauku ("tiranima nije potrebna politička nauka" osim kao učenje o tehnici vladanja), delo Vojislava Stanovčića je temeljno i utemeljujuće, čak i za najveće pobornike sile koji su smatrali da je politička veština dovoljna i bez političke nauke. Stanovčićev odgovor glasi: "Moguća je politička veština bez političke nauke, ali to je kao lečenje bez odgovarajućih znanja medicinske nauke, što znači da može biti vrlo opasno. Pa ipak, ima nadrilekara koji uživaju veliku popularnost" (str. 594).

Ovo delo jedinog akademika-politikologa, doista je zasluženo dobilo nagradu grada Beograda kao najbolji rad iz oblasti društvenih i humanističkih nauka objavljen u 2006. godini.

Prof. dr Tihomir Cipek
Sveučilište u Zagrebu
Fakultet političkih znanosti

POREDAK, KONSTITUCIONALIZAM, DEMOKRACIJA[1]

(Milan Podunavac, *Poredak, konstitucionalizam, demokratija*, Čigoja štampa, Beograd, str. 287)

U knjizi Milana Podunavca, profesora na Fakultetu političkih nauka u Beogradu, traži se odgovor na ključno pitanje suvremene političke teorije: zašto se uspostavlja i kako funkcionira suvremena politička zajednica? Radi se o analizi složenog odnosa između slobode, sigurnosti i demokratskog legitimiteta. Razlažući političku teoriju najznačajnijih suvremenih mislilaca, autor naglašava veliku spoznajnu vrijednost normativne teorije u razumijevanju aktualnih političkih prilika. Propast totalitarnih i autoritarnih diktatura u Srednjoj i Istočnoj Europi, najnovija globalizacija terorizma, ali i dolazak na vlast populističkih režima u Poljskoj i Slovačkoj, političke napetosti u Mađarskoj te nadasve nesposobnost političkog društva Srbije da konsolidira demokratski poredak, pokazuju aktualnost Podunavčeve političke misli. Problem konsolidacije demokracije u Srbiji, koji se uvijek nanovo postavlja kao središnja i zasad nesavladiva zapreka prilagođavanju srpskog društva europskim kriterijima, u središtu je autorove pozornosti. U svojem razmatranju on izvrsno kontekstualizira političku teoriju i pokazuje njezinu pravu svrhu u oblikovanju demokratske političke kulture.

U prvom dijelu knjige, naslovljenom »Poredak«, autor je ukazao na osnovni predmet svoga teorijskog promišljanja: analizu procesa formiranja demokratskoga političkog poretka. Istaknuto je da su institucije modernoga političkog poretka bitno određene kontekstom modernih vjerskih ratova u Europi. Time je odmah na početku vidljiv vrstan Podunavčev metodički postupak, prisutan u cijeloj knjizi kroz tematiziranje svih političkih fenomena u njihovu povijesnom kontekstu. Najprije je na primjerima Machiavellijeve i Hobbesove teorije prikazan razvitak struktura i normi koje oblikuju političke institucije, zatim su na temelju djela mađarskog politologa i povjesničara Istvana Biboa opisane odrednice razvoja europske političke povijesti koje su omogućile uspostavljanje europskog ideala: demokratskog poretka. Uz grčku i rimsku povijest istaknut je odlučan doprinos kršćanstva, koje je u temeljima etike suvremenih demokracija. Učenje sv. Augustina zahtijevalo je da kralj u svojoj vladavini slijedi načela

1 Recenzija preuzeta iz časopisa "Anali Hrvatskog politološkog društva", godište III, Zagreb, 2007, str. 501-506.

pravednosti koja su davala legitimitet njegovoj vladavini. Kršćanska se etika uspostavila kao izvorište moraliziranja politike, što je vodilo k prihvaćanju vladavine zakona i na taj način razdvajalo Europu od orijentalnih despocija. Vladavina zakona imala je za cilj smanjiti nasilje i strah u društvu, a to je u osnovi svakog pokušaja organiziranja političke zajednice. Organizirani je poredak stoga utemeljen na formuli - zaštita i poslušnost, koja je razložena komparativnim prikazom teorije Thomasa Hobbesa i Carla Schmitta. Rezimirajući Hobbesovu teoriju, autor je zaključio da je ona utemeljena na stavu da isključivo poslušnost državi može jamčiti očuvanje života pojedinca. Država i individuum stoga se nalaze na zajedničkom putu, Schmitt pak tvrdi da postoji inherentan sukob između liberalnog individualizma i njegova moralnog diskursa. Naime preko demokratskog ideala zapravo se teži stvaranju homogenog identiteta. Narod je u empirijskom smislu samo mnoštvo pojedinaca na određenom teritoriju, ali u političkom smislu - kako to naglašava Schmitt - narod se sastoji od etničke i kulturne istovjetnosti koja se želi jasno razgraničiti spram drugih. U navedenom tumačenju nalazi se središnje pitanje koje se kao nosivi motiv javlja kroz cijelu knjigu: koliko je poretku potrebno jedinstva da se ne bi raspao i pretvorio u kaos (ne-poredak) te na čemu se to jedinstvo treba temeljiti? Ukratko rečeno, radi se o pitanju odnosa između političkog i kulturnog identiteta. Danas se naime kao jedno od najznačajnijih političkih pitanja javlja dilema o tomu može li se politički identitet razviti nezavisno od kulturnog, odnosno ne pretpostavlja li ipak svako političko jedinstvo ujedno i nekakvo kulturno jedinstvo. U tradiciji Schmitta ustvrdilo bi se da je kulturno jedinstvo preduvjet političkog. To ističe i autor citirajući Uiricha Preussa, koji smatra da se u Schmitta političko jedinstvo zasniva na »pretpolitičkim« osobinama poput etničnosti i nacionalnosti, a nacija traži da bude institucionalno predstavljena u državi. Stoga postojanost države ne ovisi o pravnim normama, nego je naprosto bitna činjenica kolektivnog života. Nasuprot tomu, liberalna teorija smatra da politički identitet ima primat nad kulturnim, ističe važnost institucionalnog dizajna i zagovara politiku multikulturalizma.

Svoju poziciju u navedenim teorijskim prijeporima Podunavac je elaborirao u nekoliko poglavlja u kojima vrsno analizira »negativne režime«: tiraniju, despociju, cezarizam, diktaturu i totalitarizam. Osobito je značajna njegova analiza teorije diktature Franza Neumanna, koja mu omogućuje da definira »negativan režim« Slobodana Miloševića. Podunavac smatra da je proizvođenje straha od neprijatelja bio glavni energetski princip Miloševićeve vladavine. Komunističku utopiju zamijenila je organska utopija o egzistenciji vječne i jedinstvene srpske nacije. Organski je ideal reducirao srpsku politiku na odnos prijatelj - neprijatelj, a osnovni motiv političkog djelovanja postaje uništenje svih »neprijatelja« srpskog naroda.

Podunavac se pita: zašto se nakon rušenja Miloševićeva režima demokracija nije uspjela konsolidirati? Odgovor ne traži u površnim tezama koje govore o lošem vođenju javnih politika, npr. socijalne ili zdravstvene, svodeći politiku isključivo na materijalne interese, nego postavlja ključno pitanje o formi i funkciji srpskoga političkog i kulturnog identiteta. On naime smatra da je za stabilnu demokraciju u Srbiji potreban jedan potpuno nov kolektivni identitet. Izvrsno je obrazložena teza da je ključni problem Srbije nesposobnost njezina političkog društva da spoji snagu kolektivnog identiteta,

koju daje nacionalizam, s liberalnim političkim institucijama. U Srbiji se stoga i dalje traži temeljni konsenzus o osnovnim vrijednostima političke zajednice, a sve dok je tako, Srbija će ostati nedovršena država.

Konstitucionalizam je predmet drugog poglavlja knjige, u kojem autor nastavlja sa svojim izvrsnim metodičkim postupkom. Najprije prikazuje osnovne značajke relevantnih političkih teorija, a onda pomoću njih analizira situaciju u Srbiji. Rasprava o konstitucionalizmu oblikovana je kao diskusija o mogućnostima uspostavljanja liberalnog i otvorenog društva u Srbiji, »izliječenog« od imperijalnoga velikosrpskog nacionalizma. Istaknuto je da se na putu izgradnje takva društva nalazi nekoliko glavnih zapreka: organska, nedemokratska politička kultura, paternalističko nasljeđe starog Miloševićeva režima i - smatram najvažnija - imperijalna svijest koja onemogućuje da se dovrši proces teritorijalizacije srpske politike. Naime rijetko tko u srpskoj politici zna gdje su granice srpske države, a definirane državne granice pretpostavka su izgradnje moderne nacionalne države i odustajanja od imperijalne politike. Stoga bi čitatelj bio još zahvalniji kada bi fenomen nemogućnosti teritorijalizacije srpske politike bio detaljno istražen. Smatram da on bitno određuje političku kulturu srpskog društva, koje je još uvijek dobrim dijelom obuzeto idejom imperijalnog širenja.

U knjizi se razmatra i odnos prema načelima »korektivne pravde« usmjerene k svladavanju prošlosti. Autor zastupa tezu da se srpsko društvo treba u prvom redu orijentirati prema izgradnji novih konstitucionalnih rješenja okrenutih k budućnosti. Svoj stav temelji na tezi da je osnovna vrijednost liberalnog poretka sloboda, a ne istina. Stoga smatra da načela korektivne pravde ne treba radikalno primjenjivati. Prošlost treba prevladati i ostaviti iza sebe, a ne stalno podgrijavati i služiti se njome u aktualnim političkim obračunima. Ta se teza načelno može prihvatiti, no pitanje je da li je primjerena aktualnim srpskim prilikama. Naime očito je da Srbija ima velikih poteškoća s konsolidacijom demokracije upravo zato što se srpsko društvo nije spremno suočiti s prošlošću. Ono se nije suočilo s time da je srpsko vodstvo krivac za agresiju na susjedne zemlje i da poraz u ratovima koje je Srbija pokrenula ima svoju cijenu. Nije došlo do kažnjavanja krivaca, obeštećenja žrtava, ni do uključivanja sadržaja iz nedavne prošlosti u obrazovni proces s ciljem izgradnje demokratske političke kulture. Ukratko, Srbija nije izgradila demokratsku politiku svladavanja prošlosti, a to je pretpostavka demokratske konsolidacije.

Formiranje konstitucionalnog konsenzusa o načinu obnove i redefiniciji zajedničkoga političkog identiteta, ističe Podunavac, temeljna je zadaća političkog društva u Srbiji. Dobro je obrazložio svoju osnovnu tezu prema kojoj su poteškoće u konsolidiranju srpske demokracije uzrokovane nesposobnošću usuglašavanja nacionalnog i liberalnog načela. Zapadne su demokracije pomoću nacionalnog načela oblikovale osjećaj kolektivnog identiteta i solidarnosti, dok su na liberalnim načelima izgradile institucionalne temelje slobodnog razvoja pojedinca. Rješenje »konstitucionalnog problema« vidi u izgradnji ustavnog patriotizma, koji bi omogućio da se identitet i lojalnost političkoj zajednici oblikuju iz samog ustava, odnosno iz njegovih liberalno-demokratskih vrijednosti. Ustavni patriotizam trebao bi spojiti vrijednosti nacionalne solidarnosti i tradicije s univerzalnim republikanskim institucijama utemeljenima na liberalnim i demokratskim idejama.

Jedno od najvažnijih teorijskih uporišta knjige čini autorova jasno obrazložena normativna pozicija koja slavi demokratski etos i demokratski politički poredak. Uspješno su izložene glavne teze najvažnijih mislilaca demokracije, od Periklova govora, preko Pocockove interpretacije Machiavellijeve teorije i Tocquevilleove pohvale demokratskog etosa, do analize najnovijih strukturalnih deficita demokracije. Upozorava se da je najveća opasnost za slobodu modernog društva legitimiranje despotskog režima demokratskim sredstvima. U središtu je pozornosti Rawlsov i Habermasov model deliberativne demokracije, koji nastoji obnoviti normativnu dimenziju demokratskog etosa. Na tragu njihovih teorija Podunavac je u središte svog interesa stavio analizu odnosa između načela narodnog suvereniteta i liberalnih vrijednosti. Naglašava se da je temeljno polazište deliberativnog modela demokracije teza o potrebi uspostavljanja veće suglasnosti o osnovama političke zajednice, suglasnosti koja će biti jača od pukog pridržavanja procedure demokratskog odlučivanja. Smatra da s obzirom na najnovija politička zbivanja uzrokovana globalizacijom treba redefinirati demokratsko građanstvo. Tim nas zaključkom uvodi u raspravu o pitanjima multikulturalizma. Istaknuo je da multikulturalistička teorija polazi od pretpostavke da sve posebne zajednice (etničke, nacionalne, rodne, vjerske) treba jednako tretirati. Niti jedna zajednica, bez obzira na svoju brojnost i snagu, tvrde pristaše multikulturalizma, nije unaprijed ovlaštena da državu proglasi svojom. Podunavac je izvrsno primijetio da ta teza stvara trajnu napetost između načela suverenosti te načela ljudskih prava i građanstva. Naglasio je da procesi globalizacije, koji istovremeno stvaraju nove kolektivne identitete i dovode u pitanje stare, dodatno zaoštravaju navedeni problem. Naime demokracija je forma vladavine koja je osmišljena za nacionalnu državu, a procesi globalizacije sve više dovode u pitanje njezinu suverenost. Smatra da to traži novo propitivanje odnosa između univerzalnosti ljudskih prava i nacionalnog načela. Na tragu navedenog pitanja istaknuo je da niti jedna država članica Europske unije ne omogućuje strancima da glasuju na nacionalnim izborima. Postoji dakle neka vrst napetosti između »aktivnoga građanstva« i »nacionalnog članstva«.

Podunavac je intelektualno hrabro i odgovorno nastojao odgovoriti na jedno od ključnih pitanja demokratske teorije: je li uopće i kada je opravdano upotrijebiti pravna sredstva protiv neprijatelja demokracije ili, drugačije rečeno, koliko daleko demokracija može ići u svojoj zaštiti, a da samu sebe ne dovede u pitanje? U svojoj analizi ulazi u samu bit problema i vrsno propituje strukturalnu napetost između načela legaliteta i legitimiteta. Izložene su glavne teze C. Schmitta, Hansa Kelsena i Hermana Hellera. Osobito je poticajna rasprava o Schmittovu teorijskom stavu prema kojem je temeljno političko pitanje: tko je neprijatelj ustava i države? Istaknuto je da se tek odgovorom na navedeno pitanje uspostavljaju uvjeti za oblikovanje homogene političke zajednice. Schmittovoj teorijskoj poziciji autor suprotstavlja političko-pravnu teoriju Hansa Kelsena, koji naglašava formalno-pravne aspekte političkog poretka, dok pitanje o pretpolitičkim i predustavnim temeljima ustava uopće ne postavlja. Nakon što je izvrsno analizirao navedene teze, Podunavac uvjerljivo pokazuje zašto prihvaća Hellerovu teorijsku poziciju. Smatra da su njezine prednosti zasnovane na zagovaranju povezanosti i ravnoteže između načela legitimiteta i legaliteta. Stabilna demokracija stoga traži usuglašavanje pravnog poretka i temeljnih političkih vrijednosti na kojima se temelji politički sustav. Pretpostavka sta-

bilnoga demokratskog poretka jest povjerenje građana u osnovna načela i institucije na kojima se zasniva demokracija. Ponovo se vraćamo temeljnom motivu ove izvrsne knjige: demokratskom etosu. Podunavac na kraju ponovo ističe da bez konsenzusa o temeljnim vrijednostima političke zajednice nije moguće formirati djelotvoran i stabilan demokratski poredak. No, ukoliko probleme demokracije sagledamo u globalnom kontekstu, vidjet ćemo da se demokratski etos dovodi u pitanje neprekidnim inzistiranjem na individualizaciji individuuma. Čitatelji bi vjerojatno bili još zahvalniji da je Podunavac razmotrio i navedeno pitanje. Izgleda naime da je problem suvremene demokracije: postepeno nestajanje njezina osnovnog subjekta - građanina zainteresiranog za opće dobro i politički angažman. Za to nije krivo samo nasljeđe prošlosti bremenite diktaturama, nego upravo najnoviji društveni razvoj. Danas su, naime, u javnom zapadnjačkom diskursu dominantne teorije koje naglašavaju slobodu potvrđivanja vlastite osobnosti, koje smatraju da podvrgavanje isključivo vlastitim željama omogućuje ispunjenost pojedinca. Na taj način zapravo veličaju narcizam, patologiju ideje o slobodnom pojedincu kojemu se svi trebaju klanjati. Takav pristup slobodi naročito je živ u dominantnim pedagogijskim učenjima utemeljenima na liberalizmu, koja su u potpunosti koncentrirana na pojedinca, pa zanemaruju društveni kontekst odgoja. Te teorije gube iz vida da se do ispunjena pojedinca može doći samo u obitelji, u društvu, u političkoj zajednici. Nijekati tu povezanost, važnost obitelji i društvenih institucija jednako je opasno za demokraciju kao i negacija individualnih prava. Pojedinac može biti slobodan upravo zato što mu to omogućuju zajednica i društvo, političke institucije. Zanemarivati tu vezu znači ne vidjeti važnost građanske odgovornosti. Demokratski etos naime zahtijeva od građana da budu svjesni da se njihova pojedinačna sloboda može ostvariti tek kroz odgovoran odnos prema političkoj zajednici. Na kraju treba istaknuti da su autorove teze vrlo kritične, dobro utemeljene ne samo u političkoj teoriji, nego izvrsno pokazuju povezanost teorije sa »svijetom života«. Stoga nam Podunavčeva kritika omogućuje da sagledamo negativnu funkciju starih struktura srpske politike koje naglašavaju važnost pretpolitičkog kosovskog mita koji onemogućuje konsolidaciju demokratskog sustava u Srbiji. Postaje jasno zašto se srpska politika ne može umiriti i krenuti prema europskim integracijama, i to unatoč tome što joj Europska unija oprašta čitav niz propusta. Vjerojatno bi analiza bila još bolja da je uz teorijsko-normativnu u nju uključena i historijsko-antropologijska argumentacija, koja bi omogućila da se u svjetlu povijesnih struktura dugog trajanja još bolje sagledaju veliki demokratski deficiti srpskog društva i politike. No i bez toga je Podunavac napisao sjajnu knjigu, kojom je izvrsno objasnio zašto današnje srpsko društvo nije sposobno postići temeljni dogovor o univerzalnim moralnim i političkim normama na kojima bi se zasnovao demokratski politički poredak. Vrsnim interpretacijama političke teorije uspio je objasniti zašto je Srbija nedovršena država. Riječju, radi se o izvrsnoj knjizi, koju preporučujem hrvatskoj javnosti zainteresiranoj za političku teoriju koja nije ostala zatvorena u samu sebe, nego omogućuje da bolje razumijemo suvremena politička zbivanja.

Dr Slaviša Orlović
Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka

DEMOKRATSKA CIVILNOST

(Vukašin Pavlović, *Civilno društvo i demokratija*, II izmenjeno izdanje, Službeni glasnik, Beograd, 2006.)

Za kratko vreme, nakon knjige *Društveni pokreti i promene*, od Vukašina Pavlovića dobijamo novu knjigu *Civilno društvo i demokratija*. To je prva celovita, teorijska, autorska i koherentna knjiga o civilnom društvu kod nas.

Prvi deo knjige bavi se klasičnim i savremenim pojmom civilnog društva, drugi deo odnosom demokratije i civilnog društva, treći pitanjem socijalizma, rata i etničkih konflikata, četvrti, nosi naziv postkomunizam, civilno društvo i demokratske promene i peti, potisnuto civilno društvo i autoritarni poredak.

Tokom duge istorije u političkoj teoriji, civilno, odnosno, građansko društvo (*koinonia politika, societas civilis, societe civile, burgerliche geselshaft, civil society, societa civile*) i država (*polis, civitas, etat, staat, state, stato*) bili su međusobno isprepleteni i zamenljivi pojmovi. To je sadržano u dihotomnoj teorijskoj paradigmi, pre svega u anglo-saksonskoj političkoj teoriji od polovine 18. do polovine 19. veka.

Povratak konceptu civilnog društva, iako ima i elemente trenda i modnog talasa, mnogo više je uzrokovan njegovom dugotrajnošću, "epohalnom obuhvatnošću", normativnim vrednostima i teorijskom adekvatnošću ovog pojma (str. 15). Nadovezujući se na Džona Kina, autor ukazuje na postojanje tri nivoa i tri različite namene korišćenja pojma civilnog društva. Prvo, neki autori koriste ovaj pojam u empirijsko-analitičke i deskriptivne svrhe, drugo, kao normativno-mobilizatorski koncept, i treće, ima se u vidu vremenska i etička dimenzija ovog pojma. Koncepti i praktični modeli, kako ističe autor, uspostavili su se na idejama, nadahnućima i iskustvima koja potiču iz tri prilično različita istorijska korena, odnosno, iz tri specifična polja evropske političke kulture: italijanski gradovi-republike, kontinentalno-evropske i anglo-američke tradicije. Ovaj pojam je, smatra se, u dugom vremenskom periodu predstavljao ključnu reč evropske političke misli.

Prateći razvoj ideje o civilnom društvu u kontekstu dihotome paradigme sa državom, autor, oslanjajući se na Kina, navodi pet teorijskih modela odnosa civilnog društva i države. To su: država sigurnosti (Hobs), konstitucionalna država (Lok), minimalna država (Pejn), univerzalna država (Hegel) i liberalno-demokratska država (Mil, Tokvil).

U odnosu na klasični koncept, dvadeseti vek donosi ne samo tri značajne istorijske inovacije, kao što su Gramšijevo shvatanje civilnog društva, doprinos teoretičara novih društvenih pokreta i Habermasovo istraživanje nastanka javnog mnjenja, kako smatra Džin

Koen, već još tri, kako misli Pavlović. To su: uviđanje značaja kulturne dimenzije civilnog društva, doprinosi teoriji civilnog društva koji su došli iz polja novih demokratija i uticaj globalizacije i regionalnih integracija, poput evropske, na shvatanje civilnog društva.

Autor ukazuje kako civilno društvo ima "vrlo intenzivno značenje usmereno istovremeno i ka polju teorije i ka polju praktičnog društvenog života" (str. 75). U tom smislu, naglašavaju se dve specifične dimenzije; teorijsko-analitička i normativno-mobilizatorska, ili kako se navodi: "Civilno društvo je u tom smislu agregatni pojam kojim se označava specifičan skup društvenih komunikacija i socijalnih veza, socijalnih institucija i društvenih vrednosti čiji su glavni akteri: građanin, sa svojim civilnim pravima; građanske (nepolitičke i ne-vladine) organizacije, udruženja, društveni pokreti i građanske institucije i sve ono što u modernom društvu obuhvata termin javnost" (str. 75). Kao normativni koncept, posebno dolazi do izražaja u periodu tranzicije iz "više ili manje autoritarnih u manje ili više demokratska društvena i politička uređenja". Civilno društvo se osim osnovne distinkcije (razlike) u odnosu na državu, razlikuje i u odnosu na ne-civilno društvo, "ono se razlikuje od prirodnog stanja, ili stanja apsolutne imperije, ili stanja rata" (str. 73).

Navodeći osnovne preduslove za nastanak i opstanak civilnog društva, autor, pored mira kao opšteg uslova, navodi i privatnu svojinu i vladavinu prava. U odnosu na državu, njegova uloga se ogleda ne samo u snažnom antietatističkom naboju, ograničavanju moći države, već i u "obezbeđivanju zamene (supstitucije) za mnoge funkcije koje su pripadale državi". Ono, dakle, nije samo protivteža već i potpora državi, ali i njen partner. Civilno društvo je bilo i ostalo "arena razmene", pojam pun unutrašnjih tenzija i protivurečnosti koje rade i opstaju zajedno: "Civilno društvo je okvir u kome se traga za sintezom privatnog i opšteg dobra; oblast zajedništva (*community*), ali i slobodne individue (*individualism*); polje prava, ali i eksploatacije; javne etike i individualnih interesa; individualnih strasti i javne brige" (str. 80). Pozitivni principi na kojima počiva su: autonomija, asocijativnost, kontraktualnost, pluralizam, individualnost i samoinicijativa, solidarnost, samoorganizacija i dobrovoljnost, javnost, humanost i humanitarnost i samopomoć.

U drugom delu knjige razmatra se odnos demokratije i civilnog društva, naglašavajući, pre svega, demokratski potencijal civilnog društva. Prema autoru, reč je o prirodnim saveznicima, a koncept civilnog društva je od svog nastanka imao snažan demokratski naboj. Među mnogobrojnim demokratskim funkcijama civilnog društva, „najznačajnija je svakako ona kojom civilno društvo izgrađujući i podižući nivo demokratske političke kulture i razvijajući, odgovarajuće demokratske vrednosti, stvara pretpostavke za demokratsko funkcionisanje institucija državne vlasti" (str. 86). Osim toga to su još njegovo antietatističko značenje, autonomnost u odnosu na političku sferu i pluralizam. Kako ističe autor: „Da bi bio stabilan, svaki politički sistem mora da se pored političkih oslanja i na ne-političke stubove poretka" (str. 88).

Autor ukazuje kako savremene koncepcije demokratskog društva imaju nekoliko bitnih zajedničkih elemenata. Prvo, on govori o otvorenom društvu čija se otvorenost iskazuje kao mogućnost da se slobodno izraze različiti interesi pojedinaca i društvenih grupa, a socijalna osnova otvorenog društva je pluralizam interesa. Drugo, savremeno društvo je složeno, kompleksno društvo kao posledica dve vrste činilaca. Prva se tiče kvantitativnog teritorijalnog uvećanja države i broja stanovnika, a druga se odnosi na

usložnjavanje društvenog života i društvenih funkcija. Moderna društva su kompleksna, naročito u odnosu na predmoderna društva i političke zajednice. Kako ističe autor: „Tako se, recimo danas pretpostavlja da su u odnosu na politiku: ekonomski subjekti (preduzeća) samostalni; sindikati nezavisni; štampa i masmediji slobodni, univerziteti autonomni; kulturna sfera nesputana, crkva od države odvojena; ljudska prava i građanske slobode zagarantovane" (str.117). I treće, savremeno društvo je istovremeno rizično društvo - neizvesnosti visokog rizika.

U neprijatelje civilnog društva ubraja despotizam, rat, zatvoreno društvo, siromaštvo, etnonacionalizam, korupciju, kolektivizam (ideološki i drugi), necivilnost (str.144-147). I u ovoj knjizi dolazi do izražaja autorova aktuelnost u odnosu na najnovije teorijske rasprave kao što je debata o socijalnom ili društvenom kapitalu. Njoj su doprineli Pjer Burdije, Džejms Koleman i naročito Robert Patnam. Socijalni kapital, koji je, kako smatra autor „u najnovijim debatama o civilnom društvu jedan od najfrekventnijih pojmova" (str. 157), operacionalizuje se i meri kategorijama obrazovanja, treninga i iskustva, ili kako ga Patnam definiše kao trijadu mreža, normi i poverenja (*networks, norms and trust,* str. 166). Ova rasprava je doprinela obnovi tokvilovske tradicije.

Za odnos civilnog društva i demokratije, rezimirajuće zvuči stav: „Civilno društvo je nužan, mada ne i dovoljan uslov za demokratiju. To se pokazuje ne samo u činjenici da civilno društvo može da postoji i bez demokratije, već još više u činjenici da postojanje civilnog društva ne vodi automatski demokratskoj politici" (str. 133).

U trećem delu (Socijalizam, rat i etnički konflikti), autor podseća kako je implozija socijalizma simultano bila praćena eksplozijom nacionalizma. On kritikuje nacionalizam kao, u biti kolektivističku političku formulu, ali i ukazuje na njegovu „nedostižnu prednost na izborima" (str. 184). Po autoru je indikativno da se rasprave o odnosu civilnog društva i države rasplamsavaju uvek kada dođe do ozbiljnih kriza države. On nas podseća i na neke svoje ranije nastupe, kao što je prilog okruglom stolu „Srbi i Hrvati", održanom 1992. godine u Zagrebu (taj tekst je odštampan u zborniku o ulozi intelektualaca koji je priredio Jovica Trkulja u okviru Kikindskih dijaloga). Pavlović kaže: „Svestan sam da se na Balkanu sopstveno oduvek prvenstveno određivalo prema tuđem, a da se tuđe olako proglašavalo pogrešnim" (str. 204). Rat i rasapad jedne zemlje koje više nema, ostavili su za sobom pustoš i dalekosežne negativne posledice, što navodi autora da se priseti reči Zorana Đinđića: "Način na koji neka politička zajednica raspolaže svojom prošlošću određuje formu njenog identiteta" (str. 219).

U četvrtom delu (Postkomunizam, civilno društvo i demokratske promene), autor naglašava kako se postkomunistička društva nalaze u faktičkom stanju u kome su i (nova) država i civilno društvo još uvek slabi i nerazvijeni: "Ta društva kao da se nalaze u situaciji kada je teško reći šta nam je preče i potrebnije: da li moderno organizovana država ili razvijeno civilno društvo" (str. 232). Po njemu, bez rekonstitucije i uspostavljanja relativno razvijenog civilnog društva bitno su umanjene mogućnosti demokratskog funkcionisnja vlasti. Ovo naročito važi za društva u tranziciji, „društva koja će još zadugo ostati u političkom pogledu trusna područja" (str. 228). U jednom broju ovih zemalja, smatra autor, koncept civilnog društva je odigrao vrlo važnu, ne samo društvenu nego i političku ulogu u procesu priprema za radikalne društvene promene, kao što su primeri

Poljske, Mađarske, Češke i Slovenije. Međutim, podseća autor, postoje jasni pokazatelji da je u periodu nakon preuzimanja političke vlasti interes za civilnim društvom drastično opao u ovim zemljama.

Slabost civilnog društva i nezrelo političko polje, ističe autor, ima više negativnih konsekvenci po državu u postkomunističkim društvima. Prvo, nerazvijeno civilno društvo je slaba osnova za stvaranje sposobnih i kompetentnih političkih elita u ovim društvima koja se suočavaju sa krizom rukovođenja. Drugo, u nedostatku civilnog društva kao pozitivnog i kritičkog karaktera državnoj vlasti, dolazi do centralizacije državnog aparata i etatizacije društva. I treće, država, potiskujući nerazvijajući civilno društvo dugoročno radi protiv sebe, jer „temelji svakoj vlasti su utoliko stabilniji i trajniji ukoliko je njihova socijalna osnova šira, odnosno, ukoliko se država pored političkih, oslanja i na nepolitičke stubove poretka" (str. 264). Konačno, demokratska legitimacija novih poredaka ne ogleda se samo u načinu njihovog izbora, već i u načinu vladanja. Put od totalitarizma do demokratije je mnogo teži i duži, nego obrnut put od demokratije u totalitarizam (Pjotr Stompka).

Prema autoru, da bi se ušlo u demokratsko društvo, potrebno je prvo da postoji jasna ideja i strategija, odnosno, demokratski projekat glavnih političkih aktera i drugo, da postoji većinska ili bar značajna masovna podrška građana. On ne ostaje samo na dijagnozi već nudi veoma plodnu, uverljivu i primenljivu teoriju sa snažnim autorskim pečatom, kada govori o uslovima i strategijama demokratskih promena (četvrti deo, jedanaesta glava).

Kada je reč o uslovima, autor ističe da kvalitet i brzina demokratskih promena zavise od mnogo činilaca. Po prvom uslovu, „karakter prethodnog režima bitno utiče na kvalitet i domete demokratskih promena", tzv. Tokvilovski uslov (str. 272). Drugi uslov, „kvalitet demokratskih promena u značajnoj meri zavisi od načina na koji je izvršen demokratski preokret mirno ili nasilno", Bičamova teza (str. 273). Treći uslov, „šanse za uspešne demokratske promene i razvoj su utoliko veće ukoliko je ekonomija društva u boljem stanju", Šumpeter-Lipsetov uslov (str. 274). Četvrti uslov, „kvalitet demokratskih promena zavisi od kvaliteta političke klase koja je vodi, kao i od primenjene političke formule", Moskina politička formula (str. 275). Peti uslov, „u periodima etnifikacije politike visokog intenziteta uslovi za demokratske promene su izrazito nepovoljni; i obrnuto – šanse za demokratske promene su povoljnije u uslovima niskog nivoa etnifikacije politike", Ofeov princip de-etnifikacije politike" (str. 276). U obrazloženju između ostalog piše: "Zapadna kapitalistička demokratska društva su imala mnogo prirodniji tok razvitka. Mada su to međusobno povezani procesi, ipak su ta društva najpre formirala nacionalne države, zatim uspostavila ustavne oblike vladavine, pa tek onda razvijale demokratiju" (str. 276). Šesti uslov, „civilno društvo u političkoj demokratiji uspostavlja neophodna ograničenja državne akcije" (str. 277), Kinova sintagma o civilnom društvu. Pored ovih unutrašnjih, autor navodi i jedan važan „spoljnji" uslov, međunarodno okruženje - „mogućnosti demokratskih promena i njihov uspeh u značajnoj meri može da zavisi od međusobnih odnosa određene države i međunarodnog okruženja" (str. 278).

Kada je reč o strategijama, one mogu biti reaktivne i proaktivne. Reaktivne strategije su iznuđene, pasivne i defanzivne. To su strategije iščekivanja, naknadnog prila-

gođavanja, kratkoročne, po pravilu površne i nedovoljno promišljene, tako da gotovo da strategije u pravom smislu i nema. Proaktivne strategije su „anticipirani odgovori koji maksimalno nastoje da učestvuju u kreiranju budućih situacija". One su dugoročne, ofanzivne i sveobuhvatne. U tom duhu autor nudi svoju već od ranije poznatu formulu i analogiju političke i civilne strategije (str. 283-303).

U osobitu vrednost knjige spadaju delovi u kojima autor naglašava značaj i povezanost ekonomskih odnosa, kako sa civilnim društvom, tako i sa demokratijom. Ovo pogotovu što su to do sada obično bila zapostavljana pitanja u našoj društvenoj teoriji. Među dimenzijama ekonomskog života koje ulaze u civilno društvo, autor naglašava karakter svojinskih odnosa. U tom smislu, privatna svojina je prirodna osnova civilnog društva. Drugo, naglašava se uloga tržišta, ne samo da „tamo gde ne postoje tržišta civilna društva ne mogu da prežive" (Kin), već i „tamo gde nema civilnog društva, ne mogu postojati ni tržišta", smatra autor. On nas podseća na jedan od kamena temeljaca liberalne teorije još od Adama Smita, po kome u tržišnom društvu, individua koja se upravlja prema vlastitim interesima, najbolje promoviše i postiže i interse društva. Ovde možemo uočiti bliskost i povezanost civilnog društva sa liberalnom tradicijom, što se ogleda u akcentu na individualnom građaninu, važnosti zaštite privatne svojine, na kontroli, odnosno kontrabalansu u odnosu na državu. Reč je o kontroli, ograničavanju i suprostavljanju svakoj arbitrernosti, halapljivosti i grabežljivosti države („*predatory state*"). U trećoj, ekonomskoj dimenziji, povezanoj sa civilnim društvom koja se tiče uloge sindikata, industrijskih odnosa i industrijske demokratije, autor se oslanja na socijaldemokratsku tradiciju i nasleđe države blagostanja. On ukazuje kako je marginalizacija sindikata jedna od posledica tranzicije usled procesa privatizacije.

Razmatrajući korelativnu vezu između ekonomskog razvoja i demokratije i obrnuto, autor je svestan da tu nema jasnih i jednoznačnih odgovora ni u teoriji ni u praksi. Postoje primeri društava koja nisu bila demokratska, a imala su visoke stope ekonomskog rasta („azijski tigrovi"), ali i ekonomsko bogatstvo samo po sebi još ne znači i garanciju demokratije (primer Saudijske Arabije). Ipak, autor zaključuje kako se danas široko prihvata mišljenje da je demokratija povoljan (ili povoljniji) okvir za razvoj slobodne tržišne privrede i ekonomski razvoj u celini, kao i obrnuto, da je ekonomski razvoj dobra osnova za demokratiju. Demokratija ohrabruje investiranje, garantujući privatnu svojinu i štiteći ljudska prava, dozvoljava slobodan protok ideja, ljudi, dobara i kapitala, ali i primorava vlade na odgovorno ponašanje (potrošnju).

Autor ove knjige nije propustio ni da se kritički osvrne na to šta se sa civilnim sektorom kod nas desilo i dešava danas. Nevladine organizacije pokazuju visoku fragmentiranost i nesposobnost da se povezuju i udružuju svoju socijalnu energiju, čime sebe guraju na marginu. Tome doprinosi i njihova slaba materijalna osnova i zavisnost od finansijske pomoći, pre svega, iz ne-domaćih izvora. Osim toga, jedan deo civilnog sektora je nakon političkih promena ušao u strukture vlasti. Takođe, došlo je do smanjenja interesovanja misleći da je nakon promena stvar gotova, čak je došlo i do oponašanja civilnih od strane necivilnih grupa, što je započeto još u starom režimu. Političke partije su nakon 2000-te jednostrano napustile svoje saborce iz civilnog sektora koji su igrali značajnu ulogu u njihovom dolasku na vlast.

Autor ove knjige ima razloga za trostruko zadovoljstvo i satisfakciju. Prvo, idući „putem kojim se ređe ide“, to praktično znači „protiv struje“ (do disciplinske komisije i napisane suspenzije na matičnom Fakultetu političkih nauka), doživeo je potvrdu koliko je dalekosežno bio u pravu. A u Srbiji, na žalost, biti u pravu pre vremena - znači ne biti u pravu. Svestan toga, on je kao slobodnomisleći poslenik društvene teorije i civilno - društveno uvek angažovan, tragao za odgovorima na pitanja koja još uvek nisu ni bila postavljena. Drugo, uvodeći, uz još mali broj kolega, jedan „novi-stari“ koncept u naše akademsko polje, doprineo je etabliranju ovog značajnog teorijskog kompleksa za koji je naša društvena nauka bila uskraćena. I treće, pomalo lično, on je imao i ima retku sreću da je sa značajnim brojem autora i teoretičara koje, između ostalog, navodi i u ovoj knjizi, uspeo da bude ne samo kolega, već i dugogodišnji prijatelj, od jednog Džona Kina, do Zorana Đinđića.

Knjiga *Civilno društvo i demokratija* je dobrodošla svakom segmentu i nivou civilnog (građanskog) društva, od individualnog građanina, građanskih asocijacija, kao i čitavoj javnosti, ali i onim ne-civilnim delovima društva na putu do demokratske civilnosti.

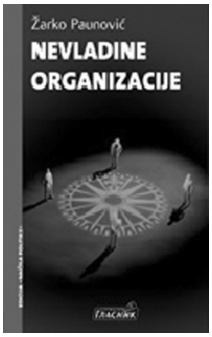

Prof. dr Duško Radosavljević
Fakultet za pravne i poslovne studije
Novi Sad

POVEST GRAĐANSKIH (NE)SLOBODA U SRBIJI

(Žarko Paunović, *Nevladine organizacije - pravni i politički status NVO u Srbiji,* Službeni glasnik, Edicija „Načela politike", Beograd, 2006)

Kada je društvo dobro, i kada političari organizuju, ekonomija pokriva, socijalna strana balansira, i kultura harmonizuje, ne postoji potreba za građanskim organizovanjem

P. Harmont

Studija Žarka Paunovića jedno je od retkih zahvata u više nego zanimljivu tematiku nevladinih organizacija u našoj sredini. Autor je višegodišnji akter događanja na NVO sceni u nas, jedan od «očeva osnivača» trećeg sektora, dugogodišnji direktor Centra za razvoj neprofitnog sektora, ali i osoba koja je dala ogroman doprinos i u teoretskom sagledavanju ove, nadasve zanimljive i dinamične oblasti. Nije stoga čudno što je dobar deo svojih istraživanja i konkretnih aktivnosti iz ove oblasti, Paunović pretočio u knjigu, a agilni izdavač, Službeni glasnik, delimično popunio prazninu izdanja iz ove oblasti. Studija je podeljena u četiri tematske celine. U prvoj, *Fenomenologija nevladinih organizacija,* autor nas upoznaje sa pojmom, ulogom i značajem nevladinih organizacija u savremenim društvima, NVO kao novim partnerima u društvenim promenama, klasifikacijom nevladinih organizacija, kao i sa specifičnostima i brojnošću nevladinih organizacija u svetu. Ova celina sadrži i deo o razvojnom ciklusu nevladinih organizacija u Srbiji, pa tako imamo deo o organizacijama posle Drugog svetskog rata, od 1945. do 1990. godine, zatim o NVO u periodu pluralizma, da bi se ova celina završila delom o trenutnom stanju nevladinog sektora u Srbiji. Tako autor naglašava činjenicu da je posle demokratskih promena u Srbiji 2000. godine, došlo do ekspanzije ovog sektora, a «strah javnosti od NVO se smanjio pošto država više nije proganjala aktiviste nevladinih organizacija. Veći interes medija i otvorenost vlade za saradnju sa NVO takođe su doprineli izraženijem i pozitivnijem profilu NVO sektora». Tako su istraživanja pokazala da nevladine organizacije imaju potencijal da u značajnoj meri doprinesu stvaranju pravednijih i efikasnijih društvenih odnosa, jer su se iskazale kao fleksibilne, tehnički osposobljene, sa značajnom senzibilisanošću za solidarnost u akcijama, nove vrednosti, te brzom shvatanju nove realnosti i spremnošću za učenje i aktivno hvatanje u koštac sa problemima. Druga celina studije, posvećena je pravnom statusu nevladinih organizacija, gde autor podvlači činjenicu da pravni osnov za formiranje organizacija proističe iz prava

čoveka i građanina na slobodu udruživanja, koja je sa osnovnim slobodama i pravima nužni uslov demokratskog razvoja modernog društva. Paunović nas podseća na važne dokumente, deklaracije o pravima i slobodama, koji su kroz istoriju utemeljili razvoj demokratije i slobode i prava građana, te na ustavne garancije slobode udruživanja u modernim državama. Ovaj deo se nastavlja razmatranjem internacionalizacije slobode udruživanja, a autor naglašava stav da je ova aktivnost dobila na značaju obrazovanjem UN, kad su prava i slobode građana prestali da budu stvar samo unutrašnjeg prava država, već su postali i međunarodna obaveza. Ove obaveze su regulisane mnogobrojnim univerzalnim aktima (Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima) i regionalnim aktima (Evropska konvencija o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda). Preduslov za udruživanje građana u organizacije, jeste postojanje zakonodavstva, usklađenog sa međunarodnim standardima i iskustvima iz ove oblasti, uz aktivno prisustvo države. Tendencija u savremenom svetu je da se jednim opštim i sveobuhvatnim zakonom zaštiti pravo građana na udruživanje i stvaranje organizacija, a da se za specifične slučajeve donose posebni zakoni. Paunović naglašava činjenicu da se u zemljama Centralne Evrope otišlo dalje u pogledu zakonodavstva vezanog za ovu oblast, nego u nekim razvijenijim zemljama, i to tako što je osim »krovnih« zakona, donešeno i više specifičnih, vezanih za rad organizacija od opšteg interesa, fondacija i zadužbina, profesionalnih udruženja i slično, čime se lakše regulišu i poreska pitanja vezana za ovu materiju. Što se tiče slobode udruživanja u Srbiji, autor je vezuje za drugu polovinu 19. veka, kada Ustavom iz 1888. godine, biva proklamovana sloboda udruživanja građana. Iako je tokom tog veka u Srbiji doneto više ustava i zakona, prava i slobode građana nisu bili dovoljno zaštićeni, a odredbe ovih akata nisu u dovoljnoj meri bile sprovođene. Kršenja i ograničenja slobode udruživanja su bila česta. U novoj državi, Kraljevini SHS, nakon usvajanja Vidovdanskog ustava (1921), pristupilo se donošenju Zakona o javnim zborovima i udruženjima (redizajnirani zakon iz 1891), koji je brzo anuliran donošenjem Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi, kojim je bitno umanjena sloboda građana na udruživanje. Dolazi do velike političke nestabilnosti, uvođenja diktature, i oktroisanog ustava (1931), koji propisuje pravo građana na udruživanje, što je regulisano Zakonom o udruženjima, zborovima i dogovorima (1931), gde je za osnivanje udruženja bilo potrebno samo tri građanina. Ograničenja za rad udruženja su se sastojala u već pominjanom Zakonu o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi, na osnovu čega se vrlo lako mogla izgubiti dozvola za rad udruženja, te u pravu upravne vlasti prvog stepena da prisustvuje radu skupštine udruženja, koji je istu mogao i raspustiti! Prvim zakonom socijalističke Jugoslavije, iz 1945. godine, udruženja su podeljena na: politička (partije), kulturna, naučna, tehnička, fiskulturna i druga. Za formiranje je bilo potrebno deset osnivača te program i pravila rada udruženja. Udruženja koja su delovala pre rata, bila su dužna da ponovo podnesu zahtev za registraciju. Tokom više decenija postojanja socijalističkog sistema, doneto je više ustava i zakona kojima se ova materija tretirala, uz osnovnu karakteristiku da je u njima nečelno bilo zagarantovano pravo udruživanja građana, dok su u praksi korišćeni metodi ograničavanja prava, kršenja i gušenja istih. Od 1990. godine, pa do danas, na zakonodavnom planu nije urađeno ništa, tako da i pored svih promena u državi, od menjanja imena, ustava i političkog sistema - oblast

nevladinih organizacija još uvek pokrivaju *Zakon o udruživanju građana u udruženja, društvene organizacije i političke organizacije koje se osnivaju na teritoriji SFRJ*, donet za vreme vlade Ante Markovića, 1990. godine, te *Zakon o društvenim organizacijama i udruženjima građana, SR Srbije*, iz 1982. godine. Govoriti o usklađenosti ovih zakona sa savremenim međunarodnim tendencijama ispostavlja se neozbiljno, a njihovi pozitivni efekti na rad nevladinih organizacija skoro da ne postoje. Sve težnje aktivista nevladinih organizacija, teoretičara civilnog društva, stručnjaka iz ove oblasti, ali i dobronamerne sugestije predstavnika međunarodne zajednice, u smislu donošenja produktivnog zakona vezanog za ovu oblast, razbile su se o tvrdokornost birokratske vlasti u Srbiji, koja je imala slabo ili nikakvo razumevanje za aktivnosti nevladinog sektora. Tri vlade formirane posle oktobra 2000. godine davale su čvrsta obećanja o zakonskoj regulaciji ove oblasti, da bi ona ostala, kao jedna od retkih, sa preživelim zakonima iz duboke prošlosti, koji više odmažu,nego što rešavaju ovu bitnu ljudsku delatnost.

Jedno od objašnjenja takvog tretmana može ležati u iskrivljenom poimanju nevladinih organizacija i njihovog delovanja, od strane aktera političkih procesa u državi, po kojima se nevladine organizacije postavljaju kao partneri - oponenti, političkim partijama i opcijama, dakle kao pretendenti na deo «političkog kolača». Ovo bi shvatanje bilo lako odbraniti, kada bi političari i partije u Srbiji imali prepoznatljive programe i političke ciljeve, te ih dosledno sprovodili i insistirali na njima, kao i na njihovom sprovođenju, kad su na vlasti. Optuživati nevladine organizacije za «drskost» što ih opominju na obećanja, na nesprovođenje strateških ciljeva od kojih zavisi budućnost zemlje, na neispunjavanje međunarodno preuzetih obaveza vezanih za međunarodne integracije, poštovanje ljudskih prava, funkcionisanje institucija - jeste samo skretanje pažnje sa činjeničnog stanja da se produktivna politička zajednica pravi na temelju odgovornosti, gde politika brine za jednu vrstu problema, nevladine organizacije, kao predstavnici civilnog društva za drugu stranu, ali nisu i ne smeju biti međusobno isključive, već saradnički motivisane i orijentisane.

Žarko Paunović, ovom je studijom obradio mnoge aspekte rada i organizovanja nevladinih organizacija. Pri tom je napisao dobru knjigu, pristupačnu stručnoj, ali i široj čitalačkoj javnosti, usuđujemo se reći, već sada nezaobilaznoj, kada se izučava vrlo kompleksna oblast nevladinog organizovanja. Takođe je i pokrenuo određena pitanja, koja će biti predmet, nadamo se, njegovih i/ili istraživanja drugih autora iz ove oblasti.

VII DEO

IZ RADA FAKULTETA POLITIČKIH NAUKA

Evaluacija volonterske prakse studenata FPN-a u Narodnoj kancelariji predsednika Republike Srbije

ULOGA NARODNE KANCELARIJE

Narodna kancelarija predsednika Republike Srbije, ustanovljena je 01. oktobra 2004. godine, kao služba koja se bavi operativnim, stručnim, savetodavnim i analitičkim poslovima i koja je zamišljena kao servis građana. Osnivanjem kancelarije građani imaju priliku da potraže pomoć i zaštitu svojih prava, a predsednik Republike priliku da se neposredno obavesti o problemima sa kojima se oni suočavaju. U realizaciji projekata, kao i prilikom rešavanja zahteva građana, Kancelarija sarađuje sa vladinim institucijama, domaćim i međunarodnim organizacijama i fondacijama.

Da bi komunikacija između Narodne kancelarije predsednika Republike Srbije, lokalnih vlasti i građana bila olakšana, ona je pokrenula inicijativu za osnivanje kancelarija predsednika opština ili ombudsmana. Na ovaj način građani imaju neposredan kontakt sa opštinskim vlastima i deo problema sa kojima se suočavaju biva rešen u lokalnim kancelarijama. Danas ima 46 kancelarija predsednika opština i građanskih branilaca. Pri kancelariji u Beogradu, pored prijemne službe, gde se građani obraćaju za pomoć i informacije direkno, telefonom ili pismenim putem, formirana su četiri specijalizovana odeljenja: Odeljenje za pravne poslove, Odsek za socijalna pitanja, Odsek za projekte i Odeljenje za opšte poslove. Pored stalno zaposlenih, u radu kancelarije pomaže oko 50 studenata volontera.

U *Odeljenju za pravne poslove* obavljaju se pravni i studijsko-analitički poslovi koji se odnose na: obradu predmeta, predstavki i žalbi iz oblasti rada upravnih i pravosudnih organa, organa teritorijalne autonomije i lokalne samouprave; saradnju sa ministarstvima, Narodnom skupštinom, pravosudnim organima i organima teritorijalne autonomije i lokalne samouprave povodom pripremljenih predstavki i žalbi; prijem stranaka; praćenje i proučavanje zakona i drugih propisa od značaja za rad Narodne kancelarije, praćenje i proučavanje stanja u oblastima od značaja za rad Narodne kancelarije; pripremu pravnih mišljenja, informacija, analiza i predloga i drugi pravni poslovi od značaja za Narodnu kancelariju.

U *Odseku za socijalna pitanja* obavljaju se stručno-operativni i studijsko-analitički poslovi koji se odnose na: obradu predmeta, predstavki i žalbi iz oblasti socijalne zaštite, porodičnopravne zaštite, zdravstvene zaštite, penzijsko-invalidskog osiguranja i zapošljavanja; saradnju sa organima državne uprave, teritorijalne autonomije i lokalne samouprave i drugim institucijama, nevladinim organizacijama i pojedincima u ovim oblastima; prijem stranaka; praćenje i proučavanje zakona i drugih propisa od značaja za rad Narodne kancelarije, praćenje i proučavanje stanja u oblastima od značaja za rad Narodne kancelarije; pripremu mišljenja, informacija, analiza i predloga i drugi poslovi od značaja za Narodnu kancelariju.

U *Odseku za projekte* obavljaju se stručno-operativni i studijsko-analitički poslovi koji se odnose na: obradu predmeta, inicijativa, predloga projekata i drugih akata upućenih predsedniku Republike Srbije i Narodnoj kancelariji; saradnju sa organima državne uprave i pravosuđa, Narodnom skupštinom, organima teritorijalne autonomije i lokalne samouprave i drugim institucijama, nevladinim organizacijama i pojedincima u sprovođenju projekata Narodne kancelarije; prijem stranaka; praćenje i proučavanje zakona i drugih propisa od značaja za rad Narodne kancelarije; praćenje i proučavanje stanja u oblastima od značaja za rad Narodne kancelarije; pripremu projekata, mišljenja, informacija, analiza, izveštaja i predloga i drugi poslovi od značaja za Narodnu kancelariju.

U *Odeljenju za opšte poslove* obavljaju se poslovi od zajedničkog interesa za Narodnu kancelariju, poslovi koji se odnose na zaposlene u Narodnoj kancelariji.

INICIJATIVE, AKCIJE, PROJEKTI

Narodna kancelarija nastoji da inicijativama, akcijama i projektima utiče na promene u društvu i na bolji položaj građana, prvenstveno najugroženijih kategorija stanovništva. Od početka rada Kancelarije pokrenuti su brojni projekti poput *1000 mladih lidera, Probudimo Srbiju, Spajanje staračkih domaćinstava i izbegličkih porodica, Multietnička Vojvodina za multietničku Srbiju,* multietnički seminar *Dani prijateljstva,* akcija *Znanjem za sutra* kroz obuku za rad na računarima dece, mladih i odraslih iz socijalno ugroženih kategorija stanovništva, itd. Narodna kancelarija podržava uvođenje Ombudsmana za decu u Republici Srbiji, osnovala je fond za lečenje u inostranstvu dece starije od 15 godina uz pokretanje inicijative za izmenu Zakona, čime je ukinuta starosna granica za lečenje u inostranstvu, pomaže organizovanje besplatne pravne pomoći.

Narodna kancelarija je u prethodnom periodu organizovala više akcija i pokrenula brojne inicijative, koje za cilj imaju pomoć ugroženim kategorijama stanovništva, kao što su to stanovnici srpskih enklava na Kosovu i Metohiji. U okviru pomoći stanovništvu poplavljenih područja u Banatu i Prokuplju, kao i Topličkom okrugu koji je zadesila nezapamćena vremenska nepogoda, organizovano je prikupljanje i distribucija humanitarne pomoći.

Poseban značaj se daje akcijama namenjenim deci i školama. *Domaći zadatak za sve nas,* je akcija pomoći školama u izgradnji toaleta jer više od polovine školskih objekata u zemlji nema sanitarni čvor. Pomoć deci i mladima na Kosovu pružena je kroz izgradnju školskog dvorišta – igrališta u Cernici, rekonstruisana je škola u selu Srpska Kuća, inicirana je izgradnju obdaništa u Štrpcu, izgrađena je škola i ambulanta u Strezovcima, nabavljeni su kompjuteri, kablovski sistem za internet, sportska oprema (koševi, stolovi za stoni tenis, strunjače i lopte za košarku, fudbal, odbojku i rukomet). Podeljeni su novogodišnji paketići, igračke, zimske jakne i čizme, knjige za decu u srpskim enklavama. Organizovan je i dečiji zimski kamp na Pelisteru, gde je boravilo pedesetoro dece, ratne siročadi iz Srbije, zajedno sa sedamdeset petoro dece bez roditelja iz Makedonije.

U organizaciji Narodne kancelarije obeležen je Svetski dan zaštite čovekove sredine, Svetski dan borbe protiv astme, Svetski dan deteta. *Dan tolerancije* je aktivnost kojom je obeležen Međunarodni dan ljudskih prava kada su uručeni pokloni socijalno najugroženijim porodicama, romskim naseljima, penzionerskim udruženjima i udruženjima

osoba sa hendikepom. Svetski dan zaštite životne sredine obeležen je akcijom čišćenja parkova, rečnih obala, izletišta, školskih dvorišta i dr. u kojoj je učestvovalo preko 3000 učenika osnovnih škola. Svetski dan borbe protiv astme obeležen je akcijom *Imam astmu, pa šta?*. U okviru ove akcije u Beogradu je boravilo 70-oro dece, iz svih krajeva Srbije uključujući Kosovo i Metohiju, koja boluju od hronične astme, a koja su iz socijalno ugroženih porodica i svako dete je dobilo lekove za terapiju za tri meseca. Organizovano je i održavanje turnira u rukometu na pesku *Beogradski pobednik* u cilju promovisanja zdravog života, potpisana je i Deklaraciju o zaštiti životinja, itd. "Tvojih 5 min….nečiji ceo život" je akcija promocije dobrovoljnog, neplaćenog i redovnog davanja krvi. Osnovni cilj kampanje jeste da informiše stanovnike, podstakne svest ljudi i motiviše ih da učestvuju u dobrovoljnom davanju krvi. Detaljne informacije o aktivnostima i projektima mogu se dobiti na sajtu www.narodnakancelarija.srbija.yu.

PROJEKAT VOLONTIRANJA U NARODNOJ KANCELARIJI

Inicijativa uspostavljanja volonterskog servisa u Narodnoj kancelariji je prva inicijativa ove vrste koja je potekla od organa državne uprave. Ovaj program podstiče aktivno uključivanje mladih u procese izrade strategija, promoviše aktivno uključivanje u život lokalne zajednice, kao i u rad socijalnih i drugih ustanova sistema.

U cilju sticanja praktičnog iskustva i primene stečenog znanja sa fakulteta u neposrednoj praksi, pokrenuta je inicijativa u oktobru 2004. godine o angažovanju studenata kroz volontersku praksu u Narodnoj kancelariji. Studenti završnih godina fakulteta, prvenstveno apsolventi, koji su na svojim studijama stekli relevantna znanja iz oblasti za koje je vezan i rad Narodne kancelarije, dobili su priliku da svoja znanja primene i unaprede kroz uključivanje u rad kancelarije. U volontersku praksu uključeni su studenti Fakulteta političkih nauka, Filozofskog, Defektološkog i Pravnog fakulteta. U Narodnoj kancelariji je od oktobra 2004. godine volontiralo ukupno 302 studenata.

Sa *Fakuletom političkih nauka* potpisan je sporazum o saradnji, a za mentore studentske prakse su određeni prof. dr Tamara Džamonja Ignjatović i doc. dr Đorđe Pavićević. Zadatak mentora je obuhvatao početnu selekciju studenata za praksu, praćenje rada (monitoring) studenata kroz saradnju sa rukovodiocem volonterske prakse u kancelariji i završnu evaluaciju kvaliteta prakse. Pored izrade obrazaca za prijavljivanje, izveštavanje i evaluaciju prakse, mentori su vodili sa kandidatima početni (selekcioni) i završni (evaluativni) intervju.

Na osnovu objavljenog oglasa, studenti su aplicirali za praksu. Prijavljeni kandidati su popunjavali unapred pripremljene formulare sa osnovnim podacima i kratkom biografijom, sa naglaskom na dotadašnje vannastavne aktivnosti u okviru drugih projekata i akcija. Broj prijavljenih kandidata je uvek premašivao broj slobodnih mesta, pa je bilo neophodno napraviti kriterijume selekcije. Presudnu ulogu u tome nije imao dotadašnji uspeh na studijama, već aktivistički pristup, želja za sticanjem znanja i praktičnog iskustva, kao i motivacija za humanitarni rad. Prednost su imali apsolventi, s obzirom da su mlađi studenti imali vremena da konkurišu i u narednim rokovima, kada budu imali manje studentskih obaveza, a više stečenog znanja.

Dužina volonterskog staža je četiri meseca, tokom kojih su studenti u obavezi da rade osam sati nedeljno i to četiri sata na prijemnom odeljenju i četiri sata na ostalim odeljenjima. Volonteri na prijemnom odeljenju rade u direktnom kontaktu sa strankama, a kasnije se uključuju i u rad odeljenja za socijalna pitanja i projektnog odeljenja, gde rade na obradi predmeta, odnosno na rešavanju problema klijenata ili se angažuju na tekućim projektima. Studenti sve vreme rade uz podršku i konsultacije sa mentorima, a na početku prakse rade uz svoje kolege, volontere iz prethodne grupe, koji bi ostali prvih nedelju dana da pomognu novoj generaciji volontera u uvođenju u posao. Takođe su za studente organizovana dva jednodnevna edukativna seminara koji se realizuju u saradnji sa NDI organizacijom, kroz koje se studenti obučavaju u veštinama komunikacije i pregovaranja, snalaženja u konfliktnim situacijama i radu sa "teškim" klijentima i sl. Na kraju obuke svi dobijaju sertifikate za pohađanje seminara, kao i sertifikat za obavljenu volontersku praksu u Narodnoj kancelariji. Pri kraju staža, organizovana je poseta Predsedništvu Republike Srbije, gde su u direknoj komunikaciji sa Predsednikom, studenti iznosili svoja iskustva vezana za probleme građana, lična zapažanja, predloge, kao i primedbe vezane za rad Narodne kancelarije.

Praćenje rada studenata tokom volonterskog staža obuhvatalo je izradu pisanog izveštaja studenata koji sadrži:

- kratak opis aktivnosti u Narodnoj kancelariji,
- znanja koja su stekli tokom volonterske prakse,
- znanja koja su stekli na Fakultetu, a koja su im bila od koristi u radu,
- znanja koja nisu stekli na Fakultetu, a koja bi im bila od koristi u praksi,
- probleme na koje su naišli u radu,
- sugestije za unapređenje prakse,
- kvantitativnu evaluaciju pojedinih aspekata prakse,
- analizu jednog problema kojim su se bavili u formi kratke studije slučaja, uz zaštitu identiteta stranke. Izveštaj obuhvata opis problema, nadležnosti za rešenje problema, optimalne mogućnosti, preduzete akcije i ishod rada na slučaju.

EVALUACIJA VOLONTERSKE PRAKSE

Volonterska praksa za studente FPN-a je počela od januara 2005. godine. Tokom pune tri godine u Narodnoj kancelariji je volontiralo 9 grupa volontera sa FPN-a, ukupno 122 studenta FPN-a (u rasponu od 9-19 studenata po grupi; *videti Tabelu br. 1*).

Tabela br. 1.
Broj grupa i studenata koji su volontirali u Narodnoj kancelariji

Grupe	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	Ukupno
Ukupno	15	13	14	13	19	16	13	9	10	122

Studenti su birani sa smera za socijalni rad i socijalnu politiku (56) i politikološkog smera (51), ali je bilo i studenata sa međunarodnog (12) i novinarsko-komunikološkog smera (3). Volonteri su se uključivali u rad svih odeljenja NK, osim Odeljenja za pravna pitanja.

Na osnovu trogodišnjeg praćenja rada studenata, napravljena je analiza i evaluacija dosadašnje volonterske prakse. Fokus evaluacije bio je usmeren na kvalitet pojedinih aspekata prakse, kako bi se na osnovu rezultata, mogli otkloniti nedostaci i unaprediti kvalitet prakse. Rezultati su prikazani odvojeno za prvu godinu volontiranja u odnosu na dve poslednje godine (9. grupa je još uvek na praksi do februara 2008. godine), kako bi se pratile eventualne promene u kvalitetu prakse tokom vremena. Kvantitativna evaluacija nekih aspekata volonterske prakse (*Tabela br. 2*), pokazala je da je celokupna praksa ocenjena prosečno visokom vrlodobrom ocenom 4. Studenti su najviše zadovoljni mentorskim radom, stečenim praktičnim znanjem i iskustvom, kao i sopstvenim angažovanjem. Najmanje su zadovoljni organizacijom rada (prva grupa) i efikasnošću pružanja usluga (druga grupa). Upravo na ovim aspektima se javljaju i razlike među grupama. Organizacija rada je unapređena vremenom, dok je efikasnost zbog stalnog povećavanja broja klijenata nešto opala. Komunikacija u radu sa klijentima je takođe unapređena, s obzirom da su edukativni seminari unapređeni i odvijaju se na početku prakse.

Tabela br. 2.
Prosečne ocene pojedinih aspekata prakse (na skali od 1-5)

Aspekti prakse	grupe I - III	grupe IV - VIII
Kvalitet programa prakse	3.96	4.00
Efikasnost pružanja usluga	3.62	3.30
Organizacija rada	3.21	3.98
Komunikacija i rad sa mentorima	4.37	4.54
Komunikacija i rad sa klijentima	3.69	4.20
Kvalitet stečenog znanja	4.12	4.09
Kvalitet sopstvenog rada	4.54	4.22
Ukupna ocena	**3.93**	**4.05**

Interesovalo nas je i da li postoje razlike u zadovoljstvu praksom između studenata politikološkog i socijalnog smera.

Tabela br. 3.
Prosečne ocene pojedinih aspekata prekse (na skali od 1-5)

Aspekti prakse	**politkološki M**	**socijalni M**	**politkološki sd**	**socijalni sd**	**F**	**sig.**
Kvalitet programa prakse	3,50	4,19	1,00	,75	1,732	,200
Efikasnost pružanja usluga	3,25	3,63	,96	,80	,688	,414
Organizacija rada	3,58	4,19	1,37	,91	3,734	,064
Komunikacija/rad mentorima	4,25	4,81	,96	,40	28,783	,000
Komunikacija/rad sa klijentima	3,83	4,38	,38	,71	9,593	,005
Kvalitet stečenog znanja	3,41	4,50	1,24	,51	10,278	,004
Kvalitet sopstvenog rada	3,92	4,38	,79	,61	,216	,646
Ukupna ocena	**3.83**	**4.38**	**1,25**	**,73**	**8,357**	**,005**

Razlike između smerova se uočavaju na svim aspektima prakse, tako što studenti socijalnog smera procenjuju praksu značajno uspešnijom pogotovo u odnosu na rad sa mentorima, rad sa klijentima i stečeno znanje (razlike su statistički značajne na nivou .005 i .000).

Kvalitativna analiza je usmerena prvenstveno na sadržaj rada i stečenih znanja. Drugim rečima, kako se stečena znanja na osnovnim studijama i iskustva stečena u neposrednoj praksi međusobno dopunjuju, da li studentima praktično iskustvo koristi i u čemu se to ogleda. Analiza se odnosila na sledeće kategorije u okviru kojih su navedeni najčešći odgovori volontera:

Aktivnosti u kojima su volonteri učestvovali obuhvatale su:

- rad u prijemnoj službi kroz prijem telefonskih poziva i direkni kontakti sa strankama,
- informisanje stranaka u pogledu nadležnosti NK ili odgovaranje na upućene zahteve,

- pregled pismenih zahteva, obrada zahteva uz rad sa mentorom, predlozi i aktivnosti vezane za rešenja,
- aktivnosti u okviru projekata,
- rad u arhivi, klasifikacija i obrada podataka,
- timski rad u okviru sastanaka, diskusija, predlaganja rešenja zahteva,
- učestvovanje na edukativnim seminarima.

Stečena znanja i veštine tokom prakse u Narodnoj kancelariji:

- veštine obrade predmeta kroz jasno, koncizno formulisanje problema,
- praktično iskustvo u radu sa klijentima, susret sa realnim životnim problemima,
- veštine komunikacije sa klijentima, kao i sa kolegama na poslu,
- savetodavni rad, pregovaranje,
- administrativne i pravne procedure, organizacija posla,
- upoznavanje sa zakonskom regulativom,
- znanja o funkcionisanju državnih organa i nadležnostima institucija,
- lični razvoj-odgovornost, strukturisanje vremena, tolerancija.

Stečena znanja na Fakultetu koje su bila korisna za praksu:

- metode i tehnike socijalnog rada sa pojedincem,
- praksa u centrima za socijalni rad,
- socijalna politika i sistemi socijalne sigurnosti,
- znanja iz psihologije ličnosti,
- znanja o lokalnoj samoupravi i radu državnih institucija,
- tehnike pregovaranja u diplomatiji,
- porodično pravo,
- vežbe vođenja intervjua, aktivnog slušanja i sl,
- obuka u radu na računaru.

Znanja i veštine koja nisu stekli na FPN-u, a bili bi korisni u radu:

- komunikacione veštine i timski rad,
- poznavanje nadležnosti institucija,
- praksa u državnim institucijama,
- praktičan rad sa strankama (studenti koji nemaju praksu),
- znanja iz psihologije (za studente koji nisu imali psihologiju u svom programu),
- znanja o administrativnim poslovima, rad sa dokumentacijom,
- bolje upoznavanje zakonske regulative,
- poznavanje rada na računaru.

Problemi u radu sa kojima ste se susretali tokom volontiranja:

- ograničene nadležnosti NK,
- nedovoljno jasno definisane uloge zaposlenih i preklapanje zaduženja,
- nedovoljno jasne procedure za rešavanja nekih slučajeva,

- nedostatak početne obuke (to je primedba početnih grupa kada su seminari bili organizovani u drugoj polovini prakse. Na osnovu naših sugestija, ova praksa je promenjena i obuka se obavlja na početku volonterskog staža),
- način uvođenja novih volontera u rad NK - početne teškoće uhodavanja su takođe prevaziđene angažovanjem iskusnijih volontera na početku prakse da pomažu početnicima,
- nedovoljni kontakti sa mentorom (na nekim odeljenjima),
- neodređeni vremenski rokovi za odgovor strankama,
- teškoće u radu sa »nezgodnim« strankama,
- neobaveštenost klijenata o nadležnostima i mogućnostima rada NK,
- nerealni zahtevi klijenata,
- suočavanje sa teškim problemima i individualnim ljudskim sudbinama.

Predlozi za unapređenje prakse u Narodnoj kancelariji:

- poboljšati organizaciju rada u NK,
- odlaziti na teren,
- preciznije definisati ovlašćenja i procedure,
- bolja organizacija prostora za rad sa strankama,
- unaprediti način prijema volontera (uvažen i realizovan predlog),
- obuku volontera organizovati na početku prakse (uvažen i realizovan predlog),
- bolje informisanje u javnosti o nadležnostima NK,
- unapređenje saradnje sa mentorima, njihove motivacije za pružanje pomoći i kvaliteta odnosa prema volonterima,
- više obuke iz oblasti psihologije,
- organizovati skupove za druženje volontera van NK za unapređenje međusobne komunikacije,
- smanjiti ukupan broj volontera, a onda manjem broju posvetiti više pažnje.

ZAKLJUČCI

Na osnovu pregleda izveštaja studenata sa volonterske prakse, podataka evaluacije i posebno završnog intervjua sa studentima o osnovnim pozitivnim, kao i negativnim utiscima sa prakse, može se zaključiti da preovladava opšti utisak da je volonterska praksa u Narodnoj kancelariji važno i korisno iskustvo za studente i da se pokazala kao veoma dobra mogućnost za sticanje praktičnih znanja. Na osnovu redovnog praćenja studenata i njihovih predloga i primedbi, a u saradnji sa kolegama iz Narodne kancelarije, tokom vremena se unapređivala organizacija i kvalitet prakse u odnosu na početna iskustva. Većina teškoća u radu proističe iz same prirode posla, realnih i teških životnih problema građana, koje i studenti često i lično teško doživljavaju, posebno kada nisu u mogućnosti da pruže pomoć s obzirom na ograničenost nadležnosti NK (npr. u rešavanju stambenih pitanja, zapošljavanja) i finansijskih mogućnosti (za direknu materijalnu pomoć, npr. za lečenje). Ponekad životni problemi utiču i na način ispoljavanja zahteva klijenata, koji kroz hostilnost nastoje da prevaziđu kumulirano nezadovoljstvo i bespomoćnost, kada dolazi

i do konfliktnih situacija. S tim u vezi, bilo bi značajno unaprediti jasnije informisanje građana o nadležnostima i mogućnostima NK, kako bi se umanjio doživljaj frustracije kod studenata usled česte objektivne nemoći da pomognu i doživljaj razočaranosti kod klijenata koji se osećaju obmanuti »lažnim nadama« usled nerazumevanja funkcija Narodne kancelarije. Upravo ovaj nedostatak dovoljno precizne informisanosti stvara utisak u jednom delu javnosti da rad NK ima prvenstveno propagandne političke svrhe, čime se neopravdano zamagljuje konkretna pomoć pojedincima i pozitivni rezultati projekata u zajednici u različitim, posebno u ugroženim područjima, pokretanje različitih društvenih inicijativa i promocija humanističkih vrednosti.

Pozitivni efekti volonterske prakse za studente odnose se na stečeno iskustvo i znanje, ostvarivanje značajnih vrednosti kao što su briga za druge, humanosti, nediskriminativnost, aktivno uključivanje u društvene događaje i promene, makar na mikro planu. Konačno, sertifikati o završenim seminarima i volonterskom stažu u NK predstavlja i koristan podatak u njihovom CV-u, za razvoj i planiranje buduće profesionalne karijere, mada to u većini slučajeva ne predstavlja primarnu motivaciju.

Studenti su izrazili potrebu za organizovanjem više sličnih oblika prakse, posebno za one studente u čiji program studija nije uključena praksa, jer tek kroz praktično iskustvo ovladavaju stečenim teorijskim znanjima i pripremaju se za budući posao. Tome ide u susret i inicijativa pokrenuta u NK. Naime, *Zakon o državnoj upravi*, kao ni *Zakon o radu*, ne poznaju kategoriju studenata – volontera. Na osnovu svojih iskustava sa volonterima i rezultata evaluacije, Narodna kancelarija planira da pokrene inicijativu za dopunu *Zakona o organima državne uprave*, koja će omogućiti i studentima završne godine studija da se volonterski angažuju u radu državne uprave.

Prof. dr Tamara Džamonja Ignjatović
Doc. dr Đorđe Pavićević

Koordinatori projekta volonterske prakse studenata FPN-a
u Narodnoj kancelariji Predsednika Republike Srbije

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

32+36

GODIŠNJAK ... / Univerzitet u Beogradu. Fakultet političkih nauka ; glavni i odgovorni urednik Milan Podunavac. - 2007 - . - Beograd (Jove Ilića 165) : Fakultet političkih nauka, 2007- (Beograd : Čigoja). - 30 cm

Godišnje
ISSN 1820-6700 = Godišnjak (Fakultet političkih nauka Beograd)
COBISS.SR-ID 145774604